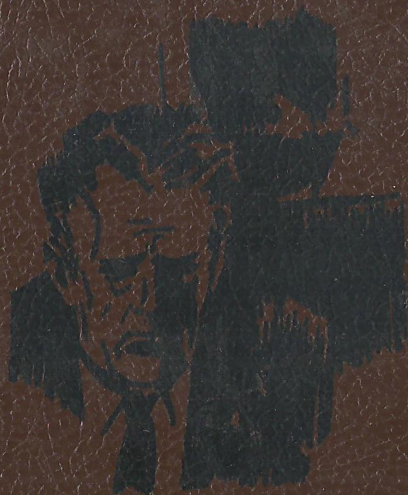

АНАТОЛІЙ
АНАНЬЄВ

РОКИ
БЕЗ
ВІЙНИ

АНАТОЛІЙ АНАНЬЄВ

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

РОМАН
У ЧОТИРЬОХ КНИГАХ

КНИГИ ПЕРША, ДРУГА

Переклала з російської
Віра Білова

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

Произведение известного
русского советского писателя,
Героя Социалистического Труда —
эпическое многоплановое полотно народной жизни.
В центре внимания автора — важные социальные,
философские, нравственные вопросы,
тесно связанные с жизнью нашего общества.
Автор изображает целую галерею образов
наших современников, их сложный внутренний мир,
раздумья о смысле жизни, о будущем страны.
Главные герои первых двух книг романа —
полковник в отставке Коростелев,
ветеран партии Сухогрудов и его сын Дементий,
приехавший в Сибирь прокладывать нефтепровод.
Роман привлекает драматизмом событий,
напряженностью повествования.

020036 / 11 П 02
Передмова Олександра Михайлова 05

Ілюстрації Володимира Савадова

Первомайское РУ
Библиотечный фонд № 2
БС при РУ им. Дзержинского
гор. Кривой Рог

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

РОКИ І ВЕРСТИ *

Визнання Анатолію Ананьєву приніс роман «Танки йдуть ромбом». Визнання, яке, незважаючи на безперечний успіх твору, треба було ще утвердити, щоб закріпитися серед уже знаних у літературі ровесників, лейтенантів Великої війни, котрі писали про неї гартованим пером, з відчуттям недавнього бою.

Але стати з ними в один ряд на той час було вже важко. Адже в дебютній стадії (користуючись термінологією шахістів) — у першому великому творі про минулу війну, повісті «Малий заслін», — успіх мав частковий характер, він був важливий для творчого самоствердження Ананьєва в його прилученні до воєнної прози.

Письменник, по-перше, зробив крок від «Верненських оповідань» (його першої, історико-революційної прози) до великої форми, повісті, і до більшої свободи від документальної основи та довіри уяві, а подруге, ступив на зайнятий уже плацдарм, де розвивали наступ К. Симонов, Ю. Бондарев, Г. Бакланов, М. Алексеев та інші розвідники воєнної прози. Але, відходячи від документальності, Ананьєв ще з осторогою підкоряється уяві. Війна для нього на той час ще не стала повною мірою, як він скаже згодом, ключем «до розгадки національного, народного характеру, до розгадки епохи»¹, вона ще жила в пам'яті, у свідомості, у відчуттях епізодами боїв, образами солдатів та офіцерів, спалахами емоцій. Тому автор повісті «Малий заслін» такий прив'язаний до конкретної операції по оточенню групи ворожих військ у районі Мозир — Калинковичі в січні 1944 року, тому одним з героїв у нього виступає реальна особа — полеглий наприкінці війни капітан Анупрієнко, тому бойові дії батареї Анупрієнка ще не дуже впевнено вписуються в розвиток усєї воєнної операції. Навряд чи доречно нині закидати письменникам-фронтовикам, що в перших своїх творах вони показали війну лише на малому плацдармі (назва «Малий заслін» засвідчує цю позицію) і такою, якою бачили її з окопу, показали ту війну, яку вони знали не з мемуарів полководців, не з воєнних архівів і підшивок фронтових газет, а із суворого досвіду. Набутки власного досвіду (біографічного, морального, психологічного) з часом зроблять цю прозу вагомішою. Аж ніяк не протиставляючи її прозі пізнішого часу, творам письменників того ж фронтового покоління, в яких зображення війни, зокрема її окопної, у масштабі взводу чи роті подається у взаємозв'язках складного воєнного механізму, в психологічних і філософських аспектах, — ми повинні пам'ятати, що перші твори письменників-фронтовиків (це стосується й поезії) набувають характеру майже документального свідчення про події всесвітньо-історичного значення, свідчення активних учасників цих подій.

Якщо послатися на висловлювання Ананьєва про те, що воєнний письменник має бути «не стільки баталістом, скільки мислителем», то

* © «Художественная литература», 1984 г.

¹ Ананьєв А. Нагадування давніх істин // М., 1982. — С. 29.

можна з цілковитою підставою сказати, що в романі «Танки йдуть ромбом» ці дві якості виступають у єдності. Зовсім юним лейтенантом Анатолій Ананьев брав участь у великій битві на Курській дузі, і, певна річ, подробиці ближнього бою йому добре відомі, вони назавжди лишаються і в зоровій, і в емоційній пам'яті людини, яка пройшла через це випробування. Та художницьке уявлення, картина подій визріває лише тоді, коли письменник набуває громадянської зрілості і коли пережите ним осмислюється не як щось окреме й замкнуте в собі, а в ланцюзі інших подій, у даному разі, як епізод великої битви на Великій війні.

Написані уже впевненою рукою, з численними достовірними деталями фронтового побуту батальній сцени роману «Танки йдуть ромбом» з самого початку сприймаються як продовження того, що було під Москвою та біля Волги, тільки вже з іншим настроєм, в іншій психологічній атмосфері, як продовження виснажливої, з трагічними втратами, але вимушеної, необхідної Вітчизняної війни. І кінець роману залишається відкритим: завершується один жорстокий, смертельний бій, але «за годину все почнеться спочатку: повітряний паліт, артилерійська канонада, навально наповзаючий танковий ромб; усе повгориться спочатку, весь бій, але з більшою запеклістю, з нездоланною жагою перемоги».

І тут виявляється притаманне всій подальшій творчості Ананьева прагнення дати широку перспективу зображуваним подіям. Від безлюдного напівзруйнованого невеличкого села Соломки, де розташувався батальйон майора Гриви, він переноситься уваю в каюту військового корабля, показує прем'єр-міністра Англії Уїнстона Черчілля, який таємно їде до Вашингтона, щоб остаточно відкласти питання про відкриття такого необхідного, такого довгожданого другого фронту; в експозицію потрапляють могутні ударні групи німецьких військ у районі Орла й Белгорода з їхніми командуючими, фельдмаршалами фон Манштейном і фон Клюге, котрі в ставці Гітлера вже одержали настанови щодо майбутньої операції. Тим часом бійці із взводу лейтенанта Володіна — Царьов і Савушкін, — уже звиклі до тиші за довгі місяці оборони, діловито, як на роботу, готуються піти по «язика». А сам лейтенант Володін, людина молода і ще як слід не обстріляна, наваксувавши чоботи, йде на розвилку дороги, щоб перемовитися слівцем з регулювальницею Людою Морозовою. Так окремі струмочки зливаються в повноводу ріку епосу, щоб потекти в океан життя.

«Танки йдуть ромбом» — не просто панорама жорстокого, кровопролитного бою — одного з боїв у великій битві на Курській дузі, це сторінка історії. Історії народу й держави. Ось де виток епосу.

У розпалі бою, коли рота капітана Пашенцева відбиває навальні танкові атаки ворога, зазнаючи великих втрат, командир роти, обернувшись, бачить: уся траншея, всі окопи, весь розсічений вирвами бруствер клетотить від кулеметних і автоматних черг. Отоді й прозвучало про себе й для себе це слово: «Триматися!» Прозвучало в ту мить, коли треба було будь-що вистояти. І від капітана Пашенцева тягнеться незрима ниточка зв'язку з усіма учасниками Курської битви. Це слово стає символом стійкості, мужності й символом майбутньої перемоги.

Утверджуючи ідею історичного значення битви на Курській дузі, Ананьев інколи відходить у глибоку історію — в часи нашествия на Русь Батия. Найбільш органічно цю ретроспекцію подано через роздуми командира арtpолку підполковника Таболи. Це він ще в Сталінграді, у руїнах одного будинку неподалік від Тракторного, знайшов книжку й прочитав слова літописця про варварство загарбників, і щоразу, коли він дивився на атакуючі фашистські танки й піхоту, йому згадувалися натовпи кровожерної Батиевої орди і жахлива картина умертвіння зв'я-

заних руських ратників. І зараз, у бою на одному з маленьких плацдармів Курської дуги, Табола бачив перед собою нових варварів, які намагалися повернути назад колесо історії, штовхнути наш народ у безодню рабства.

Ця історична паралель наполегливо проводиться в романі, вона є своєрідним філософським лейтмотивом твору, нагадуючи про те, що суть варварства, насильства, жорстокості з часом не змінюється, що змінюються лише форми їх прояву.

І паралельно звучить ще один лейтмотив — уже морального характеру, який теж розширює масштаб оповіді. Він сформульований так: «Боягузтво завжди оплачується чужою смертю, а на війні десятками, сотнями смертей». Ця думка проводиться Ананьєвим у системі виміру людських вчинків і, отже, дослідження характерів. На війні як на війні, інакше не можна.

Анатолій Ананьєв, якому тепер, здавалося б, сама доля визначала шлях военного письменника, не став ним. І справа тут не в тому, що вичерпав його власний досвід, що він боявся самоповторень. Справа, очевидно, в деяких властивостях його характеру. Чим більше вчитуєшся в твори Ананьєва, зіставляєш їх з реальними подіями життя того часу, коли вони писалися, тим краще починаєш розуміти, що, незважаючи на певний раціоналізм його публіцистичних відступів, відверту філософську «начинку» його прози, — за ними стоїть натура чутлива, пристрасна, пронизана струмами часу, натура, яка нервово реагує на все, що її оточує.

Інакше як можна було б пояснити таке несподіване — після военного роману — звернення Ананьєва до повісті «Козирі ченця Григорія». Ананьєв майже випадково потрапив на процес, схожий на той, про який — як уже про минулу подію — йдеться в повісті, і мав можливість порозмовляти з прототипом майбутнього «ченця» Григорія. І його вразливий характер. Саме характер виявився головною причиною для письменника.

«Козирі ченця Григорія» — це чи не найбільш публіцистично відкритий твір Ананьєва. Небездоганно вибудувався його сюжет, можливо, тому, що письменник захопився дослідженням характеру і водночас прагнув сказати вагоме слово правди про жорстокість і фанатизм сектанства у тій формі, в якій він спостерігав його, про брехню й оману, за допомогою яких залучають до релігійних общин легковірних людей шахраї і заплели вороги Радянської влади в машкарі святих отців.

Проте це художній твір, який вторгається в сферу моральності на дуже делікатній ділянці, що не дозволяє по відношенню до віруючих грубих дотиків. Тому для письменника так багато важать обставини життя Каширіна; йому, психологові, необхідно проникнути у витоки характеру, адже цей «святий отець» не народився негідником і мізантропом.

Ця делікатність захована в долях скривджених життям людей, котрі, як правило, хворобливо відчують будь-який необережний дотик і водночас легко піддаються дурману «святих» слів та обіцянок, що звільняється від усіх незгод земного життя в іншому світі.

Хто ж став жертвою «ченця» Григорія ще до його появи в П'ятигубинську, до суду й тюрми? Це люди, в яких своя життєва драма, свій біль, своя глибока тріщина в душі, для яких «община», проповіді про рай господній — остання надія, якщо ніхто інший не прийде на допомогу в тяжкі хвилини життя. Тому Ананьєв обережний, тонкий, делікатний у своєму ставленні до віруючих, не поспішає з осудом, придивляється до них.

Ананьєву важливо було показати безперспективність моральної і життєвої позиції Каширіна, йому важливо було також звернути увагу і на складність, тонкість атеїстичної пропаганди, показати, яка це не проста, делікатна справа. Не випадково на початку повісті постає образ лектора міськкому Шевелева. Він вписаний не так детально, як Каширін, а проходить ніби паралельно, антиподом Каширіна. Багато років він пише книжку «Записки войовничого атеїста», назва якої виявляє пафос, а не глибину осягнення предмета. Хід подій і вчить його, і підказує ті чи інші аргументи й висновки для книжки.

Такий же композиційний прийом, коли життя вносить суттєві поправки у письмові (книжні, дисертаційні) концепції, але вже у зовсім іншій соціальній сфері, повторюється і в романі «Межа». Це чи не перше — на рівні соціальної проблеми — звернення Ананьєва до села. Виходець із селянської родини, агроном за освітою і за досвідом роботи, письменник, який гостро відчуває потреби часу, він — у шістдесяті роки — не міг пройти мимо села. Це звернення визріло в ньому як внутрішня потреба. Вона виявилась також і в романі «Версти кохання», і в епічній оповіді «Роки без війни», де Ананьєв передав атмосферу шістдесятих років, коли розв'язання сільських проблем було в центрі уваги громадськості.

В істерію молодого агронома Олексія Пономарьова («Версти кохання»), чесного, довірливого, романтично настроєного юнака, Ананьєв переносить чимало із свого досвіду, коли сам працював агрономом. У романі «Межа» він підійшов до сільської теми зовні, обравши для показу життя села не стільки моральний, скільки соціальний ракурс.

Можна навіть побачити деяке протиставлення: Микола Богатенков, який в інституті захоплювався історією Петра I і збирався писати дисертацію на цю тему, приїздить працювати в село і сприймає його життя як неофіт, до того ж витаючи до певної міри в емпіреях, потрапляє під вплив «мужицької» фразеології Минаєва; а Олексій Пономарьов їде працювати на землю, вирощувати хліб, їде з найсвітлішими намірами і зрештою виявляє проникливість, зустрічаючись з обманом, користоловством, хабарництвом.

Двоє молодих людей, сповнених надій, природних у їхньому віці амбіцій, бажання працювати, творити, бути корисними людям — і два підходи до справи. В одному випадку — моральна нерозбірливість, ковзання по поверхні подій, претензії на історичну вірогідність без серйозного соціологічного аналізу; в другому — моральний максималізм, юнача запальність і не обачність у боротьбі, що теж призводить до поразки.

Для чесної людини будь-яка поразка — урок на майбутнє, але важливо, який з цього збиток має суспільство. З поразки Миколи Богатенкова збитку не зазнав ніхто, крім нього самого. До науки справа не дійшла. З поразки Олексія Пономарьова шкоди начебто зазнав він, але більшою — суспільство, бо хабарник і захребетник лишився непокараним. Але — ні! Бунт Олексія спонукав інших чесних людей продовжити боротьбу, і заклятого ворога суспільства Маштакова вивели все ж таки на чисту воду. Зовсім не випадково, отже, в розмові старого вчителя Беспалова з Миколою Богатенковим вгадується Толстой, те місце з «Анни Кареніної», де йдеться про різне ставлення до народу Костянтина Левіна і його брата Сергія Івановича. Перенісши це на роман Ананьєва, можна сказати, що Олексій Пономарьов інакше дивиться на селянина, ніж Богатенков, — він почував себе «учасником з ним у спільній справі», а Микола Богатенков дивився на нього збоку і збоку зай-

мався пошуками душі селянина. Різні вихідні позиції — різні результати.

Кілька років тому, відповідаючи на запитання кореспондента про прив'язаність прозаїків воєнного покоління до теми минулої війни, Анатолій Ананьєв — стосовно себе — обережно відвів цю тезу, сказавши, що «війна є своєрідним епіцентром величезної кількості подій», тобто не завжди саме відображення конкретних подій воєнних років визначає цю прив'язаність, що головне значення війни для літератури полягає в пам'яті про неї.

Письменник явно спроектував цю тезу на свою творчість. Романи «Межа», «Версти кохання», «Роки без війни» дають вагомі підстави погодитися з ним. «Межа», наприклад, тематично не пов'язана з війною, в центрі роману двоє молодих людей, учитель Микола Богатенков і сличий райвідділу міліції Єгор Ковальов. Обидва вони проходять школу досвіду старших, осягаючи справжню ціну цього досвіду. І в цьому оплаченому ціною мільйонів життів досвіді присутня минула війна. Вона у трагічній долі матері Миколи Богатенкова і батьків Шури, скромної працівниці паспортного столу, вона у фізичному потворстві Даші Богатенкової, в біографії Богатенкова-старшого...

І Єгор Ковальов, який має намір рішуче й жорстко боротися проти злочинності, вважаючи, що породжує її, окрім усього іншого, і м'якість, зайва обачливість, усе ж таки у роздумах про злочинність згадує війну — сирітство, хлібні карточки, себе, закутаного у материну тілогрійку, «похоронну» на батька й те, що йому розповіли згодом, чого він, чотирирічний, не міг пам'ятати, особливо про «жіночий обоз» — загибель евакуйованих жінок, серед яких була й дружина його начальника — підполковника міліції Богатенкова. Але то й час молоді люди — і Єгор Ковальов, і Микола Богатенков — відділяють від теперішнього, від їхнього часу, вважаючи, що тоді все було простіше, все було на видноті.

І те, що, намагаючись самостійно розібратися у головному, молоді навбавали гупі на лобі, — це теж було їм на користь. Ригоризм старших не завжди був гарантією успіху в діалозі батьків і дітей. А втім, взаєморозуміння було знайдене, і воно завжди приходить, бо не переривається головою нитка, що з'єднує покоління, — вірність ідеалам революції.

У романі «Версти кохання» війна стала виразним, акцентованим усім ходом оповіді першої частини епіцентром подій. Історія кохання Євгена Івановича Федосова, під час війни юного лейтенанта-артилериста, до відважної дівчини Ксені — це історія, яка могла, певно, початися тільки на війні. А подальша доля Ксені, її рання смерть — чи не гірке відлуння війни? А доля її чоловіка, колишнього командира батареї капітана Фільова, який втратив руку на Сандомирському плацдармі?..

Війна лишається в житті народу і довго ще лишатиметься, це ми бачимо в романі «Версти кохання», це ми бачимо в творах інших письменників.

Сюжетні лінії у романах Ананьєва, як правило, мають не лише моральну чи соціальну, а й психологічну основу, можна навіть сказати, що до психології вчинків у нього особлива пристрась. Ананьєв-психолог прислухається до інтонації голосу, придивляється до виразу очей, до будь-якого жесту, що розкриває внутрішній стан людини. Запам'ятовується психологічним нюансуванням зустріч Євгена Івановича Федосова (у «Верстах кохання») з Раєю, закоханою в нього дівчиною, в яку і він ще школярем був закоханий, але потім збайдужів. І, звичайно, сповнена психологічних нюансів уся історія Євгена Івановича, його кохання до Ксені, його одруження і стосунків із Зінаїдою, стосунків з Райним батьком, нарешті, стосунків з матір'ю Ксені та її чоловіком, колишнім

командиром Федосова. Та й весь комплекс його подвійного життя — це психологічний клубок, який не просто розплутати.

У романі «Версти кохання» дві його основні частини побудовані як оповідь про минуле життя, як спогади. І тут слід відзначити, що важливі психологічні моменти ніби реставруються, відновлюються в їхньому, так би мовити, первісному значенні, але водночас вивіряються зрілим досвідом, коригуються. Цей подвійний погляд допомагає збагнути рух характеру, не кажучи вже про те, що він збагачує психологічне нюансування.

Євген Іванович, пригадуючи перші повоєнні роки, коли працював вантажником на товарній станції і навчався у вечірній школі, майже певен, що він у той час не гадував ні про Ксеню, ні про Раю і про дуже важливу розмову з нею про смисл життя, яка тоді викликала в нього усмішку, але зрілий досвід підказав йому, що саме Раїні слова були й лишаються рушійною пружиною у його свідомості, і почуття запізнілої вдячності до Раї живе в його серці.

До царини психології належить і прозріння Олексія Пономарьова, який гадує про своє життя в селі: «Рано чи пізно, але людина не може не мислити загальними категоріями; мабуть, це і є пора змужніння, коли ти раптом усвідомлюєш себе часткою загального, великого організму і рух та розвиток суспільства зачіпають тебе так само, як власний інтерес».

Але тут на весь зріст постає філософська проблема. У «Верстах кохання» вона цікавить письменника не менше, ніж проблема моральна й проблема психологічна. Можливо, навіть — більше. Дві основні частини роману розкривають і два уявлення про доброту, розкривають, звичайно, теж не однозначно, не плакатно, не в завершеному, очищеному вигляді, а в діалектиці, в суперечностях, у конкретних життєвих ситуаціях.

Можливо, з життя, з характеру Євгена Івановича Федосова філософську формулу доброти вивести легше, ніж із ситуації, що склалася в Олексія Пономарьова, коли він працював агрономом у селі. Та як прижити, об'єднати зовнішню те, що внутрішню цілісне в Євгена Івановича, видається йому цілісним? Адже він у своїх турботах про Ксеню, а потім і про її матір та чоловіка-вдівця виявляється добрим за рахунок чужої доброти, він якусь часточку душі віднімає у своєї дружини Зінаїди Григорівни, у сина Сашка й у Пєтра Кириловича, Раїного батька... От і виходить, що світ у його душі, який здається йому єдиним, цілісним, у житті розірваний, суперечливий, двоїстий.

Євген Іванович зрештою все ж таки механічно розв'язує проблему розірваності, він переїжджає з усією сім'єю в Калинковичі, ближче до старої Ксениної матері й свого комбата Фільова, який уже зовсім снівся й опустився. Але його історія не дає спокою Олексію Пономарьову, мучить запитання: чи в тій доброті, яку сповідує і виявляє в житті Євген Іванович, — сенс життя? Чи самою послугою ближньому має вмірюватися доброта, коли навколо ще так багато коїться мерзенних справ і люди, які їх коять, не мучаться від безсоння, не п'ють, як цей нещасний Фільов?..

А може, вселенська доброта Ксені, яка під час війни йшла на ризик, жертвувала собою заради інших, усе прощала чоловікові, може, вона сиравжня?..

Ось у цих своїх роздумах, у філософських побудовах, що виникають із самого життя, із життєвих ситуацій, Ананьєв не буває ні категоричним, ні нав'язливим. Він думає і запрошує думати читача, не даючи йому готових відповідей.

Неважко зрозуміти, що і другою частиною роману «Версти кохання» письменник пропонує досить складну загадку, як психологічну, так і

філософську,— і знову на тему про доброту. Ось, мовляв, вам ще одне розуміння доброти — судить самі: справжня це доброта чи фальшива. Тут філософія добра, доброти пов'язана з образами Степана Маштакова й Олексія Пономарьова і з тим, як їхні вчинки оцінювались «громадою», жителями села. Під час війни Маштаков, цей благодійник, прямо з току, потай, уночі, вивозив до себе по кілька підвід зерна, мабуть, торгував ним, але й чинив добро — давав крихти односельцям, підтримуючи їх у голодну пору. Він і тепер возить і торгує, але ніхто не заявить на нього, «народ на добро пам'ятливий», каже колгоспниця Пелагея Карпівна, котра сама позичала у Маштакова в тяжкі часи й відробляла йому за це з лишком. Навіть коли викрили хабарника, вона прикрила його своїм мовчанням, своєю несправедною добротою у відповідь на його доброту. Але ж під час війни спекулянт, який запам'ятався ще підліткові Олексію Пономарьову, теж дав йому в обмін на батьків костюм борошно і, може, врятував від голодної смерті. То що ж — хіба він не чинив добро?

Найбільша складність тут у тій драматичній ситуації, в якій опинився Олексій у зв'язку з невдалою спробою викрити Маштакова. Вчасно попереджений, Маштаков устиг замести сліди злочину, а Пономарьова осудила громада. Добра справа, яку він хотів зробити для цієї громади, для людей, як видно, не стала для них доброю.

Чи можна уявити ситуацію більш драматичну, більш непоясниму для молодого хлопця, який щойно вступив у життя і сповнений найблагородніших намірів служити людям, робити їм добро!

Адже спочатку світ уявлявся йому чітко розділеним на добро і зло, які відрізнялись одне від одного, як чорне від білого. А тепер виявилось, що Маштаков страшний не злом, а добром, як його розуміють односельці, і цим своїм «добрим» він сковує їх, паралізує волю, совість, розум. То де ж правда?

Роздумуючи, що ж таке добро і зло і чи існує взагалі спільне для всіх розуміння добра і зла, письменник дає зрозуміти, що в житті буває багато ситуацій, в яких не просто розібратися, що злу теж властива мімікрія і тому добро часто виявляється безсилим перед ним. Він не нав'язує ніяких висновків з цих спостережень. Та із спостережень і роздумів, яких чимало в романі «Версти кохання», можна зробити принаймні один далекоглядний висновок: самим тільки добром зло не можна перемогти, знищити.

Романами «Межа» і «Версти кохання» Анатолій Ананьєв ґрунтовно підготував себе до створення широкого епічного, панорамного полотна, яким є роман «Роки без війни».

Про роман «Роки без війни» Ананьєв сказав, що в ньому «роль організуючого центра оповіді відіграє уже не окрема подія, а ціла низка подій, об'єднаних спільністю дати: 1966 рік»¹. Ця обставина надає твору не тільки об'ємності, масштабності, але й панорамності. Події, описані в романі, майже одночасно відбуваються в Москві і Пензі, в Тюмені й Орлі, в Тобольську і Мценську, в Угорщині, в селах — Мокші під Пензою і Поляновці біля Мценська... Панорама життя країни розгортається ісквапливо, з притаманною Ананьєву, а в цьому романі ще більш акцентованою ґрунтовністю, можна навіть сказати, з державним розмахом, оскільки письменник нещоднязово в публіцистичних відступах звертається до роздумів про проблеми розвитку сільського господарства, енергетичних ресурсів, боротьби за збереження миру на землі. Все це — питання життя, сьогодення і майбутнього. Реалізація рішень по сільському

¹ Ананьєв А. Нагадування давніх істин // М., 1982. — С. 70.

господарству, розгортання робіт по освоєнню та експлуатації родовищ нафти в Тюменській області, мирний наступ Радянської країни на міжнародній арені, приїзд у Москву Шарля де Голля — події державного значення, і Ананьєв відводить їм місце не лише в публіцистичних відступах, — скажімо, вся «сільська» лінія роману якнайтісніше переплетена з його публіцистикою на цю тему, а діяльність Дементія Сухогрудова, його образ «вписаний» у тюменську епопею, що на той час уже набула могутнього розмаху.

Селу, перебудові його життя в романі відведено значно більше місця, ніж тюменській епопеї, життю інтелігенції, яке в різних його аспектах теж цікавить Ананьєва. Згадаймо, що Ананьєв за походженням селянин, щц він агроном за першим своїм фахом, і тоді стане яснішою і зрозумілішою його пристрасна зацікавленість сільським життям.

Така широко розгорнута оповідь, як роман «Роки без війни», містить у собі чимало різних, пов'язаних між собою сюжетних ліній, що перетинаються і взаємно проникають одна в одну, в ній виразно проглядаються деякі риси і сімейно-побутового, і соціального роману. Автор, як і в попередніх своїх творах, велику увагу приділяє психології характеру, його, як завжди, хвилюють моральні питання. Ананьєв і тут не тільки не втрачає, а навпаки, загострює інтерес до вічних категорій буття, і філософський ракурс подій, вчинків, поведінки цікавить його відповідно до потреб нашого часу і втягує в ту глибину, яка — на сьогодні — доступна його осмисленню, що не претендує при цьому на істину в останній інстанції.

Майже однакова увага в романі приділяється таким діяльним натурам, як Дементій Сухогрудов — спочатку автор проекту, а згодом начальник будівництва північної вітки газопроводу, Семен Дорогомилін — секретар обкому партії, а потім начальник будівництва птахокомплексу, Іван Лукін — перший секретар райкому партії, колишній комсомольський працівник і партторг радгоспу, Павло Лук'янов — сільський механізатор, колишній директор МТС, голова колгоспу, з точки зору Коростельова невдаха, а насправді — людина, яка знайшла своє справжнє покликання...

Поряд з основними персонажами автор також якнайважливіше приділяється до Арсена Іванцова, доцента-історика, людини начебто діяльної і розумної, але, як зараз кажуть, закомплексованої, що несе в собі щось від персонажів Достоєвського; його цікавить психологія колишніх діячів — командирів, керівників, — які опинилися не при ділі, насамперед колишнього секретаря райкому Якіма Сухогрудова й полковника запасу Сергія Івановича Коростельова; а в характерах доцентів Карнаухова й Мещерякова письменник намагається виявити відтінки деяких тенденцій духовного життя суспільства, так само, як, зрештою, і в образах аспіранта Нікітіна або загадкового мистецтвознавця-західника Куркіна, і молодого, обдарованого, але блукаючого в п'ятмі художника Миті Гаврилова, і Родіона Єрмакова, який зовсім не обдарований, але все розуміє й домагається визнання іншим шляхом, удаючи із себе всоцієного генія, і адвоката Кошелева, який шукає відповіді на запитання, чи існує одна-єдина для всіх правда в історії, і журналіста Тимоніна, що досить комфортно влаштувався, спритно грає на кон'юктурі.

Ряд досить довгий і строкатий, але він був би, певно, не такий емоційно різнорідний, коли б у долю цих персонажів так чи інакше не ввійшли жінки. Відоме французьке *chercher la femme* (шукайте жінку) — рухає сюжет роману, оскільки письменник — і він декларує це — надає великого значення сім'ї в зміцненні моральних підвалин суспільства.

В зображенні конкретних колізій та долі письменник досить диалектичний і обачливий, він не поспішає з осудом і винесенням вироків залек-

блудним, а прагне доконатися до причин сімейних розладів, любовних зв'язків.

Що ж ми бачимо в романі? Найдіяльніші постаті якраз і не можуть підтримувати в сім'ї дух моральної стійкості, її ґрунтовної життєздатності й життєдіяльності як осередку суспільства. Дементій Сухогрудов цілком захоплений своєю роботою і в цій захопленості, в постійній заклопотаності важливими й невідкладними справами забуває про сім'ю, що призводить до холодності й відчуження дружини Вігаліни.

Та ж захопленість громадською і господарською діяльністю, постійні від'їзди, відсутність спільних інтересів з дружиною у Дорогомиліна фактично призводять до розпаду сім'ї, хоч і трималася вона, ця сім'я, на невідомо яких моральних засадах, може, тільки на коханні Дорогомиліна до своєї дружини, але аж ніяк не на взаємності.

Зрештою, ще складніший варіант сімейних взаємин і колізії зовсім несподіваної в секретаря райкому Лукіна. Щойно ставши до виконання обов'язків секретаря і, як нова людина на високому посту, опинившись під пильною увагою районного активу, він поповнює зв'язок із своєю першою дружиною, котра пішла від нього до іншого багато років тому, причому це зв'язок не через забаванку чи моральну нерозбірливість, а — з його боку — за внутрішнім потягом, за невгамованою замолоду пристрастю до цієї не розгаданої ним жінки. Водночас з'ясовується, що і з другою дружиною він живе не з любові, і дружина, дізнавшись про його зв'язок з Галиною, їде з дітьми до сестри в Орел, а його сина Юрія, розбещеного сімнадцятирічного юнака, нааразом убиває другий Галинин чоловік — Арсен.

Вузлик зав'язано в дусі Федора Михайловича Достоевського, і гадати дозволяє постать Арсена Іванцова, який за напівмістичних обставин коїть вбивство і дає йому таке саме містичне тлумачення.

До цих сімейних сюжетів можна було б додати й інші, хоч воли окреслені ескізно, проте дають чимало підстав для роздумів.

Аваньєв, звичайно, показує й щасливі сім'ї. Це сім'ї Павла Лук'янова й адвоката Кошелева. Саме Лук'янов, цей, як спочатку гадав Коростельов, невдаха, створив по-справжньому міцну, стійку в моральних основах сім'ю, він аж ніяк не вважає себе невдахою, бо всі повороти долі сприймав з гідністю і утвердився на тому місці, яке вважає своїм. А всі діти (їх шестеро у Лук'янова) і особливо дружина Павла, Катерина, вразили Коростельова під час зустрічі своєю вродою, зібраністю.

Те саме можна сказати й про сім'ю Кошелевих, у якій панує дружба й взаєморозуміння. І тут доглянуті, усміхнені дівчатка й хлопчики, щасливі, життєрадісні батьки. Справді: «Всі щасливі сім'ї схожі одна на одну...» Та чи не тому, чи не через цю схожість письменник ніби уникає розкривати «анатомію» сімейного життя Кошелевих і Лук'янових, майже не показує, з чого ж і як воно, це життя, складається?

Звертаючись до сільської проблематики роману, навряд чи треба зараз обговорювати її конкретний зміст, час і досвід роблять висновки з цих питань. А ось моральне підґрунтя суперечок і конфліктів, їхня моральна й філософська суть нас цікавлять зараз не менше, ніж у 1966 році.

Не випадково, наприклад, у романі виникають розмови й суперечки про почуття господаря, коли йдеться про селянську працю, про сільське життя взагалі. Деякі люди старого гарту, такі, як родич Лукіна, тепер пенсіонер, а колись редактор районної газети Іван Никанорович, не можуть відмовитися від забігання наперед, прирівнюючи почуття господаря до почуття власника. Тому й сперечається він з Лукіним, намагається спростувати його докази загальними словами про спільну відповідальність усіх за все. А Лукін говорить про неподоланий деякими

людьми психологічний бар'єр між моїм і нашим, про необхідність враховувати моральний бік ставлення до землі, розв'язуючи питання сільського господарства.

Але Лукін не має готових рішень, хоч і думає про це. Більше того, він спочатку з обережністю ставиться до ідеї голови колгоспу Калиніна створювати сімейні ланки, закріплювати за ними землю, тобто провести експеримент, який допоміг би розбудити почуття господаря і який Калинін уже проводив із сім'єю Сошникових. Ознайомившись із досвідом Сошникових і вже озброївшись цифрами, Лукін виступив палким пропагандистом цієї ідеї в Москві, на всесоюзній нараді працівників сільського господарства, викликавши жвавий інтерес і доброзичливу увагу його учасників. Ось як, наприклад, реагував на його виступ знайомий нам сільський механізатор Павло Лук'янов: «Він уловив у його словах те важливе — у землі має бути господар, — що завжди болісно жило в свідомості Павла. Він ставився до землі по-господарськи, але він бачив, що інші ставилися не так, і тому розумів Лукіна».

Моральна підкладка вирішення основних проблем сільського буття серйозно цікавить Ананьєва. Він добре знає життя села, відчуває і хоче передати його циклічність, йому добре знайома діяльність районної та сільської ланок керівництва сільським господарством, робота партійного апарату. Картина пленуму Мценського райкому партії — з атмосферою відготовки, кулуарних зустрічей і коротких діалогів, реплік, з доповіддю і дебатами, з процедурою зміни першого секретаря і неодмінного в таких випадках очікування, бажання з кимось поділитися, обговорити можливості нового керівництва, — написана не лише із знанням справи, а й динамічно, легко, враховуючи, що саме в таких місцях художника відстерігає небезпека протокольного викладу подій та фактів. Але це зовнішній шар життя, хоч він також має важливий зміст.

Цільова настанова Анатолія Ананьєва в романі «Роки без війни» з самого початку полягає в тому, щоб художньо поєднати, сплавити часткове й загальне, особисте й державне, виявити зв'язок між вчинком, дією, поведінкою однієї людини і рухом життя в широкому плані.

Один з принципів Ананьєва-романіста — він повинен усе знати про кожного персонажа. (Не випадково, очевидно, для роману «Роки без війни» він завів картотеку). Може, якраз для об'ємного дослідження персонажів роману. І в тому числі психології, характеру кожного з них. Там паче що робить він це досить ґрунтовно, всебічно. Він може поставити, скажімо, Лукіна під перехресні погляди багатьох людей, щоб через них збагнути цю людину. Але й менш значні постаті теж розглядаються з різних точок зору. Наташа, наприклад, з точки зору батька, матері, гостей у квартирі професора Лусо, її Інститутської подруги, жуїра Тимоїна, нарешті, Арсена.

А Арсен — постать найскладніша саме як психологічний феномен. Уже при першій появі його на сторінках роману, коли він приходить у дім Коростельових як наречений Наташі, письменник ставить Арсена під перехресні погляди Наташиних батька та матері.

Тут не меншою, а може, більшою мірою проступають риси психології тих, хто дивиться на Арсена, але поступово, вже у спогадах про цю сцену в домі Коростельових, образ Арсена доповнюється новими штрихами перехресного бачення. А Наташа, після того як її обранця — разом з нею — батько вигнав з дому, ставиться до нього з ще більшим обожненням, бо «вона любила в ньому саме це, що містилося в понятті несправедливості життя до нього...». Жіноча риса. Краще скажемо — жіноча жалісливість, співчуття до скривджених, нещасливих, обійдених долею, що сприймається іноді за кохання. Може, і в Наташі це — не

кохання? Втім, не поспішаймо із здогадами, адже викликав у неї почуття Арсен, коли вона, молода, вродлива, і, певно, не обійдена увагою ровесників, не роздумуючи пішла за ним, готова розділити все неблагополуччя домашнього життя, неблагополуччя його долі.

Це перша психологічна загадка, що її Ананьєв розгадує протягом усього роману — і тих епізодів, де Арсен діє сам, і тих, де він мовби стає тлом переживань, роздумів, моральних обґрунтувань поведінки і вчинків Наташі.

Глибоке знання своїх персонажів як принцип реалістичного письма сповідується Ананьєвим послідовно.

У серії життєписів виразно проглядається прагнення письменника відтворити повноту і значимість кожного окремого життя, щоб погім співвіднести його з цілим загальним у масштабі сім'ї, села, району, суспільства, держави.

Думка про єдність особистого і спільного, частини й цілого — наскрізна в романі. Його філософський мотив. Контрапункт. Поштовх їй дає міркування Коростельова про НТР і пов'язані з нею несумісність, втрату ества, адже саме тут окреме, людське, на його думку, вступає у суперечність із загальнолюдським, з прогресом. А Лук'янову, зайнятому щоденними сімейними й колгоспними справами, всі ці розмови видаються далекими, він якраз і робить справу свою й спільну, особисту й загальнодержавну, в ньому, в його образі, й показано, як особистий інтерес не вкладається у свій масштаб.

Так само збігаються з суспільною потребою особисті зусилля і вся діяльність Семена Дорогомиліна, але десь осторонь від них — вечірні зустрічі в його квартирі, які влаштовує Ольга, збираючи навколо себе своєрідний провінційний салон. Ці розбіжності, основа яких — моральний релятивізм, душевний комфорт будь-якою ціною — очевидні й не вимагають окремих пояснень, тому й не приваблюють письменника. Тимошкін, скажімо, — увесь як на долоні. Не позбавлений схематизму, він на видноті майже з першої появи, і нам навряд чи було б цікаво заглиблюватися в мотиви його вчинків.

Інша річ — Митя Гаврилов, молодий художник, захоплений ідеєю створити картину жаків, такий твір, який назавжди відвернув би людство від війн і насильства. Але йде він у цьому своєму прагненні хибним шляхом. Тут уже має значення не лише біографія Миті — в ній нічого примітного поки що нема, — а й, так би мовити, генеалогія, те, що в усіх історично доступних для огляду поколіннях сім'ї Гаврилових гинули на війнах сповнені сил, у розквіті життя чоловіки, як-от батько його, старшина Гаврилов. Чи не в цій конкретній життєвій ситуації й зароджується глобальне завдання, яке Митя наївно сподівається розв'язати засобами мистецтва?

Ананьєв показує його в обставинах досить характерних: з одного боку — вплив «салону» Ольги Дорогомиліної, заповзятливої Анни Лукашової, котра одружилася його на собі і з явною користю підігрівала честолюбство молодого художника, тішачи себе надією виліпити з нього генія, спекулятивний вернісаж на квартирі Єрмакова в Москві; з другого — мляві спроби напоумити Митю і людей, серйозно стурбованих його долею, але поверхово обізнаних з мистецтвом, щоб вони могли спрямувати його правильним шляхом. Маючи славу такого собі вільнодумного західника, Куркін, розглядаючи Митині малюнки (ескізи до майбутньої картини), бачить, що хоч вони й відштовхують своїм натуралізмом, однак це твори мистецтва, і мистецтва реалістичного в своїй основі, але, очевидно, вони — витвір незвичайної, може, навіть хворобливої уяви художника. А Мещеряков, людина, що шукає істину, вбачає в них біль народу, виражений сліпо, позасвідомо.

І Митя, остаточно приголомшений нерозумінням або відвертим цинізмом людей, котрі, як йому здавалося, живуть мистецтвом, диктують свої смаки, поступово прозріває, починає розуміти, що кінцева мета тих справ, у які його втягував дорогомилінський салон, і ця виставка в Єрмакова, запобігання Лукашової перед впливовими в мистецтві людьми «не лише не збігалася з тією, яку ставив перед собою він, а була навіть начебто протилежна їй». Шлях до прозріння психологічно ускладнений і побутовими обставинами, яким Ананьєв також приділяє велику увагу.

Пейзаж, людина, подія, як правило, вписуються Ананьєвим у загальну панораму життя чи осмислюються серед інших людей, подій. Скажімо, весняний пейзаж середньої Росії, яким розпочинається друга книга роману, природно переплітається з думками про польові роботи, про перспективи розвитку сільського господарства, а ранкові прогулянки Якіма Сухогрудова вздовж яру й клину озимої пшениці викликають старече невдоволення собою, своїм життям, його заспокоює лише думка про нескінченність життя, і хоч Яким уже старий і слабкий і не може впливати на хід подій поза своїм будинком у Поляновці, вмираючому сільці на дванадцять дворів, а телефона собі домігся, щоб «не втрачати зв'язку з тим світом, якому було віддано так багато душевних і фізичних сил і який, починаючись за горбодом, простягався до Москви і далі, куди вели дороги війни».

Концепція цілісності й одиничності проводиться в романі різними шляхами, зокрема і засобами публіцистики, і у відстунях філософського характеру. Як своєрідну настанову можна сприйняти таке міркування: «Загальне життя людей, що складається з мільйонів різних доль, завжди може розглядатися... з двох точок зору: з точки зору цілісності руху, як бачать усе із своїх висот учені, які намагаються вивести загальні закони буття, і з точки зору окремої людини, котра вже зі щабля лише своїх радощів або прикростей, але з тією ж потребою все узагальнити дивиться на речі».

Але це настанова вихідна. Ананьєв — уже на долях людей, на збігові чи незбігові (з різних точок зору) їх із загальним рухом — розгортає панораму дійсності, і ось він, як художник, що прагне не лише до аналітичного дослідження життя, а й до синтезу, намагається в своєму погляді на нього об'єднати ці точки зору, відшукати ті сполучні ниті, що незримо тягнуться від малого до великого, від часткового, одиничного — до загального.

Чи не цим у романі зайнятий і адвокат Кошелєв, який веде справу Арсена і шукає в ній прояв якихось моральних аномалій, притаманних усім часам? Чи не цим зайнятий і голова колгоспу Калинкін, який шукає шляхів відновлення втрачених моральних зв'язків людини із землею, через які й відбувалось усвідомлення селянином свого «я» у загальному житті? А хіба молодий Роман Лук'янов, який почав приймати життя з мисленими поправками до його загальної течії, не починає усвідомлювати ці зв'язки? І, певна річ, своєрідний апофеоз цієї ідеї — у почуттях і переживаннях Лук'янова-старшого на всесоюзній нараді працівників сільського господарства, коли він зрозумів, усім селянським еством відчув свою причетність до великого, безмежного світу, до загального життя людей. І він, що унікав громадського життя, хоч воно постійно відшукуювало його, прийшов тепер до ідеї цілісного сприйняття, в поєднанні з одиничністю, в поєднанні із своїм, Павла Лук'янова, життям.

Таке філософське тло роману «Роки без війни», тло, на якому поміж інших подій відбувається внутрішня драма Арсена Іванцова. Чи тільки драма? Людина, котра переконувала Наташу, ніби руйнівна сила, яка

втручається в життя, не залежить ні від політики, ні від законів та соціальних змін, а діє постійно і вбирає в себе усе зло, що, як і добро, становить ество людини, такий собі сучасний фаталіст, який згодом, уже в камері слідчої тюрми, наслуховавшись сектанта Христофорова й начитавшись біблій, міркує зовсім інакше — що немає ні добра, ні зла, а є сама тільки дія, яка приносить добро чи зло, і що треба лише не чинити цієї дії, треба вгамувати в собі всілякі бажання, — ця людина швидше схожа не на страдника, а на честолюбця, який заблукав поміж трьох сосон.

У поліфонічному звучанні роману «Роки без війни» не можна не вирізнити мотив, початок якому дано в назві — у слові «війна», хоч і вжитому з прийменником «без». Можна навіть не зупинятися на біографіях деяких важливих персонажів роману, учасників війни, на спогадах про неї Коростельова й Дорогомиліна, на мемуарах, які пише Коростельов, та на інших моментах, пов'язаних з минулою військовою безпосередньо. Тут, мабуть, важлива точка відліку. Події, описані в романі, відбуваються в 1966 році, але простір його, роки і версти ведуть у минуле, раз у раз нагадуючи про нього, беручи в цьому минулому за точку відліку Велику Вітчизняну війну — подію, яка надовго визначила хід світової історії і так природно позначилася на долях героїв роману Ананьєва.

Своєрідним апофеозом «воєнної» теми в романі — і нею дуже вдало завершується третя книга — стала картина поховання останків невідомого солдата, полеглого у сорок першому році в боях під Москвою. Ананьєву вдалося передати загальну схвилюваність, що охопила тоді жителів Москви, і почуття причетності до тієї історичної події, якою була війна в житті народу.

Минуле нагадує про себе й досі, і не лише ранами й рубцями на тілі ветеранів, свинюно вдів, а й загрозою ще страшнішого повторення, що йде від тих, хто сьогодні оголошує похід проти комунізму, погрожує війною, намагаючись поставити нас на коліна. Нехай же нещодавня історія стане уроком пильності, витримки, мужності, патріотизму для всіх нас перед лицем майбутнього. Майбутнє відкрите для великих діянь на благо людства. Роман «Роки без війни» відкритий для продовження. Його герої сповнені бажання творити добро. Весь наш народ прагне добра і щастя, і йому потрібно багато й багато років без війни, потрібні версти часу, щоб безперестану творити добро й щастя.

Романом «Роки без війни» Анатолій Ананьєв утвердив за собою репутацію епічного оповідача, у творах якого сучасність по-філософському осмислюється як діяння історичне і вписується в контекст історії, і ця прикметна властивість його прози, що не часто тепер зустрічається, визначає особливе й помітне місце письменника в літературі.

Від загальної — і головної — властивості залежать (підпорядковані їй) і решта складових частин його творчої індивідуальності: і некваплива манера оповіді, і панорамність у зображенні життя, і відступи лірико-філософського та публіцистичного характеру, і пильна увага до внутрішнього світу людини, і, зрештою, його довга, що начебто випробовує власну суть, фраза... Той, хто прочитав одну книжку Ананьєва, вже легко впізнає цю прозу в другій і третій, хоч, певна річ, письменник урізноманітнює кольори і фарби залежно від змісту. Від змісту життя, багатобарвність і розмаїття якого і прагне якнайяскравіше зобразити Анатолій Ананьєв.

Олександр Михайлов

Первомайское РУ

Библиотека-филиал № 2

ИЭС 2001.05.001.001

17

ОТРАСЛЕВАЯ

ИЭС 2001.05.001.001

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

Роман

КНИГА ПЕРША

ЧАСТИНА ПЕРША

I

День, що вставав над Московою, почався для Коростельових не так, як звичайно починалася в них кожна неділя. В той час як двоє з чотирьох, що склали сім'ю,— відставний полковник Сергій Іванович та його мати Єлизавета Григорівна, стара й хвора жінка,— нібито ще спали, двоє інших — дружина Юлія та дочка Наташа — сиділи на дивані у великій кімнаті й напівголосно, але жваво розмовляли. Обговорювали вони подію, яка мала хвилювати всю сім'ю; але найдужче вона хвилювала все-таки їх, особливо Наташу. Рожева після сну, вона дивилася на матір з тим щасливим виразом, як можуть дивитися молоді люди, для яких життя — це тільки радість, а майбутнє — немов безмежне повторення одного ранку. Те, що відчувала дочка, передавалося матері, і на повному обличчі Юлії був той самий вираз щастя.

— Чого це ви розгомонілися спозаранку? — несподівано крикнув із спальні Сергій Іванович, хоч він давно прислухався до голосів дружини й дочки.— Матір розбудите.

Але він даремно турбувався про матір. Єлизавета Григорівна прокинулася ще раніше, ніж повставали Юлія та Наташа, і їхня розмова не заважала їй; вона почувала себе так, немовби до неї раптом повернулося колишне її селянське життя, і раділа цьому. Їй здавалося, що вона лежить у себе в Старій Мнісі, і світанок, який займався тепер над Московою, займався в полях за тим її маленьким сільським вікном, і що ось-ось до хати зайде син Сергій, який приїхав забирати її, і скаже: «Вставайте, мамо, пора вже, бо спізнимося на поїзд. Вставайте, а я поки що за підводою сходжу».

Того ранку вона не діждалася, коли зайде син, а встала сама, вдяглася і потемки, мружачи короткозорі очі і вдивляючись у порожні кутки, обійшла хату. Речі вже зібрані в дорогу, і вона

не впізнала своєї хати. Дивно й незвично було бачити їй оголені рублені стіни. Ще більш пустельно й голо здалося їй у сінях і на подвір'ї. Вона довго стояла на ганку, коли все уже склали на підводу й прив'язали, і потім, мовчки й ні на кого не дивлячись, сіла на воза. Вона заздрала сусідкам, які лишалися в селі, а ті заздрили їй. «От кому повезло, от щастя привалило», — казали вони, захоплюючись найбільше її сином, Сергієм. У новенькій гімнастерці, ремнях, полковницьких погонах і при орденах, тієї весни з'явився він у батьківській хаті й справив на односельців враження, нібито й справді досяг такого становища й пошани, таких висот, за якими немає ні потреб, ні турбот, а є самі людські блага. «Чого ж вам одній жити, — присав він матері, коли ще тільки вмовляв переїхати до нього. — У нас усе під боком: і магазини, і все. Кімнату вам виділимо». І Єлизавета Григорівна думала, що їй справді нічого хвилюватися, що в неї буде менше турбот, коли переїде до сина. Головою, своїм розумом вона в усьому погоджувалася із Сергієм; та водночас хоч і не могла собі пояснити, все-таки відчувала, особливо тепер, перед самим від'їздом: ні, є щось вище, воно стоїть і над турботами, і над вигодами — чи то звичка, чи то сам лад сільського життя, чи то могили батька, матері, свекра, свекрухи, чоловіка (вона гадала, що й після смерті їй захочеться бути разом з усіма, ближче до рідних). Вона сиділа на возі так, що Стара Мниха, яку вона покидала, була весь час у неї перед очима; вона подумки прощалася з усім, на що дивилася, з полями й стріхами, наче підрізнаними саме цією зеленою околицею полів, і їй здавалося, що її відривають від життя; згодом, згадуючи про цей день, вона казала — але не невістці, не Юлії, з якою в неї так і не склалися щирі стосунки, не синові й не онуці Наташі, а подружці по гамірливому міському двору, старій Устимівні, про яку тільки й знала, що в неї є правнук і що за тим правнуком потрібне око та й око, — саме старій Устимівні так і розказувала, що нібито її відривали від життя.

«Ну, наче лежу в труні, і все пливе, пливе, як уві сні».

«Кривдять?» — вислухавши Єлизавету Григорівну, спитала Устимівна.

«Хто?»

«Невістка чи син».

«Та ні, чого б їм кривдити мене?»

«Ну, тоді що ж, тоді й хвалити бога».

Ні, Єлизавету Григорівну ніхто не кривдив у домі: ні онука, ні невістка, ні син; вона ніколи не скаржилася на це; їй просто незвично було бачити, як текло життя в синовій сім'ї. Їй здавалося дивним, як може дорослий і дужий чоловік іноді цілими

днями валятися на дивані, нудячись, не знаходячи собі діла, і, головне, не мучить його совість, нібито так усе й повинно бути, і споконвіку заведено; вона відчувала, що син живе якимось своїм відособленим життям, яке тече в ньому самому і в яке він не пускає нікого, навіть її, матір, що й у невістки своє, а в Наташі своє життя і що немає між ними ні спільного горя, ні спільної радості, а що об'єднують усіх лише стіни та кухонний стіл, за яким час од часу, найчастіше в неділю, збираються вони разом, і життя це уявлялося Єлизаветі Григорівні неприродним, фальшивим; але вона бачила також, що всі були нібито задоволені таким буттям, і тому не втручалася ні в що й ніколи не казала, що непокоїло її. «Може, я не знаю нового життя,— думала вона.— В селі одне, а тут, у них,— інше». Вона звикла до того, що починався день — починалися клопоти з перших же хвилинок, як тільки спущені з ліжка ноги торкалися вишкрябаних і звичайно нахололих за ніч мостин; чи влітку, чи взимку, в розтоптаних черевиках або валянках, узутих похапцем, на босу ногу, вона, взявши рушник і цинкове відро, йшла до хліва і разом із дзвінкою цівкою молока відходили, розвіювалися залишки сну, сама по собі немовби спадала місяцями, роками назбирувана втома, і ніколи було ні горювати, ні думати; усіма рухами й думками Єлизавета Григорівна втягувалася в начебто неквапливий, розмірений ритм нового дня, і десятки справ, перед тим як піти на колгоспне поле, робили її руки. Вона встигала почистити в хліві й підкинути сіна в ясла, якщо це було взимку, чи вигнати з двору й пустити в череду корову (так бувало з першою зеленою травою й до глибокої осені), затопити піч, процідити молоко й збігати до сусідки на сепаратор, потім на приймальний пункт, щоб здати вершки, а повернувшись до хати, напоїти перегоном теля, кинути зерна курям і після цього, поспідавши, разом з подружками-сусідками йти на бригадний стан, щоб до самого пізнього вечора перетрушувати сіно чи підгортати картоплю. Вона не уявляла собі дня без постійних турбот та хвилювань; сільське життя з дитинства, відколи й почала пам'ятати себе, оточувало і входило в неї; в цьому житті все було зрозуміле, розставлене по своїх місцях, головне, зрозумілий був сенс, для чого з'являється на світ людина; а тут, у синовій сім'ї, не було цього сенсу; вона засмучено дивилася на Сергія, по-своєму витлумачуючи його постійну задуму, і бідкаючись, і жаліючи його; вона бачила, що в нього не було повного щастя, що не було цього щастя ні в невістки, ні в онуки Наташі, але щось змінити в домі Єлизаветі Григорівні було не під силу; усі спроби навіть просто поговорити в перші ж місяці були рішуче і досить різко відкинуто, і вона,

як і всі в домі, принишкла, замкнулася, бачачи й розуміючи все і водночас скоряючись, і помовкуючи, і плачучи ночами нишком від сина, від усіх у сім'ї, щоб не порушувати спільного уявного спокою і благополуччя. Вона мучилася від такого життя, а після того, як не стало в дворі старої Устимівни, і зовсім ослабла й злягла в постіль.

Вона лежала вже п'ятий місяць, від самої зими, не встаючи, і за цей час усі в домі так звикли до її хвороби, що Наташа інколи по два, три дні не заходила до бабусі в кімнату. Та й Юлія, і син Сергій лише на кілька хвилин сідали біля її постелі, і тому Єлизаветі Григорівні здавалося, що всі чекали її смерті. Усвідомлювати це було прикро і боляче їй. З гіркотою вона казала собі: «Хоч би забрав господь, чи що, щоб нікому не заважати й нікого не обтяжувати». Вона ждала смерті й була готова до неї, але ніяк не могла подумати, що саме цього весняного травневого ранку, коли, прокинувшись і не відчуючи ні ломоти, ні кволості, ні бажання щось з'їсти, не відчуючи взагалі нічого, що було пов'язане з теперішнім її станом, а перемістившись у спогоди й уявляючи і бачачи себе молодію, наче аж дихала тим повітрям, яким дихала, вибігаючи вечорами на луку в Старій Мнсі,— що саме цього весняного ранку настане її остання очікувана година. Тим часом як вона не могла ні повернутися, ні ворухнути рукою, а ноги, закутані в теплу пухову ковдру, холонули, але вона цього не відчувала, у свідомості відбувався цей несподіваний спалах життя, неначе Єлизаветі Григорівні хотілося неодмінно тепер, перед кінцем, досягнути весь прожитий з дитинства світ. Вона ледь скосила очі на Юлію, що принесла їй сніданок — ріденько налиту на блюдечко манну кашу,— і стук дверей, і нахилене низько кругловиде Юліне обличчя, і запитання: «Як спали, мамо?» — на яке Єлизавета Григорівна нічого не відповіла,— все-все було для неї тільки якимсь одним стороннім звуком, що її — а вона саме босоніж бігала по м'якій некошеній луці — на мить зупинив і привернув увагу; вона мовби повернулася в той бік, звідки долинув звук, але нічого, крім тинів, лазеньки, зарослого городу, і подвір'я, і хати, за цим городом не побачивши, гайнула далі до річки. Юлія пішла, вловивши, одначе, що з матір'ю щось сталося, але, не заглиблюючись у суть, що ж саме, не надала цьому значення, бо день дільки-но починався і було досить часу, щоб повернутися, придивитись і обміркувати все; лише сказала чоловікові: «Щось мати начебто повеселішала, очі пожвавіли»,— й, почувши у відповідь вже не раз казане: «Весна надворі, усе пробуджується, усе тягнеться до життя»,— й не бажаючи дослухувати, пішла на кухню. А Сергій Іванович увійшов до матері значно пізніше,

напившись чаю й погортавши ранкову газету, і для Єлизавети Григорівни ці хвилини спокою, поки ніхто не з'являвся в її кімнаті, були хвилинами життя.

В її пам'яті поставали не тільки радісні події дитинства; та й радість сільського життя здебільшого полягала для Єлизавети Григорівни лише у відчутті природи — сонця, полів, річки із схиленими над водою вербами; але чим більше вона дорослішала, тим жорстокішим і колючішим ставав для неї світ, і першим горем, що вразило її серце, була смерть свекра. Він помер несподівано і якоюсь дивною, не селянською, як казали, смертю. Вранці по морозцю пішов почистити хлів та так і зостався там, присівши з вилами в руках коло стіни навпочіпки, опустивши на груди голову, мовби вирішивши подрімати; його ждали до столу, кілька разів свекруха, відчинивши двері й випускаючи клуби пари надвір, гукала чоловіка, потім попросила Лізу: «Вдягнися та збігай-но, чого це старий там чаклує»; і всі спогади Єлизавети Григорівни тепер починалися з тих хвилин, як вона, прохрускотівши валянками по розчищеній від снігу стежці, підійшла до хліва й, зазирнувши в прочинені ворота, гукнула: «Тату, до столу кличуть!» Та ніхто не відповів. Вона покликала голосніше: «Тату!» — і знову лише кінь, що стояв на припоні, повернувши на голос руду, з нащуленими вухами морду, брязнув кільцями недоуздка об ясла. Ліза увійшла і якусь мить озиралася в напівтемряві, шукаючи очима свекра. Побачивши, що він навпочіпки сидить під стіною, втретє, уже навіть з прикрістю в голосі, промовила: «Тату»,— і, почекавши й подумавши, що він, певне, задрімав, вирішила підійти й розбуркати його. Та тільки-но доторкнулася до застиглого й начебто зачерствілого на морозі дубленого кожуха свекра,— він, що мовчки сидів, дивно похитнувся й, не розгинаючи ні ніг, ні рук і не ворущачи ніби задерев'янілими плечима, повільно звалився. Шапка впала з його голови, оголивши знекровлену, синю до самої потилиці лисину. Він лежав незручно, в неприродній для живої людини позі; в смузї світла, що падало знизу од дверей, було добре видно його скам'яніле обличчя із застиглими очима, що відливали страшним холодним блиском, і розкритим, як у риби, що хапає повітря, ротом; на губах, на запалих щоках і лобі уже проглядав, як пушок, сизуватий і колючий іній. Але Єлизавета Григорівна тепер, як зрештою і тоді, того морозного зимового ранку, звернула увагу не на іній, а на той загальний вираз обличчя, який завжди буває у мерців; вона скрикнула, не стільки усвідомивши, як відчувши, що скоїлося страшне й непоправне із свекром; не маючи сили відірвати очей від нього, з жахом задкувала до дверей; геть бліда (їй здавалося, що вона крича-

ла, і крик той нескінченною лякаючою луною: «А-а-а» — віддавався в її голові), вона вбігла в хату і довго не могла нічого до пуття розказати свекрусі; і хоча через день сама запрягала коня й одвозила труну з небіжчиком свекром на кладовище, але їй уявлялося тепер, нібито вона з дітьми, яких на той час було в неї четверо — одне одного менше,— стояла й дивилася, як сани з труною і кілька знайомих дядьків і жінок віддалялися сільською вулицею, оповиті білою сніжною поземкою. «Господи, любі мої»,— казала вона, притискаючи до себе і обмацуючи рукою худенькі й теплі під пальтечками плечі злякано пришикліх дітлахів.

Єлизавета Григорівна не згадувала про свого чоловіка Івана; він немовби випадав з її життя; і не тому, що вона не любила або не хотіла пам'ятати про нього; просто того року, коли помер свекор, Івана не було в Старій Мнісі; його взагалі майже вісім років не було вдома, то він воював з германцями, то лікувався в госпіталях, то знову воював, але вже з колчаківцями, які підступали до Белебея; не думала Єлизавета й не пробувала збагнути, яким чином війна несподівано підкотилася під самий поріг її осиротілої і тієї зими закучугуреної хати; вся її увага зосереджувалася не на чужому, а на своєму горі, і тому їй страшно було раптом знову відчутти, як пальці доторкнулися до мертвого на печі тіла свекрухи. Її смерть була чимось схожа на свекрову смерть. Єлизавета лише хотіла розбудити стару, яка отак розіспалася, і жах, який пережила тоді, вилізши на піч, тепер ще відчутніше обдавав холодом її запалі й прикриті ковдрою груди. Вона нібито знову сиділа біля труни свекрухи, вся в сльозах і поганих передчуттях, а потім одвозила на кладовище й ховала її. А далі настали для Єлизавети ще тривожніші дні. На п'ятий, чи на восьмий, а чи на двадцятий день після похорону свекрухи несподівано серед ночі хтось настирливо постукав у її вікно.

Вона й тепер мовби завмирала, чекаючи цього стукоту, -й подумки хрестилася, ніби цим можна було одвернути те, що сталося і неминуче мало повторитися; її поійняло таке бажання зупинити мить, що вона, вимовляючи «господи», аж злегка во-рухнула вже майже безживними, сухими й зморщеними губами. Але вона не могла нічого зупинити; події наближалися й наростали, і вона так само, як і тієї грудневої морозної ночі, не запалюючи свігла, і не знаючи, хто міг би проситися такої пізньої пори, і відчуваючи лихе в цьому настирливому стукоті, неначе хтось хотів знадвору висадити віконну раму, і тамуючи переляк, майже притулилася обличчям до морозної, у розводах шибки; похукавши на неї й потерши теплою долонею, спробувала

розгледіти в проталину, хто був у дворі, але нічого не побачила в студеній темряві ночі. Лише віддалено й глухо долинуло до неї: «Тікай!» — і цей тривожний голос видався їй нібито знайомим. Може, саме тому й одважилась вона вийти надвір і спитати, що сталося; в промерзлих снігах довго намацувала й відтягала засув, а коли відчинила двері — ні в дворі, ні під вікнами нікого вже не було; при тьмяному місячному світлі добре вирізнялися на білому снігу бійці й підводи, що рухалися по дорозі. Єлизавета зрозуміла, що це відходили свої, наші, але чому вночі, поспіхом, без пострілу? Вона стояла, майже не відчуваючи, як заповзає під одяг та хустку холод, і в її голові, наче відлуння недавнього бряжчання шибок, повторювалося коротке й різке: «Тікай!» Вона додавала до цього (почуте чи вигадане самою, а може, підказане всім ходом тодішніх подій): «Помстяться! Іван-бо твій не по горобцях цілється... помстяться, виріжуть, порубають», — і їй здавалося, що не вона, а хтось інший, невидимо стоячи поруч з нею, промовляв це. Раптом схаменувшись і забувши навіть причинити в снігах за собою двері, вона кинулася будити дітей. Одного за одним піднімала вона їх на лавку, — спросоння вони нічого не розуміли, — одягала і обв'язувала старими шарфами й хустками; коли всі четверо, закутані так, що не було видно ні очей, ні щік під насунутими шапками, стояли посеред хати, квапливо пішла запрягати коня...

Непорушно лежачи тепер на ліжку, дивлячись на сухі жовті руки, які холонули на білому підодіяльнику, й не бачачи цих рук, не бачачи нічого, що оточувало її в кімнаті, і взагалі не відчуваючи й не усвідомлюючи, що відбувається з нею, рух за рухом повторювала подумки все, що і як робила тієї незабутньої для неї, далекої ночі. То вона відчувала в руках важкий нахололий хомут і, піднімаючи й розгортаючи його, по-чоловічому владно й грубо покрикувала на коня, який і без того покірно підставляв під хомут голову; то долоня її лягала на м'яку й теплу під гривую шию, і тоді, проймаючись тією самою чоловічою ніжністю до коня, вже ласкавіше просила: «Ну, ну, входь», заводячи в голоблі кошлату й низькорослу, ще свекром названу (за білу смужку на лобі) Лисухою кобилу, то немовби раптом бачила себе збоку, як вона йде поряд із саньми, і рублені, в снігових заметах хати Старої Мнихи, коли озиралася, все більше віддаляючись, зливались у вузьку й темну на обрії риску. Навкруги німотно лежали залиті місячним світлом засніжені поля; десь попереду були свої, наші, кого Єлизавета наздоганяла, а позаду, за Старою Мнixoю, що вже зникла з очей, — чужі, колчаківці, від яких тікала; вона раз у раз позирала на розпласта-

ний на снях чоловіків кожух, під яким лежали діти; час од часу, одвертаючи полу, питала: «Не задихнулися?» — і, почувши дитяче й протягле «ні-і-і», йшла дорогою далі, хрускаючи й розминаючи валянками сухий сніг. Вона не думала, правильно чи неправильно зробила, що покинула село; її обпалювало лише одне материнське почуття — врятувати дітей, — і всі вчинки визначалися цим почуттям. Умираючи, Єлизавета Григорівна й тепер, вихоплюючи з минулого й уявляючи степ, сани, розмелену солдатськими личаками й чобітьми колію, жила тільки цим поривом — урятувати їх, і гучніше, здавалося, покрикувала на Лисуху, коли та, геть запарена й укрита інеем, зупинялася передихнути, різкіше сіпала й розмахувала над її крупом віжками, а коли бралася за голоблю, налягала всім тілом, щоб допомогти зрушити сани.

Вона зраділа, як тільки побачила попереду на дорозі чорні силуети людей. Одразу ж угадавши, що це свої, заспішила до них. І це справді були свої — відсталі від загону сани з пораненими бійцями; їхній знесилений кінь, звалившись у сніг, конав, і солдат-їздовий, втративши вже надію підняти його, з гвинтівкою напереваги чекав Єлизавету. Вона не пам'ятала подробиць, як усе сталося, як солдат, узявши з її рук віжки й відсторонивши її, перепріг Лисуху в свої сани й поїхав, а Єлизавета лишилася сама серед степу, вночі, на морозі, між конаючим у снігу чужим покинутим конем і своїми з розчепіреними голоблями саньми, в яких так само не ворушачись, лежали, зігріваючись під кожухом, її четверо синів; у вухах ще лунав солдатів голос: «Ти, молодице, не гнівайся, ти доберешся, а нам не можна zostаватися. Он як пре, нам ніяк не можна». Єлизавета не кинулася за його саньми і не впала потім у розпачі й сльозах на дорогу; ніхто не почув — ні діти, ні солдат-їздовий, що підганяв Лисуху, — її надсадного крику: «Гаспиди!» — який зараз, здалося їй, прокотився по всьому, до обрію засніженому степу. Постоявши заціпеніло, поки сани зникнуть з очей, і оглядівшись, вона підійшла до покинутого й конаючого в снігу коня. Нахилившись над безпорадно витягнутою кінською мордою, вона зазірнула у великі й округлі очі коня, потай хапаючись, мов за соломинку, за ту маленьку надію, яка раптом зажеврела в душі, що худобинка жива, що можна ще виходити й підняти її, однак округлі очі загнаного коня лише холодно поблискували безживно виряченими білками. Знявши рукавицю, Єлизавета доторкнулася долонею до обледенілих кінських ніздрів, намагаючись уловити хоча б маленький подих життя; потім уже навіщось поквапливо підійшла до своїх саней і, обійшовши їх і нічого не кажучи дітям, і ні про що не питаючи, підбрала

й поподикувала звислі поли кожуха. Вона знову й знову ходила навкруг саней, поправляючи кожух на дітях і не знаючи, що ще робити, на що одважитися, чи бігти назад у село й кликати на поміч, але Стара Мниха далеко, і діти позамерзають, поки вона ходитиме туди й назад; вона вже не думала про колчаківців, а боялася, що і сама, і діти замерзнуть у степу, і в розпачі бігала коло саней. «Господи,— нарешті впадши навколішки й звертаючись у глухоту ночі, промовила вона.— Господи, урятуй нас»; і вона почала молитися, пошепки й пристрасно вимовляючи слова, хрестячись і кланяючись. Вона не помічала, що місяць світив, і непроглядна темрява ще більше посилювала в ній неспокій. Та хоч Єлизавета немовби вся й поринула в молитву, вона разом з тим прислухалася до кожного звуку, кожного скрипу й шереху і, перериваючись і насторожуючись, озиралася навсебіч, не йде хто чи не йде, бува, по дорозі. Геть поринувши в спогади, вона й зараз, коли на порозі її кімнати в розчинених дверях з'явився Сергій Іванович, ледь скосила очі на нього лише тому, що в шорханні кроків сина, котрий заходив до неї, вловила знайомі й тепер ожилі звуки морозного нічного степу.

Чепурний, у крохмально-білій сорочці й галстуку, і від цього, як йому здавалося, посвіжілий, Сергій Іванович підійшов до залізного із старомодними хромованими кулями ліжка, на якому лежала мати, і зупинився перед нею.

— Н-ну, як себе почуваєте? — спитав він, нахилиючись над подушками й материним обличчям. — Н-ну? — повторив він, тоном голосу намагаючись підтримати, найбільше в самому собі, ту бадьорість, з якою зайшов до кімнати. Пам'ятаючи Юліїні слова, що мати начебто повеселішала, очі пожвавіли, він вглядався тепер у материне лице; але він не побачив того, що помітила й про що сказала вранці Юлія, а, навпаки, щось особливо тривожне було, як йому здалося, в усьому материному вигляді. — Чого ж ми мовчимо? — додав він, підходячи до вікна, до квартирки, й запевняючи себе, що помиляється, що Юлія казала правду і що надворі так багато сонця, що нічого лихого не може статися цього дня.

Він відчинив квартиру й кілька разів пройшовся кімнатою, скося й уважно поглядаючи на матір і намагаючись збагнути, що ж було тим особливо тривожним в усьому вигляді матері, що в першу хвилину, як тільки побачив її, схвилювало його. Йому здалася дивною невідповідність між виразом материних очей і виразом обличчя, яку він дедалі більше помічав тепер. «Якщо їй стало гірше,— подумав він,— то звідки цей на-

прочуд живий блиск в очах? Якщо ж стало краще,— думав він далі,— то чому ж таке застигле обличчя й чому вона не вимовить ані звуку?» На столі, в головах, стояло блюдо з давно захололою й загуслою манною кашею. Сергій Іванович звернув увагу й на це, що вона навіть не доторкнулася до їжі; та головним залишалися для нього очі й материне обличчя, уся її потонула в подушках малесенька й нерухома голівка з клочкувато коротким, рідким, сивим волоссям, яке майже зовсім повипадало, так що й розчісувати було вже нічого, і він не міг відірвати погляду від подушок і цієї малесенької зсохлої голівки на них. Коли він ішов від стіни до вікна, бачив тільки налите мертвим світлом материне обличчя; коли ж повертався од вікна до стіни, знову й знову вражали її очі, що спалахнули життям, і йому ставало не по собі од вигляду цих неприродно ожилих очей.

— Та ви плачете,— без удаваної бадьорості, від якої давно вже нічого не лишилося, а співчутливо й стурбовано промовив він, помітивши сльози, що назбиралися в куточках біля перенісся й поблискували тепер.— Ви нічого не з'їли, що з вами, мамо? — Він знову нахилився над нею і зібганим у пальцях ріжком підодіяльника витер ці її сльози.

Йому важко було стояти біля постелі матері, тому що бачив, що з нею коїлося те, чого він, та й усі в домі побоювалися й чекали; але саме тепер, коли вже нічого не можна було змінити, дужче, ніж будь-коли, Сергій Іванович відчув бажання відвернути це, що коїлося, і, вирішивши, що треба неодмінно викликати лікаря, рушив до дверей. Але перш ніж вийти, ще раз озирнувся, і його знову вразила невідповідність між виразом материних очей і виразом обличчя. «Дивно»,— подумав він, затримуючись у дверях і все дивлячись на матір.

А для Єлизавети Григорівни не було нічого дивного в тому, що відбувалося з нею; син, зайшовши, не порушив її спогадів; вона не бачила ні його нахиленого обличчя, ні того, як він відчиняв квартиру і ходив по кімнаті; навколо неї, як і раніше, був нічний засніжений степ, покинутий на дорозі солдатами і вже мертвий кінь та сани, на яких під укритим інеем чоловіковим кожухом лежали діти; їй здавалося, що вона усе ще молилася, вдавлюючи колінами сніг, хоч давно вже тихо сиділа, приткнувшись до саней, замерзаючи й не відчуваючи, що замерзає, а, навпаки, відчуваючи якесь нібито розлите по тілу тепло. Але ні вона, ні її діти не замерзли тієї ночі (сини її, крім Сергія, загинуть пізніше, на фронті); односельці, які проїздили на санях із Старої Мнихи і теж рятувалися від колчаківців, підібрали їх, і Єлизавета Григорівна добре пам'ятала, як розгублено

вдивлялася в бородате обличчя діда Єрошина, який торсав її за плечі, намагаючись розбудити й поставити на ноги. Вона й тепер чекала саме цієї хвилини, коли дід Єрошин візьме її за плечі і вона, прийшовши до пам'яті, зрозуміє, що небезпека минула, що все позаду, зовсім не думаючи, що доторк рук Єрошина буде для неї останньою миттю життя.

II

Юлія (від неї почасти й Сергій Іванович), хоч і не знала всіх доччиних таємниць, але здогадувалася про багато що й чекала, що Арсен, про якого все частіше й частіше говорила Наташа вдома, ось-ось освідчиться їй. І хвилювалася за дочку, чекаючи цього. Хвилювалася тому, що Наташі вже було двадцять чотири і пора виходити заміж, і ще тому, що кращого жениха, ніж Арсен (а судила вона про нього тільки з Наташиних слів), не можна було придумати для неї. Арсен читав курс стародавньої історії в інституті, був кандидатом наук, доцентом, загалом встиг у свої літа здобути те становище в житті, коли можна було не турбуватися про Наташине майбутнє, якщо вона стане його дружиною.

Напередодні цієї неділі, увечері, Арсен нарешті освідчився Наташі. Вранці, коли мати й дочка сиділи на дивані з щасливими обличчями, вони якраз обговорювали цю подію.

О дев'ятій годині, перебравши плаття і вдягнувши те, яке сьогодні найбільше підходило їй, але залишившись усе-таки невдоволеною собою, Наташа пішла на вулицю Горького, в жіночий салон, щоб зробити зачіску. Саме там, на Горького, її обіцяв зустріти Арсен, і потім вони разом мали приїхати до Наташиних батьків. Юлія ждала їх о пів на дванадцяту й готувалася на цей час. Повнява, але не від гарного здоров'я, а від серцевої, як казали лікарі, недостатності, вона раз по раз сідала то на стілець, коли була на кухні, то на диван, коли заходила до великої кімнати, і її одутлі щоки паленіли нездоровим рум'янцем, який лякав Сергія Івановича.

Вона накривала обідній стіл скатертиною, коли Сергій Іванович, вийшовши од матері, сказав, що їй стало гірше й що треба викликати лікаря.

— Ти не помилився? — спитала Юлія, не обертаючись до чоловіка, займаючись своїм.

— Ні. Гадаю, ні.

— Як на мене, ти помиляєшся. Я ж була в неї. У неї сьогодні значно кращий вигляд і очі такі жваві.

— Очі, а не обличчя.

— Ти хочеш зіпсувати дочці свято? — Вона опустила руки й глянула на чоловіка. — Викликай.

Сергієві Івановичу не зовсім зрозуміло було, чому не можна викликати лікаря до хворої матері і що в цьому поганого було для Наташі та Арсена (в ньому мимоволі ворухнулася неприязнь до Арсена), але, незважаючи на всю очевидну нелогічність міркувань дружини, подумав, що в її словах, як завжди, є, напевно, своя незаперечна правда, з якою він на хвилину раніше чи на хвилину пізніше, але неодмінно змушений буде погодитись; щоб уникнути зайвої розмови, а головне, щоб заспокоїти Юлію, яка вже почала тривожитися, він на знак згоди, як це завжди робив досі, доторкнувся долонею до її білої і пухкої руки й почав неквапливо походжати вздовж дивана до стіни й назад. Коли проходив повз материну кімнату, скоса, мигцем позирав на зачинені двері; він ніяк не міг позбутися того враження, яке залишилося в нього від материних очей і обличчя, і перед його зором подумки раз у раз немовби окремо виникали то на диво ожилі материні очі, то зовсім неначе скам'яніла, із жовтуватого-синім відтінком, як це буває в мертвих, сухенька її голівка, провалена в подушках; він намагався порівняти те, якою бачив матір сьогодні, з тим, якою бачив її вчора, позавчора, кілька днів і тиждень тому, і старався переконати себе, що нічого особливого не змінилося, що і вчора, і ще раніше вона так само лежала мовчки, нічого не відповідала на його запитання, лише стежила поглядом, як він підходив до вікна, відчиняв квартиру і повертався назад; але разом з тим, як він вишукував, що могло б заспокоїти його, відчуття, що в домі коїться щось недобре і що він нічого не робить, аби відвернути це недобре, сильним і раніше ніколи не звіданим неспокоєм заповзало в душу. І чим більше він ходив, суплячись і нахилиючи голову, тим виразніше наростав у ньому цей неспокій.

До приходу Наташі й Арсена лишалося менше години, а Юлія мала ще багато чого зробити, але вона, сівши на диван, все дивилася на чоловіка, не помічаючи, як по її кругловидому й гладенькому обличчю, особливо щоках, плямами спалахуючи й згасаючи, пробігав хворобливо яскравий рум'янець.

— Костюм надів би, чи що, — сказала вона нарешті.

— Добре, добре, зараз надіну, — згодився Сергій Іванович і пішов до спальні по костюм.

Коли повернувся, Юлії в кімнаті не було. Оглядившись і не знаходячи, до чого прикласти зніжені і з пухкими й м'якими долонями руки, які чомусь заважали йому тепер, він підійшов до письмового столу, що стояв біля вікна, приткнувшись до

зелених, з важкою підкладкою і бахромою штор. На столі ще з минулої неділі лежала розгорнута газета з опублікованою статтею Сергія Івановича, яка називалася «Останній водний рубіж». Якусь мить він дивився на стіл і газету, ніби читаючи давно знайомий і приємний йому заголовок; але те, що займало його весь минулий тиждень, і займало особливо вчора, коли редакція переслала перші листи читачів, тепер не тільки не зачіпало свідомості відставного полковника, а було таке далеке від нього, вірніше, сам він був помислами такий далекий від учорашніх думок і турбот, що його погляд, не затримуючись ні на чому, ковзнув по вже трохи зжовклій газеті й уткнувся в складки звислих до підлоги штор. Неквапливо й нервово потарабанивши по склу, що покривало стіл, він повернувся й знову, як щойно, коли Юлія ще була в кімнаті, почав ходити мимо зачинених материних дверей до дивана, стіни й назад. У сльозному в смужку костюмі, незвично зсутулений, він, уже не зупиняючись, усе ходив і ходив з кутка в кутка, заклашав руки за спину й ні на що не дивлячись, а весь заглиблений всередину себе, до дедалі наростаючого в душі недоброго передчуття. «Все зразу, — зморщившись і стискаючи губи, подумки невдоволено промовляв він, немов звертався до когось певного, хто був за його спиною. — Усе в один день, в один час». Роздратування неодмінно мало вирватися назовні, і Сергій Іванович, по суті, чекав лише нагоди, на кого б звалити потік слів, що накипали в голові. В цьому збудженому стані й застав його дзвінок, який несподівано й голосно пролунав у коридорі над вхідними дверима.

Здригнувшись і озирнувшись, Сергій Іванович очікувально подивився в темний коридор.

Для Юлії, котра була на кухні й возилась із закусками, дзвінок над вхідними дверима став нібито перепоною, за якою раптом залишилися всі її домашні клопоти, і вона, думаючи тільки про одне — щоб усе було пристойно і відповідало хвилині, з усмішкою і тими самими нездоровими плямами на обличчі, але вже від радісного збудження, вийшла у велику кімнату й теж очікувально подивилася в темний коридор. У руках вона тримала сірий лляний фартух, який зняла з себе; відчуваючи, що він зайвий, що треба було залишити його на кухні, і намагаючись кудись приткнути тепер, але не бачачи й не знаходячи місця, куди б покласти його, збирала і бгала перед собою білими короткими пальцями.

— Чого ж ти стоїш? — сказала вона нарешті Сергієві Івановичу. — Приймай. — І, засунувши в куток дивана фартух, рушила слідом за чоловіком до вхідних дверей.

— Просимо, проходите, будь ласка,— за мить уже чути було її голос, один на всю квартиру, неприродно дзвінкий і з улежливою і фальшивою інтонацією, з якою вона ніколи не говорила раніше, але робила це, явно бажаючи догодити майбутньому зятеві; вона й сама відчувала цю фальш у голосі, але, як співак, що взяв на ноту вище, не могла зупинитися й вела далі тим самим тоном: — Наташо, запрошуй гостя до кімнати, чого ж ви спинилися тут? — І, відстороняючи рукою Сергія Івановича до стіни й сама одступаючи вбік, відкривала дорогу Наташі й Арсенові, котрий уперше переступав поріг їхнього дому.

Усі почували себе ніяково й тісно, але не стільки тому, що коридор був вузький і всі тупцями, по суті, на одному місці, поступаючись кожен іншому й не наважуючись ступити першим, скільки від збудження та безладної Юліїної метушні й від її дзвінкого й оглушливого для всіх голосу; хоч вона й притискала чоловіка і сама нібито притискала до стіни, але в цій суєті і непотрібній поквалливості, серед поклонів, простягань і потисків рук, серед удаваних усмішок і збентежених рухів ні Сергій Іванович, ні тим паче сама Юлія не могли як слід розгледіти Арсена. Юлія, вся в пориві бажання догодити гостеві (це бажання заглушало в ній цієї хвилини здоровий глузд), бачила тільки, що він високий, худорлявий, що комірць білої сорочки й костюм — усе має елегантний вигляд і що великі квадратні рогові окуляри дуже личать сухому Арсеновому обличчю, яке в темному коридорі здавалося зовсім моложавим; хоч він, представляючись і вітаючись, як це звичайно роблять усі люди, шанобливо нахилив голову, але Юлія бачила в цьому русі те особливе, що мало відрізняти людей освічених і культурних від малоосвічених і малокультурних, і це приємно збуджувало її жіноче й материнське почуття; вона дивилася вже не на Арсена, котрий, як усі наполягали, мав усе-таки першим пройти по коридору до кімнати, а намагалася зустрітися очима з дочкою, щоб безмовно, поглядом передати, що схвалює її вибір, радіє і щаслива за неї. А Сергій Іванович, який не вмів так швидко переключатися з одного стану на інший, як Юлія, і завжди дивувався цим її несподіваним змінам у настрої, хоч теж піддавався загальній метушні й сум'яттю, але намагався розгледіти за товстими й випуклими скельцями окулярів Арсенові очі, що здавалися маленькими, круглими й безбарвними і справляли негарне враження на Сергія Івановича; можливо, тому, що він сподівався зустріти молодого хлопця,— дивлячись зараз саме на моложаве, але зовсім не молоде обличчя, яке дихало б здоров'ям, відчув не те щоб розчарування, а збентеження, і простягнута холодна й кістлява Арсенова рука, яку Сергій

Іванович машинально, скоряючись загальному й непотрібному поспіху, обхопив своєю широкою і гарячою долонею, здалася просто-таки кволою і старечою. До всього цього Сергієві Івановичу здалося Арсенове обличчя знайомим, особливо його квадратні окуляри з випуклими скельцями і маленькі й безбарвні круглі очі за ними, і він від подиву й несподіванки навіть злегка схилив голову набік.

Спокійно, з гідністю, що відповідала цій миті, й поширюючи навколо себе ту впевненість, з якою звик заходити в студентські аудиторії, Арсен пройшов до кімнати й зупинився трохи збоку від дверей, очікуючи Наташу та її батьків, які — Юлія праворуч, а Сергій ліворуч обходячи гостя,— пробиралися вперед, щоб потім вишикуватися по другий бік великого й накритого скатертю столу обличчям до Арсена та Наташі. Навіщо було це протистояння молодих біля порога і літніх у глибині кімнати, ніхто з присутніх не міг би пояснити; але всім здавалося, що все так мало бути, що без цього не можна, що треба неодмінно пройти через оцю ніяковість, яка сковувала всіх, і тому мовчання всі сприйняли як природний і необхідний ритуал.

Першим, і всі розуміли це, мав би заговорити Арсен, і тому погляди всіх були спрямовані на нього; а він, тримаючи поперед себе в прозорій целофановій обгортці три щойно розквітлі білі троянди, які він придбав з неймовірними, як сам Арсен висловився б, труднощами, не починав розмови тому, що, дивлячись на Наташиних батьків, ніби визначав, хто з них головний у домі й від кого залежатиме остаточне й доброзичливе розв'язання всієї справи; кілька разів він позирав на Наташу, яка стояла поруч, наче запитуючи її: «То до кого ж?» — і знову переводив погляд на Сергія Івановича і Юлію, мовби зважаючи, як людина, що не вперше потрапила в подібне становище, хто в кого під п'ятою. А Наташа, як усі, напевне, дівчата в таких випадках, здавалася розгубленою і дурненькою; в ній відбувалася та боротьба, коли заради свого жаданого майбутнього вона повинна була переступити через незрозумілу, але природну для такої хвилини соромливість, і рішучість, з якою робила це, відбивалася на її круглomu, як у матері, але молодому, щасливому й зніяковілому саме від напливу щастя обличчі. Вона була така красива в цьому своєму хвилюванні, так незвичайно гарно було зачесане її волосся і так личило їй пошите недавно і визнане спочатку невдалим бежеве з кокеткою і світлою торочкою внизу плаття, що Юлія мимоволі задивилася на дочку; Арсен же, весь освітлений тепер яскравим світлом з вікна, здавався їй лише доповненням до дочки; вона не вглядалася в

Його сиві й прикриті широкими дужками окулярів скроні і не привдялялася до помітних уже зморшок на застаріло-смаглявому і видовженому від ранніх залисин лобі, а бачила лише всю його по-юнацькому худу й струнку постать у новомодному (а це вона відзначила подумки одразу), з одним гудзиком костюмі і, як і щойно в коридорі, але тепер з більшим бажанням намагалася передати дочці, що так, вибір чудовий і що не можна і гріх бажати кращого. Йї було радісно ще й тому, що за всім вишуканим виглядом Арсена, який сподсбався їй, вона знала, стоїть ще й достаток, становище в суспільстві, визнання, все те, до чого сама Юлія (ясна річ, разом із Сергієм Івановичем) ішла довго і важко; про те, що Арсен може бути одруженим, вона не подумала, бо сам піднесений стан, в якому перебувала, позбавляв її можливості думати і порівнювати. «Чого ж ви стоїте? Сідайте, бога ради»,— хотілося сказати Юлії, і вона, насилу стримуючи ці готові вирватися слова, неспокійно оберталася до чоловіка. Але Сергій Іванович не помічав цих поглядів дружини, які немовби підштовхували до негайної дії; він не дивився й на дочку, на шоках у якої чи то від напруження, чи то від тривалого мовчання, як і на одутлих материних шоках, спалахували й згасали тінями червоні плями; його увага була прикута до знайомого в окулярах із товстими скельцями Арсена, до його маленьких круглих очей, які тепер здавалися хитруватими, і він, мимоволі копаючись у пам'яті, весь час запитував себе: «Де я бачив цього чоловіка?» Все більше вдивляючись в Арсена, він здивовано відзначав риси старості і втоми на його обличчі, і через те йому особливо ввижалося щось непристойне за тією зустрічю, яку він так настирливо намагався згадати тепер; це відчуття непристойності викликало в нього неприховану гидливість і неприязнь до Арсена. Тим часом як Наташин наречений, який вирішив парсити для себе, що треба робити, підійшов до Юлії і подавав їй уже вийняті з целофанової обгортки білі троянди,— у свідомості Сергія Івановича все виразніше прояснювалося, де він бачив цього чоловіка. «У Старцева,— подумав він, згадуючи такий самий світлий, як ця кімната в яскравому весняному сонці, кабінет директора школи й колишнього свого однополчанина Кирила Семеновича Старцева.— Авжеж, де ж іще,— вирішив він, спостерігаючи, як гречно, з підкресленою і водночас нібито невимушеною шанобливістю нахилив голову Арсен, пояснюючи щось Юлії, слухаючи її і усміхаючись їй.— Так, так! — уже майже вигукуючи, думав Сергій Іванович, саме по цих підкреслено шанобливих поклонах остаточно пригадавши, де і за яких обставин бачився з Арсеном.— Він приходив до Кирила з приводу свого сина, якого за щось забрали в міліцію,

авжеж, просив за сина». Не зводячи очей з Арсена і проймаючись обуренням до нього, він нетерпляче ждав, коли той, закінчивши упадати коло Юлії, яка важко дихала від радісного збудження, підійде до нього.

— Я вас знаю,— суворо і з неприхованою неприязню в голосі сказав Сергій Іванович, як тільки перед ним з'явилось усміхнене, в квадратних окулярах і з маленькими й безбарвними очима обличчя Арсена.— І навіть добре,— додав він, але вже з тією непроникною холодністю, як розмовляв у роки армійської служби з підлеглими, що в чомусь провинилися, коли не можна було виявляти роздратовання і він неначе накидав на свої почуття крижану маску спокою; це відчуття крижаної маски лише посилювало в ньому усвідомлення правоти того, що він говорив і збирався зробити зараз.— Ви прийшли просити руки моєї дочки? — спитав він, знову й ще виразніше помічаючи риси старості і втоми на Арсеновому обличчі. «Та ти ж у батьки їй!» — тут-таки подумав він, подумки обурюючись тепер уже не тим, що Арсен був одружений, а тим, що він старий і не міг стати Наташиним чоловіком.— Ви прийшли...— знову почав був він.

— Так, щоб просити руки вашої дочки, — підтвердив Арсен.

— Та ви ж у батьки їй... У батьки! — несподівано й голосно сказав Сергій Іванович те, що тільки-но думав про Арсена.— Геть,— зовсім тихо і злісно прошепотів він.— Геть,— повторив він, ступивши вперед, на Арсена, як у простір.

Він не бачив ні зблідлого Наташиного обличчя, ні Юліїних очей, що стали круглими від переляку; в ньому не було вже й того стримуваного крижаного спокою, який щойно дозволяв думати й керувати вчинками; наступаючи на Арсена і твердячи лише «геть», він відтіснив його в темний коридор, до дверей.

— І ти геть! — закричав він на дочку, коли Арсен був уже за порогом.— Геть!

— От нахаба,— вимовив він, повернувшись, розпалений і з почуттям правоти.— Адже він жонатий, суч-чий син,— додав він, трохи почекавши і розуміючи, що повинен пояснити усе Юлії, котра, не дихаючи, з жахом і притиснутими до грудей руками дивилася на нього.

Приголомшена всім, що сталося, вона не мала сили вимовити ані слова, але перелякані й немовби застигли очі її виразно промовляли, що вона ніколи не зможе ні зрозуміти, ні простити цього чоловікові.

— У нього сім'я, син, він же сам старий, старий,— повторював Сергій Іванович, уже не стільки для Юлії, як для себе, щоб дужче утвердитися в справедливості того, що він тільки-но зрозумів.

Не дивлячись ні на Юлію, ні на все інше навкруг і ривками відставаючи стільці з дороги, він ще енергійніше, ніж до появи Арсена й Наташі, почав ходити по кімнаті. Він ходив і говорив майже одне й те саме, що Арсен — пройдисвіт, брехун, що він просто облутав довірливу Наташу і що Юлії як матері давно слід було б розібратися в цьому; він згадував і Кирила Семеновича Старцева і кілька разів, виходячи в коридор, до телефону, що стояв на низенькій тумбочці, намагався додзвонитися до нього, але на другому кінці проводу ніхто не знімав трубки.

— Та ми зовсім забули: мати ж хвора і до неї треба викликати лікаря,— нарешті сказав він, зупинившись посеред кімнати.

Поки він ходив з кутка в куток, він цілком був поглинутий виправданням свого вчинку і вважав, що Юлія, яка опустилася на диван, слухала й погоджувалася з ним; тепер, зупинившись — він зупинився якраз навпроти дружини, уже більш чи менш заспокоївшись,— побачив, що Юлія не сиділа, а напівлежала на дивані, неприродно й безвільно закинувши голову й розвівши руки, і її щоки, звичайно вкриті червоними плямами, стали мертво блідими.

— Юлю,— покликав Сергій Іванович.— Юлю,— знову промовив він, ще не рухаючись, не наближаючись до неї, лише вдивляючись в її неначе обмертвіле обличчя і з тривогою починаючи усвідомлювати, що не те, що сталося (що він вигнав Арсена), було головною недоброю подією, якої він чекав, яку передчував уранці й не зумів одвернути, а це — серцевий приступ Юлії, який він бачив тепер.— Ти що, Юлю, що з тобою? — уже машинально, аби щось вимовляти, повторював він, нахиляючись, торкаючись її обличчя, руки й не вловлюючи ні дихання, ні пульсу. Він зазирнув у її відкриті й теж нібито нерухомі очі, намагаючись розгледіти хоч найменший прояв життя, і мовчки, з не менш побілілим, ніж у Юлії, обличчям кинувся до телефону викликати «швидку допомогу».

III

Хвилини, поки Сергій Іванович чекав машину «швидкої допомоги», були тяжкими для нього; коли ж молодий і високий лікар, спитавши: «Де хвора?» — енергійно увійшов до кімнати й особливо коли, швидко оглянувши Юлію і подавши їй необхідну допомогу, промовив: «До лікарні»,— Сергій Іванович не просто відчув полегшення, але все навколо нього ніби знову набуло смислу і руху; різниця була лише в тому, що він тепер не думав і не розпоряджався ні собою, ні тим, що діялося в домі, а,

весь немовби віддавшись під владу людей у білих халатах — лікаря й санітарів, які вкладали Юлію на носилки,— намагався передбачити, чого вони хочуть, і випередити їхні бажання. Він був такий приголомшений несподіваним серцевим приступом дружини, що зовсім забув про хвору матір. У синьому в смужку костюмі, одягнуеному ще для зустрічі Арсена, в білій сорочці з накрохмаленим комірцем і в галстуку він мав ошатний вигляд, спускаючись слідом за носилками і лікарем по сходах, і, відчуваючи свою непристойну для такого випадку парадність, сутулювався і зіщулювався, начебто це могло зробити його непомітним. Він не питав у лікаря — ні в кімнаті, ні потім у машині — про стан Юлії; він боявся почути звичайне: «Будемо надіятися»,— і весь час вдивлявся в спокійне, навіть нібито холодне й байдуже обличчя лікаря.

По тому рухові людей, який почався одразу ж, як тільки Юлію внесли до приймального ізолятора міської лікарні, Сергій Іванович, якого залишили, щоб він забрав дружинині речі, зрозумів, що Юлії стало так погано, що всі кинулися рятувати її життя. Він дивився на кожного, хто входив і виходив з білих і високих дверей, які безшумно відчинялися, і заважав лікарям та сестрам; він намагався зупинити кого-небудь і спитати, що з Юлією, але ніхто чомусь не зупинявся й не розмовляв з ним, і він мучився, почувавши себе в порожнечі й невіданні; йому хотілося, щоб рух людей у приймальні припинився, і водночас дуже боявся, що він раптом обірветься.

— Ви чого ждете? — спитав літній, у пенсне і з сивими скронями лікар, що ніби виріс перед Сергієм Івановичем,— саме він і приймав Юлію і подавав їй необхідну допомогу.— Ви одержали дружинині речі?

— Ні,— відповів Сергій Іванович, хоч згорток з усіма Юліїними речами давно вже був у нього в руках.

— Як же, а це?

— Ага, пробачте.

— Криза минула, тепер хвилюватися нічого. Ідїть додому, голубчику,— беручи під лікоть Сергія Івановича і прямуючи з ним до виходу, говорив далі м'яко, втішаючи лікар.— Ідїть, голубчику, все буде добре. У вівторок день побачень і в неділю з четвертої до шостої, ідїть спокійно додому, ідїть, ідїть, голубчику.

Хоч би якими втішними були слова літнього лікаря, Сергій Іванович вийшов з лікарні з тяжким почуттям; він довго ще бачив перед собою високі двері ізолятора, які безперервно відчинялися й зачинялися, і все пережите в приймальні знову й знову поверталось до нього. З ним відбувалося те, чого ніколи не відбувалося раніше, коли на тиждень чи на місяць він клав

дружину в лікарню,— що далі відходив від знайомого, з бетонним козирком біля входу будинку, то не спокійніше, а похмуріше ставало на душі. Він не запитував себе, добре чи погано було йому з Юлією, але за всі спільно прожиті з нею роки вперше раптом ніби відчув грань, за якою враз, в одну мить, могло обірватися все устояне й дороге, що люди звичайно називають сімейним щастям; він зрозумів, що може залишитись один, і в його голові відбувалося те змішування годин, днів і подій, коли хотілося і розібратися в тому, що сталося сьогодні, і озирнутися на прожите життя, що в ньому було доброго, що поганого і що треба змінити, щоб віддалити цю грань, яка жахливо виникла і все ще нібито стояла перед очима. Він, який звичайно умів зосередитися на одному й головному, відчував тепер, що його думки неслухняно розбігалися в різні боки, і тому, йдучи тротуаром, він безперестану озирався навкруг себе, мовби щось шукав. То він згадував далекий осінній ранок сорок першого року, коли він з-під Дорогобужа виряджав Юлію в евакуацію разом з іншими офіцерськими дружинами, і невелика лісова станція, більше схожа на роз'їзд, з рубленою хатою і цегляною будкою стрілочника, з галявиною перед хатою, залитою шаром густого ранкового молочного туману, який стікав до ліщини й березняка в балці, з червоними товарними вагонами в тупику, машинами й людьми, які метушилися біля цих машин і вагонів,— усе це прояснювалося, розгорталося і сповнювалося звуками плачу, обіймів і напучувань, які, раз почувши, нікому й ніколи не дано забути, і сповнювалося, головне, в душі Сергія Івановича неповторним, здавалося тоді, почуттям розлуки і втрати, яке було співзвучне йому тепер. Він бачив усю маленьку станцію з готовим до відправлення ешелоном, що витягся вздовж галявини, і бачив Юлію, яка була вагітна й стояла в розчинених дверях вагона, поклавши білі й красиві тоді руки на перекладину, і намагалася всміхнутись, в той час як сльози, великі й прозорі, краплинами скочувалися по її молодих і теж красивих тоді щоках, що горіли від збудження. «Бережи себе!» — кричав їй знизу, з насипу, Сергій Іванович, франтувато перетягнутий ременем і портупеєю лейтенант, командир стрілецького взводу, і крик цей не просто повторювався зараз у душі Сергія Івановича, але, озираючись на знайомий, з бетонним козирком біля входу будинок лікарні, який уже зник за рогом, він мовби знову і з більшою надією просив Юлію про це. То враз ввижався завалений снігом підмосковний ліс, бійці його роти, що розсипалися в маскхалатах на узліссі, і сам він — теж у маскхалаті поверх козушка, притулювся спиною до високої, надламаної вибухом сосни й читав перший одержаний лист від

дружини, в якому вона повідомляла, що народилася дівчинка і що вона уже назвала її Наташею; розкривши планшет і припавши на коліно, Сергій Іванович тут-таки написав відповідь, але він не пригадував зараз, що розповідав про себе, а чітко бачив у кінці написаного аркушика із зошита слова: «Бережи себе й Наташу»,— і знову те, про що турбувався тоді, було співзвучне з цим, що турбувало його тепер. Уранці — це було 5 грудня, того самого дня, коли наші війська перейшли під Москвою у контрнаступ,— під гуркіт розривів він вивів роту на волзьку кригу і з ходу, не зупиняючись, не залягаючи, ввірвався в заметене снігом сільце, що звідусіль дихало вогнем, його назва вже вивітрилася з пам'яті — нібито Святогорка, але нібито й інакше, щось від церкви чи монастиря,— а готім його, що стівав кров'ю, на снях по тій самій волзькій кризі везли назад, до лісу й палаток, куди звозили всіх поранених, але це, що торкалося його самого, поставало лише віддаленою і невиразною смужкою, бо він ніколи, як йому здавалося, не думав про себе і не боявся, що о може скоїтися з ним, а побоювався тільки за них, Юлію і Наташу. Йому треба було зараз перейти вулицю й піднятися сходами нагору, щоб скоротити дорогу додому, але тільки-но він глянув на зведені з грубо обтесаного сірого граніту сходи, йому згадалися інші, які теж збігали вгору, але з площадками й лозами винограду, що вився в нішах обабіч площадок, і, головне,— маленька, гарно вбрана, уся освітлена сонцем Наташа, яка мчала по цих сходах до готових піймати її батькових рук, і Юлія вгорі, на площадці. Йому байдуже було зараз, де це відбувалося; батальйон стояв тоді у Потсдамі, і Юлія щодня ходила з Наташею гуляти в парк Сансусі, до Будиночка на виноградниках, як назвав свою літню резиденцію Фрідріх II, що сидів на німецькому престолі, але любив і шанував усе французьке; важливо було, що все це відбувалося і що кожного разу, залишаючи дружину з дочкою в парку біля Будиночка на виноградниках, він казав: «Гляди, щоб зі сходів... хіба ж довго... бережи...» — і оце бережи, як величезний, оброслий подіями клубок, важко перекочувалося зараз у голові Сергія Івановича. Він не перебирав свої переміщення по службі, але пригадував переїзди й квартири, які одержував, прибуваючи на місце нового призначення, і вся та любов і те бажання, з якими Юлія бралася опоряджати кімнату, і що здавалося буденним тоді, тепер викликало ніжне почуття в нього. В пам'яті спливали невеличкі Порочі, що загубилися серед горбів і яруг,— наше дерев'яне містечко, як жартома часто і згодом називала лісове сільце Юлія, де вони прожили не одну зиму й не одне літо, коли він уже командував полком, і те дерев'яне містечко з річ-

кою, ялинами, дубами й липами, які підступали до городів, вікликало в ньому нове почуття тепла до Юлії. Вони поселилися тоді в сільській хаті, хазяйка якої померла, а сини загинули на фронті (хата до вселення стояла забита дошками), і, на подив Сергія Івановича, Юлія захопилася городом і господарством. Він не думав зараз, чого раптом спалахнуло в ній це захоплення сільським життям, але задоволено згадував, як на свята, коли він, суворий і вимогливий полковник Коростельов, запрошував до себе близьких своїх помічників — офіцерів полку з дружинами, Юлія накривала стіл і подавала приготовлені нею страви з тією особливою гордістю господині, коли все (і гості знали й цінували це) не просто було приготовлене, нарізане, укладене на блюдо нею, але було своїм, домашнім, зірваним і життям на своєму городі. Як людині в минулому сільській, життя в Порочах було особливо дороге Сергієві Івановичу, і він, притиснутий зараз до стіни натовпом, що вийшов з кінотеатру, перечікував цей натовп і вражено думав, як усе змінилося в сім'ї з тих пір. Наташа давно стала дорослою і охочіше розмовляла з матір'ю, ніж із ним; Юлія захопилася читанням історичних романів, які у великій кількості приносила їй дочка з бібліотеки, і годинами могла, зачинившись у спальні, сидіти біля вікна, не підводячи голови й не розгинаючи спини; та й сам він більше займався писанням своїх мемуарів, ніж подружнім життям. «Дивно», — в думці повторював він, намагаючись зрозуміти й осмислити те, що, по суті, було простою, природною і неминучою течією життя.

У той час як Сергій Іванович наближався додому, подумки й мимоволі він наближався до події, яка так вразила його цього весняного і сонячного ранку, в неділю.

Він подумав про Наташу й подумав про Арсена, сухорляве обличчя якого, як тільки виникло перед очима, дужче, ніж уранці, викликало огиду; він напружував пам'ять, щоб згадати, коли вперше було вимовлено ім'я Арсена в сім'ї: до того, як Сергій Іванович ходив до Старцева, чи пізніше, хоча що могло прояснити таке уточнення і взагалі навіщо потрібно було уточнювати це, Сергій Іванович, коли б його раптом спитали, навряд чи зміг би сказати щось переконливе. Він шукав, по суті, те, чого не можна було знайти, не маючи і не загубивши раніше, бо між днем, коли було вперше вимовлено ім'я Арсена в сім'ї, і нинішнім ранком, коли той став на порозі, в душі Сергія Івановича лежала порожнеча, яку він і намагався заповнити зараз. Порожнеча була стосовно дочки тому, що в той час проходила перша й дорога Сергієві Івановичу стаття в газеті (уривок з його спогадів), і це було головним, що цікавило його; усі розмови дружини

про майбутнього зятя-доцента забувалися одразу ж, як тільки він сідав за письмовий стіл, що примикав біля вікна до зелених, з бахромою штор, бо говорилося про Арсена тільки хороше, а до самого діла, до весілля, здавалося, було так далеко, що не хотілося обтяжувати себе зайвими клопотами. «Поживемо — зметуємо»,— на виправдання собі казав він. Знаючи і відчуваючи за собою цю провину, але не бажаючи признатися в ній, він сердився не на себе, а на Арсена, на дочку, навіть на Кирила Семеновича Старцева, який, вважаючи себе другом, нічого не сказав тоді ні про Арсена, ні про його сина. Сергій Іванович знову бачив себе, ніби він входить у світлий кабінет директора школи, і всі вітальні слова Старцева: «О-о, скільки літ, радий, радий, як же, сідай, а ми тут у своїх шкільних справах...» — незважаючи на вуличний гамір, що оглушував Сергія Івановича, який нешвидко йшов тротуаром, чітко чулися йому. Він сунувся, вдвляючись в очі та обличчя Старцева, яким запам'яталось в першу хвилину зустрічі і як змінилось потім, коли несподівано й, здається, не постукавши увійшов Арсен. «Що ж він зробив для його сина? — думав Сергій Іванович, пригадуючи, що якийсь недобрый осадок лишився в нього й тоді, як пішов Арсен.— Чому він нічого не розповів про нього? Хоч би назвав ім'я або прізвище»,— думав він далі, вважаючи, що тоді можна було б одвернути всю цю гидку й непристойну, як він вважав, комедію сватання, що розігралася сьогодні вранці. Все більше гарячкуючи й озлоблюючись, він відчував, що, якби все повторилося зараз, не вагаючись зроби би те саме, що й уранці, але вже не просто просив би вийти Арсена, а, схопивши за барки, з обуренням викинув би його геть з кімнати.

За всю дорогу, поки Сергій Іванович ішов од лікарні додому, він передумав про все, про що тільки можна було в його стані, і лише ні разу не згадав про матір, тому, мабуть, що вона не була причетна до сьогоднішньої ранкової події; але неначе над усіма думками, і він щохвилини відчував це, лежала якась важка тривога, що всю дорогу то насторожувала, то пригнічувала його, він не знав, від чого вона йшла, але чітко усвідомлював, що вона вічувала щось лихе, ніби він мусив, проте не зробив чогось дуже і дуже важливого. І цим важливим була думка про матір, яка відразу ж скувала його, тільки-но він, переступивши поріг, опинився у звично темному коридорі своєї квартири.

Не перевзуючись і не випускаючи з рук згортка з речами дружини, він кинувся до матеріної кімнати.

Перше, на що глянув Сергій Іванович, були очі та обличчя матері, які насторожили його,— різниця між неприродно мертвотним виразом обличчя і виразом очей, що дивно ожили,— і він

насамперед намагався роздивитися тепер це, що тоді не сподобалося йому, але що зараз мало бути ознакою життя. Він підходив обережно, навшпиньках і стримуючи дихання, як заходять до дітей, які шойно заснули, або до тяжко хворих, коли не хочуть потривожити їхній сон, хоч уже на порозі, тільки-но глянув на матір, зрозумів, що тієї різниці, яку хотілося йому побачити, не було, що розплющені материні очі були тепер такі самі нерухомі й мертві, як і все її сухеньке, маленьке старече зморщене обличчя, яке скам'яніло лежало на подушках. Упустивши згорток і не помітивши цього, не помітивши, що згорток з дружинними речами опинився в нього під ногою, він нахилився над матір'ю і взяв її руку; рука була нежива й холодна, і він відчув це. Він ще не сказав собі, що спізнився, і болісне каяття, яке за хвилину охопить його, ще тільки народжувалося, але холод від материної руки, що передався йому, так гнітюче сильно подіяв на нього, ніби в ньому самому раптом на мить спинилося життя. Увесь блідий, ще не вірячи в те, що скоїлося, він доторкнувся до запалих материних щік, і знов незвичне й страшне відчуття холоду прокотилося по тілу. Він не бачив слідів мук на її обличчі; і обличчя, і розплющені материні очі виражали одне й те саме почуття — спокою і задоволення. Сергій Іванович не думав, від чого було це заспокоєння і задоволення, бо не знав, з якими думками вона йшла з життя, що останнім світлом, яке промайнуло в ній, була свідомість виконаного материнського обов'язку; він лише мав тепер закрити ці заспокоєні очі, але він, не в силі зробити цього, усе вдивлявся, ніби в бляклих і застиглих зіницях могли ще зажеврїти ознаки життя.

Він не пам'ятав, скільки часу простояв біля небіжчиці; не пам'ятав, як блукав потім по кімнатах, то безтямно оглядаючи святково накритий скатертю великий обідній стіл, то озируючи приготовлені закуски, коли заходив до кухні; він розумів, що повинен щось робити, але неспроможний був усвідомити, куди піти й кому подзвонити, і лише одне чітко і ясно уявлялося йому: все, що передувало цій хвилині — Арсен, Наташа, серцевий приступ Юлії, — усе можна було виправити, а це, материна смерть, придавило таким тягарем, який, він відчував, тепер ніякими виправданнями не зможе скинути з себе.

IV

Арсен, опинившись разом з Наташею на вулиці, потрапив у таке скрутне становище, коли не тільки не знав, що йому робити тепер, але не знаходив слів, що сказати Наташі. Він

бачив — після всього, що сталося з ними, вона не хотіла повертатися додому, до батька й матері; та ще ясніше було йому, що він не може зараз узяти її з собою; хоч він давно вже розлучився з Галиною, але й досі жив у спільній з нею квартирі, в окремії, залишеній для себе кімнаті, і йому не те що не можна було, а не хотілося приводити Наташу туди. Він сподівався одразу ж після весілля привезти її в нову квартиру в кооперативному будинку, який ще в січні нібито був готовий до здачі; але ордерів досі не видавали, і це було найстрашнішою і непередбаченою обставиною для Арсена. Однак він намагався не показувати тепер свого збентеження перед Наташею. Він стояв на освітленому теплим весняним сонцем тротуарі — похмурий, пригнічений, але від того ще дорожчий Наташі; вона любила в ньому саме це, що вкладалося в поняття несправедливості життя до нього, і всі її почуття, здавалося, тільки й полягали в тому, щоб зробити його щасливим. Вона теж неспроможна була вимовити ні слова, але її очі, готові от-от наповнитися сльозами, коли вона підводила їх на Арсена, ясно промовляли, що вона хотіла сказати своєму майбутньому чоловікові.

Вони увійшли в сквер і сіли на лавку, де звичайно сідали, коли Арсен вечорами проводив її. За деревами проглядався будинок, з якого вони вийшли, і під'їзд, біля якого (поки вони ще сиділи мовчки) зупинилася машина «швидкої допомоги». І Арсен, і Наташа бачили цю світло-бежеву з червоними хрестами на дверцятах машину, як бачили все, що стояло й рухалося по вулиці і в сквері, але з тією ж душевною байдужістю до всього, що відбувалося довкруг, як вони дивилися на будинок і під'їзд, коли біля нього стояла машина «швидкої допомоги», — дивилися і потім, коли машина вже поїхала і лише темним проваллям зяяли залишені розчиненими вхідні двері.

— Я не хочу, щоб ти була нещасною, — сказав нарешті Арсен, повернувши до Наташі своє в квадратних окулярах худорляве і з рисами постійної втоми обличчя. — Ти знаєш, як я ставлюся до тебе, і тому не хочу, щоб ти була нещасною, — повторив він, невдоволено суплячись від того, що не міг сказати їй, що насправді турбувало його. — Те, що в мене була дружина і є син, якого однак я ніколи не вважав і не вважаю своїм, — додав він, — нікуди не сховаєш. Ти знаєш про це, у тебе до всього своє ставлення, а у батьків твоїх, очевидно, своє, і вони по своєму праві.

— Вони нічого не знають.

-- Чому?

Наташа не відповіла.

— Чому? — знову спитав Арсен.— Тоді й зовсім незрозуміло. Та хоч би як там було, а зі сварки з батьками починати не можна,— завершив він. «Що я хочу сказати їй цим? — одразу ж подумав він, квапливо і схвильовано підганяючи слова.— В чому хочу переконати? Адже я просто не можу взяти її до себе, адже все в цьому: мені нікуди взяти її!» — Вони по-своєму праві,— знову заговорив він.— І на їхньому місці...

— Не треба, Арсене,— сказала Наташа. Її очі знов і ще помітніше готові були наповнитися сльозами.— Прощу тебе.

— Але я...

— Прощу тебе.

— Ну гаразд, але навіщо сльози? Дурненька ти моя,— додав він, обіймаючи її і пригортаючи до себе.— Навіщо плакати? — Він дістав хусточку і витер нею Наташині очі й щоки.— Для чого плакати?

Було дивно: чим більше він говорив їй, щоб вона заспокоїлася, чим ласкавіше дивився на неї, тим дужче сльози котилися по її щоках; в той час як вона відповідала: «Так, любий, я вже не плачу, все, все»,— з нею робилося протилежне тому, що вона казала; Арсен уперше бачив її такою і з подивом відчував, що йому приємні були ці її сльози, приємні тому, що він розумів, від чого вони.

— Все обійдеться,— сказав він, вірячи сам цієї хвилини, що все обійдеться, що не може не обійтись, бо тому, що переповнювало його і що переповнювало Наташу, не можна, неможливо протистояти, як неможливо, протиприродно і нерозумно протистояти добру; йому здавалося, що якби зараз вони (він мав на увазі насамперед Наташиного батька, але разом з тим з однаковою довірливістю думав і про її матір),— якби зараз вони побачили, що відбувалося тут, на лавці у сквері, побачили особливо свою дочку, котра ніяк не могла угамувати сліз, що котилися по її щоках великими краплинами (звичайно, як бачив і розумів він), їхня думка змінилася б ураз і все (в се — означало для нього життя) рушило б у тому спокійному і щасливому для всіх напрямку, який був жаданим і давно продуманим і обговореним ним і Наташею.— Так, так, повір, усе обійдеться,— схвильовано і ніжно вів він далі, немов ні стриманість, ні холодність ніколи не були притаманні йому.— Найкращий розпорядник усього — час, і він розпорядиться, я певен, гідно й справедливо. Так! — вигукнув він, пожвавляючись.— Я ж не сказав тобі: жеребкування відбулося і я вже ходив і дивився нашу квартиру.— Як тільки він промовив це, Наташа підвела голову й подивилася на Арсена. Після прикрощів, сліз і всього, що передумала і що чула від Арсена, слова його «я дивився нашу

квартиру», особливо «нашу», несподівано знову наче повернули її у світ надій, і вона хотіла лише переконатися, глянувши на нього, чи добре розчула. Вона завжди уявлялася йому красивою, але такою, як тепер, він ще не бачив її, і, відчувши, що мовби якийсь поворот відбувся в її душі, і, головне, вловивши, що поворот цей був просвітлінням, ніжно й захоплено і з теплом, яке проступало ніби крізь окуляри, якусь мить розглядав її. Але він не розрізняв зараз ні кольору її очей, ні довгих і чорних вій та чорних брів, а сприймав тільки той неспокій думки, який виражали вони; цей неспокій був співзвучний з тим, що відчував він сам, і тому Наташині очі здавалися йому як ніколи особливими й прекрасними.— Кімнати окремі,— тим часом не зупиняючись говорив він,— одна з них наріжна, з двома вікнами.— Він дивився й далі на неї, не розрізняючи і не роздивляючись окремих рис обличчя, а бачив лише близько щокі з борозенками невисохлих сліз, шию між піднятим угору волоссям та відкладним комірцем бежевого плаття і відкриті й немов прикраса (на що завжди було йому дивно й приємно дивитися) притиснуті до волосся маленькі й красиві вуха із срібними сережками, що подовжували обличчя; і все це, уявлялося йому, було сповнене чеканням щастя, яке він міг і повинен був дати їй.— Одне з вікон виходить на схід,— вів він далі,— і вранці кімната завжди буде залита сонцем.— Він намагався пригадати подробиці і враження, яке справила на нього квартира, коли він тільки-но переступив поріг, і намагався тепер передати ці подробиці і враження Наташі, і чим довше говорив, тим спокійнішим ставало її обличчя і спокійнішим ставав він сам; подія, що засмучувала їх, поволі віддалилася, і Наташа ледь усміхнулася, коли Арсен заговорив про письмовий стіл і стінку, яку спеціально збирався замовити для книжок.

— Ну де ти її замовиш? — сказала Наташа усміхаючись, бо вже не раз говорила йому про це.

— Знайдемо де.

— Можна шафи...

— Що ти! Стільки книжок, уся кімната зараз у мене завалена ними.

Для Наташі розмова про шафи і книжкову стінку мала те значення, що вона, ще не ставши дружиною і господинею, певною мірою відчувала себе нею; розмова зближувала її з майбутнім, і їй приємно було це. Арсен же,— як тільки він сказав про книжки, він одразу ж згадав свою невелику кімнату в спільній з колишньою дружиною квартирі і згадав Наташиного батька і все образливе, що було пов'язане з ним і чого, Арсен усвідомлював, якщо навіть усе владнається, довго не зможе простити

Йому; він раптом зрозумів, що вся ця розмова про квартиру, шафи і книжки була всього лише самообманом і самовтіхою і що все похмуре й невирішене так і залишалося похмурим і невирішеним. Йому було ясно, що Наташа не хоче повертатися додому, але він навіть на мить не міг уявити, щоб вона опинилася в одній з Галиною квартирі і на очах у неї; ця думка була не просто неприємна, але огидна йому. «Ні! — квапливо й болісно вигукував він, розуміючи, що обставини складаються так, що він змушений буде зробити це.— Ні! Її... Туди...» Але в той час як Арсен усе більше повертався до попереднього і пригніченого стану, Наташа і далі спокійно розмовляла з ним; не те щоб вона не вловила тривоги, яка пробігла по його обличчю, але вона не знала, що мучило Арсена, і подумала, що він згадав про приниження, якого довелося зазнати йому від її батька, і їй прикро було і кривдно за нього. В середині розмови, що так добре почалася і тепер згасала, вона несподівано і для себе, і для Арсена сказала, глянувши на нього:

— Ти знову?

— Що?

— Ти ж знаєш.

— А-а,— протягом мовив Арсен, тільки-тільки ніби здогадуєчись, про що просила Наташа.— Знаю і радий би...— І він, стуливши губи, усміхнувся тією своєю усмішкою, яка так запам'яталася Наташі, яку вона сьогодні, коли виходила з дому, вже бачила на його обличчі і якої не хотіла бачити знову тепер.

Арсен, підвівшись, кілька разів пройшовся вздовж лавки, і Наташа стежила за ним поглядом; коли він знову сів поруч, уже не він, а вона взялася втішати і заспокоювати його. Вони наче помінялися ролями, і Арсен, хоч як неприємно йому було усвідомлювати себе в цій новій ролі (він бачив усю фальш і неприродність свого становища), відповідаючи Наташі, не змінював узятого незадоволеного і ображеного тону. Він не хотів звіряти їй того, що насправді гнітило його, і почував себе загнаним у глухий кут, вийти з якого міг, тільки скориставшись теперішнім станом Наташі; слухаючи її, він думав — зараз вона підкориться всьому, що він скаже, і хоч це непристойно і образливо — скористатися її довірливістю, але зробити так усе-таки доведеться, бо ще образливіше, ніж це, буде інше: якщо він приведе її до себе; він повинен був зважитися на те, що було огидне почуття, але що підказувалося розумом, і, морщачись від свідомості, що робить непростиме, намагався підвести розмову до того, щоб Наташа сьогодні, зараз же повернулася до батька й матері.

— Але ж і їм не легше,— говорив він, погоджуючись з Наташею.

Він немовби тепер тільки й робив, що в усьому погоджувався з нею.

— Так, мабуть,— потвердив він, коли Наташа сказала, що, головне, не з матір'ю, а з батьком доведеться розмовляти їй.

— Ну звичайно,— знову потвердив він, коли вона, говорючи про те саме, додала, що не можна й що вона не відкладатиме цієї розмови.

— Ти згоден? — спитала вона, незважаючи на те, що він відповідав їй.

— Так, цілком.

Він першим устав з лавки, але йому здавалося, що він підвівся слідом за Наташею. Тримавши її під руку, він підійшов з нею до під'їзду, двері якого ще були розчинені навстіж. Вона щось іще говорила йому, він відповідав, але, відповідаючи, думав лише про те, щоб тільки Наташа не змінила свого рішення; він бачив, що пора було прощатися і йти, і подумки підганяв себе, але водночас і не поспішав, не прощався і не йшов, бо не хотів, щоб у Наташі склалося враження, ніби він хоче швидше позбутися її. Він чув, як вона сказала: «До завтра», що завжди говорила, прощаючись з ним, але й далі очікувально дивився на неї. Навіть після того як вона, по-своєму зрозумівши його нерішучість і радіючи в душі з цієї нерішучості, швидко й прощально поцілувала його, боязко озирнувшись спочатку, чи нема кого в під'їзді, Арсен не зразу вийшов на вулицю. Ідучи потім тротуаром, він кілька разів спинявся й дивився на Наташу, що стояла в прорізі дверей; він почував себе так, ніби принижений був не він Наташиним батьком, а сам учинив щось недобре, від чого поспіхом і озираючись тікав тепер.

V

Обличчя Арсена, поки він ішов додому, та й потім, коли, заклавши під голову долоні, лежав на кушетці, весь час залишалося зосередженим і похмурим; але його душевний настрій змінювався залежно від того, про що він думав і що згадував. Він чув, як пройшла коридором Галина, яка звідкись повернулася; він зрозумів, що це вона, бо з того часу, як вони розлучилися, вона ніколи не розувала туфель біля порога і, проходячи до себе, стукала каблуками об паркет так, ніби хотіла підкреслити, що вона хазяйка в цьому домі й тому, нехай він чує, може дозволити собі це; він чув іще, як пролунав якийсь скрик на кухні, куди увійшла Галина, і чув якісь погрози в поєднанні з словами «господи» і «боже мій», що, безперечно, стосувалися, і Арсен добре знав це, сина Юрія, якого, він знав і це,

не було зараз удома; до нього долинали звуки, ніби щось пересувалося й переставлялося, але він не цікавився тим, що відбувалося за дверима; там було своє життя, яке не стосувалося його і від якого він уперто прагнув відгородитися, а тут, у його кімнаті, в ньому самому — інше, спсвнене інших роздумів і переживань. Він раз у раз повертався до питання, яке турбувало його давно, коли він ще тільки приглядався до Наташі. Кожного разу, стоячи в під'їзді і дивлячись на ліфт, який піднімав її, він питав себе: «Чи можливо, щоб я оженився на ній, чи неможливо?» Різниця у віці між ним і Наташею — шістнадцять років — непокоїла і зупиняла його; але, незважаючи на те, що він казав собі: «Чи можливо? — все-таки зустрічався з нею і думав про неї. Йому завжди здавалося, що пошана, з якою ставилися до нього студенти й колеги викладачі по кафедрі, — всього лише данина поваги до його знань (він закінчував докторську дисертацію) і ніяк не стосується віку: сивих скронь, залисин і постійної втоми, яка особливо старила його обличчя; він не тільки не відчував своїх років, а, навпаки, часто ловив себе на тому, що звички й бажання в ньому залишалися тими самими, якими були п'ять, десять і п'ятнадцять років тому; він відчував у собі ті самі сили для життя і діяльності, як і замолу, і хоча цього ніхто не міг бачити і знати, крім самого Арсена, він вважав, що це було природним і очевидним для всіх. «Ні, кожна людина для іншої загадка, — казав собі Арсен тепер, згадуючи знову й знову, що відбулося в Наташиному домі, як її батько, злісно мружачись і промовляючи: «Геть, геть», насувався і відтіснив його до дверей. «Що він?» — розмірковував Арсен, охоплюючи все своє життя і разом з тим це, зустріч з Наташиним батьком; він шукав зв'язок між подіями, які в різний час довелося пережити йому, з цим, що сталося сьогодні, і ніяк не міг уловити очевидного (в усякому разі, так уявлялося йому) і послідовного зв'язку. Він звичайно умів володіти собою, а тепер був схожий на кучера, який випустив віжки; але він не намагався знайти й підняти їх, бо йому важливо було не те, куди й навіщо несуть його коні і що чекає воза, в якому сидить він, а інше — що Наташа залишилася позаду на курній дорозі і що, незважаючи на все обнадійливе, що вона обіцяла зробити — розповісти батькові і матері про нього, — він бачив, що відстань з кожною хвилиною (з кожною новою думкою) все збільшувалася, що так само, як він не зможе зупинити коней і воза, Наташа не зможе наздогнати його і що, найжахливіше, те нове життя, до якого готувався Арсен і яке було вже ось, перед ним, знову віддалялося на незвідані й безстрокові часи. «Чому все так? — запитував він, подумки звертаючись до того

доброго і високого, що жило в ньому і що він готовий був розкрити і віддати людям, але чого не помічали й не хотіли приймати вони («люди» — був для нього Наташин батько).— Чому я, бажаючи всім добра, дістаю у відповідь тільки холодність і байдужість? Хіба я зробив щось погане в житті? Кому? Коли? Нема на мені темних плям. Нема»,— повторив він, бо в тому, що розлучився з Галиною, теж не вважав себе винним.

Він не любив повертатися до свого минулого, але воно саме поставало зараз перед ним, і поставало так, ніби він очищався перед майбутнім своїм тестем.

«Батько твій був славною і доброю людиною,— колись давно-давно говорила Арсенові бабуся, яка любила й пестила його.— Коли почали відкривати в селах школи, він поїхав на село і взяв усіх нас із собою: матір, тебе, мене». Вона розповідала, як завжди, неквапливо й охоче, як усі матері говорять про своїх синів, і хоч Арсен начебто годинами сидів і слухав її, але він не пам'ятав ні назви села, де минуло його ранне дитинство, ні школи — колишньої попівської п'ятистінки,— де збирав і вчив сільських дітей його батько, ні хати, точніше, тієї передньої половини низької рубленої хати, де вони жили: бабуся, батько з матір'ю і він, худенький і дикуватий — ішов йому тоді п'ятий рік — хлопчик Арсен; те перше, з чого починалася його пам'ять, було пов'язане не з селом, а з часом, коли вони виїздили звідти, із залізничними станціями, переповненими різним і гамірливим людом, з чемоданами і тюками, нескінченною штовханиною, поспіхом, рухом, із дзвоном алюмінієвих кухлів і чайників, криками: «Де окріп?» — і прісним смаком цього дорожнього питва; він добре пам'ятав вагон, в якому їхав разом з батьком, матір'ю і бабусею, і нижні полиці, зсунуті як нари, з-під яких саме одного сірого дорожнього ранку і витягли мертвого й посинілого батька. Бабуся з безтямним, перекошеним від горя обличчям і розпатланим сивим волоссям голосила: «Господи, люди!»; мати, схилившись над тілом батька, водила пальцями по його холодних і запалих щоках, а за її спиною і за спиною бабусі безмовно стояв у проході вагонний люд, і Арсен, тремтливо зіщулившись у клубочок на полиці-парах, завмер і злякано дивився на все, що відбувалося перед ним. Він не знав, від чого помер батько і що змусило його ховатися під полицю-парами; не знав і того, навіщо й куди їхали; в його дитячій пам'яті закарбувався лише ранок, коли раптом з'ясувалося, що батько мертвий, і закарбувалося ще, як разом з небіжчиком всадили їх на якійсь станції, де вони довго чекали чогось на пероні, знемагаючи під високим палючим азійським сонцем; бабуся сиділа на чемодані, батько нерухомо лежав біля тюків

і кошиків, а мати бігала в маленький глиняний будинок вокзалу і назад, аж поки з'явилися нарешті санітари з носилками; їхнє неголосне «н-ну», коли вони підіймали носилки, і те похитування носилок у такт кроків, і похитування самих санітарів, які, віддаляючись і несучи батькове тіло, зникли у дверях вокзалу, чітко жило в дитячій свідомості Арсена і повторювалося кожного разу, коли він, підростаючи, прислухався до розмов і суперечок дорослих.

«По-дурному помер,— розмірковувала бабуся.— Так уже, мабуть, судилося,— додавала вона.— Чесній людині — їй завжди незатишно й тісно на землі».

«Від боязливості,— заперечувала Арсенова мати.— Нащо було сунутися не в своє діло? Він заступився, а за нього?»

«Доброту, та ще небіжчикову, навіщо ж осуджувати?»

«Помовчали б з добротою своєю. В чому вона? В сирітстві оцьому?»

Іншого разу бабуся казала:

«Даремно з села зірзалися Жили б та жили, перебилися б, як інші».

«Із села — не знаю, а от з міста в село — даремно»,— уточнювала Арсенова мати.

Розмови й суперечки між бабусею і матір'ю виникали так часто, що всі прожиті в жаркому туркменському містечку роки запам'яталися Арсеніві тільки цими розмовами й суперечками. Він пригадував іще, що мати працювала на вапняному заводі й завжди поверталася додому, обсіпана білим, ніби борошняним, пилом, а бабуся, яка сумувала за рідними місцями, листувалася з племінником Федором Іванцовим, сином покійного брата, і все просила його визволити їх звідси; але ні мати, ні бабуся не дочекалися племінника й померли (від малярії) раніше, ніж він приїхав за ними. Іванцов забрав лише зовсім осиротілого Арсена, і від'їзд цей, і похорон матері, яка померла на місяць раніше від бабусі, і похорон бабусі напередодні від'їзду — все лишилося в пам'яті Арсена; але більше, ніж це, запам'ятав він усе-таки ранок, коли батько розпластано лежав у проході вагона, і частіше, й болісніше він згадував саме про батька. «Ischein segebrum brain»,— багато років по тому і будучи вже істориком, вимовляв він те, що було колись записано у висновку лікаря, який розтинав батьків труп, але вимовляв не тому, що відшукав в архівах і прочитав цей висновок, а тому, що знав назву тієї безглуздої, принизливої і жахливої смерті, від якої помер батько. «Каротіс інтерно, сонна артерія.. Гостра ішемія головного мозку... Так, буває: змучена й знесилена людина незручно прилягла в тісноті, придавила сонну артерію і... через

п'ять хвилин уже мертва»,— іноді і ось так сам із собою розмовляв Арсен, не здогадуючись, однак, що ці ж приблизно слова говорив лікар матері, коли, пригнічена й розгублена, вона стояла перед ним і безмовно запитувала очима: «Від чого ж?» Відновлюючи силою уяви багато й багато подробиць, Арсен з часом склав собі цілісну картину, як і що сталося з батьком, як батько розбудив селянина-сусіда, в котрого якісь хлопці, що зайшли до вагона, різонувши бритвою по халяві, намагалися витягти сховані в чобіт гроші, і як потім ці злодії, пригрозивши помститися батькові, з шилом у руках підстерігали його біля дверей і в проході вагона, і картина ця була така реальна, що Арсен і сам згодом не міг відрізнити, що було справжнє і що вигадане в ній. Але головне, що хвилювало його, було не зовнішньою стороною справи, а суттю усєї цієї історії. Він уявляв батька в ту хвилину, коли той будив селянина-сусіда, і розумів батька, і відчував, що вчинив би так само, бачачи, як обкрадають; але ще більше, як йому здавалося, він розумів батька, коли той, заляканий і беззахисний, змушений був лізти під полицю-нари, і Арсен відчував цю беззахисність так, ніби стояв перед нездоланною стихією, що насувалася на нього. «Куди дивилися люди? — думав він.— А провідник? А залізнична міліція?» Він був певен, що мати обов'язково бігала на вокзал і приводила міліціонера, який чергував на пероні, але в тій штовханині й безладді, в тій тісноті, коли не тільки у вагоні, але й у тамбурах — скрізь було повно люду, що галасуючи кудись поспішав, міліціонер нічим не зумів допомогти батькові. «Мабуть, це навіть ускладнило справу»,— думав Арсен. Він засуджував батька за боягузтво і ніколи й нікому не розповідав про його смерть; але саме тому, що засуджував, і тому, що вважав його смерть принизливою і ганебною, сам боявся зіткнутися з подібною силою і жив з постійною і прихованою од людей душевною оглядкою; він нібито робив усе, щоб уникнути зустрічі, але кожного разу справа оберталася для нього так, що він, як на стіну, пашовхувався на цю неначе фатальну силу і опинявся в батьковому становищі. Він відчував, що сила ця була в Галині, але розгледів і зрозумів усе не в ті дні, коли одружувався з нею, студенткою-першокурсницею економічного факультету (сам він закінчував третій курс історичного), а пізніше, коли вже жив з нею і побачив ставлення до себе її численної і по-різному пристосованої до життя рідні; ще більшою мірою він відчув цю силу у вітчимі своєї колишньої дружини, Якими Сухогрудові, але знову-таки не в перші роки знайомства, коли Сухогрудов був суцільною доброчесністю, а пізніше, коли раптом виявилось, що погляди його і погляди Арсена на життя і майбутнє не тіль-

ки не збігалися, але багато в чому були протилежні один одному; силу цю він усе виразніше відчував у Юрієві, особливо в останні тижні, коли з підмосковного професійно-технічного училища сімнадцятирічний «славний», як раніше називала його Галина, хлопчик повернувся додому і став жити ще розгульніше, на превеликий жаль і відчай Галини і не менший смуток Арсена (хоч він намагався не помічати й не думати про сина). Розлучаючись з дружиною і кидаючи сина, Арсен віддалено і туманно усвідомлював, що робить те саме, що й батько,— залазить під полицю-нари, не наважуючись протистояти злу; але, відгороджуючись від однієї сили, він відчув сьогодні, що в Наташиному батькові стикався з іншою, і не менш грізною та нездоланною, і передбачення, що разом з одруженням на Наташі усе вже пройдене і пережите може повернутися, було найболіснішим з усього, що він згадував і про що думав зараз, лежачи і перевертаючись на кушетці.

VI

О п'ятій годині, спутившись і пообідавши в їдальні, де він обідав завжди і де офіціантка, яка знала і обслуговувала його, подаючи страви, і усміхаючись йому, і не помічаючи його похмурого настрою, розповіла, що в Срібному Бору вчора, суботнього дня, так багато купалося, що до роздягалень не можна було й пробитися, і що, як не дивно, після теплої, малосніжної і сльотавої зими весна була такою зеленою і бурхливою, що вона принаймні не може пригадати, коли ще була така зелена й бурхлива весна, і щоб у травні було так багато сонця, і особливо багато купалося людей (що, очевидно, найбільше хвилювало її) на пляжі в Срібному Бору,— Арсен, як це завжди буває з людьми, які ніби доторкнулися до чужого й радісного життя, повернувся додому трохи заспокоєний; ті втішні слова, що все обійдеться і що час — найкращий і справедливий суддя та розпорядник усього, мовби самі приходили в голову, і він, піддаючись цій простій і найбуденнішій життєвській логіці, не хотів думати інакше; для нього досить було того, що він устиг уже пережити за сьогоднішній день і що зробило його неуважним, похмурым і спустошеним. Він шукав, за що б йому взятися тепер, і, походжаючи кімнатою і дивлячись на згромаджені під стіною книжки, думав, що другий тиждень у кімнаті ніхто не прибирав і не стирав з книжок пилу і що сьогодні, оскільки майже цілий день він був удома, треба запросити б тітку Машу — літню, буркотливу двірничку, яка частенько випивала; він завжди щедро платив їй за послуги, і тому вона охоче приходила

до нього; але тут-таки, не встигнувши завершити міркування про двірничку, згадав, що ще три дні тому повинен був переглянути курсову роботу студента, якого вважав перспективним і вирізняв з-поміж інших, та тієї ж хвилини, коли він діставав і розкладав на письмовому столі рукопис, думки знов уже були спрямовані на інше — як він завтра ж уранці, ще до лекції, зайде до голови житлового кооперативу, щоб дізнатися про ордер, і фразу за фразою промовляв те, що і як скаже йому.

Він ще брався за різні нібито невідкладні й важливі справи, копався в шухлядах стола, перебирав папки, ходив по кімнаті й знову починав перебирати в шухлядах, коли раптом знадобилося для чогось зазирнути в недавно зроблений ним запис про старогрецького філософа Діогена, полководця Олександра і умонастрої деякої частини нинішньої молоді (що він готував до найближчої лекції), і хоч цей запис кілька разів потрапляв йому в руки, але через те, що він не вчитувався в аркуші, на які дивився, головне ж, через те, що більш, ніж міркування про Діогена, непокоїли його інші думки, він не міг знайти те, чого шукав; іще раз повернувшись і відходячи від столу, він з подивом побачив, що двері його кімнати розчинені і що в дверях, як видіння, освітлене примарно-синім вечірнім світлом од вікна, стоїть Наташа. Тому, що Арсен не чекав її і не чув, як вона увійшла, він не повірив, що перед ним Наташа, і, не промовляючи ні слова, зняв окуляри й почав протирати їх; незважаючи на всі ті заняття, якими він намагався навантажити себе цього вечора, він не переставав думати і згадувати про Наташу, і тому вона, що стояла в дверях — у бсжевому платті, вся така, якою він залишив її в під'їзді, здалася йому лише зосередженням його спогадів і думок про неї. «Тільки цього ще не вистачало», — подумав він, протираючи товсті скельця окулярів і наспулено дивлячись на них добрими короткозорими очима.

Поки він робив це, Наташа мовчки дивилася на нього. Вона була бліда і схвильована від того, що зважилася прийти до нього, і не помічала, що стоїть у дверях і що жінка, яка впустила її, з глибини коридора неприємно-оцінююче роздивляється її. Для Наташі головне було, як прийме її Арсен. Йї здавалося, що весь день відтоді, як він залишив її, вона думала тільки про цю хвилину і готувалася до неї, і тому для неї нічого не існувало, крім того, що мало статися зараз. Тим часом як Арсенові вона уявлялася видінням, зосередженням спогадів і думок про неї, вона стежила за рухами його пальців, не розуміючи, чому він бариться і не підходить до неї; те, що малювала їй уява, як Арсен зустрине її, і те, що вона бачила тепер, було настільки протилежним і несподіваним, що вона

не знала, як їй бути і що сказати Арсенові; вона ладна була зараз же кинутися до нього, якби він виявив хоч найменше бажання, і ладна була, образившись, вибігти звідси, щоб уже ніколи більше не зустрічатися з ним і забути про його існування; але вона не робила ні того, ні того, тільки очі її, які щойно щасливо дивилися на Арсена, тепер відбивали неспокій.

Вона не була вдома і не розповіла батькові й матері, про що просив Арсен і що обіцяла йому; піднявшись ліфтом на шостий поверх, вона лише безмовно постояла перед дверима своєї квартири, потім поволі спустилася сходами і вийшла на вулицю. Так само, як дивно й безглуздо було б чесній людині виправдуватися перед людьми за свою чесність, так дивним і безглуздом здавалося Наташі виправдуватися перед батьком і матір'ю за своє кохання до Арсена; вона зводила все до цього — що повинна виправдуватися, тоді як справжня причина полягала в тому, що їй незручно й соромно було сказати їм, що Арсен був одружений і розлучився. Хоч сама Наташа не тільки не бачила нічого поганого, що Арсен розлучений і набагато старший од неї, а, навпаки, бачила лише одне хороше, що була здатна зробити щасливою цю розумну і невлаштовану в житті людину, але те непряме почуття, як могли витлумачити її заміжжя інші (як витлумачив сьогодні батько), не тільки тепер, після батькового: «Геть, геть», що особливо обурювало Наташу, а й раніше іноді насторожувало й тривожило її; однак тривога розвіювалася щоразу, коли вона зустрічалася з Арсеном. Поволі віддаляючись того ранку від дому і не думаючи про мету, куди й навіщо йде, вона вийшла до Никітських воріт і Тверського бульвару, де жив Арсен. Він не раз приводив її сюди, показував свій будинок, Наташа знала номер його квартири, і першим її бажанням, як тільки вона потрапила на Тверський бульвар, було зараз же зайти до Арсена. Вона все ще була під враженням, як він ласкаво заспокоював її у сквері, коли вона, уся в сльозах, заплакана, пригорталася до нього, і яким уважним і ніжним був з нею в під'їзді, коли прощався і не хотів іти; але наче на противагу цьому враженню непрохано підіймалося в душі Наташі все її життя з батьком і матір'ю, і перед нею мимоволі поставало питання, що для неї важливіше: Арсен і значення розмови з ним (майбутнього життя з ним — це мала вона на увазі) чи батько, мати і те дороге, що було пов'язане з рідною домівкою? Питання це було природне і так чи інакше, рано чи пізно постало б перед нею; але тепер воно мало для неї особливу й болісну сторону, бо, зробивши вибір і пішовши до Арсена, вона одразу відрубувала всі ниті, які до сьогоднішнього дня з'єднували її з сім'єю і з усіма тими

спогадами дитинства та юності, які зворушливим теплом озивалися в ній зараз. Усе її збентеження непомітно звелось до цього — що вона повинна зважитися на щось певне, та оскільки їй шкода було батьків, головне — матір (про бабусю вона не думала), і шкода було Арсена, якому ще більше, як здавалося Наташі, вона була потрібна; вона повільно, без будь-якої мети, не заходячи до Арсена і не повертаючись додому, блукала по бульвару. Кілька разів біля Нікітських воріт вона сідала на лавку — не тому, що відчувала втому в ногах, а від тягара душевних переживань; вона бачила Арсенів будинок і не бачила свого, повернутого двором до старих графських, а тепер посольських особняків, але близькість одного і віддаленість другого поки що нібито не заважали їй однаково думати, в якому стані були батько й мати, що чекали її, і в якому стані був Арсен («Через мене», — казала собі Наташа), якому теж, звичайно, потрібна втіха. «Як я можу сидіти тут у таку хвилину», — думала вона, все частіше підводячи сухі й стривожені очі на Арсенів будинок. Вона більше хвилювалася й думала про нього і, коли згадувала, як він розповідав їй про своє життя в перші дні знайомства, ще гостріше, ніж раніше, відчувала, яка вона потрібна йому; їй усе більше починало здаватися, що вони (Наташині батьки), хто міг і повинен був зрозуміти її, не змогли й не захотіли зробити цього, не захотіли прийняти її щастя, тим часом як він, нібито зовсім стороння для неї людина («Адже так», — переконувала вона себе), зрозумів усе-усе і був, як перебільшено вигокувала Наташа, в тисячу разів рідніший і ближчий їй, ніж вони; по суті, вона давно була готова сказати собі це, і хоч довго ще в нерішучості сиділа на лавці, але те, що вона вже ніколи й нізащо не повернеться додому, вона знала твердо, і свідомість того, що може зробити так (може не простити образи навіть батькові й матері), сповнювала її гордістю. Вона уявляла, як житиме з Арсеном, і яким буде щасливим він, що зрозумів її, і уявляла, якими нещасними і приниженими будуть вони, кому не сподобався він, її чоловік, і незнайома раніше зла й торжествуюча радість охоплювала її. Вона немовби скинула тягар, який уповільнював рух її машини, і підклала під буксуюче колесо те, що збільшило зчеплення з землею, з майбутнім її життям, і це втішало її. Вона не помічала поглядів, які кидали на неї перехожі, що гуляли по бульвару, і не помічала того, що сонце давно уже сховалося за висотними, ще в риштованні будинками нового Арбату і від землі, від асфальту, від піщаної доріжки з рядами лавок, від зеленого й потьмареного в надвечір'ї листя на деревах — від усього віяло вогкістю і прохолодою; впевнена і горда, неначе все непереборне і тяжке

було позаду, вона підвелася з лавки і рушила до Арсенового будинку; вона пішла швидко, і їй здавалося, що вона залишала за спиною минуле, яке не тільки не цікавило, але й не буде вже ніколи цікавити її. «А що ж він?» — думала вона тепер, стоячи перед Арсеном і занепокоєно дивлячись на нього. Їй дивно було бачити, як він неквапливо й старанно протирав квадратні скельця великих рогових окулярів і не підводив на неї очей, ніби її зовсім не було тут; їй хотілося сказати, що як він може, адже прийшла вона, та, після впевненості, з якою входила до нього, після радості, якої зазнала, коли Галина, впустивши її, сказала, як звичайно говорила студентам, які відвідували колишнього чоловіка: «Сюди, будь ласка», — Наташа перебувала в тому заціпенінні, коли не могла вимовити ані звуку.

Арсен же, надівши окуляри і все ще не вірячи, що перед ним не видіння, не зосередження спогадів і думок про неї, а сама Наташа, саме вся така, якою він залишив її в під'їзді, — не підступаючи до неї, а лише зачудовано дивлячись на неї, спитав:

— Ти?

Він не хотів бачити її тут, але тепер, коли вона прийшла, усі колишні побоювання, що її не можна приводити сюди, вмиль відступили, нібито їх не було; навпаки, він зрадив, що вона прийшла, і, не даючи нічого відповісти їй і вигукнувши: «Та це ж ти!» — ступив до неї і взяв за плечі. «Ти вся змерзла», — потім неголосно додав він, обнімаючи і зігрівавчи її. Він потягся, щоб зачинити двері, і мимоволі визирнув у коридор, де все ще, напівобернувшись, стояла Галина з насмішкуватим і розуміючим виразом, і хоч Арсен одразу ж одвернувся від неї, однак радість його від зустрічі з Наташею була вже ледь зіпсована цим підгляданням. Він швидко й занепокоєно обернувся до Наташі, щоб дізнатися, чи помітила вона що-небудь, і, нічого не кажучи їй, знов обняв, і, зігрівавчи, повів до столу й посадовив у робоче крісло.

Світло з вікна упало на Наташине обличчя, освітило його, і Арсеновому погляду відкрилися всі окремі риси знайомого і дорогого йому обличчя; він побачив Наташині очі, які дивилися на нього, і зрозумів, що вони хотіли сказати йому, він не питав, чи заходила вона додому й чи розмовляла з батьком та матір'ю, бо ці запитання були непотрібними, зайвими; уже тим, що вона тут, вона все сказала йому. Він зрозумів її, як розуміють старші, що пізнали все раніше за молодших, які пізнають усе вперше, але разом з тим — він тільки не помічав і не стежив за собою — відчував те саме хвилювання, що й Наташа, і йому хотілося одразу ж, не відкладаючи, зробити щось особливе й приємне для неї: і за те, що вона прийшла, і щоб спокутувати свій

гріх перед нею, про який він згадав (як уранці з негарною поквапливістю ішов від неї), але він тільки спитав: «Ти обідала?» — і, зрозумівши з її погляду, що вона нічого не їла цілий день, запропонував спуститися в ресторан або в кафе й поведчеряти.

— Звичайно, — сказав він, беручи її за руку, ніби допомагаючи підвестися з крісла. — Хотілося не так. Але нехай буде так. Може, воно й краще, що так, — додав він. — Ти не підеш до них, я не відпущу тебе. В понеділок, у вівторок, найпізніше — в середу в нас буде ордер, і ми підемо з цієї моєї холостяцької, — він усміхнувся, вимовляючи це, — келії.

Вони вечеряли в маленькому кафе, яке було немовби сховане в проїзді неподалік від Нікітських воріт. Негласно кафе це називалося таксистським, і Арсен не любив бувати в ньому через галас, метушню і поспіх, які звичайно створювали шофери, що під'їздили сюди; але тепер, цієї неділі, в ще не пізню вечірню годину, можливо, тому, що тут не подавали ні вина, ні пива, зайнято було всього кілька столиків, і Арсен з Наташею, проходячи мимо, зайшли в кафе (на прохання Наташі) і вибрали для себе зручне, біля вікна і в кутку, місце. Наташа сиділа спиною до стойки й до присутніх у залі людей; вона була у светрі, який Арсен запропонував їй одягти поверх плаття, і соромилася, що він був чоловічий і великий на неї; але коли вони вийшли з кафе і особливо коли йшли бульваром, де було темніше, ніж на освітлених ліхтарями тротуарах, ніяковість ця, що всі нібито бачать, в якому вона товстому і грубому, тільки для лижних прогулянок, светрі, минула, і вона відчувала лише, що їй було тепло й затишно в ньому; це почуття посилювалося від того, що светр був з його плеча і зберігав і передавав тепло його тіла. Зігрівшись від цього светра, від вечери й від ніжних, як їй здавалося, слів Арсена, які він говорив їй, вона все більше переміщалася в той стан, коли не відчувала, що йде, і не усвідомлювала, що думає, а все відчуття життя було лише течією, яка підхопила її і якій вона охоче піддавалася; ця течія несла її до тієї хвилини близькості з Арсеном, про яку вона не дозволяла собі думати і про яку не думала тепер; але хвилинка ця наближалася, чим швидше вони підходили до його будинку, і тому вона майже не слухала Арсена, а була вся під враженням цієї незнанної хвилини, яка ще не прийшла, але лякала і приваблювала її. Наташі здавалося, що Арсен говорив їй багато і ніжно, але насправді він лише кілька разів повторив те, з чим вона вже була згодна: що завтра ж вони підуть до загсу й подадуть заяву і що завтра ж — поки він клопотатиметься про ордер — вона піде в магазин й купить собі все потрібне для

життя (гроші він дасть, це розумілося саме собою); він говорив іще щось подібне до цього, але більше ішов мовчки, обнявши Наташу, і хоч він не почував себе так, ніби пливе за течією, і не був, як вона, схвилюваний наближенням тієї хвилини, коли він стане її чоловіком, але він теж відчував щось схоже на Наташине почуття, і це щось полягало для нього в тому, що одруженням з Наташею він відрізав від себе минуле, яке було огидне йому і обтяжувало його, і що, по суті, воно вже було відрізане, і лишалось дуже мало, щоб завершити все.

— Ти ляжеш тут, на кушетці,— сказав Арсен, коли вони вже сиділи в його кімнаті і він бачив, що час було спати; чому він вирішив і сказав так, він не знав; за хвилину до цього він навіть не думав, що скаже так. Але коли слова було вимовлено, він відчув, що йому одразу стало якось вільніше і легше дихати. В цьому домі, де він жив з Галиною (хоч вона була тепер ніхто для нього, але вона жила тут, за стіною), йому здавалося, було щось недозволене й блюзнірське — лягти зараз із Наташею. Ця своя думка так поглинала його, що він не помітив, як сприйняла все Наташа.

Приготувавши їй постіль, він дивився, як вона витягала срібні сережки із своїх маленьких і красивих вух і як потім, звільнене від шпильок, упало на плечі її густе темне волосся й закрило вуха; потім він одвернувся й дивився уже на книжки, що горою височіли біля стіни, і тільки по тому шереху, як вона скидала плаття й лягала під ковдру, відчував, що відбувалося за спиною. А сам він ліг біля дверей, простеливши на підлозі пальто і поклавши кілька книжок під голову, але перед тим, як погасити світло, поцілував і побажав Наташі «на добраніч».

VII

Поняття дня і поняття ночі в розумінні руху життя і завмирання життя щонайменше стосується Москви; схоплені, як обручами, чотирма замкнутими кільцями доріг вулиці, проспекти й площі цього величезного міста ніколи не поринають у морок і до півночі звільняються від машин та людей саме настільки, щоб теплий вітер з подільських лісів або північний від Клязьминського водосховища і теж лісних та комариних місць, повіявши вздовж цегляних і бетонних громад, міг підхопити й винести за межі міста спрацьоване й сіре від вихлопних газів і здійнятої куряви повітря і заповнити проїзди, провулки та вулиці хай слабким, хай ледь відчутним настоєм хвої, пахощами трав, квітучої берези, ліщини, грибною та всякої іншої пряної і неповторної лісової прілі, і, хоч який їдкий, хоч який стійкий бензиновий

дух асфальту, хоч які холодні та мертві застигли брили будинків, уранці все навкруги здається оновленим, відпочилим і свіжим, і в цю свіжість, поспішаючи поглинути її, ринуть розбуджені юрби людей і машин. Ні, життя Москви не завмирає ані на годину, як це буває в селах або районних центрах, де ноцями тільки сільповські сторожі, сидячи на дерев'яних ганках у кожухах і з двоствольками між зімкнутих рук і колін, покашлюють іноді для перестраха в хвилини пробудження, або як у невеликих містах, де в станційних залах чекання знемагають і неспокійно крутяться до світанку на відшліфованих задами й спинами праскоподібних дубових лавках одинокі й сімейні пасажири, що кудись і чогось відбувають і прибувають; оточена аеродромами і гулками, як весняні вулики, вокзалами, на які щохвилини прибувають і з яких щохвилини відходять сотні поїздів та електричок, що відвозять і привозять тисячі людей, котрі потім, кожен зі своєю потребою, болем і радістю, мов річка у вигині, розбившись на рукава і струмки, прямують до автобусних і тролейбусних зупинок, стають у черги біля стоянок таксі й нескінченною стрічкою течуть угору та вниз по ескалаторах метро,— Москва тільки ледь уповільнює ритм до ночі, як пульс у сплячої людини; і цей нічний ритм, весь рух у центрі й довкола зливаються в один безперервний звук, який, досить тільки покласти голову на подушку, по стінах, від підлоги, по дерев'яних і металевих ніжках ліжок одразу ж передається слуху; він іде мовби від самого центру землі і його не можна позбутись; іноді він дратує, іноді заспокоює, створюючи враження співпричетності малого з великим, долі однієї людини з життям і долею загальної маси людей, але частіше, як це було тепер з Наташею, що лежала на кушетці, трудове вуркотіння нічного міста сприймається як щось звичне й таке ж побутове, як усе навколишнє, природне й необхідне людині: повітря, їжа, житло, одяг, робота; його просто не помічають і не чують люди. Для Наташі в ці хвилини не існувало нічого, крім світу, який не від бажання й волі, а від обставин, що примушували до того, складався в її свідомості. Світ цей не був цілісним, і життя в ньому текло не з тією послідовністю, як воно текло насправді, а перескакувало з одного на інше, то переносючи далеко вперед, у майбутнє, яке уявлялося спільним, сповненим згоди й розуміння, життям з Арсеном, то відкидаючи назад, де теж було багато дорогого, з чим Наташа розсталася, але що саме через те, що здавалося недоступним тепер, з особливою силою приваблювало її; то враз не було ні майбутнього, ні минулого, а все зосереджувалося лише на тому, що ось-ось у темряві підійде Арсен, і часом вона навіть ніби чула, як він встає і підходить до неї. Вона не зрозуміла і не вдавалася в под-

робиці, чому він постелив собі біля дверей; вона тільки думала, що все, мабуть, було б не так і вона, мабуть, відчувала б щось інше, якби цій хвилині, якої вона чекала, передувало те піднесене й урочисте, що люди називають весіллям. Від бажання заповнити те, чого не вистачало, вона намагалась уявити, як і що було б на її весіллі, якби воно відбулося, і це як і що починалося для Наташі в ательє, куди разом з матір'ю і Арсеном вона пішла б замовляти біле весільне плаття; вона бачила задоволені й схвальні (що схвалювали Наташин вибір) очі знайомої кравчині, чула її голос і відчувала доторк сантиметра й пальців, коли та взялася міряти у Наташі бюст, талію і стегна; те, що Наташа знала з розповідей і що бачила сама, коли була на Пушкінській площі, їй здавалося, відбувалося тепер з нею і Арсеном: ніби вони на голубій, з обручками на дверцятах «Волзі», обігнувши новий будинок кінотеатру «Росія», підїхали до пам'ятника Пушкіну й зупинилися на тому місці (по бульварному кільцю), де зупинялися всі весільні машини; як сотні молодят до них, підійшовши до пам'ятника і поклавши на мармур квіти, вони потім якусь хвилину мовчки дивилися на силует великого поета, його схилену немовби перед народом голову в чистій блакиті ранкового неба (цей весільний ритуал — приходити в день весілля до поета — був новою традицією, що тільки-но прищеплювалася в Москві; цю традицію згодом перенесуть до пам'ятника невідомого солдата, який постане в Олександрівському саду біля Кремлівської стіни). Для чого приїздили сюди інші, чому повинна була приїхати сюди і вона з Арсеном, Наташа не думала: вона лише відчувала, що не заради міцності сімейних уз приходили до пам'ятника молоді, що в поклонінні великому поетові, поклонінні плитам, які зберігали історію, було щось більше, ніж тільки клятва в любові одне одному; вона не знала, що було цим щось більшим і приваблювало людей, але те відчуття, що в цьому обряді втілювалось якесь світле таїнство прилучення, було ясно для неї. Прилучення до чого: до вічності, безперервності життя, до сили й духу народу, до минулого й сучасного рідної землі? Вона не знала і не могла знати, не відчувши цього прилучення, але в той час, як вона разом з Арсеном відходила від пам'ятника, вона збагнула, що в її душі відбулося оновлення; вона не розуміла, в чому полягало це оновлення, але що оновлення було і що вона бачила й сприймала все навколо тепер інакше, вона нібито чітко усвідомлювала; вона відчувала, що й в Арсені відбулося оновлення і що по тому, як вони підходять до машини і сідають у неї, всі бачать, розуміють і радіють за них: і мати, і батько, і навіть бабуся, яка, одужавши до того часу, як думала тепер Наташа, обов'язково

поїхала б на це таїнство прилучення. Наташа так захоплено думала про все це і так виразно уявляла собі усе це, що не могла вловити, де починалося й де кінчалося реальне й уявлюване. В коридорі за дверима лунав чийсь буркотливий голос, хтось кричав, падав, підводився, когось нібито тягли по підлозі, але всі ці звуки, як і гул нестихаючого нічного життя Москви, який передавався через подушку, не цікавили Наташу; вона нічого не чула й не хотіла чути, крім того, що жило в ній, що було її світом і підносило її над землею і опускало її на землю.

Так само, як і Наташа, Арсен не спав, і не тому, що незвично і незручно було йому на підлозі біля дверей і що нічне вуркотіння Москви, що звичайно й раніше заважало засинати, передавалося дуже по твердих під головою книжках; він був схвилюваний не менше, ніж Наташа, і, повертаючись то до минулого, то до сьогоднішнього, подумки йшов тепер своїм коридором життя, де було багато знайомих і незнайомих дверей, в одні з яких він заходив, на інші тільки дивився, минаючи їх; він ніколи не уявляв свого життя ось так, гулким коридором з дверима, це порівняння було дивне і незвичне для нього, але, хоч би як він намагався позбутися цього порівняння, хоч би скільки казав собі: «Дурниці, чортовиння!»,— ішов і далі цим уявним коридором; тільки він відчиняв перші двері, як ураз уся обстановка сірого дорожнього ранку із стукотом і гуркотом коліс, яка запам'яталася з дитинства, звальювалася на нього; він відчиняв ще двері і бачив будинок Федора Іванцова, де всі зверталися до Арсена з підкресленою добротою, яку саме через це він болісно сприймав; відчиняв далі двері — і перед очима поставали роки життя з Галиною, які він охоплював усі разом, немов кулю, що оберталася, і бачив її вітчима, Якіма Якимовича, і родичів, яких було так багато, що Арсен ніяк не міг запам'ятати ні їхніх імен і по батькові, ні посад, які вони займали; йому неприємні були подробиці стосунків з Якимом Якимовичем, як неприємним було все — рік за роком — життя з Галиною, що поставало перед очима, і тому він поспішав швидше зачинити ці двері спогадів; та, зачинивши, ще стояв біля них, і чув, і відчував, що відбувалося за ними. Але він уже, по суті, прислухався не до того, що робилося за уявними дверима, а до того, що насправді відбувалося в коридорі його квартири.

Він не вловив миті, коли прийшов син, а підвів голову й повернувся до дверей, коли Галина вже кричала на Юрія. Спочатку Арсен подумав, що це була звичайна сцена, які вона влаштовувала кожного разу, коли син пізно і п'яний повертався додому; але, вслухаючись у потік слів, які виливала вона, вибираючи з

них головні й безперестану повторювані і лаштуючи їх у більш-менш доладну мову, він раптом зрозумів — річ не тільки в тому, що Юрій знову прийшов п'яний; він скористався відсутністю Галини й Арсена і разом з друзями виніс із квартири холодильник, одвіз кудись і продав його. «Злодюга,— кричала Галина,— злодюга!» Вона ще додавала слово «компанія», яке Арсенові спочатку не зовсім було зрозуміле, але яке, коли він вдумався в нього, багатого відкрило йому. «Компанія» — були вантажники, які чи то працювали, чи просто вешталися біля меблевого магазину й загірбали грошву (так не раз казав удома Юрій) на доставках; наскільки Юрій був зв'язаний з ними, Арсен не знав, бо синове життя, як і життя Галини, вважав відмежованим від себе; але те, що вони напоумили Юрій викрасти холодильник і потім разом з ним виносили й вивозили його, було ясно Арсенові. «На холодильник задалегідь знайшли покупця й доставили йому; на все інше, що іще спало б їм на думку вкрасти, довелося б шукати покупця». Арсен не сказав собі, ніби все огидне, що є в світі, він уже бачив у своєму домі і що не вистачало тільки крадіжок, але відчув це і, з обуренням спалахнувши, хотів був підвестися, вийти за двері й щось зробити; але він лише звівся на ліктях і завмер, згадавши про Наташу. «Ось воно», — подумки мовив Арсен, гостріше, ніж досі, усвідомлюючи, що їй не можна було залишатися тут. Він побоювався не того, що Наташа подумає, дізнавшись про все; зовнішній бік, як можуть осудити люди батька, який покинув сім'ю, не лякав Арсена, тому що синове падіння він пов'язував не тільки з розладом у сім'ї: причина полягала в іншому і була глибшою, ширшою і впиралася в діда Якіма Якимовича, в той лад життя і думок, який був неприйнятний для Арсена і від якого він намагався відійти, відчуваючи, що безсилий змінити щось; він боявся не осуду, а того, що дорога йому і чиста істота, яка спала на кушетці, могла зіткнутися з цим брудним світом і що осадок, який потім залишиться в неї, буде все життя переслідувати й потьмарювати душу. Він уже не чув, як Галина (що їй залишалося ще?) вклала сина; в домі усе стихло, але він не тільки не міг заснути — він не міг повернутися до того уявного коридора життя, де залишалося ще багато нерозчинених дверей, які манили до себе, а все щохвилини немовби зникалося в ньому на події, що вразила його: син — злодій. І хоч як переконував себе Арсен, що Галина й син живуть окремо і самостійно і що він не втручатиметься в їхнє життя, але разом з тим відчував — те, що сталося сьогодні, не може минути безслідно для нього, і він, як батько, змушений буде втрутитися і щось зробити. «Ордер,— думав він.— Найкраще — ордер, і якомога швидше звідси».

У кімнаті не було так темно, щоб Арсен не міг нічого бачити, але він був без окулярів і тому розрізняв тільки обриси предметів, на які дивився; він то звертав увагу на чорну гору книжок біля стіни, то переводив погляд на стіл і кушетку, на якій спала Наташа, то, мружачись, починав приглядатися до світла, яке немовби пронизувало знадвору не дуже щільні на вікні сині штори, і намагався визначити по силі цього світла, чи була ще глибока ніч, чи вже наближався світанок; та він не міг визначити, котра година; все лишалося непорушним, як непорушними здавалися його думки, що стікалися і завмирили то біля слова «злодій», то біля слова «ордер». Він ніби не заплющував очей; але він не побачив, коли Наташа встала, а помітив її, коли вона вже стояла посеред кімнати. Напружуючи короткозорі очі, вдивляючись і розуміючи, що це вона, він разом з тим усе ще якусь мить лежав, прислухаючись до іншого голосу, який дивно звучав у ньому й говорив: «Вона спить, ти не бачив і не чув, як вона встала, чому ж думаєш, що це вона?» Він подумав, що добре б надіти окуляри. Та окуляри лежали на столі, до якого він не міг дотягтися рукою, а треба було підвестися й піти по них; та підійти до столу не можна було, не пройшовши повз Наташу, а проходячи мимо, не можна було не зупинитися біля неї.

— Ти чого не спиш? — сказав він, поклавши долоню на її руку і просуваючись по цій голій і теплій її руці до плеча.— В постіль, в постіль.

Але в той час, коли він вимовляв це, він робив зовсім протилежне тому, що говорив; йому не тільки не хотілося відпустити Наташу, йому несила було відпустити її; він не чув ні внутрішнього голосу, який стримував його, і не пам'ятав про мету, заради чого встав і пішов; не було ні сумнівів, і не існувало ні Галини, ні сина за стіною; він відчував лише, що знову ніби потрапив у гулкий коридор життя, де було багато дверей, але в кожних з них, куди б він не повертав голови, бачив тільки Наташине обличчя, її очі, волосся, які гладив і цілував тепер.

VIII

Усе, що думала й відчувала Юлія, опритомнівши в палаті, було для неї сном, який не те щоб повторювався, але, немов барабан, що весь час обертався, був увесь на видноті з тієї хвилини, коли Наташа й Арсен зайшли до кімнати, і до тієї, коли за ними зачинилися двері; вона бачила біля себе лікарів та сестер і бачила білі стіни палати, але і стіни, і все біле, незвичайне, що створило порожнечу, постійно заповнювалося саме цим спогадом, як вона готувалася зустріти майбутнього зятя і

чим усе скінчилося потім. Її не розпитували, і вона ні про що не розповідала; оточена увагою раніше не знайомих їй людей, але не усвідомлюючи і не відчуваючи цієї уваги, а сприймаючи все як належне, вона й далі жила своїм зупиненим життям, яке було для неї тепер і змістом, і метою усього, що відбувалося з нею і навколо неї і робило її стан тяжким. Надвечір вона знову знепритомніла, і цілу ніч біля її ліжка чергувала сестра з кисневою подушкою; цілу ніч — про це не знала дочка й не знав чоловік — Юлія перебувала на грані, коли кожна хвилина могла стати для неї останньою, і цілу ніч для лікарів і сестер центром життя лікарні була палата, в якій лежала вона.

Усе, що робив у цей день, вечір і ніч Сергій Іванович, залишившись сам у квартирі з небіжчицею матір'ю, він робив машинально, усвідомлюючи лише, що треба робити це і що ніхто не може підмінити його. Подзвонивши в «швидку допомогу» і дізнавшись, що материну смерть має засвідчити дільничний лікар, який лікував Єлизавету Григорівну, але що для цього треба дочекатися понеділка і що потім уже, одержавши довідку, слід починати клопоти по організації похорону, він подзвонив ще Кирилу Семеновичу Старцеву і, розповівши про своє горе (змовчавши тільки про дочку), попросив його приїхати. Про що розмовляли з колишнім однополчанином, Сергій Іванович не пам'ятав; усе начебто було правильним, і він, слухаючи Старцева, розумів, чому той не може приїхати, а замість себе пришле — сьогодні, зараз же — якусь свою далеку родичку з Дьякова; Сергій Іванович не тільки згоджувався з ним, не тільки відповідав: «Так, так», але й дякував старому фронтовому другові; але, коли поклав трубку, від усєї розмови залишилося тільки погане враження людини, надії якої не справдилися. «Дьяково», — кілька разів повторив він, дивлячись на телефон, що мовчав на тумбочці, і намагаючись відновити, в зв'язку з чим вимовлялося це слово і що воно могло означати в загальному ланцюгу подій і справ, які звалилися на Сергія Івановича і які йому треба було вирішити тепер. «Це по Варшавці, на Каширу, це далеко, — подумав він, усе ще шукаючи, у зв'язку з чим було сказано це слово, але водночас точно знаючи, хто й для чого повинен приїхати до нього з Дьякова. — Ну що ж», — додав він, відчуваючи безнадійну безвихідь свого становища. Похмуро дивлячись під ноги, він попрямував до материньої кімнати, не уявляючи, однак, чого йому треба туди; зупинившись біля ліжка, він почав дивитися на небіжчицю; він дивився на неї так, ніби хотів запам'ятати усі окремі риси її маленького і зсохлого обличчя, і сантиметр за сантиметром поволі просувався поглядом по глибоких і застиглих в мертвотній синяві складках шкіри

на лобі й щоках; він думав про матір, але хтось немовби з лякаючою ясністю і простою казав йому, що смерть страшна не для того, хто вмирає, а для того, хто залишається жити, що, так само, як колесо, з якого витягнуто спицю, не може більше вважатися цільним і закінченим, так і життя його, Сергія Івановича, вже не може бути повним; він відчував, що разом з матір'ю відривалася і йшла з життя часточка його душі, і в той час, як багатьма канатами він, здавалося, був ще міцно прив'язаний до життя, один з них, і він чітко усвідомлював це, з тілом матері мав опуститися в могилу; канати вже тепер наче розтягували Сергія Івановича, і найстрашнішим було для нього те, що він знав — це почуття довго переслідуватиме його.

— Ну що ж,— проказав він, заспокоюючи себе і відходячи від матері. Він іще повертався до неї і виходив від неї; коли він зупинявся на кухні чи в спальні біля вікна або на мить сідав на дивані, він більше думав про дружину, дочку, про Арсена і про те, що сталося вранці і було причиною всього, та, тількино з'являвся перед материним ліжком, центр ваги його розрізаних думок і переживань одразу ж переміщався знову до того, що він думав про матір. Іноді він раптом з тривогою обертався, дивився в коридор і прислухався до звуків, які долинали або могли долимати зі сходів. Він чекав дочку і за кожним шерехом або стуком думав, що це вона вийшла з ліфта і що ось-ось пролунає дзвінок; та коли нарешті справді прогрімів дзвінок і Сергій Іванович відчинив двері — він побачив перед собою не Наташу, а двох незнайомих і траурно одягнених літніх жінок.

Жінки ці приїхали з Дьякова. Одна з них, на вигляд молодша, що назвалася Микитівною, була та сама родичка Кирила Старцева, яку він обіцяв прислати замість себе; друга, імені якої не розчув, була сусідка й подруга Микитівни і приїхала допомогти їй обмити й опорядити небіжчицю. Як тільки вони увійшли в квартиру, тихі й порожні кімнати одразу нібито заповнилися їхніми широкими темними спідницями і темними хустками та кофтами. Неквапливі в розмовах і рухах, жінки разом з тим створювали враження чи то метушні, чи то повноти життя навколо себе, і Сергій Іванович одразу ж відчув це; з чого складалося таке враження, він не знав; він тільки постійно ловив на собі погляди, які кидали на нього то Микитівна, то її подруга, і здивовано думав: «Чого це вони так метушаться?» Він простежив, як Микитівна ввімкнула світло, хоч у кімнатах було ще досить видно, і потім разом з нею та її подругою зайшов до небіжчиці матері. По тому, як Микитівна похитала головою і по тому вигуку: «Господи!», який почув Сергій Іванович, він зрозумів, що вигляд небіжчиці жакнув її; але по тому, як Мики-

тівна, нахилившись над маленьким, у застиглих зморшках обличчям, рішуче й спритно, ніби це було звичним і знайомим їй ділом, відкрила очі небіжчиці, і по тому, як з тією ж рішучістю спробувала схрестити їй на грудях холодні й нерухомо витягнуті поверх білого підодіяльника руки, зрозумів і те, що між тим почуттям, яке в нього було до померлої матері, і тим, яке було в Микитівни і було в її подруги, лежала відстань, якої Сергій Іванович не міг ні виміряти, ні подолати; ця відстань то скорочувалася, то збільшувалася від того, чи зверталися жінки до нього, чи мовчки робили своє невідоме раніше Сергієві Івановичу, але необхідне їй належне для такої хвилини діло.

— Ти вже залиш нас, ми вже самі,— говорила Микитівна, виводячи його за двері, у велику кімнату, і Сергій Іванович слухняно виконував те, про що просили його.

Він дав можливість самій Микитівні відкрити гардероб і пошукати спідне й верхнє, в що опорядити небіжчицю, і дивився від дивана, де він стояв, опустивши руки, як жінки перекладали, розгортали й знову згортали сорочки й плаття, вибираючи потрібне і радячись між собою; він бачив далі, як вони, взявши одяг, рушник і миску з теплою водою, пішли до маленької кімнати, і чув, як хлюпотіла вода й викручувався рушник і як щось нібито важке підіймали й перевертали за боку на бік; він не думав про те, що вони робили за причиненими дверима, але з виразу обличчя Микитівни, коли вона виходила, із зосередженості й спрямованості її рухів відчував, що те, що вони робили, було приготуванням до чогось дуже й дуже важливого, без чого не можна провести в останню путь померлу матір. Йому здавалося, що він одного разу вже бачив такий зосереджений вираз обличчя, який був тепер у Микитівни, і невиразно пригадував, де й коли це було: ось так само з рушниками й теплою водою в мисці з великої кімнати до меншої виходили і заходили жінки, але тоді за дверима лежала породілля, і тиша та хвилювання, що охопило всіх, було чеканням життя; а тепер за дверима була небіжчиця, і все, що робилося там, було не приготуванням до життя, а приготуванням до похорону, але Сергій Іванович відчував, що був немовби якийсь зв'язок між тим, що він згадував, і тим, що відбувалося зараз, він не міг пояснити, в чому полягав зв'язок і в чому був увесь смисл приготування, але що зв'язок і смисл були, не мав сумніву ані на мить; дивним уявлялося йому, що як це він раніше ніколи не замислювався над цим.

Закінчивши все й прибравши миску та рушник, Микитівна запросила Сергія Івановича подивитися на свою роботу, і він так само слухняно, як виходив з матеріної кімнати, тепер знову зайшов до неї. Він зайшов з тим хвилюванням, що побачить

щось особливе, що зробили з матір'ю; але він побачив усе те, що бачив раніше, і тому, озирнувшись, здивовано подивився на жінок, які стояли за його спиною. «В чому ж увесь смисл того, що ви зробили?» — поглядом запитав він їх. «А ти придивися», — теж поглядом відповіла йому родичка Кирила Старцева, і Сергій Іванович цілком ясно для себе прочитав цей погляд. Він знову почав дивитися на матір, не знаходячи, однак, нічого, що змінилося в ній, крім того, що вона була накрита не ковдрою, а тільки простирадлом, і що голова її лежала не на подушках, а на чомусь рівнішому і твердішому, і що очі були закриті, і ще було видно, як горбилися під простирадлом згорнуті на грудях руки. Поки він дивився на матір, Микитівна, бачачи, що він не може зрозуміти, що саме зроблено нею та старою жінкою, що допомагала їй, ступивши і потіснивши Сергія Івановича, відхилила простирадло з грудей і рук небіжчиці; жест її був такий очевидний, що Сергій Іванович аж зніяковів від того, як він міг засумніватися в тому, що було зроблено нею; він квапливо промовив: «Добре, добре», — і ще більше зніяковів від того, що вимовив ці слова. Але для Микитівни вони стали саме тим схваленням, яке вона хотіла почути й почула від Сергія Івановича, і тому, заспокоєна, задоволено, вже не звертаючи уваги на нього, почала розмовляти зі своєю мовчазною помічницею, яка покірно все виконувала.

— Чого ж іще? От і все, — говорила Микитівна, — Ідь додому. Дорогу хоч знаєш? На метро до «Автозаводської», а там на шістдесят четвертому. Ну, з богом, з богом, — вела вона далі, кваплячи її.

Потім, коли та вже збиралася виходити, Микитівна, потягнувши Сергія Івановича за рукав, шепнула йому:

— Що ж так відпускаєш? Дати треба.

— Кому? Що?

— Ну як же, ну...

— А-а, так, так, зараз.

Він дістав гаманець і розгорнув його. Він не знав, скільки дати, і відчував, що незручно було спитати про це; тож Микитівна, яка добре засвоїла, що в такі хвилини люди звичайно не рахують грошей, упевнено, як вона робила все, взяла гаманець із рук Сергія Івановича, витягла з нього дві п'ятірки і, сказавши: «Вистачить їй», пішла до подруги, яка стояла й чекала її біля дверей; одну п'ятірку вона засунула собі за пазуху, другу віддала помічниці і, кажучи: «З богом, з богом», випроводила її за двері.

Після вечері й чаю, який Микитівна пила з задоволенням, вона визвалася почергувати біля померлої і заснула одразу, як

тільки опустилася в м'яке, поставлене в узголів'ї крісло. Вона заснула, бо ніщо не турбувало її; справа, заради якої вона прийшла й залишилася на ніч у чужому домі, здавалася їй благогідною, а п'ятірка, що зібганою лежала за пазухою і яку вона, прокидаючись, мацала іноді пальцями, була лише завдатком і нагадувала про майбутню винагороду, яку вона, коли все закінчиться, одержить за свою працю. Слова «з богом», якими Микитівна випроводжувала сусідку з Дьякова, що допомагала їй, і які потім не раз вживала в розмові із Сергієм Івановичем, вимовляла не тому, що була набожною; сказати «з богом» їй однаково було, що сказати людині «з добром»; вона не запалювала в руках небіжчиці свічку й не читала молитов, що надало б їй клопотам зараз особливого й вигідного забарвлення; все поняття про життя і смерть укладалося для неї в звичайнісінькі, щоденно і десятки разів повторювані людьми фрази, щось на зразок «нікого не мине ця чаша» або «кожному свій час», і думала, що настане колись і її час, і готова була, як їй здавалося, покірливо прийняти його; але поки що — час цей наставав для інших, а їй давав лише заробіток і задоволення; вона відчувала себе здоровою і бадьорою, і вся турбота її полягала тільки в тому, щоб рідні небіжчиків завжди були задоволені нею. Вона й сьогодні рибала все з охотою і старанно, і в м'якому кріслі їй було тепер тепло й затишно; лише зрідка, ніби враз почувши своє голосне хропіння, вона швидко підводила голову, озиралася навкруги і на двері, потім знову заплющувала очі й засинала з виразом лагідності й задоволення на обличчі. А Сергій Іванович, якого Микитівна, що керувала ним і всім у його домі того вечора, вирядила відпочити, сидів на дивані у великій кімнаті й не спав. Так само, як годину тому, він відчував простір, який ніби лежав між тим, що відчувала Микитівна і що відчував він до померлої матері, і так само, як розум і зв'язок і смисл приготування, коли ще жінки обмивали й опоряджали матір, думав, що було щось важливе і в тому, що Микитівна сиділа тепер в узголів'ї небіжчиці. Він мовби не шукав пояснення нічому, що відбувалося навколо матері, бо не вперше бачив смерть і не вперше доводилося ховати йому; але те, що він бачив, були смерті солдатські, в бою, які не потребували пояснень; він знав, за віщо солдати віддавали життя; а смерть матері була природною і тому не мала для Сергія Івановича певного сенсу, тож усе, що відбувалося навколо матері, він повсякчас намагався підтягти до чогось величного, що саме й повинно було пояснити йому все і дати полегкість і заспокоєння. Інколи йому здавалося, що він досягав потрібної «висоти», але при цьому не тільки не відчував полегкості, а, навпаки, тривожніше і важче ста-

вало на душі. Часом кризь думки, які обсідали його, він чув, як з кімнати, де була Микитівна, долинали хropіння; він насторожено нахилився вперед, вірячи й не вірячи тому, що він чув, але, як тільки збирався встати, піти й подивитись, хropіння уривалося, і Сергій Іванович виразно чув, як у тиші на кухні відстукував час настінний годинник; потім стихав і цокіт годинника, і він знову, як у щось м'яке й безформне, поринав у свої роздуми, по другому, по третьому, по четвертому колу повторюючи те, що було важливо осягти й осмислити йому.

Посеред ночі Сергій Іванович несподівано почав ходити по кімнаті. Він розгублено питав себе, чому його налагоджене й ніби влаштоване сімсіне життя враз, від самого лише якогось доторку, не просто дало тріщину, але, як випущена з рук чашка, розбилося на черепки, які вже навряд чи можна зібрати й склеїти. Коли він підходив до письмового столу з розгорнутою на ньому газетою, тією самою, в якій було опубліковано розділ з його мемуарів, що називався «Останній водний рубіж», йому згадувалося все хороше й дороге, що було пов'язане з роботою над рукописом, першою публікацією і першими читацькими листами, але все це, що ще вчора здавалося непохитним, він ясно відчував, було тепер таким далеким від нього, ніби роки лежали між учорашнім і сьогоднішнім днем. Коли він, повертаючись, зупинявся біля дверей спальні, він думав про дружину, і те тепло, з яким Юлія завжди ставилася до нього і з яким він ставився до неї, буденне й непомітне раніше, тепер, як щось утрачене, відсутнє, тугою озивалося в свідомості Сергія Івановича. Диван, повз який він проходив і на якому звичайно спала Наташа, був порожній і незвичний для ока; двері до материної кімнати, повз які він теж проходив, були відчинені, і він бачив ліжко, біле простирадло на матері, м'яке крісло й Микитівну в ньому; йому страшно було бачити зміну, яка сталася в домі, усе навкруги здавалося спустошеним, і сам він дедалі більше відчував безсилля й спустошеність у душі.

Лише під ранок, коли він, стомившись ходити, знову опустився на диван, він ненадовго забувся неспокійним сном.

ІХ

Увесь наступний день Сергій Іванович був заклопотаний організацією похорону.

Вранці він викликав по телефону дільничного лікаря і потім кілька годин, знемагаючи, чекав, поки той з'явився, оглянув матір і виписав довідку; після цього з довідкою у кишені, з червоними від безсонної ночі очима, жовтим, змарнілим і пом'ятим обличчям він очікував прийому в загсі і в бюро похоронних про-

цесій; лише надвечір, завершивши всі необхідні формальності, оплативши труну, вінок, крематорій і доставку труни та вінка додому й небіжчиці до крематорію (похорон було призначено на вівторок, на четверту годину), геть розбитий повернувся додому. Та тільки-но він сів і перекинувся кількома фразами з Микитівною, як подзвонили робітники, які привезли труну й вінок, і вся ця процедура, поки вносили і встановлювали труну на столі у великій кімнаті, і відчуття холодного й твердого тіла матері, коли він разом з Микитівною піднімав і переносив її, і запах, що йшов од неї,— усе так подіяло на Сергія Івановича, що йому стало погано; відчуваючи приступ нудоти, блідий, похитуючись і притримуючись за одвірок і стіну, він вийшов на кухню, не дочекавшись, поки все буде закінчено з матір'ю, і, відчинивши вікно, почав ковтати повітря, яке вливалось з надвору. «Чого ж це я розкис так,— думав він, намагаючись зібратися з силами,— що ж це робиться зі мною?»

— Ну от, тепер по-людському все,— заходячи слідом за Сергієм Івановичем до кухні, сказала Микитівна, якій неодмінно хотілося підкреслити, що все зроблене зараз нею, з її допомогою і за її порадою, було зроблено добре, пристойно, що труна з опорядженою небіжчицею на столі, килим під труною (його зняли із стіни в спальні), розправлений нею вінок з паперових та воскових квітів і все інше навкруги (все інше — було віко, оббите червоним та чорним ситцем і вдало, як Микитівні здавалося, прилаштоване нею в узголів'ї небіжчиці) — все мало врочистий вигляд, як і годилося для такої хвилини.— Ви чаю випили б,— додала вона.— Усе-таки було б легше.

Вона не питала в Сергія Івановича, де його дружина, бо ще Кирило Старцев, посилаючи її сюди, сказав, що Юлія в лікарні, але що в Сергія Івановича є дочка і що, крім матеріної смерті й того, що дружина в лікарні, щось іще може пригнічувати його, Микитівна не знала і, бачачи, як він мучиться, подумки й по-своєму жаліла його; вона не думала, чим могла допомогти йому, але досвід і чуття підказували їй, що вона повинна рішучіше керувати ним. Вона посадила його за стіл і налила чаю; помітивши, що він нічого не їсть, сказала, що йому обов'язково треба підкріпитися. Тим часом як він мовчки сидів за столом, вона почала розповідати йому, що теж ховала матір і теж мучилася й переживала, але що з роками все минуло, притупилося, бо жива людина завжди думає про живе.

— І те сказати, нам-бо, жінкам: поплакав — і все із слізьми геть, а ти ось, дивлюсь-дивлюсь, друга доба, а очей не змочив,— говорила вона.

Сергій Іванович нібито слухав і; погоджуючись, кивав їй; але

насправді він більше прислухався до себе і в середині розмови раптом перебив Микитівну запитанням:

— Ніхто не приходив?

— Ні,— сказала вона.

Він ще не раз і так само несподівано запитував її про це, та, коли Микитівна вирішила дізнатися, кого він чекає, нічого не відповів їй.

Як і вчора, він незчувся, коли смеркло й настав вечір; він увійшов до великої кімнати, як уже ввімкнули світло. Люстра, яка висіла над столом, а тепер — над труною й маленьким, зморщеним і мертвим материним обличчям, яка звичайно заливала кімнату яскравим світлом, зараз була обгорнута, мовби темною хусткою, чорною густою марлею, принесеною Микитівною, і Сергій Іванович на мить зупинився, побачивши це. Світло, яке проникало крізь фарбовану марлю, справляло враження не світла й не щільної тіні, що падала зі стелі, а якогось м'якого, неприродно-приглушеного світіння, і все під цим світінням здавалося якимсь іншим, незвичним: і диван, і стільці, і шпалери на стінах, і стіл з труною посеред кімнати, який ніби з усіх боків обтікало це темне світіння, і навіть зачесана материна голівка, на яку Сергій Іванович здивовано подивився тепер. Хоч би який засмучений він був і хоч би який зайнятий своїми думками, він одразу ж подумки відзначив: усе те, що зробила Микитівна, було і вроцисте, і доречне, і він обернувся до неї, немовби хотів сказати щось; але він нічого не сказав, а пройшов до дивана й сів на своє звичне, в кутку біля підлокітника, місце. Те, як Микитівна сприйняла його схвальний погляд, він не бачив; у тиші, в цьому м'якому темному світінні, в якому й сам він здавався схудлим і постарілим, в оточенні нібито знайомих і мовби інших уже предметів, які, чим шльїніше він вдивлявся в них, тим виразніше викликали в ньому почуття віддаленості життя й близькості мороку та небуття, він не помітив, як задрімав і заснув. Він не чув дзвінка у коридорі; а коли, розбуджений якимсь внутрішнім ходом заплутаних думок, розплющив очі — поряд з ним на дивані і на стільцях, поставлених по обидва боки труни, сиділи люди. Перше, про що він подумав, було: хто вони і навіщо тут? Але в той час як він вдивлявся в їхні обличчя, він усе більше пізнавав їх. Це були мешканці будинку, сусіди по під'їзду й по сходовій площадці, з якими Сергій Іванович зустрічався тільки біля ліфта і тільки вітався з ними; він не цікавився їхнім життям так само, як вони, йому здавалося, не цікавилися його; але вони сиділи зараз у нього в кімнаті, і це було несподівано й було дивно Сергієві Івановичу.

— Якщо потрібна допомога,— шепнув літній чоловік, імені й прізвища якого Сергій Іванович не знав (знав лише, що той на

ліфті завжди піднімався вище шостого поверху),— бога ради, я завтра вільний.

— Спасибі,— відповів Сергій Іванович.— Буду вдячний.

Хтось іще пропонував допомогти завтра, і Сергій Іванович знову казав «спасибі» і «буду вдячний». Він не вставав і не проваджував нікого (робила це Микитівна), лише трохи нахилив голову, а потім дивився в спину, поки ті, що виходили з кімнати, зникали в глибині коридора. Але як тільки за ними зачинялися двері і як тільки в кімнаті знову наставала тиша, він бачив навпроти себе ту саму зовсім незнайому йому, але, очевидно, добре знайому матері-небіжчиці стару жінку, на обличчі якої було задоволення, нібито вона постійно вигукувала: «Господи, урочисто ж бо як!» Сергій Іванович ясно бачив це задоволення, і воно мимоволі повертало його до вчорашніх роздумів, коли все, що відбувалося навколо матері, він намагався підтягти до чогось величного; в нього знову виникла потреба пояснити все, щоб легше було прийняти материну смерть, і поява сусідів поступово перестала здаватися йому дивною, а, навпаки, сприймалася як частка загального й належного приготування. Він сидів неспокійно, але, хоч би куди повертав голову, за мить знову бачив перед собою стару жінку, обличчя якої мовби притягувало його; він не знав, що так само, як вона замолоду заздрила пишним весіллям, якого не було в неї самої, заздрила тепер такому пишному, як їй здавалося, похорону, якого, вона розуміла, не буде в неї, але Сергій Іванович відчував оці її захоплення й заздрощі; він не знав, що найбільше враження справляла на неї зягнута чорною марлею люстра, але, відчуваючи хвилювання, що передалося йому, звертав увагу саме на темне світіння, яке було незвичним і для нього і створювало якраз усю атмосферу врочистості й значущості похорону; він не знав, що жінка попросилася в Микитівни залишитися на ніч, і ждав, коли вона встане і, як і всі інші, вклонившись, вийде за двері, але вона не вставала і не виходила, і Сергій Іванович, окрім усіх думок, які й так обтяжували його, весь час перебував у якомусь тривожному збудженні. Тільки коли Микитівна одвела його в спальню і коли він перестав бачити перед собою жінку із задоволеним обличчям,— це нібито не зв'язане з похороном тривожне збудження відпустило його.

— Ви б лягли,— сказала Микитівна. Не чекаючи згоди, вона взялася стягувати костюм з плечей Сергія Івановича.— Завтра ще стільки справ, стільки клопоту.

— Так, мабуть.— Він опустився на ліжко і ліг поверх покривала на подушку.

Можливо, тому, що Микитівна щільно затягла на вікнах штори,

Сергій Іванович спав довго; коли він прокинувся, було вже близько десятої ранку. Він підвівся з тим відчуттям сили й бадьорості, з яким він звичайно раніше починав день; але як тільки він згадав про матір і її похорон, як тільки подумав про те, що до похорону треба ще провідати Юлію в лікарні й що дочка так і не приходить додому, — весь той гнітючий стан, який відчував учора й позавчора, повернувся до нього. В пом'ятих штанах, пом'ятій сорочці і галстуку, що з'їхав набік, з непричесаним скупйовдженим волоссям він увійшов до великої кімнати; йому треба було пройти у ванну, щоб умитися й опорядити себе, але він затримався у дверях, бо те, що він побачив, знову вразило його незвичайною зміною. Люстра не горіла і, обгорнута марлею, була схожа на звислий під стелею чорний жмут; усі предмети були освітлені тільки з одного боку, од вікна, і мали зовсім інший вигляд, ніж учора, немовби з них стягли покривало, яке прикрашало їх. На дивані, звисивши голову на груди, куняла Микитівна, а навпроти неї на стільці сиділа та сама літня жінка, обличчя якої Сергій Іванович постійно бачив учора перед собою; це обличчя, як і вчора, виражало якесь дивне задоволення усім, що тут відбувалося, і Сергій Іванович одразу ж одвернувся від нього. «Чого вона тут?» — подумав він. Він ще не раз згадував це обличчя, коли йшов уже в лікарню до Юлії, згадував з роздратуванням, неначе жінка в чомусь обвинувачувала його.

У лікарні Сергій Іванович пробув недовго. Всього кілька хвилин дозволили йому посидіти біля Юлії. Він нічого не сказав їй; лише на мовчазне запитання, яке прочитав у її мокрих від сліз очах: «Як Наташа?» — заперечливо похитав головою. «Відлячила», — потім подумки додав він. Сергієві Івановичу не хотілося й важко було погано думати про дочку; якби йому раніше сказали, що коли-небудь він зможе ось так відчувати до неї неприязнь, не повірив би цьому; але неприязнь до дочки з такою виразністю тепер виникала в ньому, що він розгублювався і ніяковів перед Юлією. Втомлене обличчя його стало ще напруженішим і блідішим, і, хоч як він намагався здаватися спокійним, не міг приховати того, що відбувалося в ньому; але він сидів спиною до вікна, обличчя було в тіні, і це трохи виручало його. Він не знав, як Юлія сприйняла повідомлення (що вона зрозуміла, не мав сумніву), сльози, як вони лилися перед тим, як він заперечливо похитав головою, ще рясніше, здавалося, лилися по її повних щоках і після того, і, хоч для Юлії це були вже інші сльози, не горя, а радості, що Наташа не повернулася і лишилася з Арсеном, Сергій Іванович не спроможний був зрозуміти цієї зміни; він так і пішов від дружини з тяжкою думкою,

що не полегшив, а тільки поглибив її страждання. «Що далі, то важче... одне до одного...» — думав він, виходячи з лікарні, вливаючись у потік перехожих, але продовжуючи жити своїм світом, який усе заповнив довкола. «Не можна було, ні-ні, не можна», — думав він далі, сівши уже в тролейбус і дивлячись крізь скло на знайомий, з бетонним козирком біля входу будинок лікарні. Він знову й знову подумки повертався в палату до Юлії; але в той час як він від'їздив від лікарні, дужче починало непокоїти його інше, що нібито прямо Юлії не стосувалося, але разом з тим було пов'язане, як він вважав тепер, з нею. Йому дивним здавалося, як дивився на нього лікар, і як дивилася сестра, що супроводили його, і як озирали хворі, що юрмилися в коридорі: і коли він ішов до дружини, і коли виходив од неї. Їхні погляди, безперечно, про щось говорили, і це про щось саме й намагався зрозуміти Сергій Іванович. Він невизразно здогадувався — лікар не сказав йому всього, що було з Юлією. «Чому? — думав він, пригадуючи подробиці розмови з лікарем. — І чому я маю не вірити йому?» — думав далі Сергій Іванович, гадаючи, що в лікаря не було підстав щось приховувати від нього. Але, незважаючи на ці міркування, тривога, що від нього приховали щось, не тільки не відпускала, але гостріше, тількино він уявляв, як ішов коридором до Юліїної палати, охоплювала його. «Так, щось було... з Юлією», — знову починав він, боячись припустити гірше, що могло бути з нею, і разом з тим думаючи саме про це гірше. Він не знав, що в палаті, куди поклали Юлію, напередодні помер дід-сердечник і що цілу ніч лікарі й сестри чергували біля нього, заносили й виносили кисневі подушки, і увага всієї лікарні була прикута до цієї палати; ще раніше в ній померла молода жінка, яку привезли сюди непритомною, і від неї теж кілька днів не відходили лікарі; тепер це повторювалося з Юлією, і всі у відділенні знову жили напруженим життям. Хворі, яким завжди все відомо краще, ніж будь-кому, вважали питання про неї вирішеним, чекали тільки години, коли все закінчиться, тому й дивилися на Сергія Івановича, як на приреченого, коли він проходив повз них. Він тепер, здавалося, розумів їхні погляди, і передчуття чогось ще більшого, ніж горе, яке вже звалилося на нього, примушувало його розгублено дивитися на людей у тролейбусі.

Х

Двері коростельовської квартири були відчинені. В кімнаті, де лежала небіжчиця, уже зібралися сусіди, переважно жінки, з тих, що приходили вчора й мовчки сиділи на стільцях по обидва

боки труни. Тут-таки, серед них, був і той чоловік, котрий напередодні увечері пропонував свою допомогу Сергієві Івановичу. Цей чоловік з величезною круглою і голеною головою весь час шулився й поглядав то на двері, то на вікна; він відчував, що в кімнаті протяг, і намагався знайти причину, звідки він брався. Йому здавалося, що надворі було сухіше й тепліше, ніж тут, у кімнаті. А цей протяг улаштував Кирило Старцев, розпорядившись (від незнання), як тільки зайшов, відчинити вікна в спальні й на кухні.

— Ти що ж,— сказав він своїй далекій родичці Микитівні тим тоном, як сказав би дружині або сказав би техніці, що прибрала і не провітрила кабінет.— Дихати зовсім нічим.

Він стояв тепер на кухні, саме навпроти відчиненого вікна і, напівобернувшись до Микитівни, слухав, про що вона говорила. Звиклий до світла, галасу, до пустотливих дитячих облич і всієї тієї атмосфери руху і радості життя, якою бувають мовби заповнені коридори й класи кожної школи, він через силу входив у чужу йому й похмуру атмосферу похорону. На його чисто поголеному і рум'яному обличчі не тільки не було, але, здавалося, не могло бути печалі; воно, це обличчя, випромінювало навколо себе ту впевненість і силу, коли життя і щастя жити уявляються ще нескінченними й людина не тільки не економить здоров'я та час, але й не думає, що колись одного дня, схаменувшись, змушена буде робити це; привезена ще з війни сивина на скронях, яка за всі ці роки так і не піднялася вище по густому, чорному і завжди акуратно зачесаному назад волоссю, надавала його обличчю виразу молодості і водночас мудрості, що, він знав, вважалось модним, красивим і вигідно нібито відрізняло його від інших людей; але він носив ці сиві скроні з тим почуттям, наче носив біографію на обличчі. «Легко сказати»,— говорив він, вклинюючись у розмову, тим часом як Микитівна пояснювала йому, як болісно переживає материну смерть Сергій Іванович. «Е-е, легко сказати»,— через хвилину знову повторював Старцев, немов більше й глибше розумів стан Сергія Івановича, ніж розуміла це Микитівна.

Та хоч він через силу входив у чужу йому й похмуру атмосферу похорону, з його появою в домі все керівництво похороном одразу ж і ніби само собою перейшло до його рук, це відчувли всі, і першою відчула Микитівна, яка зараз на кухні немовби звітувала перед ним. Вона намагалася говорити душевніше і м'якіше, ніж було властиво їй, і робила так тому, що, по-перше, хотіла підкреслити свою повагу до Кирила і, по-друге й головне, для того, щоб Кирило не запідозрив буденності в її

почуттях і не подумав, що вона прийшла заробити на похороні матері його друга.

Вона знала, що Кирило здогадувався про її справи; але вона була певна, що він не знав розмаху її діяльності, і тепер їй особливо хотілося здаватися безкорисливою.

— Мовчить, усе в собі тримає,— додала вона, говорячи про Сергія Івановича.— А тягар на серці, він важчий, ніж на плечах.

— І скинути не скинеш.

— Можна.

— Чим? Ну-ну?

— Слізьми, Кириле.

— Е-е, легко сказати,— втретє вимовив Старцев вираз, який здавався йому точним, не помічаючи, що повторюється.— Легко сказати «можна», легко говорити, але ж чужу шкуру на себе не натягнеш. Мати в труні, дружина в лікарні... Він не казав, як там Юлія?

— Ні, Кириле. Та я й не питала.

— Славна жінка його дружина. Дуже славна,— відзначив Старцев.— А ось що він до лікарні пішов сьогодні, то даремно, зайве. Вона — сердечниця, а в нього завжди все на обличчі, я знаю, ну як же, завжди все на обличчі. Як буквар,— додав він.

— А що було робити? — спитала Микитівна.

— Нічого не треба було робити,— відповів Кирило.— Тут втручатися марна річ. Я гадаю,— трохи помовчавши, вів далі він,— тобі слід залишитися тут, коли ми винесемо. (Він не сказав що винесемо, тому що слова «труна» і «небіжниця» ніяк не поєднувалися з тим почуттям життя, яке він не міг і не хотів заглушати в собі; він тяжів більше до того, що було за вікном,— до гамору і руху, тому й стояв біля вікна і, поки розмовляли з Микитівною, раз у раз поглядав на весело залитий травневим сонцем сквер і будинки на протилежному боці вулиці). Тобі обов'язково треба залишитися,— підтвердив він, одриваючись нарешті від вікна і ближче підходячи до Микитівни, щоб вона ясніше чула, що він говорить.— Поки ми там те, се, накрий стіл і приготуй що-небудь для поминок. Треба, треба, я кажу,— бачачи, що вона хоче щось заперечити, поспішив перебити її Кирило.— Ти зрозуміла?

— Та що вже там,— сказала Микитівна.

— І цих запроси, ну, цих,— він кивнув головою у бік великої кімнати, маючи на увазі тих літніх жінок, що прийшли попрощатися з небіжницею, матір'ю Коростельова.— Щоб усе, знаєш! — І він зробив руками жест, немов показуючи обсяг і ширину, як усе повинно бути на поминках.

— Та що вже там,— повторила Микитівна.— Прийшов,— після цього сказала вона, почувши, як хтось по коридору входив до квартири; вона подумала, що це Сергій Іванович, бо пора було вже прийти йому.

— Ну добре, ти тут роби своє, а я піду зустріну,— розпорядився Кирило і, випереджаючи Микитівну, вийшов у велику кімнату.

Весь намір його був — підтримати в біді Сергія Івановича. Завдання це, поки Кирило був на кухні з Микитівною, не здавалося йому складним. Він міркував собі: «Хіба в таких бувальцях бували, хіба таке довелося пережити»,— і слова ці збирався сказати йому; але, побачивши його змучене й постаріле обличчя, був такий вражений зміною, що не знав, як і з чого почати розмову. Сергій Іванович так само, як він, розгублено подивився на труну і жінок, що сиділи й стояли в кімнаті, як подивився на чоловіка з погolsoю головою, який злегка вклонився йому на знак співчуття і привітання,— так само, ніби на незнайомого, подивився на Кирила, ще більше вразивши цим і стривоживши його. «А, ти»,— по тому вимовив він, упізнавши нарешті друга; але вимовив так, що не можна було розібрати, схвалює чи не схвалює він, що Кирило прийшов до нього. Стоячи посеред кімнати, Сергій Іванович, здавалося, болісно міркував, як повестися, підійти до узголів'я матері чи робити щось інше, що пов'язане із загальною процедурою похорону; він ніби ще міркував, що було цією загальною процедурою, тим часом як Кирило, узявши його під руку, повів на кухню. Тут, при яскравому світлі (вікно виходило на південь, а сонце вже перевалило за полудень), ще помітніше було, як змінився за ці дні Сергій Іванович. Він сів на стілець, і Кирило став перед ним.

«Щось із Юлією»,— думав Кирило. Йому хотілося запитати Сергія Івановича про це, але він не питав, бачачи і розуміючи, що запитання це завдасть йому болю; він бачив також, що не можна було вимовляти й ті приготовані фрази: «Хіба в таких бувальцях...», «Хіба таке пережити...» — що вони прозвучали б тепер недоречно і неприродно. «Треба цими днями зайти до нього,— думав далі Кирило.— І до Юлії в лікарню. Або послати до неї дружину». Розуміючи, що мовчати незручно, що він повинен хоч би щось сказати Сергієві Івановичу, він присунувся до нього і, промовивши: «Ну чого вже так», поклав руку на його зсутулену спину.

— Ти все оформив? О котрій машина? Ану, дістань папери,— трохи згодом сказав він, відчувши (як відчула в перші ж хвилини Микитівна), що Сергієм Івановичем треба керувати і що він, Кирило, для того й тут, щоб узяти на себе роль розпорядника

похорону. Цю роль, по суті, він уже взяв на себе ще до приходу Сергія Івановича і тепер, розгорнувши й роздивляючись подані ним квитанції, лише дужче входив у неї; йому важливо було чимось зайнятися й визначитись в чомусь, що відволікло б його від тривожних думок, і клопоти розпорядника, метушня і бажання встигнути скрізь і всюди найбільше підходили йому. Однак він так само, як і Сергій Іванович, не знав, з чого треба було починати зараз; але, з'ясувавши з квитанцій, що кремацію тіла призначено рівно на четверту, і що замовлена для похорону машина з робітниками прибуде хвилини за сорок-п'ятдесят до будинку, а точніше, о третій, і що до прибуття машини залишається вже менш як півгодини, і що час прощатися, він знову підійшов до Сергія Івановича і, нахилившись над ним, сказав: — Пора, Сергію. Хоча, почекай хвилину,— тут-таки додав він,— я зараз.

Сховавши квитанції в кишеню, він пішов спитати в Микитівни, як бути, і з цієї миті й до кінця похорону вже ані хвилини не мав спокою.

Нічого не з'ясувавши до пуття в Микитівни, зрозумівши тільки, що над труною слід промовити якісь слова і що в цьому й полягає весь смисл обряду прощання, він сказав людям, які сиділи й стояли в кімнаті, що зараз почнеться громадянська панахида і що кожен, хто хоче, може сказати про небіжчицю і попроситися з нею, тією самою метушливою ходюю, якою тільки-но вийшов з кухні, поспішив назад до Сергія Івановича.

— Ну,— сказав він йому,— ходімо.— І повів до великої кімнати.

Вони підійшли до столу, на якому височіла труна, і Сергій Іванович зупинився навпроти обличчя матері. Він добре бачив її маленьке обличчя, і бачив білу пом'яту подушку під її головою, і широкий та настобурчений комір коричневого плаття на худій і в синіх зморшках шиї, і вся увага його, здавалося, була прикута до матері і до хвилини прощання з нею; він розумів, чого стояв перед труною; але разом з тим він не відчував, що прощається з матір'ю; враження, яке залишилося в нього від побачення з Юлією в лікарні, думки про дочку, і неприязнь до неї, і свідомість, що в нього немає більше налагодженого сімейного життя,— все зливалося зараз в один тупий біль, який і примусив його не відривати очей від матері й не помічати нікого до-вкруг. Кирило промовляв якісь слова, але Сергій Іванович не чув їх; кілька жінок, називаючи небіжчицю то Лизаветою, то Григорівною, витираючи хусточкою очі й щоки, підходили до труни і відходили від неї, але нічого цього не існувало для Сергія Івановича; він не поворухнувся і не спитав, що сталося, коли в

коридорі зчинилася метушня (це приїхали з машиною робітники, і Кирило зайнявся ними); він отямився від заціпеніння, тільки коли той самий Кирило, підійшовши до нього, проказав над са-місьньким його вухом:

— Пора, Сергію, прощайся.

Сергій Іванович доторкнувся губами до холодного матирино-го чола, потім його відтіснили до стіни, до дивана, і він бачив, як труна з небіжницею, піднята на руки знайомими і незнайомими людьми, немовби попливла разом з головами всіх цих людей до дверей.

Крематорій містився на Шаболовці і глухою своєю стіною майже прилягав до Донського монастиря. До його широкого вхо-ду вела алея. Кожні десять-п'ятнадцять хвилини на асфальтовано-му майданчику, звідки починалася алея, зупинялися машини з чер-воно-чорними жалобними полотнищами на боках, шофери від-кидали задній борт, і прибулі вивантажували розцвічені вінка-ми й квітами труни і групами, процесія за процесією, то більше людей, то менше, прямували до розчинених попереду дверей. Близько четвертої години дня в'їхала на майданчик машина, що нічим не вирізнялася серед інших, і з неї першим зіскочив на землю Кирило Старцев.

Він допоміг злізти Сергієві Івановичу і ще кільком жінкам і потім почав метушливо керувати тими, хто знімав труну з тілом Єлизавети Григорівни. З того місця, де відбувалося вивантажен-ня, було добре видно потемнілий від часу цегляний димар кре-маторію; над ним, то ледь слабнучи, то стаючи густішим і поміт-нішим, здіймався димок, а вище, в небі, повільно пливли з півдня на північ білі весняні хмари; їх ніби зумисне випустили в голубе небо, щоб саме тут і в ці хвилини нагадати людям про спокій і вічність; те саме враження спокою і вічності створювали спря-мовані хрестами вгору бані монастирського собору; і хоч ніхто ніби не звертав уваги на хмари, небо і на позолочені шпилі ста-рого собору, які підновлено блищали на сонці, але всі відчували цю особливу хвилину похорону, тільки-но ступали на алею, що вела до дверей крематорію, як відчули її і Кирило, і Сергій Іва-нович, який усе ще з тим самим тупим боєм дивився тільки на труну і жовту суху голівку матері в ній. Він рушив услід за тру-ною, коли підняли і понесли її. Ішли поволі по самому центру алеї, розсікаючи зустрічний потік людей, що вже віддали свої ноші крематорію. Біля дверей сталася перша затримка: виявилось, що прийшли раніше, ніж належало, що треба пропустити когось уперед, і Сергій Іванович, який не розумів нічого цього (ходив і дізнавався про все Кирило), лише бачив, що, в той час як він

стояв, ліворуч, обтікаючи його і всю його процесію, спочатку пропливли ордени й медалі на чорних оксамитових подушечках, потім вінки із жалобними стрічками, потім віко труни, прикрашене чорними й червоними квітами із сатину і такою самою чорно-червоною гофрованою каймою; бажаючи роздивитися, кому віддавалися такі почесні, Сергій Іванович крутіше повернув голову і несподівано для себе побачив Наташу, що стояла за його спиною. У першу мить він не повірив, що це вона, і одвернувся; але потім знову подивився на неї.

Вона була в незнайомому йому темно-синьому вовняному трикотажному костюмі і нейлоновій кофточці, білий стоячий комірець якої виразно вирізнявся на її високій і красивій шиї; на голову поверх зачіски вона накинула чорний мереживний шарф; вона мовби затулялася ним від сонця, і світло, що цидилося крізь хвилясті краї цього шарфа і падало на лоб та щоки, робило її обличчя особливо блідим і печальним; це світло одразу ж нагадало Сергієві Івановичу вчорашнє світіння, яке йшло від обгорнутої марлею люстри, і тому він здивовано дивився на Наташу. Він ніби не міг визначити свого ставлення до неї і нічого не казав їй; але разом з тим — ще в першу мить, як тільки побачив її, — відчув, що дочка була немов чужа йому; в тому, що вона прийшла в незнайомому йому одязі, і в тому, що не підводила очей на батька, Сергій Іванович бачив лише підтвердження всьому, що він відчував до неї. «З'явилася», — подумав він, як ще ніколи не говорив і не думав про неї. У цей час підняли труну, всі рушили, і Сергій Іванович рушив разом з усіма; і хоч він уже не обертався і не дивився на дочку, але неприємний неспокій, що вона за спиною, не відпускав його, поки не настала остання хвилина прощання з матір'ю.

У залі крематорію тим часом тривав той самий рух, що й на алеї: одні групи людей, то ставлячи труну на холодні кам'яні плити підлоги, то знову беручи її на плечі, йшли в кінець залу, де відбувався похорон, інші групи людей йшли в зворотному напрямку, до виходу. Сергій Іванович, хоч як роздивлявся, ніяк не міг розгледіти за хисткими спинами, що було там, попереду; він тільки бачив труби органа, які приглушено світилися, тяглися до високої стелі й заповнювали собою стіну; неначе обрамлені дорогою срібною ризою, вони скидалися на іконостас і справляли те саме враження спокою і вічності, як і весняні в голубому небі хмари та бані монастирського собору; це враження посилювалося жалобною музикою, яка враз неначе виливалася на притихлих у залі людей і, прокочуючись над їхніми схиленими головами, линула вгору, до склепінчастої, як у церкві, стелі. Потім музика уривалася й знову починався рух. Нарешті люди, які стояли

попереду Сергія Івановича, розступились, і він побачив невеликий постамент біля підніжжя органа, що, немов боксерський ринг, з чотирьох боків був обплутаний канатами з темно-вишневого оксамиту. Хтось із працівників крематорію відчепив край каната, і в прохід занесли й поставили на постаменті труну з тілом матері. Хтось сказав, кваплячи: «Давайте-давайте, товариші»,— і Кирило почав метушливо, одну за одною підштовхувати поперед себе жінок, що приїхали провести в останню путь Єлисавету Григорівну; вони підходили до труни, злегка нахилилися, шепотіли якісь слова і відходили; те саме зробила Наташа і те саме повинен був зробити Сергій Іванович. Як і вдома, в кімнаті, він доторкнувся губами до холодного материного чола і відійшов, як за бар'єр, за темно-вишневі канати. І одразу ж біля труни з'явився фотограф; двічі освітивши спалахами жовте мертве обличчя, він поступився місцем робітникам, які накрили труну віком і прибили його; і як тільки відійшли робітники, гримнула музика, і постамент з труною поволі поплив униз, утворюючи провалля, схоже на звичайну могилу. Сергій Іванович не кліпаючи дивився на те, що робилося перед ним. Він ніби не помічав, що йому важко дихати. «От і все, зараз язика полум'я охоплять труну»,— подумав він. Він уявив, як усе буде там, унизу, в печі, і жакнувся простоті і ясності того, що станеться з матір'ю. В той час як йому було жаль матері і він, заклавши пальці за комір сорочки, відтягував його, щоб вільніше дихнути, думки його посувалися в тому самому напрямку простоти і ясності; і він уперше за всі дні нарешті збагнув, що головне було не те, чим супроводжувався похорон (що робила Микитівна навколо небіжчиці); головне було інше, що, хоч би як було таємниче й красиво біля труни і хоч би як це втішало людей, нічим не можна змінити суті: було життя, і нема його. Він згадав літню жінку, задоволене обличчя якої постійно притягувало й викликало в ньому тривогу, і смисл цієї тривоги був зараз ясний йому. «Усе омана,— подумки промовив він.— Правда в одному: матері більше немає». Думки і почуття його, що ніби розходилися в різні боки, злилися в цьому страшному понятті «матері більше немає», і Сергій Іванович, здавалося, уже не думав і не відчував нічого; він лише дивився на те місце, де щойно виднілося провалля, схоже на могильну яму, але де провалля тепер не було, а знову височів, уже порожній, постамент, і, бачачи цей постамент, і далі несвідомо й бездумно відтягував комір сорочки.

На початку червня, як тільки Юлія виписалася з лікарні, Коростельови виїхали в Мокшу, під Пензу, до Юліїного брата, який запросив їх на літо до себе в село. Запрошення прийняли охоче, особливо Сергій Іванович.

Виїздили Коростельови з Казанського вокзалу, увечері. Ніхто не проводжав їх. Кілька разів починав накрапати дощ, і Сергій Іванович, звічено і вимушено всміхаючись, казав з цього приводу, що виїздити в дощ — добра прикмета.

Коли сіли у вагон, дощ посилювався, а коли поїзд, вирвавшись за кільцеву автостраду і залишаючи позаду, в нічній темряві, плеся вогнів, помчав уздовж мішаних підмосковних лісів з високими соснами, дубами й березами, які не можна було розрізнити за вікном, як не можна було розрізнити і низинні луки, і ниви, що здавалися однаково чорними,— над усім неосяжним простором між Москвою і Рязанню несподівано вдарила гроза. Гроза супроводила поїзд цілу ніч; принаймні так уявлялося Сергієві Івановичу, який довго не міг заснути в темному купе, що осявалося блискавками. Він виїздив з Москви в сумному настрої, везучи із собою те саме почуття, яке після материної смерті невідступно переслідувало його; він постійно бачив навколо себе розкидані кришталіки того величезного й цілого, що було його життям і було впущене й розбите, і ці кришталіки, як він не намагався хоч подумки зібрати, знову й знову опинялися на тому місці, на якому побачив їх у першу хвилину нещастя; вони, здавалося, сповнювали тепер купе й щоразу, тільки-но спалахувала блискавка, відсвічували холодним блиском, що викликав тривогу. Сергій Іванович, який лежав на нижній полиці навпроти Юлії, розумів, що світилися нікельовані ручки і дзеркало на дверях; але він не міг позбутися враження саме розкиданих кришталіків, як не міг не думати про дочку і про все те, що примусило його і Юлію їхати в село.

Його засмучувало тепер не те, що Наташа пішла з дому, а інше — як вона зробила це; йому дивним здавалося, що почуття, яке в нього завжди було до дочки, і почуття Юлії до неї, і почуття Наташі до батька й матері (і яке повинне бути, на думку батьків, вічним) було так легко розірване й забуте нею. «Так, так,— повторював він те загальне, що не тільки заведено, але й модно було тепер говорити про молодь.— Нічого святого для них». Він приходив до цього висновку тому, що Наташа не з'являлася в домі після того, як він зустрів її на материному

похороні, він більше жодного разу не бачив її; він чекав, що вона зайде, і готував їй мовчазну зустріч; але вона не заходила, і всі приготування Сергія Івановича, як він відчинить їй двері, впустить і гляне на неї, були тільки уявленою картиною, яка тривожно жила в його свідомості. Поступово провина дочки звелася для нього лише до одного — що вона не приходила додому і не з'являлась у матері в лікарні. За Юлію він, здавалося, був ще більше ображений, ніж за себе. «До мене — хай уже, але до матері», — подумки проказував він, час від часу поглядаючи раз-раз на дружину, яка вже спала. Коли він повертався до неї, блискучі кришталіки умить зникали і він виразно бачив картату ковдру, якою була вкрита Юлія; а коли знову лягав на спину — його думки одразу починали неспокійно снувати між кришталіками (залежно до того, на що він переводив погляд), і рух поїзда то сприймався ним як прагнення всіх уявлених ліній з'єднатися в одній точці, то, навпаки, ці самі лінії неначе з гуркотом виривалися з кільця, що їх стискало, і разом з ними віддалялися й танули в темному просторі блискучі кришталіки. Він засинав поволі, важко, і все те, про що думав, продовжувалося уві сні.

Юліїн брат Павло Лук'янов був тією людиною (тим невдахою в очах Сергія Івановича), життя якої рухалося не по висхідній лінії посад і авторитету в суспільстві, а, навпаки, по цій самій драбині скочувалося вниз, до становища, за якого він, рядовий виконавець, здавалося, міг тільки говорити: «Єсть, зрозумів, слухаю», — і не міг нікому й нічого наказувати. Сергій Іванович осуджував Павла; але, щоб не ображати Юлію, звичайно не висловлював своєї думки, а якщо й доводилося, то промовляв тільки: «Даремно він застряв у селі», — або: «Обліпився дітьми, шестеро, куди тепер». Але хоч би яким уявлялося життя Павла збоку, сам він не вважав себе невдахою. Усі повороти долі він сприймав з тією природністю, як сприймають люди прихід весни, зими або зміну дня і ночі, і тому, хоч йому давно вже перевалило за п'ятдесят (він був набагато старший за Юлію), мав вигляд здорового, дужого й міцного чоловіка. Його хата стояла майже в самісінькому центрі села і відрізнялася від інших тим, що не старіла, а весь час (у міру того як більшала сім'я) немовби розсувалася: спочатку за рахунок комори, яку підтягли до хати і перетворили на кімнату, потім перебудували сіни й на довершення прибудували ще одну половину. Усі ці прибудови, які мали незграбний вигляд ззовні, саме й створювали ті вигоди, що необхідні були для великої сім'ї Лук'янових, яка не почала ще ділитися.

Мокша не була рідним селом Павла. До війни він жив у Шумську, на Ільмені. Але він давно вже не згадував про той край лісів і озер; не згадував тому, що за вісім років служби в армії (чотири роки перед війною і ще чотири роки війни) ні разу не приїздив додому, а в сорок першому обірвалося листування з батьком і матір'ю, бо Шумськ був зайнятий німцями; коли ж місто визволили і коли він, знову вирушаючи на фронт після госпіталю, заїхав у рідні місця,— знайшов тільки обгорілий димар та іржаве й погнуте вибухом залізне ліжко на згарищі. Покидаючи речовий мішок, шинель і пілотку біля ніг, він посидів на руїнах колишнього дому, покурив і рушив далі своєю солдатською дорогою. Він служив у танкових військах і тому, може, мав більше рубців на тілі, ніж орденів та медалей на гімнастерці. «Першими моїми нагородами,— як сам він любив говорити (і говорив про це не без гордості),— були нашивки — жовта й червона». Що означало тяжке і легке поранення. До кінця війни з цих вузьких різнобарвних смужок склався цілий стовпчик на грудях Павла. Останній раз він був поранений під час штурму Зееловських висот, і його відправили лікуватися в Пензу. Тут він зустрів перемогу, тут-таки, як тільки виписався з госпіталю (була вже весна сорок шостого), його запросили до Пензенського обласного комітету партії і, як колишнього командира танкової роти, направили в один з районів директором МТС. Але посада ця виявилася не під силу Павлові, і через рік у тому самому обласному комітеті йому запропонували перейти головою у мокшинський колгосп.

Розмова відбувалася в кабінеті другого секретаря обкому. В той час як Павло сидів у кріслі перед столом, на якому височіли важкі мармурові чорнильніці, секретар обкому в темно-синьому кітелі з відкладним коміром і таких самих темно-синіх діагоналевих галіфе поволі й значуще походжав поперек кабінету і говорив, що мав зробити Павло на посаді голови колгоспу. Павло слухав і розумів усе; але пізніше з усього сказаного в пам'яті збереглася лише одна фраза, якої він довго не міг збагнути, навіщо її було сказано: «На ваших землях бере початок наша лугова річка Мокша, а Мокша впадає в Оку, а Ока у Волгу». «Ну й що? — думав Павло.— Десь бере початок і Волга, але це ще ні про що не говорить». Тільки через багато років, чим глибше входив у сільське життя, тим ясніше ставало йому, що хотів сказати секретар обкому. Павло все більше відчував, ніби сам він стоїть біля джерел руху і що люди, які оточують його, трудом своїм саме й породжують той струмочок, який потім, зливаючись з тисячею інших таких, утворює Оку і Волгу народного життя. У душі він дивувався простоті, з якою мож-

на було пояснити мету і зусилля колгоспників, і приймав це пояснення тому, що, по-перше, воно здавалося йому слухним, а, головне, тому, що так легше було жити, не озираючись на свій двір і хату, і легше було виконувати, що вимагало від нього і від колгоспу районне керівництво.

Березневого морозного дня, коли помер Сталін, Павло ходив по селу з непокритою головою і сам прибив траурний стяг над ганком правління; він повторював те, що вголос і подумки промовляли мільйони людей: «Як тепер житимемо без нього?» Він разом з усіма з хвилюванням готувався до майбутніх змін. Але зміни обернулися для нього зовсім несподіваною стороною. При укрупнюванні колгоспів його не обрали головою, а призначили бригадиром мокшинської бригади, і через кілька років — він і сам не помітив, як сталося це, — він пересів на трактор і перетворився на того самого механізатора широкого профілю, про якого тепер в усіх газетах пишуть як про нову силу, що з'явилася в селі й здатна розв'язати всі проблеми, які стоять перед ним. А для Павла і минуле, і теперішнє — усе було лише життям, в якому він в усі часи знаходив і бачив свою висхідну лінію.

В середині шістдесятих років, коли хвиля реформ і всіляких перетворень у країні, успішно розпочатих після смерті Сталіна, досягла, здавалося, свого найвищого рівня і подавати записки й пропозиції до уряду стало для декого модою (подавали всі знизу догори, хто тільки хотів і міг), хвиля ця захопила й Павла. Він теж вирішив скласти записку й надіслати її не в райком і не в облвиконком, а прямо до уряду. І було в нього на те немало підстав. Він не завжди вмів організувати людей і керувати ними, але він бачив, що визнана всіма нібито єдиною правильною розстановка сил на селі була насправді неправильною і не могла дати бажаних результатів для загального добра; йому здавалося, що порушено було основу селянської праці, коли селянин починав і завершував весь цикл польових робіт на своїй смузі і кінцевий результат диктував йому ставлення до праці й землі. А тепер одні люди орали, другі сіяли, треті збирали врожай; причому ті, хто орав і сіяв, працювали більше, але одержували менше, а ті, хто збирав, — комбайнери — працювали нібито менше, лише один осінній місяць на рік, але одержували більше. Виходило, що вони збирали вершки. Але, головне, страждала від цього загальна справа. Павло не знав, яким чином можна було відновити порушену основу селянської праці й життя, але був переконаний, що тільки відновлення її пробудить у людях колишнє ставлення до землі. Всі його міркування в записці зводилися саме до цього. Він писав її довго, відкладав,

знову брався; коли ж нарешті завершив її, усе на селі так змінилось, що не було ніякої потреби подавати її: те, що Павло хотів запропонувати, непомітно для нього уже ввійшло в життя, і сам він, як механізатор широкого профілю, навесні сідав на трактор, орав, сів, потім пересідав на комбайн, збирав хліб і знову сідав на трактор, щоб підняти зяб і посіяти озимину. Він виконував усе коло робіт, яке раніше було розірване й поділене між різними людьми; і хоч у його буднях наче нічого не змінилось, і він так само вдосвіта виїздив у поле й затемна втомлений, обвітрений і запилений повертався додому, але в душі у нього, як і в інших мокшинських колгоспників, ніби щось о жило, що виявлялося більше не в полі, не в хвилини, коли він сидів за кермом, а вдома, коли, дивлячись на свою хату, відчував бажання підновити її. Це бажання оновлення прокотилося того року по всьому селу і було доброю прикметою. Саме тоді й почав Павло розширювати й перебудовувати хату. Про записку до уряду він уже не думав; він почував себе ніби людиною, пліт якої після бурхливого потоку вплив на спокійну течію, і пороги та переكاتи, що лишилися позаду, більше не тривожили його; він натискав на весло, і за кожним новим помахом сили, здавалося, не убували, а додавалися в ньому, і він бачив, як береги життя розсуваються перед ним. Розсувалися вони, по суті, перед синами, але саме це і радувало Павла.

Одне за одним підросли в нього четверо синів і дві дочки. Старший, Роман, уже ніби визначився в житті, принаймні так вважали в сім'ї. Він навчався в Пензенському педагогічному інституті, жив у гуртожитку і тільки на канікули приїздив до Мокші. Але цієї весни несподівано написав, щоб на літо не чекали його, бо він із студентським будівельним загonom поїде в Кустанайський степ. Звістку цю по-різному сприйняли в домі. Павлова дружина Катерина була невдоволена синовим рішенням. Вона вважала, що не можна посилати дітей на край світу самих і треба обов'язково втрутитися й зупинити все; але, бачачи, що чоловік тільки відмовчується, слухаючи її, вона теж перестала говорити про лист і взялася збирати для Романа теплі речі, які хотіла сама одвезти в Пензу наприкінці червня. Павло не заважав їй. Звиклий до того, що людина не повинна йти проти течії (сам він завжди й суворо дотримувався цього колись засвоєного принципу життя), він казав собі: «Хай їде. Все, що робиться, все на краще»,— і, здавалося, не турбувався за старшого сина, тому що, крім Романа, було йому ще про кого дбати. В домі ще лишалося п'ятеро школярів. Дві дочки, Таня і Валентина, і двоє менших синів, Олександр та Петро, були, що правда, в тому віці, коли рано думати, як і куди влаштовувати їх;

але Борис закінчував десятий клас, і ця подія не могла не тривожити Павла. І хоч до поїздки сина в Москву і складання вступних екзаменів було ще далеко, в сім'ї все дужче відчувалася та атмосфера хвилювання, яка була вже знайома Лук'яновим, коли вирішувалася Романова доля. Сам того не помічаючи, Борис мимоволі ставав центром всього життя дорослих і малих у домі, і на нього дивилися так, наче він готувався звершити щось незвичайне. А незвичайне було те, що Борис вирішив піти навчатися в Інститут міжнародних відносин.

Про сестру Павло згадував рідко; життя Коростельових було далеке від нього і мало цікавило його; але цієї весни він несподівано подумав про них. «Борисові допоможуть»,— вирішив він. Він думав про сестру й Сергія Івановича так само, як думає більшість сільських людей про своїх родичів, які живуть у столиці, що вони все можуть. Йому байдуже було, що Сергій Іванович був у відставці, і байдуже було, що він не мав ніякого відношення до московських інститутів (тим паче до Інституту міжнародних відносин), а важливо було, що він москвич, і цього було досить, здавалося Павлові (здавалося всій сім'ї Лук'янових), щоб щасливо вирішилася Борисова доля. Але поки він збирався написати що-небудь, з Москви прийшов той самий лист, який збентежив і схвилював Павла. Усе, що сталося в сім'ї Коростельових і про що не приховуючи сповістив Сергій Іванович, Павло прийняв близько до серця і, незважаючи на всю свою зайнятість — оскільки колгосп уже готувався до сінокошу — і незважаючи на те, що тепер порушилися всі плани щодо Бориса, запросив сестру й зятя на літо до себе. «Нехай відійдуть трохи тут»,— сказав він дружині, не знайшовши нічого переконливішого, ніж це слово «відійдуть», у яке він легко вклав усе те, чим міг і повинен був допомогти їм.

Із звичною широтою і ґрунтовністю, як усе робилося в домі Лук'янових, вирішено було зустріти московських родичів. Найбільше розмов точилося навколо того, як і що поставити на стіл. Хоч самі Лук'янови, як і багато хто в Мокші, давно не пекли хліб, а купували готовий, який привозили із сусіднього, за п'ять кілометрів, села Сосняки, де була центральна садиба колгоспу, але до приїзду Коростельових задумали спекти свій, домашній, сільський (треба ж було хоч би чимось здивувати москвичів), і Катерина з самого ранку, напередодні зустрічі гостей, поставила тісто, а надвечір, коли круглі паляниці й калачі були вже в печі, вся хата Лук'янових ніби просякла тими особливими пахощами печеного хліба, які завжди здаються пахощами життя. Ці самі пряні пахощі відчувалися і в дворі, де Павло з відром і ганчіркою в руках мив машину. Він викотив її з сарая, в якому колись

давно-давно стояв кінь господаря і де були ще ясла, заповнені тепер балонами і всілякими запасними частинами та інструментом; ворота в сарай були відчинені, і Павло то поглядав на них, то на темні хмари, що заходили над хатою. Десь на обрії вже палахкотіла гроза (та, що супроводила поїзд, в якому їхали Коростельови), і її дихання насторожувало Павла. Його непокоїло, як він завтра добереться в Каменку до поїзда. Хотілося приїхати на чистій, не забризканій грязюкою машині, яку він готував до поїздки з тим самим почуттям, з яким раніше селянин готував коня в дорогу, підсипаючи йому вівса в ясла й плескуючи по теплій шії.

II

Каменка була невеликою степовою станцією, на якій московський поїзд востаннє зупинився перед Пензою. Він стояв тут усього кілька хвилини, і тому Сергій Іванович і Юлія, розбуджені годину тому провідником, у той час, як поїзд тільки-но в'їздив на станційні колії, уже вийшли в тамбур. Хоч вони не розмовляли між собою, але з виразу їхніх облич було ясно, про що вони думали: «Приїхав Павло зустрічати чи ні?» З-за спини провідника, який стояв у розчинених дверях, загородивши собою прохід, Сергій Іванович намагався роздивитися, що було там, куди прибував поїзд. Але він нічого не бачив, крім того, що все було синє: і небо, і водокачка, яка пропливла мимо, і плаский дах низького й довгого пакгаузу; ранок тільки-но займався, і небо до половини було залите білим світлом; але хмари, що зсувалися на схід і заповнювали саме цю зореву половину, були такі темні й густі, що не пропускали світла, і тому на всьому лежав наліт нічної синяви. Відчувалося, що й тут, над Каменкою, пройшов дощ, і вологе повітря, вриваючись у тамбур і завихрюючись, примушувало злегка щулитися Юлію і Сергія Івановича.

Коростельови даремно непокоїлися, що Павло не зустріне їх; тільки-но поїзд зупинився і провідник звільнив прохід, біля самих дверей вагона вони побачили Павла. Перше, що він сказав, було не «з приїздом» і не те звичне, що заведено говорити між близькими людьми, які довго не бачили одне одного, а було: «Подавай чемодани!» Узявши з рук Сергія Івановича і віднісши їх убік, де здавалися трохи сухіше й було менше калюжок, він устиг іще повернувся до вагона й допомогти повнотілій Юлії, що важко дихала. І тільки після цього, повторюючи: «Нарешті»,— по черзі обняв їх. По голосу, як він говорив, і рухах, як обіймав і тряс руку зятеві, було видно, що він радий зустрічі. Коростельов одра-

зу ж відзначив це для себе. «Усе такий самий»,— подумав він про Павла, згадавши свій останній приїзд до нього. Він любив шуряка за простоту й душевність і за це саме осуджував його. Але тепер він забув, що думав про Павла раніше, і теж був радий, особливо тому, що бачив: Павло колишній, анітрохи начебто не змінився відтоді, як востаннє (десять років тому) із сім'єю гостював у нього.

— Заздрю,— сказав він Павлові, з неприхованим подивом розглядаючи його,— тебе ні з якого боку не бере час. Не іржавієш. Молодець,— додав він за старою своєю командирською звичкою.— Молодець,— повторив він, не знаючи, що іще сказати шурякові, і продовжуючи дивитися на нього. Хоч ранок усе ще ніби не міг пробитися крізь низькі грозові хмари, але синява, яка вкрила все довкола і яку бачив Сергій Іванович з тамбура вагона, уже не здавалася густою, а рідшала, танула і стікала — з дахів, стін, з плечей і обличчя Павла, відкриваючи його наче зумисне для того, щоб не могла залишитися непоміченою усмішка, якою зустрічав він сестру й зятя. Він був схожий на Юлію, це завжди відзначав Сергій Іванович; та коли усміхався, особливо як тепер, цією своєю ніби вибачливою і довірливою усмішкою, схожість з Юлією здавалася різючою і була не на користь сестри, а на користь брата. Павлові щокли не були такі одутлі, на вигляд він був молодшим, обвітраним і смаглявим і широкими грудьми й плечима зараз мовби нависав над московськими родичами, що, зсутулившись, стояли перед ним у тонких плащах з болоньї. Юлія не помічала цієї різниці і так само довірливо усміхалася братові і втирала вологі від хвилювання очі; а Сергій Іванович, знаючи, що він молодший за Павла, почував себе незручно і ніяково перед ним; ніяковість виникала в ньому від невиразної свідомості того, що він завжди (і в думках, і в розмовах з Юлією) своє життя виставляв як взірць перед сільським Павловим життям; але виявилось, що те, як він розумів життя, не відповідало тому, як це життя протікало насправді, і Сергій Іванович несподівано для себе був зараз у тому становищі, що й шахіст, який, незважаючи на всю продуманість ходів і всієї партії, раптом виявив, що фігури на шахівниці розмістилися зовсім не так, як він хотів, а інакше і не в найкращій для нього позиції. Він відчував це і коли йшов за Павлом на привокзальну площу, де стояв світло-сірий лук'яновський «Запорожець», що блищав глянцевою чистотою (незважаючи на недавній дощ і мокру дорогу), і потім, коли вже сидів перяд з Павлом у машині й розмовляв з ним.

Грейдерна дорога, яка ще не просохла після дощу, була чорна й через те здавалася новою, недавно прокладеною. Вона не була пряма, і по ній було приємно їхати. Обабіч її лежали хлібні поля

з темними латками землі, яка нині спочивала, і все це зелене й темне, що становило селянську працю, перемежовуючись і зливаючись, тяглося до обрію і викликало в Сергія Івановича те враження широти й новизни життя, яке звичайно виникає у міських людей, коли вони дивляться на луки, поля й села, а в сільських — від мегушливих міських вулиць, високих будинків, площ і вітрин. Поля, незважаючи на похмурий ранок, здавалися такими ясними й веселими, що Сергій Іванович не міг відірвати од них погляду; і чим більше вдивлявся, тим бадьоріше ставало в нього на душі і тим охочіше проймався він тими легкими й приємними почуттями, які виникали в ньому тепер. Він не знав, про що думала Юлія, яка, притулившись до дверцят, мовчазно дивилася на те саме, на що дивився він, і не знав, про що думав Павло, руки якого лежали на невеликому і ніби не дуже міцному кермі «Запорожця», але коли обертаяся до дружини або кидав погляд на Павла, йому здавалося, що він бачив на їхніх обличчях відбиття тих самих почуттів, які охоплювали зараз самого Сергія Івановича. «Так, що й казати», — відповідав він Павлові на його слова про покійну матір, що вона була стара, хвора і не жиєць на світі. «Так, гуде, а що їй? Їй ніщо не заважає», — повертаючись до Павла ж, підтверджував він, у той час як шуряк розпитував його про Москву. Все, що відповідав Сергій Іванович, було правильне і розумне; але він вимовляв фрази, не вдумуючись у них, наче брав зі столу й передавав шурякові те, що лежало на поверхні, тоді як цікавило його зовсім інше, що лежало в шухлядах; він казав: «Хіба все передбачиш у житті, ні, Павле, всього передбачити не можна», — але дивився не на Павла, а на те, як забарвлювалися рожевим кольором поля, сосновий бір і дахи села, що впливало з-за сосен; село, бір і поля були попереду, на заході, куди бігла машина, і здавалося, що саме там (бо небо там було вільне від хмар) займався і вставав ранок.

Дорога від Каменки до Мокші (тридцять два кілометри) видалася Павлові довгою, і він був невдоволений, що повільно вів машину; ця сама дорога Сергієві Івановичу, навпаки, видалася короткою, і він здивовано промовив: «Уже», — коли «Запорожець» несподівано повернув до жердяних, на дротяних петлях воріт. Не те щоб Сергій Іванович не пізнав села і добудованої (відтоді як він був тут) хати Лук'янович, але просто з такою самою цікавістю, як він дивився на все, що відкривалося за склом машини, дивився і на Мокшу, і на Павлову хату, коли під'їздив до неї.

— Сиди, — сказав йому Павло, вилазячи з машини і прямуючи до воріт, щоб відчинити їх.

Поки він відчиняв їх, злегка піднімаючи й тягнучи стояком по траві, на ганку хати з'явилася Катерина. Услід за нею вийшли дві

дівчинки з круглими й веселими, лук'яновської породи, обличчями. Обидві вони були з кісками, в однакових чепурних голубих платтях і були, здавалося, незнайомі Сергієві Івановичу. Одну з них, старшу, Валентину, під час минулого свого приїзду він всдив за руку по двору й по городу і пам'ятав, як вона невпевнено й смішно переступала повними ніжками, і пам'ятав куплений їй на виріст плащ, у який кутали її вечорами і який полами доставав до землі, але все це, що виразно згадалося йому, ніяк не в'язалося з тим, якою була Валентина тепер. Він здивовано похитав головою і, сказавши Юлії: «Поглянь-но», й далі дивився на дівчаток. Таню він і справді не знав: Катерина тоді була вагітна нею. Вагітність робила її незграбною і некрасивою, і в Сергія Івановича весь час зоставалося певне враження про неї; але на ганку стояла тепер ніби зовсім інша жінка, не схожа на ту колишню Катерину, і це теж помітив Сергій Іванович. Слова, які він сказав Павлові на вокзалі: «Не іржавієш», він відчув, ще більшою мірою могли стосуватися його дружини, і тому, знову обернувшись до Юлії і з тим самим відтінком здивування, він вигукнув: «Катя ж яка, Катя, подивися!» На ганку тим часом з'явилися Павлові сини — Олександр, Петро і Борис, теж одягнені не по-буденному, як і годилося до приїзду гостей. Усім їм Сергій Іванович ще недавно вирізував картонних коників і клеїв картонні гармати; але він бачив тепер, що вони вийшли з того віку, особливо Борис, який стояв позаду Петра й Сашка. Він здався непоквапливим і поважним, коли вслід за матір'ю, сестрами й братами спускався з ганку. «Уже й батька переріс», — подумав про нього Сергій Іванович. Вся обстановка приїзду і зустрічі, яка нібито й не мала в собі нічого врочистого й незвичайного, викликала, однак, в Сергієві Івановичі саме це почуття — врочистості хвилини, — і він охоче переймався загальним настроєм радості, який, як йому здавалося, панував навкруги. Коли машина зупинилася в дворі, він разом з Юлією, пропускаючи її вперед, рушив до Катерини та дітей, усміхаючись точнісінько такою самою усмішкою, якою зустрів його на вокзалі Павло і яка лежала тепер на обличчях усіх (крім Бориса), до кого він наближався.

— З приїздом, — сказала Катерина, тільки-но Юлія і Сергій Іванович підійшли до неї. Вона промовила це так просто й природно, що не можна було навіть уявити, що є якісь інші слова, якими господаря може вітати жаданих гостей. Хоч Сергій Іванович ще здаля, з машини, помітив, як змінилася на краще Павлова дружина, — тепер, стоячи перед нею і бачачи її акуратно зачесану й гарно вбрану, в квітчастій хустці, мовби недбало накинутій на плечі й шию, ще більше був вражений зміною, яка сталася в ній. Він вважав її зараз вродливою і дивувався з того,

як раніше думав про неї. Дівчатка в сім'ї Лук'янових були схожі на батька і по-своєму привабливі; сини скидалися на матір і були, як вважали всі в Мокші, найвродливішими і найрозумнішими хлопцями в селі. Сергій Іванович не знав цього, але він ураз вловив, що зближувало дочок з батьком і синів з матір'ю, і, в уяві зіставивши схожість і різницю між ними, подумав, що синам більше пощастило; особливо вразило його обличчя Бориса, очі в якого були точнісінько такими царственими, якими були очі в Катерини.

Жінки почали обніматися, і Сергій Іванович, обернувшись до дітей, чув, як Катерина казала Юлії, втішаючи її:

— Ну от... ну що ти...

III

Ранок був тим часом, який найменше підходив для застілля, яке задумав Павло, і тому, незважаючи на щедре частування, приготовлене господинею і подане гостям, і незважаючи на те, що тут-таки, поміж наповнених їжею тарілок і блюд, височіли відкорковані пляшки «Столичної», чоловіки випили тільки по стопці заради зустрічі, і потім Павло, побажавши Сергієві Івановичу добре відпочити з дороги, пішов у своїх колгоспних справах. Він міг сьогодні не виходити на роботу, бо ще три дні тому домовився про це з бригадиром Іллею; але, хоч як привабливо було посидіти із сестрою та зятем, яких він не бачив цілу вічність, і хоч як здавалося, що не можна буде за день переговорити всього, що назбиралося сказати одне одному,— несподівано виявилось, що все важливе й головне сказано ще в машині, поки їхали від Каменки до Мокші, і потім повторено в перші ж хвилини, тільки-но всі розмістилися за столом. Павло найкраще за всіх відчував, що говорити було, власне, ні про що, тому вважав, що зайве сидіти із зятем до вечора, і ті селянські турботи, якими він жив учора і жив усі ці роки, знову почали турбувати його; він знав, що досягали заплавної луки, ось-ось пора косити їх, але що для цього треба навісити косарки на трактори; це звичайно робив він сам і тому легко знайшов привід, щоб піти з дому.

Але ще раніше за батька вийшов з-за столу Борис, якому треба було в Сосняки, до школи (в Мокші була тільки семирічка); він викотив із сіней велосипед і через хвилину був уже за ворітьми, так що Катерина не встигла сунути йому загорнутий в газету і целофановий пакет шматок пирога.

— Просто біда з ним,— сказала вона, розводячи руками. Вона довго не могла заспокоїтися і раз у раз поверталася в розмові до Бориса; вона ніби скаржилася на сина, але разом з тим було

видно, що вона пишалася ним.— Надумався в Інститут міжнародних відносин і ні про що більше й чути не хоче.

— Ну й що? Добре, радіти треба, коли в хлопця таке бажання,— спокійно й розважливо відповів Сергій Іванович.

Катерина розповіла ще, що Борис вивчає дві мови, англійську і французьку, і що з минулого року батько найняв йому вчителів.

— Витрат, господи, ми вже не рахуємо,— далі вела вона.

У той час як відбувалася ця розмова, за столом уже не було не тільки Павла й Бориса, але й менших синів та дівчаток. Переодягнувшись в усе будне, вони з галасом пробігли через кімнату і зникли за дверима. Невдовзі за ними вийшли з хати Катерина і Юлія — спочатку в двір, потім на город. Так само як Павло, Катерина не могла, мабуть, допустити, щоб погожий літній день минув для неї в пустих розмовах; звільнена від колгоспної роботи (вона відпрошувалась, як і чоловік, в того самого бригадира, Іллі), вона відчувала, що мусить підігнати домашню, і тому, взявши сапу, заходилася полоти і обгортати картоплю; а Юлії, бачачи її нездорову повноту, не дозволила допомагати собі, і та лише стояла поряд і дивилася, як працювала Катерина. Земля, змочена нічним дощем, встигла підсохнути на цей час, не налипала на туфлі, і було чути, як після кожного помаху з хрускотом розривалася й лопалася під сапою коріння буйного соковитого бур'яну. Білі хмари, що плвли по небу, то затуляли собою сонце, то відкривали його. Коли на землю лягала тінь, відразу над городом прокочувався вітерець, який холодив плечі й шию. Він починався в лузі, у високих хвилястих травах; цей луг було добре видно з городу і було видно чийсь телята, що паслись край цього луку. Як тільки сонячне проміння знову падало на землю, вітер ушухав, але все довкола ще більше оживало, густіше пахло квітучими травами і паруючою землею, і обидві жінки, що стояли на городі, усміхалися, дивлячись на це тихе сільське літо, яке оточувало їх з усіх боків.

Тепер, коли вони були самі, вони розмовляли про те, що найбільше цікавило їх. Юлія, то накидаючи на плечі вовняну кофту, коли набігала тінь і налітав вітер, то скидаючи її, як тільки знову починало припікати сонце, розповідала про Арсена. Вона говорила про нього так, ніби не один, а десятки разів бачила його, і говорила те, з чого можна було зробити лише єдиний висновок, що він розумна й порядна людина і що Наташа буде щаслива з ним. «Чого ще бажати кращого, не знаю»,— повторювала вона, нібито звертаючись до чоловіка. Катерина не перепитувала її, хоч і незрозуміло було, чого ж тоді Сергій Іванович вигнав Арсена; час від часу зупиняючись, щоб перепочити, вона намагалася сказати своє, що (на відміну од Юлії) не радувало, а непокоїло її. Йї

здавалося, що її старший син Роман їде на літо із студентським будівельним загonom неспроста, що тут теж, мабуть, кохання; їй ясно було це з листів, і вона ділилася зараз своїм неспокоєм з Юлією.

— А йому ще три роки вчитися,— говорила вона.

— А Павло?

— Що Павло? Він же тільки наполовину вдома, а друга, ще більша половина... отам,— вона кивнула головою в бік полів і луку.

Сергій Іванович, котрий вийшов у двір, бачив жінок, що стояли на городі. Але він не підійшов до них. Його пригнічували тиша і несподіване й незвичне нібито для нього неробство (вдома, коли він лежав на дивані з газетою, це було вже заняттям для нього); він пройшов під повітку й сів скраєчку на старих grindжолах, що відслужили своє в господарстві. В той час як він дивився на город, жінок і луг, який було добре видно за ними, думки все більше переносили його до Москви, до того, від чого він поїхав, і що, незважаючи на все пережите того ранку під час зустрічі й застілля, не тільки не віддалилося, а, навпаки, було ще ніби ясніше і ближче до нього. Він згадав подробиці смерті й похорону матері, згадав Арсена й Наташу, якою побачив її в крематорії, і рука його мимоволі потяглася до розстебнутого тепер коміра сорочки; але разом з тим, як він думав про Москву, він усе зручніше й глибше вмозувався в grindжолах, наповнених торішнім сіном, і хоч як здавалося йому тепер, що він даремно прийшов до шуряка, що навряд чи краще буде йому та Юлії тут, у селі, не минуло й півгоднини, як він уже спав, простягшись на сіні, спокійним сном людини, яка одужує після хвороби і набирається сили.

Згодом він завжди казав, що сон цей був як ліки для нього; але, коли він прокинувся, почував себе важко і весь вечір струшував головою, ніби щось заважало, заплуталось у волоссі.

Вечеряли того дня в Лук'янових пізно, коли надворі було вже темно, і всі були веселі і задоволені сьогодні. Павло був задоволений тим, що, незважаючи на поїздку в Каменку і ранок, проведений з гостями, встиг зробити на бригадному стані все, що треба було йому зробити сьогодні, і задоволено хлюпався під умивальником у дворі, роздягнутий до пояса, в той час як старша дочка, Валентина, яку послала мати, стояла за його спиною з вафельним рушником у руках, який потім подала батькові. Для Катерини важливо було, що гості, які мали бути для неї тягарем, не обтяжували її, і вона впоралася з домашніми справами, що лежали на ній, так, як не змогла б упоратися за тиждень, працюючи на своєму городі уривками, вечорами, повертаючись з колгоспного поля. Вона була ще задоволена тим, що з перших же хвили

зустрічі (як і під час того минулого приїзду Коростельових) склалися у неї з Юлією ті щирі стосунки, які робили спільне життя можливим і приємним. Цим була задоволена і Юлія, що легко зійшлася з Катею, як вона називала Павлову дружину. «Щасливий ти»,— сказала вона братові, коли він запрошував усіх до столу. А Борис цього дня складав черговий екзамен на атестат зрілості. Він одержав п'ятірку, всі поздоровляли його, і Борисова п'ятірка внесла мовби додаткову радість у загальну радісну атмосферу сімейної вечері. Були веселі й Петро з Олександром, і дівчатка, задоволені кожне своїм, і тільки Сергій Іванович не знав, що добре сталося цього дня у нього, але він теж був за столом пожвавлений і говорив, і їв багато і з апетитом. З цим добрим настроєм він ліг у ліжку і заснув одразу, як тільки поклав голову на подушку, і спав так само міцно, як і на grindжолах під повіткою; він прокинувся лише під ранок від незвичної тиші, але, перевернувшись на другий бік, знов заснув і встав, коли було вже близько десятої ранку і ні Павла, ні Катерини, ні дітей — нікого не було в домі. Удень він ходив до річки, блукав у сосновому бору і ввечері мав такий вигляд, що шуряк, придивившись до нього, сказав дружині: «А Сергій наш порожевів як, га? Одійшов»,— додав він, вживши те саме слово, яке вже говорив їй і в якому полягав для нього весь смисл приїзду сестри й зятя.

Коростельови приїхали до Мокші заради Юлії, але всім у сім'ї Лук'янових було видно, що більше, ніж Юлія, потребував зміни обстановки Сергій Іванович, і тому їхня увага були прикута до нього; і тим приємніше було їм, чим ясніше вони помічали, що сирава з його здоров'ям пішла на краще. Він усе рідше згадував про Москву, про похорон матері, про дочку й про Арсена, і, може, зовсім одлягло б у нього од серця, якби не розмова з Юлією, з якої він одразу дізнався, що Наташа приходила до неї в лікарню, і не раз, і що Юлія знала про дочку все: що вона живе в Арсена і що нібито живе добре з ним. Вона додала ще, що, їдучи сюди, домовилася з Наташею, що та писатиме їй, і чекала від неї листів. «Я й тижня не проживу тут, якщо не знатиму, що з нею»,— заявила вона з тим виглядом, що як це чоловік міг подумати про неї інакше, ніж те, як вона тепер каже про себе. Сергій Іванович увесь той день дивно поглядав на дружину; розмова з нею залишила в нього на душі те неприємне почуття, наче дружина була в змові з дочкою проти нього, і він жив тепер з тим відчуттям, ніби він їде на возі і бачить, що передне колесо ось-ось зіскокнеть з осі, він каже про це візникові, але візник, позираючи на колесо й вісь, чомусь намагається запевнити, що «нічого, дотягнемо» і що «немає потреби зупинятися». «Але що може бути гірше, ніж було? — міркував Сергій Іванович, аби позбутися тривожного від-

чуття, яке виникало здебільшого вранці, коли він бачив, як Юлія йшла до фанерної поштової скриньки, що висіла перед хатою на стояку воріт.— Нічого гіршого бути не може».

І все-таки, хоч як гнітили його турботи, повітря, сонце, тиша й повсякденне спілкування з Павлом, життєва філософія якого легко вкладалися в просту і ясну формулу: «Що не йде, все на краще», робили свою непомітну й потрібну справу.

Як багато хто з колишніх сільських людей, Сергій Іванович і гадки не мав, що те уявлення про село, яке з часом склалося в нього, було неправильне. Він пам'ятав Стару Мниху, пам'ятав тихе лісове село Порочі, де колись розташовувався його полк, і пам'ятав, як десять років тому гостював тут, у Мокші; з цих розрізних вражень про сільське життя залишилося в нього одне, цілісне, в якому не було місця ні радощам, ні сільським красотам, а все складалося тільки з праці, нестатків і турбот. І хоч останнім часом він усе частіше чув, що село вже не те, що колгоспники о ж и л и, що середній заробіток механізатора вищий, ніж заробіток міського робітника, і що навіть (на думку Кирила) відбувається деяке небажане і небезпечне перекочовування грошей в село; всі ці слова і повідомлення в пресі наштовхувалися в Сергія Івановича на тверде й давно устояне в ньому переконання. Прочитане й почуте забувалося одразу ж, тоді як те, що він бачив сам, жило постійно і не стиралося статтями й часом. Ідучи до Мокші, він не думав, що ці дві течії зіткнуться в ньому і що взагалі доведеться йому міркувати над цим; але тепер, живучи в Павла, він мимоволі почав придивлятися до того, що робилося довкола.

Те явне, з чого можна було зробити висновок, що життя в Мокші змінилося на краще (машина в Павла і ще кілька машин і мотоциклів у інших колгоспників), Сергій Іванович помітив одразу ж, як, між іншим, помітив і те, що хати подекуди були забиті й порожні і подвір'я поросли бур'яном, так що можна було подумати, що люди тікають із села; але разом з тим він бачив, що ті, яких небагато лишилося (переважно це були сім'ї механізаторів), легко ніби, без метушні впорувалися з величезним бригадним господарством. Як вони робили це, він не знав, бо, коли вставав і виходив у двір, в селі уже нікого не було, і вулиця з колією та травою на узбіччях здавалася вимерлою: не було помітно людей і в полі, а лише кілька тракторів, оповитих сірим курним серпанком, повзали по буряковому клину й ще щось підвозили на візках до ферми. Це відчуття немовби вимерлого села супроводило Сергія Івановича цілий день; тільки коли смеркало, усе довкола змінювалося, сповнювалося життям, і це життя, здавалося, вливалось у хати разом з чередою, що шумно поверталася з лугу.

Сергій Іванович не знав загального настрою колгоспників, але з того, що він бачив у Павловій сім'ї, цілком міг уявити, як і що було в інших сім'ях, які оточували Павла. Йому подобалося, як увечері Лук'янови сідали за стіл, і раніше за всіх сідав за стіл батько; як тільки він брав у руку ложку, починали їсти всі інші, і ніхто жодного разу не порушив цього правила; все було природно, нікому й на думку не спадало, що може бути якось інакше. Але їли не розмальованими дерев'яними ложками, яких більше тепер у московських квартирах, на видних місцях, ніж в російських селах, не з мисок і не на дубовому й вишкрябаному ножами столі; обідній стіл був застелений клеёнкою, і перед кожним ставили той самий прибор з двох тарілок — глибокої і мілкої, ножа, виделки й ложки, що подається в звичайнісінькій міській сім'ї (що подавалося, між іншим, у Лук'янових тільки в святкові дні або, як тепер, при гостях), тарілки ці були — недорогий, але на дванадцять персон столовий сервіз із ендеєрівського фарфору, куплений навіть не в Пензі, а в Сосняках. «Тут брали, у нас», — першого ж дня сказала Катерина Юлії. В усьому житті Лук'янових відчувався той рух (потяг до звичного для Сергія Івановича міського побуту), який був характерний тепер майже для всіх сільських людей і якому давно вже ніхто не дивувався в селах; але Коростельову було дивно і було приємно бачити цю зміну, він збирався висловити своє враження Павлові, і тільки не було поки що слушної нагоди, щоб зробити це.

IV

Четвертий день у Мокші косили луги. Сергій Іванович, який звечора сказав шурякові, що хотів би піти з ним на сінокіс, уранці не міг проснутися вчасно, і Павло, постоявши перед ним, вийшов з хати. Він з папаринком закінчував уже більшу половину загону, коли побачив Сергія Івановича, що з'явився в затінку під сосною. Сосна росла на невисокому піщаному горбі, біля підніжжя якого саме й починався луг і той загін, який косили сьогодні зранку Павло й Степан Шеїн. Трактори з начіпними косарками, захоплюючи майже п'ятиметрові смуги, не поспішаючи рухалися один за одним по витягнутому, як бігові доріжки на стадіоні, колу; було таке враження, що вони не косили, а прикочували луг; там, де вони проходили, було гладенько, трава лежала і, здавалося, була не зелена, а схожа на старий, вицвілий і розстелений для просушування килим, по якому, однак, виразно тяглися сліди тракторних коліс і порушували загальне враження; а там, де косарки ще не торкалися трави, в центрі загону, буйно коливався той густий росяний світ із квіток, стебел і листя, над яким ще

кружляли лугові метелики та бабки. Коли трактори віддалялися, Сергій Іванович чув тільки приглушений гуркіт моторів; а коли, розвернувшись, наближалися до піщаного горба, знову можна було легко вирізнити серед загального гудіння й гуркоту дрібний стрекіт сталевих ножів косарок. Він чув іще, що Павло щось кричав йому і махав рукою, але він не міг розібрати, що саме кричав шуряк, і тільки, махнувши у відповідь, вдивлявся в його чорне й спітніле на сонці обличчя. Обидва трактористи були без піджаків, у сорочках, і сорочки були мокрими й прилипли до спин; здавалося, що трактори рухалися по рівному лугу, але і Павло, і Степан безперестану крутили важелями, то трохи підіймаючи ножі косарок, то опускаючи їх, і вдивлялися, що було попереду; легка ніби збоку робота — сиди за кермом і крути — була насправді виснажливою; але разом з тим вона була звичною для Павла і Степана, і тому, коли вони проїздили повз Сергія Івановича, обидва весело кивали йому.

«Дивно», — думав Сергій Іванович, дивлячись на те, що було перед ним. Як у кожної людини, котра довго жила не в селі, а в місті і користувалася газетною інформацією, як працюють сільські люди, у нього склалося уявлення, що на полях іде постійна метушня і гонка — швидше і більше! — що всі, від бригадира до тракториста, тільки й дбають, аби більше скосити й зібрати, і що весь смисл і святковість їхньої праці полягають саме в цьому; але він бачив тепер зовсім протилежне тому, як він розумів цю працю, бачив, що все було спокійно, буденно і що Павло та Степан не тільки не поспішали, а, здавалося, робили все так, наче їхній роботі (як і колись у селянина) не було ні кінця, ні початку, і старалися тільки, щоб не повертатися до зробленого. Трактори проходили коло за колом, і Сергій Іванович дивився на них з тим самим почуттям, як дивився б на косарів, які змах за змахом рівно й красиво завершували загін. Він добре пам'ятав звук, коли мантичили коси, і звук, коли жало коси врізалось в траву; але замість звичного «вжик, вжик» линули з лугу інші звуки, і не було ні косарів, ні красивих рухів, але це нове (принаймні для нього), що відкривалося йому з горба, мало свою привабливість і викликало в душі те саме хвилювання, як у дитинстві, коли він іще в Старій Мисі разом з братами виїздив на косовицю. Йому хотілося тепер теж докласти до чогось руки, і він спустився на луг; але роботи для нього не було, і він тільки стояв і дивився, як робили своє діло Степан і Павло.

Коли загін було закінчено, трактори підігнали до підніжжя горба, і Павло, махнувши рукою в бік сосни, пішов до неї і ліг у затінку на траву, на спину. Слідом за ними піднялися Степан і Сергій Іванович. Степан сів поряд з Павлом й закурив; його за-

смагле обличчя, як і Павлове обличчя, було в крапельках поту. Але ні він, ні Павло, здавалося, не були збуджені роботою, тоді як Сергій Іванович, і він не приховував цього, був схвилюваний і раз у раз поглядав на скошений ними луг.

— Що? — перехопивши його погляд і звівшись на лікті, спитав Павло.— Багато?

— Не те слово «багато», а просто...

— Відстав ти, бачу, від життя,— ніби знаючи наперед, що скаже Сергій Іванович, і тому персбиваючи його, зауважив Павло.— І дуже відстав. Це ж ми ще ледаченько, з холодком, так я кажу, га? — Він глянув на Степана й підморгнув йому.

— Та що там,— озвався Степан.

-- Та бачиш-бо,— почав був Сергій Іванович, але Павло знову перебив його.

— Інша річ, трава тепер,— сказав він.— Тут косою не протягнеш, відмахав би плечі. Чуєш, що вчора Ілля каже,— знову лягаючи на спину й звертаючись до Степана, вів далі Павло.— Каже, праві ножі зняв би.

— Чого це він?

— Не візьмеш, каже, таким захватом, мотор надірвеш. Трави, каже, бачив? А я кажу: що трави! А сам, чуєш, позавчора приходив сюди. На рекогносцировку,— додав він. Це вже стосувалося Сергія Івановича, але він нічого не відповів Павлові. Він тільки бачив, що і Степан, як і Павло, ліг на спину й розкинув по траві важкі руки; і нічого дорожчого і приємнішого, мабуть, не було для них тепер, ніж ці хвилини спокою. Сергій Іванович теж подивився угору, куди дивилися вони; небо за гілками було голубе, високе й спокійне, було те саме небо, як йому здалося, яке він бачив у дитинстві і якого відтоді як поїхав із Старої Мнихи у військове училище, більше ніколи не було для нього. Він перевів погляд на Степана й Павла, на луг, скошений ними, над яким струменіло тепер густе (від того, що підсихала трава) марево, і знову крізь соснові гілки глянув на небо; так, воно було те саме, що жило в його пам'яті за листям, гілками й пташиними гніздами і виразно нагадало йому той світ, за яким він уже не тужив, але який тепер з усіма барвами колишнього юнацького сприйняття повернувся до нього; він подумав, що цілісність того світу з роками було розтрачено й загублено, що в зіткненнях з людьми й життям зникало в характері одне і з'являлося інше — роздратованість, недовіра, замкнутість, і з'явилася зрештою порожнеча, з чим він приїхав сюди, в село; але зараз він відчував, що душа його ніби наповнюється, і це почалося навіть не тепер, не в ці хвилини, а раніше, вчора, позавчора, з першого ж дня, як тільки він оселився в Павловому домі. Він відчував, що душа в нього напов-

нюється, і відчував занепокоєння від цього; але йому здавалося, що занепокоєння йшло від іншого, просто від того, що він бачив довкола простір, який починався біля його ніг, і бачив скошений луг, і небо, і Павла із Степаном, що лежали на траві поряд з ним. Він знаходив незвичайне в усьому тому, що оточувало його, тоді як усе це було лише звичайною і природною течією сільської праці й життя, і Павло, як і минулого, і позаминулого, мабуть, літа, коли приїздив косити сюди, — точнісінько так само й тепер, відпочивши, підвівся і, нікому не кажучи нічого, пішов до джерела. Сергій Іванович не знав, що внизу було джерело; коли годину тому він піднявся на горб, помітив тільки кучеряві кущі верболозу й траву, яка була зеленішою і густішою навколо кущів; а тепер він бачив, як Павло, розсунувши кущі й нахилившись, діставав з води пляшки з молоком; коли він приніс їх під сосну, з пляшок і його рук ще збігали й падали в траву світлі краплі.

V

По обіді Степан і Павло перебралися на другий загін, який вони скосили ще чотири дні тому і де сіно лежало вже у валках, і почали класти стіг. Павло сидів на тракторі. Величезними механічними вилами він згрібав валки, що сухо шелестіли, в копи, підхоплював їх і подавав нагору Степанові, який укладав і вивершував стіг. Сергій Іванович, через те що йому неодмінно хотілося включитися в роботу, ходив навкруг стогу й підгрібав опале сіно. Те, що відбувалося навколо нього, знову було незвичне й нове для нього, і не тільки тому, що він давно не жив у селі й не бував на сінокосі; незвичним був сам процес роботи, коли не метушилися по лугу хлопчачки на конях, не було ні гребок, ні жінок з граблями й вилами, ні чоловіків, ні веселого людського гомону, яким завжди супроводяться артільні роботи, а тільки чулося, як гурчав, то набираючи оберти, то збавляючи їх, маленький червоний «Беларусь», що, немов мураха, підвозив до стогу більші за себе обсягом і, здавалося, важчі від себе оберемки сіна. «Беларусь» цей здаля скидався на живу й розумну істоту, яка розуміла, що й коли їй треба було робити; а Павла не завжди можна було розгледіти за кермом.

Степан і Павло працювали мовчки, так само, як вони вранці косили луг, коли Сергій Іванович з горба дивився на них; як і вранці, вони були без піджаків, у сорочках, що прилипали до тіла, і обличчя їхні були рябими від сіна, пилу й поту. Сорочка в Сергія Івановича теж була мокра, а обличчя в сні, пилу й поту,

але він, як і Степан та Павло, не помічав цього, поступово він перестав звертати увагу й на незвичну малолюдність, яка спочатку дивувала його, і все більше поринав у той стан, коли йому не треба було ні про що думати й коли все, що він робив, було не-заперечно потрібним і значним. Коли під'їздив на стогокладі Павло, Сергій Іванович, спершись на вила, весело й задоволено дивився на нього; потім переводив погляд на підвезену ним копицю й починав стежити, як ця копиця, здригнувшись, повільно повзла вгору, де на стозі з піднятою по-диригентському рукою очікував її Степан; як тільки копиця досягала потрібної висоти, Степан змахував рукою, кричав: «Давай!» — копиця зісковзувала на стіг із залізних вил, «Беларусь» від'їздив, і Сергій Іванович кидався кивалниво підгрібати розсипане сіно. В повторюваній роботі був свій ритм і своя, зрозуміла не тільки Павлові й Степанові, але, здавалося, ще більшою мірою зрозуміла Сергієві Івановичу краса, яка саме й викликала в його душі радісне збудження. Ні долоні, які щеміли від мозолів, що полопалися, ні затерпла від незвички спина — ніщо не могло зіпсувати цього настрою. Все довкола було заповнене пахощами сіна, і навіть пил, що здіймався щоразу, коли «Беларусь» розвертався біля стогу, не тільки не дратував і не тільки не скидався на ту неприємну дорожню куряву, що повільно осідає й годинами іноді висить над путівцями,— пил з-під коліс «Беларуса» був інший, луговий, і, здавалося, був увесь просякнутий сухою травою, вітром і сонцем. У ті хвилини, коли Сергій Іванович відпочивав, поставивши вила й розігнувши спину, він особливо відчував, як вільно й легко дихалося йому тут, на лузі; він дивився на Степана й Павла з тією заздрістю, ніби йому дали покуштувати пирога, який сподобався йому, і він бачив, що ті, хто пригостив його, мали цього пирога доволі й очима та виразом обличчя говорили йому про це. Йому тепер і на думку не спадало, що ні Павло, ні Степан не відчували того, що відчував він, і що все це було для них таким самим природним, як для нього московська квартира, письмовий стіл біля вікна, рукопис, газети і книжки на ньому; він намагався вловити в їхніх рухах і в поглядах той захват, який володів ним, і, здавалося, бачив цей захват, тоді як Павло і Степан усього тільки, озираючись на нього, підбадьорливо кивали йому. Їм треба було до вечора закінчити стіг, і не тільки тому, що так уранці розпорядився бригадир; із заходу по небу напливали сірі хмари, і хоч вони були поодинокими й ніщо нібито ще не передвіщало дощу, але для Павла та Степана, як для більшості сільських людей, що звикли визначати погоду за різними, іноді ледь вловними прикметами, хмари ці були недобрим провісником: якщо не звечора, то вночі

неодмінно мала вдарити гроза, і вони, не говорячи між собою про це, обидва відчували наближення її й тому працювали завзято, і їхнє бажання вчасно вивершити стіг передавалося Сергієві Івановичу, котрий дивився на хмари, які усе густішали, не з тривогою, а з радістю, що вони затуляли собою сонце й нагонили на луг освіжаючий холодок.

Перевірити, як іде робота, приїздив на луг бригадир Ілля. Сергій Іванович бачив, як він на ресорці під'їхав до «Беларуса» й, не злазячи з неї, почав про щось розпитувати Павла, який, між іншим, теж сидів на тракторі й не заглушував мотора. Слідом за бригадиром, тільки-но його ресорка зникла з очей, під'їхали до стогу секретар партійної організації колгоспу Калентьев і кореспондент (від якої газети, Сергій Іванович не розчув) Геннадій Тимонін. Степан не захотів спустатися зі стогу, і Тимонін розмовляв з Павлом. Сергій Іванович не стільки прислухався до того, про що вони розмовляли, скільки придивлявся до кореспондента, який був молодий і зовні зовсім відрізнявся від Павла й Калентьева. На ньому була біла сорочка, і рукава її не були зашукані, в манжетах, коли він піднімав руку, виднілися великі срібні запонки з камінцями, які раптово спалахували й так само раптово згасали, залежно від того, як падало на них сонце. Густі, темні й низько підбриті скроні надавали його обличчю того знайомого Сергієві Івановичу виразу фальшивої інтелігентності, який ще з армійських літ він не любив у людях; і він бачив (саме з цього виразу), що Тимоніна зовсім не цікавило те, про що він розпитував Павла.

— Ну, поговорили? — з добродушною усмішкою, бо ні про що він не міг зараз думати інакше, сказав Сергій Іванович, як тільки кореспондент і парторг поїхали з лугу.

— Із земляком твоїм, з москвичем? — озвався Павло.

— Хіба він москвич?

— Аякже. До нас нижчих не присилають. У нас тепер що не кампанія, то й кореспондент,— додав він.— Хоч сівба, хоч жнива, хоч сінокіс.— Він промовив це так, що важко було розібрати, як він сам ставиться до сказаного, і, не звертаючи більше уваги на Сергія Івановича, швидше не бажаючи, як видно, витратити час на те, що здавалося йому явно марним і непотрібним (на розмову Павло дивився так само, як на всяке інше діло — чи варто було продовжувати, якщо не було в ньому смислу?), знову сів на трактор і до кінця, поки не вивершили стіг, не зронив ані слова.— Ну от і впоралися,— сказав він, змотуючи вірвовку, по якій Степан Шеїн щойно спустився зі стогу.

Степан із слідами висохлого поту на обличчі, задираючи голову,

обходив і оглядав стіг. Стіг був складений гарно, і він бачив це (і бачив, що це саме бачили і Павло, і, головне, Сергій Іванович, який був для нього не просто родичем Лук'янова, а й полковником, що приїхав відпочити в Мокшу), але йому не хотілося здаватися самовдоволенням і тому, оглядаючи стіг, він супився, подумки відзначаючи те, чого не помітили інші, і Павло, який розумів це, скося й з усмішкою спостерігав за ним.

VI

Довго, неквапливо опускалися на землю літні сутінки, і через те непомітно було, як усе навкруги забарвлювалося в один темний холодний колір: і річка, і сосновий бір, і стіг, від якого віддалялися, озираючись на нього, Степан, Павло і Сергій Іванович, і дорога попереду, на яку вони мали вийти, обігнувши вівсяне поле, і рублені хати вдалині з чорними смужками жердяних огорож вздовж городів, і небо над усім цим надвечірнім простором, яке десь високо-високо ще зберігало світлі барви дня. Поміж хмар подекуди виднілися білясті плями, пахло сіном, близьким дощем і ще тими пахощами, якими звичайно сповнюють червоні ночі — від квітучих хлібів; ці пахощі немов стіною насувалися зараз від вівсяного поля, повз яке всі троє тепер проходили, і Сергій Іванович, який не знав, що пахне овес, а лише відчував, що на чомусь особливому наче настояне вологе вечірне повітря, раз у раз зупиняючись (він ішов позаду шуряка й Степана), вражено дивився навсебіч. Він був у тому самому веселому настрої, у якому він допомагав вивершувати стіг, і втома ще не давалася взнаки; йому здавалося, що день був для нього настільки цілісним і щасливим, що він не пам'ятав, коли ще випадав йому в житті такий день. Хоч би до чого повертався він подумки: чи до того, як стояв і дивився на луг, який ніби прикочували (саме це враження залишилося в нього) на тракторах Степан і Павло, чи до того, як уперше глянув на сине й чисте вранішнє небо, коли сидів під сосною на горбі, а поряд, розкинувши по траві важкі руки, відпочивали ті ж таки Степан та Павло (йому здавалося, що те розуміння сільської праці й життя, яке було в ньому тепер, почалося саме з хвилини, коли він глянув крізь віти на небо), чи до того, як складали стіг (куди входив і приїзд бригадира, і приїзд кореспондента, який зараз, коли Сергій Іванович не бачив його, не викликав у ньому тієї неприязні, як на лузі, біля стогу),— все однаково хвилювало Сергія Івановича, було новим і було дорогим тепер йому. Він ішов мовчки, як Степан і Павло, але мовчання цього він не помічав: воно не було ні гнітючим, ні втомливим

для нього, тому що в його душі відбувався той рух найрізноманітніших думок, який цілком поглинав його; пізніше, коли він згадуватиме, як повертався того вечора з сінокосу, йому здаватиметься, що між ним, Павлом і Степаном весь час тривала жвава розмова і що сам Сергій Іванович не тільки слухав, але й висловлював різні міркування щодо життя в селі. Він звичайно любив доводити, що людині завжди хочеться того, чого в неї немає; але цього вечора він був зовсім протилежної думки і зі звичною переконаністю казав собі, що ні, людині хочеться не того, чого в неї немає, а того, що розумне й що становить істину життя. А істина уявлялася йому в простоті, яку він бачив у Степані й Павлі. «Я осуджував шуряка, але зараз я заздрю йому, ось як усе обернулося»,— подумки промовляв він, усе більше проймаючись незнайомою йому раніше повагою до Павла.

Як тільки увійшли до села, Степан, зупинившись, почав прощатися з Павлом і Сергієм Івановичем. Павлові, як людині своїй, близькій, з якою бачився щодня, сказав лише: «До завтра», а Сергієві Івановичу, бажаючи, як видно, виявити повагу йому, простяг руку й міцно потиснув його червоні й опухлі від мозолів пальці.

— А ти жилавий,— сказав потім, трясучи його руку.— Жилавий,— повторив одразу ж як похвалу це слово.

Сергій Іванович не відповідав, а тільки усміхався, дивлячись на чорне в сутінках обличчя Степана; усміхався бездумною, дурненькою усмішкою, бо, по суті, не сприймав нічого, що говорив йому Степан, а лише, відчуваючи біль у пальцях, думав про те, щоб швидше скінчилося це прощання; але разом з тим і не вивільняв руки, бо не хотів порушувати загального доброго, як йому здавалося, настрою. Він на все дивився тепер не так, як звук дивитись — із суворою реалістичністю, як властиво це усім військовим або колишнім військовим,— а зовсім іншими очима, і все, що бачив, оберталося добротою в його розм'яклій душі, на якій в і д л я г л о, як сказав би шуряк; він на все немовби накладав ті почуття, які сповнювали його самого, і через те Степан здавався йому (як і шуряк) вершиною доброти, благородства, тією досконалістю, яку тільки міг коли-небудь уявити собі Сергій Іванович. Ця досконалість, він би не взявся пояснити, в чому вона полягала, а тільки відчував, що вона була; була тепер і була годину, дві і три тому, весь той час, скільки спілкувався зі Степаном Сергій Іванович. Такий ясний і простий був Степанів погляд і таке безхитрісне і прямодушне було його обличчя із слідами висохлого поту (сліди ці ще ледь виднілися в сутінках), що не можна було не дійти до того висновку, до якого дійшов Сергій Іванович. Хоч усе було не таким веселим, як це здавалося йому, і не завжди.

Степан був таким, як тепер, і чимало різних турбот було у Степана і Павла, про які вони не говорили зараз тільки тому, що не було ніякої потреби в цьому,— для Сергія Івановича, що не знав глибини їхнього життя, все здавалося простим і гарним, як хати довкола, палісадники, городи, на які він дивився. «Хороший чоловік»,— сказав він Павлові про Степана, коли вже йшли удвох із шуряком і так само мовчки, як і досі. Павло згідливо кивнув головою і не підтримав розмови, бо думав про своє. Він думав про Бориса, як той склав сьогодні черговий екзамен, думав про чорну з білими латками безрогу корову Маньку, куплену ним недавно, минулої осені, а в неї чомусь уже другий тиждень гноїлися очі, і треба було вести її до ветеринара, і треба було викроїти для цього час, якого тепер, коли йшов сінокіс, не було в нього, і думав іще, що в його тракторній косарці ненадійний шатун, що він сказав про це бригадирові ще вчора, але механіка не прислали, і через це завтра вранці знову доведеться йти до Іллі й пояснювати все; він думав ще про різні інші речі, які мусить зробити або завтра, або післязавтра, а прожитий день був для нього звичайнісінький і не мав і не міг мати того значення, яке він мав для Сергія Івановича.

— Ну, як Борис? — запитав він у дружини, як тільки зайшов у двір, де біля літньої печі, пораючись, метушилися Катерина та Юлія.

— Ми вже порадувалися й поздоровили.

— П'ятірка? Молодець. Валю, Валюшо, ану ж бо полий мені,— сказав він, скинувши піджак і знімаючи давно висохлу на ньому й цупку від поту сорочку.

Хлюпався Павло із задоволенням, як завжди любив, повертаючись з роботи увечері, підставляти спину і шию під холодну воду; потім він ходив у хлів з ліхтарем дивитись Маньку і, повернувшись, довго ще мовчки й стурбовано похитував головою.

Сергієві Івановичу поливала Юлія; огрядна, вона дихала важко й нерівно, шохвилини просила його нахилитися нижче, чого він не міг зробити, бо тепер, після тієї приємної втоми, яка мовби розливалася по тілу, коли він ішов з луку до села, усе в ньому ніби дерев'яніло, і йому важко і не під силу було нахилитися нижче; коли ж він узяв у руки мило, пальці почало так щипати, що він, одразу ж викинувши мило на траву, крикнув Юлії:

— Лий же, лий швидше!

— Що з твоїми руками? — спитала Юлія, нахилиючись і роздивляючись червоні й ще більше, ніж годину тому, опухлі пальці Сергія Івановича.— Ану, до вогню,— попросила вона, і біля печі вона ще ясніше побачила, що було з його руками.— Господи,— вигукнула вона,— що ж це ти наробив? Павле, Катю,— погукала

вона розгублено, не знаючи, як і чим тепер можна було допомогти чоловікові.

Павло не захотів дивитися на пальці Сергія Івановича і сказав, що нічого робити не треба, що все це звичайна річ і загоїться само собою і що, головне, не слід звертати на це уваги; але Катерина порадила прикласти до мозолів листя подорожника й перев'язати пальці, що й було негайно зроблено, і під час вечері Сергій Іванович сидів з перебинтованими руками, втомлений, але щасливий і задоволений сьогоднішнім днем. Він розмовляв жвавіше і найбільше від усіх. Менші в сім'ї Лук'янових загадково презиралися за столом, слухаючи його; білі в бинтах руки Сергія Івановича викликали в них той, здавалося, безпричинний сміх, від якого вони ледве стримувалися, і тільки під сердитими поглядами батька й матері. Їм дивно й незвично було, як можна покласти (це слово цілий вечір повторювала Юлія) роботою руки, в їхній уяві поставала картина, як усе могло бути, ця картина й викликала сміх, і сміх цей неможливо було зупинити. Лише Борис, що давно й старанно «виробляв у собі дипломата» (як він сам розумів це), поведився так, ніби нічого не сталося того вечора, не було ні розпухлих, у бинтах рук Сергія Івановича, ні того, що сам він одержав на екзамені п'ятірку, за яку всі сьогодні хвалили й поздоровляли його. «Усе це тільки початок,— немов промовляв він усім своїм виглядом, як він сидів за столом і тримав ножа та виделку,— я ще не зробив і десятої частки того, що можу». Але разом з тим як він намагався триматися суворо й байдуже до всього, він раз у раз під столом штовхав кулаком то меншого Олександра, то Петра, і коли Олександр чи Петро здивовано і ображено казали йому: «Ти чого?»— відповідав тихо, не повертаючи голови: «Сам знаєш». Кілька разів Павло осмикував дітей, що, як йому здавалося, розпустувались; але сам він теж не міг без усмішки дивитися на перебинтовані руки Сергія Івановича і не кепкував з московських родичів тільки тому, що не хотів ображати серйозно стурбовану Юлію. А для Сергія Івановича все, що відбувалося за сімейним столом, здавалося лише продовженням того, що було вдень, і він дивився на всіх тими самими добримими, як і на Степана під час прощання, очима: він був у центрі уваги всіх, і це подобалося йому.

— Ти знаєш, до якого висновку я все більше й більше приходжу тут у тебе, в селі,— говорив він Павлові, лагідністю і задумливістю ніби підкреслюючи те особливе філософське значення, якого він надавав тепер своїм словам і яке обов'язково мав уловити шуряк.— Мені здається, що людство щось втрачає із зростанням прогресу. Тобто щось набуває, але й щось втрачає. Я гадаю, ти мене правильно зрозумієш. Літаки, трактори, машини — все це

чудово, все потрібно; і великі міста — все, все, але як це в с е поєднати з тим, що втрачає при цьому людство? Звичайно, і залізо, і бензин — усе матерія, природа, але ж при цьому зникає ество, суть, яку, очевидно, тобі, живучи тут, у селі, серед простору полів, зрозуміти важко.

Великий дерев'яний стіл, збитий із дощок і кілків, за яким Лук'янови вечеряли і пили тепер чай, стояв просто в дворі, і електрична лампочка, що висіла над ним, освітлювала самовар, чашки з блюдцями, хліб і мед у щільниках на блюди, що виблискував янтарем, до якого раз у раз тяглися Олександр і Петро. Ця сама електрична лампочка освітлювала обличчя так, що всі добре бачили одне одного. Сергій Іванович, говорячи про простір полів, розводив перебинтованими руками, немов хотів розсунути жовто зосереджений над столом пучок світла, поширити його на весь двір і далі на все, що синявою стелилося і горбилося за огорожею двору. Було тихо, безвітряно, як буває тільки перед теплим літнім сліпим дощем, і в цій тиші ще дужче, здавалося, пахло з полів квітучими хлібами; тому що під самісінким селом ріс овес, більше пахло вівсом, і ці знайомі вже Сергієві Івановичу пахощі, перемішані тепер з пахощами двору, хати, корівника і прілого гною за корівником, викликали нове пошвавлення; не усвідомлюючи й не помічаючи за собою нічого, він раз у раз озирався (як озирався, коли йшов з луку повз вівсяне поле), ніби можна було побачити, звідки бралося це дивовижне повітря, в якому так легко дихалося; але за спиною в нього була лук'яновська хата, темні контури якої ледь угадувалися в густій чорноті ночі. В сусідньому дворі так само гуготів вогонь в літній печі й горіла електрична лампочка над столом; вогні було видно по всьому селу, і чути було голоси і звуки дверей та воріт і ще якісь, яких Сергій Іванович не міг визначити, але які, зливаючись в одне ціле, і були життям села, що вкладалося спати.

— Може, я чогось не розумію,— вів далі Сергій Іванович, прислухаючись до всіх цих затихаючих звуків села і прислухаючись до себе, до тієї розслабленої течії почуттів, яку приємно було відчувати йому.— Може, я думаю, старість підійшла до мене, але... щось несумісне є в нашому житті, від якогось берега відштовхнулося, пливемо, і сонце тепло пригріває нас, але ж чим ближче до сонця, тим воно гарячіше, і вже не вистачає повітря, і треба назад, а життя зворотного ходу не має. Немає зворотного ходу в життя, нема, і це страшно.

— Ти що ж, як я тебе розумію, проти прогресу? — спитав Павло.

— Ні. Я за прогрес, але я і проти нього. Розумієш, і за, і проти.

— Ти хочеш, щоб селянин знову взявся за соху, як раніше?

— Ні.

— А що тоді?

— Не соха головне. Я не кличу до минулого. Ніхто з нас не може відмовитися від того, до чого ми йдемо, бо прогрес дає людству певні блага. Але він же, прогрес цей, і забирає в людства багато чого, і, якщо озирнутися, забирає ще більше, ніж дає. Одне ми здобуваємо, інше втрачаємо, і чи варте здобути втраченого — ось питання, над яким слід замислитися. Але ми не замилюємося, тому що ніколи нам озирнутися. Так, так, ніколи.

Він говорив і далі про те саме, не даючи заперечити Павлові, і був такий захоплений і вневсний у своїй правоті, а суть питання здавалася йому такою простою і ясною, що він навіть не намагався пояснити, що саме, зрештою, здобуває і що втрачає людство із зростанням прогресу; він захоплювався Павловим життям і всім тим життям, яке бачив у Мокші, і нічого не хотів чути такого, що суперечило б цій його думці. Коли Павло, який не любив і не бажав сперечатися, усміхаючись сказав, що ранок мудріший від вечора і що пора спати, Сергій Іванович неохоче виліз з-за столу. Він давно не почував себе так весело й природно, як цього вечора, і йому хотілося розмовляти й розмовляти з Павлом; може, саме тому він відмовився спати в хаті й попросив постелити собі разом із шуряком на сіннику. Він із задоволенням ліз у темряві по крутій драбині під старий тесовий дах, що пахнув сухою прілллю і торішнім сіном, із задоволенням вмощувався на кожусі, який був старий, потертий, давно вже ніким не надівався й правив за підстілку замість матраца; в густій синяві горища не було видно, який був кожух, та Сергієві Івановичу й байдуже було це; він лише відчув, провівши по ньому пальцями, які стирчали з-під бинтів, що спати буде тепло й затишно, і з задоволенням простягся на ньому.

У той час як Павло, котрий виліз на сінник разом із Сергієм Івановичем, заснув одразу ж, встигнувши вимовити тільки: «На добраніч», Сергій Іванович довго лежав з розплющеними очима, і все пережите й передумане за день та вечір по новому колу й з новою теплою поверталось до нього. Він думав, що хоч які круті були злами в селі, але життя людей прийшло врешті до того розумного, до чого воно не могло не прийти; він дивувався, як раніше (до сьогоднішнього вечора) міг вірити тому, що часом говорили про село, навколо якого з року в рік виникали якісь пристрасті й суперечки. Він нібито ясно бачив тепер, що те, що було пристрастю й суперечками (які зчинялися людьми, найчастіше такими ж далекими, як і він, від села), жило окремо від села, само по собі й дбало, як видно, про свої інтереси, які не мали нічого спільного з державними. Йому легко було думати

так, що життя вирівнює все, хоч би які шерехатості з'являлися на ньому, і що рано або пізно, а все стає на свої місця, і ніхто й ніщо не може перешкодити цьому. «З матір'ю... ну що ж, усе природно,— думав він.— З дочкою... усе ще владається й стане на своє місце». Він не помічав, що піддавався течії, яка, підхопивши, несла його, і він тільки відчував, що йому не треба докладати ніяких зусиль, щоб триматися на цьому теплому стрижні; він і заснув з відчуттям цієї теплоти й затишку, і не чув дощу, який пішов опівночі, й ударів грому, що прокочувалися над дахом.

VII

Весь цей час, поки косили сіно, Сергій Іванович був жвавий і веселий; руки його загоїлися, зашкарубли, і він з ранку до вечора пропадав з Павлом у полі. То він лежав у затінку на траві, коли шуряк із Степаном косили наступний загін, і задоволено дивився, як працювали на лузі трактори; то брав вила, коли починали складати в копиці й стоги, і з кожним днем, втягуючись у роботу, знаходив дедалі більше задоволення в ній. І хоч він уже не захоплювався, як під час першого свого виходу, ні луговими пахощами трав, ні простором навкруги, ні тією простотою, яку зустрів у Павлові й Степанові і яка вразила його, але від почуття подиву, що сколихнуло його, як від моторного човна, що проплив озером, лишився в душі слід, який розбігався хвилями, однак, чим більше минало часу, тим виразніше був помітний у ньому. Він вставав рано, як і Павло, але зовсім пробуджувався від сну лише за околицею, коли остання хата села лишалася за спиною, а попереду відкривалася лугова далина і світанок, який забарвив більше половини неба. На річці, біля води, здіймався туман; було добре видно, як його білі клапті, відриваючись і змішуючись, тяглися низовиною і піщаним схилом до бору. Трава по узбіччях стежки, якою Сергій Іванович завжди йшов слідом за Павлом, була ясно вкрита росою, так що ноги промокали, і тому було неприємно йти, але це неприємне забувалося одразу ж, як тільки виходили до вівса, сріблясте волоття якого, здавалося, сягало самого обрію; ним не можна було не милуватися, тому що, як це теж здавалося Сергієві Івановичу, саме від нього і йшло те ранкове світло, яке сповнювало більшу половину неба. Біля самого вівса він звичайно зупинявся й дивився, як гойдалося й хвилювалося поле, і в ці хвилини особливо гостро відчував, що життя — це не тільки відчуття самого себе, що воно навкруги і в усьому, і в цьому вівсі, що волого шелестів перед ним, зі своєю радістю, бідою, своїм відчуттям нового дня. Він не порівнював того, як уранці з вікна московської квартири дивився на тьмяне сонце,

яке тепер здавалося йому скупим і не теплим, впливало з-за сірого ствола Останкінської вежі й зависало над Мар'їним гаєм і над корпусами «Станколита», жовтий вугільний дим від яких, коли вітер віяв зі сходу, стелився іноді до самих Никітських воріт, з тим, що бачив перед собою тепер, але він добре усвідомлював, що живе тут, у Мокші, іншим життям, ніж жив у Москві, і це, і н ш е, все більше й більше приваблювало його; він не порівнював, які думки непокоїли його в Москві і про що взагалі думали люди в столиці (як він розумів це), з тим, які думки приходили йому тепер у голову і чим взагалі жили люди в селі, але йому ясно було, що існують два світи: той, від якого він поїхав, світ суєти, бездумних пристрастей і надій, у який (як тепер з усмішкою міркував Сергій Іванович про себе) було втягнуто і його, і цей, сільський, де не було ні фальшивих поривань, ні суєти, а було лише діло, робота, яка в кожному своєму русі мала смисл і значення. Усе це настільки здавалося очевидним йому і було таке просте, що він дивувався, як він раніше міг не знати цього; він ще більше дивувався, коли бачив, що ні Павло, ні Степан не розуміють і не підтримують його. Він судив про село, виходячи лише з того, що було навколо нього; йому подобалися сходи сонця, роса, туман над річкою, вигляд сільця, що притулилося біля річки, і хлібні лани, які з усіх боків обступили його, подобалося те, що було близьке й дороге кожному росіянинові й що нікого не може залишити байдужим, і це здавалося основою сільського життя; він захоплювався красою землі, як захоплюються іноді красою плаття, бачачи в ній головний сенс і значення всього, тоді як життя Павлове і Степанове складалося не тільки з того, що було навколо них; їхнє життя було сповнене різних і прихованих на перший погляд турбот і хвилювань, було по-своєму суєтне й тому не здавалося їм легким і красивим. Павло не міг зрозуміти Сергія Івановича вже тому, що синів своїх і дочок (як це буває звичайно в багатьох простих сім'ях) мріяв вивести в люди, а вийти в люди, як він вважав, можна було тільки в місті, де все було зовсім інше, ніж у Мокші, де були державні установи й сади, які давали становище й достаток; він радів за Романа, котрий навчався в Пензі, і з ще більшою радістю й гордістю думав про Бориса, котрий збирався до Москви, в Інститут міжнародних відносин, і вся радість і гордість його якраз і полягали в тому, що діти його житимуть інакше, ніж він, ситніше й краще. У Степана син теж навчався в Пензі, а дочка закінчувала десятий і готувалася до інституту, він також вважав, що повинен вивести своїх дітей у люди, і тому слова відставного полковника, який приїхав погостювати в село, теж викликали на його обличчі усмішку; він не вступав у розмову, але дивився іноді на Сергія

Івановича так, ніби перед ним стояла людина, котра, дивлячись на воду, стверджувала, що це зовсім не вода, а щось таке, що може бути одночасно і вершковим маслом, і хлібом, і цукром, і дивно, чому цього не можуть зрозуміти інші.

— Ти агітувати нас приїхав, чи що? — сказав якимось йому Павло, коли Сергій Іванович вкотре вже завів розмову про Мокшу. Було це пополудні, коли всі троє відпочивали в затінку під скерстю і на простеленій газеті лежали хліб, банка рибних консервів, пляшки з молоком, щойно взяті із джерела. — Адже нас агітувати нічого.

— А я й не збираюся.

— Те добре, це добре...

— Звичайно, у вас усе чудове, куди не глянь, душа спочиває.

— Що таке душа, я не знаю, — зауважив Павло, — а от що таке життя, тут ми, — він кивнув Степанові, ніби запрошуючи його в спільники, і Степан охоче й теж кивком підтримав його, — що таке життя, ми як-небудь знаємо. Ти розхвалюєш село, а сам, либонь, живеш у Москві. Стривай, стривай, — побачивши, що Сергій Іванович зібрався щось заперечити йому, сказав Павло, — третій тиждень я тебе слухаю, а тепер ти послухай мене. Якщо вважати твої міркування за правду, то виходить, що діти колгоспників, наші діти, повинні залишатися в селі, бо тут ой як добре, і хліба по груди, і трави, і людина менш зіпсована, морально чиста, кажучи по-книжному, а діти академіків нехай зостаються там, при своїх академіях, тому що там гірше, ні лугів, ні полів, ні моральної чистоти.

— Ти що кажеш?!

— Я знаю, що кажу. Я ось думаю, ну, приїжджі пишуть так, як отой Тимонін, кореспондент, бачив, з нього що візьмеш, але ж ть, ти? Навіщо ти втовкмачуєш нам це, яка тобі користь?

— Та ти що? — обурився Сергій Іванович. — Я зовсім не про те. Я кажу про людство взагалі, яке забуло ество своє. Я взагалі про всіх людей, ну як же, як ти все повернув. — Він подивився на Павла з тим виразом здивування, яке більше, ніж будь-які слова, свідчило, що в нього справді й на думці не було того, що приписував йому шуряк. — Я думав про всіх нас, для мене немає різниці...

— Ну-ну, — озвався Павло, — якби ж воно так. А то у нас: хто з міста, то все захоплюється, а інший чого тільки не наговорить, проте почувати не хоче лишатися в селі, подавай йому машину хоч би до райцентру. Ось скажи, Степане.

— Та що там, — погодився Степан.

Розмова ця була несподівана і неприємна для Сергія Івановича; і хоч нібито ніякої видимої суперечки не сталося, осадок,

який залишився в душі, був недобрий і гнітючий; засмучувало, головне, те, що він відчував свою правоту, що в його міркуваннях є істина, яка всім очевидна і якої навіть немає потреби пояснювати, але, як тільки заводив розмову з Павлом, уся ясність йому пропадала, він ніяків і відчував безсилля щось довести йому. Засмучували не заперечення шуряка, а холодність і відчуженість, з якою той вимовляв слова. Поступово Сергій Іванович почав відчувати, що він зайвий в товаристві Степана й Павла, і ходив з ними й далі на сінокіс тільки тому, що незручно було йому перед Юлією, якій у перші вечори захоплено розповідав про свою роботу (ї вона раділа, бачачи це його душевне піднесення) і якій довелося б пояснювати тепер, чому він не пішов на луг, а зостався вдома. Він продовжував ще захоплюватися нивами, лугами, річкою і сосновим бором, який у різний час дня і ранку змінював барви: то був світлий і чистий, коли сонце стояло в zenіті, мовби крізь білий серпанок пронизувало його від верхівок до землі, то був темний і похмурий, коли хмари затягли небо, то здавався здалеку брилою малахіту з чорними прожилками стовбурів, коли вечірне сонце, ковзаючи промінням від обр'ю по сріблястому вівсу, заливало молоді й старі сосни, але захоплювався вже мовчки, подумки, і найчастіше не тому, що справді з'являлося в ньому це почуття, а через упертість, що він був правий перед шуряком. Він чекав тільки, коли закінчиться сінокіс, щоб побути на самоті і щоб була явна причина для цього; він уникав тепер зайвих розмов і радий був, коли, лежачи де-небудь на траві під скиртою, мовчки дивився на полудневе вигоріле небо.

Для Павла не було нічого дивного в тому, що Сергій Іванович день у день ставав усе мовчазнішим; звикнувши не до розмов, а до діла, він здебільшого забував про московського родича; Сергія Івановича він вважав, як і Степана, лише співучасником праці, так само, мабуть, як воли, впряжені в одне ярмо, відчують один одного; йому навіть приємно було, що Сергій Іванович менше тепер балакав, а більше працював вилами, і він бачив у цьому добру прикмету. Юлії теж здавалося, що її Серьожа, як вона ласкаво називала чоловіка, особливо в розмовах з Катериною (а втім, життя у Лук'янових тільки й складалося з цих розмов), нарешті увійшов у норму, заспокоївся, і тому сама вона, одержуючи до того ж утішні листи від дочки, які одразу ж вечорами читала чоловікові, була весела й спокійна. Як і Сергієві Івановичу, їй подобалось, як жили і господарювали Лук'янови, головне, Катерина, що встигала за день переробити сотні різних справ. «І все сама, скрізь сама»,— не переставала дивуватися й захоплюватися нею Юлія. Проте собі вона не хотіла такого життя.

«Я звикла до іншого,— казала вона.— Я не зможу так». Але їй було спокійно тут, у Мокші, бо в неї не було мети, до якої б вона прагнула, як, зрештою, не було мети і в Москві, крім того, що вона хотіла бачити дочку влаштованою і щасливою; Наташині листи якраз і давали тепер їй поживу для усвідомлення цього доччиного щастя. Їй не здавалися довгими дні, які вона просиджувала в братовому домі, тоді як Сергія Івановича вже обтяжувало його перебування в селі. Тим часом як він сам усе більше відчужувався від Павла, все, що відбувалося між ним і шуряком, поставало перед ним зовсім в іншому світлі, начебто Павло сторонився і обминав його; непомітно, але з кожним днем усе дужче розросталося в ньому те почуття суперництва, яке завжди жило в ставленні Сергія Івановича до шуряка: і тому, що в того росли сини, і сини були гарними, міцними й розумними, якими не можна було не пишатися, і тому, що Павла не мучили ніякі проблеми, що він був вільніший у житті, на все дивився просто, і все це давало йому певні й очевидні тепер для Сергія Івановича переваги, які Павло, одначе, дозволяв собі не тільки не цінувати, але й не помічати зовсім; це почуття суперництва було зараз особливо неприємно переживати Сергієві Івановичу, тому що він не міг, як раніше, з легким і спокійним серцем осуджувати Павла, а також і все сільське життя, яким воно в цей приїзд його до Мокші відкрилося йому; свідомість, що не Павло був невдахою, а швидше невдахою виявився Сергій Іванович із своєю відставкою, пенсією і всім своїм московським життям, яким він раніше часто пишався, робила його роздратованим, і, щоб не спалахнути й не наговорити різких слів Павлові, він і бажав тепер самотності. Листи від дочки не радували його; він не вірив тому, що було в них. Він лише казав Юлії: «Що ж, добре»,— і йшов на сінник (де, як і досі, спав на старому кожусі), ніби не від дочки був щойно прочитаний лист, а від когось іншого, хто не цікавив і не міг цікавити його; та, коли вже лежав під старим і прілим тесовим дахом, несподівано і виразно рядки листа поставали перед ним, і він подумки повторював їх з тим почуттям, мовби прислухався до їхнього звучання. «Може, й так»,— казав він собі, не знаходячи нічого поганого й такого, що насторожувало б, у тому, про що писала Наташа. «Може, й так»,— за хвилину знову вимовляв він, ніби згоджуючись з дочкою і прощаючи їй. Але в ці самі хвилини в його уяві виникала картина, як він останнього разу бачив її в крематорії, коли ховав матір, бачив чужою, в незнайомому трикотажному костюмі й нейлоновій кофточці з мереживним стоячим коміром; усе було красивим на ній, і десь у глибині душі він усвідомлював це, але змиритися з тим, що вона стала чужою, що віддалилася від нього, не міг; він згадував, як вона привела Арсе-

на в дім і потім пішла разом з ним, кинувши неприязний і непростачаючий погляд на нього, батька, в якого не було більшої любові, ніж любов до дочки, згадував, що було з Юлією, «швидко допомогу», лікарню і особливо ту мить, коли, квапливо ввійшовши до кімнати, побачив мертву матір; і години роздумів та чекань, що Наташа ось-ось повернеться додому, і клопоти Микитівни, коли вона обмивала небіжчицю і чорною пофарбованою марлею завішувала люстри, і Кирило Старцев, який прийшов допомогти й підтримати в день похорону,— все проходило перед очима низкою картин, що змінювали одна одну, і картини ці знову залишали в Сергія Івановича враження, ніби ще ніщо не скінчилося, що похорон матері й розрив з дочкою лише початок чогось більшого, що ще повинно скоїтися і що він має пережити; і те, недобре й більше, що має скоїтися, здавалося йому, було чимось пов'язане з його теперішнім перебуванням у селі. «Треба їхати»,— думав він, тривожачись і страждаючи від того, що не міг нікому висловити своїх побоювань; але напередодні, коли повинні були вивершувати останній стіг і коли Сергій Іванович вирішив нарешті сказати Юлії (тепер був привід для цього), що пора повертатися до Москви, сталася подія, яка несподівано змінила його плани.

На прохання Павла він поїхав у Сосняки, на центральну садибу, і там, коли підходив до правління колгоспу, серед людей, які стояли біля ганку, побачив чоловіка, обличчя й постать якого здалися йому знайомими. Чоловік цей був відомий працівник обкому, а ті, що оточували його, були голова колгоспу, парторг і ще кілька членів правління, які вийшли проводити начальство, і, пски Сергій Іванович спантеличено пригадував, де й коли міг бачити цього чоловіка, вони жваво прощалися з ним. Працівник обкому був високий, довгов'язий і сутулий і своїм зростом та манерою триматися скидався на командира роти (колишнього товариша по службі Сергія Івановича) лейтенанта Дорогомиліна, якого вважали загиблим в останні дні війни у Берліні. «Який схожий,— думав Сергій Іванович, дивлячись на нього і все більше знаходячи в ньому знайомі риси того самого лейтенанта, який першим, незважаючи на вогонь німців, що не вщухав ані на мить, вивів роту на північний бік Тельтов-каналу.— Який схожий»,— іще раз повторив він, у той час як йому було ясно, що помилки немає і що перед ним справді колишній лейтенант Дорогомилін. Як це часто буває з людьми в такі хвилини, Сергій Іванович, не задумуючись, годиться чи не годиться підходити, а охоплений лише почуттям, що він бачить колишнього однополчанина, ступив уперед і, торкнувши його за плече, спитав: «Семене, ти?» Обкомівський працівник, який давно відвик од такого звертання,

похмуро й незадоволено озирнувся на Сергія Івановича, але потім, вигукнувши: «Коростельов!»— довгими й кощавими, як і раніше, в ті літа, руками обійняв його.

Зустріч була недовгою. Дорогомилін поспішав до райцентру, бо йому треба було ще встигнути на бюро райкому, де підбивалися підсумки сінозбирання, і тому вся розмова його з Сергієм Івановичем складалася лише з радісних вигуків, за якими, однак, стояли незабутні для них обох фронтові події; але, від'їжджаючи, він запросив Сергія Івановича до себе в Пензу, пообіцяв прислати по нього машину, і тому Сергій Іванович повернувся із Сосняків задоволений і пожвавлений. «Ти не можеш собі уявити, кого я зустрів»,— сказав він Юлії, тільки-но переступивши поріг. «Хто б міг подумати, хто б міг передбачити»,— захоплено говорив він потім увечері Павлові. Він довго після вечері не підіймався на сінник і ходив подвір'ям із закладеними за спину руками; в ньому несподівано прокинулося те почуття, коли він ще був при справах, коли від одного його слова залежав рух людей і подій (нехай у масштабах полку, не це було важливе), і він цілий вечір жив цим почуттям; він і ліг з тією приємною свідомістю значущості і влади, немов усе колишнє повернулося до нього, а вранці і в усі наступні дні, поки чекав машину, був, як звичайно, мовчазний і в день від'їзду на турботи Юлії, яка збирала його в дорогу, відповідав лише, що нічого йому не треба, що всі клопоти зайві, що їде він не до когось там, а до фронтового друга, з яким пройшов не один кілометр війни. Він попрощався з Юлією сухо і згадав про це, тільки коли обкомівська «Волга» уже помчала його по Московсько-Пензенському шосе. Він обернувся, наче крізь задне скло можна було ще розгледіти Юлію, яка лишилася біля воріт, але одразу ж усі думки його знову переключилися на інше; він почував себе так, ніби загубив щось; загубив на якомусь дивно забутому вже перегоні життя; і це щось він болісно намагався відшукати тепер.

VIII

Дорогомиліни жили в цегляному будинку з високими стелями і просторими кімнатами, і квартира їхня була ніби тим місцем, де затишно розмістилися два світи: старий, усе те, що нагадувало про минуле,— важкі горіхові крісла, срібні таці й блюда з кузнєцовських і гарднерівських сервізів, і новий, те, що було тепер у вжитку,— європейські меблі на прямих, хитлявих і тонких ніжках, якими ось уже друге десятиліття заповнюються квартири людей найрізноманітнішого достатку і суспільного становища; це співжиття двох світів особливо впадало в око, коли в широко-

му, як зала, передпокої, зустрічаючи гостей, з'являлися одразу обидві господині: Ольга (Семенова дружина) в короткій і модній шкіряній спідниці, що блищала й шаруділа на ній, коли вона підходила, і Віра Миколаївна (Ольжина мати), довгі шерстяні плаття якої робили її схожою на класну даму і разом з тим якось дивно молодили її. Ольга звичайно казала: «А-а, прибули»,— і потім мовчки дивилась, як роздягалися гості; Віра Миколаївна обов'язково додавала «раді» і «будь ласка» і, витримуючи гордовиту осанку, з прямою спиною дрібними кроками йшла до вітальні.

До війни Віра Миколаївна жила в Москві й перекладала з англійської; оселившись пізніше в Пензі, вона не порвала зв'язків з видавництвами, і, незважаючи на те, що вона не була членом Спілки письменників, переклади її друкували охоче і вона була відома в літературних колах. Не бачачи нічого перспективнішого для дочки, вона і її приохотила до перекладацької справи, яка давала і душевне задоволення, і дозволяла жити так, як вони жили тепер.

Вечорами в їхньому домі завжди бувало людно, і хоч, крім чаю і цукерок, нічого не подавалося до столу, засиджувалися звичайно до півночі; лише Віра Миколаївна іноді не витримувала до кінця і йшла до себе, перш ніж порожніла вітальня; але вранці вставала разом з Ольгою десь об одинадцятій, і обидві господині відразу після сніданку йшли кожна в свою спальню, що правила водночас і за кабінет, і там за притуленими до стін столиками сідали за переклади. Готувала їжу й прибирала в квартирі безвідмовна хатня робітниця Євдокія, що давно прижилася в них і все робила мовчки; в неї не було ні дітей, ні чоловіка, і вона рада була теплому кутку й достатку. Вона бувала непомітна вдень і ще менш помітна увечері, немов ніяково їй було показуватися на люди; і Ольгу, і Віру Миколаївну цілком влаштовувала ця її відлюдність; удень їм потрібна була тиша; але ввечері, як тільки в передпокої лунав перший дзвінок, усе знову оживало і починалося те нове коло вітань, розмов, міркувань і думок, в якому, мов у дзеркалі, повторювалося все, що було вчора. Розмовляли й сперечалися нібито про важливе, про народ, про землю, про політику, але приваблювала всіх не можливість вирішити щось, а лише можливість висловити кілька «вільних» думок. Гості приходили й тоді, коли Семен Дорогомилін бував удома і коли не було його; разом з Вірою Миколаївною і Ольгою вони становили світ, який був безбережний у розмовах, але здебільшого беззмістовний і вузький у справах. Світ, яким жив Семен, навпаки, був ніби обмежений колом партійних турбот і географічним колом районів, куди він виїздив, але саме цей світ і був неосяжний, бо вбирав у себе сотні людських доль і державних справ, від здійс-

нення яких залежав загальний добробут. Світ вітальні усі, хто приходив сюди, подавали як витончений і складний для розуміння інших, і Дорогомилін мимоволі підтримував цю думку, бо не було в нього ні часу, ні бажання заглиблюватися в неї; він не встрайвав у суперечки, тоді як завсідники його дому, які вважали, що вони знають усе, що стосується життя, рішуче висловлювали свої міркування з будь-якого приводу. До п'ятдесят третього року (Ольга ще вчилася, і Семена Дорогомиліна не було в домі Віри Миколаївни) вся сміливість їхніх висловлювань полягала в тому, що вони обговорювали лише значення тих чи інших подій, які відбувалися в країні (який найвищий ступінь прикласти до них), і нічого не заперечували й не зачіпали суті цих подій; після п'ятдесят третього року, хоч збиралися ті ж особи, розмови мали вже інший характер, і сміливість та вільність уже виявлялися в тому, що вони дозволяли собі перебільшувати те, що раніше за них засудив черговий партійний з'їзд і чому дали певну оцінку. Вони мовби забігали вперед, але найчастіше забігали не з того боку, куди все рухалося, і не хотіли потім визнавати, що опинялися в безлюдному просторі. Їм хотілося діяльності, але вся їхня діяльність складалася лише з розмов, які, мов пил, осідали на стінах і шторах вітальні; вони були щасливими, постійно відчуваючи себе оберненими проти течії (як деякі породи риб, що живуть у річках), але насправді вони, як і більшість людей, лише пливли за течією, тільки не по стрижню, а по тихих заводях вздовж берегів.

«Ти нічого не розумієш»,— заперечувала Ольга чоловікові, тільки-но він починав говорити, що все на світі, зокрема й мистецтво, повинно служити одній і ясній цілі.

«Ясних цілей багато, кожна епоха висуває свої ясні цілі, а мистецтво вічне»,— тут-таки додавала Віра Миколаївна з таким виглядом, ніби вона висловлювала істину, відому кожному школяреві.

Саме в цей здвоєний сімейний дорогомилінський світ і мав тепер, після всіх своїх сільських вражень, поринути Сергій Іванович.

Світ цей для кожного починався з передпокою: з кольору шпалер, з бронзових із кришталіками бра, що висіли на стіні, і блиску скла в дверцятах книжкових шаф, з усього того, що, відрізняючись і поєднуючись, одразу ж оточувало гостя атмосферою інтимності й таємничості, яка потім не відпускала вже нікого до кінця вечора. Ця атмосфера не настроювала на покvapливість, і ніхто не міг би з певністю визначити, від чого вона більш походила: чи від того, що шпалери були густого вишневого кольору і при засвіченні бра здавалися бархатистими, чи від того, що по їхньому вишневому тлу був розкиданий малюнок — трипалі підсвічни-

ки із свічками, відтиснуті золотистою фольгою, і свічники, здавалося, блищали мідними гранями, а свічки горіли, випромінюючи те саме тьмяне світло, яким було заповнене все, чи від книжкових шаф, що були старовинні, з червоного дерева, і були ущерть набиті різними дорогими виданнями, але, так чи інакше, а навіть звиклі до дорогомилінського дому давні знайомі Віри Миколаївни й Ольги, заходячи, ніби заново відчували те враження, яке справляли на всіх обстановка й оздоблення передпокою. Навпроти вхідних дверей висіло велике овальне дзеркало у візерунчастій чорненій бронзовій оправі, в яке щоранку видивлялися господині, а вечорами — гості, а на підлозі перед дзеркалом лежав величезний китайський килим з ледь помітним візерунком у центрі; він був начебто несумісного із шпалерами кольору — кольору зимового морозного неба, але його холодна голубизна, що серпанком плавала над підлогою, лише дужче підкреслювала те вишневе тепло, яке найгустішим, здавалося, було на рівні рук, часто оголених у жінок, плечей, облич; обличчя і домашніх, і гостей, навіть худі й хворобливі, забарвлені цим теплим світлом, здавалися пожвавленими й рум'яними, і це було приємно всім. В оздобленні передпокою усі бачили витончений смак Віри Миколаївни, тим часом як від неї залежав лише вибір шпалер, а все інше було випадковим збігом кольору і форм. Книжкові шафи перейшли до неї у спадок і були привезені з Москви; бронзові з кришталіками бра на стінах були ті, які тільки одного разу з'явилися в продажу, так що вибирати не було з чого, так само було і з китайським килимом, який придбали не тому, що сподобався його небесний колір, а тому, що не було в магазині іншого й кращого. Але ж ніхто не бачив, як купувалося й робилося все, а бачили готове, як було обставлено передпокій, і мимоволі ставилися з пошаною до старшої господині.

У вітальні були точнісінько такі шпалери на стінах, як і в передпокій, і доповнювалися важкими шторами, що звисали від стелі, штори були темнішого кольору і в розводах, схожих на малюнок палацової оббивної тканини; вони лежали великими хвилями на вікнах і особливо вигравали, коли засвітлювали люстру і коли матове світло від її мінйонів, посилене блиском кришталевих ланцюжків, падало на атласні гребені цих хвиль. У глибині кімнати, біля стіни, стояло біле піаніно, яке теж перейшло Вірі Миколаївні у спадок; на ньому не грали, бо його вже не можна було настроїти, і воно стояло як прикраса — біле на густому вишневому тлі, з мідними ніжками-лапами, що впиралися в паркетну підлогу. Недалеко від нього здіймалися дві високі, схожі на грецькі колони, тумби, які теж були тільки прикрасою; вони були не з червоного дерева, а тільки майстерно пофарбовані під нього

і були увінчані невеликими порцеляновими статуетками ще гарднерівського, як стверджувала Віра Миколаївна, виробництва. Між піаніно і цими колонами, що особливо, як вважали всі, прикрашали вітальню, розмістилися диван, крісла і стільці, ніби спеціально підібрані з гарнітурів різних часів; вони здавалися незграбними й недоречними (особливо стільці з прямими й тонкими ніжками), коли у вітальні нікого не було, і вільно писувалися в загальний салонний стиль, коли сходилися гості й сідали на цих кріслах і стільцях. Центром усього був великий круглий стіл з попільницями і вазою з бурштинового богемського скла. Поки не подавали чай, стіл був накритий дорогою, того самого вишневого тону скатертю; але перед тим, як занести на срібній таці блюдця, чашки і ложечки, Євдокія застеляла скатерть тонкою і прозорою целофановою плівкою.

Передпокій мав краший вигляд, коли в ньому не було людей; навпаки, вітальня справляла враження лише тоді, коли всі завісники дому були в зборі і їхні плаття, костюми та обличчя поволі переміщалися на тлі вишневих стін і штор, освітлених люстрою, що горіла під стелею.

У багатьох з тих, що приходили сюди, були свої улюблені місця. Євген Тимофійович Казанцев, найдавніший знайомий дому (йому було так само, як і Вірі Миколаївні, під сімдесят), приходючи, одразу ж прямував до важкого павлівського крісла, що стояло біля піаніно. Він вважався відомим у місті кінокритиком. Як він починав у газеті, не знав ніхто; але те, яке становище займав тепер (він завідував відділом, і його рецензії на нові фільми регулярно з'являлися на останній сторінці), знали всі, і це було найбільшою втіхою для нього. Маленькими безбарвними очима з глибини крісла він дивився на всіх, здавалося, з тим спокоєм, ніби ніколи й ніщо на світі не хвилювало його. Йому подобалося в житті все, що було гладеньке й нешерехате, як піаніно, що стояло біля крісла, на яке він клав руку і поліровану поверхню якого йому завжди приємно було відчувати під пальцями, але, незважаючи на цю очевидну нібито врівноваженість і незважаючи на те, що він ніколи й ні на кого не підвищував голосу, в усіх була думка про нього як про жовчну й колючу людину. Він старів, змінювався на обличчі, як старіють і змінюються всі люди, і раніше пругкі напливи шкіри на підборідді, що випирали за комір сорочки, давно вже стали в'ялими складками, але не змінювалися звички й переконання цього старого чоловіка, що вже почав зсихатися, і таким же, яким він був мовчазним і самовпевненим замолоду, ще мовчазнішим і самовпевненішим був тепер, і морщився, і не терпів заперечень. Він користувався у вітальні тим правом старшинства (після Віри Миколаївни), яке йшло не від становища

й сивини, а від вдачі, від того самого мовчання, яким він пригнічував усіх.

Найближчим до Казанцева за віком був професор педагогічного інституту (того самого, в якому навчався старший син Лук'янович, Роман) Веніамін Ісайович Рукавишников. Він читав курс англійської літератури, був цінителем важкуватого Діккенса і шанувальником світлого, як він підкреслював звичайно, таланту Віри Миколаївни і Ольги. Незважаючи на свій уже похилий вік і ніби на протигагу Казанцеву, він тримався так, що йому не можна було дати більше п'ятдесяти; навіть лисина, що пролягала через усю голову до потилиці, блищала й здавалася сизуватою від кольору шпалер, не старила, а, навпаки, молодила його, надаючи обличчю й очам того розумного професорського виразу, фальшивість якого, в чому вона виявляється, звичайно неможливо вловити, а мудрість — уся на видноті і закликає до поваги, і молодив завжди чепурний костюм, і яскраві галстуки, і білі комірці сорочок, що гарно облягали сухорляву шию. Очі його шохвилини бігали з предмета на предмет, немовби відбиваючи жвавість його душі; його вважали розсудливим, діловим, незаслужено обійденим високими посадами. Майже кожні два-три роки його кандидатура нібито в якихось інстанціях висувалася і обговорювалася (то на пост декана, то навіть на пост ректора), і за списком він ішов нібито номером один, але в момент, коли все вирішувалося, прізвище його раптом таємничим чином зникало із списку, і все залишалося по-старому. Чи сам він поширював і підтримував про себе такі чутки, чи це було насправді, ніхто до пуття не знав, але він з явним, здавалося, задоволенням грав роль обійденої життям людини, це давало йому право на скептицизм, поблажливий тон, яким він розмовляв і дивився на людей. Він один з усіх тих, що приходили до Дорогомиліних незмінно, переступаючи поріг, цілував руку Ользі й Вірі Миколаївні. Коли він, схиляючись перед Ольгою, відкривав їй усю величезну й ніби білим пушком обрамлену лисину, на обличчі в неї (він не бачив цього) відразу ж спалахувала тінь невдоволення й осуду; коли він так само нахилився й відкривав лисину перед Вірою Миколаївною, на обличчі старшої господині (він не бачив і цього), навпаки, з'являвся той вираз, що вона розуміла і приймала його тонку й підкреслену гречність.

Вечір у Дорогомиліних вважався нудним і невдалим, якщо чомусь не було на ньому аспіранта Нікітіна. Високий, худорлявий, в костюмі з розрізами на боках, — коли він заходив, усі мимоволі оберталися в його бік і дивилися з тим почуттям очікування, як дивляться іноді на артиста, слова і рухи якого давно відомі всім, але який так добре виконує роль, що всі знову й знову ладні слухати його. Він приносив звичайно новини, про які не можна

було дізнатися з газет і які загалом не мали того значення, щоб друкувати їх, але разом з тим, переказані належним чином, вони справляли враження на всіх і змушували тривожитись і думати. То він розповідав, нібито на якійсь нараді, про яку він несподівано довідався, видатний учений-атомник висловив думку, що пора поставити бар'єр перед науковими відкриттями, що нібито всьому є межа і якщо не поставити бар'єр, то найближчим часом виникне та сама ланцюгова реакція, зупинити яку буде вже неможливо і яка в одну мить перетворить земну кулю з усім живим і неживим на розпечену газову хмару. «І що там наші слова, що наші зусилля»,— додавав він. То він казав (знову ж повертаючись до бар'єра, який треба поставити перед наукою), що є точні дані, ніби вчені (туманно було лише, вчені яких країн) уже знайшли спосіб впливати на гени людини й що людство ось-ось приїде до того, що люди народжуватимуться запрограмованими: стільки-то робітників, стільки-то солдатів, стільки-то технократів-керівників, як у мурашнику або бджолиному вулику, і потім додавав: «І до чого ж наші слова, до чого наші зусилля». Але казав він так не тому, що справді знав щось, чого не знали інші; просто йому, як і всім тим, хто збирався в Дорогомиліних, треба було повсякчас відчувати, що він стоїть проти течії (чим виправдувалася для нього якась ущербність його життя), і цим прот и були ті принесені Никітіним новини, розповідаючи які, він немов ставив себе в становище людини, що, не боячись нічого і всупереч усім існуючим думкам, по-своєму й тверезо дивиться на світ. Майбутнє уявлялося йому похмурим не через те, що розгоралися соціальні бурі, в чому переконували Казанцев і Рукавишников і що сприймалося ним як щось старе й заяложене, а через швидкість наукових відкриттів, які нічого спільного не мають із соціальними бурями і відрізняються від них уже тому, що ведуть до неминучої і загальної катастрофи. Йому подобалося кидати ці фрази про людство і грядущі катастрофи й подобалося дивитись, яке враження вони справляли; захоплюючись, він часто сам не розрізняв, коли виконував роль і коли висловлювався цілком щиро, але збоку завжди здавалося, що він говорив з переконаністю, і ця переконаність викликала в усіх повагу до нього. Його не питали, чому він, виступаючи так проти науки, сам, одначе, займається науковою діяльністю, але не питали, мабуть, тому, що вся його наукова діяльність була звернена стрілкою не вгору, не в майбутнє, а в минуле — він писав дисертацію про пам'ятки російської старовини. «Наші дослідження служать іншим цілям, чи не так, професоре?»— питав він іноді Рукавишникова, хоч його зовсім не цікавило, що думає професор, а важливо було тільки ви-

мовити цю фразу, в якій слова «іншим цілям» були приємні і визнавалися всіма в дорогомилінській вітальні.

Серед вибраного кола людей, що сходилися в домі Віри Миколаївни й Ольги, іноді з'являлися москвичі (давні й нові знайомі матері та дочки), і частіше від інших бував у них Геннадій Тимонін. Коли він приходив, він одразу ж опинявся в центрі уваги; на нього дивилися так, як завжди в провінції дивляться на столичну людину, гадаючи, що вона і поважана, і значна в Москві так само, як поважана й значна тут, і не знаючи, що там, у себе, вона не більш як звичайний рядовий службовець.

Оскільки від Тимоніна чекали чогось особливого, що він мав розповісти всім (щось із кулуарного московського життя), і оскільки йому самому приємно й утішно було здаватися поважаним і значним, він говорив усе, що тільки спадало йому на думку і що сприймалося б як кулуарне московське життя. Він займав звичайно (бо приходив раніше від Казанцева) павлівське крісло і вмощувався в ньому, начебто воно було його домашнім; коли випростував на підлокітниках руки, всім добре було видно накрохмалені манжети його білої сорочки і було видно його улюблені, без яких він не мислив себе, срібні запонки з камінцями; їхній визивний блиск дратував позбавленого свого крісла і невдоволеного цим Казанцева.

IX

Збиралося в Дорогомиліних не тільки чоловіче товариство.

Іноді Казанцев приходив з дружиною, яка була така ж стара, як і він, і така ж мовчазна, і сиділа цілий вечір з неприступним виглядом у своєму чорному оксамитовому платті, яке вона вперше вдягла, напевно, років двадцять тому; воно було підібране, вшиті і все одно велике й виглядало на ній так, як виглядають звичайно дорогі й модні в минулому плаття на худих старих жінках. Весь вираз її зморшкуватого обличчя говорив про те, що вона робить послугу, приходючи сюди, і що — хоч удома в неї немає таких розкошів, але людська гідність вимірюється не тільки цим. Іноді приводив дружину професор Рукавишников, яка одразу ж заповнювала своїм тонким голосом вітальню. Вона викладала англійську в школі, і в Дорогомиліних їй неодмінно хотілося, щоб усі знали про це; коли вона зверталася до Ольги чи Віри Миколаївни, вона нібито ненароком раптом збивалася на англійську, вимовляючи, однак, лише те, що найбільше було їй знайоме, але тут-таки знову переходила на російську, підкреслено вибачаючись перед усіма. Вона була впевнена, що чоловік її ходить сюди лише для того, щоб скористатися впливом Семена Дорогомиліна й зайняти нарешті крісло декана чи ректора, і поводитися відповідно

до цього переконання, запобігаючи, наскільки було пристойно, перед Ольгою і Вірою Миколаївною. Вона завжди захоплювалася їхнім убранням, хоч би як добре була вдягнена сама, знаходячи в них кожного разу щось таке, що неодмінно мало свідчити про витончений смак і старої, і молоді господинь; і це її запобігливе щebetання, що контрастувало з неприступним і гордим виглядом Казанцевої, і розмови, і поведінка інших дам — усе складало той особливий світ турбот, пристрастей і хвилювань, без якого неможливо було уявити загальне життя вітальні. У Віри Миколаївни було своє коло шанувальниць і подруг; в Ольги — своє.

У Віри Миколаївни це коло було широке, і не було в ньому таких, кого вона любила більше чи менше; в Ольги коло було вужче, і вона по-різному ставилася до своїх знайомих. З одними вона обмежувалася лише розмовами на загальні теми, які ні до чого не зобов'язували, з іншими була така близька, що знала їхні таємниці й звиряла їм свої; і до цих інших насамперед належали дві її давні подруги: Світлана Буреєва, дружина Семенова товариша по службі й друга (що вийшла за нього не без Ольжиної допомоги), і Анна Лукашова, самотня жінка, яка пишалася тим, що її репортерські знімки друкувались іноді і в центральній пресі.

Світлана була влаштована в житті, завжди була весела, і турботи її, здавалося, полягали тільки в тому, щоб ні в чому не відстати від Ольги. Те, що вона не заробляла, як Ольга, і не мала квартири з таким передпокоем і вітальною, а жила в звичайному п'ятиповерховому панельному будинку, засмучувало, але не настільки, щоб це її мучило; їй важливо було не відстати в убранні від Ольги, і вона знала всі комісійні магазини в місті й художні салони, і знала, коли й що можна було (по сезону) знайти в них. У неї була така самісінька коротка шкіряна спідниця, як і в Ольги, і такого самого темного кольору, але з фіолетовим відтінком, і ця спідниця була на кілька сантиметрів коротша, ніж у подруги, що надавало їй особливої, як вона потай вважала, пікантності. У неї були красні ноги, якими вони звичайно бувають красивими у більшості молодих жінок, і хоч би що говорили про її вбрання (як, власне, й про Ольжине), і хоч би як осуджували (ясна річ, подумки, позаочі), але, коли вона проходила по вітальні у своїй короткій шкіряній спідниці, що обтягувала її, всі чоловіки, навіть старий Казанцев, мимоволі повертали голови в її бік. Вона знала, що на неї дивляться; але вона удавала, що не помічає цього, тоді як на її щоках спалахував той рум'янець, який з'являється не від ніяковості, а від іншого й приємно збуджуючого почуття. Волосся вона стригла коротко, як було модно, і но-

сила тонкі й круглі золоті кільця у вухах; ці кільця-серсжки й великі круглі голубі очі — тільки вони, здавалося, і були обличчям Світлани; очі були такі виразні, що не можна було, слухаючи її, не дивитися в них; і не можна було не помічати тієї нічим начебто не потьмареної радості життя і не потьмареного щастя, яке вони постійно випромінювали навколо себе. Хоч би з ким і хоч би про що розмовляла вона, очі немовби світилися чистотою її помислів; так само, як вона дивилася на чоловіка, розмовляючи з ним, дивилася й на Ольгу, хоч говорила їй протилежне тому, що говорила чоловікові; так само (що не можна було взяти під сумнів щирість її почуттів) дивилася потім на Віру Миколаївну, на Казанцева — на всіх, до кого підходила. Чоловіка вона запевняла, що ходить до Дорогомиліних брати уроки англійської мови і що треба нарешті зайнятися їй чимось у житті, що було б гідним її; Ользі ж, лишаючись наодинці з нею, з жалем признавалася: «Ти молодець, можеш усе, в тебе все виходить, а я нічого не можу. Я безвольна, абсолютно безвольна». Але ці слова з тією самою легкістю, як усе, що вона говорила, забувались одразу ж, як тільки вона їх вимовляла, і життя, як і досі, крутило її по комісійних магазинах, приводило у вітальню Віри Миколаївни й примушувало знову й знову вислухувати злі й похмурі пророкування аспіранта Нікітіна.

Анна Лукашова, коли вперше з'явилася в Дорогомиліних, справила на всіх враження скромної і сором'язливої дівчини, для якої не було нічого важливішого, ніж її фоторепортерська робота, і яка, не вийшовши заміж у двадцять, не думала нібито про заміжжя й тепер. Вона одягалася стримано; усе було на ній неясних, приглушених тонів; але Ольга помітила, що в цій її манері одягатися був свій стиль і що приглушені тони вона вибирала зумисне, щоб бути на видноті, а не тому, що ніколи було займатися собою. Ольга помітила ще, що тільки-но Лукашова входила в передпокій, обвішана фотоапаратами різних марок, в чохлах і без чохлів (вона звичайно казала, що прямо з діла, і вибачалася при цьому), і як тільки, залишивши фотоапарати в передпокої, заходила до кімнати, — всю жіночу половину вітальні поволі охоплювало почуття ніяковості. Від чого походила ніяковість, ніхто спочатку не міг зрозуміти. Анна була однаково шаноблива з усіма і, вітаючись, обдаровувала всіх тією самою чарівною, як їй здавалося, усмішкою, а коли слухала, на її обличчі завжди був вираз зацікавленості. Але в той же час як вона слухала жінок, її зацікавленість була обмежена якоюсь внутрішньою лінією, за яку Лукашова не хотіла й не дозволяла собі переступати; коли ж сидів перед нею чоловік, — незалежно від того, про що йшла мова, цікаво чи не цікаво було те, про що

говорив він, Анна вся перетворювалася на слух і увагу, і ніяких внутрішніх перепон уже не існувало для неї. Вигнувши коромислом худу спину, яка здавалася їй красивою і модною від худорлявості, так, що крізь плаття чи кофту випиналися гострі лопатки, вона всім обличчям тяглася до співрозмовника, чи то був старий Казанцев, чи лисий професор Рукавишников, чи молодий аспірант Нікітін, і в її округлених очах одразу ж запалювалися світлячки радісного подиву, що говорили (принаймні їй хотілося, щоб вони говорили це), яка вона щаслива і як на відміну від усіх інших може розуміти й цінувати те, що розповідалося їй. З іще більшим подивом і очікуванням чогось нового вона продовжувала дивитися, коли розповідь було закінчено, і своїм манливим поглядом знову й знову спонукала до розмови. Вона нібито не переслідувала ніякої мети, а випадково опинялася в товаристві чоловіків; але ця випадковість повторювалася від вечора до вечора, і всі бачили це, і всім було ніяково від цього. Коли вона підсідала до Семена Дорогомиліна, почуття ніяковості насамперед охоплювало Ольгу, вона помічала погляд Анни, як та дивилася на її чоловіка, помічала, як Семен, із захопленням і не звертаючись ні до кого більше, розмовляв тільки з нею, і це було непристойно і ображало Ольгу; але вона нічого не говорила Анні, побоюючись, як можуть витлумачити її слова. Це саме відчувала й Рукавишнікова, коли бачила свого чоловіка поруч з Лукашовою, і так само, як і Ольга, боячись видатися смішною, мовчки й неприязно відверталася від них. Але найчастіше помічали Анну біля неодруженого аспіранта Нікітіна, і в такі хвилини всім ставало ще ніяковіше, бо ясніше й одвертіше проступали її наміри. А коли посеред минулої зими в Дорогомиліних несподівано з'явився Митя Гаврилов, як і Нікітін, неодружений і наймолодший з усіх, хто приходив сюди, увага Лукашової переключилася на нього; сідаючи поряд, вона дивилася на Митю з тим самим виразом радості й щастя слухати його, як вона раніше дивилася на всіх інших чоловіків у вітальні.

Х

Привів Митю Семен Дорогомилін.

— Син мого старшини, що загинув під Берліном,— сказав він, рекомендуючи його.— Художник,— потім додав, оглядаючи всіх.

Він не любив завсідників свого дому, і Віра Миколаївна, і Ольга, і всі знали це. Але Ольга кожного разу переконувала його, що люди мистецтва, хоч би якими вони здавалися неприємними і хоч би де служили своїй справі, в столиці чи іншому якомусь місті, повинні постійно спілкуватися між собою, розмовляти, сперечатися, що в цьому сенс руху, що так було завжди, в усі часи, і так

буде, і що без оцінок та суперечок немає істини, і поступово в свідомості Семена склалося переконання, що, мабуть, як хліборобів — земля, людям мистецтва потрібне повітря вітальні; тому й вирішив привести сюди Митю.

Те, що Митя був сином загиблого на війні старшини, був сиротою, якого опівав Семен Дорогомилін (саме через фронтову дружбу з Митиним батьком), не цікавило нікого, а було сприйняте як щось звичайне, само собою зрозуміле: але те, що Митя був художником, неабияк схвилювало всіх, і в перші ж хвилини навколо нього склалося товариство, яке, однак, чим більше дізнавалося про нього, тим очевидніше втрачало інтерес до нього. Митя працював ретушером у місцевій друкарні й не намалював жодної картини, а лише виношував задум і готував поки що ескізи й зарисовки до нього; і як тільки він вимовив це слово «задум», — старезний, зморшкуватий і сповнений гідності Казанцев, що залишив було павлівське крісло, щоб ближче розгледіти Гаврилова, перший сказав «а-а» і повернувся на своє місце. Так само, з тим же неприхованим розчаруванням, відійшов од нього професор Рукавишников; потім відійшов аспірант Нікітін, і відійшли дами, що оточували його, і Митя залишився сам. Він відчував себе ніяково і сутулювся, бо незвично було йому серед усіх цих раніше незнайомих людей. Він не знав, що значне створили в житті ці люди, але, вперше опинившись серед них, як усякий новачок у мистецтві, думав про них тільки, що вони світила і зірки; і все зовнішнє оформлення — обстановка передпокою і вітальні, колір шпалер і штор, і кришталевий відблиск від бра та люстри на них, і піднесені розмови, що так природно, здавалося, вливались у весь цей блиск, розмаїття фарб та облич, — лише підсилювало в ньому враження, ніби він і справді доторкнувся до світу, в якому створюються непересічні естетичні цінності. В перші вечори він особливо розгублювався й ніяковів; і було це тому, що він вважав себе внутрішньо біднішим і невідготовленішим, ніж Казанцев, Рукавишников чи Нікітін, і ще тому, що соромно йому було бачити на собі костюми, сорочки і галстуки ширвжитку, на що він раніше не звертав уваги, але що тепер неприємно виказувало в ньому людину явно неінтелігентного походження і виховання. Він відчував себе мовби чужорідним, зайвим; але він не міг не приходити сюди, тому що справа, якій збирався присвятити життя, в його розумінні стояла вище, ніж усі почуття, які виникали у вітальні, і до того ж він не бачив іншого шляху, по якому можна було б посуватися до мети. Привітавшись, він звичайно відходив до стіни, сідав на стілець і, намагаючись бути непомітним, слухав, про що говорилося навколо. Найнеприємнішим було для нього, що він не знав, куди подіти великі і, здавалося, незграбні руки. Він не займався

фізичною працею, але руки справді були великі й широкі, особливо в долонях, так що досить було лише глянути на них, щоб уявити весь його родовід; але Митя соромився не родоводу, а саме рук, і найчастіше тримав їх за спиною, незручно спираючись на них і випинаючи груди. Обличчя його теж було велике й широке, простонародне, і це простонародне, здавалося, проступало в усьому, а головне, в зачісці, як він стригся, високо, під нулівку оголюючи скроні й потилицю. Це найбільше й робило обличчя його широким, сільським. Щось простонародне, сільське було і в білявому відтінку брів та вій, і в невмінні приховувати свої наміри й думки. Що він сидів в неприродній позі й що це викликало усмішки, Митя не помічав; на обличчі в нього світилася своя усмішка, яка то проступала виразніше, то пригасала, залежно від того, які почуття виникали й змінювалися в ньому. Він придивлявся до аспіранта Нікітіна і так само придивлявся до Казанцева, до Рукавишнікова і до господинь, Віри Миколаївни та Ольги, і те, що вони говорили, було несподіваним, новим і цікавим для нього; все хитромудре, фальшиве і набридле їм було відкриттям і одкровенням для нього; він щоразу перебував у тому стані, ніби він переступив за раніше недоступний йому обрій, і світ за обрієм був сліпучий і вражав уяву. І хоч, приходячи додому, Митя не міг сказати собі, про що нове дізнався і чим збагатився, але в душі його ворушилося саме це почуття, що він дізнався про щось, і він знову й знову, як тільки випадав вільний вечір, вирушав до Дорогомиліних. З іще більшим бажанням він почав ходити туди, коли біля нього з'явилася Лукашова.

Він не міг уловити тієї неприродності її обличчя (коли вона сідала біля нього), яка була явною для інших; і не помічав, що вона була старша за нього і що всі у вітальні якось по-особливому ставилися до неї; Анна стала для Миті тією людиною, яка першою немовби визнала за ним право бувати тут, і він був вдячний їй за це й охоче, бачачи лише зацікавленість в її очах, розповідав про себе. Він говорив те, що справді хвилювало його, було життям і становило суть його майбутньої картини, але Анна, яка знала із свого досвіду, що люди в подібних випадках здебільшого люблять говорити неправду, причому таку, яка найкраще подавала б їх,— Анна спочатку підсміювалася в душі з нього. Щоб підтримати загальне ставлення до нього, яке тут склалося, ще більше на виправдання того, що її постійно бачили тепер біля нього,— тільки-но Митя чомусь не приходив до Дорогомиліних, вона з посмішкою переказувала все, що напередодні почула від нього. Їй хотілося бути в руслі загального настрою, але, на подив самої ж Анни, її повідомлення справляли кожного разу зовсім інше, ніж можна було передбачити, враження на всіх у вітальні.

Перше, що вона піднесла всім ніби для осуду, було те, що Митя ходить ночами в міський морг і ходить ще в якийсь анатомічний кабінет і змальовує там мерців та людські скелети. «Ви уявляєте»,— промовляла вона з тим виразом, що було ясно, як вона сама ставилася до сказаного. Але замість осуду вона почула прохання переказати все з подробицями, а коли прийшов Митя, помітила, що всі знову, як і першого вечора, коли він тільки з'явився у вітальні, з цікавістю дивилися на нього. Всім було ясно, що людина, яка обрала натурщиками мерців і скелети, безперечно, таїла в собі якусь загадку. «Так, у ньому щось є»,— немовби резюмуючи цю загальну думку, промовив Казанцев, виходячи того вечора від Дорогомиліних і повертаючи суху старечу голову до професора Рукавишнікова, що трохи відстав від нього, і фраза його, повторена наступного дня професором, ще більше зміцнила загальний інтерес до Миті. Інтерес почали виявляти й до Лукашової. Від неї чекали тепер новин і збиралися в гурток, коли вона починала говорити. Заохочена увагою, Анна то розповідала, як Митя шукає поєднання фарб, щоб природніше намалювати в майбутній картині колір людської крові: свіжої, яка юшить з ран, яка запеклася й змішалася з землею (дарма, що сотні художників до нього уже робили це); то повідомляла, що він цікавиться костюмами різних віків і що нібито спеціально для цього їздив торік до Москви, в музеї, і що там-таки, в московських музеях, змальовував мечі, стріли, кольчуги; то раптом переводила розмову на інше, що він цікавиться археологією, етнографією і ще чимось, що було, безперечно, значним; і поступово навколо Миті складався той ореол загадковості, в який насамперед почала вірити сама Анна, але в який, навпаки, чим більше вона додавала до нього, тим менше вірили інші, і зрештою ореол цей якось і дуже несподівано був розвінчаний аспірантом Нікітіним. «Усе просто,— сказав він, лише кілька хвилин порозмовлявши з Гавриловим і відходячи від нього.— Перпетуум-мобіле, вічний двигун». Митя мріяв створити полотно, яке увібрало б у себе історію воєн; йому хотілося, щоб картина згустком жаху примусила людей припинити виробництво гармат; цей задум і охрестив Нікітін як винахід вічного двигуна. А Казанцев, який особливо любив висловлюватися коротко й афористично, додав: «Ще одна купа черепів»,— натякаючи на відому картину Верещагіна, що, як він думав, не користувалася популярністю. Але, незважаючи на це нове охолодження до Миті, на нього вже не дивилися як на чужого у вітальні; всім здавалося, що він теж стоїть проти течії і тому — своя людина тут. І тільки Лукашова не хотіла розлучатися з ореолом загадковості, який і досі (для неї) оточував Митю, і з кожним днем їй усе більше подобалися його білясті брови, що здавалися навіть якимись особ-

ливими; почуття, яке вона мала до нього, було тим почуттям, нібито замість купи цеглин вона побачила збудований з них дім, який був міцний, був пропорційний і яким можна було не тільки мріюватися, але знаходити в ньому нові й нові достоїнства та красу. І хоч зовні Анна нібито ні в чому не змінилася, але ні у виразі її обличчя, ні в погляді, як вона тепер дивилася на Митю, вже не було тієї звичної і знайомої всім у вітальні фальшивої зацікавленості, а було інше, що саме й приваблювало Митю і змушувало його вірити їй.

XI

Коли Сергій Іванович (усе на тій самій обкомівській чорній «Волзі») під'їздив до Дорогомиліних, усі щоденні відвідувачі їхнього дому були в зборі й жваво обговорювали телевізійну передачу, яку щойно подивилися. У програмі «Міські новини» виступав сьогодні Казанцев. Ще за тиждень всіх у вітальні попередили про цю подію, чекали її і тепер, прослухавши, розмовляли про неї. Передачу записали на плівку, і тому Казанцев був тут-таки, у вітальні. Він сидів на своєму звичному місці, в павлівському кріслі, задоволено погладжуючи сухими зморшкуватими пальцями поліровану кришку піаніно, і був у тому рідкісному для себе доброму настрої, ніби й справді не уявний, не очікуваний тільки, а справжній успіх нарешті прийшов до нього. Він розповідав у програмі про нові фільми; в середині виступу він вимовив фразу, яка, можливо, лишилася б непоміченою, бо нічого особливого не було в ній, — він сказав лише, що пора відходити від надуманих і примітивних шаблонів у кіно і братися за життєво важливі конфлікти, — але він звернув увагу всіх на цю свою фразу, головне, на її підтекст, і саме цей неіснуючий і вигаданий підтекст і був тепер предметом загальної розмови.

Сергій Іванович не знав нічого цього.

Він під'їздив до будинку Дорогомиліних з тим почуттям, що побачить сім'ю свого фронтowego друга, і все уявлення про цю зустріч було в нього таке саме, неначе його запросили до Кирила Старцева або ще до когось, чий побут і все в квартирі мало чим відрізнялося від тієї обстановки й того життя, яким він жив сам у Москві і яким могли, на його думку, трохи краще чи трохи гірше, жити інші. Він сподівався побачити одне, а побачив зовсім інше, зайшовши в дорогомилінський передпокій; і тому з перших же хвилин його охопило дивне відчуття якоїсь своєї несумісності з усім тим, що стояло, висіло й світилося тепер навколо нього.

Двері відчинила йому Ольга.

— Від Семена? — спитала вона з тією інтонацією, яка не означала ні радості, ні розчарування, як завжди зустрічала гостей.

Вона була в светрі й шкіряній спідниці; на її плечі вільно спадало пряме й негусте волосся; і між ним та чорним коміром светра виднілося вузьке й загострене обличчя. Сергія Івановича вразив холодний вираз цього обличчя.

— Так,— сказав він, дивлячись одночасно і на це обличчя, і на Віру Миколаївну, котра підходила до нього, і прислухаючись до голосного гомону, що долинав з вітальні. Обличчя Віри Миколаївни було, здавалося, ще більш вузьким і загостреним, ніж в Ольги, і теж було немовби обрамлене темною овальною рамкою; але вздовж щік і навколо підборіддя було не волосся і не комірець светра, а була хустка, пібито по-старечому, але водночас і не по-старечому запнута. За хусткою ховалося все те, що старило Віру Миколаївну і чого не повинні були бачити інші: сивина, дрібні зморщечки і великі складки з жовтим і застарілим напливом жиру; але на щоках і лобі шкіра була натягнута (тією ж хусткою, туго зав'язаною біля підборіддя), здавалася гладенькою, і тому щось молодежаве проглядало в її такому ж холодному, як і в дочки, обличчі.

— Прошу, будь ласка,— промовила Віра Миколаївна, висуваючись поперед дочки і нахилом голови й жестом худих коротких рук запрошуючи Сергія Івановича за собою.

Кілька секунд Сергій Іванович нерішуче стояв і дивився на Ольгу. Але її погляд нічого не сказав йому. І тоді — в пом'ятому піджаку, пом'ятих штанах, із скуйовдженим і лише пригладженим долонею волоссям, в усьому тому вигляді, в якому тільки буває людина з дороги, котра не встигла ще вмитися, запилена і почуває себе через це незручно й ніяково,— він рушив за Вірою Миколаївною до дверей, за білими, зашклененими й розчиненими стулками яких ще голосніше, здавалося, було чути різні, чоловічі й жіночі, голоси. «Сімейне торжество, чи що? Але чому Семен нічого не сказав мені?»— подумав він, ще більше відчуючи ту саму несумісність з усім навколишнім, яку відчув ще в передпокої і яка потім довго не відпускала його. З червоним, засмаглим (після сінокошу) обличчям, важкий, він ніби ще поширював навколо себе пахощі річки, сіна й луку і не тільки відрізнявся від усіх людей, які були у вітальні, але немов прийшов із зовсім іншого світу.

Віра Миколаївна почала по черзі знайомити його з усіма, хто був цього вечора в її домі.

Спочатку вона підвела Сергія Івановича до невеликої групи людей, яка стояла ближче до вхідних дверей і в якій центром був професор Рукавишников. Він ніби аж височів над усіма своєю яйцеподібною лисою головою. Цю голову і яскравий з білими прожилками малиновий галстук на грудях професора, мовби спеціаль-

но підібраний ним у тон шпалер і штор, найперше побачив Сергій Іванович і знову подумав, що, мабуть, не просто щось святкове, а щось дуже врочисте має сьогодні тут відбуватися.

Рукавишников з властивою йому статечністю і переконанням, що тільки він володіє істиною, розвивав свою звичайну ідею про соціальну структуру суспільства. Ідея ця була ніби проста й полягала в тому, що він заперечував будь-яку можливість безкласового суспільства. Він говорив, що тим часом як зникатимуть одні класи, на зміну їм одразу з'являтимуться інші, які теж бортимуться між собою, і що рух цей нескінченний, як нескінченне життя світів у всесвіті; він доводив те, що доводив завжди, хоч би з чого починалася розмова в Дорогомилівних, але сьогодні цю саму думку він неначе виводив з підтексту тієї фрази, яку щойно в середині свого короткого виступу по телебаченню висловив Казанцев.

— Що він мав на увазі? — говорив Рукавишников, маючи на думці, і всім це ясно було, Казанцева.— Він мав на увазі,— вів далі професор, що вже не пам'ятав, однак, як насправді прозвучала фраза Казанцева по телебаченню, а виходив із свого і для себе заданого її змісту,— примітивність, шаблонність нашого мислення. Тобто мислення митців,— виправився він,— які шукають конфліктів між хорошим і кращим або, що, зауважимо, буває рідше, між поганим і хорошим, добром і злом, тоді як головний конфлікт життя — постійна полюсна зосередженість і розстановка сил. І на кожному полюсі є і своє добро, і своє зло, і своє «за», і своє «проти»...— В цьому місці промови люди, що стояли перед ним і ніби з увагою слухали його (це були: Лукашова, Митя Гаврилов, дружина Рукавишникова і ще двоє малознайомих усім і не зайнятих сьогодні в спектаклі артистів з місцевого драматичного театру), злегка заворушилися й розступились, наче запрошуючи в свій гурток господиню й чоловіка, який підійшов з нею і якого вони бачили вперше, і Віра Миколаївна збиралася відрекомендувати його їм.

— Однополчанин? — перепитав Рукавишников, підкресливши саме це з усього, що було сказано про Сергія Івановича.— Цікаво,— додав він. І одразу запитав:— Ви чули виступ нашого старого?

Сергій Іванович здивовано подивився на професора і на Віру Миколаївну.

— Ви багато втратили,— додав Рукавишников, не даючи нічого сказати Сергієві Івановичу:— Його думка про важливість життєвих конфліктів...— Незважаючи на те, що Сергій Іванович і далі вражено дивився на нього, і незважаючи на невдоволений вираз обличчя Віри Миколаївни, Рукавишников майже слово в слово

повторив усе, що він говорив тільки-но, і Віра Миколаївна та Сергій Іванович не могли відійти від нього.

Невдоволений вираз у Віри Миколаївни був тому, що вона знала наперед усе, що почує від Рукавишнікова, і їй непристойним здавалося затримуватися біля професора, коли гість не був ще відрекомендований усім.

— Ви розумник,— нарешті вибравши мить, сказала вона, перебивши Рукавишнікова знову на тому самому місці, коли він тільки-тільки заговорив про полюсну розстановку сил.— Я завжди вважала: щасливі ті студенти, які слухають вас. Так, так,— підтвердила вона, усміхнувшись, і її усмішка враз ніби зісковзнула по зморшках, що позначилися біля губ, під хустку, до невидимих жовтих складок на шиї.— Ми ще підійдемо до вас.— І, нахилом голови запросивши Сергія Івановича йти за собою, з іще немовби більш гордою і прямою спиною рушила в глиб вітальні.

Аспірант Нікітін, до якого вони підійшли, теж почав щось про конфлікти, вважаючи (напевне, як і Рукавишніков), що Сергій Іванович належав до людей мистецтва, і Сергій Іванович з тим самим подивом, як дивився на Рукавишнікова, дивився тепер на аспіранта. Потім Віра Миколаївна підвела його до двох дам, одна з яких була дружиною Казанцева, в дорогому старомодному оксамитовому платті, що мішкувато сиділо на ній, друга — Світлана Буреева, в светрі, такому ж тонкому й модному, як у Ольги, але тільки іншого відтінку. Ще виразніше, ніж з Рукавишніковим і Нікітіним, не вийшла в Сергія Івановича розмова і з цими жінками; від знайомства з ними (коли він одійшов од них) лишилося в нього тільки те враження, що він бачив перед собою пихату й горду стару жінку в чорному і великі, круглі очі Світлани, які весело й наче співчутливо дивилися на нього; йому приємно було бачити ці очі, але піяково було дивитися на її високо оголені коліна, які, хоч як він намагався не дивитися на них, весь час потрапляли в поле його зору і бентежили його.

Останнім, кому Віра Миколаївна відрекомендувала його, був Казанцев.

— Дуже приємно,— сказав Казанцев, наче дивлячись на Сергія Івановича, коли той подав руку, і водночас дивлячись повз нього.— Ви художник? — згодом спитав він, коли Сергій Іванович сів поряд з ним.

— Ні.

— Журналіст?

— Ні.

— Хто ж?

— Просто... знайомий.

— А-а,— розчаровано мовив Казанцев (як він зробив це в перший день знайомства з Митею Гавриловичем).

— Ви не скажете, що тут відбувається, яке торжество? — в свою чергу спитав його Сергій Іванович, і Казанцев, повернувши до нього маленьку на сухій зморшкуватій шиї голову, так здивовано-багатозначно поглянув на нього, що в Сергія Івановича вже до кінця вечора жодного разу більше не виникало бажання розмовляти з ним.

Так само як звичайний сірий камінь, виїнятий з бруківки й покладений поряд з різними відшліфованими металевими предметами, не може злитися з ними в одне ціле (як цей самий камінь злився б на бруківці), а живе самостійним життям у загальному переливі блиску та барв,— такий вигляд мав Сергій Іванович серед усіх людей, що наповнювали дорогомилінський дім і жваво розмовляли між собою. З тим почуттям несумісності, яке тепер, коли його після знайомства всі немов покинули й забули, новою і ще сильнішою хвилею охопило його; із своїм розумінням життя і призначенням людини в ньому і з враженнями від сільської хати Лук'янович і всього того селянського побуту із сінником, які ще не вивітрилися з нього, з відчуттям краси ранку, сонця і білястої зелені квітучого вівса, що, як завжди здавалося йому, тягся до самого обрію,— з усім цим своїм світом вражень і думок Сергій Іванович був такий далекий від розуміння того, що бачив зараз навколо себе, що і люди, і стіни, і крісла, все уявлялося йому якимсь неприродним, несправжнім, фальшивим. Неприродними були обличчя, галстуки, білі комірці сорочок, костюми і плаття на жінках; неприродними і фальшивими були слова і фрази, зміст яких викликав подив у Сергія Івановича. Коли він повертався до професора Рукавишнікова, виразно бачив уже знайому яйцеподібну лису голову, яка височіла над усіма, і виразно чув, про що говорив професор. «Життя — це боротьба, а людство — це єдиний організм, поділений на соти-держави, і повинен жити за єдиним натуральним законом природи»,— чув він. «Який організм? Що може бути спільного між ними і нами? Що за нісенітниця?» — думав Сергій Іванович, для якого людство завжди поділялося на дві цілком зрозумілі й несумісні половини за своїм соціальним ладом. «Що спільного, що за нісенітниця»,— повторював він. Він чув, як у другому кінці вітальні аспірант Нікітін, біля якого стояли Світлана та Ольга, говорив щось зовсім протилежне тому, що доводив професор. «Головний конфлікт сучасного суспільства полягає в тому, що ми вже вторгаємося в межі недозволеного,— долинали звідти, від аспіранта.— По-перше, осягти все неможливо, хоч би як ми прагнули, бо існує нескінченність, а по-друге, нам тільки здається, що з кожним новим відкриттям ми робимо крок уперед,

тим часом як кожен наш такий крок — це рух назад, до вогню, пари, газу, до всього того, чим уже була земля мільярди і мільярди років тому». «Про що він?» — думав Сергій Іванович, якому не тільки незрозумілими, але дивними й чужими видавалися ці слова. Він бачив, що Казанцев, який сидів поряд з ним, час від часу, повертаючись до Віри Миколаївни, щось говорив їй, і бачив, що Віра Миколаївна охоче і щось своє відповідала йому; тут теж йшлося про людство, віки й конфлікти. І все це у свідомості Сергія Івановича ніяк не могло вкластися в струнку думку, яка була б йому ясною. Він лише відчував, що інтереси всіх цих людей, котрі зібралися у вітальні, були іншими, ніж інтереси людей, які жили в Мокші, що міркування Степана й Павла все-таки ближчі й зрозуміліші йому, тим часом як розмови, які точилися тут (хоч і торкалися в них немовби глобальних проблем життя), здавалися далекими, незрозумілими й дивними.

XII

Усе, що відбувалося у вітальні, становило світ, в якому були свої цілі, звички й пристрасті; світ цей стосувався Семена Дорогомиліна лише остільки, оскільки всі ці люди збиралися в його домі. Але для Сергія Івановича поняття дім і господар були неподільні, і той головний висновок, який він встиг уже зробити для себе і з спостережень за Казанцевим, Рукавишниковим, за аспірантом Нікітіним і Світланою та Ольгою, які з оголеними коліньми стояли біля нього, він мимоволі переносив на Семена Дорогомиліна.

В Сосняках, коли він уперше побачив Семена, йому здалося, що колишній командир роти майже не змінився, принаймні характером, з тих воєнних часів; так само він подумав про Семена й сьогодні, коли обнімався з ним біля під'їзду обкому; але тепер подумав, що враження те було помилкове і що йому не треба було приїздити сюди. Він знову й знову подумки повертався до того, з якою холодністю відчинила йому двері Семенова дружина, і все його подальше перебування тут, здавалося йому, було вже наперед визначене цією її холодністю. Він не питав: «Для чого я тут?» Але він почував себе так, ніби постійно запитував себе про це; і в той час як у вітальні велася жвава розмова (Рукавишников і аспірант Нікітін, зійшовшись, сперечалися тепер поміж собою, вкотре, мабуть, з'ясуюючи, що саме зрештою погубить людство: бурхливий розвиток науки чи соціальні бурі?), Сергій Іванович уже не прислухався до неї; голоси тих, що розмовляли, то виразно долинали до нього, то раптом усе стихало, і він увесь немовби поринав у ті свої думки, які володіли ним тепер. Він намагався

уявити собі, що він робив би у цей час, якби не приїхав сюди, в Пензу, і йому згадався луг між вівсяним полем і річкою, той самий, на якому він з Павлом і Степаном ставив стоги. Він думав, що зараз Павло, закінчивши роботу, йшов із Степаном стежиною через вівсяне поле, де ще вчора разом з ними проходив і Сергій Іванович, і вся долина, що відкривалася за вівсяним полем, і дахи сільських хат, що височіли попереду, і річка за спиною, яку, озирнувшись, можна було легко розгледіти крізь темні зарості верболозу, і рожевий захід сонця на півнеба, красу якого можна зрозуміти тільки в полі і тільки серед квітучого вівса,— усе це так виразно поставало перед ним і таке несумісне було з усім тим, що оточувало його в дорогомилінській вітальні, що він відчув досаду на себе за цю безглузду поїздку. Йому здавалося, що саме в Мокші було зосереджено все хороше й добре на землі. Весь побут лук'яновської сім'ї з пізніми й щедрими вечереми, коли сходилося за столом гомінке й велике сімейство шуряка, з неквапливими розмовами, які велися за столом, жартами й стурбованістю, чи буде завтра гарна погода, чи піде дощ,— цей побут, здавалося Сергієві Івановичу, був позначений якимсь особливим змістом. Павло завжди говорив лиш про те, до чого він міг прикласти руки й що в загальному ланцюгу селянських справ (як буде виконано все) залежало від нього. Важливо, щоб ріс овес і височіли на лугу стоги сіна. А Казанцева, Рукавишнікова, Нікітіна і всіх інших у вітальні, чії голоси, як і раніше, лунали навколо Сергія Івановича, турбувало інше, загальні і здебільшого надумані проблеми, розв'язання яких у кращий чи гірший бік аж ніяк не залежало від них; вони сперечалися про те, до чого не могли прикласти ні розуму, ні рук, і тому їхні розбурхані пристрасті були пустопорожніми, безплідними, позбавленими сенсу. Сергій Іванович і відчував, і розумів це, і тому мимоволі все лук'яновське, сільське протиставляв їм.

Йому здавалося, що в кімнаті було задушно, і він вийшов на балкон. Походжаючи по ньому, він більше дивився під ноги, на викладені в шаховому порядку світлі й темні плитки, і лише зрідка кидав погляд на те, що було за перилами. За перилами був вузький, стиснутий цегляними стінами двір, що колодязем ішов униз; на асфальтовому дні цього колодязя бігали діти, яких у сутінках, що дедалі густішали, можна було розрізнити тільки по світлих сорочках і платтячках. Угорі, над колодязем, виднівся синій квадрат вечірнього неба, в центрі якого ніби непорушно висіла біла з рожевою від призахідного сонця окантовкою хмара. Але ні колодязний клапоть двору, ні такий самий квадратний клапоть неба над ним, ні стіни будинків з балконами і вікнами, що віч-у-віч дивилися одне на одне,— ніщо не здалося Сергієві

Івановичу чимсь незвичайним: у Москві, недалеко від площі Повстання, де він жив, було те саме, що було тут; ступаючи по шахових плитках, вдивляючись у них і мимохіть відраховуючи кроки, він і далі думав, що він робив би тепер, якби не приїхав сюди. «Хто гнав мене, навіщо?» — запитував він. Але в той час як він вимовляв ці слова, він згадував, як Павло, залізни на сінник, тільки-но клав голову на подушку, засинав одразу ж, наче ніколи й ніщо в житті не хвилювало його. Сергієві Івановичу було байдуже, чому засинав шуряк; він згадував лише, що шуряк засинав і що це було природно, що так має бути в усьому і що ніякі умовності не повинні сковувати людей. «І він ще поривався до міста», — думав Сергій Іванович, тим часом як на його обличчі, невдоволеному й похмурому, все помітніше з'являвся насмішкуватий вираз.

Унизу, за перилами, хтось із дітей заверещав, і Сергій Іванович, зупинившись, зазирає у темні двору; коли він обернувся, на балконі вже стояли Митя Гаврилов і Лукашова. Взятими в рот сигаретами вони тяглися до одного, запаленого Митею сірника; їм явно весело було від того, що вони робили, і вони сміялися; сірник згасав, Митя одразу ж запалював новий, і так повторювалося кілька разів, поки вони нарешті закурили. Сергій Іванович дивився на них з тим почуттям, начебто на його очах відбувалося непристойне. Він бачив, що Лукашова була набагато старша од Миті, і сміялася вона так, ніби щось порочне уже єдило її з ним. Сергій Іванович одвернувся од них, але їхні освітлені сірником обличчя ще якийсь час мовби стояли перед його очима.

— Ану їх! Ти розумніший за всіх їх,— говорила Лукашова, переходячи на шепіт і скошуючи очі на Сергія Івановича, якому, однак, добре було чути все.

— Я просто не згоден з ними.

— Ану їх! Ну їх! — І Лукашова начебто поцілувала Митю в чоло чи в щоку; в усякому разі, так здалося Сергієві Івановичу.— Сі хочу подивитися твою картину, дорогий,— одразу ж додала вона.

— Будь ласка. Але картини ще немає, є тільки ескізи до неї.

— Нехай ескізи.

— Будь ласка, коли завгодно.

— Ідьмо зараз.

— А чи зручно? Рукавишников...

— Нові розділи з Діккенса? Він нудно читає.

— Ну, не кажи.

— Нудно, нудно, дорогий.— І знову почувся звук поцілуанку, і Сергієві Івановичу знову неприємно було чути його.

Коли він знову лишився сам на балконі, він ще якийсь час дивився в глибину двору, ніби щось іще цікавило його там; потім почав походжати з тим самим зовнішнім спокоєм, як щойно, до появи Лукашової і Миті Гаврилова. Він начебто, як і раніше, вдивлявся в шахову пістрявість плиток під ногами і відраховував кроки, скільки він робив їх від одного кінця балкона до другого, і намагався ще щось згадати про Павла, що могло б бути прикладом для всіх цих людей, які зібралися в Дорогомилінних, але колишні думки вже не могли в тому злагодженому порядку повернутися до нього; він думав про Лукашову і думав про Митю, яких, по суті, не знав, що вони були за люди; але те, як вони поводилися на балконі, і різниця у віці, яка була між ними, виразно нагадали Сергієві Івановичу дочку й Арсена; і від цієї згадки, і від холодності, з якою його прийняли тут і не помічали тепер, і через те, що Семен Дорогомилін затримувався і що не було ніякого виходу, крім як чекати його,— від усього цього, поєднаного разом, у душі Сергія Івановича піднімалося якесь болісне почуття. Він не почув, як Семен Дорогомилін, визирнувши з балконних дверей, покликав його; тільки коли його ім'я було повторене кілька разів і голосніше,— немовби отямившись ураз, він зупинився й поглянув на Семена.

— Ти чого ховався тут,— сказав Семен, весело дивлячись на нього.— Ану, ходімо,— додав він так само весело, ніби передаючи свій настрій Сергієві Івановичу.— Я затримався, пробач, але не по своїй волі.

XIII

Перед цим днем, коли до Мокші за Сергієм Івановичем було послано машину, Семен Дорогомилін їздив у Піщаногір'я, де зводили найпотужніший в області птахокомбінат. З будівництвом комбінату не все було гаразд, і не викликало сумніву, що начальника робіт треба знімати з посади. З цією визначеною пропозицією Семен повернувся до Пензи. Коли він доповідав секретареві обкому, як це буває в більшості випадків, йому, як людині, що добре розібралася в обстановці (і як інженерові-будівельнику в минулому), тут-таки запропонували самому очолити будівництво. Пропозиція так несподівано прозвучала для Семена, що він не зміг відмовитися, і, тільки коли опинився в своєму кабінеті, весь смисл того, що він зробив, з усіма можливими наслідками, ураз немовби почав поступово прояснюватися йому. Він сів був за письмовий стіл і зібрався (ніби продовжуючи свої звичайні справи) подзвонити комусь, але погляд його, лише ковзнувши по білому телефонному апарату, раптом наче розсунув стіни і той простір, який лежав тепер між ним, що сидів у кабінеті, і Піща-

ногир'ям, звідки він приїхав кілька годин тому, і крізь ці розсунуті стіни й широко розкритий простір він побачив сіре, сухе й похмуре поле з недобудованими корпусами й дощаними бараками, в одному з яких жили робітники з сім'ями, в другому — містилася контора, їдальня і квартира начальника будівництва Буренкова. Те перше безрадісне враження, яке справило на Семена будівництво, коли він дивився на нього крізь скло машини, підїжджаючи до нього тепер, було підсилене у ньому тим відчуттям, що він муситиме постійно бути серед цих бараків і корпусів, застелених червонястим будівельним пилом. Але головне — він не міг уявити собі, як скаже про своє призначення Ользі. Він згадав, як він обідав з Буренковим у їдальні й те гнітюче почуття, яке лишилося після обіду й розмови з ним. Низенький, лисий, з обличчям людини, що хронічно не висипляється, начальник будівництва ніби ось стояв перед Семеном, і в очах його, спокійних і розумних, ще наче помітніший був той вираз смутку, який навівають звичайно осінні поля, що, відпрацювавши літо, опустілі й захльостані дощами, йдуть під сніг, на спочинок. Це почуття туги, порожнечі й жалю було тепер, здавалося, не в Буренкова, а в самого Семена, і до себе самого. Загальний інтерес справи, про який він так палко говорив у кабінеті секретаря обкому й що справді хвилювало його, тепер уже не мав для нього колишнього сенсу; чи закінчать у строк будівництво птахокомбінату, чи ні — не це турбувало його; він думав, у якому він несподівано неприємному становищі опинився і що треба зробити йому тепер.

Додому він повернувся пізніше, ніж звичайно.

Звичклий до всього в домі, — коли Ольга відчинила йому двері, він якусь мить постояв на порозі, обводячи поглядом передпокій; він дивився на шпалери, килим і кришталеві бра на стінах так, наче все бачив уперше, і це все, що було гордістю Віри Миколаївни й було гордістю Ольги, вишневе й голубе, відбите в крапельках кришталю і овальному, в оправі дзеркалі, він мав залишити тепер тут і переселитися в барачну, з непофарбованими й нерівними дощаними стінами кімнату. Він подивився на Ольгу, що стояла перед ним з розпущеним по плечах волоссям, в чорному тонкому светрі й короткій модній спідниці, і весь її вигляд і спокій, з яким вона чекала, що скаже він, знову викликали в ньому свідомість провини, що він не може позбавити її цього життя, до якого вона звикла (і звук він сам); і замість того, щоб сказати їй приготовлену було фразу: «Ну, поздоровляй», яку він збирався вимовити усміхаючись, щоб згладити перше враження, він лише витиснув із себе: «Ось так», — і, не заходячи ні на кухню, ні до вітальні, де, до речі, давно вже нікого не було, попрямував просто в спальню.

— У тебе неприємність? — спитала Ольга, що увійшла слідом за Семеном.

— З чого ти взяла?

— Я теж думаю, яка може бути неприємність у людини, якщо вона живе,— сказала вона.— Коли людина помирає, це неприємність для неї, а все інше дрібниці.— Вона не думала того, що говорила; в її свідомості ще тривала суперечка, розпочата, як завжди, Нікітіним і підхоплена професором Рукавишниковим, і все, що лежало поза цією суперечкою, зокрема й чоловікові неприємності, було далекє від неї і не сприймалося всерйоз.— Ти вечерятимеш? — далі спитала вона.

— Ні.

— Спати?

— Так,— відповів Семен, скидаючи піджак і прилаштовуючи його на плічка в гардеробі.

Тим часом як він неквапливо і втомлено роздягався по один бік низького двоспального ліжка, за його спиною, по другий бік цього ліжка, було чути, як роздягалась Ольга. Вона скинула спідницю і зняла светр і в рожевій нічній сорочці підійшла до дзеркала, щоб прибрати волосся, яке ще більше недбало, здавалось, було розсипане зараз по її спині й плечах. Семен обернувся в ту мить, коли вона, піднявши оголені руки, заплітала косу. Вона була спокійна так само, як була спокійна вчора, позавчора і три дні тому і як була спокійна завжди, живучи з Семеном і матір'ю; вона настільки звикла до думки, що ніщо в житті не може змінитися для неї, що була впевнена — так само ніщо в житті не могло змінитися й для Семена. Різноманітністю були для неї лише поїздки до Москви, коли вона одвозила рукопис у видавництво, або коли щось траплялося у вітальні, як, наприклад, сватання Миті Гаврилова до Лукашової, що назрівало тепер; або та сама постійна суперечка аспіранта Нікітіна з професором, яка цікавила її і в якій вона подумки то ставала на бік аспіранта з його теорією уперед до минулого, то на бік професора з його похмурим прогнозуванням перманентності соціальних та й фунів; але ці інтереси її, вона знала, нічого спільного не мали з колом Семенових інтересів, і тому все її душевне життя умиць неначе згорталось й завмирало, як тільки вона відчиняла двері чоловікові, і в очах залишався тільки той холодний вираз, який, тільки коли звикнути до нього (і тільки тому, що Семен звичайно був сам заклопотаний службовими справами), можна було не помічати в ній. Вона заплітала зараз косу перед дзеркалом і бачила відбите в ньому чоловікове обличчя; обличчя це було похмуре, і Ольга нібито помічала це, але тривога не пробивалася до неї крізь звичну умиротвореність її душі, і з холодним

спокоем вона й далі робила те, що робила кожного вечора перед тим, як лягти в постіль. Але Семенові дивним і неприємним був цей її спокій; він бачив її руки і бачив (теж відбитий у дзеркалі) холодний вираз її очей, і вираз цей, який раніше він начебто не помічав, здавався йому тепер образливим; він раптом уявив усе своє життя з Ольгою в тому світлі, як він подумав про неї тепер, і його вразила несподівана і ясна думка, що він ніколи не любив у ній ні розуму, ні розважливості, а любив тільки тіло, нестримно й по-дурному, те саме тіло, яке тепер красиво й манливо світилося під рожевою нічною сорочкою. «Піщаногір'я... Яке може бути Піщаногір'я для неї»,— подумки мовив він, одвертаючись і червоніючи від того, що думає неправду, що не тільки краса її тіла, але щось інше й більше завжди вабило його до Ольги.

Поки він лягав у ліжку і потім, коли вже лежав, погасивши нічник на тумбочці біля ліжка, він жодного разу не глянув на Ольгу, ніби вона була винна перед ним, і він навіть твердо знав, в чому вона була винна, і хотів, щоб вона відчула це; і разом з тим він так само ясно бачив, що він несправедливий був зараз до неї, і думав, що треба повернутися й сказати щось, щоб загладити вже цю свою провину перед нею. Він боровся з собою, не зважаючи ні на що, і — то раптом з огидою уявляв її тіло, яке було красиве, гнучке й доступне йому, було поряд і зіщулено зігрівалося під ковдрою, то замість цього тіла так само раптово з'являлася перед очима істота, маленька й гарна (якою він завжди вважав Ольгу), з білим загостреним личком, з чілкою до брів і волоссям вздовж щік (уже тоді, замолоду, вона любила цю зачіску, коли волосся вільно й прямо спадало на плечі), і ця істота, чарівна в своїй життєрадісності, кожного дня немовби по trochu відкривала перед ним завісу іншого, ніж він знав до цього, життя. Він відчував, що весь її світ (спосіб її життя з матір'ю, і квартира, і обстановка, і постійні зборища цікавих людей, поки він нарешті не навчився розуміти й зневажати їх),— що її душевний світ був привабливіший, і він тягся до цього її душевного світу; і хоч Ольга давно вже нічим не ділилася з ним, те тепле почуття до неї всі ці роки жило в Семені. Заклопотаний службовими справами, він не помічав, що той самий привабливий Ольжин світ давно замкнувся в колі певних інтересів, що рух припинився, тоді як сам він переступив за це окреслене коло, і все, що раніше дивувало й приваблювало його, було для нього в минулому, мов станція, від якої відійшов поїзд. Він відчував зараз саме це, наче він помилився, як людина, що придбала замість шедевра копію, і весь його пригнічений настрій був звернутий тепер до цієї думки; забувши про Піщаногір'я і про своє

призначення, він зараз тільки боровся з тією відчуженістю, яка все виразніше й дужче пробуджувалася в нього до Ольги.

Вона спала; але він не міг спати. Уперше він раптом зрозумів, що сім'ї у нього, по суті, немає, і він мимоволі в пошуках причини звернувся до того, як він жив у селі.

Він згадав, що, коли батько навесні збирався в поле, це бувало подією для всіх. Готувалися підвода, збура, кінь, лагодилися старі чоботи й одяг, і всі домашні жили свідомістю важливості того, що мало відбутися; і важливість полягала не в тому, що батько був головою сім'ї і через те всі повинні були допомагати й підкорятися йому, а в іншому, в тому, що діло, яке він виїздив робити — сіяти хліб,— було основою добробуту, було головною і кінцевою метою всіх у сім'ї. Мати, вчиняючи хліб, поралася біля діжі й коло печі особливо старанно і з думкою, що це й о м у, в поле; Семен, що назирці ходив за батьком по двору,— в той час як подавав йому сокиру чи віжки, за якими стрімголов бігав під повітку, робив усе так само старанно і з тією самою думкою, що це й о м у, в поле; так само було, коли виїздили на сінокіс або збирали, молотили й звозили хліб; і з тією самою свідомістю важливості розпочатого діла виряджали взимку батька до ярмаркового села. Він виїздив звичайно на світанку й повертався за темна; він ввалювався в хату в пімах, кожусі, чорний з морозу, і разом з холодом, парою і пахощами сіна, разом з пряниками, здоров'я і що в дорозі нічого не сталося, сповнював хату радістю. «Він був потрібен сім'ї, життя його було сповнене смыслом»,— думав Семен. А власне життя, здавалося Семенові, не було сповнене того головного смыслу; він не міг пригадати, щоб його справи оточувалися таким теплом, яким оточувалися батькові справи; ні дружина, ні теща, по суті, майже не цікавилися його справами, і добробут їхній не залежав від його заробітку. Він немовби з подивом озирався тепер на це своє життя, і подив тим дужчим був у ньому, чим очевиднішим йому було його становище в сім'ї. Він не жалкував ні за рубленою хатою, ні за сільським важким життям, але жалкував за тим почуттям, що ти потрібен і робиш щасливими усіх у домі, яке було в батька і якого не дано було зазнати Семенові. Він не перевертався з боку на бік, не заплющував очей і не намагався заснути; його вражала простота всього того, що ніби з оголеною ясністю вставало зараз перед ним, і він казав собі: «Як усе просто. Ми вихлюпнули з водою дитину, і не помітили, і вже не можемо повернутися за нею, бо вона мертва для нас». За тією своєю звичкою партійного працівника зводити все до категорій загальних, він думав уже не про себе і не про Ольгу, а про проблему, яка, здавалося йому, була

спільною для всіх людей, і свідомість причетності свого нещастя до загального, хоч як це було дивно, діяла заспокоїливо на нього; зрештою він настільки віддалився від Піщаногір'я і від усього того конкретного, яке звечора турбувало його, що заснув тим самим глибоким сном, яким він спав напередодні, і три, і чотири дні тому, і вранці Євдокія ледве підняла його з постелі.

— Що, пора? — спитав він, розплющуючи очі й бачачи схилене над собою старе обличчя Євдокії.— Не рано? — озирнувшись потім на Ольгу, яка спала, і вже тихіше, щоб не розбудити її, повторив він.

— Давно пора,— підтвердила Євдокія.

У той час як Семен снідав і збирався на роботу, дві тривожні обставини турбували його. Першою було те, що він не сказав звечора Ользі про своє призначення на будівництво, і тепер, він відчував, буде важче сказати їй про це; другою було зусилля, з яким він начебто намагався пригадати, про що він думав учора перед сном. «Було щось дуже просте й дуже ясне»,— сам із собою розмовляв він. Він, по суті, знав, що було цим простим і ясним; але воно було простим і ясним учора, коли він не бачив ні килима в передпокої, ні кахляних стін кухні, ні співчутливо-доброго обличчя Євдокії, і було не простим і не ясним тепер; і вся складність його становища, здавалося йому, полягала вже не в тому, що він погодився поїхати працювати в Піщаногір'я, а в іншому, що він, який завжди вважав себе вільним у виборі справ і рішень, був, по суті, не вільний і відчував на собі пута, які й хотілося йому і він не міг і боявся порвати. А цими путами були звична домашня обстановка і сім'я, що не давала нібито, як він думав учора, належного задоволення йому.

Ольга ніколи не вставала і не проводила Семена. Але він, перш ніж вийти з дому, обов'язково заходив у спальню до дружини і, дрімала вона чи не дрімала, нахилиючись, торкався губами її щоки. Він уперше сьогодні не зробив цього і вперше приїхав на роботу неспокійний. Обклавшись паперами, він узявся був зосереджено вчитуватися в них; але, хоч як намагався він переключитися на справи, думка про те, що все громадське є тільки звук, а все особисте має певну і стійку силу,— ця думка, протилежна усім попереднім переконанням, якимсь гнітючим тягарем давила на нього. І хоч він добре розумів, що громадське — не порожній звук і що зрештою він поїде в Піщаногір'я й очолить будівництво, все ж не міг довго позбутися цього тягара і неприємного почуття, що попереду в нього ще розмова з Ольгою. Він спочатку не думав цього дня посилати машину по Сергія Івановича; але поміж десятком інших справ, за які він з неспокійною і непотрібною поквалітивістю брався цього ранку, він згадав і про комбата

Коростельова; і тільки коли послана машина мчала далеко за Пензою і вже неможливо було зупинити й повернути її, він пожалкував про те, що він зробив.

XIV

Для чого Сергієві Івановичу треба було зустрітися із Семеном Дорогомиліним і для чого Семенові Дорогомиліну треба було зустрітись із Сергієм Івановичем, ні той, ні другий не могли б як слід пояснити. Колишні фронтовики часто тягнуться один до одного без будь-якої видимої мети; їх приваблює тільки потреба в розмові і потреба у згадках, аби те, що вони пережили на війні, перетворити на героїчне й піднесене, як воно все повинно бачитися іншим людям.

Сергій Іванович наприкінці війни був майором і командував батальйоном; Семен Дорогомилін був лейтенантом і командував ротою у цьому батальйоні; взаємини цих двох колись незнайомих людей були такі, що життя Семена Дорогомиліна, як і життя всіх інших солдатів та офіцерів у батальйоні, багато в чому залежало від уміння Сергія Івановича правильно розпорядитися в бою. Під Прьойсіш-Ейлау, коли проривали укріплену лінію «Хельсберг» (де німці захищалися особливо затято), Сергій Іванович наказав Дорогомиліну підняти роту в атаку і взяти висоту, яка мала в тій битві ключове значення. Та вогонь противника був такий щільний, що Дорогомиліна, по суті, посилали на смерть, і природно було б, і цілком зрозуміло, якби після цієї запеклої атаки він не злюбив комбата; але й тоді, під час бою, і після, і особливо через багато років — та успішна атака, пунктири кулеметних черг, що стелилися низом, і солдати, які бігли й падали, і, головне, мить, коли, подолавши страх (так принаймні згодом уявлялося йому), кидком, як на навчаннях, Семен сам рвонувся вперед,— через багато років по тому він думав про цю подію завжди з гордістю, і зустріч з Коростельовим була для нього зустріччю з людиною, яка була свідком його безстрашності на війні. Те саме сталося й на обвідному берлінському каналі, коли рота Дорогомиліна першою під наростаючим вогнем противника почала переправу. Знову — все, що робив Семен, як просувався вплав від однієї бетонної палі до іншої і як потім, вибравшись на берег, по голому й наскрізь прострілюваному асфальтованому майданчику разом з купкою уцілілих солдатів навалився на фаустників, які гатили по переправі,— все робив за наказом і на очах у Коростельова. На позиціях фаустників він був прошитий автоматною чергою, і його разом з іншими вбитими солдатами поклали рядком під цегляною стіною; він пролежав там кілька годин, і туди ж, під стіну,

приходив Сергій Іванович подивитися й попрощатися з ротним і бійцями, але він не міг довго залишатися біля них і не бачив, як опускали їх у братську могилу; війська втягувалися у вузькі берлінські вулиці, і треба було керувати боем. Події того дня і в усі наступні дні наростали з такою швидкістю, що неможливо було виділити й запам'ятати щось із того, що тут відбувалося; скрізь чути було постріли, вибухи, бряжчали гусениці, падали будинки, оповиваючись клубами пилу й гару, стогнали поранені, яких весь час виносили в тил, і валялися навкруги убиті, яких стягували в затишок, під стіни; було тільки це одне страшне й нестихаюче дихання бою — так тоді все сприймалося Сергієм Івановичем і так він пізніше, вийшовши у відставку й оселившись у Москві, взявся описувати все у своїх спогадах. А Дорогомилін був для нього тільки ланкою в загальному ланцюгу подій тих днів і, можливо, так би й лишився в пам'яті, коли б не випадкова зустріч з ним у Сосняках, яка потрясла Сергія Івановича. Чи то розуміння, що він посилав молодого лейтенанта на смерть, і не свідомість загальної відповідальності за долю підлеглих йому тоді людей, а лише запізніле почуття, що він часто бував несправедливий і суворий з ними й бачив у них тільки солдатів, покликаних виконувати обов'язок, — це запізніле почуття прокинулося в ньому після зустрічі з Дорогомилінім. Він раптом відчув, що слова, яких він ніколи не говорив Дорогомиліні раніше, але які, коли думав про нього як про загиблого, склалися в його голові, він міг тепер повною мірою сказати йому; він міг передати всю ту ніжність і вдячність, яку зараз відчував до нього, і заради цього, заради виправлення тієї несправедливості (однаке в чому вона конкретно полягала, не зовсім ясно було йому), він і приїхав до Пензи. І хоч би який він був потім роздратований і невдоволений собою, і хоч би як йому хотілося зараз же, не прощаючись ні з ким, піти з дорогомилінського дому, він не зробив цього тому, що почуття, які привели його сюди, були вищі й сильніші від усіх інших, що виникали в ньому.

Та мета, з якою Сергій Іванович приїхав до Дорогомиліна, не натикалася в його душі ні на які перепони; його непокоїло тільки те, як жив тепер колишній командир роти. Але Семену Дорогомиліну, чим більше він думав про майбутню зустріч із Сергієм Івановичем (особливо після того, як машину вже не можна було повернути), тим очевидніше ставало, що зустріч ця непотрібна і не має ніякого сенсу. Він думав уже не про те, що Сергій Іванович був колись свідком його безстрашності на війні, всі думки були спрямовані на інше, що в звичному йому, Семеновому, житті з'явилася прогалина, яку, хоч як ховай її, видно звідусіль; він немовби не зв'язував тих воєнних подій з цими і розумів, що

Сергій Іванович ні в чому не може осудити його; але разом з тим він настільки ясно бачив різницю між тим, як він міг легко розпоряджатися своєю долею тоді, в минулому, і тим, який скути й був тепер усім розвитком усталеного для нього життя, що ні на мить не міг заспокоїтися. Він почував себе так, ніби його хотіли роздягти в присутності близьких йому людей, і він заздалегідь увесь зщулювався, боячись своєї оголеності; і хоч він раз у раз казав собі: «Дурниці, пусте»,— але саме це побоювання, що колишній комбат, який пам'ятав його тільки з кращого боку, може побачити інше, насторожувало й гнітило Семена.

Минуле зараз не могло цікавити його; його непокоїла розмова з Ольгою, яка так чи інакше, на день раніше, на день пізніше, але мала відбутися. Чому він боявся цієї розмови, він не знав; він лише відчував, що їй боляче буде, як тільки він вимовить «Піщаногір'я» і «птахокомбінат», і він виразно уявляв собі її обличчя і той вираз болю, який одразу ж з'явиться на ньому. Коли він тепер подумки повертався до вчорашнього вечора, до того, як подумав про неї, дивлячись на неї, що прибирала на ніч встосся перед дзеркалом,— він болісно морщився від того, що він був несправедливий до неї. Він казав їй колись, що Пензенський обком — це тільки сходинка і що наступною сходинкою буде Москва; і хоч це було давно, і Ольга жодного разу не нагадала йому про це, та він знав, що вона пам'ятала ту розмову і чекала цієї зміни; але замість Москви за терпляче очікування її він міг запропонувати їй тепер тільки Піщаногір'я,— усе, чого домігся по службі,— і усвідомлювати це було неприємно йому. Він не міг працювати цього дня; то він сидів за письмовим столом, схилившись над паперами, то починав ходити по кабінету. «Що сталося? — казав він собі, походжаючи вздовж столу.— Чому я повинен викручуватися, щоб тільки спокійно жити їй? Що, зрештою, так уже зв'яже нас? Діти? Їх немає. Вона не хотіла й не хоче їх. Що ще?» — питав він, в той час як відповідь на ці запитання, чим більше він їх ставив перед собою, тим очевиднішою була для нього. Відповідь ця лежала в тій сфері стосунків, які склалися між ним і Ольгою і яких Семен не мав сили розірвати; життя з нею було для нього таким самим природним і потрібним, як природним і потрібним було для нього дихати повітрям і відчувати свою руку, і розрив з Ольгою був би для нього таким самим болісним, якби враз позбавили його повітря або ампутували руку.

Він обідав в обкомівській їдальні і за цілий день ні разу не подзвонив Ользі. Лише десь під шосту годину, коли йому доповіли, що машина з Мокші повернулася і що прибулий чоловік

чекає біля під'їзду,— зняв трубку й сказав дружині, що приїхав колишній однополчанин і що треба прийняти його.

В обкомі Семена ніщо не затримувало того вечора, і він міг би разом із Сергієм Івановичем поїхати додому. Але він тільки обняв Сергія Івановича в під'їзді й, пославшись на свою зайнятість, знову посадив його в машину, сказавши, що постарается не затриматися і що приїде одразу ж, як тільки дозволять обставини. Йому потрібен був час, щоб подолати розгубленість, яку весь цей день він відчував у душі, і настроїтися на розмову з колишнім комбатом.

XV

Так само ніби весело, як Семен усміхався Сергієві Івановичу, він усміхався всім, проходячи вітальнею. Під приводом того, що треба нагодувати далекого гостя, він повів Сергія Івановича на кухню. Садовлячи його за стіл, він усе ще виправдувався перед ним: «Думаєш якнайраніше, а воно виходить якнайпізніше, ну, загалом, розумієш, обком»,— неначе Сергій Іванович не вірив і знав, що все було не так. «Тисячі справ. Тисячі»,— повторював він потім, наповнюючи маленькі кришталеві чарки горілкою і намагаючись дивитися на Сергія Івановича так само весело, як щойно дивився на нього на балконі. Семенові важливо було не показати свого занепокоєння; але він не вмів перебудуватися, був помітно метушливий і, раз у раз пропонуючи Сергієві Івановичу щось із закусок, робив це так незграбно і невчасно, що кожного разу перебивав його на тому місці розповіді, коли, здавалося, треба було уважно й напружено слухати. Тільки-но Сергій Іванович, усе більше збуджуючись від випитої горілки, починав: «А ти пам'ятаєш...» — і ще не можна було зрозуміти, про яку подію піде мова, як Семен уже квапливо докидав: «Так, аякже»,— і пробігав очима по тарілках з їжею, що стояли на столі, й озирався на двері та на Євдокію.

Він нікого не чекав і обертався тільки тому, неначе міг почути чи побачити, що відбувалося у вітальні, де був тепер Тимонін, котрий з'явився там, коли Сергій Іванович був ще на балконі. Семен не міг терпіти цього московського журналіста, який зумів у його домі поставити себе так, що всі вважали його письменником і були раді зустрічатися й розмовляти з ним. Тільки-но Тимонін приходив, усі одразу ж оточували його, щоб послухати стиличні новини, і Семен бачив, як дивилися на нього Лукашова й Світлана, і бачив, що в очах і на обличчі Ольги був такий самий вираз покiрного захоплення, який був у Лукашової й Світлани. Він вважав, що непристойно було Ользі дивитися так на Тимоїна, і почував себе щоразу ніяково й пригнічено при ньому.

«Хлюст»,— подумки й злісно промовляв він звичайно, дивлячись на Тимоніна. Він був неспокійний у такі вечори й довго не міг заснути; то мовби від задухи в кімнаті, то неначе від звуків, які безперестанку звідкілясь долинали й заважали йому. Але потім, коли від'їздив Тимонін, все забувалося, і Семенові смішно стало від того, що він ревнував Ольгу. Він не згадав би про свої підозри й сьогодні, якби, прийшовши з роботи, не побачив раптом Тимоніна у вітальні і не побачив би все те, що відбувалося завжди, коли той з'являвся в його домі. Серед знайомих чоловічих і жіночих облич, що здалися змарнілими й блідими, незважаючи на темно-вишневе підсвічування від шпалер і штор, Семен одразу ж помітив молоде, вродливе обличчя Тимоніна із свіжою засмагою на щоках, лобі і шиї, яка звичайно буває у міських людей, щб день або два побули в селі, в полі. Тимонін стояв у центрі всіх і щось цікаве (як завжди, мабуть) розповідав їм. Темні, густі й низько підбриті скроні його, що ні разу не підстригалися під час поїздки, скидалися на бакенбарди і якомсь особливо, здавалося, підкреслювали молодість його обличчя; щойно старанно помите довге волосся розсипалося, і він раз у раз, не перериваючи розмови, обережно пригладжував його долонею. Коли він підводив руку, оголявся цупкий манжет його білої нейлонової сорочки і в світлі люстри маленькою іскоркою спалахував напівдорогоцінний камінь у срібній запонці, і всі мимоволі звертали увагу на нього.

Ольга, як тільки зустріла чоловіка, одразу знову приєдналася до Світлани Буреєвої, Лукашової і до всіх, хто був у вітальні, і із звичним уже виразом захоплення і щастя, що бачить у себе в домі Тимоніна, почала дивитися на нього. Семена, як завжди, неприємно кольнуло це; але ще більше неприємно стало йому, коли, ведучи Сергія Івановича на кухню, він несподівано немов зіткнувся очима з московським журналістом. Тимонін, що досі дивився на Ольгу, поглянув на Семена з тим прихованим глузуванням, в якому явно було і співчуття, і бажання сказати: «Що робити, життя сильніше за нас». Саме це — життя сильніше за нас — найбільше зачепило Семсна. «Чого він ходить сюди, що йому тут треба?» — думав тепер Семен, не перестаючи озиратися на двері й на Євдокію, яку він кілька разів поривався послати за Ольгою. «Чого вона стирчить там, що знайшла в ньому? — з роздратуванням думав він далі, відчуваючи мовби тільки ті ревності, які завжди виникали в ньому, коли бачив Тимоніна; але почуття це було зараз боліснішим, бо питання про ставлення Ольги до наїжджого московського журналіста (що раніше можна було пояснити: всі ми тягнемось до новизни),— питання це в Семеновій душі перепліталось з іншим, з його призначенням у Піщаногір'я

і наступною розмовою з Ольгою. Тимонін нагадував йому про Москву і своєю появою і розповідями розпалював зараз в Ользі те — потяг до столичного життя,— що Семенові хотілося погасити в ній; але погасити, він розумів, буде вже неможливо тепер, і відчував себе в тому безпорадному стані, як людина, що бігає з порожнім відром навколо палаючої хати.

— А я вважав тебе загиблим. Та й як можна було інакше думати,— говорив тим часом Сергій Іванович, вдивляючись у сухорляве і ніби не постаріле за роки обличчя Дорогомиліна. Він бачив, що Семен був сумний, і по-своєму витлумачував цей душевний стан його; йому здавалося, що Семенів сум іде від того, що перед ним ожила війна і йому тяжко згадувати те, що було пережито колись. Та й сам Сергій Іванович, у перші хвилини пеначе зопалу пройшовшись по самих верхніх і напружених точках війни (що найближче лежало в пам'яті) і повертаючись до тих подій уже по другому колу, зазнавав того самого почуття чогось непоправно втраченого, яке, думав він, і змушувало мовчки озиратися назад, на двері, колишнього командира роти. Розповівши спочатку, як Семен, піднявши роту, повів її в атаку на висоту (що добре було видно з батальйонного командного пункту), Сергій Іванович після цього став пригадувати, скільки кулеметів і мінометів і з яких точок било по роті і як падали солдати, наче мховитими сірими купинами устеляючи схил, і поступово і все ширше вимальовувалася перед ним картина того важкого бою, в якому було все: і безстрашність Семена, що сидів перед ним ось тут, і смерть солдатів, багатьох з яких Сергій Іванович досі пам'ятав на прізвиська і обличчя. Так само — розповівши спочатку лише про те загальне, що було при форсуванні обвідного берлінського каналу (що було зроблено лейтенантом Дорогомиліним), Сергій Іванович почав розбирати подробиці бою і крок за кроком прийшов до тєї цегляної стіни будинку, куди знесли вбитих, в тому числі і лейтенанта Дорогомиліна; і все це так виразно уявлялося йому, що часом складалося враження, ніби все справді повторювалося тепер; і чим більше згадував Сергій Іванович, тим тяжче й печальніше ставало в нього на душі і тим глибше, як йому здавалося, розумів він Семенів стан.— Ти не пам'ятаєш,— говорив він,— а передо мною усе ось як на долоні: ти лежиш третім від краю, до половини плащ-палаткою накритий, на обличчі пілотка... і живий же. Живий,— повторив він, далеким і мутним поглядом знову вдивляючись у сухорляве обличчя Дорогомиліна.

— Живий, як бачиш,— відповів Семен, насилу вловлюючи те, про що говорив йому Сергій Іванович, і з іще більшим зусиллям примушуючи себе всміхатися йому.

— А якби не нахилилася над тобою ота санітарка, якби не було в неї досвіду, тоді що?

— Все.

— У сорочці ти народився, ось що я тобі скажу,— мовив Сергій Іванович.— Чого ти все дивишся на двері? — потім несподівано спитав він.— Ждеш когось?

— Ні. Я просто хочу познайомити тебе з одним юнаком,— мовби враз стрепенувшись, заговорив Семен.— Євдокіє, поклич-но сюди Митю Гаврилова,— тут-таки попросив він літню жінку, яка давно й непомітно сиділа біля плити, і, поки вона ходила по Гаврилова, мовчки й загадково дивився на Сергія Івановича.

— Десь нема його, Семєне Гнатовичу,— сказала Євдокія, повернувшись на кухню.

— Пішов?

— Щось не видно.

— Шкода. Дуже шкода,— повторив Семен.— Ти пам'ятаєш, старшина у мене в роті був... Гаврилов.

— Це здоровань білявий?

— Так.

— Котрий води все боявся?

— Так. Боявся, боявся, а першим тоді, на Тельтов-каналі, у воду стрибнув і першим на тім боці опинився. Його вбило на моїх очах. Німці в нього, по-моєму, не менш як півсотні куль увігнули. Піднявся для перебіжки і прямо під кулеметну чергу. Кулі трасуючі, так ланцюжком у живіт, а він не падає, стоїть. Кулі ланцюжком у нього, як у пастку, а він стоїть. Скільки я бачив смертей, але так, як Гаврилов...

— Що казати,— перебив Сергій Іванович, ще більше проймаючись тим сумним настроєм, який, як йому здавалось, був найприроднішим тепер.— Адже кожен сантиметр повітря прострілювався.

— Як же, пам'ятаю. А Митя Гаврилов — це син того самого нашого старшини Гаврилова. Але ти запитай, як я його відшукав,— сказав Семен.— Тут ціла історія. І почалася вона, власне, ні з чого, з розмови. В Курляндії, здається, тепер точно не пригадую, сиділи ми з ним у землянці. «Ти знаєш, лейтенанте,— каже він мені,— якщо вб'ють, нічого мені не жаль: кому що написано на роду, те й буде; а жаль мені сина, який сиротою залишиться, хто в люди виведе?» Ну, сказав і сказав, і забулося ніби, а виходить — чи ти ба! — не забулося.— Було помітно, як Семен пожавішав, вимовляючи це, і вперше за весь вечір відчув себе начебто вільним перед Сергієм Івановичем; в історії з Митею Гавриловим йому нічого було приховувати, Митя був для нього тією світлою смугою життя, де все було правдиве й було дороге Семе-

нові.— Я не скажу, щоб совість мучила, ні,— говорив він.— Просто, може, тому, що своїх у мене немає, от і захотілося розшукати сина колишнього мого старшини. Зробити це було неважко, він наш, пензенський. У військкомат і... закрутилося все. Поїхав у Терентьєвку, кілометрів за вісімдесят звідси.— Сергій Іванович, упершись ліктями в стіл і поклавши підборіддя на зчеплені в пальцях руки, уважно слухав; розповідь справляла на нього враження не тим, що була цікава, а тим, що все це було продовженням пам'ятних йому подій. Він не перебивав Семена, і, здавалося, разом з ним в'їздив у незнайому йому Терентьєвку, і йшов до хати, в якій, як сказали в сільській Раді, жила тепер лише самотня стара жінка, баптистка, котра одержувала допомогу за загиблого на війні сина (Митиного батька) і котрій сусіди й колгосп допомагали посадити й зібрати городину. В розповіді все було сумне; сумне не тому, що хата й двір були зовсім занедбані; подвір'ям ходила жінка, якій було байдуже все, і вона вже насилу згадувала і про своїх загиблих синів, і про загиблого чоловіка, і про невістку, що вмерла після пологів (Митину матір), і про внука, що поїхав до Пензи, в училище.— Що мене вразило,— говорив Семен,— так це її очі. Вони були мертві, порожні, вона вже не жила, а тільки пила, їла, ходила.— Він, собі на подив, наводив подробиці, які давно вже, здавалося, забув, і розповідав, що був такий самий лівній вечір, прохолодний і вологий, як сьогодні, і що сидів він з Митиною бабушею, Антипівною (він добре пам'ятав і це, як величали її), в хаті й вона пригостила його чаєм із самовара. Самовар розпалила сусідська дівчинка, і вона ж потім внесла і поставила його на стіл, і Антипівна тільки наливала, ставлячи чашки не під кран, а мимо, і Семенові доводилося допомагати їй. Він пам'ятав, що волосся в неї було сиве і таке рідке, що крізь нього виразно проглядала рожева шкіра голови; її зсохле обличчя було в зморшках, які підкреслювалися горішнім світлом, і такими самими зморшками були вкриті зсохлі руки, що, тільки-но вона доторкалася ними до хліба, цукру чи блюдця, починали битися дрібним дροжем. Руки ці особливо пам'яталися Семенові, бо стара жінка довго, на світлі, над столом, відкривала оздоблену поржавілими жерстяними лусочками скриньку, де зберігалися похоронки на синів, чоловіка й невістку.— Вона показувала їх, як фотографії,— розповідав Семен.— У неї була своя ілюзія життя, на неї важко було дивитися, а чим я міг допомогти їй? — Це запитання Семен не раз ставив перед собою раніше, але він і тепер не знав, як відповісти на нього, і вів далі: — Удруге я приїхав у Терентьєвку через два роки, з Митею: стара померла, і ми ховали її.

У вітальні йшло своє життя; на кухні — своє; і те, і друге, об'єднані разом, були тільки часточкою усіх тих загальних людських

інтересів і прагнень, які були немов розлиті за стінами дому, по тисячах інших квартир; і світ той, що лежав за вікном, був раз темний і освітлений тільки вуличними ліхтарями і зорями, які горіли на високому й очищеному на ніч небі. Семен, збуджений розповіддю, мимоволі, лише тому, що треба було якось зупинити себе, підвівся з-за столу й пішов до вікна, щоб прочинити його; він якусь мить потім стояв, підставивши обличчя потоку свіжого нічного повітря, яке, однак, було не стільки свіже, скільки насичене вологою і різними запахами відпінілого асфальтованого двору; але Семен не відчував цих запахів, бо вони були звичні йому так само, як сільській людині звичні запахи поля і луку, і, з задоволенням охолодивши розпашіле й трохи спініле обличчя, повернувся до столу, за яким, мовчки й так само поклавши підборіддя на схрещені в пальцях руки, сидів Сергій Іванович. Останні слова, коли Семен говорив про похорон Митиної бабусі, виразно нагадали йому недавній материн похорон, і всі ті сумні думки, пов'язані з цим похороном, з хворобою Юлії і з поведінкою Наташі, яка пішла з дому, немов придавили його до столу; тепер уже він, коли Семен знову заговорив, кілька хвилин ніби відчужено й невидюче дивився на нього.

— Робота... квартира... ну, зрозуміло, не без моєї допомоги,— сказав Семен, якому важливо було не це, що він допоміг Миті влаштуватися в Пензі; головне, на що йому хотілося зараз звернути увагу Сергія Івановича, був дивний стан духу і неабиякі здібності Миті.— Може, я міркую як дилетант,— вів він далі, дивлячись у вічі Сергієві Івановичу, ніби доконче треба було йому переконатися, чи правильно той розуміє його,— але, на мою думку, він природжений художник. У нього незаперечні здібності. Хлопець сором'язливий, малюнки свої нікому не показує, сам хоче дійти до всього, але ось що він малює, це мене насторожує. Черепи, скелети, мерці... кошмар! — Семен знову встав і почав ходити біля столу. Йому згадалася та остання зустріч з Митею (близько року тому), коли Семен був у нього вдома і коли Митя неохоче, але все ж розклав перед ним ескізи до своєї майбутньої картини; з квадратних і довгастих аркушів паперу дивилися черепи з чорними проваллями очниць і ніздрів, і поряд були мертві голови стариків, дітей і жінок; ці голови при матовому світлі мали такий натуральний вигляд, що Семен злегка одсахнувся тоді від столу. Він не питав, де і з кого Митя змальовував їх, деякі голови були обрамлені рамками домовин, деякі лежали на голих дошках і на клейончатих кушетках, як у морзі, і Семен, беручи в руки малюнок за малюнком і вдивляючись в холодний вираз неживих облич, як він був схоплений Митею, відчував, ніби при ньому розкопували якусь спільну могилу для пізнання трупів; особливо

вразило його обличчя дівчинки з кіскою на грудях і з виразом наче застиглої усмішки, яка промовляла: «Мені краще, ніж вам». Це обличчя маленької небіжчиці зараз особливо виразно впливло перед очима Семена, і він знову, як і того вечора (рік тому), сказав собі: «Так, це талант», — і, як і того вечора, але ще з більшим занепокоєнням подумав: «Але куди звернений, на що марнеться?» — В кімнаті у нього стоїть величезне біле полотно біля стіни — полотно для майбутньої картини. На полотні ще нічого немає, жодного мазка, — тим часом він далі Семен, то спиняючись, то знов починаючи ходити біля стола, то дивлячись, то не дивлячись на Сергія Івановича. — У нього нав'язлива ідея: створити якийсь шедевр жаків, глянувши на який, люди зрозуміли б, які безглузді війни і всіляке інше насильство, і більше ніколи і ніхто не брав би до рук зброю. Звідки в нього ця ідея, припустимо, я розумію: вся чоловіча половина в його роді від покоління до покоління вибивалася війнами. І сама думка — геть війни! — якщо подивитися, правильна. Хто з нас хоче нової війни? Ніхто. Але що мене насторожує?

— Не убий? — сказав Сергій Іванович, який давно мовчки слухав Семена.

— Так.

— А що взяти з нинішньої молоді?

— Ну, не кажи.

— На жаль...

— Ні, Сергію, ти помиляєшся, я не згоден з тобою. Ще і ще сто разів не згоден. У кожному випадку треба розбиратися окремо, і кожного разу будуть свої причини. Митя талановитий. Але йому треба допомогти, і ти міг би підключитися до цієї справи.

— Яким чином?

— По-перше, ти добре знав його батька і міг би багато розповісти йому про нього; по-друге, тобі треба сходити до нього, він живе недалеко звідси, на Старій Піщаній, і ти сам переконався б, який він талановитий; по-третє, ти для нього нова людина — і він прислухається до тебе, і, по-четверте, ти ж москвич, це фірма, і я знаю, як тут у нас ставляться до столичних людей. — Але як тільки Семен промовив ці слова, він одразу згадав про Тимоніна; і згадав про наступну неприємну й важку розмову з дружиною; і все, що було зв'язано з Митею Гавриловим, зразу ж потьмяніло і втратило для нього інтерес. Він іще сказав: — Добре б його малюнки показати спеціалісту. — І питав у Сергія Івановича: — Чи нема в тебе у Москві знайомих художників? — Він іще походжав з хвилюванням біля стола, нібито його, як і раніше, турбувала Митина доля; але він уже знову прислухався до гомону голосів у передпокої, і з цього гомону намагався визна-

чити, чи всі гості пішли, чи хтось іще лишався в домі. Він знову тепер озирався на двері і, як тільки відчув, що Ольга в передпокої залилася сама, сказавши Сергієві Івановичу: «Я зараз, хвилинку»,— вийшов до неї.

XVI

Що примусило Семена покvapно вийти з кухні, Сергій Іванович не знав; трохи здивувавшись, що розмова так несподівано урвалася, він підвівся з-за столу й підійшов до вікна, біля якого недавно стояв Семен, і вологе повітря з усіма запахами двору, як і Семенові, здалося йому сповненим нічної свіжості. Перед ним відкрився той самий світ вуличних ліхтарів, дахів і очищеного над ними зоряного неба, як щойно він бачився Семенові Дорогомиліну, і так само, вдивляючись, Сергій Іванович не розглядав нічого окремо; просто нічний світ за вікном справляв на нього те враження цілісності життя, яке тепер, після всього почутого й пережитого за вечір, особливо потрібно було відчутти йому. Раніше розрізнені думки зараз немовби поєднувалися в ньому, і він із задоволенням, якимсь нібито теплом, яке розливалось по тілу, думав, що недаремно приїхав у Пензу і як добре, що час не змінює людей. Йому приємно було думати так про Семена, і в ці хвилини він відчував до нього майже те саме, що відчував до Павла і Степана, коли разом з ними через вівсьяне поле повертався із сінокошу в село. «Хороші люди, що казати»,— подумки вирішив він, уявивши всіх одразу: і Павла, і Степана, і Семена Дорогомиліна. Те, що Семен затримувався і не з'являвся на кухні, не хвилювало Сергія Івановича; йому добре було стояти біля вікна, і він умиротворено усміхався в нічну темінь.

Він не помітив збентеження на обличчі Семена, коли той повернувся на кухню.

— Ну що ж, спати так спати,— погодився він, як тільки Семен сказав, що постіль приготовлено для нього.— Ранок мудріший від вечора.

— У вітальні тобі постелили, не заперечуєш?

— У вітальні так у вітальні, які розмови,— знову, згоджуючись, відповів Сергій Іванович.

Він був у тому настрої, коли ладен був прийняти все, хоч би що запропонували йому. Вслід за Семеном він вийшов у передпоскій, де тепер було тьмяно, бо світилося тільки одне бра на стіні, і ввійшов до вітальні, де було ще тьмяніше від затягнутих штор, погашених люстр і червоного нічника, що стояв на білому піаніно й заливав поліровані його боки та кришку кривавим стікаючим світлом. Якусь мить Сергій Іванович озирався, тільки-но

зостався сам біля застеленого простирадлом і ковдрою дивана; йому здалося, що все тут було тепер незнайоме йому; від того блиску, від платтів, галстуків, костюмів і облич, які наповнювали ще годину тому кімнату, лишився тільки солодкуватий запах парфумів, що лоскотав тепер ніздрі Сергію Івановичу. Але, придивившись, він пізнав і павлівське крісло, на якому поважно сидів Казанцев, і піаніно, і високі тумби біля стіни, які ще більше, ніж при яскравому світлі, схожі були зараз на грецькі колони, і пізнав гарднерівські статуетки на них і великий круглий стіл з попільницею та вазою з богемського скла, в якій лежали ще цукерки й печиво, подані гостям до чаю і не прибрані Євдокією. На мить він уявив собі всіх тих людей, з якими знайомила його тут Віра Миколаївна і які — кожен зі своєю мірою поштивості й холодності — подавали йому руку й роздвигалися його; але тепер, після такої приємної розмови із Семеном, у Сергія Івановича вже не було того почуття до них, як у перші години, коли тільки з'явився в домі Дорогомиліних; тепер, коли не лунало навколо ні висловлювань професора Рукавишнікова, ні реплік Нікітіна й Казанцева, він не тільки не протиставляв усе лук'яновське, сільське їм, але, навпаки, думав, що між усіма людьми є щось таке, що ріднить, об'єднує їх, що світ по суті своїй неподільний, що все в ньому природне, цілеспрямоване і що треба тільки не опиратися загальній течії життя і не вважати, що найбільше турбот і страждань випадає на твою долю. «У мене своє,— подумки проказав він, уперше м'яко, незлобиво подумавши про дочку і вперше ясно відчувши, що може зрозуміти й простити їй.— У нього своє,— подумав він про Семена Дорогомиліна і про Митю, доля якого зацікавила Сергія Івановича.— У всіх своє»,— дійшов він висновку, знову не поспішаючи пройшовшись поглядом по кріслах і стільцях, що самотньо стояли тепер попід темною стіною.

Поки він роздягався і вмощувався на дивані, який рипів під вагою його тіла, що ніби обважніло за вечір, поступово думки його почали дробитися, розпадатися, і це дробіння було і непомітне, і приємне йому. Він то думав про Дорогомиліна, лежачи на спині із закладеними за голову руками й усміхаючись своїм добрим почуттям до нього; то думав про Митю, не міг уявити, який у того був вигляд, і весь час згадував його батька, як той з обпаленими ніби, безбарвними бровами і з автоматом на грудях стояв перед шеренгою солдатів, коли батальйон в Прьойсіш-Ейлау готувався вантажитись в ешелон; то все це раптом провалювалося, і перед очима виростав вологий від недавнього дощу ранок, коли Сергій Іванович, вийшовши разом з Юлією в Каменці на перон, обнімався з Павлом і їхав потім з ним на його машині в село. Хліб, що лежав обабіч дороги, і темні клини землі, яка

відпочивала,— усе це, що перемешувалося й тяглося до обрїю, знову викликало в Сергія Івановича знайоме вже йому почуття новизни й краси життя, і він думав тепер про Павла так, ніби ніколи не осуджував його; і так само думав про Юлію, яка була сестрою Павла і серйозністю характеру була схожа на нього. «Ні, ні, що й казати, й славно прожив з нею життя»,— подумки міркував Сергій Іванович, наче хтось переконував його в протилежному. Тепер він думав уже тільки про Юлію — з тим почуттям доброти і тим побоюванням за її життя, як думав про неї, коли вона лежала в лікарні; він згадував лук'яновський двір, хату, Катерину, Павла і Юлію з ними, і в його душі немовби відновлювалося те відчуття міцності життя, яке було втрачене ним у ті дні, коли Наташа пішла з дому й коли ховали матір. «Які зміни? Яка старість? Хіба таке було пережито!» — думав він далі, тим часом як очі його заплещувалися; але заснути йому заважали голоси, що долинали немовби згори, наче хтось сперечався там, то ніби з-за стїни, наче хтось дивився виставу, включивши на повну силу телевізор; і в той же час голоси ці здавалися дивно знайомими Сергієві Івановичу, так що, підвівшись на ліктях, він кілька разів прислухався до них; але, крім того, що мова йшла про птахів і якийсь обман, нічого зрозуміти не міг і зрештою, сказавши собі, що життя у великих будинках скрізь однакове, і в Москві, і в Пензі (маючи на думці чутність від сусідів), перестав звертати увагу на ці звуки, які заважали йому і долинали, між іншим, не згори і не від сусідів з-за стїни.

У спальні Семен Дорогомилін вів з дружиною ту саму розмову, якої побоювався цілий день і яку почав не він, а Ольга, котра з докором кинула йому: «Я давно до всього звикла, але цю новину могла б почути від тебе, а не від Буреєвої».

XVII

Митя Гаврилов і Лукашова вийшли від Дорогомилїних, як тільки там з'явився Тимонїн; скориставшись загальною увагою до нього, вони вислизнули з вітальні так непомітно, що, опинившись на сходах, тільки-но зачинилися за ними оббиті дерматином двері, подивилися одне на одного так задьористо-весело, як діти, що напустували і знали, що ці пустощі їм не тільки простять, але й схвалять дорослі. З цією самою задьористою веселістю в очах вони вийшли на вулицю, тримаючись за руки, теж як діти; два фотоапарати різних марок у шкіряних чохлах, блїц з батарейкою і сумочка, що висїли, як завжди, на плечі в Лукашової, зараз не тільки не заважали їй, а, навпаки, надавали всьому її зовнішньому вигляду, і вона знала це, особливої привабливості. Вона

говорила Миті, раз у раз зазираючи в його очі і всміхаючись йому, що рада буде подивитись ескізи до його майбутньої картини, і їй справді здавалося, що вся мета її візиту до нього полягала тільки в цьому; але мета її, і це вона теж добре знала, полягала в іншому, що, з одного боку, було начебто нездійсненним, та водночас було і цілком можливим тому, що найрізноманітніші шлюби звершуються на землі, і, головне, тому, що, незважаючи на різницю у віці, вона відчувала — тільки вона одна може дати йому у щастя. Їй хотілося, щоб Митя зрозумів це, і вона всіма силами намагалася передати це своє почуття йому; але, крім цікавості до його майбутньої картини, вона не бачила, чим можна було ще привабити його, і боялася заговорити про щось інше, що не стосувалося цієї його справи.

Поки вони йшли вулицею, вони були веселі; та, тільки-но Митя, пропустивши вперед Лукашову, переступив поріг своєї квартири, різниця між тим, як було в домі Дорогомиліних і як було в його квартирі, яку він часто й раніше болісно помічав, здалася йому тепер особливо різкою; насупившись і провівши Лукашову тісним коридором до кімнати, він одразу ж почав квапливо садовити її, спочатку запропонувавши стілець, потім тверде крісло, що стояло біля письмового столу, потім узявся долонею витирати пил з настільного скла, збирати папери, олівці і, ніяковіючи й не знаючи, навіщо робить це, запропонував їй консервовані голубці, яких у нього був цілий склад у холодильнику. Чекаючи, що відповідь Лукашова, він стояв перед нею, незграбно виставивши вперед величезні, з товстими, зібраними тепер у кулаках пальцями руки, і все його простакувато-селянське безброве обличчя ніби вибачалося, що він не може нічого кращого зробити для неї. Йому здавалося, ніби вона має бути невдоволеною, що прийшла до нього, бо звичнішим для неї був інший, дорогомилінський світ, де він познайомився з нею; а вона не тільки не була невдоволена, а, навпаки, раділа з того, що побачила в його квартирі, і почуття, що вона буде потрібна Миті й що цілком може зробити його щасливим, — почуття це дужче, ніж будь-коли, хвилювало її. З виразу його обличчя і з того, як він пропонував їй консервовані голубці, вона враз зрозуміла, що перед нею був не сформований чоловік, яким вона вважала Митю раніше, а стояв хлопчик з великими руками й широкими грудьми, який не знав життя і не знав жінок; вона враз зовсім ясно відчула, що не тільки може досягти своєї мети, але що лишилося зробити лише останній крок і що як жінка вона подарує йому той світ насолод, за який він завжди кохатиме її. Вона враз побачила перед собою матеріал (як скульптор глину), з якого вона могла виліпити собі чоловіка за зразком, який тільки міг у найкращому варіанті уявитися їй, і від

свідомості того, що їй несподівано так пощастило, вона як ловець, що боїться сполохати птахів, лише вражено й мовчки дивилася на Митю. Вона не думала про те житейське, до чого можна було прикласти руки в його холостяцькій квартирі; за спиною Миті стояло величезне, як екран, біле полотно, прихилене до стіни, і лежали, звалені купою в кутку, ескізи й зарисовки до майбутньої картини, задум якої вона добре знала, і разом з тим як вона дивилася на Митю, вона бачила і полотно, і купу паперів, і в її душі усе це — і Митя, і полотно, і папери — складалося в одне ціле, яке мовби уже з цієї хвилини належало їй. Вона не згадувала, як вона переказувала в Дорогомиліних усім, що Митя говорив їй одній про себе; їй здавалося, що вона завжди думала про Митю так, як думала про нього зараз. Запізнило вона відчула себе ображеною за глузування, які чула від Казанцева й аспіранта Нікітіна на Митину адресу, і той ореол загадковості, який сама створювала навколо нього (і в якій потім повірила), тепер, здавалося їй, існував сам по собі, давно, і давно приваблював її. В неясковому платті, як вона вдягалася завжди, не найкращому з її убрень, худа, вона зараз більше, ніж будь-коли раніше, справляла враження сором'язливої дівчини, і очі її, які звичайно виражали зацікавленість, як тільки вона опинялася серед чоловіків (і як тільки зустрічалася з Митею), очі її ніби випромінювали те чисте світло, яким була переповнена зараз уся її душа. Вона не горбилася, і лопатки не випиналися під платтям і не показували фальшиво-модну худорлявість її тіла; щось, що було понад її сили, примушувало її сидіти прямо, і з Митиною погляду вона відчувала, що подобається йому.

— Я вірю в твій успіх, Митю,— сказала вона, замість того щоб відповісти на запитання, яке щойно Митя поставив перед нею.

— До успіху ще так далеко,— заперечив він.

— Прийде, Митю!

— Ти просто добра до мене.

— Ні, не в доброті річ.

— Мерці, скелети... кому цікаво? — Він усміхнувся, промовивши це, тією своєю негарною усмішкою, яку Лукашова й раніше помічала на його обличчі і яка, вона знала, стосувалася не її, а людей (найперше, Дорогомиліна), що не розуміли його.— Та я й не ставлю собі за мету догоджати публіці,— додав він.— Краса, яку виставляють у галереях, тільки присипляє людей. Так, так,— ніби вона збиралася щось заперечити йому, покwapно підтвердив він.— Я кажу, що є насправді і чого ми не хочемо помічати. Не хочемо признатися, що всі ми розуміємо це.

Для нього не було новим те, про що він говорив тепер Лукашовой; він десятки разів вимовляв ці фрази, залишаючись один

у квартирі і сперечаючись з усіма тими творцями мистецтва, філософії і життя, яким протиставляв себе. Як більшість людей, поверхово знайомих з тим, про що беруться судити, але обтяжених нав'язливою ідеєю створити щось таке, що потрясло б світ, Митя судив про все різко і визнавав за художником лише право будити людство. Раніше, до знайомства з Казанцевим, Рукавишниковим і Нікітіним, він не був таким категоричний і думав тільки про можливість відкрити людям очі на найнезбагненніше їхнє безумство — на війни; але після розмов, яких він наслухався в Дорогомилінській вітальні (і де головним визнавалося тільки те, що протистояло загальній течії життя), він відчув себе так, ніби раптом вийшов з хати на повітря, де можна вільно розмахувати руками, бо навкруги немає стін, а є тільки обрій, що весь час розсувається, в якому б напрямку не захотів іти; ця можливість насолоджуватися свободою, яка відкрилася йому, так захопила, що він, хоч би про що говорив тепер, щонайменше думав про аргументацію і намагався лише, щоб усе, про що він говорив, було красиве й звучне. Він давно вже не згадував ні села, ні свого сирітського дитинства, ні тих зимових вечорів, коли з печі, відхиливши краєчок ситцевої занавіски, він дивився, затамувавши подих, як бабуся, розклавши перед іконою похоронки й запаливши тоненькі свічки (за кількістю покійних), молилася, хрестячись, кланяючись і великою горбатою тінню застигаючи на брусованій стіні. Та тінь уже не будила його ночами, і він не вставав і не ходив по кімнаті; минуле було для нього неначе за річкою, з якої зняли переправу. Як людина, що ніколи не носила гарних речей і раптом одягла новий костюм, він радий був тепер показатися в ньому перед Лукашовою і, розкладаючи перед нею на підлозі і вздовж стіни свої ескізи й зарисовки (усе те, що показував колись Дорогомиліну), почав розповідати про майбутню картину. Спочатку він хотів лише пояснити, чого не казав їй раніше; але, почавши, вже не міг зупинитися й несподівано для себе виголосив той свій монолог, який давно й красиво склався в його голові й просився на люди.

— Найстрашніша хвороба людства — війни.— Ці перші слова Митя проказав ще спокійно.— Вони відбуваються нескінченно, скільки пам'ятає історія. Чому? Кажуть, що війни розв'язуються не людьми, не простим народом, а різними вигаданими мерзенними ідеями, в які примушують вірити всіх. Очевидно, так воно і є. Ніякі навіжені ідеї не становили б сили і не були б небезпечними, якби не знаходилися їхні виконавці. Але якщо ми не можемо зупинити процес виникнення зловісних ідей, то примусити людство озирнутися на свої діяння можемо й повинні. А як це зробити? Написати книгу, в якій було б розказано всю нашу істо-

рію, точніше, історію людства? Може, це можливо і настане час — хтось візьметься й напише, але книга всього-на-всього тільки книга, вона неспроможна дати того зримого уявлення, яке розворушила б наш розум. Музика? Але в неї свої, і теж обмежені, можливості. Скульптура? І тут існує коло, за межі якого жоден митець не має сили переступити. Лишається одне — живопис, художнє полотно, на якому можна створити і об'єм, і глибину, і, головне, те саме враження, що ось вона, разом уся перед тобою, історія, жахлива, несправедлива, зла, і вибирай сам: або й далі робитимеш зло, або житимеш мирно й прикрашатимеш землю. Річ іще в тому, що пам'ять людська не безперервна, а, як висхідні сходи, розчленована на схили й площини; кожне покоління забирає з собою свої страждання, а наступному доводиться переживати все спочатку, бо хоч яка страшна війна в переказах, але пережите старими людьми для молодих лишається абстракцією, і я не виняток, ні-ні! — перебиваючи себе, вигукнув Митя. — Справжнісінькою абстракцією, тим, що приймається розумом, а не почуттями, і тому не може бути і не стає стримуючою силою, яка в потрібну мить змусила б людину сказати собі: «Сто! Цього робити не можна! Не можна вбивати ближнього тільки через те, що комусь із співбратів твоїх здалося, що тобі тісно й незатишно живеться на землі». Саме т о б і, а не й о м у, бо без цього превеликого обману ти й сам ніколи не візьмеш до рук зброю. Потрібна картина, Аню, стоячи перед якою, кожен тверезів би й хавпався за голову. І я не перший думаю про це. В усякому разі, гадаю, що не перший. Так думали багато людей, навіть намагалися створити щось. Купа черепів, наприклад; або ще: домовини з мерцями, що зависли одна над одною... Але мені хочеться не частковостей, а узагальнень, не окреме зло, а всю еволюцію його, весь процес у розрізі: і черепи, і домовини з мерцями, і злі, але оповиті благородством ідеї (для кожної епохи свої!), які витають над усім цим, і зброя — від кам'яних сокир, колчанів і стріл до зловісного атомного гриба над Хіросімою, і страждання, цей незмірний, але все-таки чимось можна його зміряти, якщо він існує, людський біль. Один колишній фронтовик якось сказав мені, що весь мій намір — маячня, дурниця, нісенітниця, що зло невігубне й що ніякі художні полотна неспроможні змінити склад думок і життя людства. «Зло в іншому», — сказав він. Але в чому? В чому? — повторив зараз Митя. Він на мить замовк, пригадавши, як після зустрічі з Дорогомиліним, яка відбувалася тут-таки, в цій кімнаті, він довго не міг заснути, ходив з кутка в куток, зупинявся перед білим полотном і знову ходив, болісно перевіряючи й переперевіряючи те, як сам він розумів життя і хід життя; він подумки тоді сперечався з Дорогомиліним, доводячи, що причина

зла (не взагалі зла, а того, яке він має на увазі: коли люди беруть до рук автомати і йдуть підкоряти інші народи та землі),— причина насамперед у невіданні; в незнанні історії, жахів, страждань; але Дорогомиліна не було в кімнаті, і Митя лише додив собі, що й без того було очевидно і ясно йому. А що мав на увазі Дорогомилін, кажучи: «...в іншому»,— так і лишилося для Миті нез'ясованим, і тому зараз, помовчавши мить, він повернувся до Лукашової і, глянувши на неї, ще раз повторив:— У чому? Йому, видно, зло справді уявлялося невідгукним, а я кажу про тисячі, мільйони, в яких немає в душі зла, але які змушені страждати через те горе, якого завдають нашестя й війни. Це зло одне для всіх, я певен, і, раз воно одне, то його можна знищити, коли настане прозріння. Я не боюся невдачі. Всяке може статися. Але я не відступлюся, бо все це потрібно людям, розумієш, Аню, людям, нам. Я перебрав десятки варіантів, накидаючи схему майбутньої картини. Було й рішення горизонтальне, чи що, якщо так можна сказати, і ялинкове, коли кожна гілка, яка відходить від стрижня, має виражати собою епоху, але найкраще, на чому поки що зупинився, це — немовби розріз земної кори з нашарованими епохами. Все полотно я поділю на смуги, що наростають догори, на століття, і однаковими для кожного століття будуть лише черепи та кістки, кров, сльози та страждання, і різніми, для кожного часу своїми, будуть зловісні ідеї, що витають над людьми, і своя зброя знищення.

Ескізи й зарисовки були вже давно розкладені ним, він стояв біля великого білого полотна майбутньої картини і майже без угаву говорив, то дивлячись на полотно, то обертаючись і дивлячись на Лукашову, котра якось дивно погарнішала (і він помічав це) й сиділа тихо, і не думав, що вже пізня година і що пора їй іти додому. Йому хотілося ще розповісти про цифри, які він збирався вмістити на картині, і він говорив:

— Вони не зіпсують, а тільки посилять враження, та я й не збираюся витримувати все у строгій, класичній, скажімо, формі, у мене інше завдання.— Майже притулившись до білого полотна, він почав показувати рукою, де він мав намір розмістити не виписані й не опрацьовані ним різні статистичні дані про всі відомі історії минулих війн, які поки що зберігалися в архівах.— Сотні загиблих, тисячі, мільйони, десятки мільйонів забраних війнами життів — що може бути наочніше й жахливіше цього зростаючого потоку смертей? І хоч, я розумію, не так просто дізнатися ці цифри, доведеться перерити томи різних повідомлень, можливо, зазирнути в літописи або ще, я не знаю поки що, в які джерела, але будь-які труднощі — це лише черговий бар'єр, що тільки здається високим, бо в страху очі великі, але насправді його можна

подолати. Мене ніщо не лякає, Аню, попереду ціле життя, і, їй-право, якщо прагнути, дещо можна встигнути в ньому.

Задоволений тим, що висловив усе наболіле, яке жило в ньому, і на закінчення додавши: «Ну от», Митя заходився розправляти ескізи, які лежали долі, кінці яких скручувалися, так що нічого не можна було роздивитися; а Лукашова, якій здалося (незважаючи на те, що вона нібито знала все про картину) незвичайним усе, що вона почула зараз від Миті, вона й далі дивилася на біле пслотно, прихилене до стіни; вона почувала себе неначе перенесеною з маленького, буденного, де все обмежене (чи то стінами й стелею, коли в кімнаті, чи то фасадами будівель, коли на вулиці) і все рухається по якомусь замкнутому колу — ніч, день, робота, сон,— в інше, величезне, з відчуттям безмежності простору й часу життя, і їй було приємно й страшно від того, що з нею це відбулося. Вона не заглиблювалася та й не могла заглибитися в суть того, про що говорив Митя, але їй цілком зрозуміле було головне — що він бажає добра людям і що це бажання в ньому таке міцне й таке благородне, що неможливо ні заперечити, ні протистояти йому; їй знову й ще виразніше, ніж раніше, здавалося, що вона зустріла людину виняткову, не схожу ні на кого з усіх інших її знайомих, і те, що він сам запросив її до себе (вона вірила тепер у це) і що був відвертий зараз з нею, лише підтверджувало, що вона подобається йому, і вона вся ніби палала від думки, що саме він, Митя, може стати її чоловіком. Вона підвелася, але й далі дивилася на полотно, коли Митя підійшов до неї. Він хотів щось іще сказати їй, але, доторкнувшись до її руки і відчувши близько перед собою її обличчя, він не те що побачив, а зрозумів, що виражали її очі, і несподівано зникнув під цим її тривожно-радісним і щасливим поглядом. «Ні. Ні, ні,— сказав він собі, спростовуючи те, про що не просто подумав, а що немов саме собою раптом відкрилося йому — можливість близькості з Лукашовою.— Ні»,— повторив він, глянувши на неї уже іншим, оцінюючим поглядом. Він був тепер так близько від неї, що, здавалося, чув її дихання; він бачив її худе плече, груди, білу шию і бачив обличчя, згори і яскраво освітлене, і хоч не говорив собі: «Щось є в ній особливе», але усвідомлював саме це; він долонею обхопив її суху руку і, відчуваючи бажання зараз же, цієї хвилини зробити для неї щось хороше, але не знайшовши, що можна зробити, лише злегка нахилився до її обличчя й спитав:

— Тобі було цікаво?

— Так,— відповіла Лукашова, не відхиляючись і не виймаючи руку з його гарячої, як їй здавалося, долоні.

— Ти що-небудь зрозуміла?

— Так,— знову промовила Лукашова.— У мене таке відчуття, що картина вже написана.

— Ну що ж,— відпускаючи її руку і вже без того почуття, яке було хвилину тому (можливо, тому, що знову розмова пішла про картину і він, як і Аня, дивився на полотно), сказав Митя звичним, спокійним тоном,— це тільки підтверджує мою думку, що така картина потрібна людям і що вона нікого не залишить байдужим.

— Полотно біле, а я наче все бачу на ньому. Ти говорив так, ніби сам прожив усі ці століття.

— Якби це було так! А втім, кожна людина від народження свого й до смерті якоюсь мірою проходить весь шлях розвитку людства. Розвитку людської думки,— виправив себе Митя.— Так, якоюсь мірою... шлях розвитку людської думки.

XVIII

Мертві обличчя з усіх кутків кімнати дивилися на Лукашову з Митиних ескізів і викликали в ній почуття, від якого ставало не по собі; вона попросила прибрати їх, і, поки Митя збирав, одійшла до дверей, і, притулившись спиною до одвірка, спостерігала за ним. Потім вони сиділи на кухні, де Митя готував за своїм методом консервовані голубці — він усе-таки умовив Аню повечеряти з ним,— і розмова про картину, що зовсім була затихла, поживалася знову. Митя вирішив, що він не сказав їй головного — як зароджувався задум картини; але, почавши зі слів: «Звідки пішло все», він раптом зрозумів, що не може точно визначити, звідки ж саме пішло все, і почав розповідати, як він жив у селі і як вечорами, коли в бабусі збиралися гості, хоч би про що заводили вони розмову, незмінно закінчували тим, що більше половини чоловіків не повернулися з війни. «І в дев'яност п'ятому, в японську, було так, і в першу германську»,— казав він, як казала тоді бабуса. Він згадував ще й ще різні події, позираючи на Лукашову з усмішкою, якої раніше ніхто не бачив на його обличчі (усмішка ця, одначе, не стосувалася його розмови, а йшла від іншої думки, якої він не висловлював, але яка з більшою, як видно, силою захоплювала його); він приніс з кімнати шкатулку, в якій лежала тепер і бабусина похоронна, і, хоч Ані давно пора було йти, вів і далі свою розмову. Він не зовсім розумів, навіщо робив це, і, здавалося, не думав про близькість з нею; але разом з тим він затримував її саме для того, щоб вона залишилась у нього, і з виразу очей її і всієї поведінки бачив, що вона була згодна і що, по суті, вони давно говорять не про картину, а про те, що ніби ще з перших хвилин, як тільки вони опи-

нилися у Митиній кімнаті, почало хвилювати їх. Митя відчував, що в цій безсловесній розмові було ще більше взаєморозуміння, ніж у тій, яку вони вели вголос, і кожного разу, коли вставав з-за столу, щоб принести щось, неодмінно памагався пройти повз Аню, і, проходячи за її спиною, зупинявся на мить і, мовби заохочуючи до чогось, стискав її плечі.

Але, незважаючи на все це взаєморозуміння, яке, здавалося Миті, було між ним і Лукашовою, він повинен був усе-таки сказати їй, щоб вона залишилася, і звичайні житейські слова, які в іншому випадку вимовив би просто й природно, як кожен гостинний господар, він не міг зараз витиснути з себе; він відчував, що вони прозвучать фальшиво й оголять його потаємні думки.

— Уже пізно, може, ти переночуєш у мене? — нарешті промовив він.

— Ти так вважаєш?

— Звичайно.

— Де ти мене покладеш?

— На дивані.

— А сам?

— Що сам? Знайду,— сказав Митя, червоніючи від того, що каже неправду і що в його однокімнатній квартирі немає іншого місця, де ще можна було улаштуватися на ніч.— Хіба про мене мова? — додав він і в той час, як говорив це, ясно відчував, що саме тепер настала хвилина, коли він був неначе оголений перед Лукашовою; він подивився на неї тим поглядом чекання і надії, що його не осудять, якого, між іншим, вона чекала від нього і який був приємний їй.

— Ну, веди,— сказала вона, встаючи і вся немовби віддаючись Миті.— Веди,— повторила вона, нібито непомітно, але по-своєму пильно вдивляючись у нього. «Боже, він хлопчик, дитина»,— знову подумала вона, бачачи, як Митя ніяковіє і бентежитьсь. Вона знала, що хлопчик цей зробить зараз для неї все, чого тільки вона захоче, і хоч вона, як їй здавалося, нічого не хотіла і не просила в нього, але свідомість влади над ним викликала в ній те особливе почуття гордошів, коли всупереч бажанню і волі людина робить зовсім не те, що підказує розум. Вона раптом знову повернулася до того свого почуття гри з Митею, як вона ставилася до нього раніше, в перші дні знайомства, і, сівши на дивані, куди Митя тепер підвів її, витягла перед собою ноги й сказала: — Скинь, будь ласка, туфлі з мене.

Митя покірно взявся роззувати її, опутившись перед нею навколішки, і, в той час як скидав з неї буденні лаковані туфлі, дивився не на свої руки, як він це робив, а на Лукашову; він бачив її очі, які були неначе ті самі, що він бачив перед собою весь

цей вечір, і разом з тим він відчував, що не може зрозуміти, що виражали тепер ці очі; він бачив, що обличчя Лукашової було зараз ще красивішим, ніж воно завжди здавалося йому, але водночас — це саме обличчя було наче незнайомим, чужим, і зміна в Лукашовій, незважаючи на все збудження від очікуваної близькості з нею, якоюсь дивною тривогою віддавалася зараз у Митиній душі. Як людина, що тільки-но поспішала вночі на вогник і раптом згубила цей єдиний орієнтир, Митя вдвлявся в Анині очі, відшукуючи те взаєморозуміння, яке щойно, здавалося, вразно читав у них. Коли він скинув з неї туфлі, Лукашова попросила зняти панчохи, спущені нею до колін, і він так само, не дивлячись на свої руки, взявся виконувати її прохання, червонів і розгублено усміхався їй.

— Тепер залиш мене на хвилину,— сказала Лукашова, скося поглядаючи на його долоні, якими він обнімав її голі коліна.

— Так, звичайно,— відповів Митя; він тільки й міг сказати їй лише ці слова.

— Може, ти все-таки залишиш мене? — повторила Аня.

— Та що тут питати? — Так само розгублено усміхаючись, він підвівся й вийшов на кухню.

«Для чого? Навіщо? Що я роблю?» — подумав Митя. Він ставив перед собою ті самі запитання, які рано чи пізно повинні були виникнути в його голові; але, як поодинокі куці в напливаючому з лугу тумані, ці запитання одразу ж потонули в загальному радісному почутті, яке охопило його ще дужче ніби тепер, коли він вийшов від Лукашової; стоячи посеред кімнати з Аниною панчохою на плечі, яку, стягнувши з її ноги, повісив ще там, біля дивана, і не зняв, виходячи з кімнати, і не помічав зараз, він увесь, здавалося, прислухався до того, що робилося за дверима; він знав, що вона роздягалася і вмощувалася під ковдрою, але в своїй уяві бачив її такою, якою вона пам'яталася йому в кращі хвилини зустрічей і розмов у Дорогомиліних. Він мовби відповідав цим на свої запитання «для чого?» й «навіщо?», згадуючи її красиву худу шию, плечі й руки з білими довгими пальцями, які завжди здавалися йому ознакою благородства; але бачив він усе це на фоні засвічених люстр, вишневих шпалер з трійчатими золотими свічниками, килимів, стільців і крісел, як коли б дивився на ікону, обрамлену ризою; риза була багатшою, ніж ікона, затьмарювала собою все, і Митя відчував, що більше подобалися йому обстановка і атмосфера духу в дорогомилінській вітальні; він усе краще, що бачив у Лукашовій, пов'язував саме з цією вітальнею і, зближаючись з Анею, ніби зближався з усім тим величним світом, який здавався неприступним і тому привабливим для нього. Він мимоволі підтягував усі свої подальші пла-

ни до цього свого почуття, яке було в нього зараз до Лукашової, і в його думках з ясністю, як усе, що цього вечора поставало в його уяві, наче відкривалася галерея скляних колон, і, в міру того як він входив у неї, колони розсувалися й пропускали його; на мить, бо щастя завжди було для Миті лише абстрактним поняттям, лише словом, в яке всі люди, що жадають чогось кращого, вкладають свої мрії,— на мить йому здалося, що щастя саме й складається з цього ряду уявних скляних колон, за якими він не бачив зараз, що стояло й висіло, але відчував, що була та сама піднесена а т м о с ф е р а д у х у в Дорогомиліних у вітальні. «Ну, що там, уже тихо»,— подумав він, раптом немов повертаючись від щасливих марень на землю і прислухаючись до того, що робилося за спиною. Повернувшись, він підійшов до дверей і, хоч вони були відчинені, не одразу увійшов до кімнати; він ще кілька разів відходив до столу, на якому остигали на тарілці не доїдені Анею консервовані голубці, і повертався до дверей, прислухаючись, наче мав уловити якийсь умовний знак; але, не дочекавшись нічого, нарешті навшпиньках увійшов до кімнати й зупинився перед Лукашовою, яка лежала на дивані.

— Ти не спиш? — спитав він, аби сказати щось.

— Ні.

Він підсів до неї на край постелі, взяв її витягнуту поверх ковдри руку й почав мовчки гладити її. Він відчував, що його тепер ще дужче, ніж тільки що, коли входив сюди, охоплювало те дивне хвилювання, нібито його незаслужено обдаровували чимсь цінним, і він хотів і соромився прийняти дар; і хоч він і далі не зводив очей з Ані, з її обличчя, яке в напівсвітінках кімнати майже зливалося з білою подушкою і було помітне тільки тому, що вздовж щік і шиї лежало розпущене волосся,— перед ним раз у раз знову виростали ті самі ряди скляних колон, які лише хвилину тому, на кухні, вперше неначе відкрились і обступили його; він не міг би сказати тепер, чи було в нього сільське дитинство, чи була шкатулка з похоронними, біле полотно для картини і всі ті ескізи й зарисовки, які він цього вечора захоплено показував Лукашовій; усе життя, і минуле, і ще більшою мірою майбутнє, уявлялося йому зараз поміщенням у центрі цих колон, які, переміщаючись, незвично, мов кришталь, дзвеніли; Митя виразно чув цей дзвін, ніяково всміхався йому й дивився на Аню. Він не думав, що в тому вигляді, в якому лежала тепер перед ним Лукашова, коли неможливо було розрізнити ні зморщок, ні складок, а вимальовувалися тільки загальні контури оголених плечей і шиї, будь-яка жінка мала б привабливий вигляд; йому здавалося, що перед ним була та єдина, кращої за яку немає і не може бути на світі, і він весь затихав від свідомості, що Аня не тільки не

відсторонювалася від нього, а, навпаки, довірливо віддавалася йому. Він дивився на неї мовчки і тільки в думках весь час говорив їй: «Я люблю тебе, Аню! Чуєш! люблю!» Але згодом йому завжди здавалося, що він сказав їй ці слова; сказав раніше, ніж, нахилившись, поцілував і раніше, ніж, відчувши на спині її руку, вловив той рух, ніби вона потягла його до себе.

XIX

Майже під самий ранок Лукашова, залишивши Митю, що міцно спав на дивані, одяглася й вийшла з дому. Раніше, коли вона ночувала в аспіранта Нікітіна, вона не йшла від нього так рано і не побоювалася, що хтось побачить її; навіть від професора Рукавишнікова, коли одного разу, вирядивши дружину до сестри, він прямо від Дорогомиліних привів Аню до себе й лишив на ніч, вона пішла в той час, коли автобуси й тролейбуси уже були повні людей; але від Миті — щось неначе підказувало їй: «Іди!» — і, тим часом як вона прислухалася до цих слів, що лунали ніби поза нею, вона напевне знала, чому їй не можна zostаватися в Миті; вона боялася, що вранці, при світлі, матиме інший вигляд, ніж тепер, і Митя побачить, яка вона стара й негарна. Вона боялася порушити те щастя, яке, здавалося, було уже в неї в руках, і почувала себе так, як бувало з нею в дитинстві, коли батько, забавляючи її, подавав лискучу мильну бульку на соломинці. Він казав звичайно: «Тихо, спокійно, не ворущись», — і Аня завмирала, беручи з батькових рук соломинку й пильно дивлячись на чудо, що наближалось до неї. Головне було — не змінити того положення, в якому вона стояла, щоб чудо не зірвалося, й не полетіло, або не лопнуло тут-таки, і тоді щастя дивитися на нього, здавалося, могло бути вічним. У її свідомості все, що сталося з нею цього вечора, округлювалося в щось крихке й ненадійне, що при найменшому неправильному русі могло зірватися й полетіти, і вона йшла звідси саме тому, що хотіла зберегти в Митиній пам'яті все таким, як було звечора.

Коли вона, спустившись східцями, вийшла з під'їзду на вулицю, був той досвітній час, коли чорнота ночі, ніби готуючись до оборони й не бажаючи відступати перед світлом, стікалася в усі найбільш тіньові кутки й підступи до будівель, і коли цегляні стіни будинків, асфальт і камінь, уже віддавши до півночі усе ввібране за день тепло, дихали холодом і вогістю, і все довкола було не-привітним, похмурим, як непривітно, похмуро і вогко буває між кам'яними брилами, куди ніколи не проникає сонячне проміння. Електричні ліхтарі на стовпах лише величезними жовтими плямами освітлювали асфальт і тільки посилювали враження мерт-

вої тиші нічного міста. Лукашова якусь мить, шулячись, стояла біля під'їзду, думаючи, куди їй піти тепер: до подруг (у неї було кілька адрес) чи додому? Їй однаково неприємно було йти і додому, й до подруг: додому — тому, що вона не любила своїх старих, батька і матір, була з ними грубою і вважала їх винними в усьому своєму невдалому житті, а до подруг — тому, що довелось б пояснювати свою появу, щось вигадувати, брехати, а правду про сьогоднішню ніч вона не хотіла казати нікому. Зрештою, оскільки уява її була більш заповнена Митею, ніж домівкою і подругами, вона рушила в тому напрямку, до околиці Пензи, де серед почорнілих від часу хат, оточених огорожами й схованих від стороннього ока палісадниками, стояла і її рідна хата. Вона йшла сама пустельними вулицями, не боячись ні безлюддя, ні тиші й дивуючись цьому; вона то потрапляла в жовту пляму електричного світла, і тоді вся її худенька постать неначе вкривалася білим нальотом, і тінь, що виникала спочатку за спиною, скорочуючись, кидалася під ноги і з'являлася уже попереду, виростаючи в довгу жердину, розпливаючись і танучи; то враз, коли вона входила в неосвітлену смугу, все зникало, і не було ні тіні, що випереджала її, ні того білястого нальоту, який ніби придавлював її плечі; і майже так само, як вона сама посувалася, то входячи в тінь, то знову виходячи на світло, рухалися її думки, то повертаючись ясним боком, коли вона згадувала, як Митя тримався й що говорив їй, то несподівано — немов хмари змикалися над головою, і вона починала сумніватися, що щастя нарешті повернулося їй і вона може бути щасливою. «Такі неприємні його мерці, навіщо він малює їх?!» — думала вона, намагаючись відігнати ці думки, які хвилювали її. Але разом з тим як вона казала собі, що «мерці» неприємні їй, раділа саме тому, що бачила Митині ескізи. «Боже мій, він талановитий. Він сам не знає, який він талановитий!» — вигукнула вона.

XX

Життя Лукашової не було однозначним; воно складалося немовби з трьох паралельних ліній, які так відрізнялися одна від одної, що Лукашову, якою вона здавалася всім у дорогомилінській вітальні, неможливо було впізнати, якою вона була вдома, й ще більш неможливо було впізнати, коли вона, замкнувшись у темній (без вікон) малесенькій редакційній фотолaboratorії, залишалася наодинці з собою. У Дорогомиліних, у товаристві Казанцева, Рукавишнікова, Нікітіна, Ольги, Віри Миколаївни і Світлани, вона намагалася бути схожою на них; їй хотілося, щоб усі думали, що й вона теж походить не з селянської, малозабезпече-

ної і неосвіченої, а іншої, інтелігентної, як заведено говорити тепер, сім'ї; вона соромилася того, як жила, свого невлаштованого (без вигод) побуту, бо саме по побуту, як вона вважала, а не по справах визначалося тепер суспільне становище людей. «Усі даве живуть по-людському, а ви! Ви не заробили собі навіть квартири, щоб не здаватися білими воронами»,— виказувала вона не раз батькові й матері за те, що вони не зуміли свого часу позбутися власного будинку, не вловили самого духу часу й залишилися на тій же найнижчій сходинці (головне, залишили її), з якої почали свій шлях. Йй здавалося принизливим жити в наш час у власному будинку, навіть коли б він мав кращий вигляд, ніж той, що був у них, і тому ні в редакції, де вона працювала позаштатно, за трудовою угодою, ні в Дорогомиліних вона нікому нічого не розповідала про себе; серед усіх своїх знайомих вона зуміла поставити себе так, що всі нібито знали все про неї і водночас ніхто не міг нічого певного сказати про неї; щоб бути на видноті в усіх і добре скрізь прийнятою, треба підтримувати про себе думку як про людину, цілком задоволену життям, і тоді ніхто не цікавитиметься подробицями; вона засвоїла цю нехитру філософію і дотримувалася її з такою наполегливістю, що тепер уже могла запростака посміхатися, коли це було потрібно, бути уважною, коли вимагали обставини, говорити чи слухати явні дурниці з розумним виразом, курити чи не курити залежно від того, куди вона потрапляла і що потрібно було для того, щоб здаватися цілком сучасною емансипованою молодого жінкою, але вона стемлювалася від цієї постійної гри, і, коли приходила додому, в ній одразу прокидалася ненависть до всіх цих людей, яких вона наслідувала, і ненависть ця, яку вона не могла стримати в собі, виливалася на її батьків. Вони були винні в усьому. Вони жили не так, як цього хотілося Лукашовій,— садили город, сушили вальянці на плиті й вивішували перину на паркані. «О боже, допотопні»,— подумки казала вона. Коли вона поверталася від Дорогомиліних, йй завжди здавалося, ніби вона потрапляла з одного століття в інше; особливо вона не могла бачити ситцевих завісок у себе на вікнах; білі, з жовтими й коричневими розводами, вони були такі протилежні темно-вишневим дорогомилінським і так спрощували все в домі, що в один з вечорів, увійшовши до кімнати, вона зірвала їх з вікон і, зібгавши, кинула під ноги матері: «Ненавиджу!» Вона з тиждень після цього не жила вдома, а коли, заспокоївшись, повернулася, ситцеві завіски, випрані, заштопані й випрасувані, знову висіли на вікнах. Аня нічого не сказала матері, і мати теж нічого не сказала йй; але з того дня між ними почалася якась мовчазна внутрішня боротьба, від якої усім важко було в домі.

На батька Аня зважала ще менше, ніж на матір; вона не уявляла його собі інакше, ніж таким, що злазить з печі в сорочці і підштанках, і їй здавалося, що вся його фронтова доля — поранення й нагороди — була вигадана ним, що такий чоловік, як він, що навіть цегли не може дістати, щоб вимостити в дворі доріжку, — де вже було йому йти проти німців. «Називається, мужчина в домі», — думала вона, з неприхованим осудом, як і на матір, дивлячись на батька. Йй не подобалося, як одягалася мати — в однотонні, довгі й мішкуваті плаття, — але ще більше не подобався батьків вигляд; на ньому чомусь завжди були вилинялі сорочки, і носив він їх поверх штанів, які теж, як вважала Аня, і прати, і прасувати було вже ні до чого. За давньою фронтовою звичкою, хоч війна була давно позаду, батько й досі курить самокрутки, і це особливо дратувало Аню; вона гидливо кривилася, бачачи його до жовтизни прокурені пальці, і, як тільки чула, що він знову відриває газету на цигарки, кидала йому на стіл сигарети, які діставала із сумочки, але він, лише мовчки скоса зиркнувши на них, вставав і виходив у сіни, потім на ганок, і звідти довго потім було чути його глухий, немовби простуджений кашель. «Нагородив же бог батьками», — думала Аня. Коли привозили вугілля і треба було відрами через двір носити його, вона одразу ж ішла з дому; вона і в редакції бралася не за всяку роботу і не виїздила ні на посівну, ні на жнива; вона робила переважно ліричні, як сама називала їх, сюжети, і вся її маленька редакційна фотолабораторія так само, як бувають чоловічі холостяцькі квартири обклеєні вабливими личками актрис, була обвішана різними знімками, які пройшли через друк і не пройшли. Вона довго іноді, ввімкнувши горішне світло й зачинившись, стояла перед зафіксованими нею хвилинами чужого життя; але вона не заздрила цьому чужому життю, як заздрила Ользі, Світлані і Вірі Миколаївні; світ знімків був для неї тим світом, який вона створювала сама, як художник картину чи письменник книгу, і в цьому створеному нею світі і люди, і природа — все було пронизане тим піднесеним почуттям, яке, скільки вона пам'ятала себе, жило в ній. Коли її посилали сфотографувати новий будинок, вона намагалася зняти його так, щоб на передньому плані неодмінно було щось особливо ліричне: або листя, що падає з дерев (якщо восени), або припорошені снігом підвіконня й перила балконів (якщо взимку), або ще що-небудь, але таке, на що не можна було б звернути уваги; коли ж доводилося знімати людей, прагнула піймати мить, щоб рух був у їхніх обличчях; та найбільше вона любила фотографувати закоханих, зі спини, коли вони сиділи десь на лавці у сквері або, підвівшись і тримаючись за руки, йшли в гліб саду, і такі знімки, вона знала, найкраще вдавалися

їй. Вона створювала цей світ краси й кохання не тільки тому, що треба було заробляти гроші, але бачила в цьому занятті те задоволення, якого не мала ні в Дорогомиліних, ні вдома; у Дорогомиліних вона лише підлаждувалася під загальний тон, який не вона задавала, вдома постійно боролася з тим, що суперечило її уявленню про життя, і тільки серед знімків нарешті ставала сама собою; вона завжди відчувала в собі бажання й силу зробити щось більше, ніж знімки, її тягло до письмового столу, але вона не наважувалася сісти за нього, порив згасав, не знайшовши виходу, і вона знову, як тільки наставав вечір, ішла до Дорогомиліних... Вона належала до тієї категорії нинішніх молодих людей, які, здобувши освіту, не могли до пуття збагнути, чого вони хочуть від життя і що самі можуть вкласти в нього; коли вона, закінчивши педагогічне училище, влаштувалася молодшим коректором у газету, вона через певні причини опинилася перед вибором, як розпорядитися собою: чи прийняти той модний напрям, що сучасна людина повинна бути позбавлена всіляких забобонів, що безсоромності немає, а є простота звичаїв, і що тільки цілковита звільненість жінки від сімейних уз дасть їй нарешті рівне в усіх розуміннях місце з чоловіком, чи вийти заміж, обзавестися дітьми й жити, як усі, звичним, природним, але застарілим (на думку тих самих молодих людей) життям? Оскільки перше — простота звичаїв — уявлялося злетом і навіть певною мірою викликом суспільству, Лукашова без оглядки прийняла саме цю лінію; але з роками, чим більше розширювалося в неї коло знайомих, тим очевиднішим ставало їй, що вона схибала; вона, як звірятко, що добровільно зайшло в клітку і враз виявило, що виходу з неї немає, почала метатися, хапаючись за все, що підверталось їй, була в Нікітіна, у Рукавишнікова; але вона ще ніколи не відчувала себе такою близькою до мети, як цієї ночі, повертаючись од Миті.

XXI

Вона не знала, що цієї самої ночі їй доведеться пережити ще одну подію, яка надовго повинна була зберегтися в пам'яті. Поки вона була в Миті, вдома у неї скоїлося нещастя — помер батько. Він не був хворий і навіть не скаржився на звичайне своє нездужання; зранку відгороджував куток для поросяти в дровнику, потім обгортав картоплю на городі; лише надвечір, сказавши: «Щось утомився я», приліг на кушетку під байкову ковдру, і, коли Олександр (так звали Анину матір), котра ще з дитинства, від батьків засвоїла, що на заході сонця спати не можна, що це шкідливо і не на добро, пішла розбудити його, він був мертвий і вже

почав холонути всім тілом. Вона кинулася до сусідів, бліда, не знаючи, що робити; викликати «швидку» було марно, бо йому вже ніщо не могло допомогти. Він помер від осколків, що блукали в його тілі і проникли в серце (так пізніше визначили при розтині); але, хоч би від чого вмер він, для Олександри однаково незбагненне й тяжке було горе; немовби скинута з даху, вона лише безтямно просила: «Пустіть мене до нього, пустіть», коли жінки, що прийшли допомогти їй у нещасті, обмивали небіжчика. Його поклали потім на стіл, висунувши на середину кімнати. Труни не було; вбраний в усе нове, він лежав під простирадлом, що прикривало його до пояса, і видно було тільки руки в крохмально-білій сорочці з манжетами, схрещені на грудях, зморшкувате обличчя і ще більше зморшкувата шия, обхоплена теж крохмальним і твердим, як манжети, коміром. Через те що Олександрю не можна було залишити одну з померлим, ті самі жінки, що обмивали небіжчика, мовчки потім посідали вздовж стін; вони сиділи цілу ніч, тільки іноді підводячись, щоб поправити свічку, що горіла в руках покійного. Під ранок стало погано Олександрі, її поклали на кушетку, і в цей час прийшла Аня. В першу хвилину, зупинившись на порозі, вона подумала, що потрапила до чужих і що треба якомога швидше піти звідси; але обличчя небіжчика, вона ясно побачила, було батьковим обличчям і всі речі навкруги були тими домашніми речами, які вона звикла завжди бачити в своєму домі; вона обвела поглядом жінок і знову подивилася на мерця, що лежав на столі; що скоїлося неоправне, вона зрозуміла враз як удар, як стукіт, який виразно почувся їй, і вона, скрикнувши, обхопила руками груди і шию, наче їй важко стало дихати. На мить вона перестала розрізняти, що було в кімнаті; речі, люди, покійник на столі — усе злилося в одну хистку жовту пляму (від полум'я свічки), і вона лише намагалася виділити в цій плямі, що було страшно й водночас ніби конче треба було побачити їй. Звикла до того, що все, що робилося в домі, робилося лише для того, щоб виставити напоказ її негарні вчинки, вона й батькову смерть сприйняла так, немовби він хотів сказати їй: «Ну, бачиш, яка ціна твого щастя», і тому в душі ще болісніше, ніж будь-коли раніше, спалахнуло почуття протесту, що вона не винна ні перед ким і що щастя її не може залежати ні від батька, ні від будь-кого з людей. «Ні», — промовила вона, бліднучи й подаючись уперед; все повставало в ній не проти того, що помер батько (усвідомлення горя прийде пізніше), а проти того, що хтось ніби несправедливо й жорстоко карає її. «Ні-і!» — потім майже істерично і з якимсь начебто благанням і відчаєм скрикнула вона й кинулася до батька. Вона стала в нього в узголів'ї і, вп'явшись пальцями в стіл, усе вимовляла:

«Hi-і! Hi-і! Hi-і!» — наче щось могло змінитися від цього. Здригаючись худими, зішкуленими, ніби змерзлими з вулиці плечима, вона нижче й нижче нахилилася над батьком, і від її рухів, дихання й плачу полум'я свічки коливалося. «Hi! Hi!» — все повторювала вона, не тямлячи вже, що робить, а лише страждаючи від болю, що все краще завжди руйнувалося в її житті. Вона справляла те добре враження на літніх жінок, що сиділи навкруг, немовби й справді любила й жаліла батька; вони, що по-сусідськи знали і не схвалювали її поведінку й з осудом зустріли, коли вона з'явилася на порозі («Батько на смертнім одрі, а її чорт по коханцях носить», — була їхня спільна думка), тепер задоволено дивилися на неї, даючи їй виплакаться, і, презираючись, обмінювалися ледь помітними й відповідними хвилині схвальними кивками. Для Олександри теж було несподіваним, що дочка так близько до серця прийняла батькову смерть; трохи підвівшись на кушетці, вона глянула на неї і не те що одразу зрозуміла, що доччині сльози були не тими слізьми (не за померлим батьком), а відчула, що не може навіть тепер, у горі, простити їй чогось більшого, й одвернулася від неї. Вона вже не чула, як Аню майже силою одірвали від столу і, заспокоюючи, посадили на стілець; їй було однаково, що робила дочка і що робили жінки з нею; вона дивилася перед собою в порожнечу, і та хвилина, коли вона, підійшовши увечері до чоловіка, щоб розбудити його, торкнулася його плеча і вперше відчула, що він мертвий, — та хвилина знову почала мовби повторюватися для неї, і вона подумки скрикувала, бачачи, як знову й знову, зісковзуючи з кушетки, неприродно й безживно звисала над підлогою холодна чоловікова рука. Кілька разів вона впадала в забуття, потім розплющувала очі, щоб усе жахливе пережити знову; як і Аня, вона думала — все, що скоїлося, було карою, але тільки ще менше, ніж дочка, розуміла за що, і, перебираючи в пам'яті минуле, шукала і не знаходила в своєму житті нічого, що хоч би якось порочило її; їй теж здавалося, що сталася несправедливість, і вона щохвилини промовляла: «Господи, за що?!»

Над містом тим часом займався ранок. Він був звичайним, теплим і ласкавим для всіх людей і незвичайним, тяжким для Лукашових. Незважаючи на пригнічений стан, в якому вони були, з настанням дня до їхніх душевних терзань додавалися тепер ще клопоти по похорону, без яких не можна обійтись, і, тому що мати, ослабла за ніч, не могла навіть підвестися з кушетки, усе мусила взяти на себе Аня. Але вона ніяк не могла зрозуміти, що все це треба було робити їй, і, тоді як жінка, сусідка і їхня приятелька, котра сиділа поруч, добре знала, що і як робиться при похороні, казала їй: «Покликати, кого тепер покличеш, а йти треба, треба

починати, а то й до завтрього не встигнеш»,— Аня, наче не чула її, все дивилася мовчки на батька. Вона не плакала з тієї хвилини, як її посадили на стілець, вона ніби змінилася, присмирніла, обм'якла, і тільки в очах було помітно щось жорстке, що відчувувало її від усіх у домі. Вона, часом забуваючись, намагалася відшукати в собі той світлий струмочок, який переливався в ній, коли вона йшла від Миті, але замість струмочка їй раз у раз тепер з'являлися Митині ескізи з мертвими обличчями, і між цими ескізами, батьковою смертю і всім, що відбувалося зараз у домі, вона відчувала, був зв'язок, який вона виразно усвідомлювала, але не могла вловити, в чому він полягав. І тоді їй починало здаватися, що в світі ніколи не було, немає і не буде справедливості, що радіти не можна, бо за всяку радість треба платити, і що даремно багато хто вважає, що є на світі щастя, його немає, все — обман, обман!.. «Навіщо жити? Чого я жду від життя?» — питала вона себе, але хоч би як тяжко було їй пережити те, що скоїлося, і хоч би якою почувала вона себе в ці хвилини розгубленою перед життям, у свідомості поступово почав пробиватися промінчик, який говорив їй, що не тільки в се об і ї деться, стане на свої місця, але що тепер вільніше буде дихати їй і що щастя не втрачене, а, навпаки, буде ще можливішим для неї; вона всіляко намагалась ухопитися за цю думку про щастя, розуміючи, що зараз, при небіжчикові, негарно думати про себе, і тривожно озиралася на жінок та матір. Потім знову переводила погляд на стіл і батька на ньому. Мертве обличчя його, яке раніше освітлювалося тільки свічкою, було залите яскравим ранковим світлом, що тепло наповнювало кімнату, і тому особливо жалюгідними здавалися мертвотно зсохлі голова і шия батька, обхоплена не за розміром великим твердим крохмальним коміром, що впирався в підборіддя; Аню жахало саме це — вигляд зсохлої шиї і величезного коміра, і, незважаючи на всю ту жалість, яку вона відчувала зараз до батька, вона ніяк не могла позбутися враження, що ось так само, як нова сорочка з крохмальним коміром і манжетами, не за ростом, мабуть, було йому і це життя, в якому він жив. «Що він несе з собою? Що залишив, яку радість?» — думала вона з тим тяжким почуттям, яке незримо давило її і знову й знову примушувало дивитися на батька.

XXII

Після гучної нічної розмови, яка сталася в спальні між Семеном і Ольгою (і яка глухо долинала до Сергія Івановича, що засинав на дивані у вітальні), уранці в домі Дорогомиліних було нібито спокійно й тихо. Семен устав рано й одразу ж, викликавши

машину, поїхав на роботу, не поспідавши, навіть не випивши кави, яка була приготована йому і стояла на столі в кухні, холоду; майже слідом за чоловіком встала Ольга й теж, сказавши, що вона домовилася зустрітися сьогодні з Тимонієм у різних своїх письмennyцьких справах, пішла з дому й, виходячи, прихопила для годиться рукопис; лише Віра Миколаївна довго залишалася в постелі; вона чула всю збуджену розмову між дочкою і зятем, майже не спала ніч і тепер була хвора й розбита. То вона просила Євдокію принести їй грілку на печінку, то подати вологий рушник, щоб прикласти до голови, що розколювалася від болю, то для заспокоєння хотіла випити таблетку седуксену, якого в домі не було (і який дедалі важче стало діставати без рецепта), то, нарешті, просила дати їй хоча б анальгін, якого теж, як виявилось, не було жодної таблетки в домі. «Знову поковтали все»,— подумки мовила Євдокія. Вона взяла гроші й сумочку, і, поки ходила по аптеках, дістаючи, що потрібно було для Віри Миколаївни, прокинувся Сергій Іванович.

Він одразу ж, як тільки одягся й вийшов у передпокії, відчув, що він ніби один у величезній порожній квартирі. Він зазирнув на кухню, потім у вітальню і знову повернувся в передпокії; іти в ту половину дому, де була спальня (він здогадувався про це) і де з грілкою на животі й рушником на голові в напівзабутті лежала Віра Миколаївна, Сергій Іванович не наважився; подумки мовивши: «Пирог»,— слово, яке ніколи раніше не говорив у такому значенні й почув тільки в Мокші чи то від Степана, чи то від шуряка,— ще раз пройшовся по кімнатах, і весь добрий настрій, з яким підвівся, одразу наче зупинився в ньому, як потік машин перед світлофором; якусь мить він стояв посеред вітальні, розставивши ноги й озираючись навколо себе, потім почав ходити з кінця в кінець, прислухаючись, чи не долине якийсь звук; але він нічого не чув, крім власних кроків, і мимоволі, тому що треба було на щось звернути свою увагу, почав придивлятися до обстановки й опорядження вітальні, до всього того, що вчора здалося йому незвичайним, урочистим, багатим і що тепер, при ранішньому сонячному світлі, яке лилося крізь вікна в кімнату, не справляло начебто того, вчорашнього враження. Штори були якогось непевного, темного кольору, і на них уже не можна було розгледіти рисунка двірцевої оббивної тканини; зібрані по краях високих вікон, що встигли запилитися за літо, вони похмуро звисали до самої підлоги, впираючись бахромою в покритий лаком, але вже пошарканий туфлями паркет, і ця бахрома подекуди, здавалося, була чи то притоптана, чи то поїдена міллю. «Оце-то так»,— подумав Сергій Іванович чомусь із жалем, що в домі Дорогомиліних усе було тепер не так, як учора. Шпалери на стінах

теж були іншими, світлішими й ніби не вишневого відтінку, і трипалі свічники із золотистою фольгою на них, і кручені свічки з язичками полум'я, що ніби так жваво горіли вчора, при засвічених кришталевих люстрі і бра з матовими мінййонами,— ці свічники й свічки із золотистою фольгою тепер ледь проглядали на загальному рудувато-цегляному тлі, особливо в тих місцях (на рівні спинок стільців), де шпалери були потерті; шпалери були потерті й біля павлівського крісла, і білого піаніно, і ще більше біля одвірків і віддавали чимось старим; та й люстра, і бра із запыленими кришталіками, мінййонами і бронзою, і тумби з гарднерівськими статуетками, і стіл, скатертина, і навіть ваза з богемського скла з недоїденими цукерками та шоколадними вафлями — все в безлюдній тепер вітальні, здавалося Сергієві Івановичу, було немов позначене печаттю старіння. «Оце-то так»,— знову мовив він і, далі озираючи все навколо, усміхнувся усім своїм ще рожевим після міцного сну обличчям.

Незважаючи на ранок, що нібито невдало почався для нього, він усе-таки настроений був добродушно. Не те щоб він хотів тепер дати добрий лад усім своїм учорашнім розрізненим враженням і думкам, а, як пасажир, що погуляв по перону і знову взявся за поручні вагона, він незалежно від бажання й волі все більше підключався до перерваних сном подій. З тією добродушністю, яка саме й не дозволяла йому особливо вдаватися в подробиці, він насамперед згадав про Семена, як сидів з ним на кухні, і згадка ця одразу ж викликала в ньому ті самі почуття, які володіли ним учора, коли збуджено й не даючи Семенові перебити себе, розповідав про начебто забуті, але виразно воскреслі в пам'яті фронтові епізоди; як і вчора (як, власне, і в Москві, коли після вдало написаної сторінки фронтових спогадів раптом підвівся з-за столу й починав ходити з кутка в куток по кімнаті), він був тепер не тільки збуджений, а й відчував себе людиною діяльною, людиною потрібною для суспільства, начебто, як у минулі часи, щось знову цілком певне й важливе залежало від нього. Відтоді як він вийшов у відставку, йому постійно не вистачало саме цього почуття діяльності; він шукав, чим можна було замінити його, і в Мокші радий був сінокосу, Степанові й Павлові, з якими разом удосвіта виходив на луг; і так само, хоч ніякої діяльності не було в нього зараз, а були тільки спомини, радів просто почуттю й думкам, які повертали його до минулих років, коли він був при ділі й коли від його вміння й кмітливості залежали долі людей. «А старшину жаль, жаль»,— тим часом говорив він собі, думаючи, однак, не стільки про старшину, скільки про Семена і те добре діло, яке Семен зробив для сина старшини, Миті; і Сергієві Івановичу самому теж хотілося тепер зробити

щось добре для Миті, якого він нібито ще не бачив, і найрізноманітніші й невиразні плани добрих справ зароїлися в його голові. Можна було б, жваво прикидав він, запросити Митю до Москви й спробувати влаштувати в якесь художнє училище, оскільки, що ж, хлопець здібний, прагне зробити щось (що — Сергій Іванович не зовсім уявляв собі, та й не таке важливе було зараз це); можна було вже тут, у Пензі, показати Митині малюнки якому-небудь художникові, і Сергій Іванович ладен був сьогодні ж узятися за цю справу і знову прикидав, як і з чого довелось б починати йому; і треба було, сам себе переконував він, розповісти Миті все про батька, це окрилить хлопця. «Хто зробить це? Ніхто, крім нас», — думав він, продовжуючи неквапливо і з закладеними за спину руками, як він звик, ходити по кімнаті; і в той час як він виразно уявляв собі всю вчорашню розмову з Семеном, так само виразно уявляв, як говоритиме з Митею, коли зустрінеться з ним, і уявляв хлоп'яче обличчя, що очима і простувато-сільським виразом схоже на обличчя старшини. Але що довше ходив Сергій Іванович по кімнаті, то частіше думки його переключалися тільки на Семена, і тоді він з подивом відчував, що не може цілком уявити його теперішнього життя. У Москві, коли вперше побачив його, все ніби було зрозуміло, як він жив; а тепер Сергій Іванович не тільки не міг повернутися до попередньої ясності, а все більше наче віддалявся від неї. Чому відбувалося це, він не думав; але те вчорашнє враження, як був прийнятий у цьому домі (згладжене потім Семеном), і шпалери, кришталіки, бронза, біле піаніно, павлівське крісло, колони й гарднерівські статуєтки на них, що віддавали все-таки зайвою розкішшю і на що мимоволі він і далі звертав увагу, знову пробуджували в ньому почуття своєї несумісності з усім цим дорогомилінським світом, якого він уже зазнав учора, і це непріємне почуття заважало йому тепер думати тільки хороше про Семена. Крізь добродушний настрій, в якому він усе ще перебував, проступали тепер, як випадки фехтувальника, то наближено, то віддалено, усі ті картини, які напередодні дратували Сергія Івановича; він намагався позбутися враження, що залишилося в нього від дорогомилінських завсідників, які заповнювали увечері вітальню, але ці люди — то Казанцев, то Нікітін, то немолоді вже Світлана й Ольга в шкіряних спідницях, укорочених так, що Сергій Іванович досі відчував ніяковість від того, що бачив їхні оголені коліна, — ці люди по черзі з'являлися перед ним в уяві і примушували морщитися. «Служителі мистецтва, — по-своєму він вимовив тепер Семенові слова. — Їм потрібен салон, потрібне спілкування, без цього вони не можуть... Але про що вони говорили, яке служіння?» Він не пригадував точно, про що вони говорили;

у свідомості збереглося лише — говорили щось нібито таке, що підмиває фундамент спільної будівлі, і це відчуття підмиву ніяк не в'язалося з тим розумінням, як повинна була, на думку Сергія Івановича, думати й жити кожна радянська людина, тим паче працівник обкому. «Не може бути,— разом з тим казав він собі, немов хотів зняти якась звинувачення з Семена Дорогомиліна; але так само, як не міг пригадати вчорашніх розмов у вітальні (від яких, щоб не чути їх, пішов на балкон), не міг переконливо сказати собі, в чому підозрював Семена й від чого мав захищати тепер.— Ні, тут щось не те»,— думав він далі, перериваючи той рух думок у собі, який вів до неодмінного осудження Семена. Дивними Сергієві Івановичу здавалися сімейні стосунки в дорогомилінському домі, наскільки він зумів уловити їх, наче тут жили не чоловік з дружиною і тещею, а зовсім різні, кожне зі своїм інтересом, люди, і не було між ними ні тепла, ні згоди, і насамперед до нього, запрошеного відставного полковника, який з господарем цього дому пройшов майже через усю війну, крізь поземок куль і осколків; дивним і чужим здавалося, що вечорами знічев'я юрмилися серед цих стін, штор і трипалих свічників з фольги гості, тоді як домівка — місце спокою, і відпочинку, і можливості зосередитися для подальших і суспільно корисних занять; і, головне, дивною здавалася Сергієві Івановичу вся та атмосфера передпокою і вітальні, яку він мимоволі відновлював зараз у пам'яті, і молодий чоловік і жінка, яких він застав учора на балконі — як вони прикурювали від одного сірника, гідко сміючись і говорячи щось одне одному, і потім, коли він одвернувся, обнімалися й цілувалися за його спиною,— в очах Сергія Івановича були немовби вінцем усього того чужого й неприйнятного, що він устиг роздивитися й зрозуміти тут. І хоч він цілком ясно усвідомлював зараз, що негарно було йому, гостеві, хай навіть подумки, втручатися в чуже життя, тим паче осуджувати його, і що ніколи й нічого не скаже Семенові, що думає про нього, але — починався день, і потрібна була діяльність Сергієві Івановичу, і, тому що він не міг зайнятися чимось фізично, мимоволі віддавався роздумам; це був не перший подібний ранок для нього, коли діяльність корисна підмінювалася в ньому діяльністю беззмисловою, і руки, що покоїлися за спиною, безлюддя в квартирі, тиша й рівномірне ходіння від стіни до дверей і назад теплично настроювали його на це.

XXIII

Коли повернулася Євдокія, Сергій Іванович ще ходив по вітальні. Він почув, як грюкнули двері, й покvapно попрямував у передпокій, сподіваючись побачити Семена; але він побачив літню

жінку, ту саму (він не знав, ким вона доводилася Дорогомилінім), яка вчора накривала на кухні стіл і подавала вечерю, і, голосно привітавшись з нею, запитав:

— Де Семен Гнатович?

— Постривай, голубе, ось упораюсь, і все буде,— метушливо у відповідь заговорила Євдокія, в якій були свої невідкладні справи й турботи.— Все буде, тільки зачекай, заради Христа.— Вона почала квапливо розшнуровувати й скидати черевки, в яких ходила по місту, і перевзуватися в хутряні домашні капці; від того, мабуть, що замолоду вона носила тісне взуття, ноги її здавалися спотвореними і під панчолами неприємно бугрилися величезні кістяні нарости.— Віра Миколаївна заждалася, либонь.— І, кажучи це, по-старечому перебираючи ногами, вона задрібцювала на кухню і потім зі склянкою води й таблетками в руках пройшла в глиб коридора, до дверей, за якими була, як і гадав Сергій Іванович, спальня і де лежала Віра Миколаївна, яку мучив головний біль.

Сергієві Івановичу здалося, що минуло майже чверть години, перш ніж він знову побачив Євдокію. Усі ці хвилини він стояв у передпокої і прислухався до того, що робилося за дверима, за якими зникла вона; він розрізняв голоси і виразно, йому здавалося, чув, як хтось ковтав таблетки й запивав водою, і ці звуки були такі знайомі Сергієві Івановичу, що він живо і з болісною зморщеністю згадав матір, як доглядав її, коли вона була хвора, і згадав про ту гнітючу обстановку, яка мимоволі тоді склалася в домі, й відчувалася всіма, і завершилася потім сваркою з дочкою, серцевим приступом у Юлії, смертю і похороном матері — власне, усім тим, від чого він змушений був, замкнувши московську квартиру, виїхати в Мокшу; але він не перебирав зараз у пам'яті тих подій; думка його ні на чому нібито не затримувалася окремо: ні на тому, як застав мертвою матір і кинувся вдивлятися в її очі, ні на тому, як труна з тілом матері, гойднувшись, поволі попливла під органну музику в немовби відкриту могильну яму; все пережите ураз ніби однією картиною постало перед ним, і, коли Євдокія, що вийшла від Віри Миколаївни, підійшла до нього, він був ще похмуріший, ніж кілька хвилин тому, коли походжав по вітальні.

— Хто хворий? — спитав він, відчуваючи, що треба запитати про це.— Може, чимось допомогти?

— Та чим допоможеш? Яка їхня хвороба! Поболить, поболить, та й перестане, і знову на ногах. Таблетки є. А що іще? Ходімо, я вас сніданком нагодюю.— І вона запросила Сергія Івановича на кухню.

— То хто ж хворий? — знову спитав Сергій Іванович, коли вже сидів за столом і Євдокія ставила перед ним хліб, масло і шматочки вареної ковбаси на тарілці.

— Віра Миколаївна, хто ж іще в нас.

— А-а,— протягом мовив він, немов почуте ім'я справді щось говорило йому.— А сам же де? Семен Гнатович? На роботі?

— Давно вже. Ще й на світ не займалося, як поїхав. Та й Ольга, господи, у них тут сьгодні хто куди,— по-змовницькому додала вона, озирнувшись на двері.— І Віра Миколаївна від чого, думаете, хвора? Все від того ж, що між ними робиться, а що — і бог не відає. Тепер на тиждень, а то й на два... І не до вас їм.— Ще кілька хвилини тому вона не думала, що скаже це Сергієві Івановичу. Звикнувши жити мовчки й добре засвоївши, що не слід нічого казати нікому, що відбувається в домі, вона тепер несподівано, як це буває з людьми, щойно ображеними кимось, не просто відступила від звичного свого правила, а зробила це з тією прихованою радістю, яку в народі заведено називати злою. «Ви мені так, а я вам — ось нате, їжте!» — відчувалося за її словами і було звернене до Віри Миколаївни, яка двічі за цей ранок напала з несправедливими докорами на неї. Докори полягали в тому, що Євдокія нібито останнім часом жила панією, що в домі брудно й що, головне, нема потрібних ліків, тоді як давно було сказано, щоб у с е було в домі. «Аптека поряд, а вас де носить?» — перше, що запитала Віра Миколаївна, як тільки Євдокія увійшла до неї з таблетками і склянкою води. І потім, не бажаючи слухати ніяких пояснень, натякнула своїй хатній робітниці, що, мабуть, та сама приохотилася до таблеток і тепер посилається на аптеки, і це особливо образило Євдокію; тим паче, що вона знала, від чого була хвора Віра Миколаївна й що було причиною всієї неприємно-напруженої обстановки в домі цього ранку. Євдокія теж не спала вночі, але не тому, що заважали гучні голоси Ольги й Семена; в неї був свій привід не спати; звечора наслухавшись спогадів про війну, вона так зворушилася, що і їй захотілося позгадувати про своє життя, і, через те що поговорити було ні з ким, вона розмовляла сама з собою подумки, лежачи одна в темній кімнаті під ковдрою. Перед нею поставало її життя, яке не було багате на події; у двадцять першому, голодному для Поволжя році її ледь живу разом з іншими селянськими дітьми привезли в підмосковний притулок, який містився в саднбі колишнього графа Абрикосова; Євдокія була тоді така квола, що не розуміла, як усе відбувалося, і лише здалеку, немовби крізь білий луговий туман, іноді раптом виникали перед нею знайома сільська вулиця, рублені хати й підводи, на які клали дітей, і мати й батько, що стояли біля воріт перед хатою (вони не

дожили до весни й померли в тому самому двадцять першому голодному році); і хоч ця подія була головною і поворотною в її долі, але увага її звичайно найбільше затримувалася на іншому: як через неї, коли вона була вже дорослою дівчиною, дитбудинківські діти з ревнощів (бо Євдокія була вродливою) повісили заводського хлопця Степана, який був закоханий в неї і проводив до воріт притулку; і повісили не де-небудь, а на ганку будинку, де він жив, і мати, вийшовши вранці, побачила перед дверима на мотузку сина. Для Євдокії це було потрясінням, яке вона так і не змогла пережити. Вона не ходила тоді дивитися, як виймали із зашморгу Степана, як лежав він, обмитий, синій і вбраний, у фарбованій червоній труні, і не чула ні голосинь його матері, ні зітхань і пересудів сусідок; тільки майже через місяць після похорону посиділа біля його могили на кладовищі й потім назавжди пішла з притулку; але з роками Євдокії чомусь усе більше почало здаватися, що вона бачила і труп, і змучену горем Степанову матір, і щоразу болісніше й тяжче переживала це. Коли Сергій Іванович розповідав учора, як бачив Семена, що безживно лежав серед мертвих солдатських тіл, Євдокії уявилося мертве Степанове тіло; і всю ніч — то ніби уві сні, то наяву — вона бачила, як знову й знову виймали із зашморгу його і як потім він лежав на дощаній підлозі, витягнутий на всю довжину вузьких фанерних сіней. Євдокії страшно було згадувати це; страшно було від того, що на душі в неї лежав цей гріх; вона добре знала, хто вчинив убивство, але нікому — ні слідчому, ні навіть близьким подругам — не сказала цього. «Одна смерть... навіщо ж іще?» — думала вона тоді. Але вона лише виправдувала те своє душевне боягузтво, яке заважало їй вийти на люди й сказати все; вона боялася, що всі одразу ж покажуть на неї пальцем: «Убивця! Убивця!» — і, як закривають на Сході жінки обличчя, мовчазним і покірним життям своїм немовби наглухо затулилася від цих вказівних перстів і волань; вона боялася розплати тоді, хоч не відчувала себе ні в чому винною, і згодом боялася розплати все своє життя — за кожну недозволену дрібницю, за кожен найнезначніший прояв самостійності чи волі. Тільки-но сказавши Сергієві Івановичу: «...і не до вас їм», вони одразу ж, схаменувшись, пожалкувала про це. Хоч би як її образила Віра Миколаївна і хоч би як хотілося відплатити їй — «...ось нате, їжте!» — Євдокія відчувала, що не можна було їй відповідати на зле злом. — Семена Гнатовича кудись посилають, адже він у нас велика людина, — сказала вона, намагаючись одразу ж виправити те враження, яке, як їй здавалося, справили на Сергія Івановича всі її попередні фрази. — Ви так учора добре говорили про нього, а він же ніколи нічого не розповідав про себе. Все мовчки, все тихо, а ось і вби-

тим був, господи, чого тільки життя над людьми не творить. У кожного воно своє, горе. Я от дивлюся на вас, і серце заходиться, та ви їжте, їжте, скільки, мабуть, і вам пережити довелося!

Вона вимовляла слова з тією неприродною інтонацією запобігання й довіри, яка завжди буває неприємна в людях і виказує їх; але, почавши так, вона вже не могла подолати в собі цієї інтонації й своєю метушливістю, бажанням виявити прихильність тільки все більше одвертала від себе Сергія Івановича; підсовуючи йому хліб, вона примовляла: «М'якенький»; пропонуючи підлити вершків у каву, додавала: «Свіженькі»; вона почувала себе немовби винною в тому похмурому настрої, в якому був Сергій Іванович, і, виправдуючись за себе й за господарів, намагалася вдвічі догодити йому. Не знаючи, що іще сказати про Семена Дорогомиліна (вона, по суті, тільки й пам'ятала, що він велика людина), поступово почала розповідати про себе; і поступово, тим часом як розповідала про себе, зникала запобіглива інтонація, і Сергій Іванович, хоч який був заглиблений у свої думки, мимоволі й усе більше прислухався до неї. На якийсь час він теж забув про Семена і з цікавістю й подивом подивився на літню жінку, що стояла біля газової плити із згорнутими під грудьми руками; він відчув дивну співпричетність своєї долі з долею цієї жінки (і взагалі — співпричетність доль усіх людей, бо в кожного є свій надлам у житті), і, хоч як потім намагався позбутися цього почуття, воно цілий день болісно дошкаляло йому. «Так, чого тільки життя не робить з людьми», — подумки проказав він, не помітивши, що лише повторив слова Євдокії.

-- Жорстоко, — сказав він, дивлячись на Євдокію з тим співчуттям, наче все відбулося з нею вчора і було свіже й болісне.

— Та куди вже жорстокіше.

— Ну, а з ними потім зустрічалися?

— З притулку?

— Так.

— Як пішла, а пішла я в Москву, місто велике, і відрізало, і нікого більше не бачила. Сваталися потім інші, та я вже не могла.

— І ні сім'ї, ні дітей?

— Нікого. З ними от: із Семеном Гнатовичем, та з Ольгою, та з Вірою Миколаївною...

XXIV

Мовби не було кинуте цього ранку ніяких незаслужених докорів їй і мовби взагалі Євдокія, скільки прожила в Дорогомиліних, ніколи не ображалася ні на Віру Миколаївну, ні на Ольгу, ні на Семена, — з таким старанним теплом почала вона розповідати про них Сергієві Івановичу. Вона не вмiла ясно висловити, що

хотілося сказати їй, і не вміла розташувати події, щоб вони сприймалися значними, але слухати її було цікаво, і Сергій Іванович, хоч уже й поснідав, усе не виходив з-за столу. Він уважно слухав, як Віра Миколаївна ще до війни, коли жила в Москві і коли її Олечка ще ходила до школи й носила кіски та голубі бантики над вухами,— як вона пожаліла Євдокію й дала їй у себе притулок. «А Семен з'явився пізніше, о-о, значно пізніше, після війни»,— перебиваючи себе, докидала Євдокія. На кухні було сонячно, тихо; Сергієві Івановичу не треба було нікуди поспішати; в якісь хвилини йому теж захотілося (і мимоволі) розповісти про себе, але тільки-но він почав: «Що казати: життя прожити — не поле перейти»,— як у передпокої пролунав телефонний дзвінок. Євдокія пішла, щоб підняти трубку, і одразу ж звідти почулося:

— Вас просять!

— Мене? — перепитав Сергій Іванович.— Зараз іду.

Ще більше начебто обважнілий лише за вчорашній вечір і сьогоднішній ранок, він неохоче і важко підвівся з-за столу й рушив до телефону. Поки він ішов, він не думав, хто міг дзвонити йому, і машинально, як робив це в Москві, вдома, коли дружина або дочка кликали його, взявши трубку з рук Євдокії, сухо промовив:

— Так, слухаю.

— Це Коростельов? Сергій Іванович? — спитав молодий жіночий голос.

— Так.

— З вами говорять з обкому.

— Слухаю,— ще раз повторив Сергій Іванович.

— Від Семена Гнатовича. Він виїхав у район і просив передати вам, що за вами прийде машина.

— Яка машина? Навіщо?

— Очевидно,— пояснив той самий молодий жіночий голос,— одвезти вас. Хвилиночку, в мене записано: на четверту годину... в Мокшу. Ждіть, машина на четверту буде. До побачення.— І в обкомівському кабінеті поклали трубку.

Глянувши на Євдокію, яка під час цієї короткої розмови стояла поряд із Сергієм Івановичем, він теж поклав трубку. «Чому секретарка?» — подумав він з тим тривожним подивом, який зараз відбився на його обличчі. Він весь ранок стримував себе, щоб не осуджувати Семена; але він знову відчув тепер, мов тиск води на греблю, тиск усіх недобрих думок; скривившись і похопившись, неначе вчинив щось недоречне в присутності інших, він одразу ж, повторно й квапливо глянувши на Євдокію і сказавши їй: «Ходімо», пішов на кухню. Він хотів продовжити, що

було перервано дзвінком з обкому, і Євдокія, в якій не було ніяких нагальних справ (Ольга ще не повернулася від Тимоніна, а Віра Миколаївна, прийнявши таблетки, спала тепер насильно-глибоким сном),— Євдокія охоче, ввійшовши на кухню й прилаштувавшись біля газової плити, як щойно стояла і як було зручно їй, знову почала розповідати про себе; але Сергій Іванович уже не міг з тією самою увагою слухати її і раз у раз подумки повертався до телефонного дзвінка (і до всього того, як був прийнятий у цьому домі); він ще намагався чимось виправдати Семена, але не знаходив у душі нічого, чим можна було б пояснити його теперішній вчинок, і мимоволі повертався до минулого — чи було коли-небудь у Семені Дорогомиліні це, що виявилось тепер? І, собі на подив, раптом виразно відчув, що так, було,— в яких дрібницях, чи треба було уточнювати, важливо, що було і що нарешті з усією повнотою виявилось в ньому. «Оце-то так, оце пироги,— повторював Сергій Іванович.— Ну гаразд, у відрядження... але навіщо ж так одразу — машину? Це все одно що сказати: «Геть!..» Але хоч він і говорив собі так, він охоче змінив би свою думку, якби раптом зараз побачив перед собою Семена, і тому час від часу позирав на двері, нібито й справді Семен міг несподівано з'явитися в них. Кілька разів, перепиняючи Євдокію, він запитував: «Де все-таки хазяїн? Куди поїхав? Не сказав?» — і, через те, що Євдокія справді не знала, куди поїхав Семен Дорогомилін, і відповідала: «У справах, куди ж іще. Він у нас майже завжди в роз'їздах: тиждень удома, два по районах, робота така»,— зрештою, не витримавши, підвівся і, як завжди, коли находило роздратування (і щоб утамувати його), почав ходити по кухні.

— Пішли б місто подивилися, онде надворі день який,— сказала Євдокія, яка помітила нарешті, що Сергієві Івановичу нецікаво слухати її.

— О четвертій машина за мною прийде.

— До четвертої ж скільки, господи.

— Так, мабуть, пройдуся.

Гадаючи, що він ще повернеться сюди, і тому не прощаючись, Сергій Іванович вийшов із дорогомилінського дому. Не те щоб він одразу ж відчув, що легше йому стало дихати надворі, але він був цілком задоволений, що скористався пропозицією Євдокії, і в перші хвилини, здавалося, неприємні думки справді покинули його. Він попрямував до скверу й пішов алеєю, то мружачись і затуляючись долонею від сонця, коли виходив з-під тіні дерев на відкриту місцину, то знову закладаючи руки за спину, коли над головою, мов козинок, змикалося зелене листя. Він не почував себе ні самотнім, ні загубленим серед потоку людей і потоку ма-

шин, що мчали по обидва боки скверу, і серед незліченної кількості вікон, балконів, дверей і вітрин, на які він дивився; все, що оточувало його, було для нього тим звичайним життям, яке він постійно спостерігав, живучи в Москві, і в якому, як людині в миттєвому військовій, йому здавалося, було більше безглуздя, аніж глузду. Юрби людей ішли в один бік, і такі самі юрби людей пересувалися в інший — для чого? Одні машини, навантажені цеглою (чи контейнерами, чи бетонними блоками, чи ще чимось), мчали в один бік, а інші, навантажені такою самою червоною цеглою (чи контейнерами, чи бетонними блоками, чи ще чимось), мчали в протилежному напрямі; навіщо все це робилося, за чією вказівкою чи саме тому, що не було вказівок і кожен сам собі загадував роботу,— це друге, здавалося Сергієві Івановичу, означало все. Ідучи тепер сквером і позираючи довкола, він не думав, чи було в Пензі точно так само, як у Москві (як взагалі в усіх великих містах); він просто відчував, що на очах у нього відбувалася та безладна метушня, до якої він, відколи вийшов у відставку, не міг звикнути: і, як і в Москві, він здавався собі вільним від усієї цієї метушні, тоді як насправді — він тільки не помічав — ще більше, ніж люди на вулиці, метушився сам, душею, і ця своя душевна суєта так поглинала його, що він, по суті, не бачив нічого навколо себе. Пізніше, ні в Мокші, ні в Москві, він не міг сказати, який мали вигляд пензенські вулиці, якими він проходив; зате він цілком виразно пам'ятав хвилину, коли раптом побачив Ольгу й Тимоніна, що поволі прогулювалися сквером. Вони йшли назустріч йому, захоплені розмовою; Ольга тримала під руку Тимоніна й, швидко підводячи раз у раз свою маленьку голівку із загостреним личком, дивилася на нього. Вона була в жовтому короткому кримпленовому платті, яке гарно сиділо на ній, і з жовтою, модним півмісяцем, сумочкою на плечі; рідке волосся, як і вчора, прямо й вільно спадало на груди й плечі і молодило її; було видно, що вона чекала від Тимоніна чогось, що він повинен був важливе й вирішальне сказати їй,— так Сергій Іванович зрозумів вираз її обличчя; але ще раніше, ніж він роздивився обличчя Ольги, і взагалі раніше, ніж побачив і впізнав її, побачив і впізнав Тимоніна. На якусь мить дзвінкою іскоркою блиснули поліровані агати в тимонінських срібних запонках, і Сергій Іванович, ніби щось підштовхнуло його, глянувши на ці запонки, на білі тверді манжети і розцвічений червоними, синіми й жовтими розводами галстук, що був широкий і закривав майже всі груди, потім глянув на обличчя, вродливе, молоде, свіже, обрамлене, наче бакенбардами, низько підбригим густим темним волоссям на скронях, і одразу ж згадав, де й коли бачив усе це; такий самий Тимонін на лузі, коли, приїхавши на сінокіс

і відрекомендувавшись московським кореспондентом, розмовляв з Павлом (тільки тоді галстука, здається, не було на ньому), і такий самий був учора у вітальні Дорогомиліних; Сергій Іванович виразно бачив його, коли слідом за Семеном від балконних дверей проходив на кухню. У Сергія Івановича не було начебто ніяких очевидних причин недобре думати про Тимоніна; але разом з тим, як і на лузі, щось неприємне вмить спалахнуло в ньому, як тільки поглянув на нього; і це неприємне почуття ще дужче охопило, коли Тимонін і Ольга, порівнявшись із ним, і не помічаючи його, і не відповідаючи на його вітання, пройшли мимо. Кілька секунд він дивився їм услід, чомусь чекаючи, що хтось із них усе-таки обернеться й скаже що-небудь; але вони не озираючись ішли все далі й далі, і Сергієві Івановичу нічого не лишалось, як з усмішкою кинути собі: «Влип, голубчику. Влип, чого вже там». Вирішивши, що він більше не повернеться до Дорогомиліних, що ніякої машини від них йому не треба, що він цілком може доїхати поїздом до Каменки, а там попутною добратися до Мокші, він попрямував до вокзалу і через годину, вже з квитком у кишені, стояв на широкій і гамірливій привокзальній площі.

Поїзд його відходив о десятій вечора.

Іхати до Каменки було трохи більше години.

«Може, сходить до Миті Гаврилова»,— подумав Сергій Іванович. Але перш ніж піти до Миті, адресу якого він довго й насилу пригадував, він пообідав у привокзальному ресторані; тільки на п'яту вечора нарешті добрався до потрібної вулиці і з хвилюванням, таким самим, як їхав до Дорогомиліна в Пензу, піднявшись сходами і зупинившись перед дверима Митиної квартири, натиснув на кнопку дзвінка.

XXV

Коли Митя почув дзвінок, він прожогом кинувся до дверей, щоб відразу ж відчинити їх. Він весь цей день жив неначе в невагомості. Усе, що сталося вчора, то уявлялося йому щасливим сном, і тоді хотілося, щоб сон повторився знову й знову, то раптом його охоплював неспокій, ніби він був володарем скарбу, про який ще ніхто нічого не знав, і що до вечора, поки закінчиться зміна, оскільки сліди до скарбу небули ним добре замасковані, хтось міг знайти цей скарб і привласнити собі; насправді ж його неспокій полягав у тому, що він не знав, чому Аня пішла так рано, не розбудивши й нічого не сказавши йому. Митя кілька разів удень намагався подзвонити їй; але він не міг знайти, куди можна було подзвонити ще, крім редакції, де йому холодно начебто й невиразно відповіли, що її сьогодні немає на місці й що невідомо, буде чи не буде вона. Митя, який завжди вважав, що він усе

знає про Лукашову, з подивом раптом виявив, що він, по суті, нічого не знав про неї і не мав навіть гадки, де вона живе й де можна шукати її. Відпросившись, він пішов з друкарні раніше, ніж годилося; але вдома, де все знову й знову нагадувало йому про вчорашній вечір, він ще більше не знаходив собі місця, не знаходив чим зайнятися, і думав про неї. У квартирі було неприбрано, бо вранці він ледве встиг умитися й пожувати холодні голубці, що лишилися на столі, як треба було бігти на тролейбус; але він нічого не прибирав і тепер: ні зі стола, ні з дивана, де лежали пом'яті подушки й ковдра; з дивним і незнайомим йому раніше хвилюванням ходив він по квартирі, зупиняючись то посеред кухні, то посеред кімнати, і все навкруги, звичне й набридле йому, було немовби сповнене нового змісту; тут була вона, і все ще й досі наче дихало нею, запахом її волосся, рухом рук, її голосом і теплом її тіла — першого жіночого тіла, пізнаного Митею; і, як тільки він починав думати про це, по його обличчю, по спині, по всіх суглобах і жилах пробігав той окрилюючий вітерець, що мовби підіймав його над землею і над людьми, які в клопотах своїх не знали того щастя, якого зазнав він. Лукашова поставала тепер в його уяві ще вродливішою, ніж вона була в житті; по тій ширості почуттів, які він мав до неї, і тій стримуючій причині, що було все-таки щось не зовсім пристойне — уявляти, як вона лежить на дивані з розпущеним волоссям, він бачив Аню в блиску засвічених люстр, у тій піднесеній атмосфері розмов, жестів, усмішок, костюмів, галстуків, коротких спідниць, платтів, золотих перснів, сережок і кольє з камінцями, великими й дрібними, підсвіченими теплом темно-вишневих шпалер і штор, що завжди, і тепер особливо, вражало його уяву. Він чекав вечора, коли можна буде піти до Дорогомиліних, щоб побачити Лукашову; але разом з тим щось нібито підказувало, що Аня прийде до нього, і тому він так поквалпно кинувся відчиняти двері.

Але він побачив не Лукашову, а літнього чоловіка, який, поки Митя вражено дивився на нього (і з тим почуттям, ніби вже бачив десь), спитав:

— Тут живе Дмитро Гаврилов?

— Так, — відповів Митя. — Я.

— Ви мене не знаєте, але я вас добре знаю, — говорив далі Сергій Іванович, спершу назвавши себе й сказавши, що він полковник у відставці і в Пензі проїздом. — Я багато чув про вас, а ваш батько служив у мене в батальйоні й загинув на моїх очах. От скільки я зразу наговорив вам, а прийшов я...

— Ви проходите, — сказав Митя, відступаючи на крок і пропускаючи вперед Сергія Івановича. Зустріч ця була недоречна й не потрібна Миті; лише з ввічливості, бо не можна було не за-

просити людину, яка знала батька, він провів Сергія Івановича до кімнати й запропонував сісти на стілець (навпроти великого, як екран, білого полотна для майбутньої картини), на якому вчора, як тільки увійшла сюди, сиділа Аня; і, поки Сергій Іванович сів, Митя, що спостерігав за ним, згадав нарешті, де бачив його. «У Дорогомиліних, авжеж, там, учора, коли Віра Миколаївна...» І в його пам'яті одразу ж воскресла сцена, як Віра Миколаївна, котра рекомендувала Сергія Івановича всім у вітальні, підвела його до того гуртка, де вів розмову професор Рукавишников і де в ці хвилини стояв він з Анею; він згадав, як Аня, коли вже Сергій Іванович, повернувшись спиною, відходив од них, з усмішкою, яку так само можна було сприймати за осміх, як і за усмішку, зауважила, що новий дорогомиліньський гість, як сільський вайло, з'явився в пом'ятому костюмі. Цей самий костюм, що не відвисівся й не був відпрасований після дороги, був і тепер на Сергії Івановичі; і волосся було теж не зачесане, а пригладжене пальцями; і засмагле обличчя, ніби він щойно з поля, і його кремезна та обважніла постать — усе, як і вчора, виразно виказувало в ньому сільську людину; але в Миті тепер, коли не було поряд Ані і не було ні кришталевих люстр, ні темно-вишневих шпалер, штор і всього, що робило Сергія Івановича смішним і зайвим, — у Миті не виникло того вчорашнього почуття осуду; навпаки, чимсь нібито знайомим-знайомим ураз повіяло від Сергія Івановича, і віддалені, невиразні спогади дитинства, села на мить приємно ворухнулися в ньому. — Я знаю, як загинув мій батько, — все-таки проказав Митя, стримуючи спогади, що ворухнулися в ньому, і намагаючись спрямувати розмову так, щоб вона не затяглася; ось-ось могла з'явитися Аня, і ось-ось надходив час іти до Дорогомиліних; те, що він міг прийти туди першим, не бентежило його. — Так, я знаю, як загинув мій батько, — повторив він. — По-геройському. Але мені завжди здається, що краще б він не гинув по-геройському, а лишився жити.

— Так, це було б краще, — згодився Сергій Іванович. — А ще краще, якби зовсім не було війни, — додав він.

Він уже встиг оглянути Митину кімнату і тепер, вдивляючись у Митю, намагався знайти в ньому схожість з тим старшиною, який загинув під час штурму Берліна; але, собі на подив, не знаходив цієї схожості; було щось зовнішнє, яке зближувало їх, — світлі брови й світле волосся, але не було того внутрішнього споріднення, тієї жвавості у погляді і в усьому виразі обличчя Миті, що було, Сергій Іванович пам'ятав, в очах і обличчі старшини. Але разом з тим як Сергій Іванович не знаходив схожості, по якій одразу ж можна було пізнати в Миті сина загиблого старшини, він усе більше пізнавав у ньому того молодого чоловіка,

якого бачив учора на балконі з жінкою, і всю неприязнь, яку відчував до Семена Дорогомиліна, переносив тепер на Митю; він відчував у Миті часточку того дорогомилінського світу, від якого хотілося швидше поїхати до себе, і навіть не в Мокшу, а в Москву, де все було (принаймні до сварки з дочкою) і спокійне, і зрозуміле, і прийнятне йому, але він не міг встати й піти, як не міг подолати неприязні до Миті, і лише частіше й пильніше вдивлявся тепер у притулене до стіни величезне, як екран, полотно для майбутньої картини.

— Але ж і не від нас залежать війни, а коли вже напали, то наш обов'язок...— Сергій Іванович не докінчив фрази; його увагу привернули ескізи й зарисовки, що купую лежали в кутку кімнати, і він спитав: — Мерці?

— Ви знаєте? — здивувався Митя.— Так, заготовки до картини,— додав він.— Хочете подивитися? — Він промовив це мимовільно, тому що всі, хто приходив до нього (навіть старий Вахрушев, що приїздив з Терентьєвки), цікавилися ескізами, і Митя охоче показував їх; що йому не треба було робити цього тепер, він не подумав; а коли схаменувся, відмовляти було пізно, і він, повільно пройшовши в куток кімнати, купую, як лежали скручені й не скручені аркуші, приніс їх і кинув на стіл.— Мабуть, Семен Гнатович наговорив вам про мене,— сказав Митя, вже розкладаючи намальовані на білих аркушах мертві голови різних, переважно літніх людей, що справляли неприємне враження своєю, можливо, зайвою натуралістичністю.— Ви, по-моєму, знайомі з Семеном Гнатовичем. Він теж служив з моїм батьком.

— Знайомий, аякже.

— Він казав, напевно, що я не на тому шляху.

— Щось подібне до цього було, так.

— Він загалом добрий, але... йому подавай класику. А тут!.. А я, знаєте,— далі додав Митя,— в першу хвилину, коли побачив вас, подумав, чи не від Вахрушева чоловік приїхав.

— Від Вахрушева? — перепитав Сергій Іванович, немовби це прізвище могло щось нагадати йому.— Від якого Вахрушева?

— Ви його не знаєте. Та й Семен Гнатович не знає. В селі у нас, де я жив, у Терентьєвці, є баптистська секта, так оцей Вахрушев, старий-престарий уже дід, у них там на чолі всього, пресвітер. Діло це давнє, він усе нашу хату під молитовню просив. Ось уже три рази приїздив, а хату, як бабуся померла, я забив, ну і... віддай і віддай, каже; що робити, взяв і віддав, однаково пусте, то нехай на пам'ять про бабусю. Мені тепер хата навіщо? — І Митя усміхнувся, збираючись на цьому закінчити розмову. Він чекав грошей, які мали привезти за хату від Вахрушева, і гроші ці були йому зараз дуже до речі.

— То бабуся що, баптисткою була? — спитав Сергій Іванович усе з тим самим негарним почуттям, наче потрапив у морг чи на кладовище, де розривали могили, роздвільяючись і далі Митині ескізи та зарисовки. «Ну от, ясно,— разом з тим сам собі сказав він, виразно пригадавши розмову з Семеном на кухні.— Ось де собака заритий».

— Була,— відповів Митя.

— А ти... як?

— Я?.. Я не доріс ще.— І Митя знову всміхнувся.

XXVI

Йому пора було йти до Дорогомиліних, і він не мав настрою згадувати що-небудь; але, тим часом як він дивився на Сергія Івановича, що схилився над столом (над ескізами й зарисовками), віддалено й нібито безпричинно знову поставали перед ним картини дитинства, села, і приємне й тривожне почуття охоплювало його. Він народився в холодний листопадовий день 1942 року. В той час, коли за вікном тихо й плавно в безвітрі падав на землю лапатий сніг, укриваючи все безживним білим саваном (так накривають простирадлом спотворене жовтизною обличчя покійника перед тим, як забити труну), в ту саму хвилину, коли, ввібравши перший ковток повітря, рожевий і зморщений, Митя раптом сповнив родильну кімнату хоч і несміливим, але дзвінким дитячим голосом, сповіщаючи про свою появу, і вже вимагаючи уваги й місця в житті, і викликаючи добрі усмішки на обличчях жінок, які приймали його,— Митина мати, Настасія, що лежала із знекровленим обличчям і краплинками поту біля підборіддя, над верхньою губою і на лобі, майже нечутно видихнула останню порцію повітря і так і застигла, неначе здивована тим, що сталося; в її розкритих очах був той вираз, ніби вона прислухалася, як життя поступово покидало її і переходило в іншу істоту, і цей процес був і страшний, і дивовижний для неї. А Митя дізнався, як померла його мати, через багато років від бабусі, і не з подробицями, бо Антипівна й сама не знала їх; вона сказала лише: «Під час пологів. Серце зупинилося». Маленького, зморшкуватого Митю, який усе кричав, однесли того ранку в кімнату для немовлят, а над матір'ю довго ще метушилися жінки в білих халатах, з голками й кисневою подушкою, але старання були марні, і п'ятистінна, жарко натоплена бабусина дерев'яна хата сповнилася не радістю нового життя, а спочатку — тією особливою, гнітючою тишею, коли в хаті лежить покійник. Антипівна, хоч як важко було тієї воєнної зими, не хотіла, щоб невістку одвезли на кладовище прямо з районного моргу, і вирішила поховати по-люд-

ському, як вона сказала,— щоб вносили з дому з плачем, почестями, а потім — поминки; вона випросила в колгоспі підводу й чотирнадцять верст їхала сама по засніженій дорозі до районного центру і потім ті самі чотирнадцять верст їхала назад, у Терентьєвку, і в санях на снізі лежала вкрита (ніби вона була жива й Антипівна боялася застудити її) старим, чоловіковим ще кожухом, посниїла й застигла Настасія. Пізно увечері, коли сани, востаннє скрипнувши полозьям, зупинилися біля ганку, сусіди допомогли Антипівні занести небіжчицю в хату, обмити, опорядити в усе чисте й покласти в білу, збиту з обструганих дощок сусідом Вахрушевим труну (тоді Вахрушев не був ще пресвітером, та й ні про яку баптистську громаду ніхто й не чував у Терентьєвці). Труна з небіжчицею цілу ніч простояла в хаті. Може, тому, що на той час Антипівна вже одержала дві похоронки — на чоловіка, якого брали в робочий батальйон, але він сам попросився на фронт, коли німці підійшли до Москви, і на меншого сина,— вона дивилася на небіжчицю сухими, отупілими очима, лякаючи сусідок, які залишилися в неї горювати, і тільки на ранок, коли підняли на плечі й почали вносити труну з хати, по щокрах Антипівни покотилися, поблискуючи у віконному світлі, сльози; але вона не помічалася, що плаче, і не втирала хусткою очі й щоки; коли йшла за похоронними саньми кривою сільською вулицею, вона не захотіла, щоб її підтримували попід руки; лише коли труну опустили в мерзлу могилу і перші грудки землі вдарили об віко, сили нарешті покинули її, вона припала на коліна й заголосила, сіпаючи на собі хустку й волосся; коли її підняли й повели до саней, на тому місці, де вона стояла, залишилися дві проталини на снігу від колін. Сама Антипівна не бачила й не пам'ятала цього і не розповідала онукові, і, коли б Вахрушев, який, буди вже пресвітером, не повідав Миті про ці проталини на білому кладовищенському снігу, все було б для Миті і тут незнане й глухе. Бабуся тільки щороку — або в останніх числах квітня, або на початку травня, коли надходив поминальний день,— водила його на материну могилу, заздалегідь готуючись до цього виходу як до свята, ставила здобне тісто, пекла солодкі пряники й неодмінно брала з собою у вузлик яких-небудь у паперовій обгортці цукерок, простеляла хустку на траві біля могили, їла сама пряники і примушувала їсти онука й була особливо задоволена, якщо щастило роздати угощення знайомим і незнайомим сільським людям, яких зустрічала на кладовищі. А Митя, поки був маленький, бігав по траві навкруг могилки й ловив світлокрилих весняних метеликів, згодом, дорослішаючи, просто сидів поруч з бабусею, слухаючи, як вона згадувала не тільки про його матір, Настасію, а й про синів та чоловіка; а ще пізніше вже

кожного разу приносив баночку з фарбою і, поки бабуся роздавала пряники й цукерки, укріпляв і підновлював невисокий дерев'яний хрест над могилою, збитий свого часу тим самим Вахрушевим. Він думав і про загиблого батька, і про матір, і про бабуся, яку майже завжди бачив біля себе; і хоч вона ніколи не казала йому, як важко було їй поставити його на ноги, але з кожним роком життя само неначе розгортало перед Митею свої сторінки. То бабуся раптом згадувала: «Отут то д і стояв дровник»,— і ця мовби мимохідь кинута фраза викликала в Митиній свідомості картину, як у дворі, де тепер росли (вони завжди ростуть на руїнах, і до того ж буйно) бур'ян і кропива, височів міцно збитий дровник, який потім, у довгі холодні воєнні зими, попиляли, порубали й спалили у величезній печі, що займала трохи не половину хати; то бабуся одного разу, було це вже після війни, вирішила продати білу безрогу козу, яка старіла і все менше й менше давала молока, й купити іншу і, коли якоїсь неділі, зібравшись нарешті, повела козу на базар, перед тим, як вивести з двору, згодувала їй кілька шкоринок хліба, звеліла й онукові простягти в долоні шкоринку, і, тоді як маленький Митя, відчуючи рукою м'які й теплі козині губи, здивовано й радісно підводив оченята то на бабуся, то на білу козину морду з гострою борідкою, що ворухилася на вітрі, Антипівна тоном голосіння (чи то онукові, чи то козі) пояснювала: «Рятівниця наша, що б ми робили, як би росли, де б молоко тепле брали»,— і Митя, згадуючи про цей ранок у неділю, виразно й без особливого напруження уявляв, як і що було тієї зими, коли бабуся привезла його з пологового будинку, закутаного в простирадло і ковдру, і в той самий старий кожух, який уже послужив покійній матері укривалом у снях. Митя багато домислював, підростаючи і вдивляючись у навколишній світ; але він не міг відновити усі минулі подробиці, а бабуся чим більше старіла, тим скупішою ставала на розмови. «Що згадувати! Мало чого було в житті. Ну, було й було, та за водою пішло, навіщо переживати все спочатку?» Вона не хотіла ворухити пам'ять, щоб саме не переживати усе заново — як виряджала на фронт синів і чоловіка, як почали надходити похоронки в Терентьевку, і одній з перших прийшла похоронка їй.

Антипівна хоч і вважалася колгоспницею, але працювала в школі: прибирала й топила класи. Ще до війни, при чоловікові й синях, влаштували її туди, вона спочатку не хотіла, але потім звикла і всю війну й після війни, до самої старості, коли було вже призначено їй пенсію, як і раніше, щоранку на зорі підмітала шкільне подвір'я, а коли після уроків довга, як барак, рублена будівля затихала й змовкали дитячі голоси, брала відро, ган-

чірку й заходжувалася мити підлоги. Вона завжди приносила з собою маленького Митю, садвила або в класі, або в учительській (що робила рідше, тільки в сильні морози і тільки тому, що учительська була найтеплішою кімнатою в усьому приміщенні), і він мовчки повзав по підлозі, думаючи свої дитячі думки і роблячи свої дитячі відкриття; він ріс спокійним, тихим, негасливим хлопчиком, немовби вже тоді знав про своє сирітство й намагався не завдавати зайвого клопоту бабусі, і Антипівна, котра звичайно прислухалася до того, що робить залишений нею онук, інколи раптом похлопувалася, і як була, з підіткнутою спідницею, із засуканими рукавами й ганчіркою чи вінником у руці, стрімголов бігла до зовсім, як їй здавалося, принищеного Миті, й лише на порозі, бачачи, як онук зосереджено розставляє порожні котушки вздовж парт, зупинялася й, промовляючи: «Го-осподи», повільно, щоб не сполохати його, відступала до дверей. Вона любила Митю так само, як колись своїх синів, що росли такими ж смирними, нерозпеченими, і, напевно, не пережила б, якби раптом щось скоїлося з ним. Вона нікому не говорила про це й ніколи не нарікала на життя; щовесни, коли колгосп виорював їй город, вона садила картоплю; звичайно дотемна на чорній ріллі виднілася її не дуже висока й не дуже повна, у хустці, довгій спідниці й чоловічій стьобаній ватянці, як більшість жінок одягалася тоді, мовби в земному уклоні згорблена постать; під час сінокоосу, знов-таки прихопивши з собою Митю, що вже бігав, бралася підгрібати, ворушити й копичити колгоспне сіно, щоб потім, восени, коли почнуть звозити його до ферми, так само, як і всім іншим, їй теж завезти б у двір гарбу духмяного й не вицвілого в стогах за літо низинного сіна; поряд з коморою вона ставила стіг, обгороджувала його жердинами й, спокійна, що на зиму є корм (коза хоч і мала худобина, а їсти просить!), бралася за щось інше по господарству. Вона ще допомагала колгоспу копати картоплю, інколи разом зі своєю школою, особливо із старшокласниками, виїжджаючи в поле, і допомагала зрізати капусту з колгоспних грядок; але найприємнішою усе-таки залишалася для неї пора сінокоосу, вона не просто любила, а вміла по чоловічому розумно й чіпко (вона й сама не знала, коли й звідки народилося в ній оце вміння) вивершувати стоги; вона бувала задоволена, коли бригадир, а разом з ним і чоловіки та жінки, що працювали в бригаді, просили її: «Давай-но, Антипівно, залазь»,— і, вся з ніг до голови обсипана зеленим сіном, приймаючи навильник за навильником, командно погукувала згори: «Сюди подавай! Осюди!» Вона жила, як усі, спільним з усіма життям (принаймні доти, доки одного разу не переступила поріг вахрушевської хати) і, здавалося, забувала про своє горе — загиблих на

фронті синів і чоловіка. Та й хіба в неї однієї було таке горе? Збоку завжди здається, що люди забувають про горе, тоді як до кінця життя Антипівна так і не змогла звикнути до колись го-мінкої і потім опустілої й посиротілої — тільки онучок та вона — оселі. Вона лише таїла від односельців, що було нестерпно й бо-ляче їй; таїла і від онука ці свої почуття; та коли на людях ще могла триматися й, захоплена розмовою, справді забувалася, то вдома, особливо довгими зимовими вечорами, коли під вікнами намітало білі кучугури, під похоронне завивання хурделиці, під недобрий стукіт віконниць, які майже зривало з петель вітром, тривожно й тяжко було думати про минуле; вона не могла спати в такі ночі, стояла біля посапуючого на печі онука, загорнувшись у хустку і все-таки шулячись від холодного дихання, що нібито гуляло по кімнаті, і єдиною втіхою було для неї те, що, хвалити бога, онук її нічого не знає і що в житті йому, напевне, вже не випаде така доля. Кажучи нічого, вона розуміла не смерть Митиної матері, не загибель батька — це ж бо він знав і му-сив знати, — а інше: як самій їй важко змиритися з горем. Але вона помилялася, гадаючи, що Митя ріс безтурботним хлопчиком; як риба, перенесена з річки в море чи з моря в річку, не може не від-чувати всього зміненого для неї середовища життя, так і Митя постійно відчував неспокійну атмосферу в домі, яку мимоволі створювала бабуся. Спочатку він думав, що сумний бабусин на-стрій і всі її сльози походять лише від того, що вона дістає з ко-мода маленьку дерев'яну шкатулку й переглядає в ній якісь па-пери; він помітив, що саме кожного разу після того, як вона брала в руки шкатулку, вона немовби переставала помічати Митю, ста-вала дивною і чужою йому; він ненавидів шкатулку й одного разу, щоб покласти край цьому — що здавалося в його хлоп'ячій уяві злом, — непомітно, коли бабуся обгортала картоплю на го-роді, виніс шкатулку за пазухою з хати й сховав у бур'яні під коморою. Він був задоволений і радий з того, що зробив, і цілий вечір широко відкритими оченятами поглядав на бабусю.

— Ти чого це, Митю, що з тобою? — спитала Антипівна. — На-коїв щось?

— Нічого.

— Ой, бачу! Молоко перекинув?

— А нащо мені молоко, воно там і стоїть.

— Знов Фетисиного півня ганяв?

— Нащо він мені здався, півень їхній.

— Ой, таки щось же натворив, чує мое серце, — добродушно сказала Антипівна, задалегідь знаючи, що нічого особливо по-ганого її онук не може зробити, а що дитячі пустощі так чи інак-ше вона завжди простить йому.

Вона виявила пропажу наступного дня й одразу здогадалася, чиїх рук це діло; схвильована й зблідла, вона кинулася шукати онука.

— Ти взяв? — сказала вона, знайшовши Митю в дворі й глянувши на нього так, що він не міг не зрозуміти, про що бабуся питала в нього.

— Я,— відповів він, кліпаючи очима.

— Куди подів?

— Там, біля комори.

— Ану, веди показуй!

Коли підійшли до комори, вона знову гримнула:

— Ну, де?

— Ти знову плакатимеш,— замість того щоб показати, де шкатулка, сказав Митя.

— Ану, кажи зараз же — де?

— Не скажу! — він випручався й побіг на вулицю.

Він повернувся пізно, коли Антипівна вже погасила в хаті світло. Але вона саме для того й погасила, щоб онук, побачивши, що бабуся спить, зважився зайти до хати; вона сіла на дерев'яний осліні у затінку, біля вікна, і не ворушилася, нічим не виказала себе, що не в ліжку, що не спить і чекає появи онука, коли, ледь скрипнувши, прочинилися вхідні двері і в щілину сторожко протиснувся низькорослий і худорлявий, яким він був тоді, Митя. Босий — черевики він тримав у руках,— озираючись довкола й нічого не бачачи в темній після місячного двору хаті, він пробрався навшпиньках вздовж жердки і, в штанях і сорочці, в усьому тому, в чому був на вулиці (навіть захопивши з собою черевики), виліз на піч.

— Ти де був? Ти чому не приходив? — спитала Антипівна, коли Митя уже вмостився й принішк.

Він нічого не відповів.

— Вечерятимеш? — знову спитала вона.— Молока хоч випий, я зараз принесу.

Вона ввімкнула світло, принесла із сіней прохолодного, в глиняному кухлі молока й подала Миті. Він мовчки випив і знову ліг, підтягнувши до підборіддя коліна й накривши голову ковдрою.

— Митю,— постоявши якусь хвилину, почала Антипівна,— ти вже великий, усе розумієш, ти послухай, що я тобі скажу. Не займай більше шкатулки, в ній похоронні на твого батька, на матір, на дядька й дідуся.— Вона сходила в прихожу, взяла з комода шкатулку і, знову підійшовши до онука, заговорила: — Ти не повинен нічого чіпати тут, Митю, чуєш? Поглянь сюди, ну, поглянь,— просила вона і, коли він, висунувши голову з-під ковдри, глянув на неї, додала: — Ось усе, що лишилося від твого батька.—

Великими, тремтячими і якимись неначе неприродно білястими від прямого горішнього світла, що падало на них, пальцями вона дістала похоронку на свого старшого сина, Митиного батька; потім витягла всі інші похоронки одразу (три однакові, надіслані з фронту, і четверта — видане сільською Радою свідоцтво про смерть Настасії) і повторила тихіше: — Ось усе, що лишилося від твого батька, від матері і від дядька та дідуся, яких ти ніколи не бачив, але вони в тебе були. Ти чуєш, Митю, що я тобі кажу? Скажи, що ніколи більше не зачепиш шкатулки.

Митя дивився на бабусю й нічого не говорив; він так і не відповів їй, зачепить ще чи не зачепить шкатулку; лише вранці, ніби схудлий після пам'ятної для нього і тепер тієї далекої літньої ночі, підійшовши до Антипівни і стоячи перед нею з похмуро опущеною головою, неголосно промовив: «Не буду»,— і потім, притиснувшись до її грудей, терпляче ждав, поки вона гладила його світле й рідке, неначе вицвіле від літнього сонця волосся. Він не сказав бабусі, що майже не спав уночі, що, після того як вона пішла від нього, закривши і віднісши шкатулку, і він залишився лежати на печі, щоразу, як тільки заплющував очі, йому привиджувалася одна й та сама страшна картина: наче батько, мати, дядько й дідусь, яких він знав лише з фотографій над комодом, немов живі, йшли до нього з непроглядної темряви, білі, і, чим ближче підходили, чим ясніше він бачив їхні обличчя, тим ніби виразніше нависали над ними величезні і ще більш неприродно білясті, ніж вони були насправді, бабусині пальці; якоїсь миті батько, мати, дядько й дідусь — усі враз опинялися в цих бабусиних пальцях, притиснуті голова до голови і навіть — не голова до голови, і нібито це були вже не люди, а пожовклі від часу папірці, і бабуся, трясучи ними перед Митиними очима, твердила, але не своїм голосом, а нібито луною, що розлягалася по лісовій галявині: «Оце все, що лишилося від них». Йому було моторошно від того, що люди перетворювалися на папірці. Він розплющував очі, і все зникало; тільки вирізнялися підсвічені скісним віконним світлом (надворі було так місячно, що навіть крізь занавіски, здавалося, просочувалося в хату біле й холодне світло літньої ночі), темні, ніколи не фарбовані й не білені дошки стелі і лише чути було, як десь, наче за піччю, особливо напористо шкреблися в сухій брусованій стіні миші, пробиваючись до окованої оцнякованими листами бабусиною хлібною скрині. Митя натягав ковдру на голову; але сон і вдень кілька разів раптом неначе виникав перед ним, і тоді він зовсім не по-дитячому, тупо дивився перед собою, ніби вдивлявся в неприродно білясті бабусині пальці й прислухався до слів, що мовби звучали за спиною: «Все, все, що лишилося!..» Цей сон так вривався в Митину пам'ять, що

часом, особливо після поминального дня, коли поверталися з кладовища і він бачив, як бабуся, діставши з комода шкатулку й прилаштувавшись біля вікна, починала перебирати похоронки (сам Митя, навіть будучи вже школярем, намагався не дивитися на шкатулку і менше бувати біля червоного й потертого бабусино комода), ненароком глянувши на бабусині руки, вловлював на пальцях той самий неприродно білястий відтінок, який запам'ятався йому. Він знав, що люди вмирають, що їх ховають і що ніякого перетворення людей на папірці немає і не може бути, але водночас знав і інше — що рідним померлого вручають свідоцтво про смерть, папір, документ, і що зрештою від людини залишається саме це — папір, — і це надавало болісним Митиним снам дивної і гнітючої правдоподібності. Він ніколи нікому не розповідав про свої сновидіння: ні в дитинстві, ні тим паче пізніше, коли подорослішав, і Антипівна до кінця днів так і не відала, як, коли і яку тривогу внесла вона в душу онука. У неї було своє непозбутне материнське горе, і це горе так чи інакше мало зачепити холодною тінню онука; навіть коли він, скінчивши училище, почав жити окремо, в місті, і працювати в друкарні, дитинство, що нібито пішло в минуле, час від часу пробуджувалося в ньому саме цим — з білястими бабусиними пальцями й пожовклими шелесткими папірцями в них — сном. Особливо сновидіння почало знову мучити Митю після того, як він разом з Дорогомиліним їздив у Терентьєвку ховати бабусю; з усіх речей у хаті він узяв лише дерев'яну шкатулку, додавши до чотирьох свідоцтв, що лежали в ній, ще одне свідоцтво про смерть.

XXVII

Митя не знав, коли і як бабуся вступила в секту; в дитинстві йому здавалося, що вона завжди, принаймні з того часу, як він почав розуміти й пам'ятати, ходила в понеділок і четвер на моління до Вахрушева, де збиралося ще десятка півтора таких самих, як і Антипівна, літніх жінок, що носили темні хустки і темні й довгі спідниці; йому в ті роки здавалося, що так само, як бабусина дерев'яна хата, в якій він жив, як усі хати в селі, палисадники, городи, річка за городами, зелена заплава і хлібні поля далі, за заплавою, по довгому й пологому згір'ю, що бігло до обр'ю, як усе довкола: правління колгоспу, школа, клуб, сільрада, — здавна, незмінно і нарівні з усіма існувала в Терентьєвці баптистська громада; він думав, що життя завжди лишалося таким, яким він застав і побачив його, і тим болісніше й тяжче було йому потім і за себе, і за бабусю, і за всіх тих, хто збирався на щотижневі моління в старого Вахрушева. Митя не знав, та й мало хто

тепер уже в Терентьєвці пам'ятав, як сусід Антипівни, забивши дошками хрест-навхрест вікна й двері своєї хати, разом з дружиною Фросиною Євдокимівною полудневої обідньої пори покинув село, подавшись за довгим карбованцем у північні краї; по розгаслій від недавнього дощу і чорній серед розкушених хлібів дорозі пішли вони, згинаючись під вагою клунків, до степової (з узгір'я добре, як на долоні, видно було червону цегляну водокачку) залізничної станції, і довго майже в центрі села осиротіло стояла їхня безлюдна хата; ще менше залишалося тепер у Терентьєвці людей, котрі пам'ятали, як одного разу і теж по розм'яклій після грози дорозі, але пізно увечері, коли все навкруги вже оповило густі сутінки, повернувся до села старий Вахрушев сам, без дружини (Фросину Євдокимівну він поховав там, на Півночі), і, вклонившись рідному порогу й поставивши перед забитими дверима чорний потертий чемодан, прийшов до Антипівни й попросив сокиру... Можливо, якби люди могли передбачати події, вони не дозволили б знову оселитися Вахрушеву в Терентьєвці; але ніхто навіть і не підозрював, з чим повернувся до рідного села колишній правлінський конюх, що свого часу подавав під розкуркулювання, але — хто про це пам'ятав? — коли не розкуркулили тоді, значить, невинний, значить, не було нічого; ну, повернувся, ну, так, — куди ж тепер подітися людині? Не вкоротили присадибної ділянки, не обрізали городу, хай користується; і він, старий, мовби немічний, з великими й рожевими складками на щоках, не як раніше, а по-іншому почав позирати на своїх сусідів-односельців; на Обі, в Ярцеві, куди їздив він за довгим карбованцем, напоумили його, як треба жити. І напоумив колишній земляк, у тридцятому висланий з Терентьєвки разом з усією сім'єю, Федір Филимонович Коровін. У Ярцеві, що особливо здивувало і вразило Вахрушева, був у Коровіна дім, не гірший і не бідніший, ніж колись в Терентьєвці: і худоба різна в дворі, і комора повна хліба, і навіть конячка з бричкою для поїздок у справах, богові й громаді угодних, як висловився сам Федір Филимонович.

— А карбованець довгий не тут нині, — сказав він Вахрушеву першого ж вечора, коли вони зустрілися. Вони сиділи в хаті біля затягнутого білою марлею вікна (була саме середина тайгового комариного літа), і старий Вахрушев усе не переставав дивуватися достатку, в якому жив тепер вигнаний із села колишній його земляк. — Дурний і нетямущий люд, — тим часом вів далі Коровін, — знати не знає своєї золотої жили.

— Про що це ти, Федоре Филимоновичу?

— А про те, що й ти дурний та нетямущий. Дома твій довгий карбованець нині, дома, а не тут.

— Але ж ти?..

— Що я? Мене не рівняй. Я — куди кину погляд, там і хліб росте. Отак воно. Та й то сказати, час був інший, і не своєю волею тут. А ти що? По хатах тепер тільки сироти та вдови, і не каші, а більш душевного заспокоєння просять, до бога погляди звернені, а бог нашими вустами глаголить, то чого ж іще тобі треба?

— Щось не втямлю, Филімоновичу.

— Розумом ти й раніше не дуже був, знаю, але — не про те. Якщо хочеш, то слухай. Скільки у війну народу полягло? Не лічив? Мільйони, і все переважно наша, сільська людина. А тепер прикинь, скільки сиріт і вдів, скільки матерів... е-е, велике це жіноче страдницьке плем'я, велике й безбережне, і ти тільки повернися до них обличчям, звернися з теплим словом, та не від себе, а від бога, і всі вони молитимуться на тебе.

— Та ж віруючих...

— Нема? Є страдники.

— А церкви по селах...

— Зруйновано? Ну й що? Не в срібній ризі, а в слові сила. Чи не думав ти, чому церкви зруйновано? Чи не божа воля була на все?

— Ти що кажеш, Филімоновичу?

— Не в блиску йому, всевишньому, потрібна служба, а в простоті й скромності, тому й спрямував він руйнівну руку на нікчемні храми свої. Ось де правда, якої і я не знав, і ніхто не знав, отож ти озирнися навкруги.

— Але я...

— До церкви не ходив? Пам'ятаю. Та воно й краще, що не ходив. Читати вмієш?

— По складах.

— Хоч і по складах, аби тільки вмів, та голос поставити. В чому наша служба? Зібрав страдників, прочитав сторінку з євангелія, та так, щоб самого сльозою пройняло, помолився, проспівав осанну богові — і всі задоволені.

— А жити на що?

— Малиновий ківш по рядах.

— А влада?

— Що влада? Баптистська церква — вона зверху і донизу, від Москви вірвочка до нас, а від нас до Москви й далі. Відкрито її, дурна твоя макітра, і ніхто заборонити її не може. Немає такого закону. Тільки не заривайся, а в межах, від і до, і — все тобі, сир у маслі, ясно? Поживи в мене, придивися, нам потрібні люди, а приймеш віру — євангелієм забезпечимо і всім, що треба.

— Господи!

— Вирішив, чи що?

— Вчи, Филімоновичу, уму-розуму.

— Накладаю перше випробування: в комірчині житимеш, іншого місця поки що не дам. Склади подяку богові спершу, потім і він віддячить тобі.

Більше року прожив Вахрушев у домі колишнього свого земляка і не богові віддячував (богові що? — помолівся, перехрестився, з тим і за стіл чи на спочинок), а самому Федорові Филімоновичу: і сіно косив, і по сухостій у тайгу їздив, і конячку порав — загалом наймитував і розумів, що наймитував, але терпів, придивлявся, набирався розуму, як треба тепер жити: читав євангеліє ночами, наслідуючи пре... пре... («Тьху, чорт, — лаявся він, — слово ж бо яке вигадали, одразу й не скажеш!») пресвітера й брата у Христі Федора Коровіна. Голосно читав, голос ставив і не знав того, що не він перший, та, видно, і не останній, проходив цю науку в Коровіна. В розпалі короткого сибірського літа, на переломі липня, коли тайга, здавалося, вся гула й ворушилася від гнусу, на коровінській же бричці поїхав Вахрушев за Великі камені до Світлого озераця приймати хрещення; точніше, не сам поїхав, а повіз його Федір Филімонович і разом з ним ще двох літніх жінок з ближнього від Ярцева сільця. Бричку поставили за каменями, коня спугали й пустили тут-таки, на лузі; потім помолитися, і Федір Филімонович запропонував усім роздягтися. Вахрушев добре пам'ятав ці неприємні хвилини, поки босий, у сорочці і підштанках стояв на холодному піщаному березі, чекаючи, коли Коровін закінчить усі належні приготування. Трохи осторонь, теж роздягнені, босі, тислися одна до одної жінки, які лишилися в самих широких і світлих, чи то ситцевих, чи то лляних, з мереживними подолами сорочках; якоюсь наче неживою, пергаментною білістю мінилися на сонці їхні оголені, худі, із зів'ялою старечою шкірою плечі й руки. «Господи, що ж це за віра така?» — думав Вахрушев, відчайдушно одмахуючись від комарів, що кружляли над обличчям і оголеною шнею; була хвилинка, коли він, здавалося, ладен був плюнути на все, натягнути штани, піджак і тікати від усього цього сорому, який, здавалося, чинив Коровін над ним і жінками («Глузує? Чи ні?» — неспокійно запитував себе Вахрушев, ні на мить не зводячи очей з Федора Филімоновича), навіть, нахилившись, підняв був із землі штани, але в цей самий момент Коровін погав знак, щоб ішли за ним, і невеликий ланцюжок літніх, лише в білизні, людей рушив до озера. Вахрушев ішов за пресвітером, поволі й боязко занурюючи ноги в холодну воду; за спиною він чув важке дихання жінок, а попереду, перед очима, похитувалися широкі плечі Коровіна. Чим глибше за-

ходив Вахрушев у воду, тим дужче неначе надималася й стовбурчилася на ньому спідня сорочка; від холоду, від того гнітючого почуття, що він робив щось негарне, протиприродне не тільки для людини, але, як йому здавалося в ці хвилини, й для бога, він, мов оглушений, лише дивився, як ворушилися губи Коровіна, але, по суті, не чув, про що той говорив йому; на голові, яка сяяла рожевою лисиною, він раптом відчув теплу долоню Коровіна, і долоня ця з такою силою пригнула його, що він по саму маківку занурився у воду, яка обпалювала й викликала дрож, а ще за мить, увесь посинілий, безпорадно стояв на березі, дивлячись, як з прилиплих до тіла підштанків і сорочки стікає до босих ніг вода. Він довго не міг зігрітися після цього купання; навіть уночі, під кожухом, у тісній, задушливій і теплій комірчині його трясло від самої лише згадки про озеро, яке справді було світлим, як і називали його, і відкривалося погляду одразу за величезними замшілими каменями. Та діло було зроблено, і в глибині душі він радів, що строк випробувань позаду й що воєни з останнім пароплавом по Обі відправить його Федір Филимонович з Ярцева додому, наділивши переписаними в зошит молитвами та євангелієм, загалом усім, що потрібне для заснування баптистської громади в Терентьєвці.

У день від'їзду Федір Филимонович запросив Вахрушева до себе.

— Ну, з богом,— сказав він, кладучи свої величезні й колісь дужі селянські руки на плечі Вахрушеву й змушуючи його сісти перед дорогою.— Пам'ятай, віра наша міцна й непохитна і віршовочка зверху і донизу. Ланцюг. Ланцюг! — додав він, для солідності витягнувши й помахавши вказівним пальцем.— Приїдеш, спочатку оглядися, не підганяй часу, по одному, по два збирай у себе, але тільки так, щоб самі йшли, самі, мовляв, до бога тягнуться, а ти відмовити не можеш. До тебе прийдуть, обов'язково прийдуть і скажуть: «Кинь народ морочити». А ти стій на своєму: «Віра, та й годі. І заборону на нашу віру не накладено». Вони знову до тебе, а ти на своєму. Скажуть: «Не можна таємно, громаду не зареєстровано». А ти: «Реєструйте»,— і починай клопотатися. Напиши мені, допоможемо. У нас теж є верхи, натиснемо звідти: мовляв, де такий закон, щоб упоперек ставати, якщо народ віру сповідати бажає? Га? Немає такого. Людину пришломо, але й сам натискай— і все звершиться. Пемаленьку, потихеньку, зрозумів?

— Як не зрозуміти.

— З богом. Ну, з богом,— ще раз повторив Федір Филимонович і тричі, за старим сільським звичаєм, обняв і поцілував у щоку Вахрушева, що підвівся вже з табуретки.

У Терентьєвці усе так і вийшло, як передбачав Федір Филімонович: і віруючі знайшлися, і парторг колгоспний приходив із заборону, і сільрадівське, а потім і райвиконкомівське начальство навідувалося не раз, пропонуючи припинити «зборища», але Вахрушев відповідав лише: «Поганого не робимо, а на віру в бога заборони немає». І чоловік від баптистської церкви з області приїздив, якийсь Феодосій Панасович Полещук, і зрештою Вахрушеву та його віруючим бабусям дали спокій. «Як у воду дивився,— думав потім старий Вахрушев, згадуючи особливо свою останню розмову з Коровіним.— От уже справді: куди гляне, там і хліб росте. Чи це не хліб?» — думав він далі, оглядаючи свою з білими тюлевими занавісками на вікнах, натоплену й затишно прибрану хату і вдихаючи кислуватий дух опари; він жив один, але сам майже ні до чого не торкався в господі, а все робили сестри у Христі: і обід варили, і хліб пекли, і підлоги мили, і прибирали в кімнатах, і навіть на городі — садили, пололи, обгортали, і серед цих жінок була Антипівна. Як сам Вахрушев ще недавно, живучи у Федора Коровіна й допомагаючи йому по господарству, по суті, наймитував у нього, так тепер Антипівна наймитувала у Вахрушева, але з тією лише різницею, що їй і невтямки було, що вона наймитує; вона робила все щиро, від душі, вірячи, що просто допомагає братові у Христі, як повинні, між іншим, усі люди на землі допомагати одне одному. Саме її Вахрушев однією з перших втягнув у секту. Він недовго придивлявся до неї; він знав усе її життя, знав синів і чоловіка, які не повернулися з війни (та й невістка померла, а онучок — як щоденне нагадування!), і знав, що Антипівна не зуміла зняти із серця це горе, постійно й тяжко переживала втрату (Вахрушев помічав усе: і як вона готувалася на початку весни до поминального дня і разом з Митею потім майже цілий день проводила на кладовищі, і те, як вона, сідаючи біля вікна вечорами, починала перебирати похоронки, та й багато іншого; головне, досить тільки пригадати її розмови про синів та чоловіка); до того ж вона працювала не в бригаді, не в полі серед людей, де легше забутися, а в школі, одна, сама з собою, і все це було якнайкраще для старого Вахрушева. В сутінках чи уже вранці, коли він бачив Антипівну, що поралася на подвір'ї, він підходив до жердяної огорожі й неголосно, статечно, як того навчився від Федора Коровіна, промовляв: «Бог на поміч»,— і, якщо сусідка відповідала «спасибі», непомітно, начебто спроквола, як саме собою зрозуміле, докидав фразу або про її чоловіка, або про синів, а коли вона заперечувала: «Та де той бог?» — починав повчально і водночас обережно, з осторогою розмірковувати про бога й віру.

— Та ти попом зробився, чи що? — зауважила йому одного разу Антипівна.

— Попом не попом, а багато чого мені відкрилося тепер.

— Що ж тобі відкрилося?

— Е-е, побачив світу, поїздив, от і відкрилося. В стражданнях, у тузі за ближнім своїм живуть нині люди, а чому? Ось скажи мені, чого ти душею заспокоїтися не можеш? Не скажеш, бо не знаєш. Ну, припустимо, побалакала ти з Фетисихою, та не махай, чого там, хата ж бо і в неї велика, а що в хаті? Самі похоронки. Так от, припустимо, побалакала ти з Фетисихою, начебто й легше, а на другий день що? Знову, заново, та ще болючіше — душа ж, либонь, мов плугом розвернута. А все тому, що людина в людини біль прийняти не може, бо вона — людина, у кожного свого клопоту по зав'язку. Потрібна вища істота, перед якою виливати душу, а ми забули про це, суетно загрузнувши у справах земних.

— Істота чи бог?

— Не кощунствуй, Антипівно, добра бажаю, не зла.

— Може, й твоя правда, раніше як було — віками люди в церкви ходили. Чогось же ходили?

— А я про що?

Тільки під осінь, коли замрячили обложні дощі і, обвіяні холодними північними вітрами, збезлюділи, спустіли двори, городи й вулиці Терентьевки, — одного з таких особливо вологих і похмурих передзимових вечорів запросив Вахрушев до себе в хату Антипівну; але він не став їй читати євангеліє; святе письмо лежало перед ним на столі, і за всю розмову з Антипівною Вахрушев навіть ані разу не розгорнув його; лише рука, освітлена тьмяним світлом, час від часу лягала на палітурку, і тоді було виразно видно, які худі його довгі, кошаві, мовби всихаючі старечі пальці. Вахрушев вів бесіду неквапливо, в тій самій манері, як і Федір Филімонович Коровін колись із ним, і невловимо, помітно лише самому собі спрямовував у потрібне русло; він не говорив про марність життя, ні, навіщо ж? — людина повинна жити й радіти! — але говорив про те, що найбільше потрібне людині душевне заспокоєння і що заспокоєння це приходить лише після спілкування з тим, хто стоїть високо над нами і недосяжний для людського пізнання. «Через святе слово», — додавав він, знову кладучи долоню й пальці на чорну палітурку біблії. Хоч він зовсім не збирався розповідати Антипівні про свою зустріч з Коровіним, але саме цього першого вечора він відчув, що треба розповісти якраз це, про зустріч (задля переконливості, бо ж повинно щось піднести його в очах сусідки, яка ніколи нікуди не виїздила!), і він ще повільніше й поважніше, ніж це, можливо,

треба було, старанно підбираючи слова й вирази (хоч Антипівні здавалося, що просто через старість важко Вахрушеву вести таку довгу бесіду), повідав, як у Ярцеві несподівано зустрівся з незвичайним чоловіком (але він не назвав прізвище цього чоловіка) і як цей незвичайний чоловік познайомив його з іншими, теж незвичайними й добрими людьми, які називали одне одного братами і сестрами у Христі, і що життя їхнє здалося йому дружним, гарним, принаймні сповненим душевного заспокоєння.

— Та в чому ж їхнє життя? — перепитала, одначе, Антипівна.

— Та в тому ж: на роботі, дома, як усі люди, і в домівках, як в усіх,— скромно, неможливо. Але ж і не в багатстві річ. Душа спокійна, Антипівно, і сам я, скажу, неначе оновився, поживши біля них. Адже чому церкви поруйнували? — Подумавши мить, він потім переповів Антипівні всю ту історію про «нікчемні храми божії», як почув її від Коровіна.— Насильною віра була, ось що. Хочеш не хочеш, а тебе, дитя нетямуше, р-раз у купіль — та й годі. А справжня віра, це коли в розумі людини, коли в неї на все своє поняття є, та й купіллю не церковна посудина має бути, а річка або озеро яке, щоб, так би мовити, від природи первозданної.

— І ти що ж, заново прийняв хрещення?

— Прийняв, Антипівно. У Світлому озерці, в тайзі, і, скажу тобі, благодать пізнав. У мене теж, сама знаєш, Іван не повернувся з війни, так у германських полях і лежить, та й Фросина також, сама бачиш, а помолюся, поспілкуюся з богом — і ніби вони, і Фросинка, та й Ваня, зі мною побували, ось, рядком, і душа відтає. Та і їм, видно, спокійніше лежить в отій сирій землі. Людина, вона скрізь людина, а то — чого ж мучитися? Життя, воно дається один раз, і треба пристосовуватися. Про одне жалкую — що пізно прозріння прийшло, що Світле озерце аж ондечки виявилось, за тридев'ять земель, а не тут, не за нашою околицею, а якщо поміркувати, то й у нас річка є, Господка, і вода чиста, і дно галькове, та тільки ступали ми в неї не з божим словом. Отак воно, Антипівно. Отак,— додав він, склеплюючи мовби стомлені повіки.

У дивному й приємному душевному хвилюванні повернулася того вечора Антипівна додому. Вона увімкнула світло й, не скидаючи ватянки, лише розв'язавши й спустивши на плечі хустку, просто з порога, як зупинилася увійшовши, довго оглядала кімнату; з усього, що почула від Вахрушева, вона принесла тепер із собою головне: що людина може заспокоїтися й що заспокоєння зовсім не в тому, щоб забути; можна думати про дорогих їй синів, про чоловіка, про невістку Настасію, можна подумки поспілкуватися з ними, і це зовсім не розтривожить, а, навпаки,

угамує, полегшить біль. Антипівна дивилася навколо себе так, ніби перед нею була не безлюдна й тиха (лише Митя посапував на печі й цмокав уві сні губами), якою стала після війни, її висока п'ятистінна рублена хата, а начебто раптом повернулося в оселю й ожило минуле, коли в отакі самі дощові й похмурі передзимові вечори, повечерявши, всі довго не виходили з-за столу, голосно розмовляли, обговорюючи різні сільські й колгоспні новини; сама Антипівна, звичайно, не втручалася в чоловічі, як їй здавалося, справи, та й Настасія частіше тільки слухала, як її Петро, повернувшись із курсів з правами тракториста, але ще не одержавши трактора, доводив батькові, яка мала кінська і яка велика тракторна сила; Антипівна ж ні тоді, ні тепер, коли їй лише ввижався той час, що безповоротно сплив, не втручалася в суперечки синів і чоловіка (треба сказати, менший, Санько, завжди підтримував старшого брата), не думала й не хотіла думати, на чиєму боці правда; в цих суперечках вона бачила лише рух життя, точніше, суть життя, і їй приємно було дивитися на розпалені обличчя Петра й Санька, і, поки вона стежила за ними й слухала їх, була певна, що на їхньому боці правда, і пишалася, що ось вони які, її сини, та, тільки-но починав говорити чоловік, з тією самою гордістю, що й він ось який, дивилася вже на нього; ту саму гордість і відчуття суті життя вона переживала й нині, дивлячись від порога на вискоблений до білого ножем порожній стіл, який одначе здавався їй колишнім, заповненим і гомінким, і на її губах, як у ті давні часи, ніби світилася задоволена усмішка. Вона відчувала, що їй добре в ці хвилини, але разом з тим вона хвилювалася, і хвилювалася саме тому, що їй було добре; немов отямившись від сну, провівши долонею по обличчю й промовивши: «О, господи», вона нарешті відійшла від дверей, зняла ватянку, скинула з плечей хустку і, ставши на лавку, глянула на онука, що спав на печі. В хаті (тепер — за її спиною), їй здавалося, усе ще жило минуле, до слуху шохвилини ніби долинали знайомі голоси синів і чоловіка, і, в той час як вона дивилася на рожеве й спокійне обличчя сонного онука, почуттями, думкою, усім своїм еством була там, у минулому, що ожило; вона вимкнула світло й лягла в постіль з тим самим відчуттям, що усі-усі в хаті живі, що її самотнє життя з онуком — це лише довгий і поганий сон, який вона ще тільки побачить, але якого вона колись, прокинувшись, позбудеться назавжди, і все потече для неї в колишньому і звичному ритмі днів; засинаючи, вона нібито виразно чула, як чоловік, який тільки-но виходив по морозцю із засвіченою «летючою мишею» в руках у хлів подивитися й підкласти корму на ніч корові в ясла, уже роздягнений, босий, риплячи мостинами, підходив тепер до ліжка, несучи

з собою пахощі сіна, коужа і студене дихання запушеного інеем зимового корівника, і вона начебто тим самим тихим, як звичайно, голосом запитала: «Підстілку перемінив? Коли б не застудила боки». Вона знала, як і що він відповість: «Усе зроблено, спи, чого там»,— їй здавалося, що вона почула й ці його слова, і, спокійна за все, заснула глибоким і рівним сном. А вранці, коли розплющила очі, вона не побачила того, що привиділося їй уночі; в хаті було тихо, пустельно й самотньо, Митя ще спав, і вона заходилася поратись: але вчорашнє дивне й приємне душевне хвилювання поступово знову немов повернулося до неї, особливо коли вона помітила старого Вахрушева, що виходив з двору. Стоячи в тіні, в хліві, невидима для Вахрушева, вона стежила за ним поглядом, аж поки він зник за сусідньою хатою. «О господи, яке ж це заспокоєння?» — подумала вона, усе ще дивлячись на безлюдну вулицю. Кілька днів по тому вона боялася зустрічатись із сусідом; їй здавалося, що було щось негарне в тому, як вона тепер думала про синів і чоловіка, і вона намагалася позбутись тих почуттів, які пережила після розмови з Вахрушевим; але разом з тим (як дитина, що пізнала смак солодкого, знову й знову простягає маленьку пухку руку) їй хотілося, щоб усе повторилося, і вона, підігріта цим бажанням і вже не думаючи, що коїть щось негарне, одного вечора уже сама, без запрошення, прийшла до старого Вахрушева. Потім почала приходити до нього по понеділках і четвергах, як визначив він; іноді брала Митю і, посадивши на коліна, стежила за кожним рухом Вахрушева, як він неквапливо й бережно діставав і розкладав перед собою на столі біблію, знаходив і розгортав потрібну сторінку, і потім, зовсім притихнувши й притиснувши до грудей онука, що зігрівався й одразу ж починав дрімати, слухала, як Вахрушев якимсь наче враз не своїм, не звичайним, природним, а ніби потойбічним (таке враження, що й справді хтось інший й говорив устами знайомого їй, з якого ще часу, сусіда), протяглим, співучим голосом починав читати уривки з евангелія або з книг Мойсея. Їй здавалося, ніби відкривалися перед нею невідомі раніше далі. «І явилася хмара,— читав Вахрушев, розтягуючи слова,— осіняючи їх, і із хмари зійшов глас, глаголячи: Сей єсть Син Мій улюблений; Його слухайте. І несподівано глянувши довкола, нікого більше з собою не бачили, крім одного Ісуса. Коли ж сходили вони з гори,— читав він далі,— він не велів нікому розповідати про те, що бачили, доки Син Людський не воскресне з мертвих. І вони дотримали цього слова, питаючи одне в одного, що означає: «воскреснути з мертвих». Для Антипівни пайважливішими були слова «воскреснути з мертвих», вони пробуджували в ній надії, і хоч вона цілком ясно усві-

домлювала, що надії ці марні, але все-таки через те, що вони виникали, легше було жити й зносити горе. Очікування чогось хай навіть нездійсненого, але доброго завжди дає людині заспокоєння. Так здавалося й Антипівні. Після кожного читання вона все дужче втягувалася в якесь нове, неначе уповільнене, але приємне для неї життя, де головним було не сонце, не трава, не хати в селі, не все те звичне, що з дитячих літ оточувало й тішило Антипівну і що саме й слід називати життям, а інше, що малювала їй ніби заспокоєна, а насправді збуджена уява й що було наче окільцьоване її пам'яттю, було світом, який жив у ній (а вона гадала, що світ цей був навколо неї); вона все більше замикалася в цьому уявному світі й збоку здавалася тихою, покірливою і невинною бабусею, яка доживала віку й нікого не обтяжувала своїм життям. Вона розчулено слухала Вахрушева, а коли разом з нею почала приходити Фетисиха і ще інші, теж літні й знайомі сільські жінки, життя й зовсім мовби замкнулося для Антипівни в щотижневих моліннях, які ще більше розчулювали душу. Коли вона йшла до Вахрушева, вдягала темну спідницю, кофту й темну хустку,— а втім, усі жінки, які приходили до Вахрушева, були вдягнені однаково в темне, і це подобалося Антипівні,— тьмяне світло над старечою лисою головою Вахрушева, його непорочно схилена над біблією сухорлява постать з гострими лопатками, що стирчали під сорочкою, схилені спина жінок, які сиділи на лавках, в цьому самому тьмяному світлі, що йшло зі стелі, і надривно-приглушений голос Вахрушева — все-все ніби наближало Антипівну до того царства, в якому давно уже перебували її чоловік, сини, невістка Настасія, і це враження посилювалося особливо, коли Вахрушев раптом, урвавши читання, перелічував імена передчасно померлих (він знав тих, за кого хотіли б помолитися старі жінки), благаючи у господа спокою і милості їм. У розпалі літа, коли вже скошили луки, склали в скирти сіно, а хліба тільки наливалися, ні хвилини не вагаючись, слідом за старим Вахрушевим увійшла Антипівна однією з перших у холодну воду Господки. Хрещення відбувалося далеко за Терентьевкою, під високою стіною глинястого яру, потай від стороннього ока. Із села вийшли вдосвіта, коли рання літня зоря вузькою смужкою ледь прорізалася на сході, і через те що Митю ні з ким було залишити, Антипівна то несла його на руках, то вела за руку, умовляючи не рюмсати і не відставати, не ганьбити на весь білий світ бабусю; вона боялася того ранку тільки одного — що поки прийматиме хрещення, щоб Митя не зісковзнув у воду, і потім, уже стоячи по груди в річці поруч з Вахрушевим, який надривно читав молитву, раз у раз озиралася на онука. Але все обійшлося щасливо, і вона,

повертаючись додому, була рада всьому, що сталося з нею цього урочистого для неї дня.

Зовні для Антипівни, здавалося, нічого не змінилося після хрещення, вона, як і раніше, підмітала шкільний двір, прибирала класи і так само поралася в хаті; хіба що доводилося тепер ще порядкувати і в господарстві Вахрушева. Але внутрішній світ її став зовсім іншим, ніж досі, раз довірившись, вона вже не могла відступити назад; у неї вистачило лише розуму не залучати до молінь підростаючого онука. «Хіба не сам ти казав, що віру людина повинна приймати при повному розумінні, коли в неї на все своє поняття є? — заперечила вона якось Вахрушеву. — Хай вчиться, набирається розуму, перебивати й перечити не буду. Виросте, сам зрозуміє». І більше не дозволяла заводити мову про онука.

А для Миті, хоч бабуся й брала його з собою, коли йшла до Вахрушева на перші читання, й водила на Господку, під круту глинясту стінку яру, коли приймала хрещення, усе це було немов передісторією, яка лежала за рисою його пам'яті; йому здавалося, що життя в Терентьєвці, і насамперед бабусине життя, було завжди таким, яким він застав і побачив його; так само, як він не любив дерев'яної шкатулки з похоронками, яка, начебто бабуся зумисне робила це, іноді лежала на видноті на комоді, не любив він хати Вахрушева, самого старого, за лагідними й добрими словами якого, за нібито добрим старечим поглядом таїлося, і це добре відчував Митя (дорослих часто засліплює слово, тим часом як діти інтуїтивно і майже завжди безпомилково вловлюють прихильність чи неприхильність до них людини), щось недоброзичливе, злісне; він бачив, що завжди, коли бабуся поверталася з моління, хоч і не плакала, але так само, як після того, коли брала в руки шкатулку, весь вечір, та й наступного ранку була якась віддалена від нього, чужа; але в той час як шкатулку Митя міг, якось одважившись, винести за пазухою з хати й сховати під стіною комори, ні із старим Вахрушевим, ні з його хатою нічого зробити не міг і часто, причаївшись у бур'янах біля жердяної огорожі, примружено, злісно стежив крізь стебла й листя за недобрим сусідом, що згорблено ходив подвір'ям чи самотньо сидів на ганку своєї хати. Однак — немає нічого вічного на землі. Так само як місячної літньої ночі враз відкрився Миті вміст шкатулки і від усієї неприязні та ненависті до неї лишився в пам'яті тільки неспокійний сон з хрусткими папірцями замість людей, так сухого і ясного літнього полудня, коли сонце, здавалося, висіло над самою головою і короткі, наче підрізані тіні ховалися під босі засмагли ноги, несподівано розкрилося Миті й те, чого бабуся двічі на тиждень вечорами разом з іншими сільськими жінками

ходила в дім до Вахрушева. Митя, підкравшись, як звичайно, до жердяної огорожі й засівши в підсохлих високих і колючих лопухах, стежив за старим Вахрушевим; поклавши на давно вже потріскану огорожу свій дрючок, він водив ним, як стволом автомата, цілячись і подумки посилаючи кулю за кулею в ненависного йому старого. Миті здавалося, що Вахрушев не бачить його, але це було не так; в якусь хвилину, не встиг Митя як слід зрозуміти, що сталося, просто перед ним на весь зріст, ніби враз підвівшись із землі, з'явилася худорлява й згорблена постать сусіда. Митя кинувся було тікати, але різкий і погрозово-владний окрик старого: «Стій!» — затримав його.

— Почекай,— далі вже м'якше, долаючи в собі неприязне почуття, яке виникало від постійної непоштивості до нього цього сусідського хлопчиська, онука Антипівни (Вахрушев, до речі, не раз уже помічав Митю в бур'янах біля огорожі і ловив на собі колючі погляди примружених дитячих очей), і переходячи на звичайний, наче доброзичливий і статечний тон, мовив він, хоч чого він мав принижуватися перед цим хлопчиськом? — Стривай,— повторив він, намагаючись уже не тільки тоном, але й доброю усмішкою на обличчі викликати Митину прихильність.— Давно хотів побалакати з тобою. Чого це ти вовчеш, дивишся на мене, га? Та не бійся, чого задкуєш, може, думаєш, бабусі скажу, га? Ні. У неї і без тебе турбот вистає, і ти не злися й не дивися вовчешам. Я ж і батька твого добре знав, і матір твою, і дідуся, та й дядька твого, Санька. Хочеш, розкажу про батька, ну, підійди ближче, не бійся. А це що в тебе, рушниця? — спитав він, кивком голови показавши на дрючок, який і справді, наче рушницю, навпереваги тримав Митя.

— Автомат,— відповів він.

— Викинь і ніколи більше не бери до рук. Ось і батько твій у недобру для себе годину...

— Він фашистів бив,— заперечив Митя.

— А ти не перебивай старших.

— Він фашистів бив!

— Не перебивай, кажу. Хіба я сперечаюся з тобою? Ти ось що зрозумій, Митю: для бабусі твоєї він був сином, і серце в неї болить за сина, за батька твого, як ти думаєш? Болить. І хочеться їй іноді поспілкуватися з сином, ось так, як зараз ми з тобою, побалакати, а як же? І з матір'ю твоєю...

— Вона на кладовищі, в могилі, а люди з могил не виходять.

— Правильно, не виходять, але разом з тим вони живуть у нас — у тобі, в мені, в бабусі,— і в певний час можна викликати їх перед собою й поговорити. Душа ж бо, Митю, заспокоєння просить, ось бабуся твоя і приходять до мене, та й інші, щоб через

боже слово викликати образи ближніх, а ти осуджуєш, просто-таки, ти вже вибач мені, старому, справді вовчепням дивишся.

— А люди з могил не виходять,— знову сказав Митя.

— Зарядив: не виходять, не виходять... Ач, розумник який. А якщо виходять?

— Ні,— заперечив Митя.— Ні! — раптом злякано закричав він, наче Вахрушев запропонував йому подивитися, як мерці підводяться з могил.— Ні-і! — ще голосніше й надривніше повторив він і прожогом кинувся від старого Вахрушева через двір за брусовану стіну комори.

Він присидів там довго, до самого пізнього вечора, міркуючи своїм ще майже зовсім дитячим, але вже загостреним розумом про те, що почув од Вахрушева; навіть коли бабуся, повернувшись з роботи, почала гукати його, не одразу озвався й вийшов до неї. Він нічого не сказав їй про розмову із старим сусідом, як не розповів про сон, що якимось приснився йому, але ця розмова, як, між іншим, і то й сон, глибоко й надовго запала у дитячу душу. Хоч яким неправдоподібним здавалося Миті, що мерці якоїсь години можуть виходити з могил (він знав, що батька його поховано в Берліні, що, як і материна могила на сільському кладовищі, куди вони з бабусею щовесни ходять з квітами, цукерками, солодкими і здобними пряниками, є могила й там, під Берліном, тільки, мабуть, не доглянута, заросла лободою, як думав він, і це далеко-далеко від Терентьєвки, і як же звіди може з'явитися до бабусі його батько, а потім знову йти туди?),— отож, хоч яким неправдоподібним здавалося Миті, що мерці можуть виходити з могил, він усе-таки не міг не повірити старому і тому, безперечно, хоч і ненависному, але мудрому (певно, так уже створила природа, щоб малі вірили старим) сусідові. Він думав: «А що, як і справді виходять?» — і почав стежити за бабусею, особливо в ті вечори, коли вона поверталася від Вахрушева; він навіть не спав одного разу цілу ніч, дивлячись із печі в темряву кімнати і прислухаючись до кожнісінького звуку; він увесь холів, і маленьке хлоп'яче серце, здавалося, переставало битися, коли враз, почувши, ніби в темних сінях хтось відтягає засув (не так чулися звуки, коли відтягали засув, як дихання людини, яка нібито захекалася, біжачи здалеку, бо ж легко сказати, поки від кладовища доберешся до хати!), уявляв, як сірою, можливо, навіть прозорою тінню пройдуть повз піч до бабусиної кімнати чи батько, чи мати; але звуки стихали, ніхто не заходив, і Митя знову напружено й довго прислухався і вдивлявся в густу чорноту ночі. Коли почало світати, він усе-таки не витримав, заснув, і Антипівна вранці довго не могла добудитися його, дивуючись і побоюючись, чи не захворів її онук і чи не збігати хоча б за шкільною

медичною сестрою. Та їй не довелося йти за медичною сестрою. «Не треба, я здоровий»,— сказав Митя, злязачи з печі й не подіячому похмуро дивлячись на бабусю; заарканивши білу безрогу (бабуся чомусь завжди держала безрогих) козу, він, як звичайно, повів її на низинний луг і потім майже до заходу сонця хлюпався з друзями в прозорій і теплій у ті липневі дні Господці. Одначе він не відмовився від бажання будь-що побачити, як з'являються образи ближніх до людей, і наступного й ще наступного дня знову стежив за бабусею; йому здавалося, що коли батько з'явиться до бабусі, то неодмінно побачить і його, Митю, і він заздалегідь уявляв, як вийде до батька із свого укриття, і складав подумки фрази, які скаже йому; коли ж стеження за бабусею нічого не дало, він вирішив, що образи з'являються їй, та й усім, хто ходить на моління, просто у хаті Вахрушева, і, звечора залазачи під огорожу, в бур'яни, почав стежити звідти, що відбувалось у Вахрушева. Призахідне сонце в цю годину тільки-тільки торкалося землі; воно спускалося за Господкою, за величезним низинним лугом і нивами на узгір'ї, і довга тінь від хати Вахрушева закривала весь невеликий двір немовби для того, щоб не так видно було, як збиралися в ньому всі в однаковому, темному, жінки, поміж яких Митя одразу знаходив і впізнавав бабусю. Вона не пропускала жодного моління, і кожного разу щось урочисте, святкове було в її обличчі, коли вона вирушала до Вахрушева; вона приходила здебільшого першою і потім з Фетисихою або ще з кимось, прилаштувавшись у тіні під стіною, мовчки й терпляче ждала, поки Вахрушев, з'явившись на ганку, поклоном запросить усіх до хати. Жінки звичайно розмовляли мало, більше мовчали, а коли й говорили, то так тихо, хоч як напружував Митя слух, крім окремих слів, нічого розібрати не міг; лежачи долілиць на землі, він дивився з-під жердяної огорожі на цей похмурий і, як здавалося йому, таємничий світ тіней і, коли всі заходили до хати, двір порожнів, а вечірні сутінки згущалися в синю ніч, старався лише не прогавити мить, коли, одне за одним, у ті самі ворота, по ганку й до хати почнуть стікатися образи ближніх... Коли він згодом згадував про це, завжди відчував, що йому не просто були близькі й зрозумілі бабусині страждання, але, збільшені вдесятеро від вигляду всіх жінок, які збиралися на моління, страждання ці жили в ньому самому, і він, чим більше дорослішав, тим упертіше шукав, як позбутися їх; шукав не для себе, так думав, а для всіх у Терентьєвці та в інших селах і містах; він казав собі, що страждання ці од війни, від того, що тисячі батьків, синів, чоловіків не повернулися з фронту, що на землі більше могил насильно вбитих, аніж померлих своєю смертю, від старості, і що, коли б

солдат ховали не в братських, а кожного окремо, поряд із селами й містами шуміли б не зелені ліси, а безживно чорніли б частоколи перехняблених хрестів; він вчитував, знаходив і бачив у житті те, що було співзвучне з цим головним його болем, і тому з роками лише утверджувався в думці, що хтось же повинен зрештою відкрити людям очі на їхнє власне безумство, на нескінченні війни і що, можливо, якраз і має це зробити він.

XXVIII

«Чорт візьми, а він справді талановитий»,— думав Сергій Іванович, з огидою, однак, перекладаючи намальовані голови мерців. Він то зводив погляд на Митю, то знову роздивлявся ескізи, і все більше й більше виникало в душі те тривожне почуття, ніби він сам, як художник, постійно жив у світі цих покійників.

— У вас гарна рука,— нарешті сказав він, відступаючи від стола й нильніше вдивляючись у Митю, на обличчі якого усе ще блукала усмішка, викликана розмовою про Вахрушева.— Але скажіть мені, навіщо вам усе це потрібно?

— Між іншим, усі запитують про це.

— А як тут не спитати?

— Нічого незвичного, усе це потрібно мені для картини. Є в мене задум.— Сказавши це, він подивився на притулене до стіни, як екран, велике біле полотно і глянув на двері й на годинник, бо Аня все ще не з'являлася й пора було йти до Дорогомиліних; і він почервонів по самі вуха від того, що йому більше хотілося думати про Аню й що Сергій Іванович своєю присутністю заважав йому і обтяжував його. Але, не бачачи, як можна випроводити Сергія Івановича, Митя неохоче і недокладно, як учора Лукашовій, а коротко, зберігаючи лише суть усього, все ж таки розповів йому про свій задум.— Але полотно поки що чисте,— квапливо докинув він, закінчуючи розповідь,— і говорити, власне, ще немає про що.

— Чому ж?— заперечив Сергій Іванович.— Ви, я бачу, кудись поспішаєте?— Він давно вже спостерігав за Митею і давно зрозумів, що Митя кудись збирався йти, і тепер запитав його про це.

— Відверто кажучи, так.

— Дуже шкода. Але якщо у вас є хоч десять-п'ятнадцять хвилин...

— Звичайно,— сказав Митя, знову й швидко позирнувши на двері й на годинник.— Я слухаю. Але якщо ви хочете в чомусь іншому переконати мене, то... скажу вам заздалегідь: даремно. З погляду Семена Гнатовича чи ще когось там, я на неправильному шляху. Я просто хочу зробити те, чого ще ніхто не робив до

мене, але що вкрай потрібне людям, коли хочете, вкрай потрібне всьому людству.

— А чи не дуже гучно?

— Це як поглянути.

— Еволюція воєн?

— Так.

— Не убий?

— За біблією: не вбивай, якщо ви це маєте на увазі. Але мені вже казали подібне,— одразу ж додав Митя.— І хоч як би вам хотілося підтягти мене під цей біблійний лозунг, нічого не вийде. Я не бачу жодних паралелей. А коли б вони навіть і були, я не зміню свого рішення. Ні і ні,— підтвердив Митя (більше для себе, аніж для Сергія Івановича). Що в основі його майбутньої картини лежало біблійне «не убивай!», давно й неприємно хвилювало Митю; але він ні перед ким не хотів визнавати, що те, що було його гордістю, вже колись і хтось відкрив, особливо не хотів визнавати цього тепер, перед незнайомою, по суті, людиною, і насуплено дивився на Сергія Івановича. «Я чув уже це, так, так, тисячу разів чув, і не згоден, і не погоджуся»,— промовляв вираз його обличчя.

Уперше про цю біблійну заповідь Митя почув від старого Вахрушева. Було це років шість тому, коли Митя приїздив на канікули додому з Пензи. Вахрушев тоном, що не допускав заперечення, стверджував, що всі, хто загинув на війні, зокрема й Митин батько, прийняли смерть лише тому, що не виконали нібито найпершої заповіді божої, яка провіщала: «Не вбивай!»

— Що ж, по-вашому,— сказав Митя,— німці прийшли до нас грабувати й убивати, а ми — не повинні брати до рук зброї? Так, чи що?

— Заповіді божі писано для всіх людей,— наче поправляючи хоч і дорослого, але все-таки нетямущого в цих питаннях онука Антипівни, відповів Вахрушев.

— А все-таки?

— Не повинні.

— Але життя показало: вони зі зброєю прийшли на нашу землю, так чи не так?

— Не повинні,— втретє підтвердив Вахрушев.

— А все-таки? — не вгамовувався Митя, хоч бабуся вже кілька разів намагалася зупинити його, бо їй не хотілося, щоб онук сварився з сусідом-пресвітером.

— Морок, зло і невіра в твоїй душі угніздилися,— помітно стежачи за собою (як він, щоправда, робив це завжди), щоб усе було поважним і пристойним, знову заговорив Вахрушев.— Чорний світ чорні люди творять, та ще й перстом на ближнього

показують, а ми не повинні уподібнюватися тим людям. Ти перстом отим та в свою душу, бо кожен за собою стежити повинен, за своїми діяннями, кожен, зрозумій це, і тоді розіллється межі людьми загальне благоденство. Не переступи ти — не переступить і інший.

— Ну, а все-таки вони переступили, то що ж було робити нам?

— Не богохульствуй над святими словами, в тому й сила їхня, що писано їх для всіх. Не убивай... Не крадь... Не жадай дому ближнього твого, ні поля його, ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, ні всього, що є у ближнього твого,— почав Вахрушев так, наче перед ним лежала розгорнута біблія.

Цієї суперечки вони не скінчили, і Митя не погодився з Вахрушевим; але пізніше, коли почав працювати над картиною, мимоволі ніби прийшов до того самого — щоб покласти край злу (покласти край війнам), треба звернутися до всіх людей одразу. «Боже слово — що? — думав він, не погоджуючись з Вахрушевим, але вже й не сперечаючись з ним, як шість років тому.— Потрібне полотно, на якому люди разом побачили б плоди своїх страшних справ». Митя не замислювався над тим, що відрізняло задум його картини від біблійного «не вбивай!», але завжди, здавалося йому, виразно відчував, що є різниця, і тому, коли Семен Дорогомилін, а далі й геолог Бочарников, сусід по під'їзду і сходовій клітці, почали говорити, що від задуму картини «трохи відгонить чимось церковним», це здивувало й насторожило Митю.

Розмова з Бочарниковим була зовсім ще свіжа у Митиній пам'яті. Відбулася вона несподівано, близько місяця тому, коли Бочарников тільки-но повернувся із своєї чергової — він був десь на Печорі — пошукової експедиції.

Митя зустрівся з ним у під'їзді будинку, біля ліфта, увечері, коли повертався з роботи.

— Ну, як ваші творчі справи? — спитав Бочарников. Перед своєю поїздкою на Печору він заходив до Миті і все знав про його картину.— Як ваша ідея всесвітнього благоденства? До речі, тоді я не встиг вам сказати: що стосується самої ідеї, вона загалом не нова. Ідея загального добра і благоденства щонайменше має двадцяти- або тридцятивікову давність і захоплювала, коли хочете знати, уми кожного покоління. Ви здивовані? — Він уважно подивився на Митю.— Ні? Візьміть хоч би біблійне «не вбивай!». Чого б, здавалося, простіше... та вустами божими... а війни розгортаються одна за одною. Отож подумайте, юний мій сусіде, поки ще не почали картини, чи є потреба повторювати навіть таку, розумієте, таку нісенітницю!

— Чому ж нісенітницю? — заперечив Митя,

— А тому, що душа людська постійно коливається, як маятник, від добра до зла й назад, і зупинити цей маятник неможливо, як неможливо зупинити життя.

— Я не згоден з вами.

— Ви можете не погоджуватися, ваше право, але повірте, я старший за вас: немає загального джерела зла, і тому не можна перекрити те, чого не існує в природі. Ви не розумієте? Нічого, зрозумієте з часом. Так, так, з часом усе зрозумієте.

Миті справді незрозумілі були слова Бочарникова. «Що за маятник, що за коливання від добра до зла й назад? — подумав він, зайшовши того вечора до себе в кімнату й зупинившись перед білим полотном.— Ну гаразд, припустімо, мій задум збігається з біблійною заповіддю, але... що ж поганого в цих словах «не вбивай!»? У них же заборона не тільки для тих, хто йде захищатися й бере до рук зброю, але вони звернені насамперед до тих, хто перший простягає руки до автоматів, щоб творити зло і насильство. Адже ось у чому вся сіль: застерегти!» Він бачив, що не було ніякої потреби відгороджуватися йому від цієї біблійної заповіді, бо нічого нібито шкідливого не було в ній; але разом з тим, що слова «не вбивай!» у Митиній уяві постійно пов'язувалися із згадками про Вахрушева, він не хотів і не міг прийняти їх і, зустрічаючись з Дорогомиліним і з Бочарниковим, знову й знову сперечався з ними; і він готовий був до такої самої розмови із Сергієм Івановичем.

XXIX

— Я не збираюся повчати вас,— сказав Сергій Іванович, дивлячись на рішуче настроєного захищатися Митю, що стояв перед ним.— І не збираюся підтягувати ні під які біблійні, як висловилися ви, лозунги. Я не педагог, не вчитель, а просто відставний полковник, який пише спогади про війну й приїхав до Пензи, щоб побачитись із своїм фронтовим товаришем, я маю на увазі Семена Дорогомиліна, так-так, саме з Семеном Гнатовичем і, ясна річ, з вами, сином по-геройському загиблого старшини Гаврилова. По-геройському,— повторив Сергій Іванович, щоб підкреслити значущість того, про що він говорив. Поважністю, як він почав, він усе більше ніби обеззброював Митю й примушував його прислухатися до своїх слів.— Я от думаю, що сказав би вам батько, побачивши усе це,— він кивком голови показав на ескізи й зарисовки, частково розкладені ще, частково складені вже стосом на столі. Зображені на папері мертві обличчя людей, дощані стінки домовин з тріщинками в тих місцях, де забивалися цвяхи, біла стружка під ріжками холодних білих простирадл—

на все це, як і раніше, неприємно було дивитися Сергієві Івановичу; він одвертався; але, одвернувшись, раптом починав відчувати запах мертвих тіл, наче Митина кімната й насправді була наповнена мерцями.— Батько ваш...

— Він нічого не сказав би, якби був живий. А геройська смерть — це ж тільки гучні слова.

— Як ви можете так про свого батька?

— Я не про нього.

— Хоч би про будь-кого, як ви можете?! — Сергій Іванович на мить розгубився — що він має відповісти Миті? Йому ніколи не спадало на думку, що можна осуджувати тих, хто загинув на війні; солдатська смерть, смерть у бою, ніколи не здавалася йому трагедією; навпаки, все це здавалося йому славою, здавалося, як не дивно, життям, точніше, тією неодмінною ланкою в загальному й нескінченному житті людей, без якої не було б ні історії, ні країни, ні народу; і це, цілком зрозуміле йому, він не знав тепер, як можна було висловити Миті.— Ви не маєте права осуджувати батька, тим паче думати за нього,— нарешті сказав Сергій Іванович.— Коли випадє на вашу долю таке випробування, не доведи, звичайно, ні до чого такого, отоді й вибиратимете, чи померти геройською смертю, чи жити на колінах і з рабською колодою на шії — що краще? Захист вітчизни й пацифізм — речі різні, і ви вже даруйте, що я кажу вам це, напросилися, а прийшов я зовсім не для того, щоб сперечатися з вами. Я справді добре знав вашого батька, і він, повірте, справді був людиною сміливою, рішучою. І переконаною,— додав Сергій Іванович.— І, природно, мені дуже хотілось познайомитися з вами, та й просто подивитися, як живе син солдата. Солдата, я підкреслюю. Ви ж обдарована людина. Справді, хто може сказати, що це погано намальовано? — промовив Сергій Іванович, обернувшись до столу і взявши перший-ліпший малюнок з домовиною і мертвою юною голівкою в ній і не дивлячись на цей малюнок, бо йому одразу ж довелось б гидливо зморщитися.— Але для чого? В ім'я чого? Цього ні пояснити, ні зрозуміти неможливо. Кому потрібні ваші мерці? — І Сергій Іванович, так і не поглянувши на малюнок, поклав його назад у стіс, що височів на столі.

— В такому вигляді — так, вони нікому не потрібні. А зібрані разом, коли вони виллються в певну думку, яку я хочу передати...

— Що ви хочете передати?

— Я вже казав.

— Дмитре, дорогий, я бачу, баптисти неабияк попрацювали з вами.

— До чого тут баптисти?

— Ну, хтось іще.

— Ви помиляєтеся.

— Дай, як то кажуть, боже, щоб я помилявся. Дай боже. Ідея всесвітнього миру, вона красива, приваблива, та якщо коли-небудь і настане загальний мир на землі, то в основі його лежатиме щось інше, значніше, істотніше, чи що, щось зрозуміліше, ніж якась картина, що волає до людських сердець. Я не готовий говорити з вами на цю тему і все-таки не можу не заперечити вам. «Не вбий!», чи як там за біблією, як ви кажете, «не вбивай!», в усіх церквах і віками...

— Це я знаю.

— Тоді я можу навести інший приклад. Існують у кожній державі закони. Добрі чи погані, я не про це зараз. Візьмемо в нас,— розумні закони, що охороняють нашу працю, майно, спокій. Чому б, скажімо, всім людям не дотримуватись їх? Просто й гарно. Але чи є місто або село, де так чи інакше не порушувалися б правила співжиття? І це за тієї умови, що закон — не слова на папері, не добровільне звертання чи волення до совісті, за всім цим стоїть сила, стоїть держава. І якщо сила не може стримати людей, то що ж іще може стримати їх? Але в даному разі окремі люди, а в іншому це можуть бути окремі держави.

— Сила завжди викликає бажання звільнитися від неї,— сказав Митя.— І є різниця, коли людина щось робить або не робить своєю волею і коли з примусу.

— Виходить, не переконав я вас.

— І не можете, бо почуття людські завжди були й будуть влицими за розум і немає нічого, що могло б протистояти духовній силі.

— Не знаю, не знаю,— відповів Сергій Іванович. Він і справді не знав, що можна було заперечити Миті.— Я не насмілюся б так категорично стверджувати. Напевне, є якась правда в тому, що ви кажете, але в житті, я не як учений, а як практик міркую, все далеко й далеко не так. Ви сядьте,— запропонував він Миті.— Я знаю, ви поспішаєте, та й мені скоро на поїзд, але сядьте ще на хвилинку.— І коли Митя сів, вів далі: — Не беруся говорити за вчених, але по-простому, як я розумію, не можна в народі віднімать історію, тим більше героїчну. Народ, у якого немає історії, немає традицій, бери голими руками.

— Хіба я відбираю в народі історію? — здивовано сказав Митя.— Мене якраз цікавить минуле в ім'я майбутнього, в ім'я життя.

— Так, але вас цікавлять смерті, а не подвиги. Вас цікавлять страждання, ущербний бік, а не велич людських діянь.

— Страждання не виключають величі.

— Вони супроводжують її, а не визначають.

— А хіба є щось хибне в тому, що я хочу позбавити людство від подібного супроводу? Я маю на це право? Це погано?

— Я не сказав: погано.

— Ну от!

— Стривайте, в чому ви помиляєтесь, я бачу, тільки не можу сформулювати як слід. Поряд з вашою ідеєю загального благоденства лежить інша, і дуже й дуже небезпечна,— ідея духовного роззброєння народу. Авжеж, авжеж, і не дивіться на мене так. Припустімо, ми жажнемося, дивлячись на вашу картину, і скажемо собі: «Ніколи не візьмемо до рук зброї і не будемо воювати». А там, на другому кінці землі, сплять вашу картину, і візьмуть зброю, і знову посунуть на нас грабувати і вбивати — і що тоді? Отоді що?

— Вплив цієї ідеї має бути однаковим на всіх, і, поки я не доб'юся цього, не винесу картини з цих стін.

— На цьому все й закінчиться. А роки праці? А таланти? — вдивляючись у Митине обличчя, освітлене світлом з вікна, Сергій Іванович знову заговорив про ескізи й зарисовки, які все ще лежали на столі. Йому хотілося тепер-таки зрозуміти, звідки в Миті оце вселенське занепокоєння, і він знову й знову то приписував усе впливу Вахрушева (впливу баптистів), то подумки переносився в Дорогомилінську вітальню, де вчора бачив Митю в товаристві Казанцева, Рукавишнікова, Нікітіна — людей, на думку Сергія Івановича, дивних і негарних, які замість рятівного мотузка здатні кинути камінь, якщо людина тонутиме. «Там теж цілий вечір вели балачки про людство й катастрофи», — думав Сергій Іванович, намагаючись спростити до цього поганого впливу все те складне, що привело Митю до задуму картини; і, спрощуючи, ніби виразніше розумів, що треба було говорити йому. — Було багато бажаючих, — і далі прямо дивився він на Митю, — вибити патріотичний дух із нас, показати його квасним і всяким іншим, але хіба народ дозволить обікрасти себе? Цього ніколи не станеться, хоч би хто і де захотів цього. На нас багато хто ліз, і не одне століття, але, на нашу честь, ми вміли постояти за свою землю, та й не тільки за свою. По всій Європі височать пам'ятники нашим солдатам як визволителям. А чи є хоч один подібний пам'ятник чужоземному солдатіві у нас? Нема. На нас тільки напали.

Він говорив ще і ще, все більше захоплюючись, і якби Митя не чекав Лукашової (і не пора було йому йти до Дорогомиліних, де знов-таки він сподівався зустрітись з нею), і якби з перших же хвилин не настроївся рішуче захищати задум своєї картини, можливо, замислився б зараз над тим, що говорив йому Сергій Іванович, і знайшов би багато чого переконливого і правильного;

але він не те щоб не розумів Сергія Івановича, а саме через свої причини не хотів розуміти його і чув лише піднесені слова про патріотизм, вітчизну, які тільки тому, що були піднесеними, не сприймалися ним і здавалися позбавленими смислу; він стежив не за тим, у чому намагався переконати його відставний полковник, котрий колись служив разом з його батьком, а за своєю думкою, яка все більше й більше ніби прояснювалася в Митиній свідомості і яку можна було висловити так: «Я не хочу вдаватися в подробиці, але бачу, що всі ви проти мене (усі: Дорогомилін, Бочарников і разом з ними Сергій Іванович); і тільки вона (Аня) все розуміє, і хоч вона в порівнянні з вами начебто ніхто, але я вірю їй, а не вам, і вам не зрозуміти цього». Як людина, що довго дивилася на місячну доріжку на воді, повернувшись, бачить і далі її перед собою, хоч попереду вже не річка, а лука з чорною крайкою лісу по обрїю, Митя бачив те своє, що всі ці роки було для нього одкровенням (і що вчора схвалила Аня), і, чим довше слухав Сергія Івановича, тим рішучіше не погоджувався з ним; але він усе рідше заперечував і все частіше позирав на годинник і на двері й нарешті, підвівшись із стільця й перебиваючи Сергія Івановича, сказав:

— Мені пора.

— Так, я заговорився.— Сергій Іванович теж підвівся; але йому не хотілося ось так, нічим закінчувати розмову, і він спитав:— Часом не до Дорогомиліних ви поспішаєте?

— До них, а що? Ви звідки знаєте?

— Нічого, я просто спитав.

— Семен Гнатович, він же славний чоловік загалом,

— Але публіка в них там...

— А що публіка?

— Ви їх знаєте? — І коли Митя збирався відповісти щось, Сергій Іванович, прощально обвівши поглядом кімнату, мимоволі знову затримався на прихиленому до стіни величезному білому полотні й на ескізах та зарисовках, які усе ще стосом лежали на столі, і ясніше, ніж хвилину тому, знову відчув, що був безперечний зв'язок між тим, що він бачив і чув учора в Дорогомиліних, і цим, що бачив зараз тут. Він багато говорив Миті повчального, але йому здалося тепер: він не сказав головного, що треба було сказати синові загиблого старшини, і квапливо додав: — Ви добре знаєте їх?

— Мені пора, пробачте,— сказав Митя.

Виконавши усі необхідні формальності, пов'язані з похороном батька, побувавши на кладовищі, й підібравши могилу (їх копають тепер заздалегідь, по кілька ям, на вибір), і остаточно стомившись та знесилівши, через центр міста Аня поверталася додому. Вона мала ще ніч просидіти біля батькової труни й на виду у старих сусідок, які, здавалося, тільки для того й були в домі, щоб не зводити з неї очей; вона відчувала їхні допитливі погляди весь ранок: і коли сиділа поруч з матір'ю, що задрімала на кушетці, і коли потім вийшла з дому, щоб почати похоронні клопоти; ці погляди й тепер, коли, сядячи в тролейбусі, одвернувшись до вікна й нічого не бачачи за шибкою, вона їхала додому, — ці погляди знову примушували Аню болісно щулитися, немов її оголену проводили перед натовпом. Коли вона справді роздягнена догола лежала перед Никітіним (і одного разу перед Рукавишниковим), вона не відчувала ні сорому, ні зніяковіння; вона знала, що вона худа й красива і що нею милуються, і якесь дивне й солодке задоволення піднімалося в ній; тепер же, коли вона була одягнена й була серед людей, почуття оголеності ні на мить, здавалося, не покидало її. Вона озиралася на своє життя й соромилася його; як заєць від вовка, який наздоганяє його, вона ладна була тікати від свого минулого, але саме в ту мить, коли важких стрибків вовка вже начебто не було чути за спиною, попереду раптом виростала непоказна стареча постать батька, його обличчя, жовте, із закритими білими повіками замість очей (таке воно було в труні), і Аня, мовби все відбувалося не в думці, а наяву, полохливо відкидала голову й затулялася, як від яскравого світла, долонею; і видіння це повторювалося й знемагало її.

Вона не думала, що батькова смерть — докір для неї, але відчувала це і на всіх, хто звертався до неї, дивилася відсутніми очима; вона не розуміла, що відбувалося з нею, і часом з більшою, ніж будь-коли, ненавистю думала про свою домівку, про матір і про батька, котрий, звичайно ж, тому тільки й помер, що хотів зробити їй боляче; але насправді головною причиною душевного неспокою було інше — її близькість з Митею, який нічим не був схожий ні на Никітіна, ні на Рукавишнікова, був з нею неспівимий і уявлявся їй такою чистою і незіпсованою люблячою істотою, що біля нього й сама вона почувала себе чистою дівчиною, яка не знала нічиїх рук, якою вона вперше з'явилася в дорогомилінській віталні. Їй так приємно було усвідомлювати себе в цьому світі чекання любові й щастя, який назавжди вже неначе відійшов від неї, що вона всією збереженою силою душі намагалася вхопитися тепер за цю нагоду, яка раптом знову ви-

пала їй. Незважаючи на те, що вона цілий день займалася похоронними справами, вона ні на мить, здавалося, не забувала про вчорашній вечір; вона не згадувала Митині ескізи й зарисовки (мерців, на яких неприємно було дивитися їй) і не згадувала про картину, задум якої так схвилював її; що Митя талановитий і що попереду в нього майбутнє — це було всього лише щасливим доповненням до того головного, що вона думала про нього: «Він зовсім ще хлопчик і нічого ще не знає в житті!» — і від цього нічого, що сама вона добре знала, вона якраз і хотіла його вберегти, й зробити і себе, і його щасливими. Тільки іноді, як поштовх, їй раптом спадало на думку, що між Митиними мерцями і тим, що сталось у неї вдома — батьковою смертю, є якийсь недобрий зв'язок, що зв'язок цей проходить через неї і що, якби вона не подивилася на Митиних покійників (на мертві голови в домовинах), нічого не скоїлося б з батьком, і не лежав би він на столі з пожовклим мертвим обличчям, і не було б жінок навкруг нього, і не горбилося б простирadlo від його схрещених на грудях рук, і не горіла б свічка в узголів'ї; але Аня одразу ж, як тільки спадало їй це на думку, починала беззвучно повторювати: «Ні! Ні!» — так само, як вона кричала, підбігаючи до мертвого батька і впинаючись пальцями в стіл, коли під ранок переступила поріг своєї домівки; їй не хотілося цього зв'язку, який потім усе життя мучив би її, і вона, знову й знову повторюючи: «Ні, ні!» — злякано прислухалася до того, що піднімалося в ній; і їй знову починало здаватися — щось фатальне було над нею, що постійно позбавляло її радості. «Ні! Ні!» — знову й знову говорила вона собі, відкидаючи усе пов'язане з Митиними покійниками і батьковою смертю і уявляючи нахилене Митине обличчя, його очі, що шукали її погляду; вона перебирала подробиці вчорашнього вечора, і їй ясно було, що Митя закоханий у неї і що вона одразу розгадала б фальшиве почуття, якби воно було в ньому, і не хвилювалася б, і не переживала тепер.

Тролейбус, то зупиняючись, то знову набираючи швидкості, рухався тією вулицею, якою Аня вчора увечері йшла разом з Митею до нього додому (і якою не раз ходила раніше — і з Митею, і без Миті — і знала всі вітрини, кіоски й кафе на ній); і погляд її мимоволі не те що уловлював знайомі обриси під'їздів і будівель, але чітко ніби відтворював у пам'яті вчорашній вечір, і всю вчорашню розмову, і веселе Митине обличчя, коли, зупиняючись біля освітлених вітрин, вони дивилися не на товари за склом, а одне на одного; і чим виразніше вона згадувала подробиці вчорашнього вечора, тим дужче виникало в ній підсвідоме бажання побачити Митю — зараз же, не відкладаючи, і вона зійшла з тролейбуса на зупинці, від якої треба було тільки звернути за ріг, щоб

одразу ж опинитися біля Митиного будинку. «Боже мій, нащо я це роблю? В такому вигляді!.. Зараз!..» — говорила вона собі, підходячи до того самого будинку, за який мала звернути; та хоч як здавалося їй, що вигляд у неї зараз не найкращий і що не слід би їй з'являтися перед Митею, але почуття, яке володіло нею, було вищим за всі розумні міркування; їй будь-що треба було побачити Митю, щоб переконатися — усе, що вона думала про нього, було правдою, і вона йшла до нього, не помічаючи нічого навкруги, як зголодніла людина кидається до шматка хліба, ратом побаченого нею. Але біля під'їзду, перш ніж зайти в нього, вона на мить зупинилася, щоб оглядіти себе; вона була в коричневому платті, пошитому давно, потім підкороченому, через що здавалося модним, і це плаття гарно облягало її по-дівочому худеньку постать; декольте дуже відкривало шию і груди, і якби не чорний мереживний шарфик, накинутий на плечі (кінці його спускалися вздовж оголених рук), нічого жалобного навіть віддалено не було б у її вбранні. Але Аню турбувало не плаття, як воно лежало на ній, і не те, чи є щось жалобне в її вбранні, чи немає; квапливо діставши із сумочки дзеркальце, вона глянула на своє обличчя, на якому після безсонної ночі й усіх хвилювань і переживань ще різкіше мали проступити усі ті вм'ятини й зморщечки, що старили її; вона перебільшувала значення зморщечок, які знаходила біля очей і в куточках губ, як перебільшують усі жінки, і тепер особливо панічно боялася, що молодість минає; але те, що вона побачила в дзеркальці, не злякало її. Незважаючи на горе і хвилювання, незважаючи на всі страждання, які, здавалося, цілий день гнітили її, Аніне обличчя було живішим і гарнішим, ніж будь-коли раніше; в ній мовби прокинулися сили, які молодили її, і вона відчувала це і з затаєною радістю роздивлялася себе. Потім вона кінчиками пальців підправила брови й, сховавши дзеркальце в сумочку, зайшла в під'їзд. Вона не схотіла чекати ліфта й пішла пішки по сходах, зупиняючись на площадках, щоб передихнути; вона намагалася вгамувати хвилювання й не могла, розуміючи — щось важливе має вирішитися для неї тепер, що змінить усе її життя. Вечірнє сонце яскраво заливало своїм червонястим світлом усі сходові площадки, сходи, перила, стіни й дротяні ґрати ліфта; і це світло то осявало Аніну спину, то падало на груди, обличчя, волосся і чорний шарфик, крізь який виразно проглядали її білі оголені шия й руки.

Як тільки Митя, вийшовши на сходову площадку, побачив Аню, він одразу ж забув про Сергія Івановича й забув про розмову з ним; його увага була спрямована тепер тільки на Аню, і він дивився на неї, усміхаючись так само по-дурному, як усміхався вчора, і так само червонів від думки, що знову буде близький з нею. Він ніколи не бачив її в такому вбранні, але ні колір плаття, ні жалобний колір шарфика ні про що не говорили йому, він бачив лише, що все було нове й було гарне на ній, і взагалі було щось особливе в тому, як вона йшла по східцях і потім, зупинившись, чекала його.

— Ти що? Ти не рада?— питав він, тримаючи її руки.

Занепокоений її мовчанням (і все так само не помічаючи нічого навколо себе), він повів її в квартиру, і Сергій Іванович залишився сам на сходовій площадці. Ще коли він дивився на Лукашову, він упізнав у ній жінку, яку бачив учора в Дорогомиліних на балконі; і, впізнавши, так само, як і вчора, одразу ж погано подумав про неї і погано подумав про Митю. Для Сергія Івановича усе те, що відбулося щойно перед ним, було лише продовженням непристойної учорашньої сцени, коли Лукашова обнімалася й цілувалася з Митею на балконі, і він не міг подумати про них інше, ніж це погане, і з почуттям огиди й сорому за них вийшов на вулицю. «І я цілісіньку годину розпинався перед ним! Старий дурень, що бажає всім добра...» Він почував себе в тому безглуздому становищі, коли був не просто ошуканий, але ошуканий негарно; і це почуття ще більшою мірою, ніж на Митю, поширювалося на Дорогомиліна і на всю поїздку Сергія Івановича в Пензу. «Мегушусь, а навіщо, для чого, кому це потрібно?» Думка про те, що з виходом у відставку він не тільки втратив свою значущість серед людей, він втратив дещо більше, що день у день наповнювало життя,— ця думка, яка давно й порізному непокоїла його, тепер знову і гостріше, ніж будь-коли раніше, охопила його. Він згадав Мокшу, Степана й Павла і згадав своє московське життя, як усе було в домі до того, як Наташа привела Арсена, і, на подив тому, ця згадка не викликала в ньому того тепла, як бувало звичайно, коли він починав думати про домівку; він неначе торкався до чогось віддаленого і безтілесного, а не до свого недавнього минулого, тим часом як це безтілесне саме й було його життям. «Дивно»,— казав він собі, переходячи від згадок про сім'ю до Миті, до Дорогомиліна й потім знову повертаючись по колу до Москви та Мокші; він не бачив між усім цим, що об'єднало б події, і разом з тим думав, що кожного разу, як тільки він збирався прикласти до чогось

руки й прикласти сили, яких було ще досить у нього (з найкращих, певна річ, намірів), все оберталось, як сьогодні з Митею, безглуздою і непотрібною розмовою. «Цілісіньку годину розпивався перед ним»,— не міг заспокоїтися Сергій Іванович. Він ішов тим самим сквером, яким проходив уранці і де зустрів Ольгу й Тимоніна; але він помітив це, тільки коли вже вийшов до вокзалу і коли потік людей, що перетинали площу, виніс його до кас. Він подивився на годинник; до відходу поїзда лишалося ще чимало часу, і, через те що вечір був теплий і Сергій Іванович — чи від ходьби, чи від переживань? — почував себе втомленим, він зайшов спочатку в привокзальний садок, сподіваючись відпочити в тиші на лавці; але в садку здалося йому вогко й незатишно (головне, з-під кущів підіймалися якісь неприємні випари), і він перейшов на перон, де теж стояло кілька лавок вздовж невисокого штахетника, пофарбованого в зелене і біле. Він сів так, що сонце, яке заходило за старими закопченими корпусами паровозного депо, останнім червоним променем торкалося його обличчя і плечей, і було щось м'яке й ласкаве в цьому доторку; потім промінь побляк, зник за бляшаним дахом, а в голубому й чистому вечірньому небі довго ще світилася, остигаючи, жовта пляма, де висіло сонце, і довго видно було силуети мертвих паровозів, чи то покинутих зовсім, чи то законсервованих і відведених на цю туликову вітку. Паровози поринали в ніч так само неохоче й поволі, як усе навкруги, на що дивився Сергій Іванович, і над ними так само, як над коліями, стрілками і гіркою, звідки долинали свистки і хриплі по селектору голоси й куди шуплявий жовто-зелений маневровий тепловоз усе підштовхував і підштовхував вагони, платформи з контейнерами і наливні цистерни, засвічувалися на стовпах електричні лампочки. Запахи мастила, заліза, просмолених шпал і безугавний пристанційний гул, у якому і штовханина, і гомін людей, і рух поїздів, і гуркіт зчеплюваних вагонів,— усе це не тільки не дратувало, а, навпаки, начебто заколисувало Сергія Івановича; він відчував, що в станційному житті, яке ні вдень ні вночі не може спинитися ні на мить, було щось близьке йому, фронтове, воєнне; він дивився, як проходили повз нього кондуктори товарних составів, несучи потерті дерев'яні скриньки, ліхтарі й прокопчені кожухи, які тримали під пахвою, і дивився на пасажирів, що сновигали по перону, і на зелені лінії швидких поїздів, які підходили й відходили, йшли через Пензу, але, хоч би яким заколисуючим був цей нескінчений рух заліза, облич, одягу, Сергій Іванович раз у раз знову й знову ніби провалювався у спогади, і минуле, як і раніше, уявлялося йому чимось безформним, безтілесним. Це саме неприємне відчуття безтілесності минулого нелокоїло його і у вагоні, коли він уже сів

у поїзд і перонні вогні та будівлі, здригнувшись, попливли й замиготіли за шибками вікон.

Іхати йому було так близько — перша зупинка від Пензи, — що він не заходив до купе й не сідав; приткнувшись біля вікна в коридорі, навпроти свого плацкартного місця, він то дивився на відсвіти вікон, як вони бігли по насипу, тому що, крім цих світлих плям, нічого не можна було розгледіти: ні нив, ні гаїв, ні річок; лише зрідка спалахували серед ночі ліхтарі роз'їздів або враз починали світитися за узгір'ями вогні далеких сіл; то дивився на людей у вагоні, як вони метушилися, курили, розмовляли і з перекинутими через плечі казенними вафельними рушниками прямували до умивальника; але ні те, що було за вікном, ні вагонна людська невгамовність, по суті, не цікавили Сергія Івановича; він бачив перед собою лук'яновське подвір'я, хату і на ганку хати — Юлію, яка вийшла зустріти його; і бачив за її спиною шуряка з дружиною і дітвору, що тислася тут-таки, і, головне, бачив їхні обличчя, здивовані і з різним відтінком ставлення до того, що він так швидко повернувся з Пензи. «Еге, ось так, нагостювався», — говорив він, ніби вже тепер відповідав усім їм, які чекали, що він скаже. І незручно було повертатися в Мокшу, і він справді не знав, що сказати Юлії, Катерині й Павлові; і хоч в усьому винен був Дорогомилін, але Сергій Іванович відчував, що якась тінь від усієї цієї історії падала й на нього. Коли він збирався до Пензи, він говорив захоплено про Дорогомиліна, а тепер виходило, що Павло, який скептично ставився до цієї поїздки, казав правду, і Сергієві Івановичу неприємно було визнавати цю правоту шуряка. «І все він знає, і в усьому його правда», — подумки й з роздратуванням промовляв він і повертався до вікна (якщо стояв обличчям до коридора, дверей і полиць) або, навпаки, одвертався од вікна і на мить знову включався в загальне життя вагона і чув стукіт коліс, скрипіння й гомін. Що поїзд під'їздив до Каменки, він зрозумів з того руху, який зчинився в коридорі і в тамбурі, куди двоє — літній чоловік і його ж віку жінка — виносили чемодани й сумки.

— Каменка? — спитав Сергій Іванович у провідника, котрий з прапорцями й ліхтарем у руці готувався до виходу.

— Так. Хвилину стоїмо, — знехотя і сонно відповів той і, переступаючи через чемодани й сумки, вийшов у завітрений тамбур, який ще двигтів од руху.

Каменка із своїми довгими й низькими вздовж насипу рубленими бараками не була схожа на село, але близькість нив одразу ж відчув Сергій Іванович, як тільки ступив на перон. Після задушливих вечірніх пензенських вулиць і тісноти вагона відчуття простору, свіжості й чистоти ночі було особливо приємне йому;

перед ним ніби розсунулися стіни, які досі стискали його, і він міг вільно рухатися, відчуваючи лише землю під ногами й небо над собою. Він рушив до привокзальної площі, куди, він пам'ятав, ішов Павло, коли кілька тижнів тому раннім і дощовим червневим ранком зустрів його і Юлію, що приїхали з Москви; на площі тоді стояв Павлів «Запорожець» і стояло ще кілька легкових і вантажних автомашин, і Сергій Іванович подумав, що саме тут, на привокзальній площі, найлегше буде йому зараз знайти попутну машину до Мокші. «Що вночі, то воно краше», — вирішив він. Він пройшов через вокзал, невеликий, цегляний, з маленьким і безлюдним тепер залом чекання, і опинився на площі. Але машин не було видно на ній. Не було видно машин і на дорозі, яка, мов біла смуга, перетинала все пристанційне селище і вела в поля. Вздовж неї стояли будинки з вікнами, в яких ще де-не-де світилося, і над білястими дахами цих будинків, над дорогою і над полями нависав величезний, круглий і яскравий у літньому нічному небі місяць; він шойно зійшов, і від будівель, тинів і палисадників ще тяглися довгі тіні; але поки Сергій Іванович, чекаючи попутної машини, тупцяв на площі й виходив на дорогу, тіні вкорочувалися, у вікнах пригасали останні вогні і все безлюдніше, тихіше й безживніше ставало навкруги.

Так і не знайшовши попутної машини, тільки натовмившись, і змерзнувши, й вирішивши нарешті, що краще дочекатися ранку, він пішов у зал чекання, де, однак, було так само тихо, безлюдно й незатишно, як і надворі; але було тепліше, бо вологе з полів повітря не проникало сюди крізь зачинені вікна й двері, і Сергій Іванович, відчуваючи, що почав зігріватися, заплющив очі. Він подумав, що, коли б не поїздка в Мокшу, і не поїздка в Пензу, і не десяток інших і непотрібних йому справ, головне, коли б не сварка з дочкою, лежав би він зараз у себе вдома, у Москві, на м'якій постелі, і не клопотався б ні про що. «Людина сама собі ускладнює життя, а навіщо? Хто й куди її жене?» Він усміхнувся, задоволений цією, по суті, простою фразою, яка й раніше не раз спадала на думку; йому здавалося, що, якби люди ставилися до всього простіше (і насамперед він сам; і знову ж, головне — тоді, до Наташі й Арсена) і якби сприймали життя таким, яким воно є, не було б ні в кого ні тривоги, ні хвилювань. «Так, ось у чому вся премудрість», — ще казав він собі, тим часом як голова його хилилася на груди й дрімотне тепло розливалось по тілу; але картини, які в напівсні з'являлися йому, були протилежні тому, про що він думав; уява переносила його в сорок п'ятий рік, під Берлін, він ніби підходив до цегляної стіни, біля якої рядком лежали вбиті солдати, і мертві обличчя цих солдатів раптом опинялися на Митиних ескізах; і разом

з тим — навколо йшов бій, усе горіло й гуркотіло, і в цьому хаосі диму та звуків, як тільки снаряд розривався зовсім близько, Сергій Іванович, здригнувшись, підводив голову, й розплющував очі, і, огледівшись і промовивши: «Тьху, чорт, причепилося», — знову починав дрімати, поки новий вибух снаряда не будив його.

XXXII

Недалеко від станції цієї ночі сталася подія, яку потім довго обговорювали в районі. Від замикання електропроводки зайнявся комбікормовий завод, і, поки пожежники їхали гасити його, полум'я перекинулося на склади й на відгодівельну базу, де тримали однорічних бичків; вогонь підібрався й до стогів, що майже примикали до телятника, і вже від них перекинувся на ячмінне поле. В Каменці і в навколишніх селах тривожно вдарили по рейці й звідусюди до місця пожежі почав стікатися народ. Сергій Іванович, як йому завжди здавалося згодом, прокинувся не від того, що чулися йому уві сні вибухи снарядів, а від якоїсь загальної людської тривоги, що ніби сповнила повітря. Він вибіг надвір і потім разом з усіма, не думаючи, навіщо робить це, кинувся в степ до місця пожежі. Коли він прибіг туди, горіли вже стоги та ячмінне поле, яке квапливо оборювали тракторами. Хтось узявся за лопати, хтось подавав воду, але більшість людей не знали, що їм треба було робити, і тому юрба, ойкаючи й заважаючи ділу, то стікалася до стогів, де, здавалося, було цікавіше й жаркіше, то до телятника, то до складів, і в цій розбурханій юрбі саме й опинився Сергій Іванович. Його мовби підхоплювало й переносило з одного місця на інше, і кожного разу він намагався пробитися в перший ряд, звідки видніше було, як обвалювалися обгорілі колоди і як пожежники спрямовували струмені води у вогонь. По юрбі прокочувалися чутки, що десь і когось нібито придушило і що не всіх бичків устигли вивести з телятника, і люди хвилювалися, напірали й тиснули передніх до вогню, неначе там, біля пожежників, можна було дізнатися про щось; але чутки ці були неправдиві, телят вивели, і нікого ні обпалило, ні придушило; але в загальному сум'ятті забули про бригадного коня, який стояв у сараї, що примикав до телятника, і, коли полум'я обхопило цей сарай, раптом хтось згадав, що там кінь, і крикнув, вибігши перед натовпом; і відразу ж кілька охочих побігли до сарая, щоб відчинити ворота, і разом з ними, захоплений загальним бажанням когось урятувати й щось зробити, побіг і Сергій Іванович. «Сокиру, сокиру візьміть!» — почувся за його спиною. Але він не озирнувся; він тепер бачив перед собою тільки ворота й засув, який треба було відтягти, і дах над

ворітьми, весь охоплений полум'ям, і нічого іншого більш не існувало для нього. Вчепившись у засув руками, він почав одтягувати його, засув не піддавався. Тоді хтось, що стояв позад нього, крикнувши: «Ану, відійди!»,— підняв сокиру. Сергій Іванович спочатку відпустив був засув і глянув на того, хто кричав; але, не зрозумівши, що вимагали від нього, він одразу знову потягся до засува, і той, що замахнувся сокирою, з такою силою рубонув його по руці, що в першу мить ніхто не встиг збагнути, що сталося, як Сергій Іванович відсмикнув уже не руку, а обрубок і побачив кістку, яка висунулася з м'яса, і кисть, що висіла на шкірці біля ліктя. Чи від заціпеніння, чи від несподіванки — але кров нібито не йшла; потім раптом відразу линула густою чорною масою, і Сергій Іванович тільки встиг озирнутися на чоловіка, який усе ще тримав сокиру, й глянути на свою обрубану руку, як земля пішла в нього з-під ніг. Його підхопили, віднесли вбік від вогню, і знову юрба скупчилася — тепер уже біля нього, що лежав на траві,— бажаючи неодмінно дізнатися, кого, як і чим придушило; чоловік, котрий відрубав руку, і всі ті, хто стояв ближче до Сергія Івановича, розсували юрбу й просили носилки; і коли носилки нарешті подали й санітари наклали джгут біля ліктя, Сергій Іванович, що втратив багато крові, знепритомнів, і йому вже байдуже було, куди його понесуть, повезуть і що з ним робитимуть.

Машина «швидкої допомоги», яка взяла його, була не з Каменки, а з Теплих Хутіроків — центральної садиби радгоспу, якому саме й належали комбікормовий завод і відгодівельна база, що згоріли цієї ночі; їхати було недалеко, і машина, просвітлюючи фарами дорогу, завиваючи, промчала сільською вулицею й зупинилася біля невеликої рубленої лікарні, куди внесли Сергія Івановича й одразу ж поклали на операційний стіл. Промивав, відпилював кістку й зашивав рану головний лікар лікарні, молодий, вузьколиций і сухорлявий хірург, ще недавній студент, для якого ця операція була, по суті, першою великою і серйозною самостійною справою; і тому він хвилювався, і обличчя його все було в краплинках поту, особливо коли він пиляв кістку й зашивав кровоносні судини, і медична сестра, яка допомагала йому, раз у раз тампонами витирала його лоб і щоки. А на ганку лікарні, поки йшла операція, сидів той самий чоловік, котрий відрубав руку Сергієві Івановичу. Чоловіка звали Федосієм, був він місцевий, з Теплих Хутіроків, спокійний, роботящий, мав п'ятеро дітей і вважався в селі червонодеревником; парти в школі, столи в конторі й майже всі клубні меблі зробив він, і злочасна сокира, що опинилася цієї ночі в його руках, була тією самою теслярською сокирою, гострою і легкою, з якою він майже ніколи не розлучався

ї, йдучи з роботи, не залишав на верстаті, а забирав із собою, затикаючи за пояс. Коли цієї ночі, розбуджений сполошним дзвоном рейки, він скочив з постелі,— вибігаючи з дому, він за звичкою прихопив сокиру; він примчав на пожежу, коли бичків-однолітків уже вивели з телятника і багато з того, що можна було врятувати від вогню, врятували, і тільки він, Федосій, ще нічого не встиг зробити й тому одразу ж кинувся до сарая, як тільки почув, що там кінь... Він сидів тепер на ганку лікарні, обхопивши голову руками, і все, що скоїлося, всоте вже, мабуть, виникало перед очима; йому здавалося зараз (і це було головним його занепокоєнням), що він бачив, як б'є по руці, і він повертав плече, щоб одвести удар; але якась сила, що лежала поза ним, не дала йому зробити те, що він хотів, і він здивовано прислухався до тієї сили, щохвилини промовляючи: «Як мана якась, як затемнення: адже бачив!» Удар по кістці, хрускіт і та мить, коли Федосій потяг сокиру на себе, була такою виразною в його свідомості, що він увесь зіщулювався, відчуваючи, ніби з його руки тепла, густа й липка кров стікала під сорочкою до ліктя. Він зробив людину інвалідом, і йому тяжко було усвідомлювати це; чи будуть його судити, чи ні, він не думав, але що доведеться виплатити щось потерпілому, одірвавши від сім'ї, від дітей, які, підрастаючи, вимагали все більше й більше коштів на себе, добре розумів, і дружина, і діти, мов докір, стояли тепер перед ним, і старший, Анатолій, торкаючи батька за плече, раз у раз говорив: «Тату, ходімо звідси». Але Федосій не рухався; тільки коли хірург, закінчивши операцію і вийшовши на ганок, щоб покурити, і довідавшись, чому хутірський червонодеревник сидить на східцях лікарні, сказав йому: «А ти при чому? По засуву мітив, а не по руці, от і іди собі, забирай дівчорі і йди»,— підвівся й понуро, як засуджений, пішов додому. А за його спиною, за дітьми, що йшли позаду нього, і за спиною хірурга, що з ганку дивився їм услід, займався над селом ранок; він був сухий і ясний, як усі липневі ранки цієї літньої пори, коли половіють хліба й коли в повітрі, яке ще не встигло охолонути від сінокісної гарячої пори, відчувається наближення іншої, головної, і все довкола уже напоєне пахощами вівса, ячменю й пшениці, які вже досягають. Сонце ще не сходило, але воно готове було ось-ось спалахнути над морем колосків, принишклих у чеканні дня, і готове було, ковзнувши променем через межі й путівці, освітити місце пожежі, де все ще юрмилися люди: і ті, кому треба було відповідати за все, що тут сталося, і ті, кому не треба було відповідати, але цікаво було ходити навколо обгорілих колод і головешок, і дивуватися, і жахатися з того, як попрацював вогонь, і знову й знову обговорювати подробиці ночі; білий попіл з-під їхніх ніг несло до

ячмінного поля, яке теж було чорне, як усе згарище; і було добре видно з ганку лікарні хірургові, що стояв у білому халаті. «Те-те-те»,— проказував він і похитував головою. Докуривши сигарету, він повернувся до ординаторської; і відразу ж пройшов у палату, де лежав оперований ним відставний полковник Коростельов (що встановлено було за документами, знайденими в піджаку Сергія Івановича); перевіривши пульс і якусь мить постоявши ще перед хворим, він відчинив потім кватирку, щоб наповнити палату свіжим повітрям ранку, і, сказавши сестрі, щоб не відходила, поки хворий не опритомніє, знову повернувся до свого кабінету і, не скидаючи халата, ліг на дивані. Він одразу задрімав і прокинувся десь о дванадцятій дня, коли подзвонили з парткому радгоспу, щоб дізнатися, хто, звідки і як себе почуває потерпілий.

— Москвич він,— переказавши небагато з того, що знав про Сергія Івановича, додав хірург.

Якусь мить у трубці мовчали; потім знову почулося:

— Гляди, щоб усе було... а коли щось потрібно, дзвони одразу ж, зрозуміло?

— Ясна річ,— відповів хірург.

Але Сергієві Івановичу цього дня нічого не потрібно було; він опритомнював важко, так само, як було з ним у грудні сорок першого, коли його, пораненого, знекровленого, везли на санчатах по волзькій кризі до лісу й палаток; коли він того ранку розплющував очі, він силкувався підвести голову, щоб подивитися, чи взято село, і бачив перед собою білий сніг, і воронки на ньому, і сірі на снігу тіла вбитих солдатів; село горіло, і чорний дим, що його збивав вітер до річки, клочкувато прокочувався над кригою, і було видно вогонь і розриви снарядів, які здіймали сніг, кригу й землю, і все це одразу ж зникало, як тільки він знову впадав у забуття; санчата то потопали в заметах, то стрибали по мерзлих купинах, викликаючи біль і кровотечу, але Сергій Іванович уже не чув і не розумів цього; та коли, оперованого й підготовленого до евакуації, його покляли на дерев'яні нари — все пережите повернулося до нього. Так само — як тільки він тепер розплющував очі, він теж намагався трохи підвести голову; але те, що хотілося побачити йому, не було пов'язане ні з конем, ні з пожежею; він начебто пам'ятав, що кинувся відтягувати засув біля сарая, і начебто виразно чув, як метався за тесовими ворітьми кінь і іржав, кличучи людей на поміч, але разом з тим час настільки змістився для нього, що йому здавалося, ніби він повернувся в ті, минулі роки, коли був на війні: тріск палаючих колод і падаючих стін, вигляд диму, вогню й людей, що металися навкруги й були освітлені в темряві загравою пожежі,— усе нагадувало фронт, десятки бачених колись Сергієм Івановичем картин

(від сорок першого до сорок п'ятого року), коли він з батальйоном проходив через палаючі села й міста; він хотів побачити тепер те, забуте, що сотні разів бачив із свого командного окопу, як його роти розгорталися в наступі, і йому здавалося, що він начебто знову брав то безіменну висоту під Новозибковом, то село з церковною назвою тоді, в сорок першому, в перший рік війни, під Москвою, то нібито проривав укріплену лінію «Хейльсберг» під Прьойсіш-Ейлау, то нараз уже вимальовувався попереду в чаду і сполохах палаючий Берлін. Він підводив перев'язану руку, і кілька разів крізь бинти починала сочитися кров; і тоді сестра, яка чергувала біля нього, бігала по хірурга; тільки під ніч Сергій Іванович неначе заспокоївся, заснув, а коли під ранок розплющив очі, йому вже не ввижалися картини війни. Хоч голова його лежала низько на подушках, він одразу ж побачив свою ампутовану майже по самий лікоть руку, що була туго забинтована й лежала поверх ковдри, і одразу ж виразно пригадав, що скоїлося з ним; і ще більш виразно уявив, що буде з Юлією, коли вона дізнається про це. «Вона не переживе»,— подумав він; і він так жахнувся думки, що може втратити Юлію, що вже не біль в ампутованій руці, а інший, душевний, почав мучити його. Він одвернувся до стіни, щоб не бачити перебинтований обрубок своєї руки, і пролежав так до самої тієї години, поки хірург, що обходив хворих, зайшов до палати; але й коли він уже сидів біля ліжка, Сергій Іванович усе думав про Юлію і про всю свою сім'ю. Він дивився то на нікельоване бильце ліжка, то на слухову трубку і ще щось, теж нікельоване, що хірург тримав у руках і що поблискувало в квадраті яскравого ранкового світла, і йому знову, як у поїзді, коли він разом з Юлією їхав з Москви в Мокшу, здавалося, що навкруги розкидано кришталіки від вази, які треба було зібрати й склеїти; і тим часом як хірург говорив щось і запитував, Сергій Іванович подумки збирав і склеював їх; він так нічого й не відповів хірургові і тільки через годину, коли чергова сестра зайшла до нього, попросив нікому поки що не сповіщати, що він лежить тут, у лікарні.

— Чому?

— Я сам... Я прошу вас.— І він знову до вечора не промовив ані слова.

На другий день, нібито з дозволу лікаря, приходив Федосій — той самий чоловік, котрий відрубав руку Сергієві Івановичу; він сидів у палаті довго, але з усього, що він говорив, Сергієві Івановичу запам'яталося тільки:

— Ти вже пробач, що ж тепер, так вийшло. Ти вже пробач...

Того дня, коли Сергій Іванович поїхав у Пензу, Лук'янови одержали листа від Романа. Син писав, що одружився, і це було так несподівано, що ніхто в домі не знав, що сказати і як поставитися до цієї події. Для Павла, котрий завжди дотримувався думки, що не можна ставати нікому поперек дороги, це одруження означало лише, що син поквалівся й що, коли в самого нема розуму, чужого не додаси. «Куди подінеш, наш, приймемо»,— одначе сказав він і більше вже не хотів повертатися до цієї розмови. Він працював у полі, на тракторних візках перевозив зі своїм напарником Степаном сіно з лугів до ферми, і, як завжди, тільки-но вранці сідав за кермо, всі домашні й різні інші турботи, не пов'язані з тим, що він робив, одразу ж ніби відступали від нього; як соняшник, що повертає голову до сонця, всіма помислами своїми Павло був звернений до тієї роботи, за яку він брався; він не думав, що йому треба зробити більше і зробити добре, по-хазяйському, як він робив би в себе у дворі чи в домі, але все це жило в ньому й було тією природною потребою, як повітря, вода і їжа, без якої взагалі немає й не може бути селянської праці, так що навіть Степан, теж чоловік діловий і хазяйновитий, не без захоплення й не без тієї тихої, як у більшості сільських людей, що знають ціну і собі, і всякій травинці, яка виросла біля ніг,— не без цієї тихої внутрішньої радості дивився, як Павло обходив навантажені вже сіном візки і зчісував вилами й прибирав жмути сіна, які можна було розтрусити по дорозі. І він не зупиняв Павла, а, навпаки, допомагав йому; потім обидва вони примощувалися де-небудь з тіньового боку стогу, їли хліб, сало й запивали молоком із пляшок, які всі ці жаркі години пролежали в джерелі, і по їхніх засмаглих, спітнілих і запилених підборіддях стікали білі молочні краплі. У звичній колгоспній роботі день минав для Павла так само, як він минав завжди, місяць і рік тому, з тією тільки, може, різницею, що трави цього літа були вищі й соковитіші, і сіна було більше, і густіше пахло воно сонцем, дощем і ще чимось молочним і хлібним, що Павло не переставав помічати й чому не переставав дивуватися; він ніколи не стомлювався на роботі душевно, тільки іноді надвечір важчали руки й важчала спина; і, видно, через те ніколи не запитував себе, для чого він живе на світі; це філософське питання питань не тривожило його; він просто знав, що жити йому треба було: і для дітей, і для землі, яку він переорював то навесні, то восени, і для пшениці, яку сів і збирав і яка без його рук не росла б і поля вкрилися б негодящим бур'яном, і для лугів, які він косив, і ще заради всілякої корисної живності, яка без людської турботи була б безо-

рідною, захиріла б і пропала зовсім; він відчував себе центром цього життя, що оточувало його, й тому потрібним йому,— і разом з тим відчував себе часткою великого, загального, що перебувало немов за другим і третім приступним для огляду від його хати й села колом і куди він, як кожен, хто щиро вірить, що найкраще життя там, вище, «де нас немає», намагався прилаштувати своїх підростаючих дітей.

Він ставився до всіх своїх дітей з однаковим теплом і ласкою, і ніхто з його дочок і синів не міг сказати, кого більше і кого менше любив батько; але, за селянською звичкою придивлятися до всього й, придивляючись, судити, що корисне й міцне й що некорисне й неміцне на землі, він придивлявся й до дітей, особливо до синів, по-своєму визначаючи, хто з них і на що здатний, і насамперед виділяв Бориса, котрий здавався йому і кмітливим в усякому домашньому ділі, вправно тримав сокиру, й міг, як думав Павло, вже тепер, у своєму віці, поставити хату, і був чіпкий до навчання й до мов, вивчав англійську й французьку, і всі в школі пророкували йому велике майбутнє. Павла тішило це, і не без гордості, але мовчки, не виказуючи своїх почуттів, спостерігав він за Борисом. Таким самим спритним і чіпким до всього здавався й менший, Петро, про якого Павло казав так: «Усіх обійде, чортеня». А Олександр і особливо Роман справляли на нього інше враження; вони начебто були не його діти. «В матір, але ж і не в матір, бо в неї теж онде — до чого тільки доторкнеться, усе кипить у її руках». Але Павла, по суті, непокоїло не це, в кого вдався Роман; він бачив, що навчання йому давалося важко, і вважав, що було це, мабуть, від того, що його рано відлучили (у Катерини чомусь пропало тоді молоко) і що ріс він хворобливим і кволим; і, гадаючи так, відчував провину перед сином і думав, що найкраще буде, якщо влаштувати його рахівником у правлінні — і за розумом, і за здоров'ям! — і непомітно почав наглядати для нього це місце. Він з'їздив до головного бухгалтера колгоспу Архипа Демидовича Худякова, який колись, до об'єднання, жив у Мокші і якого Павло добре знав, і, поговоривши з ним, ходив по селу, прикидаючи, де можна було в Сосняках поставити Романові хату. «Доведеться відділяти,— думав він,— туди й назад з Мокші в Сосняки не побігаєш». Але всупереч усім припущенням Роман вступив до інституту, і Павло тоді подумав: «Видно, і в ньому є щось від кореня». Йому приємно було, що він помилився в Романі; і він начебто зовсім заспокоївся, коли після першого ж семестру син написав, що його зараховано на підвищену стипендію. «Пішов, тепер пішов»,— вирішив про нього Павло. Але в глибині душі все-таки коли-не-коли та й піднімалося побоювання, що Романове життя ще дасть де-небудь трі-

щину. І тому звістка про одруження, що спочатку нібито злегка засмутила Павла, згодом почала хвилювати його. Як тільки він цього дня сідав відпочити і як тільки перед очима не було ні дороги, по якій треба було вести трактор, ні двору й стогу, куди треба було подавати сіно, і нічим не були зайняті руки, а замість усього цього відкривалося погляду полудневе літнє небо, на яке він дивився, як з-під козирка, з-під сіна, що нависало над бортом тракторного візка,— він одразу починав думати про Романа. «Ось вона, тріщина,— казав він собі.— Не вистачило все-таки розуму довчитися, стати на ноги. Завів жінку, поквапився, а тепер що?» За цим «що?» стояли батьківські турботи, яких і без того було досить у Павла, і тому він супився й був невдоволений сином.

— Ти мого Ромку пам'ятаєш? — сказав він Степанові, бо треба було хоч комусь висловити, що гнітило його.

Вони щойно пообідали, і пляшки з-під молока, і хустки з їжею — усе це ще не було прибрано й принадувало лугових мошок, які кружляли й дзижчали над недоїденими шматочками хліба. Степан уже лежав на спині, розкинувши, як він робив завжди, на траві руки й ноги й підклавши під голову жмут сіна, і був у тому блаженному стані, коли не хотілося йому ні про що говорити і земні справи були неначе такі самі далекі від нього, як небо над головою.

— Пам'ятаю,— усе-таки відповів він.

— Оженився, сучий син.

— Коли встиг?

— Устиг...

— Та постривай, він же в тебе в інституті, в Пензі?

— Пенза розуму не додасть, коли свого немає.

— Дівка, либонь, міська?

— Каменська.

— Усе ж таки ближче. Хоч так, і то добре.

— Ні-і, якщо змалку розуму не набрався,— знову заговорив Павло, що найбільше зачіпало його,— то на тому й став крапку.

— Що правда, то правда,— одразу ж озвався Степан, і потім вони замовкли.

Павло теж приліг на траву так, що груди й голова його, як під дахом, опинилися під днищем тракторного візка. На запилені дошки неприємно було дивитися, і він заплющив очі, і одразу ж йому згадалися подробиці листа сина, котрий писав, що Кустанайський степ, де він із студентським будівельним загоном допомагав зводити радгоспне селище, такий широкий, що важко й уявити ще щось подібне, і весь від обр'ю до обр'ю засіяний хлібом. «Ось де розмах, ось де створене людиною переходить усі

межі уяви...» Він писав ще, що йому з Асею виділили окрему палатку і що минулої неділі справили студентське весілля, що було весело, що танцювали просто в степу й блукали потім степом, понад хлібами, які по груди, і що було місячно, і що під ранок, змерзнувши від вологи й туману, бо степ — це не те що наші мокшинські хлібні узгір'я, палили вогнище з торішньої соломи й грілися та сушилися біля нього. Якби Павло знав слово «романтика» так само, як ті свої сільські, що їх вживав у розмовах,— усе описане сином він легко назвав би одним цим словом і потім додав би, що будь-якій нісенітниці можна надати красивого обрамлення. Замолоду він не їздив за комсомольськими путівками, жив на Ільмені; але армійська служба, а потім війна так покидали його по світу, що він жартома іноді казав про себе, що не побував хіба ще тільки на Північному полюсі; він знав, що таке невлаштованість життя, палатки, окопи, бліндажі й госпітальні ліжка; і хоч студентське життя в будівельному загоні не можна було порівнювати з тим похідним, якого зазнав Павло, але він і не порівнював, а думав лише про те почуття, яке жило в ньому самому (і яке він поширював на всіх людей), що кожній людині потрібен берег, потрібна ґрунтовність, а не палатки і різні там солом'яні вогнища на зорі. Він бачив у всьому, чим захоплювався його син, самі пустоші, хвилинні радощі, після яких настане прозріння, і ось тоді доведеться озирнутися, що навкруги. А навкруги будуть тільки спогади про вогнища, пісні й сміх і буде життя, в якому треба ще докласти зусиль, щоб утвердитися в ньому. Він не думав, що те, що зводили студенти — житлові будинки в селищі,— могло стати їхнім берегом, їхнім утвердженням життя; йому здавалося, що Роман неодмінно мав повернутися додому, в Пензу чи Мокшу, і що тоді й поставить йому життя своє запитання. «Це тобі не поле перейти»,— подумки розмірковував він, неначе розмовляв із сином. Але, незважаючи на всі ці сумні думки, які тепер виникали в Павла, можливо, тому, що йому затишно було лежати в затінку під тракторним візком, до країв заповненим сіном, він, по суті, не відчував ні роздратування, ні неприязні до сина; він лише прикидав, що міг зробити ще для нього, не порушивши при цьому (і насамперед щодо грошей) загальної теції свого сімейного життя. Йому треба було в цьому році відправити Бориса до Москви і упорати ще чимало різних домашніх справ, які, наче клубок, наростали з самісінької весни й вимагали не тільки рук і часу; він збирався перекрити сарай, де стояла машина, і гроші потрібні були йому на корову, бо торішнє його надбання — чорна з білими латками корова Машка, яка і статтю, і вименем вирізнялася в сільській череді,— було, і він тепер добре бачив це, невдалим; скільки він не водив її до ветеринара, очі

в Машки весь час гноїлися, і поправити діло було вже начебто не можна.

— Чи не пора, га? — сказав Степан, підводячись і голосом своїм, і шурхотом, як він струшував сіно із сорочки й штанів, перериваючи Павлові роздуми.— Тепер сонце хилиться до заходу, все-таки легше.— Він неквапливо зібрав у вузлик залишки обіду і, взявши порожні пляшки з-під молока, і свою, і Павлову, пішов до дже-рела, щоб сполоснути їх.

Павло також виліз з-під тракторного візка і встав, розминаючи злегка руки й плечі. Йому не хотілось одриватися від своїх теперішніх думок, які були начебто і важкими, і неприємними, але разом з тим були важливими, бо становили ту частину його життя, де він був батьком і був головою і де від його розуму, справ і кмітливості залежав, як від кореня, загальний сімейний добробут. Він розумів це завжди, але водночас ніколи не вважав, що він керує життям; він лише, як йому здавалося, підштовхував події в тому напрямку, де, він бачив, швидше можна було досягти мети й де було природніше й вільніше посуватися; саме тому — хоч як він осуджував Романа щойно, але головне було для нього не в осуді, а в тому, як і чим він міг допомогти тепер своєму старшому синові.

Стіг, який Павло і Степан возили сьогодні, стояв край луку, на підвищенні, і від нього, від тракторного візка, навантаженого сіном, було добре видно річку, протилежний її берег, неначе бородавками, порослий кущами верболозу, і видно було поле городньої ланки, де працювали тепер жінки (і де працювала сьогодні Павлова дружина Катерина), і видно було далі, за капустияними грядками, клини ячменю, вівса та пшениці; ці клини різнилися кольором, і по кольору ж, бо ячмінь уже половів, не важко було визначити, що він досягав і що з дня на день, якщо постоїть ще погода, як сьогодні, вчора й позавчора, можна буде пускати комбайни. До ячменю від городньої ланки їхав на ресорці бригадир Ілля. Він посувався поволі, і було видно, як він раз у раз посіпував віжками; але сірий кінь не прискорював ходи, а тільки щохвилини трохи підкидав угору голову, відбиваючись, мабуть, від гедзів, що насідали на нього. Біля самісінької крайки ячмінного поля бригадир зупинився й довго, перш ніж злізти з ресорки, оглядав його.

— Ач, неспокійна душа,— сказав Степан, що встиг уже сполоснути пляшки в джерелі й тепер, повернувшись до стогу й візка, стояв позаду Павла й теж, як і Павло, дивився на жовте ячмінне поле і бригадирову ресорку біля нього.— Хоч би що там казали: грамотій там чи не грамотій, а куди не кинь — чоловік хазяйновитий,— додав він. Він мав на увазі ті розмови, які постійно

з року в рік виникали в правлінні колгоспу (і велися цієї весни), чи не пора Іллі передати бригадирство комусь із молодих спеціалістів, які прибувають до колгоспу; в Мокші всі були проти такого рішення, і насамперед проти були Степан і Павло; головне ж, справи в бригаді йшли непогано, і приводу, щоб звільнити Іллю, не було.— Ти чого мовчиш, га, Павле?

— Та що тут балакати,— одразу ж погодився Павло, який ще раніше, ніж підійшов Степан, так само подумав про бригадира.— Ну, рушатимемо? — потім промовив він, повернувшись від річки і ячмінного поля до Степана й тракторного візка.

— Давай. Сам?..

— Сам... по першому,— підтвердив Павло, прямуючи до «Беларуса», який не тільки не здавався чужорідним на лузі серед трави, сіна й неба, а, навпаки, ніби прикрашав і центрував усе навколо себе своїм червоним і яскравим на сонці кольором.

Поки виїздили з лугу, поки потім переправлялися через яр з чорною між камінням кропивою на дні й вибиралися на дорогу, яка, огинаючи вівсяне поле, тяглася до села й ферми, Степан ішов поряд з тракторним візком і наглядав за ним; потім він виліз на трактор до Павла і до самої ферми, поки не в'їхали на подвір'я й не підрулили до того місця, де скидали сіно й клали стіг, мовчки дивився на дорогу, вівсяне поле і на село, яке самими тільки дахами височіло над волоттям вівса; але він нічого не говорив Павлові не тому, що не хотів заважати йому, а за звичкою, бо дорога і все, що лежало попереду, під сонцем, викликали в ньому те відчуття, коли хотілося мовчати й коли кожне мовлене слово могло відразу ж порушити загальну цілісність світу, в якому і поле, і трактор, і Павло, що тримав кермо, і сам Степан — усе було одним цілісним світом. Таке саме відчуття краси, цілісності й незбагненності світу було і в Павла; і хоча червоний капот тракторного мотора нічим не був схожий на круп коня із шлеєю і білими клоччями піни під нею, і рух коліс нічого спільного не мав з тим цоканням копит, ніби йшов запряжений у воза кінь, і не було чути, як шурхотить сіно, сколихнуте на купинах та вибоїнах, а замість усього цього гуркотів тракторний мотор, то натужно, то трохи легше, залежно від того, як ішла дорога (і як натискав на акселератор Павло), але від гуркоту мотора, вигляду капота й передніх коліс-бігунків, які постійно ніби намащували колію, не зникало те колишне селянське сприйняття дороги, коли Павло їздив на возі, на бричці; трактор, колеса й гуркіт мотора були вже такі звичні для нього й звичні для Степана, що так само, як раніше селянин не міг уявити свого господарства без коня, воза, волів і плуга,— Степан і Павло не могли уявити свого теперішнього сільського життя без трактора й без цього руху, як

вони їхали тепер. Розвантаживши й склавши привезене сіно в стіг, вони знову вирушили на луг, до річки; їм треба було зробити вісім ходок, як велів Ілля; та, коли вони востаннє під'їхали до ферми, до заходу сонця було ще далеко, і їм незручно було йти додому; презирнувшись, чи не зробити ще ходку, бо возити сіно все одно доведеться їм, а чє комусь іншому, і чим швидше вони зроблять це, тим краще,— вони вдєв'яте поїхали до лугу й річки. Вони скінчили роботу вже в сутінках і стомлені, але задоволені тим, що зробили все-таки не вісім, а дев'ять ходок, вийшли з двору ферми і вже не дорогою, а стежкою, протоптаною доярками, подалися до села. Павло йшов попереду, тримаючи в руках робочу тужурку, яка не потрібна була йому тепер, але потрібна була вранці, коли він по росі й свіжості виходив з дому; його шия, руки й плечі під сорочкою остигали від поту, і, смакуючи наперед, як він зараз, прийшовши до себе, обіллється водою до пояса, він відчував, як їдка сінна пилюка, якої він не помічав удець і яка разом з потом просочила сорочку, викликала неприємну сверблячку. Не думаючи, чи пристойно це було, чи непристойно, він чухав груди, спину, то засовував руки під сорочку, то поверх неї, і коли озирався на Степана, то бачив, що Степан робив те саме; і чим ближче вони підходили до села, тим дужче відчувалися в повітрі пахощі ще теплого молока, їжі, диму й тим жаданіше було все те, що чекало їх удома й було смислом і задоволенням життя.

У тому місці, де треба було їм розійтися, Павло зупинився і обернувся, щоб сказати звичне: «До завтра».

— До завтра,— відповів Степан. Але перш ніж піти, він сказав ще: — То, виходить, оженився, кажеш? — Неначе весь цей час від обіду до вечора він думав про це.

— Порадував,— у темряві усміхнувся Павло.— Та що з них візьмеш...

XXXIV

Катерину всі у Мокші вважали щасливою. Але щасливою вона була тепер, за Павлом, а раніше, незважаючи на численну рідню і по батькові, й по матері, що становила майже половину села, росла сиротою, без батька. З її ж батьком, Овсієм, сталася історія, яку й досі ще пам'ятали всі. Підгулявши як слід на Травневі свята, він разом з братом Михайлом вирішив покататися на тракторі. Уже вечоріло; вони завели емтеєсівський трактор, що стояв біля правління, і виїхали в поле, і сталося так, що Михайло звалився під колесо і Овсій задавив його; злякавшись і протверзівши, він утік потім на річку, в лозняк, і просидів там, ховаючись від людей, майже чотири доби, а коли знайшли його, він був

увесь покусаний комарами й не міг ні говорити, ні рухатися. Його поклали в лікарню, потім судили; суд виїздив у Мокшу і відбувався в клубі, і це було найтяжчим спогадом для Катерини, бо під час процесу Михайлова дружина кілька разів істерично накидалася на Катеринину матір і починала тягати її за волосся; їх розбороняли, потім вона знову накидалася, їх знову розбороняли, а батько, що сидів на лавці біля конвойних, тільки нижче опускав голову. Його засудили до шести років, а коли почалася війна, взимку сорок першого раптом прийшов лист від нього з фронту, а ще через місяць — похоронка. Мати поплакала, і після цього вдома рідко хто згадував про нього. Катерина, не закінчивши школи, пішла працювати, її приставили до телят, потім вона доїла колгоспних корів, а тоді узяв її обліковцем до себе (тепер уже покійний) Трохим Снегирьок, який повернувся на той час з війни без ноги й без руки і був призначений бригадиром; він усе збирався одружитися з нею, але так і не зібрався — за щоденними клопотами й за самогоном, який сам варив у лазеньці, що стояла в нього край городу. Не одружився, може, ще й тому, що була Катерина не кращою нареченою в селі; жила з матір'ю, бідно, хата її була оголена з усіх боків, бо прибудову й огорожу спалили під час війни, і чим вона припала Павлові до душі, вона не знала. Може, думала вона, просто випадок, а може, доля, бо — що має бути, того не минути, як говорили завжди в сім'ях старі люди; але в свідомості Катерини постійно жевріло інше почуття, що вона сподобалася Павлові. Обраний головою колгоспу, він наймав тієї осені кімнату в Силантіївни, тепер теж уже покійної Катерининої тітки, і Катерина одного разу надвечір — вона не пам'ятала чого, — зайшла до неї; і в той час, як вона розмовляла з тіткою біля хвіртки, на ганок вийшов Павло й глянув на неї; потім, коли вона йшла вулицею, він вийшов за ворота й знову подивився їй услід, вона обернулася й запам'ятала цей його погляд. Прийшовши додому, вона довго стояла перед дзеркалом, розглядаючи обличчя й плаття на собі, і, не знайшовши нічого гарного, знизувала плечима й дивувалася — чого це голова так дивився на неї. А другого дня тітка сказала їй: «Ой дівко, задурманила ти мого постояльця, гляди, допитувався про тебе», — і Катерина почала обминати Павла; але це не завжди вдавалося їй, і, коли вона все-таки зустрічалася з ним, бачила, що Павло ще пильніше дивився на неї; і від цих його поглядів у душі Катерини відбувався той радісний рух, який відбувається, мабуть, в насінинах, що після холодної комори попали враз у теплу й вогку землю; в її очах з'явилася жвавність, і все в ній розпрямлялося, як у паростку, що проклюнувся для плоду й життя; вона гарнішала день у день, соромлячись того, що відбувалося

в ній, і радіючи, і боячись, що щастя, яке тепер немовби ясно вбачалося їй, може раптом, наче дрізд з гілки, спурхнути й полетіти. Вона гарнішала, і вже не тільки Павло задивлявся на неї; та вона, як і раніше, помічала лише його погляди і лише після зустрічі з ним чула, як стукотить у грудях серце. Але те, що вона переживала і що здавалося їй таємницею, не було таємницею ні для матері, ні для подруг і родичів Катерини; усі вважали, що іще до снігів буде сватання й весілля, і чекали цього зі схваленням, тому що — осяде тепер голова в селі, не дивитиметься вбік; та — випали сніги, а сватання й весілля не було, і по хатах, мов шерех (як будь-яка сільська новина), прекотилася думка, ніби розладналося все, і відразу ж десятки різних недобрих припущень, як гриби, почали виростати за Катерининою спиною; може, саме через те вечір, коли після новорічних свят Павло несподівано прийшов до них у хату, був для Катерини і найщасливішим, і особливо пам'ятним їй. Цілий день ішов лапятий сніг, і двір, і вулиця, і покрівлі сільських хат — усе було однаково запорошене, біле; мати не прочищала доріжку, тільки змела з ганку, а коли увійшла в хату, побачила у вікно, як, розгрібаючи валянками сніг, ішов до хати Павло. «Диви-но, якого гостя навмивав нам кіт», — сказала вона дочці, і, як тільки Катерина побачила Павла, одразу зрозуміла, чого він ішов до них; вона майнула за піч і за занавіску й, сівши на краєчок ліжка, завмираючи, почала прислухатися, як Павло заходив у хату. Він довго обмітав валянки, потім так само довго скидав кожуха й стояв на порозі, оглядаючи кімнату; потім, коли мати засвітила газову лампу, бо вже смеркало, пройшов до столу, витяг з кишені пляшку горілки, й, глянувши на стелю, на сволок, сів під ним, і тільки після цього мовив перші слова:

— Катя вдома?

— Вдома, де ж їй бути, — теж зрозумівши, чого прийшов гість, і пильно, і неметушливо дивлячись на нього, відповіла мати.

— Покличте.

— Катерино, — гукнула мати.

Катерина не озвалася й не вийшла з-за занавіски.

— Не хоче? — Павло повернув голову й глянув на занавіску. — Ну добре, ставте на стіл склянки, — додав він, звертаючись, як і раніше, до Катерининої матері, яку звали Марією, він це знав, але йому незручно було називати її так, лише на ім'я.

Наповнивши склянки, він підняв свою, і, поглянувши на свою майбутню тещу, котра теж сіла до столу й теж узяла склянку, раптом, не кажучи їй ані слова, випив усе, що було налито, витер тильним боком долоні губи й, посмілішавши й озирнувшись іще раз на занавіску, за якою сиділа Катерина, сказав:

— Ну ось що, змучив свою душу, досить, або віддавай Катерину, оженюся, або... все!

— Та ти чого отак? Та ти хоч з нею говорив?

— Говорив не говорив, кличте, скажу.

— Лелечко, та хто ж так сватається?

— Ви Катерину кличте.

— Катю, Катю!

Вона кинулася до дочки й звеліла їй зараз же перевдягтися. «Ти вже зачекай нас! — гукнула вона Павлові з-за занавіски. — Ну, під зорею ти, ну, не пропусти щастя», — прошепотіла вона дочці. Катерина пам'ятала ці хвилини, як перевдягалася, і пам'ятала, як потім разом з матір'ю підійшла до столу, за яким, захмелілий, рішучий і неприродно похмурий, сидів Павло; але вона тільки ледь глянула на нього і більше вже за весь вечір не підводила очей; вона не знала, що відповіла йому і як потім опинилася поруч нього за столом — так близько, що, здавалося, чула його дихання; вона ні до чого не торкалася, а тільки дивилася перед собою то на стіл, то на лампу, і по її обличчю, освітленому цією лампою, шохвилини, як тінь, пробігав той щасливий неспокій, який охоплював її. Вона чула, як Павло розмовляв з матір'ю, але вона не сприймала, що вони говорили; їй запам'яталася лише остання фраза, яку він промовив, уже підводячись з-за столу: «Зволикати не будемо, в неділю й справимо, і — шабаш!» — і вона не ворухнулася, почувши це; вона, здавалося, не дихала в цю мить, таким радісним і страшним було все те, що мало статися. Їй треба було провести Павла, і мати накинула їй на плечі важку вовняну хустку; не стільки від холоду, що відразу ж охопив її, коли вона вийшла слідом за Павлом у сіни, скільки від якогось іншого почуття, яке примушувало її кутатися, вона притискала хустку до щік; біля самих дверей Павло, обернувшись і розгорнувши поли кожуха, обхопив і притяг її до себе. Вона злякалась, але не одсахнулася, відчувши тепло його гімнастерки й кожуха; і це тепло потім надовго запам'яталося їй і зігрівало різне в різні роки її життя з Павлом. Різне тому, що не завжди були злагода і розуміння між ними такими, як були злагода і розуміння тепер. Поки Павло працював головою колгоспу, він щодня то затримувався у правлінні, то мотався по полях, то оббивав пороги районних кабінетів, і Катерина бачила в хаті тільки його гімнастерку й сорочки, які вона прала, а не самого Павла; і хоч вона нічого не казала йому і начебто розуміла, що все так треба для діла, але в ті ночі, коли Павло залишався в районі, вона не спала й почувала себе забутою і самотньою. Їй іноді спадало на думку, що він зраджує її; особливо коли почалося об'єднання колгоспів і він почав учащати в Сос-

няки, залишаючись і ночуючи там, і в Мокші невдоволені родичі стали поговорювати, що бачили Павла то наче в Нюрки Савкової, котра була вдовою і була бездітною і за котрою ходила слава вільної і доступної жінки,— нібито Павло вранці виходив од неї; то переказували, що сосняківський ветеринар, коли клеймив колгоспних телят, нахвалявся, що розлучить Павла й оженить на своїй дочці, бо рублений будинок, який дасть за нею, переважить усе; доходили до Катерини ще різні чутки, в які неможливо було повірити, але, хоч би яким безглуздом здавалося те, що вона чула, чутки робили своє, і вона одного разу, коли Павло дві доби не повертався із Сосняків, на третю ніч вирішила сама піти туди й дізнатися все. Тієї осені вона була вагітна, чекала першу свою дитину (чекала Романа); нічого не сказавши матері, котра була ще жива тоді, Катерина вдягла ватянку, накинула хустку на голову й пішла в Сосняки. Коли вона вийшла за околицю, ще світив місяць, і хмари ще тільки чорною крайкою, як ліс, стелилися над обрієм, і з річки ще не здіймався й не наповзав на дорогу туман, і скошені й не переорані ще хлібні поля золотаво виблискували стернею в осінньому місячному світлі, і пахло ще обмолотом: зерном, половою, соломою, яку подекуди вже склали в скирти, а подекуди ще лежала в копицях; але для Катерини нічого цього не існувало; як буває завжди з людьми в таких випадках — уявною картиною, як вона застане Павла або в Нюрки Савкової, або у ветеринарової дочки, або ще в когось, вона лише дужче розбурхувала в собі злу рішучість; вона не відчувала, що йде, що її ноги торкаються землі; було тільки одне — ніби вона долала опір, який заважав їй одразу ж досягти мети й побачити все, і вона поспішала, майже бігла, розстебнувши ватянку й розв'язавши хустку, яка душила її. Вона не помітила, як хмарами затяглося небо і місяць уже не освітлював ні дорогу, ні поля, що лежали довкола; все було чорне — і попереду, і позаду неї, і ця чорнота в якусь мить примусила її зупинитися й прислухатися; їй здалося, що хтось наче йшов за нею; не розгледівши нікого в темряві, вона знову рушила була вперед, але, пройшовши кілька кроків, знову зупинилася, бо тепер привиділося, ніби хтось стояв перед нею на дорозі й дивився на неї; і одразу ж тривога, спочатку легка, як тріщинка на весняній кризі, поїняла Катерину. «Та ні, нікого, скрізь тихо»,— подумала вона, вдивляючись. Та вона вже не могла йти; вона раптом побачила, що навкруги ніч і що вона стоїть одна серед ночі на дорозі, беззахисна й не потрібна нікому; вона ураз зрозуміла, що, перш ніж добереться до Сосняків, з нею може статися щось непоправне, і жах за себе й жах за дитину, яка саме тепер, у цю мить, заворушилася в ній,— жах примусив її позадкувати й забути про те, навіщо вона йшла; їй здалося, що

попереду були вовчі очі, які, мов пожадливі вогняні цятки, світилися в густій темряві ночі. В ті повоєнні роки вовки ще водилися в цих місцях і блукали по лісах і яругах; не було випадку, щоб вони нападали на людину, але залазили в колгоспні кошари й переводили худобу, і бачили іноді їхні сліди й поблизу сільських хат. Катерина чула про це; але це жило в ній завжди віддалено й невиразно, бо, здавалося, не могло торкнутися її; та вона виразно тепер бачила перед собою вовчі очі й не знала, що їй було робити; і не могла кричати, тільки все задкувала, виставивши поперед себе руки, ніби долонями й розчепіреними пальцями можна було захиститися від того, що загрожувало їй. Не витримавши нарешті, вона кинулася бігти — спочатку по дорозі, потім по прибраному полю, щоб пряміше вийти до села, й озиралася, падала, знову вставала й озиралася і весь час виразно бачила то ближче, то далі вовчі очі. Іноді їй здавалося, що згряв вже наздоганяє її, і до неї долинав тупіт і дихання, і вона тоді бігла ще дужче, знову падаючи й до крові обдираючи руки, ноги, обличчя об стерню. Як вона добігла до свого двору, вона не пам'ятала; вона впала на ганку перед дверима, і мати внесла її в кімнату.

Близько трьох тижнів Катерина пролежала в постелі. Ні матері, ні Павлові, котрий на другий день примчав із Сосняків, вона не сказала нічого; тільки очі наливалися сльозами, коли Павло підходив і сідав біля ліжка, і ці сльози світлими білими краплинами стікали по щоках на подушку й колами розпливалися по ній. Ніхто в селі так і не дізнався, що було тієї ночі з Катериною; але після того випадку Павло змінився; чи то в ньому ворухнулася жалість, чи то він здогадався, що ж усе-таки сталося з дружиною, а головне, через що, але він уже не залишався ні в Сосняках, ні в районі на ніч; він ніби знову побачив у Катерині те красиве, що бачив у ній ще до сватання, і, як у перші місяці після весілля, був уважний і ласкавий з нею, і Катерина завжди потім вважала, що своїм вчинком вона повернула собі чоловіка; повернула не тим, що пішла з дому, а тим, що мовчала, боєм, про який не сказала, але який через те дужче передався Павлові. А мовчала вона в ті дні ще й тому, що боялася — буде в неї викидень; боялися цього і мати, і Павло, і родичі по селу, які приходили провідати її і всі з полегкістю зітхнули, коли обійшлося і вона народила свого первістка, котрого назвали на честь діда (по батькові) Романом. Хлопчик був крикливий, неспокійний, і всі намучилися з ним. Особливо намучилася Катерина. Вона не спала ночей, у неї почало пропадати молоко, і дитину довелося відлучити. Хлопчик ріс хворобливим, і в Катерині завмирало серце, коли вона дивилася на нього. Вона знала, чому він був такий

(був наляканий, ще не народившись, і був нещасний від цього) і чого в неї пропало молоко; вона ще більше утвердилася в цій думці, коли з'явилися в неї Борис, Олександр, Валентина, яких вона годувала повною груддю і які навіть ніколи начебто не простуджувалися й не кашляли; і через те, що знала, що було з Романом, — незважаючи на всі старання бути однаковою з усіма своїми дітьми, для старшого в її душі завжди лишалося особливе місце; він здавався їй обійденим — і батьком, і, головне, нею, і їй завжди хотілося заглядати цю їхню батьківську провину перед ним. Але минали роки. Роман вирівнювався; вирівнювалося й життя Катерини та Павла, і життя колгоспу, і все входило в ту свою природну колію, як мало бути, узгоджуючись, рухатися на землі, і Павло вже не тільки не був головою, але не був і бригадиром, а працював то на тракторі, то на комбайні, і день у день щастя неначе саме собою почало прибувати в сім'ю Лук'янових, яка все розросталася. Катерина після кожної нової дитини не тільки не поганіла, а, навпаки, ще більше округлювалася й гарнішала, щоки її світилися здоровим рум'янцем, так що приємно було дивитися на неї; і волосся було в неї густе, м'яке, і в очах з'явився той царствений вираз, який особливо подобався Павлові і який передавався дітям, синам, особливо Борисові. Катерині заздрили в селі, не злими, а добрими заздрощами, і вона знала це; пережите забувалося, і вона почувала себе цілком щасливою: і тим, що була за Павлом, і дітьми, яких ще треба було виводити в люди.

Та хоч би яка була вона щаслива — вона не хотіла, щоб її життя повторилося в дітях; їй завжди здавалося, що існувало ще інше, більше щастя, якого вона не досягла, але якого вона палко бажала, щоб досягли діти; і щастя те вона бачила в навчанні. «Вивчився, скрізь тобі буде відкрита дорога», — по-своєму, як уміла Катерина висловити своє розуміння життя, говорила вона спочатку Романові, коли він закінчував десятий клас, потім Борисові; і це саме готова була сказати Олександрові, Петрові, Валентині й Тані, меншій дочці, яка нинішньої осені тільки ще збиралася піти до школи. Катерина намагалася все робити по господарству сама, аби не відривати дітей від занять, і те, що Роман завжди старанно й довго вчив уроки, не тривожило її, як Павла, і не здавалося їй, що навчання важко дається старшому синові; навпаки, вона бачила в цьому добру ознаку, що він хоче знати якомога більше, і в неї неначе відлягало щось холодне від серця, коли вона помічала, як Роман, схилившись над книжкою, сидить десь у кімнаті, чи в дворі, чи під повіткою, примостившись на старих і непотрібних у господарстві grindжолах. І хоч як приємно було їй усвідомлювати, що другий її син, Борис, готувався

вступити в Інститут міжнародних відносин, і хоч як пишалася вона ним — і перед своєю сільською ріднею, і перед Юлією, котра тепер гостювала в її домі, але до Романа залишалося в неї, як і раніше, особливе ставлення; вона ніби давно забула про ту осінь, як вона, вагітна, бігла вночі полем, але почуття провини перед сином і занепокоєння, що все ще може позначитися на ньому, постійно жило у свідомості Катерини; вона раділа кожному успіхові Романа і водночас чекала, як і Павло (але той лише із своїх спостережень), що щось іще має статися з сином, — і тому вона з більшим хвилюванням, ніж чоловік, прочитала того ранку Романів лист. Павло зразу ж осудив сина за убогість розуму й, осудивши, почав думати, як можна було допомогти йому; а Катерина не могла ні осудити сина, ні прийняти й схвалити його одруження, бо тільки й знала про невістку, що та була з Каменки й навчалася на одному з Романом курсі, і через те тяжче, ніж Павло, переживала те, що сталося, і, пішовши з жінками в поле, ні на мить не забувала про лист, залишений нею в хаті на комоді.

— Чого це ти сама не своя сьогодні, лиця на тобі нема? — сказала їй Дарина, Степанова жінка, котра працювала цього дня разом з нею на полі, тому самому, яке добре було видно Павлові з луку від стогу і тракторного візка, навантаженого сіном.

— Та яке вже там лице, — відповіла Катерина, розгинаючись і поправляючи хустку на голові так, ніби їй треба було затулити обличчя від сонця, яке нещадно й жарко припікало сьогодні. Жінки працювали сапками — обполювали грядки капусти після тракторного культиватора, що напередодні ходив тут, бо культиватор брав нечисто й не міг підрізати бур'ян біля качанів, які вже зав'язувалися. — Не знаю, як сказати, і ради не дам, що робити, — додала вона. Вона, як і Павло, не любила нікому розповідати про свої домашні клопоти, але те, що зробив старший син, було такою несподіваною і хвилюючою подією, що вона не могла утриматися й не сказати тепер Степановій дружині.

— Та що сталося?

— Сталося... Роман оженився.

— О господи, налякала! Та що ж тут поганого?

— Йому ще вчитися та вчитися.

— Довчиться. А невістка хто?

— В тім-то й біда, ніхто не знає. Воно, коли б знали, було б легше. Пише: там, з ним в інституті.

— Горювати тобі нічого, — сказала Степанова дружина. — Яка невістка, подивися. А хлопець же був який, га! — далі вигукнула вона. Вона неначе не хотіла сказати нічого поганого, але з погляду, як подивилася при цьому, Катерина одразу ж зрозу-

міла — було щось, що можна витлумачити так: «Ось і тебе торкнулося, так що рано пишалася, голубонько». Погляд цей був неприємний Катерині, вона взяла сапу й знову почала полоти мовчки, не розгинаючись і не підводячи голови, обважнілої на сонці.

Зразу ж по обіді Катерина пішла з поля, відпросившись у бригадира Іллі; і як тільки увійшла в хату — взяла з комода Романів лист і почала перечитувати його. Йї треба було поплакати, щоб змиритися й заспокоїтися, і був саме той час, коли вона могла дозволити собі це, бо, крім неї, вдома нікого не було. Борис хоч і скінчив школу й одержав атестат зрілості, але, як і досі, кожного ранку їздив на велосипеді в Сосняки: день — до вчителя французької мови, день — до вчителя англійської, найнятих ще з зими Павлом; а Юлія з чотирма іншими Катерининими дітьми — Олександром, Петром, Валентиною і Танею — пішла в ліс; достигали суниці, і вона запропонувала наварити сунічного варення. Вони мали ось-ось повернутися (вони теж вийшли з дому рано), Катерина знала це й тому сіла біля вікна, щоб бачити дорогу. Але вона не дивилася на дорогу, бо сльози й лист заважали їй; вона плакала, і чим рясніші по щоках її текли сльози, тим очевидніше було, якби хтось тепер глянув на неї, що в душі її прояснювалося; вона приходила до тієї простої і ясної для себе думки, до якої не могла не прийти як мати, що справу зроблено, назад нічого не повернеш, і що треба написати синові, щоб приїздив разом з дружиною, і якнайшвидше, і що — чого вже там тепер! — доведеться справити їм весілля по-людському, як годиться, і що сьогодні ж увечері вона поговорить з Павлом про це. Та тільки-но вона починала думати, як побачить невістку, котру намагалася й не могла уявити собі, очі знову затягувалися слізьми, але тепер ніби щасливими, бо хоч би якою була невістка, Катерина знала, що прийме й приголубить її. «Може, й на краще», — нарешті вирішила вона, по-своєму, по-жіночому розміркувавши й оцінивши все. Десятки різних справ чекали її вдома, і, коли вона, трохи заспокоївшись, підвелася й одійшла од вікна, з вулиці й потім з двору долинули до неї голоси дітей (і голос Юлії), і з цих голосів вона одразу ж зрозуміла, що сходили вони вдало й що день добре склався для них.

XXXV

Попереду біг Петько. Він був у коротеньких штанцях з підтяжками, які — то одна, то друга — спадали з плечей, був у сандалях з одірваною пряжкою, і голі й засмагли хлоп'ячі коліна його тому, що він повзав по сунічних галявках, були в зелені

і зі слідами роздушених і підсохлих ягід; сліди ягід, через те що він їв суниці з долонь, сміючись, пустуючи і обмазуючи соком підборіддя й щоки, були й на його обличчі, веселому й задоволеному, дивлячись на яке, можна було подумати, що не було нічого кращого, ніж те, що він, Петько, живе на світі, і він немов поспішав тепер поділитися цією своєю радістю з матір'ю. Він кричав те беззмістовне, що звичайно кричать у такі хвилини діти, висловлюючи захват: «Ула-а! Ула-а!» — і його дзвінкий дитячий голос, б'ючись у вікна хати й плетену стіну корівника, котився потім городом до річки і розбивався й затихав там. Слідом за Петьком, відстаючи від нього й теж вигукуючи «ула-а», вбігала в двір через прочинені жердяні ворота Таня. У світлому ситцевому платтячку, з якого вона виростала і яке було таким коротким на ній, що оголювалися її струнки дитячі ніжки й видно було білі трусики, вона була така зворушливо гарна, що Юлія, котра цілий день милувалася нею, з іще більшим, здавалося, задоволенням тепер знову дивилася на неї. Колінця в Тані теж були забруднені суницями, і в усіх її рухах відчувалося, що вона наслідувала Петька — і теж немовби поспішала тепер слідом за братом розказати матері, як вона радіє життю, сонцю і всьому, що веселило її цього ясного, теплого і наповненого святом літнього дня. Валентина, можливо, тому, що була старша й спокійніша, ішла поруч з Юлією; але на її круглому, в лук'яновський рід (уся в батька, в Павла) обличчі світився той самий вираз щастя, який був в очах, рухах і вигуках Петька й Тані; вона дивилася то на своїх менших брата й сестру, то переводила погляд на Юлію і на кошик, який та несла і який ущерть був повний стиглих суниць. Олександр ішов позаду всіх. Він креслив паличкою щось поперед себе на стежці й удавав, ніби все, що відбувалося навколо нього, не цікавить його; він був у тому віці, коли ще хотілося пустувати й галасувати, як Петькові, і вже хотілося наслідувати Бориса, котрий здавався йому дорослим і був прикладом й авторитетом для нього; і в Олександрі тепер пересилювало це, наслідування Борисові, і через те він ішов позаду всіх, виявляючи витримку й достоїнство. Але й на його обличчі, коли він підводив голову, помітний був той загальний вираз радості, який був на обличчях сестер, брата і Юлії.

— Тихіше, тихіше, — казала Юлія Петькові й Тані, що вже збігали на ганок, усміхаючись і ласкаво дивлячись на них.

Вона була в тому щасливому настрої, коли все, про що б не думала, здавалося просвітленим і чистим; лісові галявини, куди вона ходила сьогодні, й де з усією галасливою лук'яновською діворою збирала суниці, й де було пістряво від квітів, трав, джмелів і метеликів, які кружляли над квітами, дзвінко було від

комарів, що клубками звивалися над головою, і стежки, де теж було пістряво від сонця, що лилося на них крізь листя, коли переходили лісом від галявини до галявини,— все-все це ще стояло перед очима в Юлії і якимось особливо радісно збуджувало її. Вона давно не знала такого приємного хвилювання, як цього ранку, і давно вже не відчувала себе такою поздоровілою, як у ці хвилини, коли входила в лук'яновський двір, і в ній з'явилось те турботливе занепокоєння, ніби вона повинна була тепер чимось віддячити Катерині. Повновиде обличчя Юлії, хоч як вона закривала хусткою лоб і щоки, було засмаглим, і рожевим, і з крапельками поту, що проступали над верхньою губою й по крайці розтріпаного волосся під хусткою; повні й оголені до плечей руки її були зовсім обпалені сонцем, були червоні, і вже боляче було доторкнутися до них; Юлія не прихопила, чим вона могла б прикрити чи обв'язати їх, і велике, соковите й прив'яле вже листя лісової трави, яке стирчало тепер з-під плічок плаття і нависало над оголеними руками, робили всю її повну фігуру якоюсь окрилено-смішною, незвичною, ніби щось забуте й дитяче ураз дивно й неприродно ожило в ній. Але дитинство, коли вона з Павлом (задовго до війни) бігала на луг, у ліс і на тихі озера, було таке далеко, що лише невиразно й зрідка згадувалося їй цього дня; більше вона думала про Наташу, від якої одержувала тепер тільки листи з Москви, і, через те що листи ці були сповнені тільки щасливими виразами і Наташа ні на що не скаржилася в них, ці листи не тільки втішали Юлію, а давно вже стали головним смислом усього її сільського життя. Щоправда, іноді вона відчувала, що в них не вистачало чогось, що хотілося прочитати замість загальних щасливих виразів; було незрозуміло, перебралася Наташа з Арсеном на нову квартиру, чи, як і раніше, жили в кімнатці, в якій ніде було, і Юлія добре знала про це з доччиних слів, повернутися від книжок; не ясно було, як посувалися в Арсена справи з дисертацією, і чи збиралися вони справляти весілля й коли, і чи зареєструвалися, що особливо тривожило Юлію; і що купує, готує і як одягається Наташа, і чи вистачає в неї грошей на все, і ще, і ще — не ясно було саме це щоденне, з чого складається будь-яке сімейне життя і по чому Юлія могла б відразу визначити, як насправді воно складалося в дочки; іноді виникало в неї саме це бажання — дізнатися подробиці, але загальні щасливі вирази знову й знову, як тільки вона сідала перечитувати листи, приємно заспокоювали її. А тепер, під враженням прогулянки, збирання ягід, лісу й сонця, Юлія була більше ніж будь-коли спокійна за Наташу. «Знайшла своє, і хвалити бога, і чого ще кращого можна бажати»,— казала вона собі, думаючи про Арсена. Її вже не хвилювало, як раніше, що між батьком і дочкою

усе ще не було примирення; їй здавалося, що примирення відбудеться одразу ж, як тільки вони з Сергієм прийдуть до Москви й побачать Наташу та Арсена; майбутнє поставало в її уяві таким самим простим і ясним, як простий, ясний і веселий був цей день, проведений нею з племінниками та племінницями в лісі. З цим добрим і примирливим почуттям і підходила вона тепер до ганку лук'яновської хати й дивилася на Катерину, яка вийшла зустріти її і дітей.

— Ти вже дома? — сказала вона, зупинившись перед Катериною, яка стояла в дверях, і все ще здивовано й щасливо дивлячись на неї.

— Та ось, тільки що, перед вами,— відповіла Катерина, усміхаючись, гладячи однією рукою Петька по голівці, другою ласкаво пригортаючи Таню, котра пустотливо з-під чубчика скоса поглядала на брата.— Ой леле, де ж це ви стільки назбирали? Та стиглі всі,— весело вела вона далі, відсуваючи дітей і нахилиючись над кошиком з ягодами, який Юлія поставила перед собою біля ніг.— О-о, та ти обпеклася, ти ж геть згоріла! — далі вигукнула вона, розглядаючи широке прив'яле листя, що з плечей звисало над оголеними повними й червоними руками Юлії й прикривало їх.— Чого ж ти так, треба було взяти що-небудь,— квапливо, турботливо й весело закінчила вона. Але, незважаючи на всю цю радісну метушливість Катерини, Юлія помітила, що повіки в неї були припухлі, як вони бувають припухлими після сліз, і на щоках, і біля губ лежали підсохлі смужки.

— Ти що, плакала? — спитала вона.

— О господи, це так, нічого жінці робити.

— Через нього?

— Через кого ж іще?

— Голубонько, без нас вони вирішать, без нас знайдуть одне одного,— сказала Юлія, коли всі, і Катерина, і діти, зайшли до хати.— Онде Наташа, скільки сиділа? Думали, вже й не вийде, а знайшла. І якого. І сама...— Вона говорила спокійно і з тим відтінком повчальності, за яким відчувалося, що вона мала право говорити так.

— Та в тебе що!

— А що Роман? Хіба він здатний на дурниці? Він розумник, я пам'ятаю його. Добре пам'ятаю,— додала Юлія.— Ну, будемо варити? — сказала вона далі, ставлячи кошик з ягодами на стіл.

XXXVI

Незважаючи на те, що другу половину дня Юлія теж провела на ногах — тупцяла біля пічки, на якій варилося суничне варення,— увечері мала вигляд такий самий бадьорий, який мала, коли

повернулася з лісу, і так само охоче й про все розмовляла з Катериною. На подвір'ї, хоч варення вже занесли до хати й воно остигало там, сповнюючи всі куточки кімнати пахощами суніци, цукру, лісу й сонця,—на подвір'ї теж іще стояли ці пахощі, викликаючи в Юлії те почуття, яке пов'язувалося в неї із спогадами про лісове сільце, де вона жила з Сергієм Івановичем, коли він командував полком, і де був у неї город, і був поряд ліс, гриби та ягоди (як тут, у Лук'янових, у Мокші), і пов'язувалося із спогадами про Москву, де вона була позбавлена всього цього, але де була своя краса життя, яка відрізнялася від сільської і нібито поступалася, але водночас і не поступалася їй. Як і Сергій Іванович у розмовах з Павлом, Юлія тепер хвалила усе сільське, та як тільки Катерина пропонувала: «То перебирайтеся сюди, чого ж ви там»,—одразу ж відповідала їй: «Ні, що ти, ми так звикли до нашої міської метушні, що й думати нічого»,—але через хвилину знову казала, яке все добре було в Мокші. Жінки сиділи удвох у дворі. В літній печі, на якій варилася вечеря до приходу Павла, умить займалися й потріскували поліна. Діти, що сновигали біля Юлії й Катерини, поки варилося варення, побігли на річку, і не було чути їхнього гамору; вечір опускався на село тихий, теплий, один з тих сухих і ясних літніх вечорів, які тільки бувають, коли досягають хліба, або в жнива, коли на токах виростають бурти пшениці; сонце сідає за буртами жовте й розпечене, і в надвечірньому небі довго потім тримається його біле й поступово тьмяніюче світло; і так само поступово остигає земля; від неї, як від паляниці, вийнятої з печі, здіймається пара, в якій в'ється мошкара і ця пара потім скочується на село й зависає над ним; і від цього дихання полів зігріваються й добрішають люди. Тому хоч би яким звичним було все для Катерини, котра з дитинства й майже безвиїзно жила в селі, але в душі у неї відбувалося те саме хвилювання, ніби непомітне зовні, яке відбувалося в душі Юлії й було помітне: і по жвавості очей, і по жвавості рухів, як вона, повна й незграбна, нахилиючись, підкидала поліна у вогонь. Юлії було добре; але, не знаючи напевно, чому їй було добре, вона й далі захоплювалася простотою і природністю життя, яке тепер, у хвилиній радості, здавалося їй, як і Сергієві Івановичу в перші дні, дивовижним і розумним.

Поки Катерина чистила у кабанчика, якого Лук'янови годували з весни, щоб заколоти, коли Борис закінчить школу (так само, як це зробили для Романа), і поки потім доїла корову Машку, яка з повним, майже до землі одвисаючим вим'ям прийшла з луку, Юлія залишалася одна біля печі; коли Катерина, звільнившись, підійшла до неї, розмова між ними відновилася одразу ж і по-

текла в тому самому руслі: про життя, вбрання, що тепер було модно й носили жінки в Москві, і що носили в селі, і як обставляють квартири, і що в магазинах, і ще, і ще — про лист, про Романа, і знов про магазини й Москву.

— Як мій там, у Пензі? — нарешті сказала Юлія, вперше за весь цей день згадавши про чоловіка.

— А що він? — озвалася Катерина.— Так покотив, мов той міністр. Либонь, і прилаштують, і нагодують, люди в нас гостинні.

— Нагодувати що ж...

— Там зараз такий стіл, мабуть! Я ось скажу: в Павла у селі однополчан немає, а все одно, як зйдуться чоловіки під дев'яте, тут і горілка не горілка, заговорять, до ранку не розведеш. Отож, Юлю, що за клопіт, як твій там, у Пензі? Ось я до тьми не прийду: пише, каменська, а з якої сім'ї? — Для Катерини важливим було це, Романове одруження, і вона знову намагалася перевести розмову на своє.— А я збиралася повезти йому светр і ватянку, та не поїхала й простити собі не можу. Відмовити, може, не відмовила б, але хоч би глянула, кого вибрав,— мовила Катерина.

— Хіба з вигляду розпізнаєш?

— Розпізнала б. Мене красою вже не засліпиш.

— Катю!

— Розпізнала б та й сказала: вчитися тобі ще, синку, і вчитися, а не женитися.

— Ще й вивчитися встигне, і своє взяти. Рано чи пізно, я по Наташі суджу, тепер у них усе по-своєму, і самі вони краще за нас розберуться, що їм треба і чого не треба.

Хоч у Юлії була одна дочка, а в Катерини шестеро дітей, але ця одна була вже влаштована в житті, була щаслива (як гадали всі, судячи з її листів), і тому Юлія вважала себе досвідченішою в розумінні й вихованні дітей; але те, що вона говорила тепер, було зовсім не схоже на те, як вона насправді трималася з дочкою, а було тільки красивим домислом, як могло б усе бути в сім'ї; їй хотілося підняти Наташу в очах Катерини і разом з нею підняти й себе; але в словах і в голосі, незважаючи на всі старання говорити переконливо, вчувалася фальш, і Катерина, котрій нічого не треба було ні придумувати, ні перебільшувати, щоб пишатися дітьми,— Катерина раз у раз здивовано й недовірливо позірала на Юлію. Вона не могла подумати, що Юлія казала неправду; але й не могла повірити, що казала вона все щиро, тому що — як можна, за її сільським розумінням, не спрямовувати й не виховувати дітей? Вона слухала Юлію, але в душі не погоджувалася з нею; і, не погоджуючись, разом з тим не сперечалася, бо, по-перше, Юлія була для неї не просто родичкою, Павловою сестрою, але була з Москви, де центр усьому й де не можуть

жити нерозумні й брехливі люди, і, по-друге, хоч би там що, а не визнати, що Наташа щаслива, і в зв'язку з цим не визнати за Юлією права говорити повчально — не можна було.

— Зараз взагалі усе інакше,— знову почала Юлія,— і дітям змалку велять прищеплювати якомога більше самостійності. Так пишуть учені. І по радію, і по телебаченню виступають. І в школі кажуть про це. У нас онде сусідка по поверху, Миронова, так син у неї комаха комахою, тільки-тільки за парту сів, а вже сам через усю Москву на цю, на секцію, їздить. У Лужники, на стадіон. Ключка ота, господи, вдвічі вища за нього. Я кажу їй, Мироновій: не боїшся? А чого, відповідає, боятися? Нехай росте самостійним хлопцем. Тепер, каже, не те що в наш час, інші методи виховання.— Юлія розмірковувала так, нібито дочка її досі ще вчилася в школі й усе, що стосувалося виховання, було не просто відоме, а становило, як і раніше, частину її життя; та насправді тільки через те, що Наташа давно вийшла із шкільного віку, Юлія дозволяла собі говорити це. Вона не знала, що справді нового пропонувалось у виховній роботі, але з тих обивательських розмов, які ведуться між людьми скрізь, завжди й на різні теми, як вони здавна велися і ведуться в Москві, чула, що в школах постійно впроваджуються нововведення; і ці нововведення, здавалося їй тепер, полягали саме в цьому, в прищепленні самостійності дітям. Якби подібні нововведення впроваджувалися в роки, коли навчалася Наташа, Юлія обурювалася б, і протестувала б, і знайшла б десятки доказів на захист своєї думки; але те, що тепер впроваджувалося, не зачіпало її, і тому можна було схвально говорити про це. Крім того, їй хотілося показати себе перед Катериною знаючою і сучасною, що вигідно відрізняло б її від братової дружини; і вона була задоволена зараз собою і тим, що говорила.— Москва незручна тільки тим,— вела далі Юлія,— що немає в ній простору, полів, як тут, зате все нове зароджується в ній.

— Це добре, що у вас в Москві й діти інші. А в мене ондечки: мамо, попоїсти, мамо, пішов, мамо, дай оте, дай інше, мамо, мамо, тільки й чуєш день у день, яка вже тут самостійність.

— Ні, Катю, тобі гріх скаржитися на своїх синів. Вони в тебе золоті.

— А клопоту?

— Та ти поглянь, що в інших? Що в нас, у Москві: раз повз раз,— промовила Юлія, зовсім забувши, як вона щойно хвалила новий і нібито підтримуваний усіма в Москві напрямок у вихованні, коли батьки зі своїми застарілими поглядами на життя не повинні втручатися в справи дітей.

Павло прийшов з роботи пізно, коли дітей уже нагодували й менших, Петька і Таню, покладали спати. Олександр з Валентиною відпросилися за ворота, на вулицю, і збиралися піти в клуб, де сьогодні показували фільм; Борис, повернувшись із Сосняків, учив англійський текст, який неодмінно треба було йому знати напам'ять. Він ходив по кімнаті з розгорнутою перед лицем книжкою і голосно й виразно читав, що було незрозуміло й було дивно чути, особливо Юлії; з темного двору виразно виднілися його плечі й голова в освітленій кімнаті, і Юлія та Катерина раз у раз звертали увагу на нього. Павло, побачивши, що син учить, не заходив до хати; тільки якусь мить поспостерігав за ним і, задоволений, скидаючи сорочку, пішов умиватися, а потім сів за стіл, до жінок. Він не був сьогодні таким веселим, як звичайно, коли повертався з поля; дев'ята ходка, яку вони зробили із Степаном, була, очевидно, зайвою, і Павло розумів це тепер, коли важко було йому нахилитися і важко було рухати руками; але разом з тим він не жалкував, що зробили цю дев'яту ходку, і думав, що треба буде й завтра, і післязавтра теж зробити по дев'ять — і що тоді через три дні вони звезуть сіно з нижніх лугів; а Юлії, коли вона спитала, чому він прийшов пізно, він тільки сказав: «Та мало що, ти наливай, наливай, а то підтягло все», — і мовчки потім почав їсти борщ та зварене м'ясо в ньому й картоплю, яка була посипана дрібно нарізаною зеленою цибулею. Але хоч він мовчав, уже те, що він сидів за столом і апетитно й голосно черпав ложкою, вносило в товариство жінок, Катерини та Юлії, те пожвавлення, якого не вистачало їм раніше, коли вони чекали його.

У сім'ї Лук'янових завжди було незвичайно багатоголосе й гамірно; та коли Павло йшов на роботу, — незважаючи на це багатоголосся й гамір, здавалося, ніби прибирали піч, від якої йшло тепло і всякі смачні пахощі їжі й печеного хліба; але як тільки Павло повертався додому, — хоч діти вже не пустували й не галасували, як удень, і сам Павло говорив не багато, наче треба було йому економити слова, як економив він на роботі пальне й мастило та економив силу, щоб вистачило її до кінця дня й до кінця літа, коли все буде зібрано і звезено з полів і буде піднято зяб та посіяно озимину, — але він нібито вмить заловнював собою і двір, і хату, і все сімейне життя одразу зосереджувалося навколо нього.

І все було так природно, що ні він, ні Катерина, ні діти не помічали цього, а тільки тяглися до нього і раділи його ласка-

вому поглядіві й шкарубкій руці, якою він гладив дівчаток по головах.

— Як ячмінь? Не казав ще Ілля, коли косити? — спитав він.

Він увесь ще жив роботою, колгоспними справами, і важливо було йому, коли достигне ячмінь, який великим жовтим клином лежав за річкою, і він бачив його з луку, і важливо було знати, що вирішив бригадир Ілля; а все домашнє було ще за рисою, яку він збирався, але поки що ніяк не міг переступити.

— Не знаю,— відповіла Катерина.

— Він що, не казав?

— Та він і не приїздив од ячменю. І я після полудня пішла.

— Чого це?

— Ілля відпустив.

— У нього що, жіночих рук зайвина?

— Ти на нього даремно, ти в себе вдома розберися: що робитимемо з Романом?

— А що з ним робити? Весілля.

Він подивився на дружину, потім на сестру, на Юлію, і підморгнув їй: мовляв, ось як вирішуються у нас сімейні справи, знай наших.

— Тобі все жарти,— заперечила Катерина, хоч вона була задоволена тим, що запропонував Павло.— Весілля весіллям, а до слів ще...

— Знайдемо, знайдемо,— перебив її Павло, котрий тепер, після борщу, м'яса та чаю, було помітно, пожвавішав і повеселів.— Дістанемо,— повторив він, підводячись і виходячи з-за столу.

Звідки він міг узяти гроші на весілля і на те, щоб відділити Романа, він поки що не знав; але він бачив, що розмова, почата тепер, не могла нічого підказати йому й тому була беззмістовна, непотрібна й нецікава; тільки змарнують час та витратять сили, чого він, за своєю селянською звичкою і за селянським життям, в якому, як у природі, визнавалося ним і приймалося лише розумне й таке, що давало видиму користь, не міг дозволити собі; всю складність справи нарешті він звів до того, чи колоти кабанчика тепер, на закінчення Борисом школи, як було задумано ще з весни, чи почекати й заколоти пізніше, коли прийдуть Роман з дружиною і можна буде поєднати обидва ці торжества.

Висловивши це своє міркування Катерині, він поліз на сінник спати — і, через те що проблема кабанчика — це вже була не проблема сина й розв'язувалася простіше, заснув одразу ж, як він засинав завжди, міцним і здоровим сном. А Катерина та Юлія довго ще сиділи за столом і обговорювали Павлові міркування.

Для Юлії, як і вдень, усе, як і раніше, лишалося простим і ясним, і вона не бачила причини, щоб хвилюватися. «Ні, ні,

вони самі вирішати усе за себе, не втручайтеся і не чіпайте їх»,—казала вона, запевняючи Катерину і вірячи сама в ці хвилини, що втручатися в справи дітей не можна, що це призводить тільки до непотрібних сварок і ускладнень, як у Наташі з батьком; вона не розповідала Катерині про той ще й досі болісний для неї недільний ранок, коли Сергій Іванович вигнав Арсена, і навіть нібито не згадувала про нього, але вся розмова її зводилася зараз саме до цього, що Сергій Іванович був неправий, а що права була вона, покладаючись на вибір дочки, і переконувала в своїй правоті Катерину. «Ім жити»,—вела вона далі, хоч для Катерини це питання стояло зовсім не так, як воно стояло перед Юлією та Сергієм Івановичем. Катерину непокоїло, що син її тепер покине інститут, і тому вона обурювалася синовим вчинком; але, так само, як і Павло, розуміючи, що нічого змінити вже не можна, що справу зроблено і треба приймати все, як воно є, у душі вже змирилася з усім, і тільки ніяково було їй після всіх ранкових розмов, сліз і хвилювань так швидко змінити перед Юлією свою думку про синове одруження. В її свідомості поступово, як і в свідомості Павла, усе звелося теж до кабанчика, якого треба було або колоти тепер, для Бориса, або дочекатися Романа з дружиною і заколоти тільки до дня їхнього приїзду; і хоч це теж було не просто вирішити Катерині, але було вже легше, тому що все питання зводилося тільки до загальнодомашніх господарських справ, які не були новими, а були звичними їй.

Жінки сиділи, аж поки Олександр і Валентина повернулися з клубу і поки Борис, вивчивши нарешті потрібний йому англійський текст, виліз до батька на сінник. Катерина пішла в хату, а Юлія лишилася в дворі й постелила собі в гринджолах, під повіткою; вечір і ніч здавалися їй такими чудовими, як вона казала, що вона не могла надихатися хлібним повітрям, яким віяло з полів; вона довго лежачи дивилася на величезний круглий місяць, що низько висів над хатами та дворами; збуджена днем, який щасливо минув для неї, розмовою з Катериною, лісом, сучинними галявками, які швидко відшукував Олександр і по яких потім повзав, більше розчавлюючи колінами ягоди, аніж збираючи їх, маленький Петько, збуджена простором і сонцем, коли поверталися з кошиком ягід до села, а головне, приємно збуджена всіма тими добрими думками про Наташу, для якої нічого кращого, здавалося, й бажати більше не можна,—Юлія не могла заснути й після півночі, коли місяць сховався за обрієм і навкруги стало так темно, що не можна було вже через двір розрізнити хату; вона не могла заснути нібито через те, що всякі щасливі думки приходили їй у голову, тоді як насправді не спалося їй тому, що якесь незрозуміле передчуття, мов старий пеня на лузі, серед кві-

тів, що псує загальне враження, тривожно хвилювало її. Щось мало статися з Наташею або щось із Сергієм, який поїхав до Пензи. Але з усього ходу справ вона знала, що нічого не могло з ними статися, і тому притлумлювала в собі це недобре передчуття; вона не зчулася, як задрімала й заснула; але майже в ту саму мить прокинулася, як прокидаються від якогось страшного сну; їй здалося, що хтось ходить подвір'ям, і вона звелася на лікті, щоб краще роздивитися хто, і побачила за ворітьми й за хатами, що стояли на протилежному боці вулиці, червону заграву на обрії, неначе займався ранок. Але ця заграва була не на сході, а на півночі, в напрямі Каменки, де горіли цієї нічної години стоги сіна, ячмінне поле, відгодівельна база й комбикормовий завод із складами. «Світає»,— подумала Юлія. Вдруге вона прокинулася так само несподівано й ніби без причини і знову побачила, але тепер не заграву, а смугу сонця, що розливалася над селом. Що смуга ця була зовсім в іншій частині неба, ніж заграва, вона не звернула уваги. «Світає»,— знову промовила вона. Ковдра й подушка були вогкими від роси, і Юлія вкрилася з головою, зігріваючись і засинаючи.

XXXVIII

З нижніх луків, як і прикидав Павло, на третій день усе сіно звезли до ферми, а з верхніх возили довше й скінчили тільки до середини наступного тижня; і в день завершення надвечір приїхав із Сосняків секретар партійної організації колгоспу Калентьев, щоб зібрати селян мокшинської бригади й підбити підсумки сінозбирання. Луків у Мокші не додавалося й не убувало, відколи існує село, і щороку (і коли був колгосп, і тепер, коли угіддя вважалися за бригадою) всі луки скошували до останнього квадратного метра. Але разом з тим у правлінні колгоспу кожної весни складався й спускався в бригаду план робіт, за яким селяни брали зобов'язання, що скосять усе і вчасно і що при цьому заготують стільки-то тонн сіна, хоч трави кожного року бували різні і літо на літо не схоже.

Ці розпорядження, плани й зобов'язання тривалий час здавалися мокшинським селянам тією чужою в селянському житті справою, від якої був тільки клопіт, але не було користі.

«Навіщо псувати папір, якщо й так усе відомо і завжди робилося й робитиметься»,— казали вони і на збори та на сходки, коли треба було брати зобов'язання, ішли неохоче, аби тільки згаяти час, і не слухали, що пропонував голова чи бригадир, а балакали про своє, курили чи дримали, зігрівшись біля правлінської груби, а коли доходило до голосування, підводили руки,

бо однаково буде скошено все і, звичайно, зроблено буде все, що належить у господарстві.

Незважаючи на нове життя, яке входило в село й змінювало всі уявлення про колишню селянську працю, селяни довго не могли звикнути, що у їхній справі хтось керував ними; їм здавалося, що на землі, на якій вони споконвіку годувалися, вони краще знали, що, коли і як треба було їм робити; їм зручніше було щоразу прикидати, чи пора орати, пора сіяти чи ні (як прикидав раніше кожен для себе в своєму малому господарстві), і неприродним, і зайвим здавалося говорити й записувати, що й так було зрозуміле само собою; їх неначе змушували надівати другий хомут на коня, тоді як одного було цілком досить, щоб везти воза. Та хоч би яким неприродним і непотрібним здавалося спочатку це нове і хоч би як важко було нібито звикати до нього,— поступово, як трактори, комбайни, плуги та сівалки увійшли в їхнє життя, увійшло й це, зобов'язання й плани; і ввійшло тому, що було не наносним, а мало й раніше свій корінь у будь-якому селянському ділі. Селянин завжди намічав собі, скільки він має накосити сіна, скільки зорати, посіяти й зібрати хліба, і завжди думав, що треба зробити все це якомога краще, щоб не відстати від сусіда, а перегнати його; але те, що він тримав у голові й що було для себе,— було тепер на папері й було для всіх; з маленького городу життя вийшло на величезне поле, змінилися масштаби, і в голові уже неможливо було втримати, що намічалось зробити в господарстві. Павлові, котрий до війни жив у місті, усе це було очевидним з першого ж дня, як тільки він почав працювати в селі; але Степанові, Іллі і багатьом іншим мокшинським чоловікам очевидним стало це тільки в останні роки, коли вони розгледіли нарешті, що плани й зобов'язання, які приймалися бригадою, давали користь колгоспові. Їм ніколи було думати, що з того, що пропонувалося для нового життя, мало, а що не мало коріння в їхньому селянському ділі; але те, що вони приймали, входило в їхнє життя так само міцно й ґрунтовно, як міцно й ґрунтовно їхні батьки та діди колись будували хати на цій землі.

Мокшинці зібралися в клубі — так само, як вони збиралися тут навесні, коли приймали зобов'язання по заготівлі кормів, і так само на сцені перед заштореним темною завісою екраном було виставлено стіл і за столом сиділи бригадир Ілля, секретар партійної організації колгоспу Калентєв і ще кілька членів правління, які жили й працювали в Мокші; і так само, як і навесні (як і в усі попередні роки), підвівся над столом Ілля, широкий, товстий, і, відкривши збори, прочитав спочатку, що бригадою намічалось зробити по сінозбиранню, потім що було нею зроблено; потім, через те що за своєю селянською звичкою він не вмів

говорити гарно, а був скупий і небагатослівний і говорив лише те, що стосувалося діла,— назвав кращих механізаторів, серед яких були Степан і Павло. Ілля говорив, по суті, те, що було відомо всім, але в залі було тихо і всі слухали уважно, бо, про що говорилося, було їхнім повсякденним життям. Цифри, що їх називав Ілля, були для селян — луги, які вони знали всі до одного й знали, здавалося, кожну травинку на них; і ще більше знали, скільки здавалося, кожну травинку на них; і ще більше знали, скільки кожен залишив поту на тому чи іншому лузі; вони мовби збоку дивилися зараз на свою селянську працю, в якій немає начебто нічого особливо важливого й нічого наче не може змінитися, якщо на день раніше чи на день пізніше скосять луги; але ж їм давно було відомо, що трави можуть бути недостиглими й перестояними і що треба було вибрати саме ту мить, той день, коли все в самій нормі, і вони тепер, слухаючи Іллю і потім слухаючи виступ Калентьєва, котрий розповідав про справи в інших бригадах колгоспу, бачили, що день вони визначили точно, і що через те зобов'язання не тільки були виконані ними, але що заготовлено сіна значно більше, і що, як жартома сказав хтось у залі: «Можемо поділитися з погорільцями в Каменці!» Але цей жарт, по суті, не був жартом; те, про що не говорили ще ні Калентьєв, ні бригадир Ілля й над чим ще не замислювалися в районі — що доведеться поділитися сіном з радгоспом, у якого згоріли стоги й комбикормовий завод,— ясно було цим селянам, які прийшли сюди і які знали про пожежу й готові були допомогти сусідові, і їм весело було від того, що вони легко й не на шкоду своєму господарству можуть зробити це. І так само, як усі, думав Павло. Він примостився в тому самому ряді, де й Степан, ніби почуття плеча й ліктя, яке було в ньому завжди, коли він працював з ним у полі, було потрібне йому й тепер; час від часу він позирав на Степана, потім повертався до Ілли й Калентьєва і дивився на стіл, застелений зеленим сукном, за яким вони сиділи, і на його обличчі відразу знову виникав той самий зосереджений вираз, нібито він продовжував роботу, почату вдень, у полі. Він разом із Степаном обкошував ячмінь, який лежав за річкою і на який він дивився з лугу, від тракторного візка, коли перевозив сіно до ферми; ячмінь пора було косити, і Павло та Степан саме готували поле під комбайни, і той сухий шелест стиглого колосся, який цілий день немов пестив слух Павла, та безмежність сонця, обшир полів і обшир неба, що неначе було звичним, але водночас кожного разу по-своєму і різною красою відкривалося йому, і те почуття великості й доцільності всього земного, і почуття причетності до цього земного, і почуття доцільності, користності й суспільної значущості того, що і Степан, і він, Павло, робили разом цього дня на ячмінному полі,— світ усіх цих турбот, пере-

живань і думок був немовби принесений Павлом сюди, в залу, і продовжував жити навкруги і в ньому, і захоплювати, й хвилювати його. Він не думав, що серед передовиків назвуть його прізвище, і тому і несподівано, і приємно було йому почути це; після зборів, коли він виходив з клубу, він відчував таке саме задоволення, як і того вечора, коли вони із Степаном замість восьми зробили дев'ять ходок і він, стомлений і задоволений, повертався додому.

Чоловіки розійшлися не одразу. Збившись у гурт на траві перед клубом, вони довго ще перебирали подробиці, як і що говорилося на зборах, і Павло теж не йшов додому і стояв разом з ними.

Завтра вони мали розпочати жнива — вивести комбайни на те саме ячмінне поле, яке обкошували сьогодні Степан і Павло, і тому, що вони починали жнива першими не тільки в колгоспі, що особливо підкреслив Калентьєв, а першими в усьому районі, важливо було, щоб вони, мокшинці, задали тон цій великій державній справі. І тон цей мав задати Павло, котрому саме й до ручалося (ще напередодні зборів Ілля попередив його) повести першим комбайн.

XXXIX

Через кілька днів після зборів, саме в розпалі жнив, коли ячмінь уже скошили, і можна було косити овес, і на підході були клини озимої пшениці, Павла несподівано й зовсім не до речі викликали на центральну садибу колгоспу для термінової телефонної розмови.

Дзвонив Сергій Іванович, і Павлові сказали про це.

Невдоволений зятем, що той, майже на два тижні наче канувши у воду й зовсім нічого не сповіщаючи про себе, подзвонив саме тепер, коли не тільки Юлія, але всі в домі вже почали хвилюватися за нього й коли, головне, кожна хвилина була дорога Павлові, він усе-таки завів «Запорожця» й поїхав у Сосняки.

Він їхав швидко і всю дорогу, розпалюючи себе, подумки осуджував Сергія Івановича, котрий був йому тепер як зайвий навильник сіна на возі, і треба було раз у раз озиратися на нього.

«Написав би, і все»,— міркував Павло. Але як тільки він узяв трубку, й почув голос Сергія Івановича, і особливо коли дізнався, що дзвонив той не з Пензи, а з Теплих Хуторків, з радгоспної лікарні, Павлове невдоволення одразу зникло, і він, кілька разів перепитавши: «Як ти потрапив туди?»,— пообіцяв сьогодні ж приїхати.

— Та ти до ладу скажи, що з тобою? Що, кажу, з тобою? — кричав Павло в трубку, бо чути було погано і важко було розібрати слова.

— Нічого.

— Руки обпік, обличчя?

— Нічого, кажу. Ти приїзди.

Із Сосняків у Теплі Хуторки треба було їхати через Мокшу, і Павло, потрапивши в село, не міг не завернути додому, де чекала його повернення Юлія; вона стояла біля воріт, огрядна, стурбована, з тим нездоровим рум'янцем, який плямами проступив на щоках і значення якого Павло не знав, і тому, тільки-но зупинивши машину, підійшов до неї, одразу ж переказав усе, про що говорив із Сергієм Івановичем. Що Сергій Іванович опинився на пожежі, по суті, не дивувало Павла, бо сам він зробив би так само, якби опинився неподалік від палаючих складів і стогів сіна; і природним здавалося йому, що Сергій Іванович після пожежі потрапив у лікарню. «Коли б він тільки бігав навкруги вогню, кричав і розмахував руками,— сказав Павло сестрі, гадаючи, що це повинно було заспокоїти її,— з ним нічого б не сталося. Але він гасив, і тоді хто ж думає про себе!» Вчинок Сергія Івановича здався Павлові розумним і нещастя — виправданим (важливістю того діла, на яке пішов Сергій Іванович), і таке розуміння всього, що сталося, і це своє ставлення до всього він саме й намагався пояснити Юлії.

Але Юлія була така приголомшена братовою розповіддю, що тільки дивилася на нього й нічого не відповідала.

— Сідай,— сказав Павло, відчиняючи дверцята машини для Юлії.— Може, що-небудь узяти йому? — не так спитав, як сам до себе мовив він.

— Не знаю.

— А ми зараз придумаємо щось!

Залишивши сестру в машині, він сховався до хати й приніс горілку і сало для закуски, яке було своїм, домашнім — на чотири пальці завтовшки і з червонястими прожилками м'яса; сам він не збирався пити, але Сергієві Івановичу, він подумав, буде тепер до речі.

«Повеселішає, підбадьориться»,— вирішив він.

Катерини вдома не було, вона працювала на току, разом з іншими мокшинськими жінками перелопачувала і віяла зерно, яке привозили від комбайнів; Борис, як і в усі попередні дні, вивчав мови з учителями; дівчатка пололи і обгортали на городі, як, напевно, загадала їм Катерина, а Петро та Олександр лагодили під повіткою велосипед. Гукнувши їм: «Мати приїде, скажіть, до вечора будемо!»,— Павло нарешті сів у машину й, вируливши на дорогу, знову так само швидко, як їхав у Сосняки, помчав по накоченому, чорному, розігрітому колесами й сонцем шосе на Каменку.

Перед машиною, обабіч дороги, відкривалися поля, на яких збирали хліб; там, де ходили комбайни, здіймалася від них і стелилася над стернею та копицями залишеної соломи курява; і курява здіймалася за вантажними машинами, які снували від комбайнів до токів і назад. Коли скінчилися землі мокшинської бригади, Павло побачив, що на полях сусіднього колгоспу була така сама картина жнив, що так само, уступами, один за одним, посувалися по жовтому ячменю й білясто-жовтому вівсу комбайни, і була та сама курява, яку односило вітром на стерню, і було так само начебто чути, як скрекотіли ножі косарок, гули мотори й невтомно гуркотіли, відділяючи зерно від полови, решета й вентилятори; і все це було надзвичайно радісно розуміти, слухати й відчувати Павлові.

Хліб, який тепер звозили на токи і звідти потім везли далі, на елеватор, був смислом і метою його праці й життя, і тому він не міг не радіти, дивлячись на поля, комбайни і машини з зерном, що зустрічалися йому; і коли, відриваючись від дороги і від жовтих нив, він на мить озирався на Юлію, він усміхався, і від цієї його усмішки і від усього засмаглого обличчя, від очей, що весело дивилися на сестру, віяло теплом і спокоєм, і Юлія мимоволі і так само ніби весело усміхалася братові. Вона теж поглядала на поля та комбайни, і те, що для Павла було метою і смислом праці й життя, для неї було лише давньою і забутою картиною, і вона не хотіла бачити себе на місці тих жінок, які копошилися на току біля золотаво-жовтих буртів обмолоченого ячменю і вівса. Запнуті хустками так, що лишалися відкритими тільки очі, ніс та губи (і від сонця, і від пилу, полови й остюків, які здіймали віялки), жінки розвантажували і навантажували автомашини, розгрібали й згрібали зерно, яке треба було підсушити, і їхня праця не те що була чужою і незрозумілою Юлії, але вона знала, що й дня не витримала б на цій напруженій роботі; і тим часом як Павло, знову й знову повертаючись до неї, починав щось говорити про хліб і жнива й показував поглядом то праворуч, то ліворуч від машини на поля й комбайни, Юлія бачила лише, що довкола було все одноманітне, жовте й запилене й що від вантажних машин, які з'їздили з полів на шосе, віддавало жаром і сухістю, і їй важко було дихати. Вона ще схвально кивала Павлові, але чим далі від'їздили від Мокші і чим ближчі були Каменка й Теплі Хуторки, де в лікарні лежав Сергій Іванович, тим тяжче ставало на душі в Юлії, і вона все менше дивилася навкруги й більше думала про чоловіка.

Вона напередодні бачила поганий сон і вранці не зважилася розказати його ні Катерині, ні Павлові. Уві сні за нею хтось довго гнався, вона тікала, і, коли цей хтось мав от-от наздогнати її,

вона обернулася й ножем, який раптом звідкілясь узявся в неї у руках, штрикнула йому в живіт. Відчуття ножа, тіла й теплої та липкої крові було таке виразне, що їй здалося, ніби все сталося з нею не уві сні, а наяву, і вона начебто чітко бачила перед собою скорчену людину; а коли ця людина, звівши голову, глянула на неї, то виявилось, що це був Сергій, і вона, зойкнувши й прокинувшись, довго потім з жахом дивилася в темряву перед собою. Перед світанком, коли вона знову задрімала, сон повторився, і вона, що вже кілька днів непокоїлася за чоловіка, одразу ж подумала, що з Сергієм щось, і це недобре передчуття не відпускало її потім цілий день. Тому й була вона так схвилювана, коли чекала брата із Сосняків, і хвилювалася й тепер, коли вже їхала в Теплі Хутірки, і все страшне, як сказав Павло (і що повторив тепер в машині), було вже позаду, і що: «Заберемо твого Сергія, та й усе». Павло не те що був веселий, але він відчував настрій сестри і хотів заспокоїти й підтримати її.

Ниви тяглися до самісінької Каменки й були за переїздом, як тільки Павло звернув до радгоспу; і тут на полях теж збирали хліб, і було так само сухо, пильно й жарко, і нічим було, здавалося Юлії, дихати; вітер, що вривався в машину, не давав прохолоди, а лише посилював цю задуху і спеку.

— Дивись-но,— сказав Павло, як тільки побачив те наполовину згоріле ячмінне поле, яке прилягало до стогів і відгодівельної бази (що теж згоріли тієї ночі).— Дивись-но,— повторив він, зупиняючи «Запорожець». Він не міг не вийти на узбіччя, і не подивитися на згоріле поле, і не прикинути подумки, скільки було тут вогню, і скільки докладено було зусиль, щоб зупинити просування його по полю, і, головне, скільки добра було перетворено на попіл.

Він покликав було за собою і Юлію, але вона відмовилася й тільки переляканим і ніби застиглим поглядом дивилася з вікна машини на згоріле, але вже не чорне, а обвіяне вітром і сіре від сухої землі, що проступила тут і там, ячмінне поле.

Через усе це поле до самого краю, наскільки було видно з узбіччя, тяглася широка зорана смуга; вогонь, що дійшов до неї, вже не міг просунутися далі, і тому з другого боку зораної смуги стояв ячмінь, глянувши на який, Павло відразу ж визначив, що він був гарний і що пора починати косити його. Прикинувши, скільки ячмінь дасть намолоту і скільки радгосп не добере тепер зерна тут (чи свій, чи чужий, але згорів хліб, і це було головним для Павла), він подивився туди, де за крайкою згорілого ячменю, на згарищі, сновигали бульдозери й машини, розтягуючи обвуглені колоди й розчищаючи майданчик для будівництва нових складів, відгодівельної бази й комбикормового заводу.

Звідти, від бульдозерів, ішов чоловік до дороги із сажнем у руках і обміряв поле. І хоча з цим чоловіком нібито не було про що говорити Павлові, але він усе-таки почекав, поки той, закінчивши своє діло, підійде до узбіччя.

— Заміряємо? — Павло відчув — він повинен щось сказати, і ось сказав те, що й без того було очевидним йому.

— Так, — неохоче відповів той, записуючи в зошит, скільки сажнів він нарахував.

Потім він, не звертаючи уваги на Павла і «Запорожець» на узбіччі, попрямував до зораної смуги, щоб від неї почати новий промір, і вже не вздовж, а поперек поля, бо йому треба було вирахувати площу, з якої радгосп міг тепер одержати державну страховку за згорілий ячмінь.

Павло, поглянувши ще раз на згарище, повернувся до машини й, сідаючи за кермо, сказав тільки: «Як на Зеелівських висотах», — і, через те що Юлія не зрозуміла, до чого він сказав ці слова, вона здивовано, вражено й насторожено подивилася на брата.

XL

У лікарні, коли Павло і Юлія під'їхали до неї, ще тривала та тиха післяобідня година, коли і тяжкохворим, і одужуючим — усім належало бути в палатах, спати й набиратися сили. Сергій Іванович, який чекав Павла і найдовше від всіх прогулювався в саду, був останнім, кого сестра (і тільки після суворої розмови з ним) одвела в палату, і він як ліг на ліжку не роздягаючись, так і лежав, прислухаючись до всіх звуків, що долинали знадвору. Як будь-якій людині, що давно не бачила рідних, йому хотілося швидше зустрітись із шуряком, і він думав, що за часом (з тієї години, як подзвонив йому) шуряк уже мав би приїхати сюди; але його не було, і Сергій Іванович знову й знову стурбовано починав вираховувати, скільки годин могла забрати в шуряка дорога; і поки вираховував, хоч і хвилювався, ждучи зустрічі, непомітно для себе задрімав і заснув і тому не чув, як біля ганку лікарні зупинився Павлів «Запорожець».

Розбудила Сергія Івановича чергова сестра.

— До вас приїхали, — сказала вона.

І як тільки вона вийшла, не встиг Сергій Іванович поправити ковдру на ліжку і обмикнути й застебнути піжаму, як двері до палати відчинилися й першим, як він прямував коридором попереду Юлії, зайшов Павло. Засмаглий, аж чорний на тлі всієї лікарняної білості, занавісок, стін, дверей і білого халата, що висів на його плечах, з величезними й ще ніби чорнішими, ніж обличчя та шия, руками, які він зразу ж по-ведмедючому роз-

чепірів, щоб обхопити ними зятя,— він ступив було до Сергія Івановича з тим радісним почуттям, що приїхав до нього, що вже ніщо, здавалося, не могло ні зупинити, ні змінити Павлового настрою; але ту ж мить, як тільки відійшов від порога, одразу спинився, побачивши, що в Сергія Івановича не було руки й що замість неї звисав од плеча обрубок, міцно й акуратно перев'язаний широкими білими бинтами.

Для Павла це було несподівано, він не знав, що сказати, і розгублено дивився то на цей перебинтований обрубок, то на схудле обличчя зятя, якого він (хоч і знав, що в лікарню даремно не покладуть) не думав побачити таким. І поки він стояв, Юлія, яка тупцяла за його спиною і не знала, чому брат зупинився, обійшовши його, кинулася вперед, швидко й неспокійно і теж з радістю, що приїхала до чоловіка, вдивляючись в його обличчя й очі, не помічаючи ще від сліз, які заважали дивитися їй, того страшного, що мало жахнути її; та коли опинилася майже поруч із Сергієм Івановичем і коли той звично простягнув до неї руки — вона так само враз, як і Павло, побачила, що замість лівої руки в чоловіка був перебинтований обрубок, і так само, як і Павло, зупинилася, злякано і вмить просохлими очима дивлячись на цей перебинтований обрубок. Потім вона хитнулася, і Сергій Іванович здоровою рукою одразу ж підхопив її.

«Ну от, це все... так, тепер усе...» — подумав він. Він так чітко уявив, що могло зараз статися з Юлією, що всі колишні й болісні думки про себе й про життя, які з'являлися в нього тут, у лікарні, й гнітили його, були забуті, начебто їх і не було зовсім.

Побілілий як полотно, не стільки навіть від напруження, що тримає Юлію (і не стільки від болю, який віддавався в скаліченій руці, з якої ще не зняли шви), скільки від передчуття, що може втратити дружину, він майже крикнув на Павла: «Та допоможи ж!» — і обережно повів Юлію до стільця.

Вона була вся як нежива, коли її посадили біля стіни, і все так само сухими й ніби застиглими очима дивилася на чоловіка; на її повному й блідому обличчі був ще жах першої миті, коли вона побачила перебинтовану руку, але разом з тим було помітно по зміненому відтінку шкіри на обличчі й шиї, що життя поверталось до неї; і Сергій Іванович, котрий послав був Павла по чергову сестру, зупинив шуряка.

Він зовсім не був ще певен, що все обійшлося і небезпека минула, але вже відчував, вдивляючись в обличчя дружини, що перевал, який треба було подолати йому, лишився начебто вже позаду і тепер треба тільки уважніше стежити за дорогою, щоб не посковзнутися й ненароком не впасти.

— Ну? Краще? — сказав він. — Може, вікно ширше відчинити?

Він підійшов до вікна і навстіж розчинив його. Потім повернувся до Юлії і сів на стілець, що стояв біля неї. Крім цих слів: «Ну? Краще?» — і крім того, що він іще раз запитав, чи не покликати все-таки чергову сестру й не попросити в неї чогось заспокоїливого (на що Юлія заперечно похитала головою, ніби вона боялася тепер відпустити від себе чоловіка), Сергій Іванович нічого більше не говорив поки що; він розумів, що марно було втішати Юлію, що треба дати їй заспокоїтися й що тоді все обійдеться само собою; його лякали її сухі очі, і, коли нарешті він побачив, що вони нібито зволожніли, відчуття, що перевал залишився позаду, остаточно утвердилося в свідомості Сергія Івановича. Він запропонував вийти всім у сад і посидіти на лавці, бо там, на його думку, прохолодніше, і коли проходили коридором, і коли спускалися по східцях ганку до піщаної доріжки й потім ішли по ній, Сергій Іванович весь час підтримував здоровою рукою Юлію, наче не він був хворий, а вона, і він обережно вів її до лавки. Павло йшов позаду, трохи відставши, і, може, тому, що він був здоровий і всі його думки були про життя, він не зовсім розумів того, що відбувалося з сестрою; йому здалося, що в неї та звичайна непритомність (бо дружина повинна жахатися й плакати за чоловіком), яка сталася б з кожною порядною жінкою, котра опинилася б на її місці; він бачив, що Юлія ніби заспокоїлася, і вже не хвилювався за неї, а переживав тільки за Сергія Івановича, який тепер, на думку Павла, був не робітник і не міг жити тим повним життям (як жив сам Павло), в якому головною радістю і задоволенням була сама можливість докладати до чогось силу, руки й розум; розум і сила ще залишалися в Сергія Івановича, але руки в нього не було, і він здався Павлові возом без передка, поставленим господарем укриватися пилюкою під повіткою. Йому шкода було зятя саме за цю його теперішню неповноцінність (ясна річ, у селянському ділі, бо Павло порівнював усе тільки з тим, що знав і що було його життям), і він з боєм дивився на нього.

— Ну, розкажіть, як ви живете? — одразу ж промовив Сергій Іванович, як тільки всі сіли в затінку на лавці, оточеній високими кущами відцвілого жасмину. — Як твої справи? — спитав він у Павла.

— Та які в нас справи? Ячмінь зібрали, завтра починаємо овес, а потім і озимину, — відповів Павло.

— Урожай як?

— Добрий.

— Як Наташа? — далі запитав він у Юлії, повернувшись до неї. — Пише? Ну що ти, — одразу сказав він, побачивши, що очі Юлії знову сухо й неспокійно зупинилися на ньому.

Він не знав, що з того дня, як поїхав у Пензу, не було жодного листа з Москви від дочки і що Юлія ще тиждень тому почала хвилюватися за неї. Сергій Іванович хотів зробити краще, бо розмова про дочку, він гадав, мала бути приємною для Юлії (та й самому йому хотілося дізнатися про Наташу, бо — особливо тут, у лікарні, — він простив їй), але вийшло, що зробив гірше, і, не зовсім розуміючи, чого Юлія так занепокоїлася, знову заговорив:

— Ну що ти? Ну так сталося... ну що ж тепер? Життя скінчилося? Ні. Все обійдеться, і все буде гаразд. Ти розумієш?

Він повернувся до Павла.

— Досі сам не можу зрозуміти, як так усе безглуздо в мене вийшло. Але ж і всидіти на місці, коли все горить навкруги, хіба всидиш.

— Що й казати.

— А тепер от...— Він ледь підняв перебинтований обрубок руки і підборіддям показав на нього.— Сьогодні збиралися шви знімати, і я б виписався. Я тільки через це й подзвонив тобі.

— Зняли?

— Ні. Днів через три хочуть, так що...

— Про що говорити, приїду.

— Зриваю я тебе.

— Про що говорити! Ти давай одужуй.

— Хіба що нова виросте...— Сергій Іванович посміхнувся.— Як там удома? Катя як, діти? — І в той час як він питав це, він дивився вже на Юлію і здоровою рукою обнімав її за плечі.

Павло почав відповідати щось на запитання Сергієві Івановичу, але, незважаючи на все бажання підтримати розмову, відчував, що не було що говорити йому; він нічого не міг пригадати особливого ні про Катерину, ні про дітей, які жили й жили день за днем, як жили завжди; і нічого особливого не міг виділити із своїх колгоспних справ — що коли робилося, те й бувало важливим; лише про Романа, коли згадав про нього, Павло говорив довго й жваво.

— Розуму немає, нетямущий, ні-ні,— сказав він наприкінці, бо нічого іншого до того, що колись було вже визначено ним, не хотів і не міг додати про сина.

— А чи не суворий ти з ним, Павле? — спитав Сергій Іванович.

— Яка там суворість, я ж тільки кажу, а як до діла — куди подінеш? Своя кров.

— Нікуди не подінеш, це так.

— Останню сорочку знімеш, а все їм.

— На жаль, твоя правда. Твоя правда,— повторив Сергій Іванович і подивився на Юлію, яка майже не брала участі в розмові,

бо ці слова, здавалося йому, мали бути куди зрозумілішими їй, аніж Павлові.

Від розмови про дітей одразу ж знову перейшли до загальної розмови про життя, і Сергій Іванович, хоч не хотілося йому нічого розповідати про Дорогомиліна, все ж таки не втримався й сказав, як його приїняв у Пензі, в домі колишнього однополчанина; потім розповів про Митю (і ще більше — про його батька, старшину Гаврилова, про якого приємно було згадати йому) і розповів про пожежу, як палало ячмінне поле, спалахували вогнем стоги сіна і яка заграва висіла над станцією.

І коли він говорив, то весь час намагався підсміюватися над собою і нахилився до Юлії, щоб підбадьорити її. Але Юлія, хоч як намагалася вона теж усмішкою відповідати чоловікові і хоч як їй хотілося підтримати загальний настрій, який створював чоловік і який полягав у тому, що нібито нічого незвичайного не сталося з ним,— вона не могла звільнитися від свого першого враження, коли ввійшла в палату й побачила перебинтований обрубок руки.

Вона почувала себе так, наче ковтнула якогось нестерпно важкого повітря і тепер, хоч як намагалася, не могла видихнути його, груди давило, і важко було дихати. Вона так само, як і Павло, не знала, про що говорити їй, бо ніяких особливих подій, крім поганих снів, що з першої ж ночі, як тільки Сергій Іванович поїхав до Пензи, почали переслідувати її, не було; але про сні, які були віщуванням (і ці віщування, вона бачила, збулися), вона не мала сили говорити чоловікові і знову й знову тільки дивилася на нього все тими самими сухими й нібито застиглими очима, що тепер не лякали Сергія Івановича, бо він уже звик до них.

ХІІ

Поки розмовляли, всім здавалося, що розмовляли про важливе, і всім начебто цікаво було слухати й говорити; та коли встали з лавки, щоб попрощатися, бо Сергієві Івановичу треба було йти вечеряти, а Павлові та Юлії їхати додому,— усім було чомусь ніяково, ніби говорили не про те, що було головним і про що треба було говорити їм. Особливо відчував це Павло, і відвертався, і силою знову примушував себе дивитися на зятя, коли той тряс його руку, і відчував це Сергій Іванович, який теж, прощаючись і з Юлією, і з Павлом, дивився повз їхні обличчя й плечі на доріжку, що вела до воріт і ганку лікарні. Було таке враження, начебто Сергій Іванович квапився попрощатися з ними і начебто

вони теж квапилися сісти в машину й поїхати, і всім було ще ніяковіше від цього.

— Заметушився я чомусь у житті,— одначе сказав Сергій Іванович те саме, про що він думав усі ці дні, поки лежав у лікарні, і що він не міг не висловити шурякові.— Здрібнів, забігався, і що ні крок, то в канаву, то в канаву. Від чогось я відстав і наздогнати не можу. Не можу, бо не знаю, що наздоганяти.

— Мудруєш ти.

— Ні-і.

— Мудруєш, а треба жити.

— Та я й живу.

— Мудруєш.

— Ні-і, Павле, ні-і! Ти приглянь за нею,— сказав він Павлові, коли Юлія вже сиділа в машині.

— Аякже!

Павло теж пройшов був до машини, але одразу ж повернувся й простяг Сергієві Івановичу згорток, в якому було все те, що він узяв з дому, щоб передати зятеві як гостинець.

— Що це? — спитав Сергій Іванович.

— «Столична», бери, згодиться.

— Горілка?

— Бери. Та не мудрий, а дзвони, як випишуть.

Тоді, як Павло говорив йому ці останні слова, Сергій Іванович майже не слухав його; здоровою рукою притискуючи згорток до себе, він дивився на Юлію, обличчя якої було добре видно в машині. Він знову помітив у її очах те, що налякало його в першу хвилину зустрічі, коли він у палаті підхопив падаючу Юлію; і знову те саме почуття, що він може втратити її, пройняло його. Він казав собі: «Не можна відпускати, треба зупинити машину й щось зробити, покликати сестру, лікаря, крикнути»,— але він нікого не кликав, не кричав, а тільки дивився на машину й на дружину, і, незважаючи на всі недобрі думки, які приходили до нього (і в які він усе-таки не міг повірити), він усміхався їй тією несвідомою, невиразною і немовби веселою, а насправді болісно-вмученою усмішкою, якою (як і за весь час зустрічі) хотів тепер, на дорогу, підбадьорити й хоч трохи заспокоїти її.

— Ти не хвилюйся!— все-таки крикнув він Юлії, як тільки «Запорожець» покотив у глиб вулиці.

Постоявши ще мить, поки дорога спорожніла, Сергій Іванович повернувся в палату— все в тому самому тяжкому настрої, як проводжав Юлію і Павла; та коли принесли вечерю, і коли зайшла чергова сестра, котра з вечірнім обходом ходила по палатах, і коли особливо прийшов хворий із сусідньої палати (цей хворий був старий чоловік, покладений з тромбом на носі)— весь ко-

лишній лікарняний світ з усіма своїми печальми, радощами, роздумами, і планами, і чеканням дня, коли можна буде замінити нарешті однотонну коричневу піжаму на штани, піджак і сорочку, поступово оточив і увійшов у Сергія Івановича.

Перед сном він знову згадав Павла та Юлію і, подумавши, як вони доїхали, довго потім перевертався на продавленому лікарняному ліжку.

Всю дорогу назад Павло їхав мовчки.

Коли проїздили Каменку, ще тільки вечоріло; коли ж під'їздили до Мокші, було вже темно, і Павло ввімкнув фари.

Як і вдень, коли він з Юлією їхав по цій грейдерній дорозі, і праворуч, і ліворуч од неї видно було на полях ті самі комбайни й вантажні машини, які возили на токи зерно; і курява, яку вони здіймали і яка схожа була тепер, у вечірніх сутінках, на білий туман, так само відносилася вітром до стерні й копиць соломи.

Комбайни й машини працювали тепер уже із ввімкнутими фарами, і по всіх узгір'ях, що бігли до темного обрію, світилися вогні, які рухалися, зупинялися, пригасали й знову спалахували й рухалися; і звідти, від вогнів, з віддалених і ближніх пшеничних клинів, віяло тією самою сушею, теплом, і Павло уловлював запах зерна, полови, і через те, що він був не в полі, де сьогодні почали брати великий хліб, як думав він, і де треба було бути і йому, а їхав у машині, повертаючись з не потрібної для нього поїздки (Сергій Іванович знов здавався йому тим зайвим навильником сіна на возі, на який треба було тепер постійно озиратися), Павло був невдоволений і почував себе так, мовби марно й безглуздо було витрачено ним не час, а гроші, які тепер, коли він готувався відправити Бориса до Москви (й треба було ще зустріти старшого сина з дружиною і справити їм весілля), були особливо потрібні йому в спільному сімейному житті.

«Мудрує... а чого мудрує?» — думав він про Сергія Івановича, вкладаючи в ці слова все те, що знав про нього; і тому, що так думав,— зрідка і невдоволено поглядав Павло на сестру.

Притулившись головою до дверцят, вона, здавалося, дрімала; очі в неї були заплющені, і тіло похитувалося від поштовхів і руху машини.

Уже майже перед в'їздом у село, вирішивши, що сестрі може надути в голову, Павло зупинив машину, щоб підняти скло з того боку, де сиділа Юлія.

— Ану, посунься трохи,— сказав він, простягаючи руку.— Ти що, спиш? — повторив він, не почувши відповіді.

Він нахилився, щоб намацати пальцями важіль на дверцятах, яким піднімалося скло, і зачепив плече і руку Юлії; і ру-

ка її дивно зісковзнула з грудей і як нежива звисла вздовж тулуба.

— Юлю, ти що? Юлю? — промовив Павло, відразу зрозумівши, що з сестрою скоїлося щось.— Юлю!

Вона була ще жива, коли він термосив її; та коли, в'їхавши в двір і покликавши на допомогу Катерину, відчинив дверцята — з машини на руки йому вивалилося важке й уже безживне тіло сестри.

А через день, коли небіжчиця, обмита й прибрана, лежала в труні, а Павло знову мчав у Теплі Хутірки, щоб привезти Сергія Івановича на похорон, Катерина одержала телеграму (адресовану Юлії): «Мамо кома приїздіть терміново— Наташа».

КНИГА ДРУГА

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Весна по всій середній смузі Росії у шістдесят шостому році була тепла й рання. Уже в перші дні березня почав осідати сніг, і десь посеред місяця поля вкрилися чорними лисинами, очистилися від намерзлого льоду дороги й по узбіччях раптом невловно й ніжно полізла трава. У квітні пройшли зливи, і перед Травневими святами і особливо після свят усе довкола було зелене, сади відцвіли й над березовими гаями вже не нависали вранці бужкові серпанки; настала пора польових робіт і пора туманів, які, збираючись ночами в ярах, над низинними луками й річками, розповзалися потім по полях і нивах, ховаючи трактори, що працювали на них. Весна радувала й квапила сільських людей, викликаючи почуття заклопотаності й надії, що їхню працю восени буде винагороджено з тією самою щедрістю, з якою вони тепер (як і завжди велося в селянина) бралися за діло; незважаючи на наукову організацію праці, незважаючи на щоденні зведення погоди, на настанови та рекомендації, які спускалися згори, що, зрештою, давно вже було для них справою звичною і природною, ранками їх піднімала та сама сила життя, яка піднімала селян у всі минулі часи й виводила в поле. Ця сама невивгубна селянська сила будила вранці й старого Якіма Сухогрудова, вітчима Галини, колишньої Арсенової дружини. Як усі старі люди, Сухогрудов спав неспокійно й мало і з першими ознаками світання, тільки-но у вікні починало світліти, взував чоботи, вдягав хутряну безрукавку й виходив на подвір'я.

За городом одразу ж відкривався яр, і за яром виднілося поле озимої пшениці. Коли, пройшовши стежкою по городу й забризкавши чоботи рясною росою, Сухогрудов підходив до яру, яр, наче молоком, був ще заповнений густим білим туманом. Він спускався в цей туман, потопавши спочатку по груди, по плечі, потім з головою ховаючись у ньому, і в той час як виходив на протилежний

бік, ранок уже був о тій порі, коли ось-ось бризне сонце, і по всьому озимому клину, який збігав до пагорка, мов іній на малахитовій зелені, світилася роса. З яру, ніби з чаші, випліскувався туман і, перекочуючись клочкуватими й поріділими пасмами, застилав поле. Туман цей то відставав, то наздоганяв Сухогрудова, і йому було приємно то знову заходити по пояс у це біле молочне море, то виходити з нього; одяг поступово ставав вогким, але під хутряною безрукавкою було тепло, сухо, як тепло й сухо було ногам у чоботях, і це відчуття тепла, й відчуття свіжості нового ранку було таке сильне і так збуджувало його, що йому здавалося, ніби не тільки не було, а й не могло бути нічого кращого, ніж ці світанки, які народжувалися в білому тумані, ніж хліба, вкриті росою, пагорок, березовий гай, що біг аж до дороги, і сама дорога, і бурякове поле за нею, і село, хати якого теж то поринали по вікна в туман, то очищалися від нього, і тоді немов оголені чорніли серед загальної зелені городів і дворів їхні постарілі й потемнілі рублені стіни.

Старий підходив до дороги й потім повертав назад, і цей зворотний шлях був йому теж приємний. Сонце вже на долоню висіло над обрієм, і можна було, злегка повернувши голову, підставити обличчя під його яскраве проміння, яке зігрівало все навкруги. Туман рідшав, і крізь нього прозірало уже дно яру із струмком та загатами й круглими, як величезні білясті валуни, кущами шелюги; сонце підсушувало росу, і звідусіль підіймалися й густо текли пахощі землі, трави, дощів і близького літа. Сухогрудов зупинявся, дивився й знову йшов — усе вздовж того самого клину озимої пшениці, і думки, які виникали в нього, були незвичними й збуджували почуття, ніби мета, до якої він постійно поривався, метушачись, переживаючи і проводячи безсонні ночі (мета, в якій були — і просування по службі для себе, і загальне добро для людей, як він розумів це добро), не мала смислу і була лише нашаруванням, як підсохла кора, що падає з дерев, і що в житті з його нескінченим продовженням є інша, своя мета і свої сили, які дають йому оновлення. Думки ці були від старості, і Сухогрудов розумів це; але, розуміючи, охоче віддавався їм, знаходячи заспокоєння саме в тому, що життя нескінченне, що все в ньому співпричетне і що саме тому, що співпричетне, смерті як небуття, мабуть, немає, а є тільки безперервне й кероване природою відродження.

Йому ще хотілося пожити й хотілося діяльності; але водночас він відчував, що був безсилий, і бачив, що його діяльність була обмежена лише можливістю розмірковувати й неможливістю впливати на хід загальних подій, які відбувалися поза його домом. Він гуляв ранками, бо знав, що ці прогулянки були потрібні

для здоров'я; він тепер економив у собі життя й робив це тим старанніше, чим ясніше усвідомлював, як часто марно, нерозважливо й безглуздо розтрачував його.

У нього була квартира в Мценську, куди він перебирався тільки на зиму, в міцні морози, або коли запрошували на пленум райкому чи на якусь конференцію, на якій просили виступити його; решту часу безвиїзно жив у цій маленькій — на дванадцять дворів — умираючій Поляновці, яку в окрузі давно вже не називали селом, а вважали лише дачним виселком, де доживали свою старість колгоспники, що вийшли на пенсію, проте не захотіли переселятися на центральну садибу. Оточена нивами й перелісками, Поляновка лежала мов острівець серед величезного простору хлібів; землю навколо неї орали й засівали механізатори з сусіднього великого села Курчавіна (де саме й була центральна садиба колгоспу), а тут, у Поляновці, не було ні магазину, ні школи, ні сільради, ні навіть бригадного стану; лише в домі Сухогрудова стояв телефон, який провели йому за особливим розпорядженням як колишньому відповідальному працівникові району. По ньому можна було поговорити з Мценськом, Орлом, викликати лікаря з Курчавіна, але Сухогрудов рідко користувався ним; телефон потрібен був йому тільки про всяк випадок, щоб не втрачати зв'язку з тим світом, якому віддано було так багато душевних і фізичних сил і який, починаючись за городом, простягався до Москви і далі, куди вели дороги війни. Він постійно відчував цей світ і жив у ньому; і так само, як у минулі роки, постійно відчував бажання звільнитися від нього; йому не вистачало тиші й розміреності життя (чого завжди не вистачає сільським людям, що відійшли від землі й плуга), і Поляновка була тим місцем, де було тихо, уранці з неї не вигонили череду, бо тут було всього кілька корів, яких пасли на межі між гаєм і полем, припинаючи на довгих мотузках до кілків, було кілька кіз, яких теж тримали на припоні, щоб не витолочували посівів, і лише кури вільно розгулювали по дворах, за дворами й по вулиці і завзято греблися в старих купах гною. Тільки раз на рік прибував з Курчавіна трактор, щоб зорати навесні городи, та час од часу навідувався листоноша на велосипеді, привозячи газети й листи. Але посеред літа, коли надходила пора відпусток та канікул, Поляновка ненадовго оживала. До батьків приїздили діти, що жили в містах, і привозили своїх дітей, яких іноді залишали до осені, аж поки не наставав їм час іти до школи.

До Сухогрудова теж приїздили його численні знайомі, друзі й родичі; і не тільки щоб провести літо на повітрі й відпочити; коли він ще працював, він допомагав багатьом, і вони тепер з поваги навідували його й жили довго, так що в домі Сухогрудова,

хоч як він прагнув самотності, майже завжди було людно. Йому подобалося, що родичі й друзі не забували його, але разом з тим він часто страждав від цього багатолюддя; і тоді йшов у поле, де, залишаючись наодинці з собою, міг вільно думати й оцінювати те, що було й що не було зроблено ним за прожите життя.

Поляновка була його рідним селом, і дім, у якому він жив, була батьківська хата, піднята тепер на фундамент, підновлена, розширена й надбудована; в ньому було досить кімнат, щоб жити й приймати гостей, особливо влітку, коли опоряджався весь неопалюваний узимку верхній горіщний поверх, обладнаний під житло. Було ніби безглуздо — в умираючому селі відбудовувати такий дім; але для Сухогрудова усе це мало свій сенс, він хотів ще пожити, і він твердо знав, що пожити зможе тільки тут, у Поляновці, за тридцять кілометрів од Мценська й од магістрального тракту, що з'єднував Сімферополь з Москвою; він не слухав порад, які давали йому, і після першого ж проведеного в селі літа сміявся в душі над тими порадами. «Та чи знаємо ми, що найбільше потрібно людині для життя й щастя?» — думав він. І він доходив висновку, що життя й щастя людині потрібно саме це, як він жив тепер, а не те, що він шукав і що багато людей шукають і хочуть мати від життя.

Уся багаторічна діяльність Сухогрудова, поки він був секретарем райкому, була спрямована на те, щоб зміцнювати колгоспні господарства й поліпшувати життя колгоспників; він робив усе, щоб старе хатне село замінити новим, в якому було б світло, простору й чисто, як у місті; але тепер, коли він бачив плоди своєї праці (одні села, як сусіднє Курчавино, розбудовувалися й розросталися, інші, як Поляновка, старіли й умирали), коли він дивився саме на вмираючу Поляновку, почуття, що було щось непродумане в тому ділі, яке він робив, охоплювало його. Йому здавалося, що разом із старими хатами й з усім тим важким селянським життям, за яким нічого було шкодувати, йшло в небуття щось іще, близьке йому (близьке кожній російській людині), що зв'язувало його корінням із землею, з усім тисячолітнім життям народу, про яке він знав з книжок, але яке тут, у селі, було немовби живе в усьому, на що він дивився. Коли він проходив мимо зарослого бур'яном фундаменту колишньої церкви, він одразу згадував, що навпроти церковної брами був майдан, і що цей майдан був центром села, і що селяни, які їхали з інших сіл у Мценськ, спиняли підводи на цьому майдані, і тому він завжди був вищерблений копитами, і на ньому завжди було видно об'їдки сіна й кінські кізяки, що грудками застигали зимою на втопаному й укоченому санним полоззям снігу. Він не думав, чи добре було тим селянам, чого вони їхали й що змушувало їх спинятися в Поля-

новці; він уявляв тільки майдан з кінськими кізяками та об'їдками сіна на снігу й відчував, що за цією знайомою йому картиною стояло життя, яке десятиліттями повторювалося з року в рік, і що тепло того життя тепер віддавалося в ньому й зігрівало його. Те саме відчував він, коли дивився на спорожнілі й напівзруйновані комори, які були ще не всі спалені й виднілися то там, то тут по селу, і коли дивився на Поляновку здаля; це саме почуття до зникаючого селянського життя з'являлося в ньому і в ті хвилини, коли він раптом згадував перші хлібні обози з колгоспним зерном, як вони засніженими путівцями тяглися до мценського елеватора і як ті ж споконвічні селяни, що називали себе колгоспниками, здавши зерно, годували коней і грілися коло розпалених вогнищ; він звертався тепер до життя і сприймав його уже не з погляду найближчої історії та активної участі в ньому, а з іншого, коли життя, особливо сільське, уявлялося йому лише з того боку, з якого воно завжди здавалося і довго ще здаватиметься привабливим людям.

II

Сухогрудов не міг сказати, чи був він щасливий у сімейному житті, чи ні; він пережив двох жінок і жив тепер з третьою, здавалося, перенісши на неї усю свою запізнілу відданість сім'ї і домівці.

Від першої дружини, дочки старого орловського більшовика-підпільника, залишився в нього син Дементій. З другою, мценською вчителькою (матір'ю Галини), зійшовся ще до війни і дожив з нею до своїх кращих днів, коли був обраний першим секретарем райкому. Третя була колишня дружина добре знайомого йому директора радгоспу, яка овдовіла саме того року, коли Сухогрудов пішов на пенсію; за старою пам'яттю про її чоловіка він провідав Ксенію Олександрівну; потім заїхав удруге і втретє, а коли перебрався в Поляновку, несподівано для знайомих і родичів привіз її до себе й одружився з нею.

У Ксенії було дві дочки, які рано і вдало вийшли заміж і жили окремо від матері: одна, менша, — у Мценську, друга, старша, — на Обі, в Західному Сибіру, куди повіз її чоловік, молодий інженер-мостобудівник. Від старшої надходили листи; з меншою Ксенія бачилася постійно, заходячи до неї кожного разу, коли приїздила щось купувати чи в якихось інших справах у Мценськ. З Курчавіна до міста вона завжди добиралася автобусом, а до Курчавіна треба було йти пішки — чи обхідним через ліс путівцем, чи навпростець стежкою, яку, незважаючи на щорічні заборони курчавінського голови, протоптували старі поляновські колгоспники.

Ксенія була майже на десять років молодша за Сухогрудова, була весела, хазяйновита й добра — з тих жінок, які, не звідавши замолоду глибоких і сильних почуттів, усе життя потім живуть, певні, що почуттів таких у природі не існує, а є тільки взаємна відданість людей одне одному, дітям, речам, домівці. Вона вміла добре готувати, любила, щоб у кімнатах було світло й чисто, і ставилася до чоловіка так само, як ставилася до речей — до пледа, килимів, які щодня чистила й витрушувала, до шкатулки, ваз і статуєток, з яких витирала пил; чоловік (у тій несвідомій відданості йому, яку вона, щоправда, постійно відчувала до всіх речей в домі) сприймався нею як безумовна й необхідна складова частина її життя, і його відсутність була б для неї як відсутність однієї спиці в спільному обертвовому колесі. Їй здавалося, що вона була центром сімейного життя й керувала чоловіком та дочками, тим часом як насправді всі вони керували нею, не помічаючи того, і були задоволені й щасливі. Без будь-яких видимих її зусиль (вона, по суті, тільки готувала і прибирала за ними) дочки вивчилися і влаштувалися в житті; без тих же видимих її зусиль у домі завжди щось поновлювалося, щось купувалося, і Ксенія з такого свого життя засвоїла, що на всяке бажання потрібен тільки час і що рано чи пізно, але все приходить і робиться само собою і не треба нічого підштовхувати й квапити. Цей лад думок, і любов до своїх речей, і своє сприйняття життя вона цілком перенесла потім у дім Сухогрудова, не змінивши жодної звички, і колесо, яке ніби зупинилося після несподіваної смерті чоловіка, знову було тепер повне спиць і оберталося для Ксенії з тією самою швидкістю і так само нечутно й рівно, як воно оберталося для неї усі довгі попередні роки. До пледа, килимів, шкатулки і ваз, з якими вона не могла й не хотіла розлучатися, додалася та сама річ, якої не вистачало, — чоловік, Яким Сухогрудов, — за якою теж треба було стежити і доглядати, і вона просто і зі звичним бажанням одразу ж узялася за діло. Завдяки м'якому характеру й домовитості вона швидко подружилася із Степанидою, сестрою Сухогрудова, яка овдовіла ще під час війни й жила в Поляновці (друга його сестра, Уляна, жила в Курчавині), і обидві жінки метушнею, розмовами й нескінченними чаюваннями робили домівку сповненою життя. Вони були схожі одна на одну в бажаннях і звичках, і відрізняло їх, здавалося, тільки те, що Степанида завжди вдягалася по-сільському, у кофти й спідниці, які були їй широкі й довгі; на худих, як у сухогрудовській породі, її плечах усе висіло, і не було видно ні стегон, ні грудей, усе було плоске, і на цій плоскості вирізнявся тільки сірий лляний вишиваний фартух, з яким вона, здавалося, не хотіла розлучатися навіть уночі. А Ксенія мала сільський вигляд лише в ті дні, коли

вдома йшло велике, як вона казала, прибирання; весь інший час носила хоч і не дуже дорогі, проте ошатні халати, які були теж часто довгі й великі їй, але вони надавали всій її уже помітно постарілій, однак досить ще округлій постаті чогось дачного, панського, і це було таким природним у ній, що всім у домі здавалося — і гостям, які приїздили, і Сухогрудову, і Степаниді, — що саме так і має бути і що було б незрозумілим і неправильним, якби все було інакше. За Ксенією стояло минуле (її життя за директором радгоспу), яке постійно відчувалося в ній; за Степанидою не було такого минулого (її чоловік, що не повернувся з війни, завжди був у колгоспі конюхом), і їй нічого було протиставити Ксенії; і, можливо, через те за спільною мовчазною згодою їхня праця в домашньому господарстві поступово розподілилася так, що чорна і важка робота більше діставалася Степаниді, наче була звичнішою їй, а що легше й чистіше, виконувала Ксенія. Але їхні інтереси цілком, здавалося, збігалися щодо голови дому — старого, обтяженого думками й різними, не зрозумілими ні Ксенії, ні Степаниді турботами. Він ніколи не казав домашнім, що його несправедливо усунули від справ; але саме домашні більше, ніж будь-хто, знали й відчували це, особливо Степанида, яка і раніше, і тепер, коли Яким був на пенсії, захоплювалася братом, бачачи в ньому те найвище вміння розуміти життя й жити в ньому, яке, як вона вважала, дається не всім людям, і благоговіла перед ним.

Господарство в Сухогрудових було невелике, вони держали тільки курей та кабанчика, якого годували хлібними відходами. Але, незважаючи на це мале господарство, роботи вдома завжди було багато: кожного ранку треба було бігти по молоко, ставити самовар, потім іти в Курчавіно за продуктами, а коли приїздили гості, годувати їх і ходити коло них, і все це лежало на Степаниді та Ксенії. Їхнє життя не те що було обмежене колом домашніх справ, але просто щоденні клопоти не давали їм можливості вийти за межі цього кола й поглянути на світ, тим часом як Сухогрудов, звільнений від подібних домашніх справ, був начебто постійно поза цим окресленим колом, і його думки були приковані до того руху, який тепер, коли він не працював у райкомі, відбувався в різних шарах життя народу й держави.

III

Щороку, тільки-но закінчувалася сівба (і поки не починався сінокіс), керівники району скликали велику нараду партійного активу. Партактиву звичайно передував пленум райкому, на якому розглядалися всі ті питання, які потім виносилися на загальне

схвалення. Такий порядок існував давно — і до Сухогрудова, і коли він стояв на чолі райкому, і після, бо не можна було не обговорювати підсумків сівби й ще більш неможливо було не поговорити про завдання на майбутнє. Добре знаючи цей районний уклад життя, Сухогрудов готувався наприкінці травня їхати у Мценськ (він усе ще був членом райкому) на пленум і партактив. Ці наради нічого не давали йому; він тільки почесно сидів і слухав, як виступали інші, і здебільшого був невдоволений і виступами, і рішеннями, які приймалися; але, незважаючи на те, що йому не подобалося, як проводилися тепер ці заходи, і, повернувшись у Полянку, звичайно він казав, що ніколи більше не поїде на них,— як тільки наставав час, починав хвилюватися, чекав телефонного дзвінка й був роздратований, коли дзвінок кимось і чомусь відкладався з дня на день. У кулуарній метушні нарад була частка його минулих справ, і, торкаючись їх, він ніби знову прилучався до того світу подій, без яких, коли б вони не продовжувалися для нього в спогадах, не міг би уявити свого існування; він любив це багатолюддя й багатоголосся, коли з'їздилися голови колгоспів, парторги, директори радгоспів, кожен був особистістю, кожен — зі своєю впевненістю, зі своїм словом, і всі разом створювали загальну атмосферу нездоланної сили. «Ні, з таким народом можна гори перевертати»,— завжди думав Сухогрудов, дивлячись на них. І те, що він багато років стояв над ними, саме над цим народом, з яким можна перевертати гори (і свідомість, що сам був з цього народу), певним почуттям сповнювала його.

Напередодні відкриття пленуму Сухогрудов, збуджений і, як завжди, поважний, разом із Ксенією приїхав у Мценськ.

Увійшовши в квартиру, він подзвонив по телефону, кому вважав за потрібне, і відповів на дзвінки, зроблені йому; потім, трошки перепочивши з дороги й пересядгнувшись, пішов провідати свого давнього приятеля — колишнього редактора районої газети Іллю Никаноровича Кузнецова, котрий після перенесеної важкої операції (видалення жовчного міхура) був ще кволий і побоювався виходити з дому.

— Живий? — сказав Сухогрудов, слідом за Іллею Никаноровичем заходячи до кімнати й дивлячись на його худі, обвислі плечі.

— Жива ще стара гвардія,— озвався той, не озираючись і тягнучи ноги по паркетній підлозі.— На пленум?

— Так.

— Добре, що зайшов. Мої всі у справах, нікого. Чай поставити?

— Ні, я тільки побачитись.

Вони сіли — Сухогрудов у крісло, Ілля Никанорович на дивані — і з хвилину, перш ніж почати розмову, дивились один на

одного. Зморшкувате обличчя Іллі Никаноровича було все освітлене і особливо вражало вимученою худорбою. В колись голубих, а тепер побляклих, як вицвілі занавіски, його очах, здавалося, була тільки свідомість приреченості, і в жовтих напливах шкіри біля очей, на щоках і коло підборіддя ще зберігався біль, який, видно, і після операції усе ще виснажував його. «Здав, як здав,— подумав Сухогрудов, пробігши поглядом по цьому змученому обличчю.— А для чогось же жив, метушився, чогось домагався». Ця думка, яка не раз раніше виникала в Сухогрудова щодо себе, була тепер така наочна й така по-селянському проста, що він, здригнувшись, озирнувся. Він пам'ятав Іллю Никаноровича в різні роки важкого районного життя, і пам'ятав завжди в ділі; усі ті ниви, мимо яких Сухогрудов проїхав сьогодні від свого села до Мценська, й усі інші, що лежали на тридцять-сорок верст навколо Мценська,— всі були сходжені Кузнецовим за його тривалу службу на посту редактора районної газети; він був одним з тих районників, які безвідмовно віддавалися роботі, які, надівши чоботи, ватянку й брезентовий плащ з відлогою, цілу осінь і зиму потім кочували по селах, відправляючи хліб на елеватори, виступаючи на зборах і розпалюючи в людях ті вогники надії, які повинні були розгоратися й підтримувати в них віру й життя. Про цих районників тепер забували, іноді підсміювалися з них, а Сухогрудов тяжко переживав таке ставлення й забудькуватість людей. Він казав собі, що не можна так судити про минулі сільські справи, що не було ніколи сільського питання окремо, як його намагаються подати тепер, а було життя, були десятки обставин, які диктували рішення. «Ач розумники,— думав він,— а розуму того, як у кога: захотів їсти — аж заходиться муркотінням, геть ноги зітре, а набив пузо — знати нічого не знаю». Як струми, що потекли від коріння до листя, ворухнувся і обпik Сухогрудова цей давній затаєний біль, поки він дивився на колишнього редактора районної газети. Він не відокремлював себе від того, що думав про нього; так само, але, можливо, трохи в кращих умовах мотався він по району від господарства до господарства й був тим же районником — в усьому доброму розумінні цього слова, яке вкладали в нього люди сорокових і п'ятдесятих років; так само тижнями не роззував чобіт і не бачився з сім'єю і домівкою, і тільки коли останні обіцяні понад план центнери зерна доставлялися на елеватор, дозволяв собі попаритися в лазні, відпочити й відіспатися для нових і нескінченних районних справ. На його сухорлявому й теж зморшкуватому, як і в Кузнецова, обличчі були сліди усіх тих важких минулих літ. У Сухогрудова теж був не зовсім здоровий вигляд, та в порівнянні з Іллею Никаноровичем здавався бадьорим, і в рухах, у погляді і в тому, як сидів, прямо,

не спираючись на спинку крісла, було ще щось від колишньої рішучості та волі.

— Районники ми з тобою,— сказав Сухогрудов,— старі, доживаючі районники.

В куточках тонких і сухих його губ спалахнула усмішка, з якої одразу ж можна було здогадатися, від чого вона.

— А що районники? Що районники? Про нас іще скажуть добре слово, повір мені, про нас іще згадають,— з тією жвавістю, наскільки дозволяв йому хворобливий стан, заперечив Ілля Никанорович, який знав думку Сухогрудова і не вперше заперечував йому.— Я пишаюся й не шкодую, чому віддав життя, так-так, віддав,— повторив він.— А признайся все-таки, славні були справи, славно ми попрацювали, га?

Сухогрудов наче не чув цього запитання; він дивився на полиці з підшивками газет, що висіли на стіні поряд з диваном, і при слові «справи» встав і підійшов до них.

— Зберігаєш? — Примруженим ящірним поглядом обмацав він старі й жовті згортки газет.

— Зберігаю.

— Так, може, ти й маєш рацію,— сказав Сухогрудов, повертаючись і сідаючи в крісло.— Ти як почуваш себе? Що лікарі кажуть?

— Я тепер, Якиме, як затаврований кінь,— відповів Ілля Никанорович. Ці слова він, видно, не раз повторював різним людям і тому не всміхнувся, вимовивши їх зараз Сухогрудову; тільки ледь нахиливши голову, подивився на те місце під правою рукою біля пояса, де були і ще й досі непокоїли його сховані тепер під сорочкою і домашньою курткою рожеві й тверді шви, що ледь-ледь затяглися після операції.— Зі мною тепер клопоту, як з малою дитиною: туди-сюди походив — і за кашу, туди-сюди обернувся — і знову що-небудь пожувати треба. Дрібне харчування і якнайсуворіша дієта, отож від'їв і відпив я своє.— І він знову скоса глянув на те місце, де під сорочкою були післяопераційні шви.

— А що ж лікарі?

— Кажуть, стрілка вгору...

— Це головне.

— А ти як?

— Тягну, Никаноровичу, тягну, не здаюся. І не збираюся поки що здаватися.

— Позавчора заходив до мене Борисенков,— знову почав Ілля Никанорович, заворушивши бровами на змарнілому зморшкуватому обличчі, як він робив завжди, перш ніж висловити те, що непокоїло його. Борисенков завідував одним з відділів

райкому — і при Сухогрудові, і всі дев'ять років після нього — і вважався тим м'яким і гнучким, як кажуть про таких, працівником, які однаково добре можуть почувати себе за яких завгодно змін і з легкістю і витонченістю одразу ж спростовувати те, що стверджували вчора; і при всій цій своїй поступливості, вмінні ладнати з людьми вони не від того, щоб іноді попрацювати ліктями, щоб, відштовхнувши того, хто йде попереду, зайняти його місце. Про Борисенкова (хоч ніхто не міг нічого довести) ходили саме такі чутки, і тому, тільки-но Ілля Никанорович назвав його прізвище, Сухогрудов одразу ж насторожено нахилився до нього. — І чого, думаєш, приходив? Адже він даремно нічийого порога не переступить. А Галина пише? Як воно там, у Москві?

— А що?

— По-моему, Борисенков щось недобре дізнався чи то про неї, чи про її сина.

— Дурниці, — заперечив Сухогрудов, відхиляючись і не бажаючи говорити про падчерку.

Розмова про неї й раніше завжди була неприємна йому тим, що Галина поставала в його очах невдахою, а він терпіти не міг невдах. «Невдаха тільки той, у кого ні розуму свого, ні кмітливості, — вважав він. — А вже коли його немає, сусідського не вкладеш». Він був проти її розлучення з першим чоловіком, від якого в неї саме й лишився син Юрій, був проти, коли вона виходила за Арсена, бо не відчув у ньому ні політика, ні чоловіка, але потім так само заперечував, коли Галина розлучалася з ним, і говорив їй, що не можна кидатися від одного до другого і третього, а треба влаштовувати життя; йому зовсім незрозуміло було, чому вона після розлучення зосталася в Москві, де не було ні рідних, ні знайомих, ні досить міцних зв'язків у нього, її вітчима, щоб допомогти їй, і чому не повернулася у Мценськ, де він розкрив би перед нею багато можливостей. Листів він давно не одержував від Галини, але з усіх тих попередніх, які були скупі на різні життєві подробиці, знав, що Юрій кілька разів намагався покинути школу, сваволив і що взагалі Галина змушлася з ним.

— То що ж він дізнався? — все ж таки не витримав і спитав Сухогрудов, знову нахилиючись і вдивляючись в побляклі й стомлені вже від розмови очі Іллі Никаноровича.

— Я сказав би, але ж він не та людина, щоб вибівкати. Під нас колупати — що? Ми й так на краю. Але цей мерзотник не може без капості. Стривай, стривай, — додав він, — ти далеко від районного життя, я тут ближче і дещо бачу й розумію.

Те районне життя, на яке натякав тепер Ілля Никанорович, було звичайною райкомівською обстановкою перед пленумом, коли готувалися затвердити нового першого секретаря райкому (попередній, який свого часу змінив Сухогрудова, йшов на підвищення в область), і навколо можливих кандидатур на цей пост точилися різні балачки «за» і «проти».

— Кого в перші мітять, знаєш? — спитав він.

— Ні.

— Лукіна.

— Івана, чи що?

— Саме його!

Для Сухогрудова те, що він почув (Лукін був першим чоловіком Галини), було настільки несподіваним, що він одразу не знайшов, що відповісти Іллі Никаноровичу, який хворобливо дивився на нього.

— Ну й що, — нарешті сказав він, — діло минуле.

— Минуле, сьогоднішнє — важливо приліпити горб, а потім іди розбирайся. Я не знаю, як ти зараз ставишся до Івана, але, по-моєму, ти завжди раніше підтримував його.

— Як родича? — Сухогрудов усміхнувся.

— Як родича мав би придавити його за Галину. А ти не придавив, і це так тоді запам'яталося людям. Мені, ти знаєш, ніякої користі від Лукіна. Сват, брат, племінник там по двадцятій лінії — усе це дурниці, плюнув і розтер. Я й тоді, якщо пам'ятаєш, ані слова тобі. Але ж ми партійні квитки носимо! І я не можу байдуже дивитися, як ні за що й ні про що топитимуть людину. Ти не прогнав Борисенкова, а Іван прожене, і Борисенков це знає. І тому неодмінно постарается наклепати. А справа це нехитра: покинув дружину, сина, коли — не важливо, а важливі плоди сирітства: те-то, те-то і те-то... аморально, непартійно, нечистий у побуті, то чи може така людина вчити інших, як жити?

— Верзеш ти, Ілля. Це ми колись кожній анонімці кланялися, а тепер усе інакше.

— Ти певен?

— Родинні струни подзвонюють у тобі. Не чуєш? А я чую. Подзвонюють. Вони й тоді теж подзвонювали, так, так. А за Івана, правду кажучи, я радий. Він завжди мені здавався тямущим, і Галина зробила непоправну дурницю, що пішла від нього. Дурна, що скажеш? Нехай тепер покусає лікті.

— Чорт їм тоді перебіг дорогу, — сказав Ілля Никанорович, зморщивши лоба, ніби збираючись з думками, щоб заперечити Сухогрудову. — Може, в Галини справді якась неприємність?

— Яка в неї неприємність? З Арсеном не живе, що ще?

— А Юрій? Що вона пише?

— Нічого не пише. Було б, написала. Так що, думаю, дурниці все, що твій Борисенков хоче затіяти. А за Івана радий, в ньому щось вольове є, га?

«Щось від нас»,— мовчки поглядом додав він, і далі вдивляючись у стомлені очі Іллі Никаноровича.

IV

Вони ще поговорили про Лукіна й Борисенкова, і коли Сухогрудов зібрався йти, Ілля Никанорович здавався заспокоєним; та тільки-но за колишнім секретарем райкому зачинилися двері, всі побоювання знову мовби сколихнулися в душі Іллі Никаноровича, і він, підсвідомо притискаючи долоню до боку, де були післяопераційні шви, почав ходити по кімнаті. Він думав, що Борисенков неодмінно зробить капость, і шукав, як спинити його. Раніше Ілля Никанорович нізащо не дозволив би собі заступитися навіть за найближчого родича — так він розумів свою партійну принциповість; а тепер, старіючи, він став помічати, що ця принциповість нічого не додавала йому в житті й що, головне, ніхто нібито не дотримувався її. «Як усім, то усім, а як нікому, то нікому»,— просто й упевнено казав він собі тепер. Він, здавалося, радів тільки тому, що племінник виходив у перші; але разом з тим ця подія у свідомості Іллі Никаноровича постійно пов'язувалася з тими його домашніми справами, які, поступово накопичившись, починали вже обтяжувати його і вимагали розв'язання. Син збирався одружуватися, і треба було відділяти його й думати про квартиру; і треба було відділяти дочок, і влаштовувати їх, і робити ще десятки різних справ для родичів, яких у нього, як і в Сухогрудова, було багато і які і не просили, але, ясна річ, ждали від нього допомоги. «Добре, що сказав,— думав він, час од часу підходячи до вікна й зупиняючись перед ним.— Ось у кому, якщо вже нема користі, то її й нема». Він прочиняв стулку й нахилився, щоб побачити Сухогрудова, але в натопті, що безладно рухався пожвавленою вечірньою вулицею, не міг побачити його.

А Сухогрудов, вийшовши від Іллі Никаноровича, не одразу попрямував додому; минувши площу, він вийшов до будинку райкому, де давно вже нікого не було, і, з хвилину постоявши перед знайомим ганком, тією самою дорогою через площу пішов додому. Розмова з давнім хворим другом не залишила в ньому якогось одного певного почуття, і Лукін, і Борисенков не цікавили його так, як вони цікавили Іллю Никаноровича; з багатолітнього партійного досвіду він знав, що коли обком затвердив

якусь кандидатуру, тим паче на пост першого секретаря райкому, то змінити це рішення ні Борисенкову, ні комусь іншому не вдасться. «Досадити можуть, не більше»,— гадав він. Але міркування про Лукіна й Борисенкова наштотували його на інші, сумніші думки, і перше, що тривожило його, було питання про Юрія. З тієї дивної і часто незрозумілої причини, чим більше тепер Сухогрудов думав про нього, тим дужче переконувався, що Юрій, безперечно, щось накоїв і що Галина не написала тільки з гордості. «Уся в цьому»,— із звичайною неприязню до неї, якої Сухогрудов уже й не помічав і яка з роками накопичувалася й утверджувалася в його душі, подумав він про Галину. Він кілька разів мав намір поїхати до неї, але, поки збирався, бажання пригасало і розмова про поїздку відкладалася до наступного листа від неї. «Уся, вся в цьому»,— думав він далі, морщачись від того неприємного почуття, що так і не з'їздив і ні в чому не допоміг падчерці. Другим, що не тільки тривожило, а й дратувало його, були ті давні спогади, пов'язані з Лукіним, коли Галина вперше привела його додому і Сухогрудов, лише кілька хвилин поговоривши з ним, не те що залишився задоволеним зустріччю і розмовою (і вибором Галини), але в нього одразу склалася певна думка про молодого комсомольського працівника, що він розумний, чіпкий, практичний, може й хату поставити, й книжку написати, яка в нього рідко складалася про людей і яка потім трималася в ньому; і разом з тим як він солодкувато й глухо радів тепер злету Лукіна, він з більшою, ніж будь-коли, і принижуючою жовчністю думав про Галину. Всі колишні слова, які говорив їй, коли вона розлучалася з Лукіним, якими дорікав згодом, коли раптом виявилися перші неприємності з Арсеном, ладен був проказати їй різкіше і владніше, немов Галина стояла перед ним. Є люди, міркував він, які більше звертають увагу на те, хто що сказав, а не на те, хто що зробив; Галину він зараховував саме до тих, кому важливішим було слово, аніж діло. «А ти в суть, у корінь»,— суворіючи обличчям, повторював він начебто не пов'язане з тим, що тепер думав про неї, але що було цілком ясне йому і впливало з давніх і болісно пам'ятних для нього вчинків падчерки. Він ішов, не розглядаючись довкола, сухорлявий, високий і стрункий ще старий чоловік, і ця енергійна робота думки, яка відбувалася в ньому, саме й примушувала триматися прямо й молодила його. Він почував себе, як у минулі літа, сповненим життя; і хоч життя це було по суті колишніми й невіршеними сімейними незгодами, але Сухогрудов був у Мценську, а не в Поляновці, і міська обстановка, яка оточувала його, викликала в ньому саме це розбуджене відчуття діяльності.

Коли він підійшов до будинку, смеркало, і в кімнатах уже горіло світло. З тієї метушливості, з якою Ксенія відчинила йому двері, й з того, як удавано почала дорікати, що так довго затримався, він зрозумів, що в домі гості. Менша дочка Ксенії, дізнавшись, що мати у Мценську, прихопивши маленького сина Валерика, котрий тільки-но почав ходити, одразу ж примчала сюди і тепер від дивана, на якому сиділа, освітлена люстрою і щаслива своїм повненьким, одягненим у штанці з підтяжками сином, підштовхувала його до Сухогрудова, який увійшов і зупинився біля порога.

— Ой, як підріс,— промовив Сухогрудов.— Космонавт, що й казати, космонавт! — І він, нахилившись, нібито ласкаво погладив по білій стриженій голівці онука, що підійшов до нього.

Холодність, з якою він зробив це, передалася хлопчикові, і той, одступаючи від діда, потягся до матері.

— Ти чого до мене, ти до діда,— заговорила Шура (так звали дочку Ксенії), тим часом як Сухогрудов, обминаючи онука, прямував до своєї кімнати.— Ти до діда, до діда,— повторила вона, намагаючись затримати вітчима.

Шура була з тих голосистих, дурних і безтурботних жінок, які подобалися чоловікам саме своєю безтурботністю і які, увійшовши в дім, здатні одразу заповнити собою все і з природністю, начебто й справді всесвіт обертається навколо них, говорити й чинити відповідно до своїх швидкоплинних бажань і настрою; вона тепер раділа приїздові матері (щоб показати їй сина) і, віддаючись цьому почуттю, гадала, що так само, як вона, мали відчувати радість і всі інші, дивлячись на її сина. Для Сухогрудова вона була людиною чужою, хоч і вважалася (по Ксенії) падчеркою: він не любив її за метушливість і балакучість і називав подумки пустоцвітом; та коли порівнював її з Галиною, то дивним здавалося йому, що «ця — дурна, а щаслива, а та — ніби розумніша, а щастя немає». Чого так складалося в житті, було незрозуміло йому, але коли Шура з'являлася в них, вона щоразу захоплювала його своїм настроєм, і під кінець вечора він звичайно вже не помічав ні її безладної метушні, ні гучного голосу, ні того, як ставився до неї; всі вади її обличчя: ластовиння, що розпливалося від перенісся по щоках (вона була схожа не на Ксенію, а на батька), і вади її постаті; що стегна, що плечі були однакового розміру, і тісні кофточки, які вона носила, наче врзалися складками в здобне тіло,— ці вади не тільки не помічалися, а, навпаки, ніби надавали їй якоїсь привабливості, яку важко було пояснити, від чого вона; коли вона сміялася, вона заражала сміхом усіх навколо себе, і Сухогрудов, скільки пам'ятав, жодного разу, здавалося, не бачив її засмученою.

Відчуваючи, що він зробив зараз не так, як треба було б, і насилу відриваючись від тих своїх думок, які щойно, поки підходив додому, турбували його, він зупинився і, обернувшись, спитав:

— А Микола чого не прийшов?

— Зайнятий,— підіймаючи на руки сина, неохоче відповіла Шура. Це питання не лежало тепер у руслі її настрою й було ні до чого їй.

— Ти що ж, у дві зміни його запрягла?

— Його запряжеш, якраз де сядеш, там і злізеш.

— Ну, це ти на нього вже від ситості.

— Чого я, чого я, нас, бачте, трое.— Вона підкинула й, підхопивши, обняла сина, який щасливо усміхався.

— Ти про Галю розкажи,— мовила Ксенія, яка весь цей час мовчки стояла в дверях кухні.

Потім забрала в дочки Валерика й відійшла з ним, злегка лоскочучи його розчепіреними пальцями. Вона жила з Якимом уже сьомий рік і так звикла до нього, що їй іноді здавалося, ніби все життя провела саме з ним; цілком задоволена, як він ставився до її дочок, вона намагалася поводитись так само і з Галиною, яку бачила тільки раз, коли п'ять років тому та приїздила в Поляновку, але яку полюбила, як вона запевняла, мов рідну, і постійно відтоді турбувалася про неї.

— А що сталося? — насторожено спитав Сухогрудов, звертаючись водночас і до дружини, і до падчерки.

— Ти послухай, послухай, серце заходиться, що там діється, а ти все не виберешся поїхати.

Сухогрудов, обвівши поглядом дружину й падчерку, сів на дивані, готуючись послухати, що вони скажуть йому. «Отже, точно»,— одразу ж подумав він про свою розмову з Іллею Никаноровичем. І відразу ж усі бенітежні думки про Борисенкова, Лукіна, Галину і Юрія новим колом напливли на нього. На його обличчі проступив той самий вираз, з яким він зайшов до кімнати, і як людина, що чекає удару, він стискав тепер у нервову й вузьку смужку знебарвлені старечі губи.

— Та що розповідати,— почала Шура, в якої усе ще був радісний настрій.— Послали Миколу у відрядження до Москви, а я йому: ти ж Галю провідай.

І вона з тими ж подробицями, як чверть години тому розповідала матері, почала все переказувати вітчимові, котрий насторожено дивився на неї. Микола був у Галини саме в ті дні, коли її син Юрій, який викрав з дому й продав разом з дружками вантажниками холодильник, не ночував удома й коли з'ясувалося, що за якусь п'яну вуличну бійку був засуджений

на п'ятнадцять діб і йому загрожувало виселення за дармоїдство. Але Шуру головним чином непокоїло не це, а інше — що колишній Галинин чоловік Арсен привів у квартиру якусь молоду особу, й що це справжня розпушта («Ну й що, що розлучені!» — вигукувала вона при цьому), і що нібито та особа виживала тепер з дому Галину.

— Та я швидко показала б їй, звідки ноги ростуть,— сказала Шура.

Так само, як вона щойно, здавалося, вся світилася радістю, показуючи сина, тепер обурювалася, і слова, які так і лилися з неї, були щирим вираженням її зміненого настрою.

— Та коли б мій Микола... Прожити стільки років... Як вона може?! А Юрій: батькові все дозволено, а йому не можна? От і пішла писати губернія! — Вона не знала тих подробиць, що Юрій не був Арсеновим сином, а був у Галини від першого чоловіка, того самого Івана Лукіна, якого висували тепер на пост першого секретаря райкому.— Чом би йому не красти й не байдикувати? Я на місці Галини згребла б обох та з їхнім смугастим матрацом геть на вулицю, на тротуар, нехай там мндуються. А то що ж, управи на нього нема, чи що? Я вже на Миколу: а ти ж чого дивився, ти чого, кажу, дивився?

— На Миколу ти даремно,— сказала Ксенія, котра усе ще тримала на руках притихлого Валерика.

— Чого даремно? Зовсім не даремно.

— Тільки вплутався б.

— За правду і вплутатися не гріх.

— А ти хіба правду знаєш? — спитав Сухогрудов.

— Спробував би в мене так, от і вся правда,— відповіла Шура.— Я тільки в чому сумнівалась? Як, думаю, можна холодильник з дому вкрасти, це ж не перстень, поклав у кишеню та й пішов. Ти, кажу Миколі, не наплутав? А він: перстень іще спробуй продати, хто його купить, а холодильник з рук візьмуть, гроші в кишеню — і в пивну,— просто і ясно, як усе пояснював їй чоловік, повторила вона вітчиму й матері: її розмова лежала тепер у цьому руслі, і вона не могла відхилитися від нього.— Я нізащо не потерпіла б, щоб зі мною отак.

— Ні-і, мабуть, не припекло ще,— несподівано промовив Сухогрудов, перебіваючи падчерку й підводячись з дивана.

— Та чому ж не припекло?

— Аби припекло, одразу написала б або прискочила до дому,— закінчив він, не дивлячись на падчерку.— Вечеряти не час? — Він на мить повернувся до Ксенії і потім, не дослухавши відповіді, пішов до себе в кімнату.

— Він чого Галю так не любить? — спитала Шура. Вона давно вже помітила за вітчимою це й давно збиралася спитати в матері.

— Тихіше ти. Любить. Та ще які!

— Кому вона потрібна, така любов?

— Тихіше ти.

V

Незважаючи на велику кількість родичів — і по лінії сестер, і по лінії дружин: першої, другої і тепер третьої, Ксенії, — Сухогрудов був людиною самотньою. Люди, що сповнювали його дім і оточували його, він завжди відчував, залишалися для нього чужими; він бачив у них тільки середовище, в якому треба було жити, і ніколи не зв'язав їм ні свого душевного болю, ні радості. А злагода, яку він старанно підтримував у сім'ї, особливо коли привіз Ксенію, була лише показним боком життя і була потрібна йому для того, щоб ніхто не міг сказати, що він, Сухогрудов, хоч у чомусь невдаха. Якщо він когось і любив, то це матір Галини, мценську вчительку, і це почуття переніс на її дочку, свою падчерку. Про сина він не турбувався. Дементій, здобувши освіту, працював в одній з великих сибірських проектних організацій, в якій розроблялися майбутні траси газових і нафтових магістралей, і займав там досить відповідальну посаду; щоправда, Сухогрудов вважав, що краще було б піти синові не по науковій і господарській, а по політичній лінії, по партійній, де більше простору для діяльності, тому що все й завжди підкоряється політиці, але це була лише деталь, на яку можна було зважати, а можна й не зважати; з Галиною все було інакше, і, крім прикросців, старий Сухогрудов нічого від неї не мав. Чим більше він робив для неї, тим ясніше бачив, що всяке зусилля налагодити їй життя наштовхувалося на якісь дивні перешкоди, які лежали поза сферою його впливу. Тільки-но він починав щось радити їй, вона одразу ж замикалася, і від неї вже не можна було добитися жодного слова; це дратувало Сухогрудова, і він теж тижнями не розмовляв з нею. Він любив її лише за те, що з нею були пов'язані кращі спогади про її матір; але разом з тим ще більше ненавидів за те, що вона своїми вчинками не давала, як йому здавалося, любити себе. «Можє, і я в чомусь винен», — іноді з гіркотою сам собі зізнавався він, жалюючи Галину. Він знав життя і багато чого міг би навчити її, але вона нічого не хотіла переймати з його досвіду, робила все по-своєму, помилялася, була нещасна, і знову, як тільки минав час, робила усупереч порадам вітчима. «Припече, ще припече», — не раз потім думав він про Галину; і тепер, при

Ксенії та Шурі, тільки вголос вимовив те, що давно й тяжко пригнічувало його.

Кімната, яку вважали його домашнім кабінетом, була невелика, тісна, в ній стояло всього кілька книжкових шаф, письмовий стіл та крісло і пахло тим нежилым, тлінним запахом пересохлих шпалер, меблів, речей і книжок, яким завжди бувають сповнені покинуті людьми приміщення, що довго не провітрювалися; той найдрібніший пил, який вкривав скло, шафи, підвіконня, одразу ж здійнявся, як тільки Сухогрудов, увійшовши, сколихнув повітря; він пройшов до вікна й, прочинивши, кілька хвилин стояв біля нього, прислухаючись до приглушених вечірніх звуків міста. Ніч, яка опускалася на поля й сільські хати, звичайно справляла на нього враження спокою; усе поринало в темряву, зливалося й затихало до світанку. Ніч, яка опускалася на місто, на противагу сільській, засвічувала сотні вуличних ліхтарів і цими своїми вогнями, що нескінченно мерехтіли, немовби закликала людей до якоїсь нової діяльності; чи дивився Сухогрудов на вогні, як тепер, чи не дивився, а, приїжджаючи в Мценськ, щоразу відчував це вечірнє збудження й мучився, не знаючи, за що взятися, і не задовольняючись ні сімейною, ні якоюсь іншою розмовою, ні читанням у самоті; приступ цього бентежного стану, як приступ лихоманки, підступав і охоплював його.

Останнім часом він постійно жив, розуміючи, що насуваються якісь переміни, які мали змінити його теперішнє існування й повернути відчуття міцності життя. Коли він лишався в Поляновці, йому завжди здавалося, що його головний дім був у Мценську; коли ж приїздив у Мценськ, те саме відчував щодо Поляновки; тимчасовим уявлялося йому, що він живе із Ксенією і бачиться з її безглуздо голосистою дочкою Шурою; тимчасовими уявлялися сімейні невдачі Галини, які завжди так болісно озивалися в ньому, і тимчасовим, головне, здавалася пенсійна бездіяльність, яка особливо обтяжувала його; він розумів — ніщо в його житті вже не може змінитися, і водночас палко бажав зміни, і між цими двома почуттями — почуттям безвиході й можливістю продовження — відбувався в його душі безперервний внутрішній поєдинок. Змиритися з тим, що все для нього скінчилося, Сухогрудов не міг; але й не бачив він, що можна було зробити, щоб наблизити очікувані зміни, і тільки зсовував козирком навислі над очима чорні, прибиті сивиною старечі брови.

У цьому болісному стані він одійшов од вікна й сів у крісло. «Отже, Лукіна першим», — неквапливо подумки промовив він. Його думки були як більйарні кулі, розсіпані по зеленому полю

стола, — всі однаково круглі, вислизаючі, і він не міг вибрати, на чому зупинитися. Про Галину він не хотів згадувати; сказавши: «Припече...» — він неначе відрізає від себе все, що було пов'язане з нею та її сином; але про районні справи, від яких Сухогрудов з кожним роком усе більше віддалявся, він не міг примусити себе думати зараз; лише мигцем подивившись на карту колгоспних і радгоспних полів, що висіла (з тих часів) на стіні, він одразу ж перевів погляд на книжкові шафи, де за склом виділася Галинина фотографія.

Знімок був давній, зроблений років тринадцять-чотирнадцять тому, коли Галина приїздила з Арсеном на канікули відпочити й побачитися з сином, якого на зиму лишала у Мценську. Літо того року було особливим, раз у раз ішли дощі, чергуючись з ясними сонячними днями, і все довкола росло й квітло так буйно, що здавалося, ніби земля враз вирішила показати людям, скільки ще щедрості й сили таїлося в ній. Трави просилися під косу, пшениця наливалася; види на врожай радували Сухогрудова, і він, задоволений загальним ходом районних справ, задумав улаштувати для сім'ї свято. Найкраще було поїхати в Спаське-Лутовиново; до того ж Арсен давно вже хотів подивитися тургеневські місця. Виїхали вранці на машинах і до обіду, як завжди буває в таких поїздках, оглянувши панський тургеневський будинок (на той час іще не відбудований) і сад із старими липами й побувавши біля ставка й на греблі, всі відчували себе втомленими; жінки сіли перепочити, а Сухогрудов з Арсеном ще вирішили пошукати Бежин луг, який, здавалося їм, був десь неподалік, за вівсяним полем. Бежиного лугу вони не знайшли, але вийшли до іншого, заплавного, по якому, ріжучи ножами, ходили кінні косарки. Коли Сухогрудов з Арсеном спустилися на луг, хлопці з колгоспу, зупинивши косарки, прилягли на траву, а спітнілі коні стояли на покосі й одмахувалися від гедзів. Чи то вигляд цих коней, що знемагали на осонні, чи дігтярний запах збруї, який одразу ж ввійнув на Сухогрудова та Арсена, як тільки вони порівнялися з кіньми, чи загальний вигляд наполовину вже скошеної заплави (а чи просто від звичайного селянського жалю, що прокинувся в ньому до коней, яким краще було тепер рухатися, аніж стояти), — Сухогрудов, гукнувши хлопцям: «Допомогти, чи що?», — вліз на залізне сидіння косарки, застелене якоюсь старою ватянюкою, одв'язав віжки й, стьобнувши ними на коней, легко і впевнено пройшов по колу загону. Злазячи з косарки і втираючи рясний піт з розпашілого вдоволеного обличчя, він напівжартома запропонував Арсенові: «Ану, подивимось, на що москвичі здатні», — і, собі на подив, побачив, як Арсен не тільки не відмовився, а так само нібито з легкістю

і впевнено пройшов загін. Щоправда, його світлі штани були після цього в плямах зелені, і він раз у раз струшував руки, мовби щось налипло на них; але обличчя й очі під окулярами виражали ту саму веселість, яка була в Сухогрудова й була зрозуміла йому.

— Ти що, в селі жив? — усе-таки спитав він в Арсена, коли поверталися до жінок, які відпочивали біля ставка.

— Так, було трохи,— відповів Арсен.

Сухогрудов більше не розпитував, але вже інакше подивився на Арсена. «Якщо знає селянське діло, значить, є щось від кореня й на нього можна покластися»,— вирішив він тоді. Йому завжди було важливо в людині саме знання селянського діла, і багаторічна партійна робота не тільки не похитнула, а, навпаки, ще дужче зміцнила в ньому це вироблене правило оцінки людей.

Розглядаючи тепер фотографію Галини, він згадував про той давній випадок на заплавному лузі й, згадавши (хоч згодом десятки разів було за що не любити Арсена), подумав: «І чого їй не жилося з ним? Нехай хоч який, а жила б та жила...» Він відкинувся на спинку крісла й прикрив долонею обличчя від світла, що розбивало його думки. Вузол Галининих сімейних справ, який, він відчував, так чи інакше доведеться розв'язувати йому, вже тепер починав дратувати його; дратувало, головне, те, що всі труднощі, як йому здавалося, створювалися штучно й самою Галиною — від нерозумної впертості й невміння жити (і небажання слухати, коли кажуть!); для Сухогрудова цей вузол був тим зайвим тягарем, який мали нести інші, а перекладали на нього, і він заперечував і обурювався. «Жила б та жила»,— знову, суплячись, повторив він, гадаючи, що тоді не було б ніяких цих дурних проблем і не довелося б сушити голову над тим, що робити з Юрієм.

У передпокої усе ще голосно розмовляла Шура. Слів, про що вона говорила матері, не можна було розібрати, але Сухогрудов кілька разів підводив голову й озирався на двері. Ще в ті хвилини, коли він слухав Шуру, він подумав, що ось від кого Борисенков дізнався про Юрія. «Рознесла, напевно, вже по всьому Мценську.— Брови його знову козирком зсунулися на худому зморшкуватому лобі.— І той теж (він подумав про Борисенкова), наче хто в с... вколов!» Він згадав хворобливо бліде обличчя Іллі Никаноровича, коли той говорив про Борисенкова, і згадав свої слова на захист Лукіна, якого тепер уже не хотілося захищати йому; все, що було пов'язане з Лукіним, Сухогрудов відчував, було немовби ще однією ношею, яку хтось хотів звалити на нього, і, намагаючись вивільнитися з-під неї,

він встав і почав нервово ходити по кімнаті. «Тільки цього ще не вистачало, ніби в мене немає інших турбот»,— сердито подумав він. Що це були за інші турботи, якими йому хотілося займатися, він не з'ясував, він тільки знав, що вони існують і, отже, він повинен займатися ними.

Після вечері Сухогрудов, пославшись на те, що йому треба про дещо подумати перед пленумом, знову пішов до себе, а жінки, яких, крім домашніх, не обтяжували ніякі інші справи, поклавши Валерика спати, ввімкнули телевізор і влаштувалися в кріслах перед ним. Ось-ось мав розпочатися якийсь новий дво-серійний художній фільм (про кохання!), і Шура неодмінно хотіла подивитися його.

— Поки йтиму додому, він і почнетесь,— виправдуючись, сказала вона.— А з середини навщо дивитися, нецікаво. Вже якось донесу Валерика.

— Звичайно, посидь, посидь у нас,— задоволена, що дочка лишається, відповіла Ксенія.

Вона вимкнула люстру, бо горішнє світло заважало їй, і за-світила пічничок з червоним абажуром, що стояв на серванті.

— Я так більше люблю. Затишніше якось,— сказала вона.

— А ми по-всякому,— одразу заперечила Шура.— Моему хоч згори, хоч низу світи, однаково, аби: «Шайбу, шайбу!»— діловито додала вона.— Та вони всі тепер подуріли на цій шайбі.

— А ще на горілці.

— От-от,— підхопила Шура.

— Микола все ще п'є?

— Свого не пропустить.

— А ти не потурай, до добра не доведе.

— Потурай не потурай, але ж дружки в нього, нехай їм чорт!

На екрані ще мелькали кадри якоїсь сибірської будови, і, поки не починався фільм, жінки й далі перемовлялися між собою. Через те що обговорювати свої справи завжди неприємно, а в чужих можна вільно виливати душу, Шура непомітно знову перевела розмову на Арсена та Галину.

— Ну, скажімо, коли наші, мценські, жеребцюють, це ще нічого,— говорила вона.— Але ж москвичі, тільки подумати! Їм же культури не позичати.

— Люди скрізь люди,— тепер уже заперечила Ксенія.

— Я взагалі не розумію чоловіків. Ось чого Арсенові треба, чим Галя погана для нього? Він мав би їй ноги мити та воду пити, що не привезла його сюди, у Мценськ, та дозволила вчені звання набирати. Сама ж і досі в економістках сидить, а він?

— О господи, та хіба чуже життя розсудиш.

— Розсудиш, мамо, ще й як розсудиш. Галина, бачте, стара, а він до молоді — любов крутити. Та яка ж це любов, коли сьогодні з однією, завтра з другою, післязавтра з третьою! Я усіх цих жеребців збрала б та на палубу, як протопоп Авакум, почити уму-розуму.— І вона розповіла історію (насправді не вперше вже розказану матері), яку свого часу, в педучилищі, почула від викладача літератури, як протопоп Авакум, щоб напоумити блудного чоловіка, підвів його спочатку до одного борту й примусив випити води, потім до другого й знову примусив випити й, спитавши, яка вода на смак, сказав: «Отак і жінки — всі однакові».— Коли це було, а розуміли,— сказала Шура.— А тепер як: ах, кохаю цю, ах, оцю, ах,— і вже, дивись, нова! Раніше казали, війна спише, а тепер — кохання? Та й закону ж немає, щоб навчити їх розуму. Он Арсен привів молоду, Миколі чого брехати, а що ти з нього візьмеш? «А в мене кохання»,— от і все. А де в тебе совість, голубчику, ось ти й дай відповідь, а відповісти нічого.

— А Микола твій не зраджує?— спитала Ксенія.

— Ти що, мамо, та хіба я про нього?

Тільки-но пішов фільм, жінки відразу ж притихли, і атмосфера чужого життя й чужих пристрастей почала втягувати й зацікавлювати їх.

Фільм був про те саме нерозділене кохання, яке, коли торкнулося близьких Шури та Ксенії, вони осуджували, але яке, коли тепер усе відбувалося на екрані, сприймали як належне і були на боці сивого сімейного чоловіка, який кохав іншу жінку й не наважувався від сім'ї піти до неї.

— Взяв би та й пішов, чого мучитися, чого мучитися? — говорила Шура.

VI

У Поляновці ранками в стріхах над вікнами (з південного й східного боку хати) співали птахи. Чим ближче підходило до тієї хвилини, коли над землею ось-ось мало бризнути сонце, тим гучнішими й співучішими ставали їхні голоси і більше чулося вовтузі за тесовими дошками; але у Мценську не було ні стріхи, ні пташиних голосів, і світанок, що займався над містом, довго, здавалося, не міг набрати сили; сонце піднімалося поволі, важко пробіраючись між дахами будинків, і синій вогкий холодок, що назбирався за ніч під стінами, тримався стійко і створював у міських людей саме те враження чистоти й свіжості ранку, чому вони, прокидаючись, раділи й відчиняли вікна.

Сухогрудов, розчинивши вікно, вкутував потім ковдрою охололі ноги. Було ще близько п'ятої ранку, той час, коли він звичайно, перейшовши яр, прямував уже вздовж пшеничного поля до дороги; але зараз тут йому нікуди було йти, і він, лежачи з розплющеними очима, томливо чекав, коли прокинеться Ксенія і пора буде вставати й збиратися на пленум. У нього не було ні вчорашнього роздратування, ні того почуття, ніби хтось хоче звалити на нього свою ношу; як завжди вранці, його відпочилий мозок працював ясно і думки, які вислизали увечері, тепер слухняно розташовувалися в тій послідовності, як стрій вишикуваних за ранжиром солдатів, коли можна було бачити все відразу й розглядати кожну подію окремо, відводячи їй у загальному строю певне місце.

Питання, яке найбільше цікавило Сухогрудова, було, по суті, питанням делікатним. Коли він очолював райком, він бачив: були одні настанови в керівництві селом, а потім, після 1956 року (коли його вже було усунуто від справ), настанови змінилися, і він тривалий час не міг визначити свого ставлення до них (особливо невиправданого здавалася йому ліквідація МТС); але з минулої весни, коли було обнародовано постанову березневого Пленуму ЦК, в сільському житті визначилася ще одна хвиля змін: з колгоспів тепер не тільки вимагали, але їм давали кошти на розвиток, і райкоми мали проводити в життя цю політику партії. Як людина, що звикла до певного стилю роботи й ревно стежила за всякими нововведеннями, Сухогрудов одразу ж відчув, що відбувалося те ґрунтовне, до чого не можна було лишатися байдужим; серцем він не міг прийняти відразу все беззастережно, але розумом весь був на боці цієї нової справи. «Ну що ж, є голови в уряді»,— думав він, шкодуючи, що ця краща пора, коли можна було особливо проявити себе, випала не на його, Сухогрудова, час, а на час інших, які, як йому здавалося, не мали ні того досвіду, ні тієї сили, яку мав він. «Лукін... а що Лукін?»— міркував він тепер, лежачи з розплющеними очима. Пригадати щось, що одразу ж висунуло б Лукіна в перший ряд як партійного працівника району, Сухогрудов не міг; але так само не міг пригадати випадку, щоб той провалив якусь доручену справу. «Комсомол— одне, а партія— тут нічого з розмаху не візьмеш,— повчально, наче Лукін стояв перед ним, вів далі Сухогрудов.— Тут треба знати народ (народом для Сухогрудова були голови колгоспів і директори радгоспів, з ким найбільше доводилося спілкуватися йому), та ще так знати, щоб на сто метрів уперед бачити, чого він хоче. Ти йому сьогодні попустиш, завтра він у тебе на шиї, а попустиш іще раз, він уже, дивишся, на голову лізе. А ти, коли треба, притисни, коли

треба, попусти, притисни й попусти, притисни й попусти, і він тобі який хочеш віз і на будь-яку гору витягне».

Незважаючи на те, що Сухогрудов думав начебто про Лукіна і про нові можливості, які відкривалися в розвитку села і в райкомівській роботі, він не міг обійтися без спогадів про себе й про свої справи: минуле було його дітищем і викликало задоволення в ньому; «хоч би що там казали, а справу свою ми вміли робити»; а сучасне, зміни, які нині намічалися, до яких Сухогрудов тільки придивлявся, були, по суті, справою неперевіреною, справою майбутнього, в якому хтось іще мав проявити себе. «Лукін... а що Лукін?» — знову міркував він, подумки прикидаючи, що зможе зробити Лукін і як би повів усе тепер сам Сухогрудов, коли разом із словами «давай!» і «план!» можна сказати: «Чим допомогти? Скільки й чого ще треба господарству?» Він добре знав землі району, знав голів, багатьох з яких сам висував на господарства, і знав, хто і як використовує кошти, виділені їм; і залежно від цього свого розуміння, і з цілковитою впевненістю, що його міркування одразу ж буде враховано, як тільки він запропонує їх Лукіну, він розробляв план майбутніх районних справ. Роздуми захоплювали його; він думав про те, про що йому завжди хотілося думати й що було смислом його життя; і разом з тим, як розгорався ранок і кімната сповнювалася світлом і прохолодою, що йшла від затіненних кам'яних стін, жвавішими ставали його думки, і він проймався почуттям заклопотаності, як у минулі роки, коли всі партійні й господарські справи району лежали на ньому. Борисенков із своїми дрібними інтересами здавався Сухогрудову в порівнянні з усім цим рухом життя таким нікчемним, що навряд чи треба було звертати на нього увагу; погаласує, погаласує — і все забудеться; і Галина з Юрієм теж — сьогодні так, завтра інакше, і тільки зайві метушня й клопіт; він дивився на всі ці події, які драгували його вчора, так, начебто бачив з гори людей, що копошилися біля підніжжя; не утруднюючи себе уважніше придивитися до цих людей, чого вони копошаться і яка користь і яка шкода від їхньої діяльності, він дивився поверх їхніх голів і спин, де був простір, заповнений хлібними полями (ті самі його теперішні роздуми про районні справи), і цей простір здавався йому головним і гідним того, щоб думати про нього.

Уранці за сніданком він мало розмовляв, боячись розгубити ту цілісність думок і весь той цілісний настрій, з яким важливо було йому з'явитися на пленумі. Він сидів за столом із жовтим, невиспаним обличчям і зосередженням на своїх роздумах поглядом і на всі запитання Ксенії тільки трохи зводив густі старечі

брови. Він був з нею і був відчужений від неї; і кожної хвилини був насторожі, щоб ніхто не посмів проникнути в його відчуження.

— Так, звичайно,— одразу ж відповів він, коли Ксенія спитала, чи прийде він обідати, хоч він напевне знав, що з пленуму йому піти не можна буде й що пообідає він у райкомівській їдальні, але він не хотів входити в подробиці й пояснювати все.

— А чому б і не сходити,— схвально сказав він, коли Ксенія нагадала, що Шура з Миколою запрошували їх на вечір до себе, хоч Сухогрудов, який не любив бувати у падчерки та її чоловіка, добре знав, що, по-перше, пізно повернеться з пленуму й, по-друге, втомиться і що тому нічого й думати ні про які вечірні візити; але він знову ж не хотів вдаватися в довгі пояснення!

— Ну, мені пора,— нарешті сказав він і, дозволивши Ксенії ще раз оглянути себе, чи все в порядку було з його костюмом і галстуком, вийшов на вулицю.

В житті району немає важливішої події, ніж пленум районного комітету партії; до нього приковується увага сотень людей, про нього говорять, до нього готуються задовго: в господарствах намагаються в строк закінчити польові та будівельні роботи, щоб не попасти в число відстаючих, у кабінетах зводяться статистичні дані, пишуться доповіді, виступи, які потім не раз вивіряються й доробляються, і тільки коли вся ця махина великих і малих справ лишається позаду (коли, головне, вже ні змінити, ні додати нічого не можна), всіма починає оволодівати почуття врочистості, як перед святом, і вже не відпускає нікого до кінця пленуму. Зранку в Мценськ з'їжджаються голови колгоспів, партторги, директори радгоспів (члени райкому), на площі вишиковуються ряди машин, а біля під'їзду, в коридорах і кабінетах до самісінької тієї хвилини, аж поки запросять усіх до залу, лунають басовиті голоси у переважній більшості задоволених роботою і життям людей. Уранці прибуває і обласне начальство, ще раз переглядаються деталі, як підготовлено пленум, даються останні настанови, і всі заклопотано чекають початку засідань.

Сухогрудов, який добре знав про всю цю передпленумівську метушню, прийшов, коли до відкриття залишалося ще близько півгодини, і за звичкою (і за правом почесного старшинства) одразу ж вирішив зайти до кімнати, де збиралися члени бюро райкому. Худий, високий, з тим суворим і владолобним виразом обличчя, який давно вже не помічався ним і з яким він любив виходити до людей, коли був секретарем,— як тільки він сту-

пив у коридор, заповнений знайомими й незнайомими різними керівними працівниками району, що юрмилися вздовж стін, одразу ж відчув, що всі ніби звернули увагу, коли він зайшов. Тихішими стали голоси, і всі дивилися в його бік; одні — чекаючи, поки він порівняється, щоб привітатися з ним, інші — щоб пильніше роздивитися його. Він пам'ятався багатьом як людина тверда, що вміла приймати круті рішення, і ті, кого він піднімав і підтримував (і кому найважче довелося потім підлаштуватися під нове керівництво), і думали, й говорили про нього добре й завжди жалкували, що не він був першим; але ті, кого він притискав за різні передчасні, як він вважав, прояви ініціативи (і хто був противником його крутих заходів і натиску), думали й говорили про нього погано і вважали, що не стільки користі, скільки шкоди завдав він своїм керівництвом району. Ця друга думка мала більший хід, ніж перша, і про Сухогрудова склалися цілі небилиці, як він нібито в неврожайні роки дочиста вигрібав усе з колгоспів, сам стаючи біля холодних дверей комір; його сухорляву високу постать у ті часи можна було бачити в найвіддаленіших і найглухіших селах району; тепер він привертав увагу всіх саме тією своєю діяльністю.

Після вулиці, зі світла, Сухогрудов погано бачив обличчя людей і тому йшов коридором повільно, вдивляючись і звичним нахилом голови відповідаючи на привітання.

— Це той самий Сухогрудов? — говорили за його спиною, коли він проходив.

— Він і є.

— Міцний ще чоловік.

— Ну! Треба було бачити його тоді!

— А погляд, погляд!..

— Любив владу, нічого не скажеш, усіх у кулаці тримав.

У другій групі велась інша розмова.

— Базікають тепер про нього чортзна-що.

— Диму без вогню не буває.

— Що вмів трусонутти, то умів, але ж і піднести вмів!

— Піднось не піднось, а земля, вона, вважай, діло любить.

— Це само собою.

— Ти їй добриво, а не криком.

— Це само собою.

Але до Сухогрудова долинали лише уривки фраз, з яких він не міг зрозуміти до пуття, що говорили; він лише відчував, що, в міру того як він просувався, за його спиною наче виникали й розпливалися хвилі, він чув якісь ніби приглушені сплески слів і, не обертаючись, намагався розгадати їхнє значення; у

нього, зрештою, щоразу виникало це відчуття розмови, що закипала позаду, коли з'являвся на пленумах чи конференціях, і щоразу його охоплювало одне й те саме занепокоєння — як йому ставитися до цих розмов? То він приписував усе своїй значущості — люди пам'ятали, що він був першим, то враз починало здаватися щось недобре в усьому цьому, як його приймали, він хвилювався і, щоб приховати хвилювання, лише помітніше суворішав і стискав тонкі сухі губи. Весь цей знайомий холодок почуттів непременно супроводив його й тепер, поки він проходив коридором, і він насилу стримувався, щоб не озирнутися й не подивитись, хто й що говорив про нього. «Знову нові? Кого вони призначають, що вони робитимуть з цими молодими кадрами, в яких ні витримки, ні досвіду?» — водночас думав він, пробігаючи поглядом по незнайомих обличчях.

Ці кадри, які Сухогрудов мав на увазі, були молоді спеціалісти, недавно висунуті на керівні посади в районі. Їх було не так багато, як це здавалось, і трималися вони не метушливо, не гучно, лише приглядаючись до обстановки, в якій відкривався пленум; їх одразу ж можна було пізнати по тому, як вони були одягнені, по яскравих галстуках і зачісках з низько підбритим і густим на скронях волоссям (що тільки-тільки входило в моду серед чоловіків), і цей їхній студентський вигляд саме й викликав у Сухогрудова недовіру до них. У них ще не було ні медалей, ні орденських планок на піджаках, а він зник мати справу з іншими колгоспними ватажками, в яких — і комір нарозхрист, і шия червона над коміром, і віє од них ситістю і силою, і нібито сам чорт їм не брат у господарських справах; саме такий вигляд мав голова зеленолузького колгоспу-мільонера Парфен Калинкін, і коли Сухогрудов побачив його в кінці коридора (свого висуванця й улюбленця, як багато хто казав тоді, який прийшов тепер в орденів і з розхристаним коміром), добріючи обличчям і висловлюючи тим свою давню прихильність до цього дебелиго й везучого голови, підійшов і зупинився біля нього.

— Усе ще при ділі? — І він довго не випускав його широкої долоні.

— А куди нам від нього? — басовито відбувся жартом Калинкін. Ордени й медалі неначе радісно подзенькували на ньому, поки Сухогрудов тиснув його руку.

— Це вже... без мене? — Сухогрудов кивнув на другий орден Леніна, що прикрашав груди голови. — Радий, щиро радий, по-здоровляю. За що? За які справи?

— За що нам давати? За хліб, — тим самим жартівливим тоном відповів Калинкін.

— Ну, мабуть, не тільки за один хліб.

— Але ж уся наша робота, вона і є хліб.

— Усе хитруєш, все прикидаєшся,— настроюючись на той же, заданий Калинкіним напівжартівливий лад, зауважив Сухогрудов. Його очі, як і очі зеленолузького голови, були лукаво примружені.— Гляди, коли б якось сам себе не перехитрував.

— Та вже як матінка земля народила, де похитруєш, а де й полукавиш, а як інакше.— І він подивився навколо себе, повертаючи повне кругле обличчя й хитруватою селянською усмішкою запрошуючи підтримати, що він говорив.— Лукавити іноді й злукавив би, але ж і лукавство все на видноті, ось у чому біда. Нас з якого боку не візьми, наскрізь видно.

— Ну-ну-ну,— заперечив Сухогрудов.— Хто б говорив, а хто б і помовчав.— І він так само, як щойно зробив Калинкін, подивився на людей, що прислухалися до їхньої розмови.— При мені ти смирнішим був, га? — І Сухогрудов знову обвів усіх поглядом, гадаючи, що тепер підтримають саме його. Але, помітивши, що жарт не прийняли, одразу ж заговорив про інше.— Сялосні підняв? — спитав він, умить ніби стерши з обличчя весь жартівливий настрій.

— Давно.

— А ялинку?

— Пройдений етап.

— Яка йому ялинка? Він уже свинофабрику закладати збирається,— докинув незнайомий Сухогрудову голова, що стояв біля Калинкіна.

Хтось зауважив:

— І правильно робить. Розмах!

— А під розмах і позику подавай.

— Саме так,— підхопив Сухогрудов, повернувшись до того, хто кинув репліку про позику.— А свої мільйони куди, в який капшук? — потім запитав він у Калинкіна.

— А він їх колгоспникам на аванс!..

— Наскрізь бачать, наскрізь, отут і спробуй схитруй.— Калинкін і далі усміхався й відбувався жартом; справи в його господарстві, як видно, йшли добре, і в нього був гарний настрій; і цей свій гарний перед пленумом настрій він мимоволі передавав усім, хто стояв навколо них.

— Ну, а кого в перші, знаєте? — знову заговорив Сухогрудов, звертаючись одразу до всіх.

— Знаємо,— за всіх відповів Калинкін.— Ми все знаємо, Якиме Якимовичу.

— Ну й як?

— А так: кінь наляже, віз заскрипить, — ухильно відповів він. — А по скрипу й слухай, які колеса підмазувати. А загалом, чого там, наш чоловік, свій. — Зеленолузький голова знову задоволено всміхнувся.

— Це добре, що ви його так добре приймаєте, — сказав Сухогрудов. — Ну, бажаю успіху, — потім додав він, прощаючись.

І як тільки він відійшов, про нього відразу ж забули. Всі цікавило головне, для чого зібрався пленум, і перед відкриттям точилися звичайні кулуарні пересуди; говорили про Лукіна, бо всім було вже відомо, що висували його, і говорили про можливі переміщення з його приходом у райком.

— Не втриматися тепер Борисенкову.

— Хіба тільки Борисенкову!

VII

У кімнаті, де збиралися члени бюро райкому й куди зайшов Сухогрудов, було гамірно, накурено. Біля столу, вкритого зеленим канцелярським сукном, стояв в оточенні людей і весело про щось розповідав їм представник обкому Лізавін, що приїхав проводити пленум. Це був чоловік середнього зросту й середніх, як говорили про нього, ділових можливостей; але, незважаючи на ці розмови, що ходили навколо нього, на кожній обласній партійній конференції він постійно обирався членом обкому й незмінно залишався на тому самому керівному посту, на якому був тепер. По його маленькому видовженому обличчю з високими й рожевими зароз, при світлі, залисинами ніколи не можна було дізнатися, про що він думав, але із швидкого руху очей, як він дивився на всі боки під час розмови, Сухогрудов зрозумів — ніщо не могло вислизнути з-під погляду цієї людини; в ньому постійно мовби відчувалася друга, глибинна течія сирійнять і оцінок, і, через те що ці оцінки неможливо було завбачити, зустрічі з Лізавіним завжди залишали у Сухогрудова тяжке враження. «Маленький, а висить над тобою, наче брила, так і гляди, що розчавить», — часто думав він про Лізавіна. «Так ось кого прислали! Ну, цей не провалить», — одразу ж подумки промовив він, побачивши рожеві залисини Лізавіна. Він не те що не любив, а побоювався цього чоловіка і свою відставку, хоч і не мав на те ніяких доказів, пов'язував саме з ним. Одвернувшись і помітно збліднувши від спогадів, викликаних цією несподіваною зустріччю, він рушив був до вікна, але, ступивши кілька кроків, зупинився; йому здалося, що представник обкому хотів щось сказати йому.

— Кажуть, що ти щось маєш проти Лукіна? — спитав Лізавін, перервавши розповідь і глянувши на Сухогрудова; і ті, хто був поряд з Лізавіним, теж подивилися на колишнього першого секретаря райкому.

— Кажуть, гуляла миша по коморі, та зерно в хлів шукати пішла,— різко відповів Сухогрудов і, ще помітніше збліднувши, подивився на Лізавіна.— Я вам не хлопчик, щоб тикати мені, й за плітки не відповідаю.— І, повернувшись, рішуче рушив, але вже не до тієї групи, в центрі якої стояв добре знайомий йому і поважаний усіма за товарииськість завідуючий райвно, а до другої, де вирізнялася постать районного прокурора Горчевського, котрий тільки що, як видно, увійшов, вітався й нахилив голову, показуючи, яке густе було його зачесане назад сиве волосся, й усміхався усім своїм широким і добрим обличчям.

— Що він? Якиме Якимовичу!.. От дивак,— сказав Лізавін, рухливими маленькими очима обмацуючи тих, хто був свідком цієї неприємної для нього сцени.— Здичавів у Поляновці,— примружуючись, додав він.— Ну, гаразд, то на чому ми спинилися? — весело нібито знову заговорив він, скидаючи з обличчя вираз зосередженості й даючи зрозуміти цим, що не слід надавати значення вихватці відживаючого пенсіонера. Але в усіх настрій уже зіпсувався, і він, квапливо заокругливши розповідь (він розказував про свою недавню поїздку до Москви), підійшов до Воскобойникова, котрий свого часу змінив Сухогрудова на посту першого секретаря райкому і тепер переводився в область, і, взявши його під лікоть, відвів убік і спитав:

— Може, я плутаю, але скажи, був Лукін зятем Сухогрудова?

— Ти до чого це?

Для Воскобойникова важливо було (перед тим, як перейти в обком) провести цей пленум без затримок, і запитання Лізавіна насторожило його.

— Був чи не був?

— Був. Але відтоді, одначе, років вісімнадцять минуло, якщо не більше, у Лукіна своя сім'я, діти, і живе він із сім'єю слава богу. Та він же постійно в мене на очах.

— Коли це ти радгоспний партком у Мценськ устиг перевести? — з неприхованою іронією зауважив Лізавін.

— Ну, не зовсім на очах, але на очах. А в чому справа?

— Справа... накидати можуть Лукіну під час голосування.

— Не думаю.

— Можуть.

— Він людина з авторитетом.

— Авторитет — діло наживне, а минуле — якщо там хоч одна темна плямка є, його завжди можна розворушити й роздмухати.

— Ти щось, як наш Борисенков, тієї самої, по-моєму, пісні співаєш. Немає в Лукіна плям! Хоч би хто й хоч би що намагався наговорити на нього — дурниці. Ми розбирали, і я повідомив в Орел. Мабуть, тебе не встигли поінформувати. А Борисенкова, якщо хочеш, можна певною мірою зрозуміти, адже він колись з Лукіним у комсомолі починав і був над ним.

— А-а, он воно що,— протягом мовив Лізавін.— Тоді зрозуміло. А цього,— і він кивнув у бік Сухогрудова, що стояв до них спиною,— чого тримаєте? Якась користь від нього чи так, для ваги?

— Як тобі сказати...

— Ні, на наступній районній партконференції треба рішуче оновити склад. Лукін Лукіним, а ми подумаємо про це. А, до речі, де Лукін?

— Щось з машиною в нього, вислали іншу, має ось-ось приїхати.

— Даремно він з цього починає.

— А що поробиш? Ніхто не застрахований. То ти все ж таки вирішив завтра додому? На партактив не залишаєшся?

— Не могу, тисяча справ, та ти й сам тепер можеш представляти обком. Звикай. Свого часу, коли мене ось так само відривали від району...— І Лізавін, знову взявши Воскобойникова під лікоть, почав походжати з ним по кімнаті й довірливо викладати йому свої давні й приємні спогади.

Багато хто з членів райкому і запрошені (пленум був розширений) уже сиділи в залі; але в коридорі точилася ще кулуарна розмова; і така сама кулуарна розмова велася між членами бюро райкому, які чекали виходу в президію. Більшість з них говорили про хліб і про Пленум ЦК, який тільки-но закінчився в Москві й на якому розглядалися питання меліорації земель. Сухогрудов, задоволений тим, як відповів Лізавіну, і весь ще в неостиглому збудженні, поки що тільки прислухався й не встрявав у розмову. Люди, які стояли навкруги прокурора Горчевського, прийняли його доброзичливо, йому дали місце, і він тепер раз у раз поглядав то на прокурора, коли той говорив, то на головного агронома одного з найбільших зернових радгоспів району Тимофія Сорокіна, який, незважаючи на молодість (і не звертаючи уваги на сумнівні похитування головою прокурора Горчевського), висловлював свою думку. Йому дивним здавалося, що людям, які вирощують хліб, тобто основу життя, завжди в суспільстві відводилася чомусь другорядна роль.

— У першу чергу все промисловості, адже існує таке положення, а вже в другу — сільському господарству. Ми говоримо: робітничий клас і трудове селянство, знов-таки на перший план

висуваємо слово «робітничий». Чи розуміємо ми, що хліб, м'ясо, молоко завжди були й залишаться першоосновою життя?

— Марксизм вас уже не влаштовує, і ви хочете вперед висунути село як провідну силу?

— Я нічого не хочу висувати, але, якщо подивитися глибше, знайдеться про що подумати. Справа не в перестановці, кого вперед, кого назад, а в суті питання.

— Ясна річ, у суті,— підтвердив Горчевський.— Ви молодий і тільки починаєте входити в діло, а я вам скажу, та ось і Яким Якимович, котрий вовка з'їв на цьому ділі, не дасть збрехати: ніколи ще не звертали такої уваги на село, яку звертають тепер, це вам про що-небудь говорить? Ви думаете, що тільки одні ми все бачимо, а пагорі забувають за державними справами, що для життя народу головне, що другорядне. Ні, все це, може запевнити, далеко й далеко не так. Один знайомий журналіст розповідав мені такий випадок. Супроводив він якусь урядову делегацію в поїзді по цілині. По казахстанській,— уточнив він.— Було це того року, коли мільярд пудів узяли.

— Мільярд узяли, а скільки погнило на пні й по токах? — сказав Сорокін і так глянув на прокурора, наче задалегідь знав, що на це запитання ніхто й ніколи не зможе дати ясної відповіді.

— Молодий чоловіче,— тим часом, анітрохи не збентежившись від запитання, заговорив Горчевський, і далі добродушно усміхаючись своїм широким обличчям,— можна було розпочинати цілину й інакше, скажімо, побудувати спочатку селища, нагнати техніки, підняти до неба бетонні елеватори, а потім орати й сіяти. А що, як земля не стала б родити, скільки народних грошей ми пустили б на вітер, і стояли б наші бетонні елеватори в пустельному степу, як пам'ятники найбездарнішого керівництва. Століттями вони мозолили б очі людям. А можна було й так, як зробили, — зорали, посіяли, вродила земля? Вродила. Ну й будуй тепер на здоров'я. І будують: і дороги, й елеватори. У мене там два сини, та й третій туди ж має намір податися, так що... ось так, любий мій, життя, воно не тільки в смузї нашої видимості.

У той час як Горчевський збирався ще сказати щось, у кімнату ввійшов Лукін, привертаючи до себе загальну увагу.

Високий сорокалітній чоловік, Лукін відтоді, як його послали очолювати радгоспний партком, разом із сім'єю жив у селі; але він не був схожий на сільську людину ні манерою говорити, ні манерою триматися; на ньому був сірий з прозеленню костюм, гостроносі, як і було модно, чорні туфлі, і галстук був зав'язаний акуратним тонким вузлом і був у тон костюму; хтось

одразу ж, дивлячись на нього, сказав: «Як з голочки»,— з тією глибоко прихованою іронією, якої, однак, не можна було не відчувати; але для Сухогрудова, що насуплено озирнувся на репліку (як і для більшості людей, що дивилися тепер на Лукіна), це «з голочки» означало лише той завидний добробут, якого часто не мають сімейні чоловіки, і те завидне вміння при всій діловій завантаженості й клопотах постійно стежити за собою. Сухогрудов, як і багато років тому, коли вперше побачив Лукіна у себе вдома поруч з Галиною і вперше заговорив з ним, знову відчув у ньому ту приховану силу життя, яку завжди відчував у собі (і замолоду, і тепер) і про яку думав, що тільки вона, ця сила, дає право одним людям підноситися над іншими. В Лукіні було те, що не могло відразу ж не сподобатися Сухогрудову і не викликати в ньому спогадів, коли він так само у свій час, хвилюючись, і тамуючи хвилювання, і залишаючись начебто зовні діловим і спокійним, зайшов перед відкриттям пленуму до цієї кімнати. Тоді всі звернули увагу на нього, тепер усі позирали на Лукіна, змушуючи шулитися його.

Сухогрудов не чув, коли оголосили виходити в президію, але як тільки всі потяглися до дверей, які вели на сцену, теж попрямував туди слідом за Сорокіним і Горчевським. З-за широкої спини прокурора він не міг розгледіти, що було попереду, і не бачив уже Лукіна; але майбутній перший секретар райкому й далі не виходив у нього з голови. Він не ставив перед собою того ранкового запитання: «Лукін... а що Лукін?»— і почуття заздросів, яке підточувало його, що не йому, Сухогрудову, випало попрацювати в такий перспективний час, теж було ніби відсунуте на другий план; із свідомістю задоволеного самолюбства, що колись правильно оцінив можливості Лукіна, він згадав свою давню розмову з Галиною, яка так чи інакше (і незважаючи на постійне бажання відмахнутися від неї) часто й болісно непокоїла старого Сухогрудова і на яку, як йому здавалося, він міг з певністю відповісти тепер. «Ти хотіла, щоб він їхав за тобою в Москву? Для чого? За якими піснями? Ось ти тепер співай свої, а він свої співатиме»,— подумки промовляв він, уже виходячи на сцену й чуючи, як члени бюро райкому, сідаючи за стіл президії, совають стільцями.

VIII

Як тільки Воскобойников, підвівшись над столом (і над мікрофоном), вимовив перші слова, відкриваючи розширений пленум райкому, і в залі, і на сцені одразу ж усі змовкли й на обличчях

людей з'явився той вираз серйозності, який завжди вражав Лукіна й викликав у ньому почуття причетності всіх до спільної мети. Він сидів за столом президії між представником обкому Лізавінім і головою Мценського райвиконкому Єршовим і вирізнявся серед них молодим обличчям; із залу багато хто дивився на нього, і так само він неквапливо обводив поглядом тих, хто сидів у залі; він майже всіх їх знав, але разом з тим з якимсь новим і не зовсім зрозумілим ще для себе хвилюванням дивився на них і сприймав їх. Він не думав, оберуть чи не оберуть його першим секретарем ці люди, які з'їхалися з усього району (оберуть, коли обком рекомендував, така логіка партійного життя, і навряд чи хто порушуватиме її); у свідомості піднімалися зовсім інші думки, які весь ранок то радували, то тривожили його. Він брався за справу, масштаби якої, хоч як старався, не міг (не сівши в секретарське крісло) цілком уявити собі, й лише відчував, що за все в районі із завтрашнього дня доведеться відповідати йому; треба буде стежити за загальним ходом партійних і господарських справ — зобов'язання, плани, подальше зміцнення й розвиток села — і водночас постійно дбати, щоб благополуччя загальних справ поєднувалося з благополуччям кожної людини, яка живе й працює в районі; він думав, по суті, про те, що було головним у всій партійній і державній політиці (з дня заснування партії й держави) і було начебто найпростішою і найприроднішою справою; але він так само добре знав, що саме це просте й, здавалося б, ясне найчастіше, коли треба було приймати рішення, виявлялося не простим і не ясным. Загальні інтереси іноді вимагали від сільських людей стільки, що доводилося віддавати все, що мали в господарстві, і тоді забивалися й сиротіли сільські хати; він знав це по собі, коли після перших повоєнних неврожайних років разом з матір'ю змушений був перебраться з колгоспу в Мценськ. Мати потім повернулася в колгосп, і він пам'ятав, як, збивши дошки з дверей і вікон, ступив у нежилі, пропахлі гниллю сіни... Але роки ті лежали тепер так далеко, і таким важливим було не це особисте, а загальне, про яке він думав, що він не згадував про своє. «Чого тільки не побачили ці люди, скільки справ не переробили! Іншим — на три життя вистачило б», — сам собі говорив Лукін, і далі поглядаючи на голів колгоспів і директорів радгоспів, які сиділи в залі, яких він розумів і з якими після пленуму мав працювати.

Воскобойников тим часом, вийшовши на трибуну, читав доповідь.

Ця доповідь кілька днів тому затверджувалася на бюро райкому, і Лукін був у курсі основних її положень. Усі весняні

польові роботи в районі було цього року завершено вчасно, і головним завданням, яке Воскобойников ставив тепер перед тими, що зібралися в залі, було так само по-діловому підготуватися й провести жнива. Він добре знав господарства району й тому більша частина його виступу була присвячена розгляду конкретних справ; він говорив, як завжди, цікаво, і в залі раз у раз прокочувалося по рядах пожвавлення. Та Лукін, хоч як намагався, не міг змусити себе цілком слухати доповідь. Як тільки він, напружуючись, починав дослухатися, в свідомості одразу ж виникали свої думки й перебивали все, і він лише розрізняв слова, які долинали від трибуни, й не розумів їхнього значення; він ніби то провалювався в сферу своїх роздумів, які теж були про районні справи, то наставало для нього прояснення, і тоді він знову бачив і зал, і Воскобойникова, що стояв на трибуні. Тільки після перерви, коли почалися дебати, він поступово неначе втягнувся в хід пленуму і з цікавістю слухав багатьох голів колгоспів і директорів радгоспів, які піднімалися на сцену; але хвилювання, що цього дня круто змінювалася його доля, що він має тепер стати на чолі райкому, і думки, пов'язані з цією подією, під час виступів ні на мить не відпускали Лукіна.

В перервах за обличчями людей, які постійно обступали його, він раз у раз помічав на відстані худе й наче постаріле обличчя Сухогрудова. Він і раніше часом зустрічався з ним на пленумах та конференціях і в перші роки після розлучення з Галиною, не відчуваючи за собою ніякої провини, вітався й розмовляв з ним; але пізніше, коли завів нову сім'ю і особливо коли з'явилися діти, стосунки поступово почали змінюватися, і це було природно, одне забувалося, інше було близьке й прив'язувало до себе, і Лукін все частіше почав уникати зустрічей із Сухогрудовим і вже не цікавився життям сина; було в цьому щось, йому здавалося, не зовсім чесне (принаймні щодо нової сім'ї) — заводити розмову про хлопчика, і чим більше Лукін віддалявся від свого колишнього тестя (і чим тісніше живався з новою сім'єю), тим рідше згадував про минуле. Гроші, які він надсилав Галині, вона завжди повертала й за всі ці роки, хоч він досить часто бував у Москві, жодного разу не дозволила зустрітися з сином. Він знав, що Арсен усиновив Юрія, і з цим теж, здавалося, змирився. «Ну що ж, нехай буде так, як є», — думав він. Але кожного разу при зустрічах із Сухогрудовим щось тривожне знову піднімалося в грудях Лукіна, і він почував себе ніяково й винувало, що не підходив до колишнього тестя й ні про що не розпитував його.

Цю ж ніяковість відчував він і тепер, поглядаючи на Сухогрудова.

Але сьогодні старий викликав не тільки спогади про сина. Багато хто, і Лукін знав це, пов'язували саме з діяльністю Сухогрудова ті важкі для мценських сіл перші повоєнні роки, коли забивалися хати, і хоч він ніколи раніше не осуджував тестя й гадав, що нічого не могло залежати від однієї людини, що лихоліття було принесено війною, він раз у раз мовби підключав тепер Сухогрудова до тієї загальної орбіти своїх роздумів, у центрі якої саме й стояло минуле і майбутнє життя села.

Пленум проходив рівно, так само, як десятки, що передували йому, і так само ті, хто мав відповідати за роботу пленуму (Лізавін і Воскобойников), були задоволені ходом справ. І доповідь, і виступи, як усі визнавали, були продуманими й серйозними; всі аспекти минулих весняних польових робіт у господарствах району й усі питання підготовки до сінокосу та жнив було різнобічно обговорено, але Лізавін, котрий піднявся на трибуну перед заключним словом доповідача, висловивши схвалення, все-таки не міг не зробити тих кілька своїх зауважень, без яких не можна було, як він вважав, обійтись. Далі він довго й докладно говорив про Пленум ЦК, який нещодавно закінчився в Москві (повідомлення й документи з Пленуму було вже опубліковано в пресі), і запропонував, хоч це не входило до порядку денного, розробити в масштабах району питання про дальший розвиток меліорації земель.

— Осушувати навколо Мценська, припустімо, нічого,— зауважив він,— але є другий бік питання — зрошування, і тут непочате поле діяльності.

— Ось тобі й перше велике діло,— сказав потім Лукіну, повернувшись від трибуни й сідаючи поруч нього за столом президії.

— Спочатку нехай оберуть.

— Оберуть, куди подінуться,— підтвердив Лізавін і зразу ж подивився в зал з тим виразом, ніби він мав витримати двобій з цими людьми, що сиділи навпроти нього.

ІХ

До обрання першого секретаря підійшли вже о восьмій годині вечора, коли всіх тих, кого було запрошено взяти участь у роботі пленуму, відпустили і в залі лишилися тільки члени райкому.

Вони сиділи в ближніх рядах, і в той час як Воскобойников, котрий іще щось упівголоса уточнював з представником обкому Лізавіним, ось-ось мав підвестися й відкрити заключне засідання, в залі запала та напружена тиша, яка охоплює людей лише

перед розв'язанням важливих державних справ. Що треба було розв'язати членам райкому, було для них важливим; від першого секретаря залежало так багато в загальному житті району, що ніхто не перебільшував серйозності нинішньої хвилини: і хоч усі знали, що на цей відповідальний пост висуватимуть Лукіна (і внутрішньо були згодні з цим висуванням), але кулуарні розмови, і це теж було ясно, ще не означали, що не могло виникнути ніяких змін, і тому всі з настоженою цікавістю чекали розгортання подій.

Та всупереч цьому чеканню вибори першого секретаря райкому пройшли настільки просто, що після голосування багато хто був невдоволений, начебто щось було недодано їм. Для висунення кандидатури Воскобойников надав слово Лізавіну, і як тільки той, пославшись на свої повноваження, назвав прізвище Лукіна,— спочатку хтось піби несміливо плеснув у долоні, потім ще хтось, ще, і за мить уже весь зал гримів оплесками. Аплодували довго, а коли оплески стихли, Лізавін, який вважав, що ні за яких обставин порядок ведення пленуму порушити не можна, висловив усе, що було доручено йому сказати про висунуту кандидатуру, і після його виступу (після нового вибуху оплесків) усі одностайно проголосували за Лукіна; і відразу ж, як тільки Воскобойников, привітавши новообраного першого секретаря райкому, закриття засідання, багато з тих, хто сидів у першому ряду, кинулися на сцену, щоб раніше за інших потиснути руку новому керівникові.

— Радий щиро, вітаю,— крутячись навколо Лукіна, говорив якийсь районний господарник, який дуже вже хотів, щоб помітили й запам'ятали його.

Він знизу вгору дивився на Лукіна і мав би бути неприємним йому; неприємним мав бути сам той улесливий вираз, якого господарник не міг приховати на своєму обличчі; та Лукін, котрий був тепер сліпим від щастя, як зауважив гострий і меткий на язик прокурор Горчевський,— Лукін однаково всім усміхався й однаково охоче всім простягав руку, хто підходив до нього, і був, як це здавалося збоку (і не тільки Горчевському, а й Воскобойникову та Лізавіну), надмірно й нестримано схвильований.

— Це від молодості, це минеться,— добродушно сказав Воскобойников, ледь повернувшись до Лізавіна.

— Обмінеться, обітреться, діло змусить,— підтвердив Лізавін.

Але Лукін зовсім не був такий сліпий від щастя, як це здавалося; просто та увага, яку в ці хвилини всі виявляли до нього, була незвичною, і він не знав, як поводитись і що відповідати людям; він не хотів, щоб з першого ж дня про нього говорили,

ніби він не з усіма однаковий, і, не бажаючи нікого образити, робив те, що, здаючись гідним осуду комусь, було продуманим і природним для нього. Він усвідомлював, що в його житті відбулася подія, оцінити яку він ще не був спроможний, і радів лише тій широкій можливості застосувати розум і волю, яка відкривалася йому з цього дня в райкомівській роботі. Йому здавалося, що головна суть усіх наступних турбот — поєднання загального добробуту з добробутом кожної окремої сім'ї — була ясна йому, і він з упевненістю дивився навколо себе; але він увесь був під враженням недавнього голосування (і під враженням тих знаків уваги, які виявляли до нього) й тому не думав, що між початком шляху і досягненням мети, яку він ставив перед собою, лежали сотні людських взаємин, у яких треба було ще розібратися, і що, крім загальних інтересів, завжди є приватні, особисті, які теж не враз розв'яжеш — окриком чи порухом руки; з кола радгоспних відносин Лукін ступав у коло, окреслене межами району, і Воскобойников та Лізавін розуміли це; але для Лукіна було зараз лише враження ясності мети і враження загального доброго настрою людей, які підходили до нього, і він мимоволі поспішав віддячити їм своєю довірою і добротою.

Коли він з тим же похвавленням в очах і на обличчі сходив зі сцени, біля самих дверей зіткнувся із Сухогрудовим, що чекав на нього.

— Я вітаю вас, — сказав Сухогрудов.

Хоч, як і всі, він здавався втомленим після засідань, і це було помітно з м'явих рухів, як він потис руку Лукіну, але так само було помітно, що він був збуджений і задоволений пленумом; він не тільки не розгубив того цілісного настрою, з яким уранці вийшов з дому, але був нібито ще більше зібраним і більше, ніж будь-коли, схильним тепер поділитися з Лукіним міркуваннями про ті районні справи, продумані ним ще в Полянці, які не могли, як він вважав, не прислужитися будь-якому першому секретареві, хоч би хто прийшов зараз на це місце. Він давно виношував думку про укрупнення господарств і більш централізоване й комплексне керівництво — те, що в свій час і через певні обставини він не міг впровадити в життя і що тепер, коли уряд надавав кошти для величезних капіталовкладень у сільське господарство, було цілком реальним і здійсненням; він думав про це всі довгі години, проведені в президії, коли слухав доповідь і виступаючих і бачив перед собою спину Лукіна, що сидів за столом. Як і в перші хвилини зустрічі з ним, Сухогрудову було приємно, що Лукін пішов угору; приємно було саме те, що колись не помилився в цій людині: але поряд із задоволенням

виникала думка про Галину, і хоч як він намагався відігнати її від себе, розуміючи, що нема за що дорікати колишньому зятеві,— тепер, коли близько бачив його обличчя, відчував, що в чомусь все ж таки не може простити йому за Галину.

— Спасибі,— відповів Лукін, дивлячись на Сухогрудова.— Мені особливо дороге ваше поздоровлення,— додав іще він, усвідомлюючи, що треба сказати не це, а спитати про сина й Галю, чого, він бачив, чекав від нього старий, але чого Лукін не міг ось так, одразу, не подолавши спочатку того продиктованого життям (новою сім'єю) морального бар'єра, який кожного разу при зустрічах із Сухогрудовим болісно підіймався в його душі; і на молодому і ще недавно радісному обличчі Лукіна зараз відбилася вся та розгубленість, яка збентежила його.

— Якщо я хоч чимось можу бути корисним,— тим часом говорив Сухогрудов, теж відчуваючи, що говорить не зовсім те, що слід було б зараз сказати колишньому зятеві,— я завжди до ваших послуг.

— Спасибі, радий і ціную.

— Я знаю район, і в мене є кілька, на мій погляд, цікавих пропозицій.

— Давайте зустрінемося, це добре,— сказав Лукін, якому все-таки хотілося переступити бар'єр і спитати про сина, і запропонованою зустріччю він ніби відкривав у майбутньому для себе цю можливість.— Давайте... Завтра в нас партактив? Давайте я роздивлюсь, і на наступному тижні — одразу, в понеділок, до мене.

— У понеділок я буду вже в Поляновці.

— Давайте я до вас у Поляновку приїду. Так і зробимо, домовились? — І Лукін на знак того, що домовились (і із співчуття до колишнього тестя й до себе), обхопив долонями кошаву руку Сухогрудова й потиснув її.

Лізавін того ж вечора повертався в Орел і перед від'їздом хотів поговорити з новообраним першим секретарем райкому, і тому Лукін, знаючи, що на нього чекають, так покvapно розпрощався із Сухогрудовим; але Сухогрудову нікуди було поспішати, і він вийшов у коридор, де ще юрмилися люди.

З того, як неохоче розходилися, всім було ясно, що пленум пройшов удало; змінилося керівництво, і всі були збуджені цією подією; з приходом Лукіна, людини ще молодой й енергійної, у районному житті мали відбутися зміни, яких, як це здавалося тепер, всі й давно чекали, і Сухогрудов, ідучи коридором повз парторгів і голів колгоспів, одразу ж відчув цей загальний настрій. Його ніхто не гукав, і він не зупинявся ні перед ким;

і за спиною, коли проходив, не виникали ті розмови про нього, які точилися вранці; усіх цікавило лише те оновлення, учасниками якого вони були і яке, як зміна пори року, завжди потрібне для життя.

Х

Людей, наділених довір'ям і владою, у повоєнні роки (початок п'ятдесятих) цікавило переважно два життєво важливих питання: хліб, якого не вистачало країні, і промисловість, для якої потрібна була нова енергетична й сировинна база. Менш далекоглядні державні діячі пропонували розширювати поки що те, що було вже знайдено, освоєно й давало продукцію, і наводили на підтвердження свої вагомі докази; більш далекоглядні висували інші плани, з перспективою на майбутнє, і в Центральному Комітеті та в Раді Міністрів на різних рівнях постійно велися обговорення й пошуки можливих варіантів; і ця напружена атмосфера державного життя з міністерських кабінетів і од гамірливих засідань колегій як по ланцюжку розтікалася потім в усі інші інстанції, викликаючи ті розмови, які, по суті, були вже марними, оскільки нічого не додавали до того, що визначалося нагорі, й тільки ускладнювали загальний рух; в уряд надсилали найрізноманітніші пропозиції, але погляди тих, кому належало вирішувати все, що стосувалося хліба, були звернені на неосвоєні цілинні й перелогові землі Північного Казахстану, Алтаю та Оренбуржя, за рахунок яких можна було значно розширити посівні площі. Щодо сировини для промисловості погляди були звернені до незайманих сибірських просторів, які давно вже привертали увагу інститутів та академій. Але в той час як освоєння нових земель могло принести швидку й відчутну віддачу (тому й відбувалося освоєння цілини так швидко й рішуче), Сибір лише потребував поки що нових і нових вкладень, віддача багатьом видавалася справою неясною і проблематичною; освоєння йшло важко, драматично й довго, то приваблюючи, то відлякуючи людей, особливо в те важке семиліття, коли після першої свердловини на околиці Березова, що дала газ, довго потім геологам і буровикам не вдавалося нічого виявити. Тільки в шістдесятому році на буровій під Шаїмськом ударила нафта; потім нафта раптом бризнула в Мегіоні та Усть-Балику (і потім уже відкриття йшли одне за одним), і теплохід «Ферсман» доставив першу наливну баржу сибірської промислової нафти на Омський нафтопереробний завод. Тоді ж почалося проектування й будівництво в Сибіру газопроводу Пунга — Серов (Березово — Урал) і нафтопроводу Шаїм — Тюмень, і молодого Дементія

Сухогрудова, котрий приїхав після інституту в Тюмень, одразу ж підключили до цих робіт.

Як людина енергійна й така, що вміє взятися за діло, уже при розробці проекту газопроводу Пунга — Серов він запропонував кілька цікавих і сміливих рішень, які були схвалено й прийнято; його одразу ж помітили, і на будівництві Шаїмського нафтопроводу він був уже не рядовим інженером, а в день пуску цього першого в Сибіру нафтопроводу, коли на засніженій морозній площі (на околиці Тюмені, перед нафтоналивною станцією) тисячі городян зібралися на мітинг, щоб поздоровити будівельників, він стояв на трибуні серед тих, кого вшановували й кому адресовані були вітальні телеграми міністерства нафтової промисловості СРСР Шашина й міністра газової промисловості Кортунова.

— Думаємо кинути вас на північну нитку,—тоді ж, на трибуні, мовби між іншим було сказано Дементію Сухогрудову.

На той час геологи з Мегіона Абазаров та Синюткін радирували начальникові Тюменського управління Ерв'є про відкриття Самотлорського нафтового родовища; далі почали надходити відомості про відкриття великих запасів природного газу в Уренгої, Медвежому і в Заполяр'ї по річках Пур і Таз, і треба було для найшвидшого промислового освоєння цих родовищ проектувати й будувати нові газові та нафтові магістралі.

Відправивши до Москви завершений проект північної нитки газопроводу, Дементій Сухогрудов і далі працював над ним, до півночі засиджуючись за кресленнями, мучачи себе, сім'ю і товаришів по роботі, які допомагали йому. При всьому розумінні важливості справи, з яким усі ставилися до нього, вдома ось-ось мала спалахнути та природна для нинішніх часів сварка, коли дружина Віталіна, що працювала дитячим лікарем в одній з поліклінік міста й теж часто допізна затримувалася на викликах, збиралася, незважаючи на все це, заявити чоловікові, що вона і с н у е і що існують іще діти (п'ять років тому вона народила Дементієві двох хлопчиків-близнюків, в яких, як усім здавалося тоді, він душі не чув), що ні вранці, ні ввечері хлопчики не бачать батька й не можуть сказати, чи є він у них, і що від матері (Дементієвої тещі) нікуди вже очей подіти від такого життя; щось подібне назрівало і в сім'ях Дементієвих товаришів по роботі, колись захоплених, але стомлених від справ; і злягоджена машина, яка багато місяців день у день безперерійно працювала над проектом, почала давати перебої, і, як звичайно буває в таких випадках, бачили й розуміли це всі, крім

Дементія. Він знав тільки, що треба йому ще і ще дещо уточнити, і нічого іншого не хотів ні бачити, ні визнавати; і тільки, можливо, цією своєю волею стримував події, які густішали навколо нього.

Напровесні, коли ще не скресали Об та Іртиш, він вирішив зробити ще одну, і останню, як він заявив, контрольну поїздку по тих місцях, де планувалося протягти майбутню північну нитку газопроводу. Взявши з собою найбільш енергійних і здібних, як він вважав, помічників, Кравчука та Луганського, рейсовим літаком вилетів з ними в Тобольськ, і звідти де на вертольотах, де на всюдиходах група рушила через тайгу й тундру до Полярного кола. Поїздка була затяжною і важкою і, по суті, нічого не додала до того, що було відомо про майбутню трасу; тільки ще зайвий раз Дементій Сухогрудов переконався, що всі проєктні розрахунки були правильні; але саме це й було для нього важливим і радувало його.

Група повернулася в Тюмень тільки наприкінці травня, коли скрізь із полів уже зійшов сніг, річка, що перетинала місто, очистилася від криги і вздовж берегів густою щетиною зеленіла трава. Тайгові ялини, які придавлено стояли всю зиму під снігом, тяглися до сонця, насичуючи на сотні верст усе довкола пахощами смоли та хвої, брунатними сережками цвіли над заводями верби, набухав цвітом бузок і клейкувато лопалися вранці бруньки низькорослих сибірських беріз. Коли Дементій спустився по трапу на асфальтовану площадку аеропорту, всі ці пахощі короткої весни й близького короткого літа одразу ж обступили його; як людина, що перейшла з одного приміщення в інше, в якому навстіж відчинені в сад вікна, він живо відчув перемену і йшов до машини неохоче й довго. Від чорної крайки тайги, що починалася одразу за злітною смугою, стелився над землею пронизливий весняний вітер, і відгортав поли потертої за дорогу дублянки Дементія, і ворушив одросле (шапку він тримав у руках), лише долонею пригладжене волосся; схожий на батька армійською виправкою, незважаючи на втому, він неначе весело оглядав усе довкола, і з тонких обвітрених губ не сходила задоволена усмішка. Його худорляве обличчя було по-північному засмаглим і порослим русявою і кучерявою борідкою, яку модно було відпускати зараз; але в Дементія вона здавалася необхідною й немовби накладала на його довгасте й тверде обличчя добрий вираз. Він не надавав ніякого значення тому, що носив бороду; просто так було зручніше при його частих поїздках і було вже звичним для нього; і ще чимало різних інших мужицьких і осуджуваних Віталіною звичок, які із студентських літ спрощували йому життя, було в Дементія Сухогрудова.

Він чекав звісток з Москви (як будь оцінено його проект) і дзвонив ще з Тобольська, цікавлячись, чи не надійшло на його ім'я якої-небудь телеграми; тепер, з аеропорту, йому хотілося заїхати в управління до Жаворонкова, і він спробував був заговорити про це з Кравчуком і Луганським, але, помітивши, з яким невдоволенням вони вислухали цю його пропозицію, сказав тільки: «Що ж, по домівках, то по домівках»,—і мовчки потім усю дорогу дивився на шосе й на все те, що відкривалося погляду за склом машини. Почуття весни, яке охопило його, коли він зійшов з літака, сонце, зелень і небо, що прозорою блакиттю починалося від обрїю, куди він дивився, і свідомість того, що він їде додому, до Віталїни й дітей, про яких за сум'яттям справ там, на трасі, ніколи було думати йому (але про яких тепер думав з приємністю і з тією подвоєною ніжністю, яка за всі ці тижні сніжних переходів назбиралася в ньому), і, головне, загальний настрій успіху, який виніс він з контрольної поїздки,—усе це, згустившись і переплутавшись, злившись немовби в одному радісному відчутті весни й літа, переповнювало Дементія і змушувало його мовчки дивитися перед собою.

Попрощавшись із Кравчуком і Луганським, він все ж таки вирішив заглянути в управління, і передчуття, що про проект щось прийшло з Москви, не підвело його. Як тільки він, скинувши дублянку в приймальній, зайшов у кабінет до Жаворонкова, той одразу ж простяг йому телеграму, в якій повідомлялося, що проект північної нитки газопроводу схвалено у міністерстві й передано на затвердження урядові і що керівник проекту терміново викликається до Москви.

— Я гадаю,— сказав Жаворонков,— північній трасі надається великого значення, і не виключена можливість — будувати почнуть швидко і будівництво йтиме ефективно. І, по-моєму, якщо чуття не зраджує мене,— тут-таки додав він,— керувати цією справою хочуть доручити вам.

— Чому мені? — спитав Дементій.

— В усякому разі, обком зажадав на вас подання, і, думаю, не для себе. Ви що, боїтесь?

— Ні.

— А що вас турбує?

— Якось несподівано, відразу...

— Не відразу... не відразу... І це ще тільки моє припущення. Їдьте в Москву, на вас там чекають.— І він м'яко й шанобливо, як завжди вмів це робити, потис Дементію руку.

Жив Дементій не в багатопверховому будинку, а в рубленому особняку, який йому дали ще в ті роки, коли він тільки приїхав у Тюмень. Побудований якимсь непманом на крутому березі Тури, підновлений і переобладнаний згодом в упорядковану квартиру, особняк був зручний для життя. З вікон, які Віталіна, полюбуючи мережива й прозорі тканини, завжди тримала під тюлевими занавісками, було видно вигин річки, що змінював обриси й барви в різні пори дня й року, і видно було пристань та судноремонтний завод, у затоні біля якого скупчувалися, особливо під осінь, і терлися боками баржі, буксири й теплоходи, що заходили з Іртишу та Обі. Взимку через замерзлу й запорошену снігом Туру протоптували стежини, які з'єднували, мов нитки, правобережну й лівобережну сторону міста; а весною, коли скресала річка, ночами в особняку було чути, як тріщала, лопаючись під натиском талої води, крига, і Дементієва теща, Ганна Юріївна, прокидаючись, вмикала світло й ходила по кімнатах. Кригу потім рвали біля мостів, і вибухи й крики людей теж було чути в особняку, що так приємно завжди нагадував Дементію батьківський будинок у Полянці.

Можливо, саме тому, що більшу частину часу Дементій проводив чи то в поїздах по тайзі, чи у своєму робочому кабінеті з величезними, із суцільного скла вікнами й важкими креслярськими столами, щось щемно-тривожне щоразу виникало в ньому, коли після тривалого відрядження він повертався додому. З якоюсь майже юнацькою нетерплячістю, як тільки машина звертала на знайому вулицю, він одразу ж нахилився вперед, щоб побачити все те — огорожу, ганок, дах,— що було рідне і було дороге йому; але, незважаючи на бажання швидше зустрітись з дружиною та дітьми, він, однак, виходив з машини з тією стриманістю, яка була властива йому в усьому, і, перш ніж обійняти Віталіну, якусь мить стояв, опустивши чемодан чи портфель додолу й лише приготувавши для обіймів руки. Він відчував задоволення в ці секунди, коли дивився на дружину, бачачи перед собою її обличчя й світле волосся і вловлюючи в її спокійних очах той майже непомітний вираз щастя, що він приїхав, ось, перед нею, якого завжди бувало досить для Дементія, щоб у мить, коли він переходив із світу службових справ і взаємин у світ сім'ї, не розгубити йому того почуття удачі, за що він цінував життя і що давало йому силу й напружено працювати, і бездумно й щасливо нібито, як він вважав, любити дружину й дітей. Він рідко бачив Віталіну в білому лікарському халаті й білій шапочці, тільки коли при нагоді заїздив за нею в полі-

клініку; але, можливо, тому, що знав, що вона любила свою роботу, жила нею і постійно з захопленням розповідала про неї, в свідомості Дементія зберігався саме цей, у білому лікарському одязі, образ Віталіни, і коли він згадував про неї, у ньому одразу ж виникало відчуття чистоти, не стерильної і відштовхуючої, а іншої, яка звичайно відрізняє розумних і порядних жінок і виказує в них ту не для всіх привабливу суворість у сімейних і в усіх інших справах, яку Дементій з дитинства завжди бачив у батька і вважав взірцем життя. Віталіна ніколи не вдягала чогось яскравого, що було б визивним і кричало на ній, і носила плаття, блузки й спідниці того крою, в якому ще в міру залишалося щось від моди, що вже відходила, і в міру було щось від нової, яка лише набувала прав, і в цьому потягу до серединності, в побоюванні неначе недолити або перелити через край знову виразно виявлялося те саме її суворе ставлення до життя, як розуміла вона (і розумів Дементій, хоч і не завжди він дотримувався цього правила) гідність людини.

Лише одну вільність, яку прощав чоловік, а швидше не помічав,— дозволяла вона собі; їй здавалося, що було щось неприємно пергаментне в її до голубизни сліпучо-білій шкірі на обличчі, і тому вранці вона не любила, щоб на неї дивилися; та коли вона виходила до столу — кухня завжди була в розпорядженні матері, Ганни Юріївни,— її підфарбовані й напудрені щоки були смугляві, і в блакитних очах з підведеними розрізами ще зберігалася та жвавість, з якою вона, зачісуючись і причепурюючись, розглядала себе в дзеркалі. Але Дементій рідко вдивлявся в її обличчя: йому завжди важливо було тільки те загальне враження, яке справляла на нього Віталіна, і краса її очей, і смуглявість щік, і мереживні комірці навкруг білої шиї, які вона носила, були для нього лише подробиці, які самі по собі нічого не говорили йому; головне, що він любив (точніше, цінував) у Віталіні,— був той близький і зрозумілий йому її душевний світ; зовні начебто непокірна й запальна, в глибині своїй вона була жінка терпляча й щира, і Дементій знав, що при будь-якому її невдоволенні досить тільки всміхнутися йому, або ласкаво подивитися на неї, або просто сказати кілька заспокійливих слів, як одразу ж усе мовби ставало на свої місця і за ним знову визнавалося право (заради сімейного ж благополуччя) засиджуватися допізна за кресленнями і виїздити надовго в тайгу. Йому було спокійно і впевнено жити з Віталіною, і він не міг уявити, щоб раптом щось змінилося в його домашніх справах; ті дні, коли він, познайомившись, гуляв потім з нею тихими вулицями Тюмені, були далеко позаду, як і позаду був час, коли в особняку, в якому він жив з нею тепер, у кімнатах стояли тільки ліжка,

стіл і кілька стільців; та оскільки він лише любив домовку і не займався нею, усе купувалося Віталіною і було в тих самих стриманих тонах, які цілком відповідали її судженням про інтелігентність і пристойність.

У сім'ї Сухогрудових, як зрештою і в багатьох інших сучасних сім'ях, не було того чіткого й звичного поділу, коли на чолі всього ставав чоловік; і Віталіна, і її мати, Ганна Юріївна, і Дементій — кожен по-своєму гадав, що саме він веде й спрямовує все в домівці: Віталіна — тим, що все підкоряла своєму смакові й уявленню про опорядження і затишок кімнат, Ганна Юріївна — тим, що готувала сніданки та обіди і вела, як вона казала, все господарство, а Дементій — тим, що підтримував увесь цей достаток; але насправді в центрі всього їхнього сімейного життя були діти, близнюки Сергійко й Ростислав, які приносили і радість, і клопоти, особливо Ганні Юріївні, котра день у день товклася з ними вдома. Така сама білява, як і дочка, вона теж носила неяскраві плаття (і ще більше, ніж дочка, любила, щоб усе в кімнатах стояло на своїх місцях, не переставлялося й не заяложувалося руками), вона охоче, як тільки народилися у Віталіни хлопчики, визвалася допомогти дочці; вона звільнилася з роботи, хоч до пенсії лишалося трохи більше року, і, хоч давно відвикла від домашніх справ, накупивши фартухів і халатів, взялася за господарство, і кухня та дитяча кімната, які одразу визначили коло її турбот, поступово так змінили Ганну Юріївну, що колишні знайомі вже не завжди впізнавали її. З того дня, коли Дементій уперше побачив свою майбутню тещу, якою вона була — не по літах моложава й доглянута (вона працювала тоді друкаркою в облвиконкомі, де друкувалися різні відповідальні документи й куди приймали тільки людей перевірених), і якою стала тепер — з розповнілим обличчям і червонуватими від води руками, лежали роки, коли і Віталіні, і Дементію треба було зміцнюватися, виходити в люди і вони потребували матеріної допомоги; але за тією простою логікою, що будь-яка висота, досягнута людиною, є тільки точкою відліку для нового руху, ще більшою мірою ця допомога в домі потрібна була їм тепер, і Ганна Юріївна поступово почала звикати до думки, що, поки не виростуть внуки, ніякої полегкості для неї не настане. Вона все рідше згадувала, як вона працювала в облвиконкомі, і раніше красиві, завжди з темним лаком на нігтях її пальці, що знали тільки клавiші облвиконкомівських машинок, стали тепер по-старечому незграбними, кістлявими й були помітно з'їдені порошками та милом; чистота, яку вона так любила (і так любила дочка), як видно, не просто давалася їй. Але Віталіна і особливо Дементій усього, що відбувалося

з Ганною Юріївною, не помічали, і все здавалося їм звичайною, природною течією життя; головне, завжди вчасно подавалися сніданки та обіди, і була свіжа білизна на ліжках, і хлопчики росли міцними й веселими; маленькі, мов колобки, що катался по підлозі, вони здавалися Дементію незвичайними; він бував з ними годину або дві, відволікаючись від своїх справ, брав на руки, возив на спині, і ці галасливі зустрічі з синами надовго потім залишалися в його пам'яті. Якщо часом у поїздках він згадував про домівку, то насамперед перед ним поставали саме ці картини, як він бавився з дітьми, і хоч як він розумів важливість своєї роботи, що все, що він робив, усе для людей, для держави, в ньому раптом прокидалося те начебто егоїстичне почуття, що старається він для синів, і він здавався собі щасливим, що було йому заради кого старатися й жити.

XII

Одразу ж від Жаворонкова Дементій поїхав додому; та всупереч сподіванням (і нібито на противагу піднесеному настрою) ні Віталіна, ні діти, ні Ганна Юріївна не вийшли зустріти його. Діти гралися в дворі за будинком і не бачили батька; Ганна Юріївна, яка ще зранку помітила по дочці, що в сім'ї виникає щось недобре, удала з себе хвору, лягла на кушетку й грілася тепер під картатим мохеровим пледом, а Віталіна, хоч сьогодні в неї був неприйомний день, зібралася в поліклініку і потім пішла провідати хворих. Вона не думала ні сваритися, ні розлучатися з Дементієм, але їй хотілося хоч би чимось дати відчутти йому, що так само, як він забуває про сім'ю, сім'я може забути про нього, і вона заздалегідь бачила той вираз обличчя, з яким він, ступивши на поріг, питає у матері: «А де Ліна?» Те, що вона примушувала тепер неприємно хвилюватися чоловіка, озивалося в ній болісним запитанням — чи справедливо і чи повинна вона так робити? Але в свідомості одразу ж піднімалося усе пережите й передумане нею, особливо за цю останню поїздку, коли він не тільки ні разу не подзвонив, а й не написав їй жодного листа, і вона, стривожена цим мовчанням, мов дурна (як думала вона тепер) кинулася в управління дізнатися, чи не сталося чогось із ним. Їй соромно було признатися перед товаришами Дементія по службі, що він нічого не написав їй, і вона не могла простити йому цього; роль нелюбої і забутої дружини, яку вона постійно усі ці дні в думках відводила собі, не тільки не влаштовувала, а викликала в ній біль, від якого нікуди було подітися; на роботі, коли вона ходила на виклики, вона із заздрістю дивилася на чужі сім'ї, в яких усе, як вона

вважала, було правильно й по-людському, зовсім не так, як у неї; вдома, коли, поклавши дітей спати й поговоривши з матір'ю (і мовчки посидівши потім перед телевизором), ішла в спальню, самотність ставала особливо нестерпною, вона читала, лежачи в постелі, і тільки за північ нарешті засинала важким, немов придавленим сном. Вона відчувала, що поганіє і що молодість покидає її; уранці її обличчя було пом'ятим і блідим, і коли вона потім, посмагліла й посвіжіла перед дзеркалом, сідала снідати, ловила на собі неприємні погляди матері, яка ніби глузливо хотіла спитати в неї: «Чепуришся, а для кого? Та він давно вже, мабуть, памітив, на кого дивитись». Весь день після цього Віталіна була під враженням материних поглядів; вона не хотіла вірити, щоб Дементій, який був таким близьким з нею, міг сплутатися з іншою жінкою (в роздратуванні вона вживала це слово «сплутатися», не помічаючи, як образливо й грубо звучить воно), але вчинки чоловіка все більше здавалися незрозумілими, і в її свідомість поступово мовби закралася саме ця підсилена материними натяками підозра, що все може бути, і вона думала, що не переживе цього жаху, якщо все виявиться, і не зможе дивитися у вічі людям; раніше не знайоме (а втім, не цілком усвідомлене нею і тепер), у ній підіймалося те ревниве почуття, про існування якого вона ніколи не підозрювала в собі, і це почуття неначе підштовхувало її до якихось протиприродних і безрозсудних вчинків. У її душі відбувався той процес samozапалювання, як у підмоклому стogu сіна, коли, тільки розкидавши стіг, можна виявити, що відбувається в ньому, і тільки підсушивши, зупинити процес; але всі її спроби поговорити з Дементієм закінчувалися нічим, вона відчувала себе беззбройною перед його словами і перед успіхами, які приходили до нього.

У неї, по суті, не було нічого, в чому вона могла б звинуватити чоловіка, не було фактів, а було тільки незнання, і це незнання саме й виснажувало та мучило її. Але іноді їй здавалося, що вона розуміла Дементія: він увесь у роботі і робить і собі, і сім'ї життя й достаток; та це розуміння одразу ж наштовхувалося на найпростішу істину — а навіщо посади й достаток, якщо немає звичайного людського щастя? «Вже краще жити за якимсь простим чоловіком», — казала вона собі, тим часом як насправді їй хотілося і цього достатку, яке давала Дементієва робота, і звичайного жіночого щастя, від якого вона не уявляла, як можна було відмовитися їй.

З підкресленою нібито увагою, паче, крім роботи, й справді ніщо інше не цікавило її, прослухувала вона своїх маленьких пацієнтів, задираючи їм сорочечки, розмовляючи з батьками й

виписуючи рецепти, і як тільки виходила з однієї квартири, відразу ж ішла в іншу (де теж напередодні була за викликом) і переносила з собою всі свої розрізнені тепер думки про Дементія і життя з ним; вона переживала, що не лишилася зустріти його, але, замість того щоб повернутися, раз у раз казала собі, що однаково змінити вже нічого не можна і нехай що буде, те й буде, і, як стрибун, що невдало відштовхнувся з вишки, жила лише відчуттям неминучого удару і бризок. Вона не хотіла скандалу, після якого, думала вона, неможливо буде жити разом, але й безсила була зупинити подію, яка набирала інерції, і, поглядаючи на вже вечірне небо над містом, замість того щоб іти додому, відшукувала в пам'яті нові й нові адреси хворих і йшла до них з тим зосередженим виразом, який, коли скидала плащ і залишалася в білому лікарському халаті, був нібито і зрозумілим, і не зрозумілим у ній.

— А де Ліна? — жваво спитав Дементій (промовивши саме те, що й передбачала Віталіна), як тільки, зайшовши до кімнати, побачив, що ніхто не зустрічає його і що лише в глибині, на кушетці, заворушилася під пледом Ганна Юріївна.

Вона неквапливо підвелася і з якоюсь нібито старечою, як здалося Дементію, байдужістю промовила:

— А, приїхав.— І взялася обмикувати на собі халат і поправляти скуйовджене волосся.

— Ліна де? — перепитав Дементій, з порога вдивляючись у байдуже й набрякле від сну тещине обличчя.

— Пішла... Де їй бути?

— А Сергійко? Славко?

— Надворі.

— Живі-здорові?

— Що з ними станеться?

— Тоді чому такий панахидний настрої? — спитав він.

Він пройшов на середину кімнати й, кинувши до ніжки стола дорожній портфель, розбухлий від зім'ятої в ньому брудної білизни, весело подивився навкруги; після настороженості, коли йому раптом здалося, ніби щось скоїлося в домі за час його відсутності, він знову був весь у владі піднесеного настрою; незважаючи на те, що він начебто поспішав побачити Віталіну й синів і щохвилини думав про них, світ службових справ і турбот так міцно сидів у ньому, що навіть тепер, коли довкола були не безомвні на сотні верст простори тайги і стінки палатки, що лопотіли на вітрі, і не креслярські столи й зосереджені обличчя товаришів по службі, а те домашнє, що завжди містить у собі зовсім інше коло бажань і почуттів, він, по суті, і далі жив тим своїм спря-

мованим до однієї мети (до роботи) життям, яке, мов грудка снігу, чим більше він їздив (і чим більше досягав успіхів), тим щільніше неначе нашаровувалося на ньому. Йому не так хотілося зараз обняти Віталіну, як сказати їй, що поїздка була вдалою, що проект схвалено і що завтра ж треба летіти до Москви; йому хотілося зробити Віталіну співучасницею свого життя, як це бувало завжди раніше, коли після чергового відрядження він повертався додому; але саме це, що давно вже було нібито звичним і природним для Дементія (розмова про свої справи), він відчував, зараз відібрали в нього, і він мусив зайнятися чимось іншим; позираючи то на кришталеві вази й білі мереживні серветки під ними, що прикрашали поліровану площину серванта, то на Ганну Юріївну, котра, як йому здавалося, усе ще ніяк не могла очумати від сну, від думав, чи не подзвонити зараз Кравчуку й Луганському («Треба ж їм сказати про телеграму з Москви!»), і чи не сходити поки що в лазню, в парну («На горищі мають бути ще березові віники»), і чи не поговорити з тещею, розмова з якою, щоправда, рідко коли тепер вдавалася Дементію; але замість усього цього як був у дублянці, якої ще не встиг скинути з себе, він попрямував до вікна і, відхиливши тюлеву занавіску й побачивши синів, що гралися в саду, розчинив вікно й радісно крикнув їм:

— Сергійко! Славко!

— Вийшов би, навіщо кімнату вихолоджувати,— невдоволено промовила Ганна Юріївна.

— Нічого, натопимо,— озвався Дементій.

Він простежив поглядом, поки хлопчики пробігли садом, а коли голоси і тупотіння їхніх ніг почувлися в коридорі, світліючи усім своїм обвітреним бородатим обличчям, ступив до дверей, щоб зустріти їх. Він підняв синів на руки й, кажучи їм: «Скучили без батька, га? А поважчали, а підросли»,— кілька разів пройшовся з ними по кімнаті. Сини були схожі на матір, обидва біляві, голубоокі і, як усі близнюки, напрочуд схожі один на одного: в підстібних вельветових курточках, в однакових черевиках і шапочках, вони однаково щасливо дивилися зараз на батька й усміхалися йому, оголюючи по-дитячому рідкі, ще молочно-білі зуби.

— Ану, признавайтесь, хто з вас Сергій, хто Славко,— вів далі Дементій, опустивши синів на підлогу, сівши навпочіпки біля них і вдивляючись в їхні щасливі обличчя. Він знав, що це було приємно їм (їм кожного дня усі в домі повторювали, які вони схожі; і коли хотіли полаяти, і коли приголубити), і Дементій із задоволенням робив тепер те, що було приємно дітям; але для себе він давно навчився розрізняти їх; у Славка, що був зараз праворуч і ближче до віконного світла, за негустим волос-

сячком над вухом вирізнялася невелика коричнева родимка, яка, коли його підстригали, ставала особливо помітною; придивившись і відшукавши її очима (така ж і над тим самим вухом була й у Віталіні), Дементій скинув з Ростислава легку, весняну, з козирком шапочку і долонею ласкаво погладив його по голові; потім так само приголубив Сергія.

— Ага, мужики, а подарунки? — несподівано начебто згадав він.

Скинувши нарешті дублянку, яка заважала йому, він підтяг до себе дорожній портфель і, покопавшись, витяг з нього дві пари розшитих дитячих рукавичок з оленього хутра.

— Це тобі, тримай! А це тобі,— сказав він, першому подаючи Ростиславу, хоч той стояв далі, потім Сергієві.

Рукавички він придбав у ненецьких оленярів у селищі, куди разом з Кравчуком і Луганським загнала його пурга, що розбушувалася по тундрі. Він тоді подумав, що Віталіна неодмінно схвалить його покупку — і подарунок, і річ,— і він мимоволі тепер подивився навколо себе, немов шукаючи її очима.

— Хіба вам не дзвонили з управління, що я прилітаю? — ніби між іншим сказав він Ганні Юріївні, біля якої тупцяли зараз онуки, намагаючись навперебій показати бабусі свої обновы.

— Дзвонили, аякже.

— Ліна знала?

— Та сама вона й розмовляла з ними.

— Коли вона прийде? Вона що сказала, коли йшла, що там за термінові такі справи?

— Це вже ти сам у неї спитай,— відповіла Ганна Юріївна.

Коли вона нахилилася до онуків, вона здавалася жвавою і доброю, коли ж поверталася до Дементія, доброта одразу неначе згасала в її очах, і було помітно, що вона не хотіла розмовляти із зятем. Вона була чимось невдоволена, і Дементій вловив це ще з перших хвилин, як тільки увійшов і побачив її; але ніколи не вмючи вникнути у світ домашніх справ настільки, щоб зрозуміти причину, чому теща іноді бувала раптом невдоволена ним (він зник тільки до того, що так само, як невідомо від чого невдоволення з'являлося в тещі, так само невідомо від чого зникало), він і тепер, лише трохи скривившись від загального неприємного відчуття, що щось протилежне його настроєві відбувається в домі, перевів погляд на дітей і знову сів навпочіпки, як тільки Ростислав, котрий відчував більшу прихильність батька до себе, підійшов до нього. Гладячи сина по голові, Дементій знову мимоволі немов наштовхнувся поглядом на коричневу плямку, що вирізнялася біля самого коріння світлого волосся; він згадав, як дивився на родимку Віталіни в перші дні, коли тільки одру-

жився з нею (і коли все в ній було для нього незвичайним), і те давнє ніжнє почуття до неї ворухнулося в ньому; Дементій ніколи не думав, що забував про Віталіну або чимось ображав її, але в свідомості постійно, то загострюючись, то затихаючи, жило занепокоєння, наче він чи щось не додає дружині, чи віднімає у неї заради свого діла, і це почуття недоданості він часто переносив на Ростислава більше, ніж на Сергія, голублячи й балуючи його.

— Великі? Не біда,— говорив він, підтягаючи до себе світлу синову голівку і притискаючись щокою до неї.

XIII

Діти невдовзі, покидавши рукавички, побігли в двір гратися, Ганна Юрїївна пішла на кухню, щоб приготувати що-небудь попоїсти зятєві (що вона робила без задоволення, почувавши себе й справді хворою і розбитою), Дементій залишився сам у кімнаті. На відміну від батька він не любив самотності; і йому треба було щохвилини з кимось спілкуватися, щось говорити й щось слухати; звичайно ніколи не висловлюючи до кінця того, про що думав і що тривожило його, він пристосувався бути самотнім серед людей і бував пригнічений, коли не відчував біля себе хоч скільки-небудь гомінкого оточення; щоб не нудитися, чекаючи, поки прийде Віталіна, він поговорив по телефону з Кравчуком і Луганським, а потім, діставши з горища березовий віник, пішов у лазню, що була недалеко від дому. Довгоногий і кощавий, як усі в сухогрудовській породі, підбравши волосся під прозорий целофановий берет і вилізши на найвищий приполок у парній, він старанно хльоскав себе віником, відчуваючи, як приємно й жорстко лягають на тіло опіки; весь червоний, у горошинах чистого лазневого поту, він ставав під душ і знову вилазив на приполок, гублячись серед таких же пітних, червоних чоловічих тіл, що вигиналися в сухій гарячій парі; навколо нього були люди, гамір, рух, і хоч Дементій майже ні з ким не перемовився словом, час минув для нього швидко, він був задоволений, що прийшов сюди, і коли, трохи охолонувши і випивши кухоль жигулівського пива із солоними сушками (що він завжди дозволяв собі після лазні), повернувся додому, був у тому ж піднесеному настрої, як і виходив з кабінету Жаворонкова. Він здивувався, що Віталіни ще й досі не було, хоч уже вечоріло й за вікном по вигину Тури брижами розходилися багрянні барви повільного північного заходу сонця.

По бистрині, відкидаючи від корми хвилі, які розходилися кутом, витягав до причалу величезну баржу маленький річковий

катер, що здавався рожевим, і Дементій, затримавшись біля вікна, на мить відчув, як натягнуті були важкі буксирні троси, що з'єднували баржу й катер.

Сини вже сиділи перед телевизором, Ганна Юріївна пила чай, примостившись за столом на кухні; вона піднімала чашечку разом з блюдцем, щоб відпити ковток (і щоб, головне, підкреслити свою інтелігентність, яка ніби сиділа в кожній клітині), і, коли Дементій зайшов до неї, одразу запитала, чи не хоче він випити чайку після лазні, однак, поки не допила із своєї чашечки й не доїла густого смородинового варення з розетки, не ворухнулася, щоб нагодувати зятя. Але вона вже не була така похмура, як раніше; чай, варення, рожеве й наче помолоділе після лазні обличчя Дементія, його спокійний тон, як він говорив, звертаючись до неї, як і завжди бувало з Ганною Юріївною, благоговірно, заспокійливо подіяли на неї; не стежачи за собою і забуваючись, вона непомітно почала втягуватися в довгу, коли майже весь час звучав лише її голос, розмову із зятем.

— Хоч би що там казали,— почала вона,— а я скажу: благородніше люди раніше жили, домовитіше, принаймні кожен знав своє місце. Взяти нашу сім'ю: нас у батька дванадцятро було.

Коли Ганні Юріївні хотілося що-небудь добре й повчальне розповісти зятеві, вона звичайно згадувала про те, як жила в селянському великій і дружній («В оті важкі часи!» — додавала вона) батьківській сім'ї; і хоч батько її ніколи не був селянином, а брав у підряд панські угіддя і на посівну й на жнива наймав по хуторах сезонних робітників, Ганна Юріївна завжди розповідала про нього як про простого сільського чоловіка, виділяючи ті сторони його характеру — «Хоч би звідки їхав, а гостинець кожному, хоч би що надумався зробити, нікого не забуде!»,— які були близькі їй самій і до чого не можна було, як їй здавалося, не ставитися прихильно; коли ж була невдоволена зятем або коли на неї раптом находило особливе бажання показати себе жінкою інтелігентною, згадувала виконком, де найвідповідальніші документи, як запевняла вона, завжди доручали друкувати їй, і згадувала чоловіка, батька Віталіни, котрий був, як вона любила підкреслювати, господарником (він загинув на Карельському перешийку під час фінської війни), і це вже с воє життя з іще більшою гордістю подавала зятеві.

— Дванадцять душ... треба було нагодувати всіх, одягти, взути, кожному сказати ласкаве слово, та й спрямовувати кожного в житті. Який уже був, і розписатися як слід не вмів, а нас усе старався не куди-небудь, а в гімназію: «Учіться, виходьте в люди». І вчилися, і вийшли в люди. На Іллі онде сплавконтора,

та й сестри, що Віра, що Тася,— розповідала Ганна Юріївна. Вона ніколи не перелічувала всіх сестер і братів і частіше, ніж про інших, любила згадувати про Іллю, котрий був найменшим, дванадцятим у сім'ї, і виріс нібито, як вона казала, в неї на руках. Він недавно разом з дружиною Поліною приїздив з пониззя Обі в Тюмень і гостював у Ганни Юріївни.

— От уже хто весь у батька: і вдачею, і розумом,— захоплювалася вона.— Сина до Москви відправив учитися, а дочку збирається відправити в Ленінград, та й Поліна, скільки ми тут з нею слів перетовкли, така задоволена чоловіком, така задоволена, хоч Ілля теж удома майже не сидить, контора конторою, а сплавники по всій Обі й по притоках, отож поїздок вистачає, а в сім'ї мир та злагода.

— Ну що ж, я радий за Іллю, дуже радий,— усміхаючись, промовив Дементій.

Він пив чай і знову був увесь розгарячений і червоний, мовби щойно зліз з приполка, по обличчю й шиї збігали великі світлі краплини, і він витирав їх поданим тещею рушником.

— Що ні слово, то й згадає про домівку, а Поліна ж поряд,— тим часом вела далі Ганна Юріївна.

Вона говорила про те, над чим слід було начебто замислитися Дементієві, але він раз у раз подумки повертався до розмови із Жаворонковим і до всього того, що було пов'язано з проектом і наступною поїздкою до Москви, і ніяк не міг проїнятися турботою, яку намагалася вселити йому Ганна Юріївна; для неї важливим було це, сімейні справи, що становило суть її повсякденної домашньої метушні, для Дементія — розроблений ним проект газопроводу, будувати який, можливо, доручать йому, він відчував, що перед ним відкривалася нова перспектива, і не міг не думати про неї. Давно звиклий до здвоєного на людях життя (і слухати, і розмірковувати про своє), підтискаючи тепер в усмішці тонкі, як у батька, губи, він весело поглядав на тещу і лише час од часу, пам'ятаючи, що ось-ось має прийти Віталіна, ледь відкидався від столу й повертав голову до дверей, прислухаючись, чи не долинуть кроки; але м'який і незвично розчулений голос Ганни Юріївни одразу ж знову заповнював його.

— Іллю ж бо ми всі любили,— говорила вона.— Кому що зробити, коли вже він підріс, відразу ж: Ілько, Ілько! Він і війну чесно відвоював — від першого дня до останнього.

— Припустімо, чесність — це не заслуга, а природний стан людини,— заперечив Дементій.

— А що ж заслуга? Котрі по тилах відсиджувалися?

— Хто відсиджувався, а хто й працював.

— Ні вже, пробач, я при виконкомі була і всякого надивилася. Це тепер усі начебто рівні, був, не був, у кого голова сива, той і фронтвик, а ти в Іллі спитай, він тобі скаже, що на що міряється. Вже кому-кому, а йому — як ти не повіриш?

Посеред цієї розмови, розбиваючи її, вбігли діти, і Дементій, кладучи перед собою на кухонний стіл (що не сподобалося тещі) зібганий махровий рушник, яким щойно витирав піт з обличчя й шиї, потягся до синів, щоб обняти їх.

— Ну, майбутні московські студенти, — жартівливо промовив він і жваво й весело подивився на тещу. — Доведеться-таки відправляти вас до Москви, га? — Він ще посидів на кухні, поки сини допивали налито їм молоко, і потім, уже не поновлюючи розмови з Ганною Юріївною, пішов з дітьми у велику кімнату, бавлячись і галасуючи з ними.

XIV

З усіх родичів, що жили в Тюмені (тих самих сестер Ганни Юріївни, про яких вона так охоче розповідала цього вечора Дементію), Євгенія була для Віталіни не тільки улюбленою тіткою, але й хрещеною матір'ю; і, може, саме тому між ними здавна склалися ті дружні стосунки, коли Віталіна з будь-якою радістю чи горем неодмінно забігала до тітки Жені, знаючи, що завжди знайде в неї розуміння, що та приголубить і втішить її.

Їй усе подобалося в тітки, усе здавалося доглянутим, випрасуваним і віддавало, незважаючи на старечий вигляд самої господині, якоюсь свіжістю, що наче постійно підтримувалася; Віталіна неначе потрапляла в той світ тиші й розважливості, якого завжди бракувало їй, і якого не було в неї ні вдома, ні на роботі, і який тут, у тітки, відчувався ніби в усьому — у речах, у словах, у рухах, як стара й статечна Євгенія вносила киплячий електричний самовар і запрошувала до столу (чай та пироги завжди були незмінним частуванням у хрещеної). Вона спочатку наливала в чашечки заварку, потім окріп, і її худа й така ж, як у матері Віталіни (до того року, поки Ганна Юріївна не взялася виховувати онуків), рука, що не знала важкої роботи, перехоплена біля зап'ястя тонким позолоченим браслетом, одразу ж, як тільки з'являлася над столом, виказувала якусь ніби родову (і ніби на відміну від тієї, що була у матері Віталіни) інтелігентність; від її позолоченого браслета, коли він торкався до блюдця, то чашечки, ішов негнкий фарфоровий дзвін, мов підголосок, приємно супроводив чаювання. В манерах та одязі Євгенії і ще більше в тому, як вона пригощала пирогами з чаєм, було щось з минулого й давно забутого всіма

арсеналу розбагатілих міських міщан, які ще не стали панями, але вже вважали себе такими, та оскільки Віталіна не могла цілком оцінити, що саме було з того забутого всіма арсеналу й що не з того, і, люблячи тітку, неспроможна була ні в чому осудити її, бачила тільки, що вдома в Євгенії усе було немовби просякнуте російською благородною старовиною, розмитою тепер у багатьох інших сім'ях, і дивувалася, й захоплювалася тітчиним характером.

— А я не можу,— казала вона іноді про себе.— У мене все інакше, все — на якийсь загальний, стандартний манір.

Вона йшла від тітки заспокоєна, наче якийсь умиротворення вливалось в неї, і їй починало здаватися (як і Євгенії), ніби все, що відбувається на землі, неминуче й природне, що будь-яка радість чи горе є тільки частиною цілого і що досить лише за-своїти це, як ніщо на світі вже не здаватиметься ні складним, ні обтяжливим; низка днів, низка років, низка почуттів — усе приходить і відходить, і найголовніше — не ставати поперек дороги життя. Ішлося, ясна річ, про людські стосунки, і коли Євгенія говорила (вона завжди починала здалеку, і в її пам'яті зберігалася сила-силенна прикладів, ніби вона тільки й робила, що спостерігала за людьми), може, саме через те, що в її голосі звучала та начебто неудавана щирість, не вловити й не відчутти якої не можна було, Віталіні все уявлялося настільки переконливим, що вона довго потім дивувалася, як можна сприймати світ інакше, ніж сприймає його стара й гостинна Євгенія. «Тому й живе легко, і все на радість їй»,— думала вона, знаючи лише цю привабливу половину тітчиного життя.

Але сама Віталіна, хоч би як підлажджувалася під тітчину філософію, хоч би як намагалася всяку подію уявити в природному потоці життя, не могла не обурюватися, коли щось видавалося їй обурливим, і не могла не радіти, коли щось особливо приємне випадало їй. З поліклініки, де щодня вона зустрічалася з найрізноманітнішими людьми, вона часто приходила засмученою, але й удома, де не все було так, як їй хотілося, щоб було в сім'ї, ще більше не могла бути спокійною, і з усіх цих начебто буденних дрібниць у ній поступово назбирувалася тяжкість життя, яку треба було скинути, і тоді Віталіна згадувала, що є тітка Євгенія, і, вибравши час, йшла до неї.

Змучивши себе різними негарними думками про чоловіка, Віталіна сиділа тепер (після обходу хворих) у хрещеної, не доторкаючись ні до пирога з рибою, ні до чаю, і з того, яким стомленим було її обличчя, було видно, як тяжко переживала вона те, що сталося. Їй здавалося, що вона вже не могла повернутися

додому, бо, по-перше, було згаяно час, було пізно і вона не знала, що сказати Дементію, і, по-друге, її повернення, вона відчувала, буде поверненням до всього того попереднього життя (до становища нелюбої дружини), що найбільше не влаштувало і обурювало Віталіну; те, з чим вона мирилася раніше й намагалася не помічати, було зусиллям її уяви зібране зараз до купи й здавалося таким образливим, що вона не знала, як можна було передати словами, що так болісно пригнічувало її.

— Сказати кому, не повірять,— говорила вона, зводячи сумні схвильовані очі на тітку.— І домівка, і чоловік, і діти, а життя немає. Нема життя.

— Мучиш ти себе, ось що я тобі скажу,— начебто й справді нічого особливого з племінницею не сталося, відповідала Євгенія.

Вона давно помітила, що з Віталіною ніби повторювалося те, що свого часу пережила сама Євгенія, коли за всіма природними людськими поняттями, для чого народжуються люди, вона чекала від заміжжя і сім'ї, що все буде на радість їй, тоді як життя не тільки не дало жаданої радості й задоволення (чоловіка як колчаківського поручика розстріляли під Красноярськом, і на неї лягла тінь білої офіцерської вдови), але постійно стикало лише з несправедливістю, як їй здавалося, і з приниженнями, що завжди викликало душевний біль, але на що вона тепер дивилася смиренно, як усяка постаріла людина дивиться на світ. Засвоївши із свого життєвого досвіду, що так чи інакше, але всі люди з літами приходять саме до смирення й що нічого іншого і кращого людство за всю історію не виробило для себе (і що Віталіну не мине ця сама доля), вона хотіла лише одного — щоб племінниця зрозуміла, що нічого в житті змінити не можна, як не можна зупинити сонце, яке заходить за обрій, і що чим раніше Віталіна засвоїть це, тим краще буде для неї, перестане терзатись і встигне ще пожити собі на віху. «Я мучилася, нехай уже, нікому було підказати, порадити, але ж вона... їй же, господи!» — думала Євгенія.

— Та чи є хоч одна щаслива сім'я на світі? — разом з тим говорила вона далі племінниці.— Немає такої сім'ї. Між чоловіком і жінкою завжди якась червоточина та знайдеться, чи косий погляд, чи забудькуватість, та й звички в кожного свої. Ти порівняй з іншими, що у кого, а в тебе... чи тобі не жити! І в самої в руках діло, і Дементій — розумний чоловік, коли щось не так, йому й простити можна. Він — мужчина, йому потрібен розворот у житті, інакше — який же він мужчина?

— Егоїст він. Надзвичайний егоїст,— ще більше бліднучи від того, що дозволяла собі так говорити про чоловіка (і що, голов-

не, відрізала цим, по суті, всяку можливість примирення з ним), промовила Віталіна.— Мабуть, уже дома,— далі додала вона.— Нічого, нехай посидить, нехай похвилюється.

Але вона й тепер не була певна, що вчинила правильно, пішовши з дому, і, помітивши, як тітка несхвально похитала головою, більше ні про що вже не розповідала їй; у грудях Віталіни мовби повернувся той холодний ключик, яким вона замикала всі свої душевні переживання, і щойно жваве, сповнене почуття її обличчя одразу ж від цього стало застиглим і негарним; вона поклала собі на тарілку шматок пирога з рибою й почала сухо й без смаку жувати його, аби тільки не ображати хрещену, і так само нібито, як в усі попередні вечори, мовчазно слухати неквапливі, підкорені все одній і тій самій думці, що не можна нічому протистояти в житті, тітчині міркування. Але розмова, як це часто бувало поміж ними, невдовзі перейшла на інше. Євгенія, котра любила, як усі жінки (і незважаючи на вік), поговорити про вбрання, витягла куплений нею нещодавно відріз цупкого світло-коричневого кримплену, що було ще надзвичайною рідкістю в Тюмені, й, розгорнувши, почала показувати Віталіні; вона збиралася пошити з нього легке літнє пальто і, прикладаючи матерію до сухих і плоских грудей, раз у раз запитувала, чи личить їй, чи не похмура і який (звичайно, щонайпростіший) вибрати крій, як шити, приталене чи вільне, і на вугластій і наче ще дужче за останній час, поки Віталіна не була в неї, висохлій тітчиній руці, то скочуючись до ліктя під широкий рукав однотонного плаття, коли вона піднімала перед собою відріз, то знову з'являючись біля зап'ястя, як тільки рука разом з відрізом опускалася до столу, тонкою жилкою поблискував позолочений браслет.

Та Віталіна цього вечора не могла сприймати тітчині розмови так, як сприймала завжди; думка про те, що Дементій чекає її, що він досить покараний і що покарання вже переросло в щось інше, чого вона не хотіла допустити, але що сталося й продовжувало, як тріщина з розімкнутими краями, розростатися, ускладнюючі все,— ця думка, що вже нічого нібито не можна було поправити й що те, що завжди ховалося за рамкою сімейного благополуччя (що мучило тільки її, але про що не підозрювали навіть близькі, які вважали її заміжжя щасливим), тепер неодмінно мало вибухнути й вихлюпнутися перед очима всіх, ця думка жахала її. Вона уявляла, як усе сприймуть на роботі і що скаже мати, перед якою особливо незручно було Віталіні за своє псевдале сімейне життя, й не знала, куди подіти руки, які виказували хвилювання. Вона думала й про дітей, що залишаться тепер без батька, і, жаліючи їх, уся завмирала від того, що нічого не могла змінити для них. «Нехай сироти, нехай»,— подумки говорила вона. Та хоч

би як вона намагалася приховати від тітки свої переживання, вся нібито захоплена розмовою, Євгенія бачила, що з племінницею коїлося щось зовсім інше, ніж те, що бувало завжди, коли та, приходячи, скаржилася на Дементія.

— Та що з тобою сьогодні? — нарешті не витримавши й прямо дивлячись в обличчя племінниці, спитала Євгенія.— Щось трапилось?

— Ні, нічого, власне, не трапилось.

— Ти скажи, я завжди зрозумію.

— Що сказати? Нічого сказати. Просто тоскно на душі, і все. Стомилась я, напевне.

— А ти відпочинь. Кинь усе й відпочинь,— запропонувала Євгенія так буденно-спокійно, неначе все тільки в тому й полягало, що Віталіні треба було відпочити.— Люди тепер такі замотані, такі замотані.— І вона висловила ту давно поширену серед людей думку, як важко доводиться в наш час (вона особливо виділила слова «в наш час») жінкам, що всі домашні справи, як були раніше, так і залишилися на них, але що до всього цього вони змушені ще й працювати на виробництві.— Та тут хоч коняче здоров'я май. А хто нам винен? Самі поставили себе поряд з чоловіками. А ось раніше...

І та улюблена тема, як було раніше, коли вона жила за першим своїм чоловіком, поручиком Усольським (і коли після смерті батька й зубожіння сестер та братів з ласки взяла меншу, Ганну, до себе в служниці),— ця улюблена тема, тільки без згадок про Ганну, матір Віталіни, так само, як у попередні вечори, одразу ж нібито захопила Євгенію. Замолоду вона встигла лише доторкнутися до того, як здалося їй, панського життя, яким жили Усольські, але з літами любила зобразити все так, нібито завжди (від народження) належала до того вищого суспільства, де були зовсім інші стосунки між людьми, ніж тепер, і де вважалося чимось незбагненним навіть просто поглядом образити жінку; і коли вона розповідала про те своє багато в чому вже придумане життя, уся її манера подавати чай, вираз обличчя, очей і рука з браслетом — усе набувало немовби особливого смислу, було наче підтвердженням того, про що вона говорила. Вона не змовкала довго, і в словах, у тоні її голосу звучало стільки природності, що часто сама починала вірити, що все саме так і було, як розповідала вона; але сьогодні, вона відчувала, розмова не зовсім вдавалася в неї; її щохвилини охоплювало занепокоєння, і вона, поглядаючи на похмуру, готову ось-ось заплакати Віталіну, думала: що ж усе-таки сталося з племінницею? Було вже пізно, Віталіні пора було йти, але вона не йшла, і це теж насторожувало Євгенію.

Коли ж племінниця, встаючи, сказала, що засиділася й що, мабуть, іти буде страшно, Євгенія одразу ж запропонувала:

— А ти залишайся.

— Та я вже й так думаю.

— Нічого з твоїм Дементієм не станеться, а коли б і прийшов за тобою, не відсохли б ноги.

— Та хіба він прийде.

— Куди подінеться, ще й прибіжить, ти просто ніколи не ставила його в таке становище,— сказала хрещена й, бачачи, що Віталіна хоча ще й вагається, але більше схильна залишитися (і за тим жіночим чуттям, яке розуміла тепер у племінниці), ще рішучіше додала: — Та я й не відпущу тебе в таку темінь.

XV

Про заміжжя хрещениці Євгенія мала свою певну думку, яка, однак, була всього лише тим загальним поглядом літніх людей на подружнє життя, коли на передній план висуваються порядність і достаток, а на другий — усі інші бажання життя. Дементій за всіма тітчиними міркуваннями не тільки підходив під цю визнану нею категорію чоловіків, але був, як їй здавалося, тією партією для Віталіни, коли більшого щастя вже нічого й бажати. Вона бачила Дементія в ті хвилини, коли той на чорній блискучій «Волзі» під'їздив до будинку й виходив з неї («Як усе велике начальство»,— думала вона), і придивлялася до нього потім, розмовляючи з ним, і кожного разу в неї лишалося те саме враження, що він людина не тільки поважна (не тільки заможно Віталіна може прожити за ним), а й розумна і знає, чого може домогтися в житті. «В батька, напевно»,— і вголос, і подумки казала вона про нього. Дрібниці подружніх стосунків, про які Віталіна рідко коли розповідала тітці, але які саме й створювали той гнітючий настрій, з яким вона інколи приходила потім до неї, якраз тому, що були дрібницями, не сприймалися Євгенією; для неї завжди важливо було усвідомлювати тільки, що в головному, що становить основу життя, усе в племінниці міцно.

Вона й тепер, хоч яка була занепокоєна переживаннями племінниці, заснула одразу ж, ледь тільки добралася до постелі; але потім прокинулася й довго не могла зімкнути очей. Вона думала про Віталіну, Дементія і про Ганну, матір Віталіни, чого вони не могли ужитися в такій, по суті, маленькій і забезпеченій сім'ї; але оскільки її уява неспроможна була рушити далі тієї селянської філософії смирення, яку вона раз (після розстрілу чоловіка) і назавжди засвоїла від людей, вона все приміряла

лише до своїх уявлень, як повелася б сама на місці племінниці, Ганни чи Дементія. Вона по черзі осуджувала кожного з них — за одне й те саме, що вони не вміли піднятися над дрібницями життя; їй здавалося, що причина всіх їхніх нещастя була не десь осторонь, а в них самих, і вона ладна була, хоч як важко було піти до сестри й порозумітися з нею, завтра ж піти й серйозно поговорити з Ганною. Кілька разів Євгенія зазірала в кімнату, де лежала Віталіна, але, не помітивши нічого, що насторожило б її, зрештою вирішивши, що однаково все владнається, заспокоїлася й знову заснула.

Але Віталіна не могла спати. В тітчиній нічній сорочці, яка холодила тіло, посеред ночі вона вже не лежала, а сиділа на дивані, обхопивши руками голі від колін і тільки ледь знизу прикриті ковдрою ноги, й округлими сухими очима дивилася перед собою в темряву кімнати. Вона не те щоб не розрізняла всіх тих предметів — стола, стільців, крісла, комода й занавісок на вікнах, — якими була обставлена й прибрана тітчина кімната, а просто не могла нічого сприймати, що не було пов'язане з питанням, яке мучило її і яке, незважаючи на те, що вона неначе знала, що з Дементієм у неї все уже скінчено, раз у раз поставало перед нею. Вона намагалася зібрати разом усе, проти чого завжди протестувала її душа (і що повинно було напоумити тепер чоловика), але здивовано відчувала, що не могла сформулювати словами те, що завжди раніше було для неї таким зрозумілим. «Та що ж, власне, сталося?» — запитувала вона себе. Вона шукала причину, якою можна було б виправдати її теперішнє становище, і часом їй здавалося, що мати правду каже і що в Дементія напевне є інша жінка; але в той час як вона думала про ту іншу жінку (в той час як їй нестерпно гидким було саме те, що, по суті, вона вигадала), в ній підіймалося відчуття, що все не так і що незлагодя в її сімейних стосунках походить від якихось інших причин, від життєвої гонки, в яку добровільно й непомітно включилися давно уже всі люди. Вона пригадувала уривки розмов про різні моральні зміни, які нібито неминуче відбувалися в суспільстві, про егоїзм до-ближнього, що народжується від надмірного й повсякденного захоплення людських прагнень віддаватися цілком ділу, але так само, як світло, потрапивши в густу смугу туману, відразу ж розчиняється в ньому і втрачає силу, — все це, що могло пояснити їй поведінку Дементія, впиралося в товщу дрібних побутових нашарувань, крізь яку вона нічого не могла роздивитися. Вона чітко знала тільки одне — що жити, як досі, вона не зможе й не буде і що, хоч би які гарні були пояснення, суть завжди лишається суттю; і та краска збен-теження й сорому, які вона пережила в управлінні, коли прихо-

дила дізнатися про Дементія, знову заливала її нікому не видне тепер у темряві кімнати похмуре, занепокоєне обличчя.

Десять близько третьої години ранку хтось раптом постукав знадвору у вікно. Віталіна, не зрозумівши в першу мить, звідки долинав звук, здригнувшись, відхитнулася до стінки дивана; але потім побачила силуєт притуленої до шибки голови і впізнала Дементія. Вона не думала, щоб він міг прийти за нею, і не ждала його; але вона так зраділа його появі, що відразу ж усе, що болісно хвилювало її, було вмить забуте, і вона в тітчиній нічній сорочці, яка плуталася в ногах, підбігла до вікна й відсмикнула занавіску. Надворі було місячно, і Дементій увесь зі спини був освітлений цим місячним сяйвом; він був без картуза, у светрі, як він похапцем вискочив з дому, і вся його кістлявість і худорба, не такі помітні, коли він бував у костюмі, одразу ж впали в очі Віталіні; він видався їй забутим, нещасним і не доглянутим нею, і вона, притиснувши до грудей руки (більше для того, що треба було стягти широкий виріз сорочки), дивилася на Дементія з тим почуттям, ніби не вона, а він був нещасним і потребував співчуття й ласки. Він жестикулював і щось говорив їй, але Віталіна, приглушена цим своїм новим поривом до нього, розуміла тільки, що він просить відчинити двері і впустити його; та їй так страшно було порушити цю хвилину радості, що вона, лише повторюючи: «Зараз, любий, зараз, зараз»,— все стояла й дивилася на нього.

— Господи,— промовила вона потім, одійшовши од вікна, одягаючись і не цілком розуміючи, навіщо треба було так поспішати й що радісного було в тому, що Дементій прийшов за нею, та все ж таки поспішала й раділа саме тому, що він прийшов, і стоїть зараз біля ганку, і жде, поки вона вийде до нього.— Господи, що зі мною.

Вона не вмикала світла і в темряві брала не ті речі, які найперше треба було вдягти їй, її руки наштотувалися на стілець, гуркотіли ним, і від усієї цієї її метушні й гуркоту прокинулася Євгенія. Не розуміючи спросонку, що сталося, вона засвітила бра в узголів'ї ліжка і, вийшовши до Віталіни, зупинилася в смузі світла, яке відразу ж ринуло у відчинені двері спальні до кімнати.

— Ти що? Що тут у тебе? — перелякано спитала вона.

Вона була в такій самій нічній сорочці, яку наполягла, щоб одягла на ніч Віталіна, і в смузі світла крізь цю сорочку виразно просвічувала тепер уся її всохла стареча постать з напливами шкіри замість грудей і синюватими звислими мішечками замість колись міцних і тугих стегон; вона не тільки не справляла того звичайного враження літньої жінки, яка добре збереглася (чим

завжди захоплювала Віталіну й що для самої Євгенії було непорушною основою життя), але все те негарне, що разом зі старістю приходить до людей і потім старанно приховується ними під одягом,— усе її старезне тіло було тепер потворно оголене й виставлене під сорочкою у пронизуючій смузі білого світла. Але хрещена не помічала, який у неї вигляд, і тільки, нічого не розуміючи, дивилася на племінницю, бачачи, що та одягнена й збирається кудись іти.

— Куди? Навіщо? — усе ще передякано повторила вона.

— Дементій прийшов.

— Ну от, ну бачиш... Ой горе ти моє, іди відчини, іди, я зараз.— І вона, сплеснувши руками й промовляючи вже до себе: — Ох, боже ти мій, ох, горе ти моє,— пішла в спальню по халат, щоб зустріти Дементія.

XVI

— Ти хоч би подзвонила,— сказав Дементій, тільки-но Віталіна відчинила йому двері.

Він цілий вечір (після того як дітей поклали спати) просидів з Кравчуком і Луганським, які зайшли, щоб поговорити з ним перед його відльотом до Москви. Їх турбувала проблема тундрового покриву. Тягачі й трубоукладачі під час будівництва звичайно гусеницями руйнували його, покрив відновлювався важко, і вздовж траси Пунга — Серов, над якою не так давно (і вже вдруге) пролітав на вертольоті Кравчук, де-не-де вже виднілися чорні й непрохідні для оленів яри. Крім того, яри приводили до загрозливого провисання труб. Уникнути цього можна було, тільки проклавши вздовж всієї майбутньої траси дороги для тягачів та трубоукладачів, що коштувало дорого, і змонтувавши ще дорожчі холодильні установки, якими підтримувався б режим вічної мерзлоти: але все, що було пов'язане з додатковими й до того ж великими витратами, було неприйнятне для будівництва, і Дементій більш ніж будь-хто інший у проектній групі знав це; і тому він рішуче відхиляв запропоновані Кравчуком і Луганським побічні розробки до проекту. Розмова була настільки жвавою, що всі троє іноді забували, що вони не в конторі, курили й висловлювали свої міркування так голосно, що Ганна Юріївна, невдоволена всією цією незвичною для неї метушнею, кілька разів виходила до них і просила, щоб поводитися тихіше й не будили дітей.

— Немає вам іншого місця,— буркотливо говорила вона.

— Усе, усе, закінчуємо,— одразу ж відповідав Дементій.

Він, здавалося, ще дужче, ніж Кравчук і Луганський, був збуджений і захоплений обговоренням питання; та коли теща заходила до кімнати й він озирався на неї, на якусь мить його думки мовби зупинялися, він згадував про Віталіну, що з того часу, як приїхав, ще не бачив її, і з тим тривожним почуттям, яке відразу ж спалахувало в ньому, що щось негарне мало бути в тому, що дружини все ще немає вдома, стрімко виходив за Ганною Юрїівною і, впираючись долонями в одвірок і подавшись уперед, питав:

— Що, Ліна ще не прийшла?

— Ні, Ні,— сердито звучав голос Ганни Юрїївни.

Він знизував плечима й повертався до кімнати, маючи намір щось зробити, подзвонити кудись, та одразу ж непомітно втягувався в нову розмову з Кравчуком і Луганським.

Тільки коли він, не звиклий у суперечках поступатися нікому, все ж таки погодився взяти з собою до Москви (про всяк випадок) додаткові розробки до проекту, що стосувалися збереження тундрового покриву, Кравчук і Луганський попрощалися й пішли від нього.

«Ну, Кравчук, ну, балакуп,— уже подумки мовив Дементій, провівши товаришів по службі і псходжаючи сам по кімнаті.— Хто ж нам затвердить ваші дорогі розробки? Куди ви спрямовуєте творче вістря? Треба знайти спосіб зберігати мерзлоту, щоб земля не розмерзалася глибше, ніж їй належить розмерзати, ось у чому суть. Треба знайти тільки спосіб»,— далі міркував він. Він думав про це й раніше, але так чітко ця думка окреслилася в нього тільки тепер, і він відразу ж подивився навколо себе, щоб висловити її комусь; але, не виявивши нікого в порожній кімнаті, згадав, що все ще не бачив Віталіну, і пішов до Ганни Юрїївни, щоб ще раз з'ясувати, що кінець кінцем діється сьогодні в його домі.

— Скажіть нарешті, що з Ліною? — увійшовши до тещі, котра ще не спала, і похмуро дивлячись на неї, промовив він.

— Ти в мене питаєш? Це я в тебе маю спитати,— відповіла Ганна Юрїївна, опускаючи на коліна дитячу вельветову курточку, до якої пришивала гудзики. Ні в словах, ні у виразі її очей вже не було тієї доброї прихильності, з якою вона ще кілька годин тому, за чаєм, розповідала про своїх сестер і братів; перед Дементієм сиділа зовсім інша жінка, з різкими рисами обличчя й важким, обвинувальним поглядом, як вона, перервавши роботу, подивилася на нього; її червоні у світлі люстри (від води, мила й порошоків) руки були так висунуті вперед, що на них не можна було не звернути уваги й не можна було не зрозуміти, для чого вони були

виставлені.— Ти б іще півроку не писав, а потім приїхав,— додала вона з тим самим відчуженням, як почала розмову.

— Вона що, образилася? — здивовано промовив Дементій, знову й мимоволі звертаючи увагу на тещині руки, які про щось нібито мали нагадати йому.— Я ж був зайнятий. Дурниці. Які дурниці.

— Ось ти їй і скажи.

— Та вона що, справді образилася?

— А ти як думав?

— Це ж безглуздо!

Та хоч те, що говорила Ганна Юріївна, їй здавалося Дементієві несподіваним і безглуздим, насправді він давно передчував — щось подібне мало статися вдома, і тільки не міг тепер погодитися, що сталося все саме сьогодні, коли його викликали до Москви і йому треба було зосередитися на цій своїй поїздки; він був вражений безглуздістю, як коли б дорогу, по якій він щодня їздив на роботу, раптом хтось і навіщо перегородив стіною і він мусив тепер перелазити через цю стіну.

— Ви збожеволіли, мені ж завтра летіти до Москви,— сказав він, дивлячись на тещу так, ніби вона була винна в усьому.

— Ось ти Віталіні й виклади.

— Ви збожеволіли!

Стиснувши тонкі сухі губи, як він робив завжди (як і батько), коли щось дратувало його, він одразу ж, щоб не наговорити зайвого, вийшов у велику кімнату і ще енергійніше, ніж досі, почав ходити од вікна до дверей і назад, натикаючись на стільці і з гуркотом відставляючи їх; йому здавалося, ніби він давно вже помітив за Віталіною, що вона дозволяла собі робити зовсім не те, що належить робити жінці в домі, і замість того, щоб жити й радіти життю, як робив він і робили сотні інших людей довкола, лише шукала причину для неприємної розмови; для нього такою очевидною була різниця між її претензіями і тією роботою, яку він виконував для суспільства (тією державною роботою, як він подумки називав її), і він так щиро дивувався, як можна було не розуміти цього, заважати йому й вимагати від нього те, на що, по суті, безглуздо й злочинно було відволікатися йому, що він, усе ще енергійно походжаючи по кімнаті, раптом зупинявся й розводив руками, розмовляючи з собою. Він думав про те, про що ніколи раніше не говорив Віталіні, але що назбирувалося в його душі; і в його свідомості тепер відбувався той звичайний для зайнятих ділових людей процес накручування себе (коли їх відривали від справ), коли дрібниці, на які він завжди дивився з посмішкою, як ланки в ланцюгу, з'єднуючись, вишиковувалися тепер в одну й певну лінію всіх його стосунків з дружиною.

«Листи... які дурниці, яка сентиментальність»,— повторював він. Усі помисли його були робити діло й забезпечувати сім'ю, і йому дивно було, чому цих добрих помислів і справ не вистачало Віталіні.

Він чув, як Ганна Юріївна вкладалася спати, і кілька разів підходив до дверей, відчуваючи, що про щось іще треба запитати тещу. Йому не можна було відкласти поїздку до Москви, і він не міг поїхати, не з'ясувавши стосунки з дружиною; але щоб з'ясувати ці стосунки, треба було побачити її, і поки Ганна Юріївна ще не спала, підійшовши знову до її дверей, спитав:

— Та де хоч шукати її?

— В Євгенії, де ж іще.

І Дементій, як був у светрі й ще більше роздратований і невдоволений тим, що треба серед ночі йти за дружиною, вийшов на вулицю.

— Ти не ускладнюй,— говорив він, стоячи тепер перед Віталіною, тим часом як вона мовчки дивилася на нього,— і Григорія Мелехова з мене не роби, я по сусідках не ходжу, не мну чужі постелі.

Йому здалося, що він говорив ту правду, якої не можна було заперечити. Він хотів напоумити Віталіну, відкривши їй, у чому вона помиляється, і підкорити своїм уявленням про сімейне життя; але всупереч усій його логіці і всупереч переконанню, що після цих слів одразу ж настане примирення, Віталіна раптом, не дослухавши його, нервово повернулася й пішла назад, до дверей.

— Ліно, Ліно! — Він ступив крок, щоб зупинити її, і разом з нею зайшов до яскраво освітленої тітчиної кімнати.

До Євгенії він ставився так само, як і до всіх інших родичів Віталініних, в яких міг бувати, міг не бувати вдома; і незважаючи на численні розповіді Ганни Юріївни, як і про інших її сестер, пам'ятав про Євгенію тільки те, що вона нібито колись була замужем за білим офіцером; але він не надавав цьому ніякого значення, оскільки тітка не давала приводу, і лише щоразу після зустрічі з нею кепкував з її філософії смирення, а разом і з Віталіни, котра одразу ж оступалася за хрещену. Він не надавав значення й тому впливові, який, він помічав, тітка інколи справляла на Віталіну, і так само, як не любив входити ні в які домашні справи, не входив і в подробиці стосунків дружини й тітки. Але тепер, придивившись і побачивши тітку в глибині кімнати, але не в тому звичному одязі — в платті, сережках і з позолоченим браслетом на руці, як вона завжди з'являлася в його домі,— а в халаті, який, не встигнувши застебнути, тільки загорнула й притримувала оголеною до ліктя сухою старечею рукою, він раптом

подумав, що між тим, що зробила Віталіна, і її близькістю з тіткою, безперечно, був зв'язок, який він не міг одразу ж, що ж мить, пояснити собі, але відчував, що все було саме в цьому, в негарному впливі тітки. «Авжеж, цього слід було чекати, як я раніше не подумав!» І він зробив рух, наче хотів захистити Віталіну. Все його обурення, що шукало виходу, переключилося вмить на тітку, ніби це через неї замість того, щоб спати, він змушений був тепер, серед ночі, приходити за дружиною. «Чого б це Ліні бути тут? Листи?.. Ні, ні, не листи»,— подумки говорив він, усе ще оглядаючи (непричесану зі сну) стару Євгенію, котра так невідгідно стояла перед ним. Він навіть раптом уловив у її очах насмішку, мовби вона (вона теж дивилася на нього) хотіла сказати йому: «Знущався над моїм смиренням, а сам чого шукаєш? Смирення, голубе мій, смирення»,— і ця уявлена насмішка ще дужче загострила в ньому неприємне почуття до тітки.

— Ліно, ходімо,— сказав він, але вже зовсім іншим голосом, ніж тільки що говорив з нею, коли стояв на ганку.— Мати не спить, діти не сплять.— Це була неправда, діти спали, але слова були до речі, і він відчував, що вони сильніше, ніж будь-що інше, могли зараз вплинути на Віталіну.

— Иди, йди, Ліно,— підтримала Євгенія.— Вона тут без тебе місця собі не знаходила.

Євгенія була задоволена, що Дементій прийшов, і в її очах не було нічого насмішкуватого; просто вона дивилася так жваво й зацікавлено і так бажала добра племінниці (і добра Дементієві, котрого поважала, завжди в розмовах стаючи на його бік), що не помічала, що була зайвою тепер і що її участь не допомагала, а тільки заважала сімейному примиренню.

— Я кажу: ніч, куди ти сама, прийде,— вела вона далі, тим часом як Дементій уже стояв до неї спиною і весь поривався до Віталіни.— А ти — ось я. І правильно зробив, що прийшов.

— Ходімо, Ліно.— Дементій не слухав тітки й не звертався до неї.

Він вдивлявся в очі дружини, намагаючись уловити в них ті ознаки пожвавлення, по яких він завжди пізнавав, коли вона прощала йому; але цих ознак не було видно, і він, відчуваючи всю ніяковість свого становища і розуміючи, що не можна розмовляти при тітці, рішуче ступив до Віталіни, узяв її під руку і, незважаючи на те, що вона намагалася відсторонитися, не випускаючи повік до виходу.

— Пробачте. На добраніч,— уже в дверях, озирнувшись, сухо й неприємно сказав він Євгенії, яка здивовано стежила за тим, що він робив.

Поки вони йшли додому, вони майже ні про що не розмовляли; тільки посеред дороги, коли пройшли дерев'яний міст, що горбився над Турою, Дементій, який ішов увесь час позаду Віталіни, раптом різко наздогнав її і запитав:

— Ти можеш по-людському пояснити, що сталося?

Віталіна нічого не відповіла йому.

Уже перед самим домом він знову наздогнав і зупинив її.

— Ні, ти все-таки скажи, щоб я знав, у чому річ,— промовив він, з темряви подивившись на дружину тим нищівним поглядом (що вона завдала йому цієї незручності життя), який вона, однак, не могла ні вловити, ні відчутти на собі.— Зв'язалася з тіткою, а на якого біса вона тобі потрібна, що ти унадилася до цієї дрімучої руїни, яка вже сама не знає, для чого ще живе.

— Її не чіпай, вона ні при чому.

— А хто при чому? Хто в мене ось тут, ось! — І він, не нахилиючи голови, двічі провів ребром долоні по своїй шиї.

— Який же ти дурень, ти нічого не зрозумів,— з жахом сказала Віталіна, відступаючи від нього.

Двері їм відчинила Ганна Юрївна. Виспавшись удень (отож вона і не спала тепер, поки Дементій ходив за Віталіною), вона, одразу зрозумівши по їхніх похмурих обличчях, що примирення не відбулося, шмигнула до себе, зачинилася й вимкнула світло. Віталіна пройшла в спальню, а Дементій залишився у великій кімнаті. Він ступив до вікна, за яким було все темне й синє, і почав бездумно дивитися на нього. Він не побачив ні річки, ні протилежного похилого берега, де тулилися, починаючись майже біля самісінької води, старі рублені хати зарічної Тюмені (і де стояла тітчина хата, з якої вони щойно прийшли з Віталіною); усе тихо лежало вночі, безформне і в'язке, злите в одному похмурому кольорі, і так само непроглядно й похмуро було на душі в Дементія. Він чув, як Віталіна роздягалася, та це не хвилювало його; потім чув, як вона ходила в дитячу кімнату, де спали Ростислав і Сергійко, але не озирнувся на звуки її кроків, що м'яко прошурхотіли за спиною; він думав — те, що відбувалося зараз між ним і дружиною, було безглузде, нерозумне і не мало причин, але нинішня незлагодя, він відчував, не була схожа на всі колишні, які звичайно усмішкою чи жартом вдавалося легко погасити йому, і він морщився зараз від того, що не знав, як йому вийти з цього становища. «Але так не можна, так не можна, це просто неймовірно!» — подумки вигукував він, тим часом як усім ходом своєї міркувань намагався зрозуміти, чому так сталося, що тепер, по суті, не можна було помиритися без якихось

фальшивих слів, які він муситиме сказати Віталіні. «Ні, так не можна, неможливо!» — і далі вигукував він. Як кілька годин тому в суперечці з Кравчуком і Луганським, хоч він і заперечував їм і всі формальності були на його боці, але він розумів своїх товаришів по службі, так само тепер з Віталіною, хоч і був роздратований на неї і знав, що ніякого явного приводу для подібної поведінки в неї не було, але занепокоєння, що він усе-таки в чомусь винен перед нею (та й перед дітьми і тещею), стримувало його від рішучих дій; він тільки обурено повторював у думці: «Ні, ні, так не можна, сім'ї створюються для зручності життя, а не для з'ясування стосунків, і на все є свій час, помилювалися, поворкували одне з одним — і годі, і пора жити!»

У спальню Дементій увійшов збуджений і червоний.

«Ну от, тепер заспокоїлася, тепер лежиш», — відразу ж подумав він, обвівши примруженим поглядом усе величезне двоспальне ліжко, на якому з того краю, де вона звичайно спала, лежала Віталіна. Біля стіни, поряд з тумбочкою, горів торшер, її обличчя було освітлене і здавалося спокійним, ніби й справді вона була байдужа до того, що відбувалося вдома. «Ну, тепер задоволена, задоволена», — стуляючи поблідлі злі губи, так само подумки говорив Дементій; але тим часом як він вимовляв ці слова, він уже дивився на її прикриті ковдрою плечі й руки, і те почуття, якого завжди зазнавав, коли бачив її біле тіло (те передчуття доступної близькості з нею), мимоволі почало підніматися й заглушати в ньому всі інші думки; роздягаючись, він ще кілька разів проговорив подумки: «Як з гуски, як з гуски», — але його щоки й шия тепер червоніли уже більше від цього передчуття можливої близькості (і ще від незграбних рухів і зусилля, якого він докладав, щоб стягти з себе светр).

У піжамі він підійшов до Віталіни й сів біля неї на ліжку.

— Може, я в чомусь винен перед тобою, — почав він ще ніби сухим, невдоволеним тоном, але вже з тим відтінком, що він ладен усе забути й простити їй, — та я повинен хоч знати, в чому? Давай поглянемо, що сталося, через що уся ця найбезглуздіша сцена. Якщо я сказав грубо, ти пробач, — промовив він, вмищуючись зручніше біля неї і відсовуючи ковдру, що заважала йому сидіти; але в той час як він відсовував ковдру, він ледь підняв її і відразу ж неначе збентежено відвів очі від її голих білих ніг. — Ліно, — далі вимовив він, нахилиючись до неї усім своїм бородатим і жарким тепер обличчям, — навіщо все це, для чого? — І, поклавши долоні на її гладенькі теплі плечі, ще нижче нахилився, шукаючи її погляду. Вона одвернулася, намагаючись закрити обличчя, але опір був слабкий, безвольний, і Дементій, втрачаючи останні уривки всіх своїх суворих міркувань про неї

і вже не усвідомлюючи нічого, крім одного, що він має зробити, обдаючи її диханням, шепотів їй ті самі слова, які ще кілька хвилин тому здалися б йому фальшивими, і тягнув руку до вмикача, щоб погасити світло.

— Посунься, Ліно, посунься,— квапливо говорив він, засовуючи в темряві ноги під ковдру.

Поки Віталіна ходила у ванну, Дементій стояв під відчиненою квартиркою, але як тільки вона повернулася, відразу ж знову сів до неї і взяв її руку. Він не почував себе винним перед нею, бо те, що сталося, було начебто справою звичайною і природною між чоловіком і жінкою, але всі його рухи і те, як він почав ласкаво гладити їй руку, говорили про інше, неначе він просив у чомусь прости його. Він сидів мовчки й не дивився на Віталіну, відчуваючи лише в долонях м'яке тепло її пальців, але йому здавалося, що вона цілком розуміла те, що він безсловесно передавав їй, і поступово усе в ньому входило в те звичне русло стосунків з дружиною, що він відчував завжди після близькості з нею. Він знову відчував, що життя прекрасне і що немає нічого нездоланного, треба тільки рішуче взятися за справу; і свідомість цієї своєї везучості, яка в останні роки майже у всьому супроводила його, і відчуття весни, сили й молодості, що охопило ще в аеропорту вранці, коли він тільки-но зійшов з літака (та й потім, після розмови із Жаворонковим, коли їхав додому),— все з якоюсь оновленою силою поступово поверталось до нього. Він ще неначе був звернений до Віталіни: «Ну от бачиш, нащо потрібна була ця морока, хіба нам погано разом? Чи чогось бракує?» — але вже весь входив у той свій звичний стан, коли він відчував, що все домашнє й недомашнє, все було ніби втягнуте в сферу його турбот і оберталось навколо нього. Те, що він був задоволений поїздкою по тайзі й тундрі (і про що не встиг іще сказати Віталіні) й те, що ще більше був задоволений телеграмою і викликом до Москви (і про що теж ще нічого не знала Віталіна), тепер, коли роздратування до неї минуло, відчував, що треба було про все розповісти їй. «Хіба я не стараюся, хіба наші справи не йдуть угору?» — думав він, усе ще гладячи дружинину руку.

— Ти хоч би спитала, як я з'їздив. Поїздка була вдалою, дуже вдалою.— Він трохи повернув голову й подивився на неї.— Є, що-правда, дрібниці.— Дрібниці були для нього — неприємне питання про тундровий покрив.— Але в цілому проект схвалили. Ти чуєш, Ліно, проект схвалили,— повторив він,— і мене викликають до Москви. Ти що, Ліно, ти що? — нахилиючись, квапливо мовив він, тільки тепер помітивши, що вона плаче; і він знову недоволено поморщився, що треба було знову заспокоювати її.

Уранці, через те що Дементій вилітав першим московським рейсом, усі (навіть діти) встали рано, і відразу ж у домі почалася та звичайна гамірлива метушня, без якої, здавалося, неможливо було зібратися в дорогу. Ганна Юріївна витирала ганчіркою шкіряний чемодан, який Дементій мав узяти з собою, Віталіна переглядала й підprasовувала білі нейлонові сорочки, вибирала білизну, шкарпетки й галстуки, повторюючи те, що вона говорила завжди, виряджаючи чоловіка до Москви, щоб він не надумався ходити в светрі по міністерству, за своїми мужикуватими звичками, Дементій укладав у портфель папери й документи, і між ним, Віталіною та Ганною Юріївною бігали збуджені всією цією передвід'їздною метушнею діти; вони не випускали з рук учорашній батьків подарунок — рукавички з оленього хутра, привезені ним з тундри, і їхні веселі обличчя, тупотіння ніг і голоси саме і вносили якусь ніби святковість у загальний тяжкий настрій. Діти раділи тому, що батько, мати, бабуса — усі зібралися разом, а це бувало рідко в сім'ї, і сонце, яке вже високо піднялося над містом і весело заливало світлом кімнати (незважаючи на те, що вікна були завішені тюлем), ще більш посилювало це почуття просвітленої дитячої радості. Дементій широко всміхався усім своїм невиспаним обличчям, повертаючись то до Сергія, то до Ростислава, і щоразу, як тільки натикався поглядом на коричневу родимку, яку добре було видно над синовим вухом між рідким білим волоссячком, одразу ж починав шукати очима Віталіну. Він знав, що вона не простила йому, хоч і розмовляла, і робила все старанно, і переживав це. Він дивився на неї довго й уважно, особливо коли вона ставала до нього спиною (щоб вона не могла прочитати його погляду), і думав, що йому не треба було їхати сьогодні; кілька разів він підходив до Віталіни, щоб сказати їй щось ласкаве чи обійняти, і з виразу її обличчя намагався зрозуміти, чи все ще вона сердиться на нього.

— Ти прости,— тихо говорив він, притуляючись бородатою щокою і губами до її щоки.

Вона нібито не відхилялася, але й не подавала ознак, що чоловікові пестощі були приємні їй, і Дементій, котрий після минулої ночі особливо загострено відчував усе, що стосувалося його взаємин з дружиною, зітхнувши, відходив від неї.

Упоравшись з чемоданом, Ганна Юріївна накривала на стіл. Вона теж, як і Віталіна, трималася весь ранок так, наче вдома нічого особливого не сталося, а лише, як звичайно, виряджали зятя в дорогу, та коли до неї на кухню забігали онуки,

розмовляла з ними тим тоном, ніби вони вже були сиротами й нікому було пожаліти їх.

— Ах ви мої любі, ось і знову лишилися самі,— казала вона Ростиславу, який притискався до неї і якого вона ласкаво гладила по круглій білій голівці, і Сергієві, який підійшов збоку і якого жалісливо притягала до себе.

— Ти хоч би щось літне привіз їм,— потім сказала вона зятеві, коли всі уже сиділи за столом і снідали.— Там усе є.

— Мамо, навіщо ви навантажуете його? — заперечила Віталіна і вперше за ранок, як здалося Дементію, подивилася на нього відкритим і добрим поглядом.

Безсонне її обличчя, яке щойно здавалося пом'ятим, некрасивим і старим, було тепер ніби пожвавлене зміною, яка видимо відбувалася в ній, і Дементій одразу ж помітив це.

— Я привезу, чого ж,— докинув він.— Ти тільки запиши розміри, колір і що потрібне.

— Ну чого ти ходитимеш по магазинах?

— Сходжу.— І він потягся й потис руку дружині.

Коли підійшла машина, по черзі піднявши синів і підставивши щоку тещі, котра звичайно цілувала його на дорогу, Дементій разом з Віталіною вийшов за ворота.

— Може, зробимо так,— сказав він, звично відчиняючи дверцята «Волги» і повертаючись до Віталіни.— Проведеш мене до аеропорту, а назад Ігорьок (Ігорьок — був шофер, що найчастіше приїздив за Дементієм) підкине тебе прямо до поліклініки?

Віталіна погодилася, Дементій пропустив її поперед себе в машину й озирнувся на тещу, що сиротливо стояла на ганку з онуками. Він знову подумав, що їде невчасно й що не можна залишати сім'ю в тому стані, в якому він залишав її; він відчував — щось більше, ніж тільки любов, зв'язувало його з сім'єю, і йому так само, як і Віталіні (і ще більшою мірою Ганні Юріївні), здавалося, що він їхав не на п'ять днів, а надовго, і тому так важко було прощатися йому.

«Та що може статися?» — щоб заспокоїти себе, подумав він.

— Мужики! Тримайся тут без мене! — потім крикнув Сергієві і Ростиславу, піднявши вгору руку й помахавши нею.— Ну от і поїхали,— тихо додав він, уже сидячи поруч з Віталіною, тим часом як машина, вируливши на середину вулиці, набирала швидкості.

До аеропорту він їхав мовчки, бо те, що хотілося сказати дружині, незручно було говорити при шоферові, але і в аеропорту в нього ще менше було часу й можливості побути наодинці з нею; тільки перед самою посадкою, коли пасажери, які від-

літали московським рейсом, рушили до трапу, він узяв її за плечі й квапливо промовив:

— Ти пробач, Ліно, я не можу не летіти. Але я одразу ж напишу, як тільки приземлюсь і влаштуюсь в готелі, ти вже пробач, пробач.— І він обняв і якомога швидше й злодійкувато (при Кравчуку та Луганському, які проводжали його) поцілував Віталіну.

Ті, що відлітали до Москви, вже юрмилися біля трапа, і Дементій пішов наздоганяти їх. Він довго не обертався, і Віталіна з жахом подумала: «Невиправний, ні, зовсім невинуватий!» Йй раптом стало ясно, що переживала вона даремно, що зусилля її були марні, вона боролася з порожнечою і що Дементій не тільки не зрозумів, але й ніколи не зможе зрозуміти її; вона раптом побачила в ньому людину настільки далеку від себе, що йй шкода стало того почуття, яке в неї шойно було до нього; але притлумити в собі це почуття вона не могла і все стояла й дивилась, як літак гуркітливо вирулював на злітну смугу. «Хоч би долетів, хоч би все було щасливо»,— думала вона й витирала хусточкою сльози.

З аеропорту Віталіна мала повернутися в те своє життя, де все для неї залишалось незмінним, і в той час як вона з мокрими очима сідала в машину, звичне й щоденне поступово починало оточувати її. Вона розуміла, що всяке з'ясування стосунків з чоловіком відкладалося тепер до його приїзду, і думала про нього вже інакше, що не тільки погане, а й добре, міцне було в Дементієві. Усе ще повторюючи: «Невинуватий, ні, ні, зовсім невинуватий»,— вона вже осуджувала в чоловікові не все, а тільки те, що кожна жінка осудила б у ньому.

«Та не така вже я й стара, на мене ще дивляться»,— подумала вона, коли, вийшовши з машини й прямуючи до поліклініки, помітила, як незнайомий чоловік, що стояв біля дверей, повернувши голову, подивився на неї; йй потрібно було хоча б у чомусь знайти втіху, і вона ладна була вхопитися за будь-що, аби воно могло втішити її.

А для Дементія всі ті години, поки він летів до Москви, були відпочинком, і він теж входив у свій звичний ритм роз'їзного життя. Він готувався до діяльності, зустрічей і вражень, які чекали на нього в Москві, але думки ще раз у раз перебивалися враженнями ночі, розмови й прощання з дружиною. Він пробув удома всього тільки добу, але йому здавалося (по насиченості переживань), що він немовби й зовсім не виїздив у тайгу й тундру, а займався сім'єю (з'ясовував стосунки, як він думав зараз), і він намагався тепер зібрати докупи все те, що так несподівано пережив. Коли піднімався по трапу, він

не озирнувся й не помахав дружині і в посадочній штовханні не помітив, що не зробив цього; але пізніше, коли літак уже набрав висоту, почуття, що погано попрощався з Віталіною, що було щось не так, як мало бути, гнітило його. «Але що не так, що не так?» — заперечував він собі. Він тепер не тільки не хотів бачити, але й не хотів визнавати за собою ніякої провини й морщився від дошкульного неприємного почуття. «Ні, але я повинен-таки з'ясувати для себе, навіщо їй усе було потрібне, — наполегливо думав він, незважаючи на гуркіт у літаку й голоси людей, що відволікали його. — Чого б їй не жити спокійно зі мною?» Він міркував, як батько, котрий казав про Галину (і з приводу її першого і другого заміжжя), чого б не жити їй з Лукінім чи Арсеном, і так само, як батько, вважав, що головне для людини завжди полягає в загальній меті, а не в особистих бажаннях; і тому життя Віталіни здавалося йому таким видимо простим — домівка, поліклініка, діти, домівка, — настільки визначеним і не потребувало ніяких складних зусиль (тих розумових зусиль, яких щодня мусив докладати він у своїй роботі), що йому дивним здавалося: як можна бути невдоволеною таким життям. «І все ж — як безглуздо! Як усе безглуздо й по-дурному», — нарешті подумав він, уже заспокоюючись і відкидаючи спинку крісла, щоб улаштуватися зручніше й подрімати. Він давно переконався із досвіду життя з Віталіною, що сімейні справи, хоч би які складні вони були, так чи інакше владнаються самі по собі, тим часом як виробничі (те, заради чого він летів до Москви) завжди вимагали певної затрати сили, і він економив зараз ці сили для головного, що він мав зробити.

XIX

У ці весняні дні 1966 року Москва готувалася до зустрічі президента Французької Республіки генерала Шарля де Голля, і чим більше наближався час, коли мав приїхати президент, тим жвавіше в різних верствах суспільства обговорювалася ця подія. Усім здавалося, що Франція у європейських справах почала провадити самостійну політику й виходила нарешті з-під опіки Сполучених Штатів і що тепер від зближення її з Радянським Союзом багато в чому повинен на краще змінитися політичний клімат Європи. Говорили про торговельні угоди, які можна буде укласти тепер, про наукове й культурне співробітництво; та головне, чого всі ждали від візиту й переговорів, було те, що газети називали зміцненням миру й розрядкою напруженості, і тому найбільше обговорювали саме це; і, незважаючи на суперечливість усіх колишніх думок про генерала де Голля (про

що всі ще пам'ятали), говорили про нього зараз тільки добре й чекали розумних кроків і справ.

Ця подія настільки заволоділа увагою москвичів, що коли напередодні приїзду президента Франції у квартирі декана історичного факультету Ігоря Костянтиновича Лусо на Ломоносовському проспекті зібралися гості (з нагоди його шістдесятиріччя й нагородження), говорили не про заслуги господаря; усіх цікавило питання, на яку міру зближення піде генерал де Голль під час переговорів, що це зближення дасть радянським людям, і зокрема людям науки. На цей вечір запросили й Арсена з Наташею, і це, по суті, був їхній перший вихід на люди, коли Арсен міг представити свою молоду дружину друзям і колегам по інституту і коли Наташа залежно від того, зможе вона сподобатися їм чи не зможе (насамперед, ясна річ, їхнім дружинам), буде прийнята чи не прийнята серед них.

Поки у великій кімнаті подавали на стіл (частування привезли з ресторану «Слов'янський базар» і звідти ж запросили офіціанта), гості, чекаючи, коли їх покличуть до столу, юрмилися в кабінеті Ігоря Костянтиновича. Чоловіки були в темних костюмах і не дуже яскравих, наскільки дозволяла пристойність, галстуках і сніжно-білих, як було модно, сорочках, які були з нейлону, були красиві, хоч посити їх було неприємно й незручно; жінки, теж здебільшого вдягнені в нейлон, однак, трималися вільніше, ніж чоловіки, бо їхні руки і шиї були відкриті й вони не стояли, а сиділи в кріслах і на стільцях, розставлених вздовж книжкових шаф і стінки. Зі стелі низько звисала ріжкова люстра, яка здавалася старовинною, з хвилястими рожевими абажурами й оздобою під чорне дерево, такою самою, якою були оздоблені книжкові шафи й стінка, і цей чорний відтінок, незважаючи на багатство різноколірних платтів, білих сорочок, облич, зачісок і рук, надавав усьому, що тут відбувалося, того врочистого й ділового тону, який полюбляв і вважав завжди доречним професор Лусо. Він був задоволений тим, що прийшли всі, кого він хотів бачити в себе цього вечора, і, незважаючи на те, що розмова велася не про нього, і не про інститутські справи, і не про справи історичного факультету, який ось уже понад десять років успішно, як це здавалося йому, очолював він, почував себе так, ніби був у центрі уваги, і тому був веселий; і від цього веселого настрою, і від приємних хвилювань, що його працю хоч і скромно, але відзначено урядом, він здавався помолоділим, наче виповнилося йому не шістдесят, а тільки п'ятдесят років і попереду ще був час і сила досягти більшого в житті, ніж він зумів досягти на цей день. Він не вступав поки що в розмову і тримався так, як звичайно тримався

на вчених радах факультету, сидючи на місці головуючого, і тільки раз у раз повертав голову до того, хто починав говорити; і за звичкою із загального потоку фраз і слів намагався виділити для себе тільки те, що можна було або рішуче підтримати, або так само рішуче спростувати, не діставши при цьому хоч скільки-небудь аргументованого заперечення.

Сам Лусо вважав себе росіянином і, як кожен росіянин, гадав, що про все умів міркувати глибокодумно й мудро; але разом з тим як він вважав себе росіянином, він знав (з розповідей покійних батька й матері), що його рід брав початок від полоненого французького офіцера, котрий одружився з якоюсь небагатою московською панночкою, і що той офіцер не просто служив у наполеонівській армії, а був у свої двадцять років одним з тих, хто супроводив імператора від Москви до Березини й тільки перед самою переправою був поранений і потрапив у полон. Ця легенда, від якої Ігор Костянтинович у різні періоди свого життя то відмовлявся, то знову визнавав за собою, мала для нього те значення, яке мають у жіночому вбранні корали, камені й персні. В роки, коли він навчався в аспірантурі, він писав академікові Тарле й домагався з ним зустрічі: згодом, коли вже читав самостійний курс, знову вирішив написати відомому і шанованому ним ученому, і цього разу лист був великий і в тому довірливому тоні, ніби він, Лусо, відкривав справжнє призначення праць академіка — не розвінчати, а звеличити Наполеона та його епоху; писав Лусо щиро і книгу Тарле «Наполеон» вважав настільною; але відповідь, яку він одержав від академіка, була така несподівана, приголомшлива й неприємна, що її не можна було нікому показувати й незручно (в розумінні викривальному) зберігати в себе, і Лусо відразу ж, схвильований і червоний після прочитання, розірвав і викинув її. Недобрий спогад, однак, потім довго переслідував його. Але з літами все неприємне поступово забулося, і він розповідав тепер (і сам вірив у те, про що розповідав), що в своєму архіві зберігає багате листування з Тарле, що вважає його своїм учителем і що свого часу зустрічався і був близький з ним. Для чого потрібно було Ігореві Костянтиновичу з його усталеним і міцним становищем у суспільстві поширювати про себе цю думку, якби в нього запитали, навряд чи зміг би з певністю сказати щось; можливо, як кожній людині, тією чи іншою мірою йому хотілося якоїсь своєї винятковості, яку, однак, більше, ніж він сам, бачили б люди; і хоч його винятковість полягала уже в тому, що він був деканом, був професором і мав чимало цікавих і потрібних історичних праць, позитивно оцінених не тільки в науковому світі, а й великою пресою, цього Лусо здавалося не досить, і він з

тією старанністю, з якою птахи навесні в'ють гнізда на гілках, вибираючи дерева міцніші й вищі, звивав собі місце для майбутнього життя в історії поряд з іменем академіка Тарле. Він робив це несвідомо, лише з почуття марнолюбства, яке звичайно живе в людях, які прагнуть не так слави, як слави; але, через те що він був ще й людиною діяльною, легенда, якою оточував себе, нікому не видавалася ні надуманою, ні фальшивою, Лусо знав це, і сьогодні йому було особливо приємно усвідомлювати свою нехай і віддалену (за прадідом) причетність до наполеонівських справ, а в зв'язку з цим і до приїзду нинішнього французького президента, і, звичайно, до всього того, що так жваво обговорювалося тепер гостями.

А центром усієї розмови, що точилася вже понад півгодини, був доцент Карнаухов, одноліток і друг Арсена. Так само, як і Арсен, Карнаухов був худорлявий, улюбленець студентів і був, на думку багатьох, колючкою на факультеті; він говорив звичайно те, що думав у цю хвилину й що здавалося йому важливим і правильним, тим часом як це важливе й правильне не завжди було приємно слухати людям; поняття правди, брехні й пристойності існували для нього лише в тому розумінні, що правду говорити завжди пристойно, а брехати й прикидатися завжди протиприродно й непристойно і що в наш двадцятий вік, коли світ стрімко звільняється від усіх і всяких умовностей, не розуміти й не визнавати цього не можна. «У спілкуванні людей не треба придумувати нічого нового,— звичайно пояснював він, висловлюючи своє ставлення до життя.— Усе було, і треба тільки повернутися до первісних і чистих джерел». Він був одружений давно, і одружений на відміну від Арсена щасливо (Зіна, його дружина, була тепер з ним тут, у Лусо), але, незважаючи на те, що всі знали, що він одружений і щасливий у сімейному житті, здебільшого, коли розмовляли й спілкувалися з ним, забували про це, і всім в інституті здавалося, що він, як і п'ятнадцять років тому, коли тільки з'явився на кафедрі, залишався молодим, вродливим і безтурботним чоловіком, якому саме через його молодість усе давалося легко й просто; до нього ставилися так, як тільки старші можуть ставитися до молодших і розуміти їх; з цим самим почуттям старшинства усі слухали його й тепер, коли він, повернувшись і підставивши під рожеве світло абажурів своє обличчя з тонкою лінією носа і такими самими тонкими лініями чорних бакенбардів, яке особливо тепер здавалося молодим, висловлював свою думку.

У зовнішності Карнаухова було щось витончене, рафіноване; але в тому, що він говорив, навпаки, було щось просте, яке походило від селянського сприйняття речей і подій; і ця

невідповідність була така разюча, і тонкий профіль та бакенбарди були такі поважні на фоні книжкових шаф, стінки, костюмів і облич, що всім здавалося, ніби слова доцента були лише невірною і модною тепер підробкою під народну думку. Він говорив, що подібні зустрічі й переговори на вищому рівні важливі насамперед тим, що головна їхня мета — зміцнення миру, тобто та сама мета, яка близька кожній людині на землі; угода ж про торгівлю і особливо про культурне й наукове співробітництво (що відкривало можливість для найрізноманітніших поїздок у Париж та в інші міста Франції) була, на його погляд, другорядною, лише похідною від головної, і саме це й було фальшивим, і викликало роздратування.

— Що він каже?! Що він каже?! — слухаючи Карнаухова й поки що лише для себе, неголосно, і з подивом, і з тим бажанням заперечити першим, коли він відчував, що більшість одразу ж приєднається до нього, промовляв другий доцент, Мещеряков. З глибини кабінету, від стінки з книжками, біля якої він стояв, він дивився на Карнаухова і чим довше слухав його, тим помітніше і з неприхованим виразом здивування і нерозуміння на обличчі похитував головою.

Мещерякова вважали в інституті одним з тих, кого називають західниками; він читав курс західної історії (XVII—XIX століть), добре знав її, і тим часом як багато хто гадав, що прихильність до Заходу походила в нього саме від надмірної любові до свого предмета (або від якихось чужих і хибних впливів), насправді була лише своєрідною трансформацією того загальнонародного погляду на життя, коли людина думає, що там, де її немає, усе краще; але якщо прості люди, переїжджаючи з міста до міста, зрештою рано чи пізно усвідомлюють, наскільки неправильне й помилкове це їхнє життєве переконання, у Мещерякова не було й не передбачалося такої можливості, і тому він залишався твердим у своїх поглядах. «Ніхто не може заперечувати, що Європа в минулих століттях завжди стояла на чолі цивілізації»,— стверджував він; і цю думку переносив на сучасність і робив відповідні їй, здавалося йому, цілком логічні висновки. «І є інерція життя,— додавав він,— яку скидати з рахунку не можна». Він був відомий в інституті ще тим, що завжди протистояв у поглядах доцентів Карнаухову і на вечних радах сперечався з ним; і тому всі знали, що, як тільки Карнаухов закінчить тепер говорити, відразу ж висунеться вперед Мещеряков і що відбудеться усе те — з'ясування позицій,— що бувало кожного разу в інституті, коли ці два доценти, Карнаухов і Мещеряков, сходилися разом. Та хоч би як голосно, і хоч би скільки вони говорили між собою, їхня суперечка ні-

коли не виходила за рамки пристойності, і багато в чому вони зобов'язані були цим Арсенові, котрий не те що примиряв їх, а намагався об'єднати їхні крайні погляди в щось середнє й прийнятне для всіх, коли ні Заходу, ні Сходу (тобто Росії) не віддавалося переваги в загальному русі історії; він вважав, що крайнощі засліплюють людей, але що в кожній крайності є своє розумне, від чого не можна й злочинно відмовлятися; однак, можливо, через те що він був ближчий з Карнауховим, зовні і на словах частіше підтримував його, тоді як у душі зрозумілішими й природнішими були для нього погляди Мещерякова, котрий, як це уявлялося Арсенові, закликав не замикатися в собі, а дивитися ширше, спілкуватися і розсувати перед собою державні горизонти.

Але тепер, на вечорі в Лусо, Арсен був похмурий і було видно, що він не хотів устрявати в розмову; він стояв за спиною Наташі, яка сиділа на стільці, і намагався триматися так, ніби його зовсім не було тут і все, що відбувалося навкруги, не стосувалося його. Тим часом усі відчували, що от-от вибухне звична суперечка між доцентами, і тоді як Карнаухов ще висловлював свої припущення, що може дати для загального благополуччя людей майбутня зустріч і переговори, всі вже позирали на Мещерякова, обличчя якого, кругле й повне, як і обличчя Карнаухова, здавалося під рожевими абажурами таким самим м'яким і гладеньким; Мещеряков усміхався тією іронічною усмішкою, коли він відчував свою явну перевагу; і цю перевагу, він бачив, тепер розуміли всі, і треба було тільки вибрати хвилину, щоб почати говорити.

Та в ту мить, коли він, відвівши руку, стрімко й протиприродно для своєї низької, повної і незграбно складеної постаті ступив до центру кола, його відразу ж випередив професор Лусо. Професор не хотів, щоб те, що змушувало його кожного разу морщитися на засіданнях вченої ради, повторилося зараз тут, у його квартирі.

— Друзі,— сказав він, виставляючи долоню перед собою і більше жестом, аніж інтонацією нагадуючи гостям, що є межі дозволеного й недозволеного і що він не хотів би, щоб ці межі порушувалися в його домі.— Ми не на вченій раді.— І він поглянув як міг весело відразу на всіх, промовивши це, і потім поглянув на Карнаухова, ніби бажаючи особливо попередити його. Але в той час як він подивився на Карнаухова, він побачив, що за спиною доцента в оточенні дам сидить його друг-дипломат, той самий, який недавно повернувся з Парижа і якого він ще півгодини тому збирався представити своїм ученим колегам, але про якого в метушні вечора забув. Відчуваючи, що

треба виправити помилку, і бачачи, що в самий раз зробити це тепер, Лусо енергійно і з тим хитрувато-пожвавленим виразом, який завжди буває на обличчях людей, що збираються піднести приємний сюрприз, знову виставивши перед собою долоню, промовив: — Прошу хвилину уваги!

XX

Дипломат цей був Іван Афанасійович Кудасов, відомий в деяких московських колах тим, що свого часу нібито врятував від загибелі Ельзу Тріоле й що відбулося це начебто в передмісті Парижа, коли він, Кудасов, був співробітником (одним з перспективних тоді аташе) у нашому посольстві у Франції. Як усе це сталося, яким чином саме Кудасов опинився поряд з Ельзою і що загрожувало цій великій жінці в ту хвилину — ніхто, одначе, не знав ніяких подробиць, оскільки сам Кудасов ніколи не розповідав про них; він лише говорив: «Так, було, але...» — і багатозначною паузою, яка завжди ішла за цим «але», давав зрозуміти співбесідникам, що із службового обов'язку він не може розповісти всього, що знає, і що навіть цим малим, що дозволяє собі розкрити, робить деяке порушення, яке, одначе, як він гадав, через його певні заслуги повинні простити йому. Він завжди давав зрозуміти, що знає багато чого, і він, очевидно, справді знав багато чого, й тому здавався усім людиною цікавою, і навіть коли мовчав, усе виглядало пристойно і було всім зрозуміле.

Кудасов мав прийти з дружиною, але він прийшов сам. Через те, що його не раз запрошували на прийоми найрізноманітніших рівнів, він умів триматись як належало — чи то бути на виду, чи бути непомітним; і хоч він не був знайомий з багатьма гостями Лусо, але досить добре знав людей московського літературного й наукового світу й тому з перших же хвилин, як тільки увійшов, поставив себе так, що був і непомітний нібито, і водночас було видно, що він не відчував ніяковості серед усіх цих учених людей, які, безперечно, знали собі ціну. Привітавшись з господарем, поздоровивши його, й передавши йому маленький згорток (щось пам'ятне, що він підносив від себе й від дружини), і потім злегка, самою лише головою, вклонившись усім іншим професоровим гостям, які вже були зайняті розмовою, він одразу ж пройшов у товариство дам, де, він знав, швидше й легше можна було стати центром уваги. Він сів поміж тими двома дамами, одна з яких була Наташа, а друга — давня приятелька дому Лусо Марія Павлівна, яку він добре знав, і з тією витонченістю, яка одразу виказувала в ньому людину інтелігентну й дипломата, зробив кілька компліментів Марії Павлівні, який у неї молодий вигляд (хоч

вона була похилого віку й була більш повна та обважніла, ніж можна було б); тут-таки додавши, що Москва цього разу справила на нього таке враження (він обмовився тільки, що має на увазі зачіски й моди), нібито він не виїздив з Парижа. Сам Кудасов зовні не був людиною привабливою; його біле обличчя було всипане ластовинням, особливо темним і виразним тепер, у старості; брови були густі, й пшенично-золотавого кольору, й мовби не відповідали жвавості його глибоко посаджених круглих очей; такого самого пшенично-золотавого кольору було волосся, яке він причесував по-старомодному, розділяючи голову рівним, із слідами гребінця проділом, і особливо помітні були великі вуха на круглій голові. Але, незважаючи на зовнішню непривабливість, як тільки він починав говорити, він одразу ж викликав у співрозмовника те почуття, коли зовнішнє сприйняття враз немовби втрачало значення й починала діяти та, по суті, незбагненна й зачаровуюча сила, яка змушує іноді людей дивитися на талу воду, як вона прокладає собі русло серед синьої криги й осілого снігу; мимовільно, ніби так має бути само собою, він поступово створював про себе враження людини виняткової і глибокої; і все, що було на ньому, починало здаватися, наче було ледь-ледь не таким, як на інших: ледь-ледь краще був пошитий костюм і сидів елегантніше, ледь-ледь якіснішою була матерія сорочки і ледь-ледь краще, акуратніше зав'язаний галстук; і ці ледь-ледь в одязі, які поєднувалися з іншими ледь-ледь і проявлялися в манері триматися й говорити, коли він кожному слову надавав немовби своєї особливої вагомості й значущості, приваблювали до Кудасова людей; у ньому відчувалося щось таке, що можна було б назвати смаком до життя і чого в метушні справ бракувало багатьом гостям Лусо.

— Ви, як завжди, люб'язні й добрі,— сказала Марія Павлівна, повернувши до Кудасова своє помітно брезкле обличчя і усмішкою ледь відкривши розкішні білі мертві зуби. Вона давно вже читала лекції на вечірньому відділенні факультету, і на неї давно вже не дивилися як на перспективного викладача й нічого більшого, ніж вона робила, не чекали від неї; але вона щороку, як і раніше, брала на кілька місяців творчу відпустку, яка потрібна їй була начебто для роботи над кандидатською дисертацією, і вона справді ще вірила, що зможе зробити щось, і їй було тепер особливо приємно, що Кудасов підсів саме до неї і заговорив з нею.— Та, на жаль, в модах ми ніколи не були першими,— зауважила вона.— Шкода, але що вдієш? Моду до нас завжди привозили: спочатку в каретах, потім у поїздах, тепер, щоправда, на літаках, та все одно привозять,— завершила вона й, глянувши на Кудасова, одразу ж подивилася на Наташу, немов хотіла

визначити, як модно була вдягнена вона; і ту ж мить, перехопивши погляд Марії Павлівни, жвавим, зацікавленим і м'яким поглядом подивився на Наташу Кудасов.

З усіх жінок, які прийшли на вечір до Лусо, Наташа була наймолодшою, і на неї всі звертали увагу; після пересудів, які точилися в інституті з приводу одруження Арсена, тепер, коли всі бачили його молододружину, всім здавалося, що ті пересуди не могли бути справедливими і що Наташу нема за що осуджувати. Так думала і Марія Павлівна і, відчуваючи загальний доброзичливий настрій до Наташі, хотіла першою, поки ще ніхто не зробив цього, взяти шефство над нею і сприяти їй в усьому.

— Ви незнайомі? — спитала вона в Наташі та Кудасова, хоч це запитання було зайве, бо вона знала, що вони не були знайомі; і вона одразу ж представила Кудасову спочатку Наташу, потім Арсена, що стояв поруч неї.

Кудасов хотів був підвестися перед Наташею, як неодмінно зробив би десь за кордоном на прийомі; але тут, у Москві, йому здавалося, все давно було спрощено і не заведено вставати перед дамами; і він, тільки чіткіше показуючи свій рівний, із слідами гребінця проділ, нахилив голову на знак того, що радий новому знайомству.

— Ми гадаємо, що моди народжуються в Парижі, — сказав він, повернувшись до Марії Павлівни з поваги, тільки для того, щоб підкреслити, що він продовжує почату саме нею розмову, і відразу ж звертаючись до Наташі, щоб після знайомства не здатися нешанобливим, — і думаємо, що є якісь особливі законодавиці мод, які диктують свої смаки й уподобання. Ні, мушу сказати вам, це далеко не так. Моди народжуються там, де народжується політика, і тими людьми, які орудують цією політикою та економікою. — Його погляд, як тільки він вимовив ці слова, мимоволі ковзнув по платтю Наташі, яке було з нової і модної японської синтетики й було укорочене настільки (як і належало), що тепер, коли вона сиділа, були оголені її обтягнуті майже безбарвним капроном ноги. Він звично й подумки всміхнувся тією своєю сповненою розуміння усмішкою, яка, одначе, ніяк не відбилася на його обличчі, і, незважаючи на цю усмішку й, головне, від того, що він не міг усе-таки не сказати собі, що Наташа була одягнена зі смаком, відразу ж у думці зарахував її до того шанованого ним розряду жінок, які ніколи не говорять, що вони розумні, але які при першому ж погляді на них залишають саме це враження. — Я кажу так не тому, що тут красива гра слів: політика, моди, — додав він.

Йому треба було чимось зайняти себе на вечорі, і він звертався до Наташі. Побачивши, що розмова про політику й моди не

зовсім зрозуміла їй, він одразу змінив тему й заговорив про якусь пророчицю Ванду, яка живе в Болгарії і відома на всю Європу тим, що нібито ще в сорок першому напророкувала німецьким генералам поразку. Кудасов ніколи не зустрічався з нею (пророчиці було вже за дев'яносто) і не вірив у всі ті легенди, які поширювалися навколо її імені; але він добре знав ці легенди і з легкістю та з вишуканістю почав переказувати їх. Найважливішим у його розповіді було те, що пророчиця нібито жодного разу не помилилася в своїх віщуваннях і що недавно раптом заявила, що повинна поїхати до Парижа, в Собор Паризької богоматері, й передати там дане їй богом уміння провіщати.

— Можете уявити, який переполох викликало це в служителів Нотр-Даму,— промовив Кудасов з тією природністю, неначе не тільки Марія Павлівна, але й Наташа не могла не знати, що він тільки-но з Парижа.

Для Марії Павлівни, оскільки вечір у Лусо мав для неї таке саме значення, як і для Кудасова,— аби чимось зайняти себе,— все, що говорив її давній знайомий дипломат, було цікавим, і вона, тільки-но той повертався до Наташі, відразу ж нахилилася до нього, щоб не пропустити якоїсь подробиці; на її обличчі був подив і готовність слухати, і вона явно хотіла догодити Кудасову.

А для Наташі все було вперше на вечорі, вона хвилювалася і ніяк не могла відчутти себе впевнено. Загальний вигляд професорського кабінету, гості, що юрмилися в ньому й здавалися їй людьми визначними, їхні розмови, рухи, сміх, усмішки, погляди — усе викликало почуття, ніби вона піднялася на якусь нову сходинку життя і треба було їй оглядітися. Її непокоїло, який вона мала вигляд; але в той час як вона придивлялася до вбрання інших жінок і думала про своє плаття, на яке щойно звернув увагу Кудасов (плаття було густого вишневого тону і пошите з тією мірою вишуканості й смаку, коли не можна ні в чому докорити ні закрійникові, ні кравцеві),— її перевага полягала в молодості і в тому милому виразі очей, як вона дивилася довкола і на дипломата, котрий розмовляв з нею.

— Нам з вами смішно, а як було служителям собору,— тим часом, усміхаючись, вів далі Кудасов, якому начебто було приємно розважати дам цими старими й потішними дурницями.— Не стінам же пророчиця збиралася передати свій дар передбачення, а комусь із служителів, але... кому?

XXI

— Я хочу представити вам людину, яка тільки-но приїхала з Парижа,— в цей час промовив Лусо, який стояв між доцентами Карнауховим і Мещеряковим, і так багатозначно повів рукою

вбік, неначе відтягував завісу, за якою всім мало відкритися щось незвичайне; але всі побачили тільки літнього, з ластовинням по всьому обличчю чоловіка в гарному темному костюмі, який сидів з дамами.— Іване Афанасійовичу,— далі звернувся він уже прямо до Кудасова, перелічивши спочатку гостям усі його дипломатичні титули, які знав.— Ми зараз просто хворі Францією: Париж, Париж, де Голль! А які насправді перспективи, якщо не з газет, а глибше?— І він, нібито відчуваючи, що припустився якоїсь нетактовності (не стільки щодо Кудасова, скільки щодо дам, які слухали дипломата), ступив до друга й зупинився перед ним, відкривши йому все своє широке обличчя, що світилося щирістю й добротою господаря.— Про що думають нащадки Наполеона? Про що говорять сьогодні Париж?

— Париж сьогодні говорить про те саме, що й Москва,— неквапливо й зі значенням, як він завжди любив вести розмову, відповів Кудасов і, в той час як промовляв ці слова, встиг глянути на Марію Павлівну й Наташу, мовби вибачаючись за ту нетактовність, якої припустився господар вечора.— Французи сповнені оптимізму. Я маю на увазі рядових французів,— додав він.— І, дивна річ, які живучі традиції!

Те, чого хотів досягти Лусо, було досягнуто ним, гості потяглися до Кудасова, щільним півколом оточуючи його, і центр розмови від доцента Карнаухова одразу ж перемістився сюди, до дипломата; і разом з дипломатом у центрі й на видноті в усіх опинилися Наташа, Арсен і Марія Павлівна.

Арсен був настільки заклопотаний різними своїми міркуваннями (питання квартири усе ще залишалося для нього найболіснішим), що він не відразу й не цілком зрозумів, чому відбувся цей рух, і так само, як усі, повернув до Кудасова своє сухорляве й суворе обличчя; його маленькі й безбарвні очі за товстими скельцями окулярів виражали, однак, ту саму байдужість, з якою він щойно дивився на Карнаухова, коли той говорив, і на Мещерякова, коли той лише збирався вступити в розмову, і на всіх інших гостей Лусо.

«Що він (Кудасов) може сказати й що може змінитися від того, що він скаже?— своїм виглядом ніби відповідав усім Арсен.— І як можна думати про Францію, коли у себе вдома ми не вирішили ще найелементарніших проблем?!» Марія Павлівна, котра (правду кажучи, від старості) відразу ж забувала, про що вона тільки-но слухала, з іще більшою, здавалось, цікавістю нахилилася до Кудасова. Вона трималася з тією ж природністю (і з тією мірою удаваного інтересу), як і багато інших гостей Лусо, і тому була непомітна серед них. Але на Наташу, оскільки вона була наймолодшою і була людиною новою у звичному то-

варистві цих людей, відразу ж знову всі звернули увагу, і жінки, які вивчали її здала, мали тепер можливість ближче роздивитися її.

Маленькі красиві Наташині вуха були відкриті, і було видно в них подаровані Арсеном золоті сережки з червоними рубінами. Ці сережки й перстень на руці з таким самим великим дорогим каменем були в тон платтю й доповнювали його, кидаючи м'який приємний відсвіт на обличчя, шию й руки, які Наташа тримала на колінах перед собою.

Вона була в тому стані, коли по зовнішньому вигляду не можна було сказати, щоб вона особливо хвилювалася або почувала себе ніяково, але в той час як вона нібито захоплено дивилася на Кудасова і перед собою, все, що відбувалося навколо неї, зливалось в душі в одну багатобарвну гаму почуттів, які приголомшували її. «Як тут гарно, які приємні люди»,— думала вона про всіх відразу, не виділяючи начебто нікого; але вона давно вже помітила серед різних чоловічих і жіночих обличч молодого чоловіка, котрий постійно шукав нагоди зустрітися з нею поглядом. Цей молодик з густими, темними й низько підбритими скронями, підійшовши тепер до Кудасова, так близько зупинився біля Наташі, що вона, здавалося, чула, як він дихає; і відчуття, що він поруч (і що поруч не просто), і лякало, і радувало Наташу, і на її обличчі раз у раз спалахувало те щасливе занепокоєння, від якого всім було приємно дивитися на неї.

Тим часом, зачекавши, поки настане тиша і визначиться увага, Кудасов заговорив про Париж і французькі настрої, він не сказав нічого нового, крім того, що всі повинні були знати з газет (і про дружні прояви Франції до Радянського Союзу, і про її прагнення вийти з-під залежності Сполучених Штатів), але разом з тим усі слухали його з цікавістю, бо, по-перше, він був звідти, з Парижа, і це вже надавало його словам певної вагомості, і, по-друге, був, як висловився Лусо, що представляв його, генералом від дипломатії, а отже, був у курсі всіх тих тонкощів, які проводилися в міжнародній політиці, про існування яких люди, не пов'язані з дипломатією, звичайно тільки здогадуються, і ці тонкощі завжди приваблюють їх. І саме тому, незважаючи на загальний характер розмови, всім здавалося, що Кудасов усе-таки трохи розкрив якісь таємниці, які хоч і важко було вловити в його словах і незрозуміло було, в чому ж вони полягали, але що вони були, мало хто з гостей професора мав сумнів.

— Авторитет де Голля великий.— І Кудасов, пробігши по обличчях людей, які дивилися на нього, зупинився на все ще ледь збудженому обличчі Лусо, наче хотів запитати: «Ну, задоволений?» — Ми навіть іноді не уявляємо, наскільки цей авторитет

великий в усіх верствах французького суспільства.— Він дивився вже не тільки на Лусо.— Де Голль може круто повернути політику Франції.

— Свого роду Наполеон,— сказав хтось із усмішкою.

— Французи завжди були схильні до гігантоманії,— відразу ж підхопив Карнаухов, котрий весь цей час із скептичним виразом слухав Кудасова.— Шеренга Людовиків, шеренга Наполеонів, де Голль.— І він мимоволі подивився на Мещерякова, немовби сказане неодмінно мало стосуватися його.— Якому народові спало б на думку споруджувати Ейфелеву вежу посеред Парижа? Заради краси? Ні, даруйте: до неба, до неба, на Олімп! — Він підвів обличчя й руку, ніби бажаючи показати на той самий Олімп, про який говорив, і все витончено-рафіноване в його зовнішності, що сьогодні було особливо помітне усім і що не відповідало тепер ні його словам, ні жесту, знову викликало в багатьох те саме враження невправної, але модної підробки під народну думку.

Мещеряков, котрий був заспокоївся, знову відчув себе зачепленим, і з невластивою повним людям (але властивою його характерові) рвучкістю повернувся до Карнаухова, і жваво й енергійно, з тією мірою впевненості, як він звичайно говорив перед студентами, сказав те, чого, здавалося, він не міг не сказати, дивлячись на Карнаухова.

— Ейфелева вежа — це краса Парижа, якщо не зважати ще, що по ній ідуть трансляції телепередач,— промовив він.— Отож деяка, як ви кажете, гігантоманія виправдана. Вежі знайшли застосування. Але чи виправдана гігантоманія наша, Росії, авжеж, авжеж, не дивіться на мене так! Хіба ми не вилили Цар-пушку, з якої ніхто й ніколи не стріляв і не вистрелить, і хіба не вилили Цар-дзвін, в який ні разу не вдарили й не вдаримо?

— Про що ж це говорить? — відповів Карнаухов, жваво вступаючи в суперечку з Мещеряковим; він хитрувато звузив очі, усім корпусом повернувшись до колеги доцента, і крізь рафіновану витонченість, за якою звичайно важко бувало роздивитися мужикувату простоту його обличчя, тепер, незважаючи на бакенбарди, білий комірець і вишукано зав'язаний галстук (і незважаючи на обрамляючий блиск професорського кабінету й гостей, що зібралися в ньому), ця простота виразно проглядала в ньому. Він був з тих інтелігентів, які виїшли із села і з задоволенням користуються всіма благами міського життя, в душі лишаючись, однак, прихильниками села, і під словами «народ» і «народність», коли вимовляють їх, розуміють тільки людей, що займаються селянською працею.— Це свідчить про те,— так само жваво

вів він далі,— що в російського народу...— він трохи зупинився, оскільки це слово потребувало певної паузи,— є ще потенційні можливості. Французи вже вичерпали своє, почепили антену — і все, край. А ми ще маємо вдарити в свій дзвін.

— Ви забуваєте,— заперечив Мещеряков,— дзвін здали в музей і виставили на загальний огляд.

— Під відкритим небом? Це ще не музей.

— Музей, хочете чи не хочете, музей. Нашій гігантоманії ми навіть самі не змогли знайти ніякого практичного застосування, крім як виставити її напоказ.

— В музеї вона надійніше, краще збережеться,— тепер уже заперечив Карнаухов.— І якщо вже Цар-дзвін і Цар-пушку ми визнаємо як вираження народного характеру, то нічого сумніватися: рано чи пізно, але характер свій народ виявить. І незалежно від нашої з вами розмови. Ми ще вдаримо в свій дзвін. Вдаримо.— І він ще більше примружив очі, що весело грали хитринкою.

— Ваш патріотизм — хворий патріотизм. Ви спізналися майже на півстоліття. Вдарили у сімнадцятому,— подивившись уважно й гостро на Карнаухова, сказав Кудасов, одразу ж знову привертаючи загальну увагу. Всі звикли до того, що в нас звичайно лають західників: і в пресі, і в різних офіційних і неофіційних розмовах та бесідах; але Кудасов усупереч цій усталеній традиції збирався засудити те, що нібито не могло підлягати сумніву, і ця обставина ще більше посилила тепер інтерес до нього.— Ні, я ні в якому разі не хочу дорікати вам особисто,— ту ж мить поправився він, бо те, про що мав намір сказати, було, як він вважав, загальною, поширеною в певних колах людей хворобою.— Хіба ви не бачите, що відбувається в світі? Наша соціалістична співдружність усім на Заході як колода в оці, і проти нас застосовують зараз найбільш приховану й найбільш підлу зброю — розпалювання націоналізму. Національні почуття кожного народу — це натягнуті струни, і не можна дозволяти, щоб їх перебирали чужі пальці. А ці пальці починають перебирати, черв'яка випущено з коробки, і він береться за своє діло, і те, на що розраховували там, що черв'як не таврований, а нібито свій, доморошений, так і сприймається нами. Цей спокусливий черв'як уже проник і в літературу, і в мистецтво, і, на жаль, в багато інших кабінетів, і найнебезпечніше, коли вже говорити відверто, це якщо російський народ клюне на цю нетавровану приманку. Там думають, що вибухом націоналізму можна розвалити будь-яку державу. І вони на всяке наше подібне висловлювання,— він знову подивився на Карнаухова,— плескають у долоні й кричать: «Браво! Браво!»

Для Кудасова те, що він сказав, було його спостереженням життя; він не хотів образити ні Карнаухова, ні Мещерякова, яких раніше, до цього вечора, ніколи не бачив; але він одразу ж, як тільки вони заговорили, відчув у них те протисторство думок (і в плані історії, і в плані майбутнього розвитку), яке в минулому, мов яблуко незгоди, з десятиліття в десятиліття постійно кимось ніби підкидалося в російське суспільство. Начинене, по суті, тими самими старими, тільки ледь підновленими ідеями, яблуко знову чиймись спритними руками подавалося тепер на суспільний стіл життя. І хоч Кудасов не пов'язував це безпосередньо ні з приїздом де Голля до Москви, ні з успіхами миролюбної політики в Європі, що проводилася соціалістичними країнами, але він добре знав, що багато з діячів Заходу були невдоволені цією політикою, особливо невдоволені були зростаючим авторитетом Радянського Союзу, і їхнє невдоволення, а точніше контрзаходи, які вживалися ними, невловно й незрозуміло яким чином, але озивалися непотрібним занепокоєнням у діловому й цілеспрямованому житті московської інтелігенції. Кудасов відчував це; і відчував руку, що подавала яблуко; і хоч на підтвердження він не міг навести ніяких фактів (як і сотні інших, хто розумів те, що розумів він), але він вважав за свій обов'язок сказати те, що він думав і відчував, особливо тут, серед гостей Лусо, настроїв яких був так чи інакше відображенням суспільного життя.

Проте настороженість Кудасова не прийняли ні Мещеряков, ні Карнаухов.

Мещерякову не сподобалося, що дипломат відводив Заходу лише ту зловісну роль, нібито там тільки й думають, як знищити Радянський Союз; йому здалося, що це було старе й шаблонне — отак подавати Захід (тим паче, що сам Мещеряков ніколи не відчував на собі нібито ніякого згубного впливу Заходу); і він, втративши інтерес до дипломата, одвернувся од нього. Ще більше усе висловлене старим дипломатом було неприйнятне доцентові Карнаухову, котрий вважав, що національні почуття людей не можна змішувати ні з якими іншими питаннями і що коли і є розкладаючий вплив Заходу, то саме в тому, що народ хочуть позбавити національної самобутності; Карнаухов ворухнувся був, щоб заперечити дипломатові, але потім, лише скептично всміхнувшись, теж одвернувся. Слідом за ним поступово почали одвертатися й відходити і прихильники поглядів Мещерякова, і прихильники Карнаухова, і у звільнений простір несподівано ви-

сунувся Арсен. Він вийшов з-за спини Наташі, котра сиділа перед ним, і жваво і з інтересом сказав дипломату:

— Те, що ви кажете, по-моєму, дуже близьке до істини.— І він одразу ж почав викладати перед Кудасовим ту свою теорію серединності; яка, по суті, нічого спільного не мала із щойно висловленими міркуваннями дипломата, але була доречна тому, що в ній засуджувалися крайнощі.— Я цілком згоден з вами,— говорив Арсен, погоджуючись, зрозуміло, не так з Кудасовим, як із собою, з тими своїми доказами, яких завжди дотримувався в розмовах із Карнауховим та Мещеряковим.— Будь-який прогрес був би неможливий без сукупності зусиль усіх народів землі. Немає націй особливих, обраних, ми всі рівні перед лицем історії, і я дивуюсь, як багато хто з нас досі ще не можуть зрозуміти цього.

— Філософія обраних завжди була небезпечною філософією;— підтвердив Кудасов.

— Крайнощі, я кажу, крайнощі!

— Іноді просто крайнощі, а іноді й дещо більше. На Женевській конференції...— Кудасов підвівся, щоб ближче бачити співрозмовника, і так само, як і Арсен, немов на продовження загальної розмови заговорив про те, що було ближче йому, про недавню Женевську конференцію з питань безпеки й співробітництва в Європі, в підготовці якої він брав участь. Узавши Арсена під руку, він потяг його до вікна, потім до дверей і почав ходити з ним по кабінету, все більше й більше захоплюючи його цими своїми свіжими спогадами.

Лусо, котрий ще на самому початку розмови пішов подивитись, як накривається стіл, і поквалити офіціанта, був тепер у передпокої і приймав останніх запізнілих гостей, які галасливо поздоровляли його. Марія Павлівна, нахилившись до літньої дами, відповідала їй на якісь зовсім далекі від політики й приїзду де Голля до Москви запитання, а до Наташі, як тільки вона залишилася сама, одразу ж сів той самий з низько підбритими скронями молодик, який ще на початку вечора поглядами шасливо хвилював і бентежив її.

Це був племінник Лусо, журналіст і письменник-початківець Геннадій Тимонін. Він готувався до поїздки в Пензу, щоб висвітлювати, як він казав, сінокіс, і напередодні від'їзду був тепер на дядьковому торжестві. Лусо любив племінника й вважав його перспективним молодим чоловіком; так само думали й говорили про Тимоніна і в різних журналістських та літературних колах. Серед колег журналістів Тимонін поширював про себе думку, нібито займатися як слід газетними репортажами заважають йому письменницькі справи, а серед літераторів — що його

заїдає газета, і це в його вустах звучало так переконливо, що і в тому, і в другому середовищі ставилися до нього з розумінням і співчували йому. Від нього чекали, що він напише щось значне; але він тримався серед друзів так, наче це значне вже створено ним, і він уже нібито починав стомлюватися від слави, що обтяжувала його. «Те, що ви знаєте про мене, це тільки десята частка того, що я можу»,— було постійно на його усміхненому обличчі. Він народився в Москві і жив у Москві, але все, що писав,— все було про село, про що писали й говорили тепер більшість літераторів і про що модно було писати й говорити. На труднощах (ще в недавньому минулому) сільського життя можна було швидше й найлегше, як це думав Тимонін, нажити письменницький капітал; життя колгоспників викликало співчуття, а життя міських людей (тобто те життя, яким жив сам Тимонін і яке було більш відоме йому) було інше і не могло викликати тих же почуттів у читачів, а тому і немодно було, і нецікаво писати про нього. Та, виставляючи село як взірець моральної і духовної чистоти, сам Тимонін, одначе, жив і далі тим своїм звичним міським життям, яке, якщо судити з його висловлювань, було погане, зіпсоване і невластиве еству людини, але, якщо судити з його повсякденного веселого настрою,— було цікаве, наповнене й подобалося йому.

Серед гостей, які юрмилися в просторому дядьковому кабінеті, Тимонін був на вигляд наймолодший. Він був, як і більшість чоловіків, у нейлоновій сорочці, темному костюмі і в своїх срібних з каменями запонках, які, ніби вічка, проглядали в білих і твердих манжетах його сорочки; але ці запонки ні на кого не справляли того враження, яке вони справляли звичайно, коли Тимонін з'являвся серед косарів-механізаторів на лузі або серед трактористів у полі (або в тій же дорогомилінській вітальні, де постійні гості ставилися до нього не просто як до москвича, а як до представника мислячої московської інтелігенції); тут, у дядька, серед загального блиску сорочок, запонок, перснів, костюмів і облич Тимонін вирізнявся тільки молодістю свого обличчя, на якому, окрім безтурботності, щастя і великих успіхів, нічого іншого не можна було прочитати. З цим веселим і безтурботним виразом і з однією тільки нібито метою — поговорити з вродливою молодою жінкою, яка заповонила його уяву, він і підсів зараз до Наташі, із задоволенням помітивши те щасливе збентеження, яке було на її обличчі.

— Ви тут у нас уперше,— сказав він.— Я раніше вас ніколи не бачив.— І він представився Наташі, назвавши себе і, як завжди, з усмішкою і після паузи додавши, що він журналіст і письменник.

— Так, я тут уперше,— відповіла Наташа. «Він — письменник! Я відразу помітила в ньому щось особливе»,— подумала вона з тим затаєним торжеством, від якого саме й походило все її щасливе збентеження; і вона відразу ж почала шукати очима Арсена, наче боялася, що враз розірветься той зв'язок з ним, який усі ці тижні так тепло зігрівав її.

— Ви шукаєте чоловіка? Онде він з дипломатом.— Тимонін приємно усміхнувся.— Вам так личить ваше плаття,— далі сказав він,— авжеж, я давно спостерігаю за вами і, якби я був художником, неодмінно обрав би вас для своєї картини.— І він, бентежачи й ще більше змушуючи червоніти Наташу, долонею доторкнувся до її руки, ніби хотів переконатися, чи гладенька в неї шкіра.— І якби я був вашим чоловіком, я пишався б вами,— додав він і порухом очей показав на Арсена, який захоплено розмовляв з дипломатом.

«Які ви молоді, і який він старий»,— разом з тим промовили його очі.

— Ви читали мої книжки?— щоб зняти ніяковість, одразу спитав він.— Я пишу про село, про моральну красу людини,— не чекаючи, що скаже Наташа, і намагаючись попередити ту відповідь, що книжок його не читали, яку найчастіше доводилося чути йому, пояснив він. Щоправда, на подібну відповідь у нього було своє застереження, що, мовляв, тепер пишуть і друкують так багато, що хіба за всім прослідкуєш? Але застереження все-таки не позбавляло від подальшого неприємного пояснення.— Шкода, у мене нічого немає з собою, я б вам із задоволенням підписав. Із задоволенням.— І він знову, змусивши спалахнути Наташу, доторкнувся до її руки.

— Зараз багато пишуть про село,— сказала вона.— І, по-моєму, все про одне й те саме, а хочеться почитати вже щось більш сучасне, більш піднесене.

— Ну що ви, навпаки, я думаю, нема нічого сучаснішого, ніж писати про коріння народного життя,— квапливо заперечив Тимонін. Його наче зовсім не стосувалося те, про що тільки-но сперечалися Карнаухов, Мещеряков і Кудасов; він відчував лише, що повинен сказати Наташі щось красиве й розумне, яке разом з тим було б ніби його власною думкою про народ і народне життя.— Хоч би яке моральне питання ми зачепили, все упирається в село, в селянина. Я багато їжджу,— для переконливості того, про що говорив, додав він,— і спостереження, і висновки дуже цікаві. Ось, приміром, коли сільська людина спілкувалася з природою не через трактор, а через рябу чи, скажімо, булану конячину, вона більше відчувала себе людиною, бо життя тієї самої буланої конячини залежало від нього, від селянина, селянин

бачив у собі вищу розумну істоту, і свідомість того, що він начебто стоїть над природою, породжувала в ньому почуття гідності, що він — людина, — говорив Тимонін про те, що логікою речей; здавалося йому, мало бути безперечною істиною. — Людина з великої літери, якщо по-горьківському. А ми втрачаємо це почуття гідності. З об'єктивних причин, але втрачаємо. Ми бачимо навколо себе тільки машини, і техніка часом настільки складна, що вона пригнічує людину, і я, пробачте, я вже не вища розумна істота, якою міг би почувати себе від народження. Хіба це не сучасність? Ні, що ви, нам треба повертатися до витоків життя, і це одна з найгостріших сучасних проблем, — закінчив він з тим почуттям, ніби ніхто й нічого не міг заперечити йому. — А втім, годі про літературу, — додав він. — Але ви самі, зважте, самі напросилися на цю лекцію. Так, так, — сказав він, наближаючи до Наташі своє усміхнене молоде обличчя, яке виражало зовсім інші бажання й думки, ніж ті, про які він говорив їй.

XXIII

У цей час до кабінету зайшов Лусо в супроводі двох молодих чоловіків, і всі відразу ж подивилися на запізнілих гостей.

Один з них, Григорій Дружников, був знайомий багатьом гостям Лусо. Але його більше знали не як геолога і вченого, що працював в одному з науково-дослідних інститутів Москви, а як родича декана (Дружников був одружений з двоюрідною професоровою племінницею, яка прийшла разом з ним і залишилася тепер у тій половині дому, де накривали стіл і де була господиня) і відповідно ставилися до нього. Одні вважали його недалеким за те, що він більше усміхався й слухав, ніж говорив, інші, навпаки, бачили в ньому глибокий і різнобічний розум, але всі сходилися на тому, що він усе ж таки (малося на увазі: незважаючи на родинний зв'язок з деканом) був славний чолов'яга, і тому всі охоче спілкувалися з ним.

— О, Григорію, — сказав Карнаухов, першим підходячи до нього й подаючи йому руку. — Ти не один?

— Так, познайомся: Дементій Сухогрудов, мій друг і, між іншим, герой Самотлора. — І Дружников трохи одступив, ніби відкриваючи перед Карнауховим (і перед усіма) високого, сухорлявого, із засмаглим обличчям і русавою кучерявою борідкою молодого чоловіка, що прийшов з ним.

Ті, хто стояв ближче, як тільки було вимовлено слово «Самотлор», потяглися до Дружникова й Сухогрудова, мимоволі утворюючи новий гурток для розмови. З поняттям «Самотлор» пов'язувалося в них те відкриття нафтового родовища, яке потрясло

уми багатьох діячів різних країн і про яке усе ще не переставали писати в пресі, і те загальне перебільшене уявлення людей, які ніколи не бували в Сибіру, що під величезним простором тайги, непрохідних боліт і трясовин таяться енергетичні ресурси,—це загальне уявлення про простір, труднощі й ресурси переносилося тепер на Дементія Сухогрудова, на якого всі дивилися з неприхованою цікавістю й захопленням. Загальна цікавість ще більше була привернута до Дементія, коли Дружников, назвавши його автором грандіозного проекту північної нитки газопроводу, додав при цьому, що проект розглянуто урядом і що днями Сухогрудова прийме міністр.

— Чи його перший заступник, так я кажу? — уточнив він, весело й щасливо глянувши на давнього, зі студентських літ близького йому друга.— Поки ми тут теоретизуємо,— не даючи нічого відповіді Дементієві й звертаючись уже до Карнаухова, вів він далі,— вони там відкривають багатства. І які!

— Земля тримається, як відомо, не на словах, а на китах,— зауважив Карнаухов, котрому, незважаючи на всю його зовнішню столичну інтелігентність, яким він постав перед Дементієм, хотілося здаватися простою, своєю людиною; та оскільки жарт вийшов невдалим і не можна було зрозуміти, над ким же він найбільше іронізував, усі знову відчули те фальшиве бажання доцента підладитися під народну думку, яке цього вечора особливо було помітне в ньому й відштовхувало від нього.

— А хто кити? Кити хто? — спитав Дементій, рвучко повернувшись до Карнаухова й даючи зрозуміти, що він не з тих, хто дозволить кепкувати із себе.

Дементій неохоче йшов на вечір до Лусо. Прилетівши (було вже за полудень) до Москви й побувавши в міністерстві, де йому сказали, що все начальство тепер на коллегії і що ділова розмова переноситься на завтра, він поїхав у готель і подзвонив друзям, яких було в нього чимало в Москві. Увечері він збирався сходити до сестри Галини, яку відтоді, як вона розійшлася з Арсеном, ще не бачив, але раніше, ніж він вийшов з номера, до нього заїхав колишній однокурсник по інституту Григорій Дружников, повіз до себе й потім умовив поїхати до Лусо. «Там будуть цікаві люди,— сказав він.— Та й не зайво тобі відчутти атмосферу інтелектуального московського життя, а в сестри ти ще встигнеш побувати. Ходімо, ходімо, ну». І він майже силоміць заштовхав Дементія в маленький і тісний для його зросту «Москвич», за кермо якого сіла дружина Дружникова Лія і легко й упевнено повела машину вечірніми московськими вулицями. Після Тюмені сила-силенна вогнів і відчуття великого міста приємно діяли на Дементія, але ще приємніше було йому від веселого настрою

Дружникових, і він у перші хвилини довго не міг подолати в собі почуття заздрощів, яке виникало відразу ж, як тільки він дивився на Лію, що встигала і вчасно загальмувати перед світлофором, і набрати швидкості, й без угаву говорити, повертаючи то до чоловіка, то до Дементія своє сповнене життя, миле обличчя, що бризкало здоров'ям. Вона, здавалося, була така задоволена своїм життям, що не могла приховати цього; не міг приховати цього й Дружников, який весело й з коментарями розпитував Дементія про Сибір.

— Ти робиш собі біографію, ні, ти навіть не уявляєш, яку ти робиш собі біографію,— говорив він з тією відвертою мовби добродушністю, що не можна було ні заперечити, ні образитися на нього.— Ні, ні, ти герой, і я щиро радий за тебе,— говорив він далі, коли вже вийшли з машини і входили в під'їзд будинку Лусо.

В похвалах Дружникова було щось не зовсім приємне для Дементія. Але Дементій, котрий не вмів душевно перебудуватися з тією самою швидкістю, з якою навколо нього змінювалася іноді обстановка життя, і котрий після перельоту, безсонної ночі й розмови з дружиною одразу ж потрапив у це веселе товариство подружжя й оглушений їхніми шасливими балачками (оглушений, головне, тією їхньою життєдіяльністю, напрямок і мету якої він ніколи не розумів), так само безтямно й по-дурному, як і Дружников та Лія, усміхався, дивлячись на них, і здавався собі зараженим тією ж пустою веселістю, після якої, коли веселість минала, звичайно бувало йому ніяково й похмуро. Він почував себе так, ніби й справді був у оточенні друзів, і тому не мав сили входити в тонкощі розмови, та коли, переступивши поріг квартири Лусо й привітавшись з господарями, пройшов до кабінету, де були гості, одразу ж відчув ту ніяковість, якої зазнавав щоразу, опиняючись серед багатьох незнайомих і гарно вдягнених людей. Незважаючи на те, що сам Дементій був у всьому найкращому, що Віталіна дала йому в дорогу, і костюм та сорочка не були пом'яті, сиділи акуратно й личили йому, але на всьому його зовнішньому вигляді, і він зразу ж уловив це, лежав якийсь нібито наліт провинційності, який був помітний усім і який насамперед був неприємний самому Дементієві. Він одразу ж відчув, що між ним і всіма іншими, хто заповнив кабінет Лусо, було якесь протистояння, яке приховано спочатку пролунало ще в похвалах Дружникова і було цілком очевидним тепер і в жарті Карнаухова, і в усіх тих поглядах, які перехоплював і ловив на собі Дементій; і мовби у відповідь він дивився на всіх насуплено й до кінця вечора був похмурий і роздратований.

Неприємне почуття протистояння посилилося в ньому ще від двох обставин, які особливо подіяли на нього.

Перша була — розмова про природу й про охорону навколишнього середовища, що виникла одразу ж біля Дементія. Та оскільки більшість говорили тільки про те, що багатства землі не безмежні й що людство, мов кліш, вчепившись у землю, тягне з неї і нафту, і газ, і руди, попутно знищуючи ліси й забруднюючи річки (що було загалом не безпричинним занепокоєнням), — ця розмова не те що не подобалася Дементію, але він відчував, що всі докори були ніби спрямовані на нього, і йому треба було щось відповідати й захищатися. Особливо обурило його репліка, що її кинула, підійшовши, літня дама, Марія Павлівна, якій після того, як Кудасов розговорився з Арсеном, а до Наташі підсів племінник Лусо, нудним і непристойним здавалось лишатися самій.

— Кажуть, від тундри вже нічого не лишилося, ви всю її перорали своїми всюдиходами вздовж і впоперек, — сказала вона, із зацікавленістю нібито вступаючи в розмову. Але, не маючи, по суті, ніякого уявлення про предмет розмови, вона лише висловила ту колись, десь і від когось почуту обивательську думку (яких з різних питань життя завжди буває достатньо в певних колах людей), яку хоч і не можна було нічим підтвердити, але яка, здавалось їй, повинна була бути правдою або принаймні чимось близьким до правди. Вона, не підозрюючи того, зачепила те болісно важливе для Дементія питання, на яке він сам давно й важко шукав відповіді й сперечався з Кравчуком і Луганським, як було й цього разу перед від'їздом до Москви.

— Ви знаєте, кого ми нагадуємо нашою розмовою? — Він вимовив «ми» і «нашою», щоб пом'якшити, що він збирався сказати Марії Павлівні й тим, хто оточував її. — Ми нагадуємо тих горе-мисливців, котрі, доїдаючи підсмажені хрусткі крильця дичини й білими серветками витираючи масні губи, беруться міркувати про те, для чого потрібно було вбивати цю дичину, хай би жила собі та й жила, і літала. Можна молитися на ліси, на гори й річки, а що ми залишимо майбутньому поколінню? Плюшкінські сухарі в підвалі? — Він ужив цей пущений Жаворонковим вираз «плюшкінські сухарі», який усі тепер любили повторювати в управлінні. — Та хіба можна припустити саму думку, щоб ми передали майбутньому поколінню лише плюшкінські сухарі в підвалі? Ми повинні залишити їм у спадок промислово розвинуту й технічно оснащену могутню державу, — говорив він, тоді як багато хто, як щойно від Кудасова, тепер одверталися й відходили від нього.

Другою обставиною був Арсен, з яким Дементій ніяк не чекав зустрітися тут. Він побачив колишнього Галининого чоловіка в ту хвилину, коли той проходжувався з дипломатом, захоплено про щось сперечаючись з ним; вони то підходили до Дементія так близько, що він бачив усе пожвавлене (і воно не змінилося з роками) обличчя Арсена з його великими роговими окулярами, то відходили, і тоді перед Дементієм відкривалася спина й уся худорлява і визивно струнка постать Арсена в бездоганному темному костюмі. Арсен завжди одягався добре, і Дементій знав це; але, можливо, з почуття, що передалося від батька, для якого не було в людині нічого вищого за селянське (треба було розуміти: трудове) начало,— як і батько, з перших же днів не схвалював другого заміжжя Галини і за всі роки так і не міг зблизитися з Арсеном; не знаючи, за що тепер осудити колишнього її чоловіка, але відчуваючи (за сестру ж) раптову неприязнь до нього, він скося й глузливо подивився саме на Арсенів костюм і на білу крайку комірця навкруг його худой і блідой шії.

Та незважаючи на осуд і неприязнь, як тільки дипломат і Арсен зупинилися, Дементій мимоволі почав прислухатися до їхньої розмови.

— Кожен організм виробляє захисний засіб,— відразу ж долинуло до нього.— Захисний засіб держави — патріотична історія. Цю історію і робить, і зберігає народ. Будь-яке намагання розмити цей захисний засіб завдає шкоди народові; в кінцевому підсумку — сильний народ, сильна держава стирають подібних розмивників,— говорив Кудасов, не помічаючи, що до нього прислухаються, і переходячи до того важливого питання, яке весь цей час цікавило його; він намагався пояснити Арсенові ті свої міркування, які не зовсім вдало, як він думав, були висловлені ним у недавній суперечці з доцентами Карнауховим і Мещеряковим.— Національне почуття людей — найтонше місце у влаштуванні суспільного життя; воно невидимий і непідозруваний до певного часу порохований погріб, підкладений під усяку державу, і за першою ж необережною дією (від слова, саме — від слова!) може вибухнути із страшною силою. Усі спроби зовні розвалити нашу державу силою закінчувались невдачею; зараз пробують із цього боку,— говорив він, не даючи ні слова докинути Арсенові,

XXIV

— Ну, то чи скоро? — Лусо вкотре вже зазирнув у відведену під їдальню велику кімнату, де накривали стіл.

А втім, стіл давно вже був накритий, але офіціант усе ще не одважувався сказати «так» і, то відступаючи на крок, то нахи-

ляючись праворуч і ліворуч (з тим виглядом, що недаремно запросили і недаремно платять йому), дивився на свою роботу, як розставлено прибори й закуски. Дві жінки-сусідки, господиня й племінниця Лія були тут-таки і мовчки дивилися на офіціанта, чекаючи його рішення; вони не гірше за нього вміли й знали, як прийняти й нагодувати гостей, але в присутності високого, блідого й строгого чоловіка в чорному з атласними вилогами костюмі й метеликом під підборіддям почували себе ніяково й побоювалися його.

— Та чи скоро? — знову промовив Лусо.

Він відчував, що гості вже заждалися і що час було починати, і здивовано, невдоволено й докірливо дивився на дружину та офіціанта.

— Ти, Ігоре, йди, ми вже тут без тебе якось розберемося, — сказала Ніна Максимівна, і професор знову пішов розважати гостей.

Тільки через чверть години нарешті всіх запросили до столу.

Гості входили в простору, світлішу, ніж кабінет, їдальню і сідали в тому неписаному порядку службового й вікового старшинства (й наближеності до господаря), як вони звикли і як було заведено між ними, і після перших же тостів, виголошених на честь ювіляра господаря (тости були вислухані в цілковитій тиші), і похвал на адресу Ніни Максимівни, дружини Лусо й господині, розмова знову непомітно розділилася на великі й малі острівці, в кожному з яких були і свій центр, і свій предмет обговорення і розгоралися свої миттеві й загальножиттєві пристрасті та інтереси.

На чолі столу, де виднілася брита й порожівіла від випитих чарок голова винуватця торжества, знову згадали про близький візит де Голля і знову вся увага була звернена на Кудасова, який сидів поряд з Лусо й керував розмовою. Витративши весь полемічний заряд на Арсена, якого він хотів переконати в своїй правоті, Кудасов висловлював тепер лише те, що було й цікавим, і не могло викликати суперечок.

— Починається нова смуга в міжнародній політиці, смуга широких особистих контактів державних діячів, — говорив він, граючи голосом, і в тому стані піднесення, коли ніхто із слухачів не помічав ні його веснянкуватих щік, ні густих навислих старечих брів, які потворили його обличчя. — Ми, ясна річ, ще не цілком можемо збагнути всі можливості, які перед нами відкриваються, але, гадаю, крок у бік миру й розрядки буде величезний. Одна річ спілкуватися через посередників, і зовсім інша — виходити напрямки. Наші позиції ясні, і треба, щоб вони такі ж ясні були тим, кому ми адресуємо їх, — говорив Кудасов.

— Після невпевненого й хисткого десятиліття, мені здається,— зауважив Лусо,— настає час твердого напрямку й розумних справ.

— Так, це відчувається в усьому,— сказав Кудасов, виражаючи той загальний настрій, з яким більшість людей приймала й схвалювала тепер усі нові починання уряду.— Досить з нас тряскої дороги, люди хочуть нарешті пожити спокійним і впевненим життям.

В середині столу розмовою володіли жінки.

Вони говорили про те, як важливо мати в домі кришталь, срібло й взагалі гарний посуд і що, хоч би як осуджували пристрасть до дорогих речей, краса ніколи не була й не може бути поганим смаком.

— Добре прийняти гостей — хіба це міщанство? — запитувала Марія Павлівна, якій хотілося вести розмову.— Я ніколи не погоджуся з цим. З цим просто неможливо погодитись.— І в той час як вона говорила це, вона перекладала з блюда до себе в тарілку шматок заливного осетра, який вигравав жовтавим бурштиновим холодцем.

— Для чого тоді жити, якщо одне тобі заборонене, другого не можна, третє протипоказане.— Дружина Мещерякова, повна, в чорному платті з низочкою перлів навкруг шиї, була заражена тією ж ідеєю західництва, що й чоловік, і тому вона не могла тепер пропустити нагоди, щоб зайвий раз не висловити своєї думки.

— А по-моєму: живи, поки живеться,— весело докинула племінниця Лусо Лія, для якої жити означало — ловити мить.— Хто і що нам може заборонити? Є гроші — купи, одягайся, заводь обстановку, а нема за що — втішай себе думкою, що ти не міщанин.

— Молодець, Ліє, ти просто чудо,— квапливо підтримала Марія Павлівна, яка гадала все-таки, що веде розмову. «Ні, ви тільки подивіться на свого племінника,— водночас поглядом говорила вона, непомітно показуючи Ніні Максимівні на Тимоніна, що сидів поруч з Наташею і залицявся до неї.— Бачите, який, ні, ви тільки подивіться!» І вона знову й знову скося поглядала на Тимоніна.

Але Тимонін ще з тієї хвилини, як він у кабінеті підсів до Наташі, ні на крок не відходив од неї і тепер, за столом, розмовляв з нею. Навпроти нього, Наташі та Арсена сиділи Дементій, Дружников і Карнаухов з дружиною, і це був найвеселіший острівець в усьому застіллі; тут розмовляли голосно й так само голосно сміялися, не звертаючи уваги, здавалося, на те, що могли подумати про них.

— Ось ви гуманітарії-історики,— весело й визивно говорив Дружников захмелілому Карнаухову.— У вас ніколи між собою не було злагоди, ви вічно ділилися на західників і ґрунтовників, а яка користь од ваших суперечок? Ні, ти скажи,— наполягав Дружников, хоч було видно, що ніяка відповідь не цікавила його.— Усі ви, і ті, і ті, борсаєтесь в одному мішку, і нічого не вирішуєте, і не можете вирішити, бо голова не в вас, а у тому, в чіїх руках горловина мішка.

— Григорію, Григорію, не переступай,— усміхаючись, відповідав Карнаухов. Його очі вогко поблискували, і він похитував головою, даючи зрозуміти, що не може прийняти того, що говорить Дружников.

— Ви сперечаєтесь, а народ живе, працює, плодиться, і йому немає діла до ваших суперечок. Ви стинаєтесь, ламаєте списи, а ваша битва нікого не хвилює, тому що... та вона просто не може хвилювати, як усяка нісенітниця.

— Я згоден, спростити можна все до нуля.

— До чого тут спрощення? Ти хочеш переконати мене, що я росіянин. Але я сам знаю, що я росіянин, і я — я говорю в історичному плані — ніколи не замикався в собі, а йшов на простір, до людей, шукав контактів, і інші народи відчували мою душу й тяглися до мене. Так я кажу чи не так? Так. А ти хочеш окілюцювати мене, затиснути, посадити в шкаралуцу. Так, так, будь ласка,— говорив він у той же час офіціантові, що підійшов з-за спини; з понурим, блідим і невиразним обличчям офіціант поволі проходив уздовж столу й підливав гостям коньяк з пляшки, обгорнутої серветкою.

Те, про що говорив Дружников, мало бути зрозумілим і близьким Арсенові, але він не встрявав у розмову і, як і на початку вечора, знову був похмурий і насуплено дивився перед собою і на Дементія. Не пізнавши його в кабінеті (через короткозорість і через те, що саме тоді сперечався з Кудасовим), Арсен відразу ж упізнав Дементія за столом і ще раніше, ніж привітався з ним, відчув усю свою давню неприязнь до нього. «Чого він тут? Як він сюди потрапив? Що йому треба?» — подумав Арсен. Він не знав точно, за що він не любив свого колишнього шуряка, та кожного разу, зустрічаючись з ним, відчував, що між ними було щось несумісне, чого ні він, ні шуряк не могли й не хотіли переступити. Для Дементія цією несумісністю була та маленька й ніби зіщулена Арсенова душа, яку він, здавалося, коли дивився на нього, бачив наскрізь, засуджував і не приймав її (і не міг простити за сестру, яка пішла від Лукіна до нього); для Арсена ж, навпаки, несумісністю здавалася та здатна все придушити собою сила, яку він відчував у Дементія і яка саме

й примушувала його зіщулюватися й замикатися в собі. Але тепер головним було для нього не свідомість несумісності; він помітив, як Дементій, кілька разів глянувши на Наташу й щось запитавши в сусіда про неї, недобре всміхнувся, і це зачепило Арсена. «Як він сміє! Що йому треба!» — знову подумав він, бліднучи і звужуючи й так маленькі за товстими скельцями окулярів очі.

У той час як Арсенові здавалося, що він нікого не зачіпав, віддаляючись від колишнього життя (від життя з Галиною та Юрієм) і влаштовуючи нове (з Наташею), у той час як він тільки-тільки начебто починав пізнавати щастя життя, очищаючись поряд з Наташею, незіпсованість душі якої він відчував так само добре, як він відчував зіпсованість своєї (і всіх інших, раніше близьких йому), він бачив, що минуле переслідувало його. Посмішка шуряка викликала в ньому цілу низку спогадів. Перед ним одразу постало все те, про що найбільніше було думати йому, що після вечора, коли він з Наташею повернеться додому, він знову потрапить у ті обставини життя, коли треба буде постійно бути насторожі з колишньою дружиною та сином і оберігати Наташу від них. Йому нестерпно було бачити, як Наташа стикалася з його минулим, і ще нестерпніше було усвідомлювати, що він безсилий змінити щось, і він відчував те, що повинен був відчувати його батько, загнаний під полицю-нари у вагоні. Йому здавалося, що Галина щось готувала проти нього, і тому не випадково її майже не було чути в квартирі; чогось неприємного він чекав і від сина, який теж давно вже не почував удома; і в затримці ордера вбачалася Арсенові якась фатальна сила, що мала нібито розчавити його. Він мучився в душі, не показуючи цього Наташі, і зараз, у присутності колишнього шуряка й під його поглядом здавався собі оголеним з усіма своїми невдачами й бажанням чистого та ясного життя і, як викритий у чомусь недоброму, не міг дивитися ні на кого; вечір втратив для нього інтерес, він ні до кого не прислухався і був заглиблений лише в своє нещастя, яке в його очах розросталося до таких розмірів, що заступало собою все інше.

Іноді, повертаючись, він бачив, що Наташа про щось захоплено розмовляла з Тимоніним, але він не надавав цьому ніякого значення, тим часом як Ніна Максимівна й Марія Павлівна (і більшість жінок, що сиділи за столом) давно помітили це і давно вже робили свої висновки про похмурий Арсенів настрій.

На вечорі в Лусо, як і на всякому подібному вечорі, як тільки губилися нитки одних розмов, знаходилися й зав'язувалися інші, і коли гості з ідальні знову перемістилися до кабінету (де їм відразу ж подали каву з вафлями, лимоном і цукром), предметом загальної уваги стало питання про акселерацію молоді. З такою самою зацікавленістю, як усі щойно обговорювали наступний візит французького президента і розмовляли про кришталь, сервізи й різні інші дорогі й модні речі, необхідні начебто для зручності життя (і розмовляли про західників і ґрунтовиків, суперечка між якими багатьом, як і Дружникову та Арсенові, здавалася зайвою),— з тією самою зацікавленістю кожен поспішав тепер висловити свою думку щодо нового предмета розмови, який захопив усіх.

Думки були ніби різні, але всі сходилися на одному, що подібне явище існує і що не зважати на нього не можна; і лише Кудасов, котрий звично вичікував хвилину, коли можна буде йому вступити в розмову, знову здивував усіх своїм несподіваним поворотом думки.

— Так, молодь стала фізично розвиненішою,— сказав він.— Але, на жаль, акселерація іде в напрямку м'язів, тіла, зовнішнього вигляду, а щодо розумового розвитку бачимо зворотний процес. Фізично здорові й готові начебто до життя молоді люди розумом довго ще залишаються, по суті, дітьми, і лише в сорок років, та й то не кожному, можна довірити якусь важливу державну справу. Є, звичайно, винятки, але головна небезпека нашого так званого процесу акселерації в цьому. Ми, очевидно, добре годуємо дітей, але злочинно довго тримаємо їх у пелюшках, і опікаємо, і... скрізь, де треба й не треба, галасуємо про акселерацію.— І він почав говорити про те, що це явище (акселерація м'язів, тіла й відставання розумового розвитку) характерне тепер не тільки для Європи, а й для Америки і що подекуди вчені вже серйозно занепокоєні цією проблемою. Він одразу ж назвав кілька іноземних імен, які хоч і не були нікому відомі, але живо зацікавили всіх. Навколо Кудасова знову зібралася щільне коло людей, і він із задоволенням відчував, що все ж таки подолав нарешті той опір гостей Лусо, коли багато хто, не дослухавши, відходив від нього.

Тим часом у ідальні йшли приготування до танців, столи й стільці було зсунуто до стіни, і Лія, увімкнувши магнітофон на ту гучність, на яку тільки можна було увімкнути його, раптом, немов захоплена громом негритянського ритму, прямо від стіни (і в напрямку до середини порожньої ще кімнати) почала виробляти

ті рухи ногами, руками й усім тілом, які називають сучасним танцем і які ще кілька років тому всім здалися б непристойними; але в Лії усе виходило граціозно, вона віддавалася музиці з насолодою (й видно — із знанням справи), і, можливо, тільки тому, що весь уклад її життя не цілком збігався з тим порочним змістом, який був закладений в основі виконуваних нею фігур, порочне не помічалось, а всі дивилися на швидкість і пластичність рухів стрункого жіночого тіла, що легко вигиналося під платтям. Вона збиралася показати своє вміння тільки дружині Карнаухова Зіні, з якою була більш близька, ніж з усіма іншими, що були зараз на вечорі в її дядька; але вона танцювала й після того, як біля дверей уже почали збиратися ті, хто прийшов подивитися, що тут відбувається, і тільки проробивши всі потрібні рухи, зупинилася й подивилась перед собою.

Йй одразу ж заплодували:

— Молодець, Ліє!

— Браво!

— Браво!

— Тьху, господи, чого тільки не навчишся,— ще нібито оглушена ритмом музики (магнітофон ще надривно хрипів якимсь надтріснутим чоловічим басом), раптом просто й природно сказала Лія, підходячи до дружини Карнаухова.— Чортзна-що,— додала вона, задоволена, одначе, тим, що вона зробила.

Танцювати пішли лише ті, хто був молодший.

Не перестаючи всміхатися й щаслива, що всі запрошували її, в перерві між музикою (і між партнерами) Лія раптом помітила, що не було серед танцюючих Наташі, з якою вона хоч і не встигла ще як слід познайомитися, але давно вже вирішила її серед інших жінок на вечорі. «Треба покликати її»,— вирішила вона і з тією готовністю одразу ж поділитися щастям, як це буває в людей, певних, що те, що радує їх, неодмінно має радувати й інших, пішла по Наташу.

Вона побачила її та Арсена в кабінеті біля Кудасова й швидко підійшла до них.

— Ви чому не йдете танцювати? — І вона так весело й здивовано подивилася на Наташу, наче давно й добре знала її.— Ви хочете замкнути її для себе? — далі звернулася вона до Арсена, котрого й раніше не раз зустрічала в дядька, коли він приходив сюди ще з Галиною.— Я не впізнаю вас, це негарно, ходімо!

— Піди, якщо тобі хочеться,— сказав Арсен, нахилиючись до Наташі худорлявим і суворим обличчям, в яке вона, давно вловивши, що щось тривожне нібито відбувається з чоловіком, уважно подивилася тепер.— Піди, піди,— повторив він, злегка під-

штовхнувши її від себе, і повернувся до Кудасова, мовби з інтересом прислухаючись до нього. А насправді Арсенові лише хотілося зостатися на самоті з тими неприємними думками, які він не міг погамувати в собі, і як тільки, озирнувшись, він побачив, що плаття дружини й плаття Лії зникли за дверима кабінету, відійшов убік від людей (серед яких був і Дементій), що оточували Кудасова, і сів у крісло, наче вирішив відпочити від гамору й метушні вечора.

Коли Наташа слідом за Лією зайшла до їдальні, вона знову була не зовсім впевнена в собі. Та не встигла вона придивитися до тих, що танцювали, як перед нею з'явився Тимонін і запросив її.

— Як добре, що ви прийшли,— промовив він, обхоплюючи її за талію і беручи її руку.— Я знав, що ви не могли не прийти,— додав він з тим виразом очей і тією схвильованістю в голосі, з яких Наташа одразу зрозуміла, що він чекав її. Вона зніяковіла, й почервоніла, і щось хотіла заперечити Тимоніну; але як і того разу, коли він у кабінеті підсів до неї (і коли вона вперше раптом подумала, що подобається йому), в неї знову виникло те щасливе збентеження, коли було нібито ясно, що вона не повинна робити того, що вона робила й відчувала, і водночас приємним було саме це, що відбувалося з нею.

«Ні, я помилилася, він просто так. Та й що йому до мене? У мене чоловік, він це знає»,— думала вона, в той час як Тимонін впевнено й легко вів її в танці. Вона відчувала його руку, бачила його плече й бачила, як мигтіли обличчя вже знайомих їй чоловіків і жінок; але вся увага Наташі була зібрана навколо її збентеження й так само, як і рука Тимоніна, тримала її.

Вона не пам'ятала всього, що він говорив їй. Під час танцю він начебто лише переконував її, що вона чудово танцює; коли переривалася музика і всі починали тіснитися вздовж стін, він повторював їй, знаходячи щоразу нові слова, що вона чарівна й що її чоловік, очевидно, не цілком усвідомлює, яким скарбом він володіє. Він ще сказав їй, що днями поїде в Пензенську область висвітлювати сінокіс і що, коли вона дозволить, він з приємністю повезе з собою в пам'яті цей нею подарований йому сьогоднішній вечір. Наташа розуміла, що не можна було дозволити йому говорити їй це; але вона тільки ще дужче відчувала те приємне хвилювання (те незвичне для себе почуття), яке радувало її. Раніше їй завжди здавалося, що найбільшим щастям для людини було щастя сімейних стосунків у батьківському домі; потім відкрилося щастя кохання й заміжжя, в яке вона кинулася, забувши про батька й матір; тепер перед нею знову наче трохи піднімається завіса, яка засвідчує їй, що у щасті немає

меж і що існує ще дещо інше й більше, ніж тільки те, чим вона жила до сьогоднішнього вечора. Коли до неї підходила Лія, вона бачила її усміхнене обличчя; всі обличчя здавалися Наташі щасливими і всі люди (і Тимонін) — добрими, і вона, поклавши на плече йому руку, знову й знову кружляла з ним. Вона була в тому ударі свого успіху, в якому ще ніколи не доводилося бувати їй; і віддавалася цьому природному для всякої молоді жінки стану, коли ніби не вона сама, а щось, що стояло вище і поза нею, керувало нею.

Кілька разів Арсен, ухиляючись від різних розмов, які заважали йому зосередитися, підходив до дверей їдальні, щоб побачити Наташу; але, дивлячись на веселий натовп знайомих йому людей, що, як здавалося йому, безглуздо тупцював у тісноті, бачив тільки то плаття своєї дружини, то її обличчя; то поряд з її обличчям молоде, розпашіле й чомусь неприємне йому обличчя Геннадія Тимоніна.

Наташі було радісно, і тому Арсен не квапив її додому. Він ішов назад, у кабінет, сідав у крісло, а потім знову повертався до дверей їдальні. Він відчував, ніби щось недобре відбувалося навколо нього, але він був настільки поглинутий собою, що ніяк не міг прояснити, чим викликане це нове, тривожне почуття в ньому.

XXVI

Усі головні прагнення Арсена, в яких він, одначе, ніколи не признавався собі, полягали в тому, що він весь час намагався спростити для себе життя. Кроком до спрощення було розлучення з Галиною; і таким самим спрощенням здавалося йому одруження з Наташею. Але він лише до всіх своїх колишніх складнощів постійно додавав нові, і він особливо виразно відчув це, коли, повернувшись від Лусо й лежачи з Наташею в постелі, подумки перебирав подробиці вечора.

Наташа спала. З її рівного дихання, з тієї дитячої, з підібганими коліними пози, як вона лежала, і з того тихого щасливого голосу, як вона, лягаючи, прошепотіла: «На добраніч», він знав, що на душі в неї було спокійно. Але цей її спокій, який завжди він так оберігав, не викликав у ньому радості. Йому здавалося, ніби з ним повторювалося те фальшиве, що одного разу вже було пережите ним; і це фальшиве пов'язувалося тепер у його свідомості з Наташею. «Ти подивися, розплющ очі,— начебто хтось говорив Арсеніві, в темряві кімнати стоячи над ним.— Хіба не те саме було, коли ти з Галиною бував на вечорах; ти — сам по собі, вона — сама по собі, повсякчас оточена

якимись чоловіками, які липли до неї і яких вона обдарувала своєю усмішкою? Ти подивися, хіба не те саме було сьогодні?» — нібито лунав над ним у темряві той же голос, до якого Арсен прислухався тим напруженіше, чим очевидніше було йому, що голос казав правду.

«Так, мені не було весело в Лусо. Так, так, я знаю, не було весело», — з якимсь немовби викликом проти самого себе подумки й квапливо відповідав Арсен. Він напружував уяву, щоб відновити обстановку вечора, і намагався збоку поглянути на себе, який він мав вигляд зі своєю самотністю і тривогою за дружину, коли бігав у їдальню подивитися, з ким вона танцює. «У мене було таке відчуття, що щось погане нібито відбувається навколо мене, — згадав він. — Та ось воно, ось це погане», — подумав він, раптом ясно зрозумівши, що так недобре хвилювало його на вечорі в Лусо.

Незважаючи на те що він був короткозорий і не міг бачити всього так чітко, як бачили інші (а може, саме через цю свою короткозорість, коли все розпливалося перед ним), ще вдома, коли тільки збиралися йти до Лусо, він помітив, що Наташа ніколи ще не була такою гарною, як цього вечора; і ще красивішою видалася вона йому серед професорових гостей, він з почуттям щасливого задоволення дивився на неї. Але тепер йому пригнічувала думка, що тоді як він доклав чимало зусиль (і смаку, і грошей), щоб Наташа мала такий вигляд, і тоді як її краса повинна була належати тільки йому (за правом чоловіка), до цієї краси (до Наташі), як до чогось нічийного й доступного, потяглися інші з одним тільки бажанням розважитися нею. Думати про це було тяжко Арсенові; і хоч він знав, що ревнувати завжди нерозумно і образливо, він не міг подолати в собі того болісного відчуття, ніби щось кривне, яке мало належати тільки йому, відбирали в нього. «І хто, головне, хто!» — говорив він собі. Він не був близько знайомий з Тимоніним; але з тих несхвальних відгуків, які не раз чув про нього, давно і твердо склав свою думку про професорового племінника як про людину посередню. «Головне, хто, хто!» — повторював він з тим більшою неприязню й озлобленістю, чим повніше уявляв собі всі погані риси Тимоніна.

Йому невиразно пригадувалися й інші подробиці вечора, особливо розмова з Кудасовим. У цій розмові, йому здавалося, було щось дуже важливе для розуміння історії і моральних та соціальних процесів, що відбуваються сьогодні; щось, що лежало на самому вістрі суперечок Мещерякова й Кудасова (і що повинне нібито припинити ці суперечки, як непотрібну витрату сил), та хоч би скільки він намагався, не міг послідовно відновити те,

що кілька годин тому дуже цікавило його у висловлюваннях дипломата. «Ми метушимися, щось приймаємо, щось відкидаємо, а народ живе, плодиться і робить потрібну для своєї могутності справу», — пригадувалось Арсенові. «Право на національне самоствердження... Але коли й хто забрав у нас це право?» — спадало на думку те, про що Кудасов більш запитував себе, ніж Арсена. «Що він іще сказав? Він іще сказав щось...» — думав Арсен, але хід його думок знову перебивався нез'ясованим для нього запитанням. Йому хотілося знайти спростування тому, що він думав про Наташу, та замість спростування тільки дужче виникало занепокоєння, що, одружившись з нею, він нічого не змінив для себе і що все минуле (все його життя з Галиною), від чого він так наполегливо прагнув відійти, повинно було знову повернутися до нього.

«Можна налити воду в чарку, в склянку, в корець, але що зміниться від цього?» — нарешті сам до себе промовив він і здивувався простоті відповіді на це складне запитання, яке мучило його.

Проте ця відповідь, хоч якою простою була, не могла задовольнити Арсена. Йому не тільки не хотілося втрачати Наташу, а йому страшно було втратити її, і він знову почав шукати спростування того, що думав про неї, але він тільки повернувся на те коло думок, на якому не було потрібної відповіді для нього, а було тільки те, що лише посилювало сумніви і довго ще не давало заснути йому.

XXVII

Уранці Арсен сказав Наташі:

— Ти знаєш, яка дуриниця була вчора на вечері?

— Ні.— Вона ще лежала в постелі.

— Мені здається, я ревнував тебе.

Він стояв біля кушетки в піжамі й протирав окуляри, ніби збирався поглянути на Наташу; але більше він прислухався до звуків, що лунали за дверима, в коридорі, з яких намагався визначити, що робить Галина (і прислухався до тих своїх учорашніх думок, які тепер під враженням ранку і вигляду молодого виспаного Наташиного обличчя не були такими болісними для нього, як уночі).

— Ти мовчиш? — спитав він, примушуючи себе говорити з Наташею, тим часом як звуки кроків за дверима знову й знову привертали його увагу. «Чого вона ходить? Їй давно пора на роботу, а вона товчється тут», — морщачись нібито від зусиль, яких він доклав, щоб протерти окуляри, подумав Арсен.

Цього ранку він якось особливо гостро відчував присутність Галини в домі. Звук її кроків дратував його. Йому здавалося, що вона все робила гучно тільки для того, щоб нагадати йому про себе. Йй важко було бачити його з Наташею у квартирі, він розумів це; і розумів (з того свого життя з нею, в якому не все було тільки погане й похмуре), що вона повинна була страждати тепер, і йому було ніяково перед Галиною, наче він був у чомусь винний перед нею. «Але яке мені діло до її страждань? Це нерозумно й банально, і нічого назад не повернеш»,— думав він, усе ще прислухаючись до звуків, що долинали з коридора.

— Ти чого ж мовчиш? — потім знову спитав він у Наташі, уже крізь протерті окуляри поглянувши на неї і намагаючись увійти в ту свою удавану інтонацію спокою і радості, з якою він у всі ці дні звертався до неї.

— Я помітила,— сказала Наташа.— Ти був похмурий. Але я не подумала, що ти ревнуєш,— з подивом нібито додала вона, не порушуючи того загального щасливого виразу, який з першої хвилини, як тільки вона прокинулася, був на її обличчі.

Враження від вечора в Лусо пов'язувалося в Наташі насамперед з враженням свого успіху. Вона знала, що сподобалася вчора не тільки Тимоніну, а багатьом на вечері, і їй здавалось (із свого жіночого егоїстичного почуття), що тепер, після цього свого успіху, вона ще більше повинна була подобатися чоловікові. «Хіба я винна? Ти можеш тільки пишатися мною»,— промовляли її очі, що дивилися на Арсена. Вчорашнє щасливе збентеження, яке вона відчувала при появі Тимоніна, вона бачила, не заважало їй тепер з колишньою силою любити чоловіка; і їй було радісно від того, що так просто й можливо було бути чистю перед ним.

— Я, мабуть, зайве веселилася,— все ж таки сказала вона,— але було все так на рівні, так добре.

— Та й люди були цікаві,— погодився Арсен, подумавши про Кудасова.— А я не тому був похмурий,— далі сказав він.— Я заходив учора до голови житлового кооперативу.— Він присунув стілець і сів навпроти Наташі, обличчя якої одразу насторожилося, як тільки він заговорив про квартиру.— Не хотілося тебе перед вечором хвилювати, але справи наші ні к бісу, просто не знаю, не знаю.— І він якимсь ніби застиглим, ніби загнаним поглядом подивився перед собою. Йому знову пригадалася вся та неприємна розмова з головою житлового кооперативу, яка пригнічувала його на вечері, і знову (як і на вечері) все, що тількино непокоїло Арсена, відсунулося на другий план перед цим головним і, як здавалося йому, нерозв'язним питанням.

— Але ж будинок готовий, ти сам казав,— заперечила Наташа, підводячись і сідаючи на постелі і потрапляючи обличчям у смугу сонячного світла, що лилося від вікна, мружачись і відсуваючись від нього. Ранок був ясний, теплий, і разом із сонячним світлом в прочинену квартиру проникало до кімнати з бульвару ще свіже ранкове повітря, і було чути гуркіт машин, які зривалися від світлофора.

— Причинити? — спитав Арсен, підступаючи до вікна, щоб затягти штору.

— Ні, ні, не треба.

— Так ось що він каже.— Він знову подивився на Наташу й потім мимо неї своїм стомлено-застиглим поглядом.— Будівельники винні, не той, бачте, паркет настелили.

— Господи, до чого тут паркет? Чи не однаково, який паркет під ногами.

— Вартість різна, але зривати готові підлоги й замінювати новими все одно ніхто не буде, це смішно, хоч, як я зрозумів, саме в цьому вся справа. За кошторисом було заплановано нібито одні оздоблювальні матеріали, а будівельники доставили зовсім інші, що знайшлося під рукою, і перевитратили кошторис. Тепер вони вимагають, щоб кооператив сплатив перевитрату, а кооператив відмовляється, і вони не віддають ключів.

— Але ж є якісь закони,— сказала Наташа, цілком переконана в тому, що на все в державі є розумні закони і що ніякі справи (тим більш квартирні) не можуть залежати від бажання чи небажання окремих людей.

— Закони є, але сума кругла, десять тисяч,— зауважив Арсен.— На кожного пайовика приблизно по двісті карбованців. Зрештою, які це гроші — двісті карбованців? погодилися б, і все, і чорт з ними,— сказав він з тією самою похмурою рішучістю, як він говорив учора голові житлового кооперативу.

— Все-таки гроші,— заперечила Наташа.

— Які це гроші! Коли віддаєш тисячі, стояти за двісті карбованців — я цього не розумію.

Арсен підвівся й, відсунувши від себе стілець, звично пройшов од вікна до дверей і назад мимо книжок, що купую лежали на підлозі. Він подумав, що, мабуть, у самого голови житлового кооперативу або не було цих двохсот карбованців, або шкода було віддавати їх, і жовчю посміхнувся над своєю залежністю від фінансових можливостей якихось інших людей. «Ось вона, та стіна, об яку я повинен тепер битися,— подумки промовив він, втягуючись у ту сферу своїх похмурих роздумів, пов'язаних з батьковою загибеллю, які останнім часом особливо обсідали його.— Куди не повернися, стіна, скрізь ця чортова стіна»,—

думав далі він, знову прислухаючись до Галининих кроків, які виразно лунали за дверима. Він ще якусь мить постояв біля книжок, нахиливши голову, та коли звів очі на Наташу, його обличчя відразу ж посвітлішало — так приємно було йому бачити її в сонячній смузі світла, що лилось од вікна. Обнявши прикриті сорочкою ноги й підборіддям торкаючись колін, вона дивилася на нього тим своїм сповненим глибокого чекання поглядом, якого раніше, до одруження, Арсен не помічав у неї і який тепер, він відчував, неначе підштовхував його до якоїсь рішучої дії. «Але що я можу, що від мене залежить?» — виправдовуючись, подумав він.

— Позов на будівельників передали до арбітражної комісії, — сказав він Наташі. — Тепер поки розглядатимуть, поки приймуть рішення... Шкода тільки, що з твоєю відпусткою ми покванилися. Але ж хто знав!

— Ну й що, однаково все вирішиться, готовий будинок ніхто тримати не буде, — так само переконано, як вона щойно казала, що на все повинні бути в державі закони, відповіла Наташа.

— І я гадаю.

«Пішла. Ну ось тепер можна», — ту ж мить подумав він про Галину, почувши, як грюкнули вхідні двері й клацнув замок; і він одразу ж, узявши рушник і сказавши Наташі, щоб уставала, з нахиленою головою пішов у ванну вмиватися й голитися.

XXVIII

Несучи в руках невелику коричневу папку з матеріалами для лекції, зосереджений, суворий, об одинадцятій годині ранку Арсен увійшов в аудиторію. Незважаючи на тривожні думки про квартиру й на той осадок, який залишився в нього після вечора в Лусо, як тільки він опинився за кафедрою, одразу все особисте було немовби відсунуто ним убік, і він, звично оглянувши притихлих студентів, розкрив папку, збираючись почати лекцію. Він знав, що студенти завжди із задоволенням слухали його, і знав, що предмет його дослідження (старогрецька історія) був предметом цікавим, про який не можна було говорити без захоплення. Демократична форма життя старих греків, у якій демократія, по суті, була демократією заможних, мала, однак, для Арсена свою притягальну силу й сприймалася ним часто як невикористана схема загального благополучного життя людей.

— Історія говорить нам, що давні греки дали людству урок, — почав Арсен, одразу ж мовби перекидаючи той місток між собою і аудиторією, який потім треба було постійно відчувати йому; і після цієї вступної фрази він перейшов до суті поставленого

ним питання, говорячи про все переконливо і з тим наскрізним поглядом на історію, який саме й приваблював до нього студентів, і робив його лекції цікавими й живими.

Інститутські справи й справи домашні були для Арсена як два протилежних полюси, на одному з яких він почував себе впевнено і все було просто і зрозуміло йому, тим часом як на другому, що стосувалося взаємин з Галиною (і з чим він зіткнувся тепер, одружившись з Наташею), було складно, заплутано і тільки одвертало його від життя. Він був тією людиною у світі вчених людей, які, викинувши в суть свого вчення, настільки захоплювалися самим процесом пізнання, що забували про мету науки, про те практичне застосування знань, заради чого якраз і треба було вивчати той чи інший предмет. Арсен часто неначе переносився в ту сферу людських стосунків, яку він вивчав, і чим більше він розумів минуле, тим незрозумілішим і віддаленішим ставало для нього те, що оточувало його сьогодні. Він майже не знаходив у теперішньому житті того благородства, приклади якого були такі очевидні для нього в минулому, і через свою похмуру, пов'язану з ганебною батьковою смертю філософію неминучості біди, і через природне бажання бачити просвіток перед собою він мимоволі звертався в історії частіше до фактів благородних, де проступала краса людської природи, і тому риси піднесеного благородства звичайно становили головну основу його лекцій. Він не знав, навіщо робив це; він мовби відповідав тільки на своє життєве запитання; але відчуття просвітку таке важливе було для Арсена, що йому здавалося, що воно важливе було й для студентів, які слухали його.

Після вчорашнього похмурого настрою Арсен сьогодні говорив особливо енергійно, ніби він сперечався з кимось, і тільки дзвінок, що пролунав на перерву, спинив його.

— Що? Вже? — спитав він, озирнувшись на двері, за якими якраз і лунав цей дзвінок. Назвавши далі джерела, де можна було ознайомитися з матеріалами лекції, він закрив папку й вийшов з аудиторії.

Від збудження й того внутрішнього настрою думок, як почував себе цього ранку Арсен, він не хотів зустрітися ні з ким із своїх друзів, але в коридорі його наздогнав доцент Карнаухов і заговорив з ним.

— Який цей вчорашній дипломат, га? — сказав він. — Ні, ти подумай, що він нам пропонував? — І, тиснувши Арсена до стіни, Карнаухов почав викладати усі ті свої міркування, не висловлені дипломатові, які з учорашнього вечора, як видно, усе ще не давали заспокоїтися йому. — Послухати цього старого, то треба не жити, а тільки озиратися. А я не хочу озиратися! Що ж, хіба я

не могу бути самим собою?! — із запалом говорив він, в той час як Арсен дивився на нього, але не зовсім розумів його.

На кафедрі, куди потім разом з Карнауховим зайшов він, теж більшість говорили про вчорашній вечір у декана. Вечір викликав різні думки, Арсен зрозумів це з усмішок і з тих скептичних виразів, які з'являлися на обличчях, коли згадували про вечір. Та ці усмішки й вирази одразу зникли, як тільки почувся в дверях знайомий усім професорів голос. Лусо був у тому пошванненому настрої, в якому він був учора, коли приймав гостей; він разом із собою немовби вніс тепер на кафедру всю атмосферу вчорашнього застілля, і гола лискуча брита голова одразу ж опинилася в центрі викладачів, що підходили до нього й знову поздоровляли із шістдесятиріччям і нагородженням. Але Арсен, що дивився на все збоку, відчував лише те, що вчорашній вечір з його розумними розмовами, музикою, розмаїттям одягу та облич і це, що відбувалося тепер,— усе було таке віддалене, що, здавалося, не могло цікавити його; та коли декан повернувся в його бік — як і всі до нього, Арсен з усмішкою і уклоном голови привітався з ним.

Справ сьогодні було в Арсена багато. Він мав ще прочитати кілька лекцій і провести факультативне заняття, і він увесь цей день жив ніби в двох вимірах: коли заходив в аудиторії до студентів, його увагу поглинала тема, про яку він говорив, коли ж під час перерв повертався на кафедру, думки про квартиру, Наташу і всі інші складні справи знову починали пригнічувати його. Струни, які, він розумів, натягувалися між ним і Галиною, викликали в ньому передчуття скандалу, і він не бачив, як можна було вберегти Наташу й себе від цієї неприємності, що насувалася на них. «Сказати б тоді, у сквері (в день сватання), про все, і не було б тепер цієї безвиході,— думав він, усамітнюючись від колег, тим часом як вони гучно розмовляли між собою навколо нього.— Я винен, тільки я, і я ніколи не прошу собі цього». Ця думка, що він винен перед Наташею, була тим тяжчою для Арсена, чим ясніше він усвідомлював, що колишньої надії на швидке одержання ордера в нього тепер не було, а що була перед ним тільки порожнеча, в яку він мав ступити. «Як усе безглуздо: і з її батьком, і з матір'ю»,— думав він далі; і коли, закінчивши усі справи, о п'ятій годині вечора він вийшов з інституту, замість того щоб іти додому, де чекала його Наташа, він мимоволі, не пояснюючи собі, що це дасть йому, пішов до голови житлового кооперативу.

— Усе, як і раніше, нічого нового,— одразу ж сказав голова житлового кооперативу, як тільки Арсен увійшов до нього.— Та ви ж учора були в мене! — далі вигукнув він, вдивляючись у ху-

дорляве й бліде Арсенове обличчя, до якого він уже звик.— Ви ось що зробіть.— Він знав про Арсенові труднощі, хоч і не з подробицями, але досить повно, щоб розуміти й співчувати йому.— Ви найміть де-небудь на якийсь час кімнату, ну, на місяць, на півтора, нехай без прописки, і все спокійно піде своїм звичаєм. Я вам настійно раджу.

-- Ви гадаєте, це можливо зробити в Москві? Тут же немає приватних будинків.

— Та що ви, в Москві усе можна.

— Ви гадаєте?

— Я вам кажу.

На думку голови житлового кооперативу, усе було просто. Та коли Арсен, вийшовши від нього, подумав, що треба було з чогось починати все (з чого — він не знав), коли побачив, що справа ця була не така проста, як здавалося, а потребувала зусиль і часу (була тією справою, яку Арсен щонайменше вмів виконувати в житті), — він раптом відчув, ніби на нього хотіли накинути нову сітку, з якої ще важче буде виплутатися йому. Він повертався додому в похмурому настрої, його мучило те, що нічого радісного не міг принести Наташі.

XXIX

Уранці Дементія прийняв міністр. Потім він побував у відділах, де з ним розмовляли вже як з майбутнім начальником будівництва північної нитки газопроводу, і коли о шостій годині вечора, звільнившись нарешті від службових справ, вийшов на вулицю, поїхав не в готель, а до сестри Галини.

Від Пушкінської площі, куди він добрався тролейбусом, він попрямував униз, по Тверському бульвару, пішки. Хоч йому нікуди було поспішати і він не знав напевне, чи застане зараз сестру вдома, він ішов швидко, тією своєю квапливою ходою, як він ходив завжди, коли бував або чимось дуже стурбований, або заклопотаний. Та весь його клопіт полягав тепер тільки в тому, що йому треба було поділитися з кимось своєю радістю, що всі його справи в Москві успішно просувалися вперед, треба було втягти кого-небудь у коло своїх життєвих інтересів, хто міг би цілком зрозуміти його, і він відчував, що не було в нього тут ближчої людини, ніж сестра. Але якщо вчора на вечері в Лусо, думаючи про неї, він насамперед згадував про її сімейну невлаштованість, то тепер, після всіх ділових розмов і зустрічей у міністерстві, світ сестри був від нього такий же далекий, як у день від'їзду був далекий світ Віталіни з її невдоволеністю життям, і всю свою думку про дружину та сестру він міг би укласти в

одне ясне для себе запитання: «Чого вони хочуть, чого їм не живеться»? Він начебто ніколи не ділив людей на тих, хто має рухати життя, і тих, хто має бути задоволеним життям, але з усіх його відвертих (для себе) суджень можна було зробити тільки цей висновок, що світ поділений і що кожен повинен бути щасливий тим, що відведено йому; і він був тепер щасливий, підходячи до Галининого будинку.

Він зустрів сестру біля під'їзду, майже зіткнувшись з нею, і здивовано, ніби аж ніяк не чекав побачити її тут, вигукнув: — Ти?!

Якийсь час він дивився на неї, не знаходячи слів, що іще сказати їй, і лише помічаючи (з тим почуттям жалю, яке з'являлося щоразу, після тривалої розлуки побачивши сестру), як змінилася й постаріла вона за цей час.

— Я ще вчора хотів подзвонити й зайти до тебе, але... Ти так схудла, — сказав він, ледь червоніючи від того, що каже неправду, не те, що відчуває і думає про неї. — Як ти?.. Як Юрій?

— А ти, як завжди, невчасно, — відповіла Галина. — Ну ходімо, коли вже приїхав. — Вона трохи відступила, звільняючи дорогу, щоб пропустити брата в під'їзд.

Поки викликали ліфт, піднімалися ним і поки Галина відмикала двері своєї спільної з колишнім чоловіком квартири, Дементій, який усе ще захоплено думав про свої справи, усі ці хвилини продовжував дивитися на сестру. Йому здавалося, що чотири роки тому, коли він востаннє бачив її, вона була не такою і в її очах і на обличчі, в усіх її рухах, в одязі й зачісці — в усьому ще відчувалася та впевненість, яка захоплювала Дементія і яку він завжди й найбільше цінував у людей, в батькові й собі, але він не знаходив у ній зараз цієї колишньої впевненості і знову, й знову оглядав її. «Та чого вона хоче, чого не живеться їй?» — нарешті подумав він, ставлячи собі те саме запитання, в якому щойно так ясно вкладалося все, що він хотів сказати про сестру. Та сподіваної ясності вже не було для нього в цьому запитанні, і він з тією свідомістю неминучості, що поряд з добрим (з його успіхом) неодмінно повинно проявитися щось погане, яке обтяжує й ускладнює життя (як він сприймав іноді Віталіну), слідом за Галиною зайшов до її кімнати.

— То розповідай, як хоч ти живеш тут, — сказав він, одразу спитавши сестру про головне, без чого, він розумів, не могло вийти тепер розмови, але на що, він відчував, найнеприємніше й найважче буде відповідати Галині. — Ні за кого не вийшла? Сама? — І він, ковзнувши поглядом по кімнаті і в думці відзначивши, що нічого з обстановки не змінилося, відколи він був тут востаннє, знову повернувся до Галини.

Вона вже сиділа навпроти нього, схрестивши на столі свої округлі й ще не засмаглі руки, що ніколи не знали важкої роботи, і ці руки, й пальці з недорогими срібними перснями, які так звично було завжди бачити на ній Дементієві, може, тому, що вони опинилися в смугі світла, що падало від вікна, одразу ж привернули його увагу. Він перевів погляд вище й побачив зовсім інше (аніж щойно в темному під'їзді) сестрине обличчя, що ніби вмить змінилося; і хоч воно було начебто в затінку, але відбите від рук і всієї поверхні столу віконне світло падало на її щоки, лоб, волосся й надавало всьому її обличчю якогось нового й веселого виразу. «Та не так уже, напевно, все погано, як це здалося мені»,— подумав Дементій, який найбільше бажав, щоб усе було благополучно в сестри й щоб не відчувати йому тепер зайвого й непотрібного занепокоєння.

— Батько пише? — Йому ніяково було мовчати, і він знову заговорив з Галиною.

— Та що батько... Ти обідав? Чаєм пригостити? — спитала вона.

-- Не відмовлюся — сибіряк!

— Гарзд, посидь, приготую.— І вона, підвівшись, пішла на кухню.

«І все-таки вона постаріла»,— подумав Дементій, як тільки сестра вийшла з кімнати. Він теж підвівся й підійшов до вікна, з якого видно було всю площу Нікітських воріт з будиночком Горького й церквою через дорогу, де колись, як казала Галина, вінчався Пушкін, і з кінотеатром Повторного фільму на протилежному боці площі. Мигтіння тролейбусів, машин і людей та гамір, що одразу ж ударив в обличчя, як тільки Дементій прочинив стулку вікна,— усе це було тим ніби щойно залишеним ним життям, якого, він відчував, не вистачало тут, у сестриній кімнаті, і він з приємністю, мовби знову наповнювалося щось, що почало начебто спустошуватися в ньому, кілька хвилин стояв біля вікна, притримуючи рукою прочинену стулку, вслухаючись і вдивляючись у строкатість вулиці. Його думки, але вже не так цілісно й струнко, як недавно, коли він ішов сюди, повернули Дементія до всіх його міністерських справ, і він довго потім, уже відійшовши від вікна, усе ще всміхався можливостям, що відкривалися перед ним тепер у зв'язку з призначенням. «Та що вона там?» — нарешті подумав він, якимось раптом відчувши, що він один у кімнаті й що в тому, що Галина не заходила до нього, було щось тривожне для нього.

Дементій не пам'ятав своєї матері, але в житті з Віталіною та із спостережень над сестрою й тещою, Ганною Юріівною, він зробив висновок, що жінки взагалі всі нерозумні, що замість

того, щоб користуватися тим, що дається їм (щоб спокійно жити за чоловіком на всьому готовому), все чогось шукають, метушаться й тільки заважають загальному просуванню життя. Йому здавалося, що в поведінці сестри було щось від Віталіни, і він зараз знову подумав про це; і хоч який він був настроений проти Арсена, особливо після вчорашньої зустрічі з ним у професора Лусо, де Арсен був не сам, а з якоюсь не знайомою Дементієві молодого жінкою, в сестриному сімейному розладі бачив зараз не стільки провину Арсена, скільки провину самої Галини з її невгамовно-метушливим характером. «Я терплю, а він не захотів. Зрозуміло, чужа людина, йому що. Але ж негідник, негідник! — І в той час як Дементій подумки вимовляв це, він мимоволі прислухався до того, що робилося на кухні (і звідки давно вже не долинали ані звуку).— Та що вона там?» І він, відчуваючи роздратування через те, що мусить безглуздо й по-дурному чекати чогось, кілька разів гукнувши: «Галю! Галю!»,— пішов до неї на кухню.

Галина сиділа на стільці біля кухонного столу й, тримаючи на колінах маленький (для заварки) чайник, задумливо дивилася перед собою; і хоч вона одразу ж, як тільки Дементій з'явився в дверях, схаменувшись, взялася заварювати чай і, щоб відволікти від себе увагу брата, квапливо й з усмішкою раптом почала згадувати, як він, буди студентом, носив від неї вафельні торти в гуртожиток, але удаваність, яка вчувалася в інтонації її голосу, і, головне, той застиглий вираз очей, який вловив Дементій, заходячи до неї, змушували його з кожною хвилиною все настороженіше вдивлятися в сестру.

— Галю,— нарешті промовив він, не маючи сили втриматися від того запитання, яке виникало в нього.— В тебе якась велика неприємність?

— А що? Помітно?

— Я б не питав.

— Неприємність у мене одна: я як була нещасною; так і залишилася нею, а що ще може бути гірше?

— Не виживає тебе з квартири?..

— Хто?

— Ну, цей...

— Арсен, чи що? Ні. А чого ти згадав про нього? Ти ж знаєш, ми розлучилися з ним.

— Я бачив його вчора.

— Ну й що?

— З ким і де, краще спитай.

— Думаєш, буде боляче? Ні, мене це не цікавить — де він і з ким він. Мене давно вже це не хвилює,— ще начебто спокійніше додала вона.

Вона взяла піднос із чайником, чашечками, блюдцями, печивом і цукром у вазі й пішла до кімнати, запрошуючи за собою брата.

— Ти краще розповів би про себе, а я що, пустоцвіт, я ні на що не здатна, навіть ось прийняти тебе як слід не можу,— сказала вона, опустивши на стіл піднос, розставляючи чашечки й сідаючи навпроти Дементія.— Ти ось про Арсена заговорив, а в мене інше горе — Юрій. Школу покинув, зв'язався з компанією, нікого й нічого слухати не хоче,— почала вона, і одразу ж увесь той страдницький вираз, який вона щойно так старанно ховала від брата, просто й природно проступив на її обличчі.— Я в розпачі, ти навіть не можеш уявити, в якому я розпачі: хоч у зашморг, хоч під машину, й то, здається, легше. Ну, уяви собі!— І вона неквапливо, засмучено (і вже не зупиняючись) почала розповідати, як важко було їй справлятися з сином.

Дементій і раніше знав, що Юрій ріс неслухняним хлопчиком, але те, що він почув про нього зараз (що він украв з дому холодильник, був замішаний в якійсь п'яній бійці, засуджений на п'ятнадцять діб і відбував покарання в міліції), настільки вразило Дементія, що в першу хвилину він не повірив сестрі, що все так могло бути насправді.

— Але як же це все сталося? — сказав він.— Як ти могла допустити до цього? А Арсен, батько?

— Який він йому батько!

— Але ж ти, ти, як ти могла допустити? Адже це — ганьба! Це,— він розвів руками,— нічого собі подаруночок дідові в Поляновку.

Налитий чай холонув у чашечках. Ні Галина, ні Дементій не доторкалися до нього. Дементій був у тому збудженні, коли він не міг сидіти за столом; він підвівся й кілька разів пройшовся вздовж столу, повторивши подумки: «Украти холодильник, попасти під виселення як дармоїд, і це в нашій сім'ї, з нашими можливостями!» — потім підійшов до вікна й зупинився біля нього спиною до сестри. Але краєвид за вікном уже не цікавив Дементія; він відчував, що всупереч всім його бажанням він все-таки був утягнутий у неприємні сестрині справи, і втягнутий не настільки (як бувало раніше); щоб поговорити, порадити й забути про все, а з тією глибиною, коли він знав, що не можна буде не втрутитися й не допомогти сестрі; та оскільки займатися сестрою тут, у Москві, не входило в його плани й було непотрібним і зайвим навантаженням,— він думав не про те, яке горе спіткало сестру, а про інше, наскільки в цьому своєму горі була винна сама Галина.

«Для всіх у нас начебто одні закони, одні умови життя.— Дементій усе ще не обертався до сестри.— Але живемо ми по-різному. Чому?» Запитавши себе про це, він одразу ж згадав про сім'ю Дружникових, яка вразила його вчора на вечері і в якій Григорій так само, як і колишній Галинин чоловік Арсен, був кандидатом наук (був у тому ж ученому світі), а Лія, як і Галина, працювала в якійсь (для Дементія байдуже було — в якій) установі й приділяла сім'ї рівно стільки уваги, скільки взагалі може, працюючи, приділити жінка; але за всіх цих рівних, здавалось, умов Дружникови були щасливі, сповнені життя, а Галина розлучена, нещасна й не знала, що робити із сином, котрий відбився від рук. «Чи там завжди чорт, де ми його шукаємо, чи не в нас самих він сидить?» — подумав Дементій. Незважаючи на те, що про Дружникових у нього склалася думка лише з учорашніх вражень, а життя Галини він знав давно й не тільки із зовнішнього, показного боку, зіставлення цих двох сімей здавалося переконливим і точним; і його переконаність посилювалася ще тим, що до міркувань про ці дві сім'ї він додавав ще свої стосунки з Віталіною, які болісно озвалися зараз у ньому. «То на кого ж нам тепер нарікати, кому докоряти?» — думав він далі, все більше ухилиючись від конкретного предмета розмови, від виинків Юрія, які потребували зусиль, щоб розібратися в них, і переходячи до тих загальних міркувань, в яких треба було лише стежити за логікою посилок і висновків.

— Галю, а ти не думала про те, що сама винна в усьому? — нарешті, повернувшись до неї, промовив він, уже вголос розвиваючи те, про що думав. На тлі світлого вікна видно було тільки чіткі обриси його голови, плечей і рук; чи був він усе ще збуджений, чи вже заспокоївся від першого спалаху роздратування, не можна було роздивитися по його затіненому й через те пласкому тепер обличчю, але по голосу, як він почав говорити, було ясно, що він неначе знайшов вирішення всього складного питання, яке навалилося на нього.— Ти у свій час розлучилася з Лукіним, хоч батько був проти і я також, якщо ти пам'ятаєш. Але ти нікого слухати не захотіла й вийшла за цього свого Арсена. Я не знаю, чого ти більше шукала, Москви чи сильної особистості? — Запитання про сильну особистість було неприємним для Галини, і вона одразу ж підвела голову, як тільки почувла ці слова від брата.— Я не знаю, чого ти більше шукала,— повторив Дементій,— та коли вже вийшла за другого, треба було жити з ним. Ну, я розумію, він не те, він і мені не сподобався з першого дня, але ж є якісь компроміси, щось можна було не помічати й чи-

мось користуватися для свого ж і спільного блага. Є ж нарешті якісь умовності.— Його голос ставав усе спокійнішим, бо він відчував логіку в тому, що говорив.— А до чого ти прийшла тепер? Хто і чим тобі може допомогти?

Галина мовчки дивилася на брата. Але вона давно вже не слухала його. Те, що він говорив, було правильно, вона знала, але вона так само знала, що в житті усе було не так, як він говорив, і що, хоч би скільки вона старалася, вона ніяк не могла жити за цією правильною, але кимось іншим придуманою для неї схемою: у неї постійно виникали свої бажання, які суперечили повчанням, і ці бажання змушували її робити не те, що мало впливати з правильних понять життя. Вона вже не пам'ятала, чому вона розлучилася з Лукіним і вийшла за Арсена й що її потягло в Москву; ці події були віддалені від неї, зате вона твердо знала тепер, що Арсен був не те, що їй потрібне було в житті; але що їй потрібне було, вона й тепер не уявляла, так само як не уявляла, коли виходила заміж за Лукіна й Арсена.

«Навіщо ворушити старе?» — думала вона.

Незважаючи на всю свою видиму безпорадність, вона була жінка практична й зразу ж починала діяти, як тільки намацувала кінець нитки, вхопившись за який, можна було розплутати весь обтяжливий для неї вузол подій. Таким кінцем нитки, здалося їй, могла стати несподівана сьогоднішня поява брата, але вона бачила тепер, що, крім нікому не потрібного з'ясування причин, чогось іншого їй марно чекати від нього.

— Облиш,— сказала вона, різко урвавши брата.— Навіщо тепер згадувати про сильну особистість. Ти ж добре знаєш, це не моя забаганка. Вся наша родина завжди була просякнута цією ідеєю сильної особистості, та тільки ви з батьком не вимовляли цих слів, ви мовчки йшли до мети, а я захоплювалася й говорила. Але я шукала в інших сильну особистість, а ви? Ви — для себе, для себе! От і мій Юрій,— вона кивком показала на двері, ніби її син стояв там,— тим же заражений. Ще й школу не скінчив, а туди ж — сильна особистість.

— Як ти сказала? — перепитав Дементій, не стільки звернувши увагу на різкий тон сестри, скільки на те, що вона сказала про сина.— Він заражений цією ідеєю?

— А хто зараз не заражений нею? Вся молодь, геть уся,— перебільшено додала вона.— Я його питаю: чого тобі не живеється, Юро? А він: як жити? як ви? («Як ти?» — виправилася Галина.) Ні, вибач, мій ідеал — сильна особистість! Та де, питаю, цей твій ідеал, з кого ти береш приклад?

— Виходить, він таки заражений ідеєю,— правив своє Дементій.— Але це все змінює, Галю! Хлопець зовсім не хуліган, не

злодій і п'яниця, як ти розповіла мені про нього, у нього є мета, є ідея, а це вже інша річ. Гарна ідея чи погана, я поки що не знаю, але вона є, і виходить — не все втрачено, хлопець не дурень, і з ним можна щось робити, — сказав він. Він знову говорив те, що було далеко від життя (було лише логічним уявленням його), але йому здавалося, що тепер він зазірнув у самий корінь питання, і він дорікнував сестрі: — З цього б і треба починати, і все одразу постало б в іншому світі.

Повернувшись до столу й сівши навпроти Галини, він звичним рухом погладив свою русяву кучеряву борідку і вперше за всі хвилини зустрічі тепло й приязно подивився на сестру. «Та й проблеми, по суті, ніякої немає, — в думці промовив він. — Тільки постійна паніка: ах! ох! А немає щоб зазірнути в корінь». Він був задоволений, що сестрині побоювання виявилися даремними, і з властивою йому переконаністю почав міркувати, як можна було (теоретично) взятися за виховання Юрія. Але його міркування, як і все, про що він говорив сьогодні сестрі, були далекі від істинного стану справ; Юрій уявлявся йому все ще тринадцятилітнім хлопцем, яким Дементій бачив його, коли востаннє приїздив до Москви, тим часом як насправді того хлопця з тихими ясними очима давно вже не було, а був сухорлявий і довготелесий (на вісімнадцятому році життя) юнак із жовтим, пропитим і похмурим обличчям; і тому все те правильне, про що говорив Дементій, було нерозумним і неможливим для Галини. Вона знову і ще дужче відчула, що нічого їй чекати від брата, і, слухаючи його, лише більше думками заглиблювалася в себе, у свій світ складних і нерозв'язних проблем.

Тільки коли Дементій раптом сказав, що він міг би, зрештою, взяти Юрія з собою на будівництво, Галиніне обличчя на мить пожвавилось.

— Візьми, якщо ти серйозно.

— Або можна до батька в Поляновку, — додав Дементій. — Там принаймні завжди на очах, та й батько знайде, як підійти до нього. Коли йому в армію?

— Восени.

— До осені нехай і попрацює в селі. В Курчавіно його, в хату, в бригаду, до тітки, нехай-нехай, тільки на користь усе.

— Та з якими ж очима я повезу його туди?

— А що тут особливого? Всяке і з усіма може трапитися в житті, та й батькові, я думаю, приємно буде поморочитися з онуком.

— Ні, — рішуче заперечила вона, — не можу до батька. Я й так для нього — самі тільки прикрощі, і додавати ще...

— Хіба батько змінився до тебе?

— Але ж я, я людина, чи хто? Чай он вихолов.

— Чай, що чай,— відповів Дементій.— А ти все ж таки подумай, це кращий варіант. Подумай, щоб потім... не кусати лікті.

Він підвівся й знову почав ходити по кімнаті. «Важко розмовляти з нею. З нею завжди було важко розмовляти,— подумки промовив він, обернувшись до Галини.— Не розуміти найелементарнішого!» Він подивився на сестру так, ніби й справді чогось (розумового) не додано було їй при народженні.

— Ні, Галю, ніхто кращої поради тобі не дасть,— потім сказав він, підійшовши до неї.

XXXI

Про Юрія більше не згадували до кінця вечора.

Уже об одинадцятій годині, коли заново заварений чай на решті було випито й з'їдено зголоднілим Дементієм приготовлені Галиною бутерброди і коли після настійливих сестриних прохань розповісти про себе Дементій знову й знову, але щоразу нібито з різних боків заходячи до тієї самої кімнати, почав розказувати про те, як його сьогодні приймав міністр,— у коридорі відчинилися двері й пролунали кроки Наташі та Арсена, котрі повернулися з театру.

— Він? — одразу запитав Дементій, перебиваючи себе; і ту ж мить відчув, що все занепокоєння перших хвилин, коли він тільки з'явився в Галини (і особливо коли розмовляли про Юрія), це занепокоєння, неначе підсвічене світлом, якого не вистачало раніше, знову почало неприємно підніматися в ньому.— Він? — перепитав він, озираючись на двері, на Галину і знову повертаючись до дверей.

— Вони,— уточнила сестра.

— Жінок приводить?! — здивувався Дементій; і він знову, вкотре вже за вечір, згадав, як він бачив учора в Лусо Арсена з якоюсь молодю і непоганою, як тоді ж подумки відзначив, жінкою.

— Не знаю. По-моєму, він одружився. Знайшлася якась круглолиця дурепа, але мене це не цікавить. Ще раз кажу: не цікавить. Він людина вільна, нехай що хоче, те й робить.— І вона відвела невдоволений погляд від брата.

У кімнаті вже запалили люстру, і матове світло від її жовтавих ріжків, що рівномірно падало на всі предмети й на обличчя сестри та брата, створювало навкруги якийсь ніби протилежний псцуттям Галини й Дементія настрій. Зелесі шпалери з великими в тон квітами та сріблястою прожилкою й шовковисто-зеленаві штори, затягнуті одразу ж, як тільки ввімкнули світло, зелена обшивка крісел, дивана й мідна, під старовину окантовка на

серванті, гірці й шифоньєрі — все це, що здавалось однотонним і темним у затіненій (надвечірньої години) кімнаті, випирало тепер з усіх боків і привертало увагу. Проте Галина, котрій давно вже було не до цього світу речей, якими вона свого часу старанно оточувала себе, не помічала цієї перемили в кімнаті, тоді як Дементій, котрий добре пам'ятав, як купувалися і з якою любов'ю розставлялися всі ці меблі, Дементій, котрий мимоволі оглядав кімнату, відчував, що все у ній ще продовжувало (крім, звичайно, зажуреної Галини) жити колишнім, заданим теплом життя. Він відчував той час, коли всі тут були начебто щасливі, і засмучено дивився на сестру, яка так рішуче («Мене це не цікавить!») хотіла тепер відгородитися від минулого. «Не цікавить... Цікавить, по обличчю бачу, цікавить», — думав Дементій, усе ще дивлячись на Галину й прислухаючись до затихаючих уже кроків у коридорі. Він ще не раз до кінця зустрічі помічав, як вона вся здригалася, тільки-но із сусідньої кімнати, де були Арсен з Наташею, долинали звуки. «Ще й як цікавить», — говорив він собі, вдивляючись у сестру часом так, ніби й справді хотів визначити, наскільки вона ще молода й може подобатися чоловікам.

Він не помічав на її обличчі зморщок; воно було гладеньке, і в мичках її вух вічками прозирали маленькі срібні сердечка. Вони то зникали за світлими пасмами, коли Галина опускала голову, то знову відкривалися, коли вона порухом руки відкидала за плечі своє пряме, півколом підстрижене волосся. Вона давно вже носила цю модну, як вважалось тепер, зачіску, коли волосся вільно розсипалося по плечах і спині, і світлий тон цього її розсипаного волосся в поєднанні з темними кофточками та платтями, які вона вдягала, надавав їй якогось особливого, контрастного пошвавлення. Дементій помітив, що вона тепер менше користувалася косметикою, і її природна (яку Галина завжди вважала грубою) сільська краса, яка раніше густо прикривалася кремами, просто і виразно проступала тепер на її обличчі. В ній ще немовби залишалося щось від витонченої інтелігентності, але разом з тим ще помітнішим було щось саме від простонародного, що виказувало її походження, і в Дементія, котрому звичніше й ближче було все те, що було простим і природним у житті, виникало почуття, що всі прагнення сестри й життя, яким вона жила тут, у Москві, були для неї протиприродні. Йому зрозумілішою була Галина така, якою він її бачив зараз, і радів у душі її перемилі; і в його очах вона виграла тепер своєю приналежністю до більшості (яку приймав Дементій) перед підкресленою Арсеновою ошатністю.

«Ще й зразу було видно, — думав він. — Ми — люди діла («ми» — була для Дементія вся та величезна маса людей, які ви-

йшли з простих родин, для яких праця завжди була єдиною можливістю утвердитися в житті). Йй би народжувати, годувати, а вона тут із цим... з'ясовує себе». Він промовляв іще щось схоже на це, і почуття правоти, сили й душевної переваги над Арсеном, яке раніше завжди з'являлося, коли бачив його, тепер знову, хоч Арсена й не було перед очима, сповнювало Дементія; і він мимоволі передавав це почуття сестрі, підкоряючи її чужій для неї і владній своїй волі.

— Ти питаєш, як Ліна? Ліна працює, діти ростуть. Та й що інше може бути з ними,— сказав він, у той час як за стіною, де були Наташа з Арсеном, щось раптом важко і з гуркотом упало на підлогу.— Що вони там роблять? Як ти можеш жити поряд з ними? — одразу ж обурився Дементій. Незрима присутність Арсена все ж перебивала його думки й не давала зосередитися на тих головних своїх враженнях (на враженнях, винесених ним сьогодні з міністерства), якими він не міг не поділитися з сестрою.— І все-таки непогано, правда, коли тебе раптом призначають начальником такого грандіозного будівництва,— змушуючи себе прислухатися тільки до себе, знову заговорив він.— І знаєш, що міністр сказав? «Північний газопровід — це кровносна артерія, без якої вже щонайближчим часом ми не зможемо жити й дихати». Промисловість, ясна річ. Справ, тисячі справ... Та що вони там? — знов невдоволено промовив він, морщачись і обертаючись до стіни, за якою ішло звичайне, нормальне життя двох здорових людей.— Не можу зрозуміти тебе, Галю, як ти витримуєш усе це?

— А куди подітися? Хто мені дасть іншу квартиру?

— Але ж це комуналка. До того ж яка: він з молодістю, а тут... Юрій... і взагалі...

— Твоя правда, а що робити?

— Спуститися на землю і просто й тверезо оцінити все. Потрібен він тобі? Ні? Хоч, власне, чого ти розлучилася з ним, я такти й не знаю.

— Розлучилася, та й годі, навіщо тобі знати?

— Але ж ти переживаєш, я бачу.

— Нічого ти не бачиш. Слава богу, в тебе все добре, і сім'я, і посада, тож нехай хоч хтось один із нас буде щасливим.

— Галю,— сказав Дементій, зупиняючи сестру.

— А мені: тільки б Юрія влаштувати.

— Відвези його до діда, про що мова? — І він знову почав говорити про батька, про Мценськ, де минула його і Галинина молодість і де, як він гадав тепер, повинно було бути добре Юрієві.

Але Галина була стомлена, майже нічого не сприймала і тільки просила брата:

— Чи не пора тобі, година вже пізня.

— Нічого, чотири роки не бачилися.

Прощався Дементій із сестрою немовби повеселений, наче й справді всі складні питання її життя були розв'язані ним, та коли проходив повз двері, за якими вже спали Арсен і Наташа, щось на мить примусило Дементія зупинитися навпроти цих дверей і подивитися на них.

— Шкода, Галю, що в тебе усе так, — сказав він, по-батьківськи зосереджено звівши над очима брови; з цим зосередженим виразом він і вийшов потім від сестри.

XXXII

Другого дня московські справи так закутили Дементія, що він надовго забув про Галину.

Незважаючи на те що всю свою роботу в зв'язку з новим призначенням він мав начебто починати з нуля, він з подивом виявив, що багато чого для розгортання будівництва було вже зроблено тією групою людей (майбутніми начальниками дільниць і поставальниками), яку було створено ще до його приїзду в Москву. Ці люди були фахівцями, для яких прокладання газопроводів і переїзди з одного будівництва на інше було їхньою звичною і постійною справою, і Дементій з цікавістю знайомився з ними; та ще з більшою цікавістю й увагою він вникав у документи, з яких, як з донесень із фронтів, розкривалася перед ним уся панорама вже початих робіт. На лінії майбутньої траси, по якій він тільки-но пройшов з кінця в кінець, здійснюючи контрольну поїздку, вже направляли бригади для проведення підготовчих робіт і разом з людьми направляли збірні будиночки, палатки, одяг і техніку. Дементій приймав будівництво, як командуючий приймає армію, головні підрозділи якої уже висаджувалися з вертольотів далеко за Тюменню, в засніжених просторах тундри, а хвостові, ар'єргардні, ще тільки готувалися вантажитися в ешелони в Москві і в різних інших містах, з'єднаних лише безперервним телефонним і телеграфним зв'язком із столицею; і Дементієві треба було розмовляти з цими містами, квапити чи притримувати відвантаження, уточнювати кошториси й виділені фонди у відділах міністерства і улагоджувати десятки інших справ, про які він ще кілька днів тому й гадки не мав, що вони можуть існувати й цікавити його. Він немовби враз поринув у те життя, якого завжди не вистачало йому; і це життя (уся його необхідна столична ме-

тушнія) не тільки не стомлювало, а, навпаки, лише підштовхувало до нової і нової діяльності. Він ще раз побував у міністра й чекав, що його буде прийнято вище; і за всі ці дні встиг тільки написати дружині листа й повідомити, що всі його справи в Москві йдуть успішно; але що він змушений ще трохи затриматися тут і що після повернення додому відразу ж вилетить на трасу, куди вже прибувають люди і техніка. «Я радий за нас із тобою»,— приписав він наприкінці, як завжди гадаючи, що те, що радує його, повинно радувати й Віталіну.

Про сестру Дементій згадав тільки тоді, коли вона позвонила йому в готель і сказала, що разом із сином їде в Поляновку.

— Коли? — спитав він.

— У суботу, вечірнім поїздом.

— Я приїду за тобою.

— Ні. Приїзди краще на вокзал,— попросила Галина.

На відміну од брата вона прожила цей тиждень зовсім іншим, замкнутим у собі життям. Весь державний механізм руху, коли зусилля більшості людей спрямовувалися на те, щоб зміцнювати загальний добробут (і коли робоча сила й техніка в масштабах величезної країни раптом перекидалися з одного району в інший), цей державний механізм руху ніколи й раніше не був доступний їй. Як кожна більш-менш освічена людина, вона знала лише, що для виробництва будь-яких товарів потрібна сировина; але як людина, що завжди тільки споживала ці товари й ніколи не виробляла їх, вона гадала, що джерела сировини невичерпні й що видобуток і постачання її — справа така сама, мабуть, проста й звична, як і всяка інша, яку виконують люди. І тому ні в цей, ні в минулі приїзди вона не розуміла брата; вона бачила в ньому лише егоїстичну спрямованість до якоїсь своєї вищої мети (до чого, їй здавалося, завжди прагне більшість чоловіків); та оскільки ці егоїстичні спрямування не зачіпали її інтересів і Дементій був їй братом, вона прощала йому все, і забудькуватість, і байдужість, втішаючись думкою, що «все ж таки він там, нагорі... і не хтось над ним, а він над іншими». Цей поділ людей на тих, хто нагорі, і тих, хто внизу і до кого вона зараховувала себе, з'явився в Галини майже відразу після того, як вона розлучилася з Арсеном. Примкнувши до того про шарку «обійденних життям» людей, для яких механічний поділ на «верх» і «низ» завжди, в усі часи, становив головну філософську основу їхніх міркувань, вона не тільки сприйняла цю філософську основу, але їй здавалося тепер, що нема й не може бути іншого й правильного погляду на життя; і ця встання зустріч з братом лише зміцнила цю переконаність. Вона побачила, що Дементій, як і завжди,

був зосереджений тільки на собі й що від нього нічого було чекати допомоги; та коли брат, як вона гадала, не може допомогти їй, то чого вона могла чекати від інших, чужих їй і теж зосереджених на собі людей? І вона мовчки, криючись від знайомих, переживала своє горе.

У Зовнішторгбанку, куди вона перейшла відразу ж після розлучення з Арсеном, залишивши плановий відділ «Станколіта» (з одного тільки бажання — піти від людей, які знали про її нещастя), усе для неї було теж неначе розділене на два світи: той, що був за бар'єром, безугавний натовп людей, які виїздили за кордон і хотіли придбати валюту, і цей, по цей бік, де за столиками сиділи жінки й готували документи. Галинин столик був у глибині кімнати, і вона сиділа спиною до всього гулкового натовпу; її місце вважалося незручним, бо раз у раз доводилося вставати й підходити до бар'єра; але в ці дні, коли її син потрапив до міліції і коли вона знала, що з виразу її очей кожен міг відразу здогадатися про її горе, вона не тільки не відчувала незручності свого місця, а, навпаки, була рада, що ніхто пильно не міг тепер дивитися на неї. Її вважали в колективі тією спокійною, тихою співробітницею, яка нібито живе благополучно (і нікому не завдає зайвих клопотів), яких буває більшість і на яких саме через їхню мовчазну ретельність не звертають уваги. І Галина була начебто задоволена цим своїм становищем. Їй здавалося, що вона віддавала себе в жертву заради якихось загальних людських інтересів, і ця її нова роль, як і всі попередні, коли вона то збиралася присвятити себе науці, то ладна була цілком віддатися сім'ї, вихованню сина й чоловіка, то раптом бралася за організаторську діяльність, з якої, як з усіх попередніх захоплень, нічого не виходило в неї, — роль тихої, невибагливої людини тепер цілком захопила її. І в цій ролі було два моменти, які особливо приваблювали Галину: свідомість свого благородства, що вона жертвує собою, і можливість бути на видноті саме завдяки цьому благородству. Вона бачила, що серед співробітниць, які працювали з нею, було чимало гарних жінок, але з усіх цих гарних жінок, до яких вона зараховувала й себе, найбільш привабливою і яскравою була вона. Вона відчувала це по тих поглядах, які кидав на неї завідуючий відділом (єдиний у групі обміну чоловік), коли викликав до себе або проходив мимо її стола; і вона добре знала, що він дивився на її волосся, яке вона так само, як замолоду, коли зустрічалася з Лукіним, а потім з Арсеном, старанно розчісувала й укладала щоранку. Вона раділа тому, що в її житті з'явилася надія; але ця радість, чим старшим ставав Юрій, тим дужче затьмарювалася ним і тим розгубленішою почувала себе Галина перед життям.

Уранці, після розмови з братом, вона як звичайно пішла на роботу, але посеред дня, пославшись на головний біль, змушена була відпроситися й піти, щоб побачити сина.

— Ви мені завжди потрібні,— вислухавши Галину, сказав їй завідуючий відділом Євген Феодосійович Рєстовратцев (той самий єдиний у групі обміну чоловік), відповідаючи на її запитання, чи потрібна вона буде йому в другій половині дня, коли за бар'єром розійдеться натовп, зачиняться скляні вхідні двері й усі співробітниці переключаться на перевірку та обробку поточної документації.— Ви мені завжди потрібні... Ідіть, ідіть,— у тій манері, в якій він звичайно говорив з Галиною, повторив він, відпускаючи її. І він ніби мимоволі (і за виробленою уже звичкою) обвів поглядом усю її постать, що давно вже перестала повніти,— від світлого волосся по темній кофточці вниз, до підлоги, до ніг, узутих у білі, на високому, прямому й модному підборі босоніжки.— Та йдіть же,— додав він, бачачи Галинину нерішучість, по-своєму розуміючи, від чого вона, й опускаючи до столу обличчя.

Галині йшов тридцять восьмий рік, вона була в тій порі, коли кинутий на неї чоловічий погляд уже начебто не повинен був так хвилювати її, та, незважаючи на вік і на те зовнішнє — втома і зморшки,— що вказувало в ній її роки, вона з жахом іноді думала, що не відчуває своїх літ, що все прожите вона може відразу забути й що ладна зазнати заново все, чого зазнала за першим заміжжям; і поки Рєстовратцев тепер говорив їй, вона особливо раптом відчула, що головне, що дається людям для життя, не було розтрачене в ній. Вона не зовсім розуміла, чому вона не виходила і все дивилася на Рєстовратцева, тоді як їй ясно було, він відпускає її; але з того нездоланного бажання, яке завжди виникає несподівано й не підкоряється розуму, вона відчувала, що їй треба було щось зрозуміти зараз у Рєстовратцеві. Та вона бачила тільки його нахилену голову з проділом сивіючого волосся й не знаходила того, в чому мала утвердитися. «Боже, та навіщо я йому?!» — нарешті, неспокійно спалахнувши рум'янцем, подумки мовила вона й, повернувшись, пішла з кабінету. Ні на кого не озираючись, вона пройшла повз столики, намагаючись справити те враження, ніби все її хвилювання й справді від головного болю, і довго потім, уже опинившись на вулиці, не могла позбутися почуття ніяковості, що пригнічувало її. І коли кінець кінцем, переїдаючи з одного виду транспорту на другий — з тролейбуса на метро і знову з метро на тролейбус,— добралася до потрібного будинку, де відбував покарання Юрій, і зустрілася з приведеним до неї на побачення сином, була настільки змучена, що в першу хвилину не мала сили щось сказати синові.

— Юро! — нарешті, переборовши себе, промовила вона, підходячи до нього і ще здаля вдвляючись у його обличчя. Йй хотілося вловити ознаки того почуття, яке зблизило б її зараз із сином.— Як тебе тут годують? — далі спитала вона й тільки тепер, спохватившись, подумала, що могла б що-небудь купити й принести синові.

І ця маленька провина перед сином одразу ж викликала в Галині відчуття іншої і більшої провини перед ним. Вона згадала про свою вчорашню розмову з братом і подумала, що брат казав правду: «Я відібрала в Юрія батька, то за що ж я можу докопрати йому?» І вона тільки дивилася на рідне обличчя, яке здавалося їй схудлим, сірим і викликало жалість. У неї вже не було мети, з якою вона йшла сюди,— щоб переконати Юрія поїхати до діда в село,— а всі сили душі були зосереджені на цій жалості, яку вона відчувала зараз до нього. Але її очі лишалися сухими, і лише щось тривожне й завмерле було в її відкритому погляді. Вона вперше дивилася так на сина, і вперше їй хотілося не лаяти, а допомогти йому. Але вона не уявляла, що могла зараз зробити для нього, і, діставши із сумочки носову хусточку, почала тільки для чогось витирати нею під очима в Юрія. Потім оглянула на ньому сорочку й, помітивши, що відірвався гудзик, сказала, що треба б пришити його. Але через хвилину про гудзик було вже забуто, і вона знову лише вдвлялася в сіре обличчя та обстрижену голову сина. Йй хотілося, щоб він відчув її ставлення до нього; проте, незважаючи на всі її, по суті, нікчемні тепер материнські ласки, Юрій залишався холодним до неї. Було видно, що він не розумів матір, неначе світ його сприйнять був настільки протилежний світові сприйнять Галини, що так само, як потрібні були роки, поки відбулося це віддалення, потрібен був тепер час, щоб вони зблизилися. Від кожного материного доторку губи в Юрія гидливо сіпалися, і він одразу ж відхилявся, ніби щось погане збиралися зробити йому, та чим упертіше він відхилявся, тим наполегливіше Галина намагалася виявити материнські почуття і, зрештою, притягнувши до себе обстрижену голову сина, притислася щокою до його цупкого й колючого волосся.

— Ти не винен, я знаю, ти не винен,— квапливо зашепотіла вона, гладячи його голову й відчуваючи під долонею його хлоп'ячу шию.

За всі короткі хвилини побачення вона так і не встигла нічого головного сказати синові, і тільки коли черговий, зазирнувши в кімнату, попередив, що побачення скінчилося, усе ще судорожно утримуючи біля себе Юрія, промовила:

— Ти хочеш у село до дідуся?

Потім відпустила й подивилася йому в обличчя.

— Мені байдуже,— відчужено відповів Юрій голосом, що вже ламався в ньому, ще не чоловічим, але вже й не хлоп'ячим.

— Ти про все забудеш! Ми поїдемо... Господи, як я хочу, щоб ти став людиною! Господи!..

XXXIII

За тим збігом подій, які заведено називати випадковостями і в які люди звичайно вірять мало, тим часом як ці випадковості відбуваються і впливають на загальний хід життя, того ж вечора і майже в ті самі години, коли пензенський поїзд, супроводжуваний грозою і зливою, віз Сергія Івановича та Юлію в село, з іншого вокзалу, з Курського, від'їздила у Мценськ Галина з сином.

Уранці, коли вона одержувала відпускні і їздила по Юрія, вона була жвава й діяльна; а тепер, коли стояла на платформі, чекаючи, поки подадуть состав на посадку (і поки, головне, підійде Дементій, котрий обіцяв провести її), була мовчазна, сумна, ніби щось відривала від себе, їдучи з Москви. Вона всі ці дні була під впливом розмови з братом і думала, що робить правильно, відвозячи Юрія до діда в село; та коли тепер усі приготування до від'їзду були позаду і питання про квитки та відпустку не відволікали її уваги, в ній уже не було колишньої впевненості, що вона робить усе правильно, і майбутня зустріч з вітчимом неспокійно хвилювала її. Вона нетерпляче поглядала то на годинник, то в різні боки, намагаючись розгледіти Дементія в юрбі, що постійно переміщувалася навколо неї, але брата не було видно, і це ще більше насторожувало Галину. В ній піднімалось якесь недобре передчуття перед від'їздом.

Біля її ніг стояв чемодан, а над головою вона тримала розгорнуту парасольку, прикриваючи нею себе й сина від дрібного теплого червненого дощика, який то припинявся, то знову враз починав накрапати.

Такий же білявий, як і мати, але з ще похмурішим і не хлоп'ячому відчуженим обличчям стояв коло неї Юрій. Він здався заспокоєним й покірним, і з виразу його очей можна було тільки зрозуміти, що ніщо навкруги не цікавило його; йому нібито байдуже було, куди, навіщо й чому він їде, і він начебто турбувався лише про те, щоб дощові краплі, які стікали по парасольці йому на спину й плечі, не потрапляли за піднятий комір плаща болоньї. Цей плащ був ніби завеликий йому і, мов на жердні, висів на його кістлявих хлоп'ячих плечах; таким і побачив його здала Дементій, який квапливо підходив до них.

— Зважилась-таки,— відразу ж промовив він, привітавшись з

Галиною, весело дивлячись на неї і мимоволі передаючи їй свій настрій. З минулої розмови з нею він пам'ятав лише, що все нібито було визначено з її сином; він порадив їй тоді відвезти Юрія до діда в село і був задоволений тепер, що сестра послухалася його поради.— Ну, знайом,— далі попросив він, повертаючись до Юрія і так само весело дивлячись на нього.— Здрастуй, племіннику! — І оскільки Юрій нічого не відповідав, лише мовчки й наче безтямно дивився перед собою, Дементій потягся й потиснув його руку вище ліктя.

— Ти що, не впізнав дядька, чи що? Ану, поздоровайся з ним!

— Не треба,— заступився Дементій.— Облиш хлопця. Дядька легко й не впізнати. То ти все ж таки їдеш,— повторив він, щоб змінити розмову.— Батько буде радий.

— Утішаєш?

— Та я й сам, Галю, давно боржник перед батьком: і провідати треба, і часу немає, то одна справа, то друга, і ніякого просвітку. Ти усміхаєшся? — І він теж усміхнувся, сказавши це. Він добре знав, що при бажанні завжди й на все можна знайти час, тим більше на поїздку до батька; але ця подія не лежала в руслі його ділових турбот і не була для нього головною; він лише хотів виправдатися перед собою і тому сказав їй ці слова.— Смійся не смійся, а воно й справді так,— підтвердив він, усе ще весело дивлячись на неї й усміхаючись.

Незважаючи на те що він начебто розумів, як важко було Галині їхати до вітчима («З таким сином? Так, радості мало»,— думав він, поглядаючи на Юрія), він так само, як і кілька днів тому, коли вперше за цей приїзд до Москви зустрівся з сестрою, мимохідь, лише за постійною, неусвідомлюваною ним звичкою економити сили для головного, не витрачаючи їх на дрібниці, намагався тепер повести розмову з сестрою так, щоб усі болісні для неї питання, які вимагали напруження для їхнього розв'язання, не зачіпати; він намагався звести все до загальних виразів і фраз, немов подробиці, що непокоїли Галину, були вже позаду й лишалося тепер тільки виждати, щоб побачити, як при розумному ставленні до життя усе може добре вкластися в нього.

— Я не хочу нічого передрікати, Галю,— говорив він,— але місто, по-моєму, все-таки вбиває людину. Ми — діти природи. Ну давай хоч би за себе: та чи міг би я уявити своє життя без нашої Полянки, без Мценська, цього, по суті, якщо міряти теперішніми мірками, великого села, без тайги, тундри, без усього цього простору, де й дихати, здається; дихається інакше? А до Москви, щоб жити в ній, треба, я гадаю, приїздити з уже усталеним характером, з міцними нервами, коли все в організмі зміцніло, і ніяка душевна нечисть не пристане тоді до тебе.

— Ти розумно говориш,— зауважила Галина.

— А що робити? Навіщо повторювати дурниці? Коли б з усього, я б сказав, ділового, що ми говоримо одне одному, ми використали хоча б половину, то хіба так було б усе навкруги, Галю!

Дощ перестав, але Дементій так само, як він не помічав, коли дощ мрячив, не помічав тепер, що його не було, і лише машинально час від часу проводив долонею по мокрих щоках і бороді, витираючи останні краплини. Він був без піджака, в сорочці, яка прилипла до плечей і спини, і обвітраним своїм обличчям, засмаглими кистями рук, які темно стирчали з-під білих манжетів, розстебнутим коміром і всією тією зумисною нібито недбалістю до одягу, що по-мужицькому невитравно (на думку Віталіни) сиділа в ньому, справляв на Галину те враження, неначе перед нею був не цей, нинішній Дементій, а колишній, якого вона добре знала, студент-філософ, що забігав до неї, щоб попоїсти й попросити грошей; і вона вже з почуттям поблажливості слухала його.

«Ну говори, говори,— було написано на її обличчі, в той час як вона дивилася на брата,— однаково те, що ти говориш, тільки здається розумним, але не має ніякого відношення до життя; і ти сам знатимеш це, коли доторкнешся до життя з того боку, з якого доторкаються до нього всі люди». І цей вираз уже не сходив з її обличчя весь час, аж поки подали состав на посадку.

Та перед тим, як подали состав, сталася ще одна незначна нібито подія, яка потім надовго запам'яталася Дементію. Ця подія була пов'язана з поведінкою Юрія, який дивився на все немовби байдуже і стояв тихо, але раптом найнесподіванішим чином вирішив проявити себе. Холодним, жалкім поглядом він обирав собі жертву серед людей, які юрмилися навколо нього на платформі, і, щипнувши (за м'якуш стегна або ноги, куди було зручніше), відразу ж знову тупо дивився перед собою, начебто ніхто й ніщо не цікавило його. Він упирався пальцями в чуже м'яке тіло з такою вдоволеною озлобленістю, що його тонкі хлоп'ячі губи на мить стискалися в шнурок, і його першою жертвою була жінка, яка з вереском відскочила від нього й тут-таки почала обурюватися й кричати на нього. Потім він щипнув дівчинку, яка проходила повз нього разом з матір'ю, і знову — обурення й крики матері і плач дівчинки змусили обернутися до нього всіх, хто стояв поряд.

Галина, яка розмовляла з братом, теж обернулася на ці крики і з перших же слів зрозуміла, що сталося і за що картали її сина.

— Ти знов за своє! — накинулася вона на Юрія, кілька разів долонею вдаривши його по руках.— Ти що дозволяєш собі? Ти мене не ганьби! Не ганьби свою матір! — Вона ладна була ще кричати на нього і бити його по руках, і тільки розуміння того,

що вона збирає навкруги себе людей, і втручання Дементія, який кинувся захистити племінника, спинило її.— Тобі мало? Ти вже осоромив мене, тобі ще мало? — намагаючись випручатися від брата, кричала вона.

— Та що він зробив? Тобі, напевно, здалося, Галю, заспокойся, ну заспокойся,— просив Дементій, якому боляче й неприємно було бачити сестру в такому знетямленому стані.— Та заспокойся ж!— Він тримав її за плечі й тряс; і разом з тим як він просив її заспокоїтися, він раз у раз озирався на цікавих, що стояли навколо них.— А вам що треба? Що тут знайшли? — нарешті, рішуче повернувшись до натовпу, промовив він; і він дивився на них доти, поки люди не почали розходитися.— То що ж усе-таки він міг зробити? — потім знову спитав він у Галини, обличчя в якої усе ще було бліде й схвильоване.— Може, ти даремно, я бачив, він спокійно стояв собі...

— Спокійно... Я тебе із зав'язаними руками возити буду! — пригрозила вона Юрієві.— Просто наче хвороба якась.

— Та що ж все-таки він зробив?

— Я знаю, що — щипав перехожих! Це давно в нього, зі школи ще, там навчився, я там ще через тебе натерпілася.— Тому що вона була схвильована, вона одразу зверталася й до брата, і до сина.— Звик: як тільки щось не по ньому, одразу щипати... Йому, баче, нудно, сумно, як же можуть радіти інші? Нехай усім буде погано, і щипати, щипати... Я тобі покажу, я навчу тебе, як жити з людьми! Господи, хоч би ти порадив що,— попросила вона брата.

— Ти це справді? Справді? — спитав Дементій у племінника. Але Юрій нічого не відповів йому.

— Чого ж ти мовчиш?

— А що він може сказати?

— Стривай, Галю.

— Ти мене не спиняй! Що він може сказати? Хоч би в армію його швидше забрали, чи що. Там навчать. Там швидко навчать, як поважати людей і поважати матір.

Галина все ще не могла заспокоїтися й безперервно переводила погляд то на Дементія, то на сина.

— Ну от, ти тепер усе знаєш,— сказала вона братові.— Порадь, що мені з ним робити? В кого він такий удався?

— Ти перебільшуєш, Галю,— відповів Дементій.— Я певен, ти саме усе перебільшуєш,— повторив він, помітивши, що ця фраза вплинула на Галю.

Хоч як він відгороджував себе, щоб не заглиблюватися в складні й запутані сімейні справи сестри, він відчував, що все ж таки знову був втягнутий у них і що рано чи пізно, а доведеться йому рішуче до чогось удатись, аби допомогти Галині; та разом з тим

хоч би який він був утягнутий у ці зайві сімейні незлагоди сестри, що тільки заважали йому, він і тепер мимоволі шукав такого виходу в своїх стосунках з нею, завдяки якому можна було б без особливих труднощів звільнитися від цих непотрібних турбот; тому він і вхопився з такою поквапливістю за випадково ним же самим кинуту фразу «ти перебільшуєш усе, Галю», й під кінець розмови, коли були уже в купе і треба було прощатися, і сам цілком вірив у те, що сестра все перебільшує і що не так уже все складно в житті, як це уявляється їй. Та коли, обнявшись із сестрою і кивнувши на прощання Юрієві, виходив з купе, раптом, мов опік, відчув, що хтось боляче й злісно вщипнув його. Він умить обернувся і встиг ще вловити погляд Юрія, і помітив його злорадий вираз обличчя з міцно стиснутими в шнурок тонкими хлоп'ячими губами; і одразу ж те неприємне, що обурювало Галину й було ніби за ризикою для Дементія (що здавалося йому перебільшенням), викликало в ньому сильне й різке почуття протесту. «Як він посмів, шеня! — подумав він. — Погань! Нікчема!» Дементій рушив був до племінника, який уже спокійно прилаштувався біля вікна, але зупинився, і тільки по зсунутих бровах і зблідлому враз обличчю було помітно, чого варто було йому стриматися.

— Ти що? Що з тобою? — спитала його Галина, не побачивши того, що сталося поміж братом та її сином, але живо відчувши, як тільки скінчила перекладати сумки на полиці, цю атмосферу раптового напруження.

— Так, нічого,— сказав Дементій і струснув головою, ніби можна було скинути неприємну (і відчуту ним) блідість з обличчя.— Нічого, нічого, хочу ще раз подивитися на вас. Речі всі? Квитки у тебе? — Він силувано всміхнувся.— Ну, щасливо! Батька привітай. Скажи йому: неодмінно приїду. Виберу час і приїду. Ну, бувай! — І він квапливо вийшов з купе.

«Гаденя, ну, гаденя!.. Сильна особистість... Я тобі показав би сильну особистість,— подумки промовив він, мимоволі поєднуючи те, що чув про Юрія від Галини, й те, що побачив тепер сам.— Ось воно, інтелігентське виховання. З ким вона хотіла зв'язати своє життя! З ким з'ясовує себе?!» Через те що, на думку Дементія, усе й завжди має першопричину, він згадав про Арсена, який був огидний йому саме своєю нібито виставленою напоказ інтелігентністю; і в цій інтелігентності якраз і лежав, як йому здавалося, весь корінь зла. «А скільки лоску, скільки вишуканих манер!» — думав він далі, виразно пригадуючи вечір у Лусо, де востаннє бачив Арсена; з цими повернутими в бік Арсена думками (так було простіше й зрозуміліше все) Дементій повернувся до готелю. Примостившись біля торшера в кріслі, він погортав брошури з

технічними новинками, які купив ще вдень у міністерському кіоску, і потім, усе більше віддаляючись від вокзальних переживань, прислухався до грози, що палахкотіла за вікном; гроза й злива сприймалися ним лише як майбутнє оновлення життя, і це оновлення було насамперед у ньому самому й для нього, і він відчував це усім своїм міцним, здоровим, відпочиваючим тілом.

А Галина, чим далі поїзд одвозив її од Москви, тим дужче відчувала занепокоєння. Те, до чого вона звичайно стояла спиною (до свого минулого), до цього вона неначе була тепер повернута обличчям, і все пережите від тих давніх літ, з чого починалася пам'ять, розгорталося перед нею неосяжним полотном подій. Вона розуміла, що зробила в житті щось таке, від чого була тепер нещасна, і намагалася знайти в усіх подіях, які перебирала вона, де і в чому крилася її помилка, та хоч як старалася, бачила себе лише з того боку, з якого могла тільки виправдати свої вчинки, і їй здавалося, ніби було щось фатальне в тому, що будь-яке її бажання майже одразу ж, як тільки виникало, якоюсь невідомою силою загонилося в безвихідь. В купе було темно, Юрій спав на нижній полиці, і вона сиділа навпроти нього біля чорного незаштореного вікна. При спалахах блискавки, коли купе на мить осявалося світлом, вона кидала погляд на сина, на його маленьку, пострижену, худу голову й руку, що лежала поверх ковдри, і, нахилившись, навіпамачки в темряві пробувала щось поправити на ньому; і як тільки її пальці торкалися не по-хлоп'ячому в'ялого синового тіла, всна особливо гостро відчувала провину перед ним і квапливо, як вона кожного разу бралася за справу, яка несподівано спадала їй на думку, казала собі, що все своє життя, яке лишилося в неї, тепер присвятить йому. «Ну спи, спи, більше не буде того, що було»,— промовляла вона, запізнило каючись і червоніючи за ту свою нестриманість, з якою вона при Дементії кричала на сина на платформі й біла його по руках. Вона то раптом, ніби відкривалася заглушка, ясно чула і стукіт коліс, і шум зливи по шибі й даху вагона, то так само несподівано усе вмить затихало, і вона знову йшла в думках по вже раз пройденому колу життя.

XXXIV

Наступного дня вранці (це була неділя), не встиг Дементій як слід прокинутися, подзвонив йому Дружников.

— Ти що збираєшся робити сьогодні? — запитав він з тією своєю звичайною простотою і веселістю, яку відразу ж уловив у його голосі Дементій.— У мене є пропозиція: їдьмо з нами на виводку собак у Срібний бір? Дістанеш задоволення.

— З ким «з нами»? — перепитав Дементій.

— Зі мною і з Лією. Ми веземо нашого ньюфа...

— Кого, кого?

— Ньюфаундленда, є така порода собак,— уточнив Дружников.— Нашому ньюфу тільки ще шість місяців, він цуценя, звуть його Ньюс-Аскрі-Поль. Напрочуд втішна істота. Ну, то як?

— Навіть не можу сказати тобі, адже я зовсім не розуміюся на собаках.

— І не треба тобі розумітися. Там будуть самі тільки чорні ньюфи та московські сторожові... Запевню, дістанеш колосальне задоволення. Ну, то як? Заїжджати?

— Заїзди,— погодився Дементій. «Однаково, де проводити день»,— подумав він.

Собаки не цікавили його, але погодився він поїхати на виводку тому, що йому ще раз хотілося (через своє недавнє враження від цієї пари) зустрітися з Григорієм і Лією, в яких усе нібито ладилось в житті, і тому з ними легко й приємно було, здавалося Дементієві, спілкуватися йому.

Григорій з Лією були корінними москвичами, і Москва для них була такою самою простою, близькою і зрозумілою, як для сільської людини буває простим, близьким і зрозумілим його селянське життя. Дитинство Григорія минуло в арбатських провулках, де ще й досі в старому триповерховому (колишньому купецькому) будинку жили його батьки, які вже вийшли на пенсію; Ліїне ж дитинство було пов'язане із Заряддям, саме з тим місцем, де тепер височіла величезна будівля готелю «Росія», і з Замоскворіччям, де в ті роки жив її двоюрідний дядько — професор Ігор Костянтинович Лусо. Вчилися Григорій і Лія в різних школах, і їхні шляхи, можливо, ніколи не зійшлися б, якби не батьки, які, за винесеними ще з минулого століття традиціями, ніби сім'ї повинні складатися тільки з людей одного кола, коли Григорієві настала пора женитися, а Лії виходити заміж, почали підшукувати в середовищі своїх знайомих, кого б можна було взяти в сім'ю чи за кого видати дівчину. Батько Григорія, професор математики Ілля Дружников, хоч і не був особливо близький з професором Лусо, проте іноді все-таки бував у нього, і в один з таких візитів дружина Дружникова висловила дружині Лусо, Ніні Максимівні, що хотіла б оженити сина, котрий на той час закінчував інститут, але що з нинішньої молоді не може підібрати йому підхожої пари; тоді подружжя Лусо й згадало про свою двоюрідну племінницю Лію, і жінки (за згодою, звичайно, чоловіків) домовилися звести молодих. Їх почали запрошувати на вечори, які вже тоді влаштовував у себе в домі Лусо, і хоч думки родичів і знайомих — і з боку майбутнього жениха, і з боку нареченої — відразу ж різко

розійшлися, і більшість казали, що зводити молодих за теперішніми поняттями не тільки не сучасно, а й непорядно і що однаково з цього нічого путнього не може вийти, незважаючи на ці скептичні голоси й на те, що самі молоді теж неприязно були настроєні одне до одного перед зустріччю й погодилися на неї лише з поваги до батьків, невдовзі між ними зав'язалася та дружба, яка й завершилася, на диво всім і на радість батькам, весіллям.

Весілля справляли з тією російською розмашистою широтою, яка завжди подобалася професорові Лусо, що про неї довго потім безперестану говорили сусіди, згадуючи при цьому, як за нареченою приїздив цілий поїзд прикрашених стрічками й квітами автомашин. Через два роки молодята за допомогою батьків побудували собі в районі Піщаних вулиць кооперативну квартиру і обставили її, а ще через кілька років купили (і знову ж не обійшлося без батьківських грошей) «Москвич», бо без машини в тому колі людей, до якого вони належали, було вже непристойно бути їм. Так само, начебто природно, начебто само собою, але, ясна річ, не без допомоги добрих і впливових знайомих, було надано Григорієві місце в одному з науково-дослідних інститутів Москви — з пристойним місячним окладом і помітним суспільним становищем, а в іншому (з біохімічним профілем) місце Лії, і, таким чином, у свої зовсім ще молоді літа вони вже мали від життя все, що могли і, як вважали їхні батьки, повинні були мати від нього, і, через те що жили легко, в міру віддаючись роботі й дозвіллю, і завдяки своїй товариськості користувалися серед друзів репутацією добрих, приемних людей.

Усі знайомі професора Лусо, вхожі в його дім, і знайомі професора Іллі Дружнікова були тепер мовби передані Григорієві і Лії і приймалися в їхньому домі. Зовні все виглядало так, наче підтримувалися тільки давні сімейні зв'язки; а насправді всі ці люди були об'єднані певними інтересами поточного життя і були для Дружникових саме тією їхньою Москвою (в загальному житті столиці), де все вдавалося їм і радувало їх. І вони старанно оберегали цю свою Москву, обережно вводячи в неї нових знайомих, і тим приемніше, здавалося їм, мало бути Дементію, що без усяких нібито планів на нього вони втягували його тепер в коло своїх близьких друзів.

— Нібито з нічого, а яку біографію собі зробив, — говорив Григорій дружині, в той час як вони збиралися їхати по Дементія. — Цей чоловік, побачиш, далеко піде.

— Ну, а нам що?

— Нам нічого, але, запевняю тебе, він далеко піде. Розумник, діловий, чарівний, красивий...

Дементій, звичайно, нічого не знав ні про цю розмову, ні про те, якою насправді була сім'я Дружникових. Покладаючись завжди тільки на себе і ніколи не шукаючи нічєї допомоги, він не думав, щоб від спілкування з ними можна було мати якусь користь; він бачив у Григорії лише свого колишнього однокурсника, який добре влаштувався в Москві у науково-дослідному інституті й непогано, як видно, виконував свою роботу, і бачив у Лії зразок жінки, яка вміла по-сучасному робити все: і водити машину, і встигати на роботі й удома, і бути, як це здавалося Дементію, гарною дружиною (він робив цей висновок із своїх спостережень за нею на вечорі в Лусо),— і все це й викликало в ньому до сім'ї Дружникових добрі взаємні почуття.

«Треба буде як слід придивитися до них»,— казав він собі, коли, вже поснідавши в буфеті на поверсі й вийшовши на вулицю, стояв біля під'їзду готелю, чекаючи, поки Дружникови зайдуть за ним. Як і під час недавньої розмови з сестрою, він знову подумав про те, що за однакових, по суті, умов, які були і в Галини з Арсеном, і в Дружникових, долі їхні склалися по-різному; і він тепер ще більше був переконаний, що все в житті насамперед залежить від самої людини. «Ми звикли в усьому й відразу звинувачувати суспільство, а чи так уже це суспільство винне в усьому? — питав він себе.— Росте ж ото гаденя,— він недоволено смикнув губами від неприємної згадки,— то до чого ж тут суспільство? Воно складається з нас: які ми, таке й воно». Він ще наводив різні докази на підтвердження своїх думок і настроював себе на те, щоб придивитися ближче до Григорія та Лії як до зразка сімейного життя, але те, з чим він мав познайомитися цього дня, він навіть віддалено не міг передбачити в ці хвилини.

Він визнавав природною лише ту діяльність людини, внаслідок якої виникали суспільні блага, але він мав зіткнутися тепер із зовсім іншим боком московського життя, де ця діяльність підмінялася іншою, коли люди намагалися використовувати свої сили на те, щоб вирощувати й утримувати у своїх міських квартирах собак. Ці люди були об'єднані в клубах службового та декоративного собаківництва і були, по суті, суспільством у суспільстві, де значення кожного визначалося не за особистими заслугами, не за віком та становищем, яке він займає,— водій, студент, літератор чи академік,— а за ступенем породистості собаки, якого він утримує, і за тим, як його виходжено. Ці люди, які не пам'ятають із свого родоводу далі батька чи діда, з якимсь особливим і тільки їм самим нібито зрозумілим захопленням ведуть родоводи своїх собак, і чим глибший такий родовід, корені якого неодмінно повинні йти кудись за кордон, тим більший авторитет у господаря і тим більшою шаную й увагою користується він. Вони, ці люди,

тричі на день — і взимку, і влітку — повинні виводити своїх вихованців на прогулянку (щоб собаки могли справити свою природну потребу), і в певні години їх завжди можна бачити або в скверах, або в дворах, або в інших якихось місцях, куди звичайно буває заборонено виводити собак, але ні заборони, ні невдоволення мешканців і перехожих — ніщо не впливає на них. Сперечаючись між собою про перевагу тієї чи іншої породи, вони одразу ж ладні об'єднатися, як тільки хтось починає утискати їхні права; вони виправляють своїм улюбленцям прикус, виходжують їм ноги, стрижуть, розчісують, миють, і всі їхні розмови повсякчас обертаються навколо усіх цих собачих справ; досить чи не досить продуктів у магазинах — турбує їх тільки з того боку, буде чим чи не буде чим годувати їм тварин. І ці люди певні, що саме вони становлять кращу частину людського суспільства, яка дбає про природу, тим часом як усі їхні боксери, сетери, ньюфи й сірі німецькі вівчарки, замкнуті в задушливих кімнатах чи на запилених балконах (що ще нестерпніше для собак), не тільки не насолоджуються своїм життям, а, навпаки, позбавлені нормальних для себе умов, лише мучаться. Та ніхто й ніколи не говорить про це; головним, незважаючи на те, що собаки розкидають по квартирі шерсть, і на різні інші незручності, які вони створюють, вважається все-таки, що в домі жива істота й що від спілкування з цією живою істотою (рівнозначним нібито спілкуванню з природою) стають добрими й благороднішими людські серця.

Проте, на думку деяких спостережливих людей, за всією цією любов'ю до природи криється зовсім інша причина. Людина, яка веде на повідку випещеного дога чи сетера, хоч і віддалено, але скидається на пана. І хоч давно вже немає ні полювань із псами, ні дворянських псарень, так яскраво зображених у літературі, і немає тих графських апартаментів, по яких поряд з господарем прогулювалися чи лежали на диванах англійські або німецькі доги, доглянуті численною челяддю, але притягальна сила того життя, яке красиво обставлялося речами й собаками, ще й досі хвилює багатьох людей, і ці люди здебільшого несвідомо, лише з простої людської слабості, в своїх малогабаритних квартирах заводять тих самих графських догів та сетерів і, поєднуючи в собі одночасно й прислугу, і челядь, і господаря, вдесьтеро ускладнюючи собі життя, бувають потім задоволені тими короткими хвилинами, коли з'являються на людях із своїм випещеним псом і з тим почуттям, нібито й справді якимсь боком прилучилися до тих старих панських буднів. У всякому разі, для Дружникових, хоч ні Григорій, ні Лія навіть між собою ніколи не говорили про це, головним було саме можливість прилучення, і вони придбали собі чистокровного й дорогого ньюфаундленда, родовід якого (по сучці)

тягся до якогось невеликого західнонімецького містечка поблизу Кельна.

Коли їх запитували: «Якого поносу цуценя?» — «Від Аскрі Скринського і Гаррі-Чана». — «Від Аскрі?!» Ця сучка була добре відома серед московських любителів собак, і Дружникови пишалися своїм підростаючим чорним ньюфаундлендом.

Оскільки в будні вони відвозили цуценя до старих на Арбат і брали його тільки на суботу й неділю, маленькій ньюф ще не завдавав їм ні особливого клопоту, ні особливих радощів; усе це було в них попереду, а поки що вони їхали зі своїм цуценям за першою, як урочисто сказав Григорій, золотою медаллю, й були, як завжди, веселі, і, як від усього в житті, чекали від майбутнього огляду обнадійливих наслідків.

З цим добрим настроєм і підїхали вони за Дементієм.

— Ти, кажуть, знову був у міністра, — відразу заговорив Дружников, як тільки Дементій, відчинивши дверцята, сів у машину. — Ну, як наш Поль? Гарний, га? — далі сказав він, привертаючи увагу Дементія до собаки. — Га-арний, га-арний! — І він ласкаво поплескав здоровенну, із щенячим виразом морду ньюфа.

XXXV

Майданчик для виводки собак, що містився на Карамішевській набережній (поблизу Срібного бору), був мотузкою перегорожений на дві половини. З правого боку збиралися всі власники цуценят ньюфаундлендів, з лівого — цуценят породи «московська сторожова», яких одразу ж можна було відрізнити від чорних ньюфів по білому з коричневими плямами кольору. Кілька клубних інструкторів, один з яких був власником Гаррі-Чана, під дощатим накриттям реєстрували цуценят, яких сюди підводили, і брали платню з господарів за наступну виводку; тут-таки з досвідчених любителів-собаківників і запрошених спеціалістів складалося журі, яке й мало потім присуджувати медалі.

О пів на дванадцятю, коли Дружникови з Дементієм приїхали на майданчик, виводка ще не починалася, але народу й собак було вже багато й на трав'янистому схилі перед штахетником уже в кілька рядів стояли «Москвичі» й «Волги».

— Це і є те саме задоволення, яке ти обіцяв мені? — сказав Дементій, звертаючись до Дружникова й примружено оглядаючи одноманітне зборище чорних капловухих собак-підлітків і людей, що тримали їх на повідках, і так само одноманітне зборище московських сторожових, яких, може, тому, що вони були великі, здавалося більше і які неспокійніше й галасливіше поводитися. — Чим тільки народ не тішиться... А місце тут і справді чудове. — І він,

залишивши Лію та Григорія біля їхнього Поля, якого вони розчісували й опоряджали, щоб потім іти з ним на майданчик, проїшов до кінця штахетника, за машини, звідки відкривався вид на Москов-ріку.

Майже біля самісіньких його ніг починався крутий залісений схил, і внизу, біля води, виднілися городи з грядками капусти й цибулі. Метрів за сто від берега по той бік річки зяяли галькові й піщані кар'єри, а за ними якраз і була та сама далина, яка привернула увагу Дементія. Це був вид на Кунцевський район столиці й на грибні мішані ліси, які мовби незайманою цілиною лежали вздовж Рубльовського та Успенського шосе.

«Справді, місця тут чудові»,— знову подумав Дементій, у той час як Дружникови уже кликали його.

На майданчику вони підійшли до тієї групи, де зібрали цуценят від Аскрі Скринського.

— О! Нашого полку прибуло! — відразу залунали голоси, і Григорій, задоволений, що його так тепло приймали люди, яких він, по суті, бачив усього лише вдруге у житті, перекинувши поводок з правої руки в ліву, весело обходив усіх і вітався з усіма. На його Поля ревниво позирали, бо він здавався доглянутим, і це ще більше збуджувало Григорія.

З усього поносу від Аскрі Скринського (з десяти цуценят) на огляд привели тільки сім; і сім власників цих підростаючих чорних ньюфів жваво і жестикулюючи, як родичі, що зійшлися на свято, розмовляли. Дементій, який вимушено слухав їх, мимохоть відзначав, як багато, мабуть, вони витрачають часу на своїх собак, якщо в кожного була така невичерпна кількість найрізноманітніших спогадів. Одного цуценя будило вранці, стягало з нього ковдру, і це подобалося господареві; іншого, навпаки, цуценя не будило вранці, а чекало, поки господар прокинеться, і це теж подавалось як прояв розуму й породи; кожен знаходив щось особливе у своєму вихованці, і тільки Дементій, хоч як намагався, хоч як придивлявся, але, крім того, що перед ним були просто собаки, нічого поки що не міг побачити в них. «Нам би там (у Тюмені) та ваші турботи!» — нарешті подумав він і, вибравши час, почав розпитувати в Лії про собак і людей, що стояли навкруги.

— Хто цей старий? — спитав він, показуючи на чоловіка в джинсах, який розмовляв з Григорієм.

— Лебедев. Зіновій Олександрович Лебедев. Одного дня цуценят у Скринського брали.

— Яке інтелігентне обличчя.

— Член-кореспондент Академії наук,— ніби між іншим, але не без гордості зауважила Лія.— Розробляє теорію одержання штучних харчових білків, але ви зверніть увагу на його песика,— до-

дала вона, перебиваючи себе.— Які виходжені задні ноги! Оцей ось, цей.— І вона, простягнувши руку, майже доторкнулася пальцями до цуценяти, на яке їй хотілося, щоб тепер подивився Дементій.— Міцні, правда ж? Але ж і умови в нього,— вела вона далі.— На привіллї, на повітрі, на дачі, що собаці ще потрібно? Але він,— вона одразу ж перевела погляд на Лебедева,— знаєте, що він робить? Він прив'язує до нашійника цуценяти дерев'яну колодку й потім ганяє його з цією колодкою по траві, так що — подивіться, подивіться, які виходжені! — настійливо говорила вона, наче давно їй добре розумілася на собаках.

І Дементій, який ще хвилину тому не помічав ніякої різниці між цуценятами, бачив, що те, на яке показувала йому Лія, і справді було якесь вище від інших, ширше в кості і в усіх його рухах уже ніби відчувалася закладена в ньому сила.

— А онде те, бачите? — знову почала Лія, показуючи вже на інше цуценя, власник якого хоч стояв трохи збоку від Лебедева і Григорія, але прислухався до їхньої розмови.— Теж від Аскрі Скринського. Сам він слюсар, а песика назвав Жераром. Любить. Ноги, бачите, теж виходжені, по-моєму, навіть, вважайте, краще, ніж у лебедевського. По піску водить. П'ять-шість кілометрів, і по кілька разів на день.

— Коли ж він працює? — здивувався Дементій.

— Цього я не знаю.

— А скажіть, Ліє, ну ось виходжені в собаки ноги, а в чому тут смисл, мета яка? Що, власне, від того, що виходжені ноги?

— Як «що»? У собаки повинні бути виходжені ноги, це природно,— відповіла вона.

І хоч це нічого не пояснювало Дементію, але вимовлене було з такою впевненістю, що перепитувати вже йому було ніяково.

Лія почала була ще розповідати про інших, що стояли біля Григорія і Лебедева, але її голос невдовзі перервала гучна, через підсилювач, команда, після якої на майданчику відразу почався рух. Учасників огляду разом із цуценятами вишикували в лінію, а спостерігачів, серед яких опинилися й Дементій з Лією, відтіснили до штахетника. Потім до цуценят почали виводити матерів-сучок і садовити навпроти свого потомства. Уже увінчані численними медалями, ці сучки мали показати, як вони вміли розуміти й слухати людину (звісно, кожна свого господаря), і робилося це, як пояснила Лія, для того, щоб власники молодняка могли побачити, на що через рік-два перетворяться їхні нетямущі поки що вихованці. Цуценятам і людям ніби давали урок, і цей урок був схожий на циркову виставу, що розгорталася на траві, під відкритим небом. «Та тут ціла система, тут усе таке продумане»,—

вирішив подумки Дементій, непомітно і все з більшим задоволенням вдвляючись у все те, що відбувалося перед ним.

Першою до цуценят вивели сучку, на кличку Каріна. Як тільки вона з'явилася на майданчику, погляди всіх відразу звернулися до неї. Її довга чорна шерсть, гладенько розчісана, здавалося, лисніла від ситості. На широких грудях, мов золотистий фартух, лежала корона з медалями, і в такт крокам, як переставляла Каріна свої міцні передні ноги, стрясалися й побрязкували медалі. Вона вже, видно, не вперше виходила на майданчик і добре знала свою роль; її впевнені рухи справляли враження, і в натовпі, мов шерех, прокочувалися слова захоплення.

«Як іде, подумати тільки! Осанка, осанка! — говорили довкола Дементія, і він теж бачив, що сучка була красива і що в тому, як господар вів її, було щось гідне поваги. Та як тільки Каріна з господарем вийшли на належне місце, через підсилювач знову оголосили: «Жанет Рогачова», — і погляди всіх уже переметнулися до цієї нової, на короткому білому повідку сучки, яку виводили на майданчик. Її шерсть теж лисніла, і на грудях виднілася така сама корона з медалями, але сучка була зовсім інша, як відзначив Дементій, веселого норову, і на її ледь приплюснутій морді, як і на обличчі господаря, світився лукавий вираз. «Ну що ж, дивіться, дивіться, — немов говорив цей вираз людям, — я ж бо знаю, що мені це нічого не варто». Потім одну за другою вивели ще двох медалісток, кожну, на що теж звернув увагу Дементій, із своїм характером, і коли потім оголосили: «Аскрі Скринського!» — він уже так захопився, що мимоволі подався вперед, наче боячись пропустити ту мить, коли будуть її виводити.

— Ось вона, ось наша Аскрі! — І Лія теж слідом за Дементієм висунулася вперед.

Аскрі була настільки відомою сучкою, що в натовпі одразу заговорили про неї. Вона була широкогруда, з широким, вгодованим тазом і ходила важкою, з нахиленою головою, вовчою ногою. Та, незважаючи на цю вовчу манеру триматися, вона була собакою слухняною і легко брала якнайвищі бар'єри. У неї була найбільша кількість золотих медалей, і корона з цими медалями звисала тепер майже до землі перед її могутніми передніми лапами. Але після всіх оглянутих Дементієм сучок, які вже справили на нього певне враження, він довго не міг вирішити, сподобалася чи не сподобалася йому Аскрі. Він бачив, що в ній явно було щось таке, що відрізняло її від інших; та наскільки добре було те, що відрізняло її від інших, прояснилося для нього лише після того, як почалися показові виступи. Скринський начебто тільки ще збирався підвести руку, як Аскрі вже мчала до бар'єра й брала його;

вона лягала, вставала, пробігала по колоді, і всі її рухи були такі обачні й красиві, що Дементій зрештою признався Ліі:

— Авжеж, нічого не скажеш, класна, звичайно, собака.

— Сподобалася? А онде наш Поль,— сказала вона.— Ньюс-Аскрі-Поль...

Поль неспокійно крутився біля ніг Григорія.

— Потрійна кличка. Чому?

— За свідоцтвом, він Ньюс від Аскрі. А ми його назвали Полем, ось і виходить...

— Ньюс-Аскрі-Поль. Ну що ж, звучить,— погодився він.

Минала вже друга година, але ніхто не помічав часу. Не помічав його і Дементій. Лише в якусь мить він ураз відчув, що тінь від дерев, яка раніше накривала його, тепер змістилася вбік і пряме полудневе сонце припікало йому спину й плечі. Більшість жінок тримали над собою розкриті парасольки. Він запропонував Ліі перейти в затінок і знову з неослабною увагою став дивитися на собак і господарів, які працювали на майданчику. Через підсилювач раз у раз подавалися команди — і на цій половині, де були ньюфаундленди, і на другій, де відбувався огляд московської сторожової; одна дія змінювалася іншою, як і під час будь-якої вистави, і як тільки сучок-медалісток, які продемонстрували все, що вони вміли, вивели з майданчика, вийшов один з клубних інструкторів, одягнений у довгополий ватяний халат, щоб позлити цуценят. Порожніми півметровими руками, покусаними вже так, що скрізь виднілося на них клоччя вати, він почав розмахувати перед схвильованими мордами цуценят, і невдовзі вся згряя молодих ньюфів, плутаючи повідки й тягнучи господарів, гавкаючи й скавулячи, збилася в купу біля нього. Але в цей час біля входу на майданчик зчинився якийсь інший, не передбачений програмою галас, що відволікав усіх.

— А там що? Бійка? Там що? — Хоч який високий був Дементій, він усе ж таки намагався звестися навшпиньки, аби розгледіти, що відбувалося біля входу на майданчик.

XXXVI

А відбувалося там таке: четверо літніх людей, на чолі із сухеньким дідком, намагалися розгорнути полотнище з написом «Припиніть мучити собак!». Адміністратор і кілька любителів-собаківників не давали їм зробити це. Адміністратор вимагав, щоб порушники пішли геть і не зривали громадського заходу; сухенький в окулярах дідок кричав у відповідь, що нікому не дано права розпускати руки і що він вільний висловлювати свою думку і як людина, і як учений. І той, і другий, учепившись за полотнище,

тягли його кожен до себе, галасуючи й приваблюючи юрбу, завжди охочу до подібних видовищ.

— Дозвольте, вам, мабуть, видніше, що там? — спитав нарешті Дементій у чоловіка, який стояв попереду і все затуляв собою.

Лії поряд уже не було. Злякавшись за Поля, що його можуть пом'яти й покусати в загальній чварі цуценят, вона кинулася виручати його й залишила Дементія самого серед незнайомих йому людей.

— Та все той самий напівбожевільний правдошукач...

— Хто-хто?

— Колишній професор з Тімірязевської Шаповаленко. А ви, напевне, вперше тут?

— Так.

— Ну, тоді треба розповісти вам про нього докладніше. Але дозвольте раніше відрекомендуватися: Єланський Леонід Андрійович,— сказав він. І, після того як Дементій назвав себе, вів далі: — То ви, виходить, уперше? Хочете придбати ньюфа?

— Ні, що ви.

— І даремно. Найдобродушніша тварина, мушу зауважити вам, член сім'ї, інакше ньюфи не мислять себе. А Шаповаленка тут усі знають. На кожну виводку він обов'язково приходить сюди з якимсь плакатом, як-от: «Відпустіть собак!» або: «Пожалійте бідних тварин!» І, знаєте, хоч багато хто сміється з нього, називають його дідом, що вижив з розуму, але в нього є своя і по-своєму обгрунтована теорія. Йому, звичайно, не дадуть розгорнутися тут, проженуть, але... бачите отой пагорок? — І Єланський, узявши за плече Дементія, повернув його в бік пагорка, на який показував.— Піде туди, розтягне там своє полотнище й стоятиме доти, доки не спорожніє майданчик. Настирливий дід, упертий. Але справа, власне, не в його впертості. Він виражає настрої певного кола людей, а ми, як бачите,— він звернув увагу на галас і метушню біля входу на майданчик, які й досі ще тривали,— не хочемо зрозуміти і визнати це. Але ж, з його точки зору, він має рацію, і не так просто заперечити йому.

— Так він що, протестує?

— Авжеж.

— Проти чого?

— Можна було б сказати, проти нас, тих, хто тримає собак, але, по-моєму, корінь питання значно глибше. Я теж певною мірою маю відношення до біології,— зауважив він,— і я одного разу розмовляв з ним. Ось його головна теза: будь-яка жива істота, що народжується на землі, має однакове з усіма право жити на ній. І не просто жити, а розвиватися в природних для себе умовах. Гуманно, що й казати. Та що ви хочете, коли навіть люди, суспіль-

ства людей, тобто держави, не дозволяють одне одному розвиватися в історичних умовах, які природно складаються для кожного, а ладні підім'яти, поневолити одне одного, нав'язати свою соціальну систему, то чого можна чекати від такої формули, як людина і природа? Тут, погодьтесь, ніколи не було й не буде рівності.

— Мені важко судити,— ухильно відповів Дементій, відчувши, що він (в Єланському) зіткнувся з тією думкою, заперечувати яку завжди буває нерозумно й марно.— Та старий, мені здається, не такий уже й дурний.

— Ось бачите! — чомусь зрадівши, вигукнув Єланський.— Виходить, ви розумієте, наскільки глибоке й незбагненне це питання: людина і природа?! До речі, у вас яка професія?

— Я геолог.

— Теж людина і природа...— І він ураз мовби з якимсь новим подивом поглянув на бородате обличчя Дементія.— Тільки масштаби різні, а суть одна. За що докоряє нам Шаповаленко? За те, що задля свого душевного задоволення ми нібито беремо від природи те, чого не можна в неї брати. Він каже: ви із собак робите для себе живих ляльок і бавитеся ними, і це, мовляв, добре, не по-людському. Тоді я ставлю йому зустрічне запитання: а що по-людському? Куди подіти усіх цих псів і песиків? Куди? Відповіді немає.

— Можна, скажімо, не заводити...

— Це інша річ. Але вони є! Вони існують! І за ними ой-ой-ой який потрібен догляд. Виростити цуценя — однаково що виростити дитину.

— А мета?

— А що мета? Мета, як ми бачимо її, у тому, щоб підтримувати на землі чистокровні породи собак. А він цієї мети не бачить. Йому здається, що ми знущуємося з тварин, із здорового глузду природи, і він протестує. Звичайно,— змінюючи тональність розмови (відповідно до того, згоден чи не згоден він був із старим), вів далі Єланський,— не в усіх однакові умови, не кожен може виділити для собаки кімнату, але ж і люди далеко ще не всі живуть у просторих і зручних квартирах. Та в чому правий Шаповаленко і що я теж засуджую разом з ним, то це бажання нажитися за рахунок собак. Так, так, є, на жаль, і таке,— на здивований погляд Дементія відповів Єланський.— Кожне породисте цуценя коштує від ста п'ятдесяти до двохсот карбованців, і такі ціни, як ви знаєте, узаконено клубом. Тенер давайте вдамося до найпростішої арифметики: один понос, десять цуценят, ось вам уже півтори, дві тисячі. Та другий понос, та третій, та четвертий, та п'ятий... Що не рік, то й гроші. А скільки на собаку йде? Ну,

три, ну, чотири сотні, а решта — чистий прибуток! Отут я на всі сто процентів згоден із Шаповаленком.

— Але ж сучка на те й сучка, щоб плодити,— заперечив Дементій.

— Ні, ви, очевидно, просто дечого не знаєте. По-науковому, в наших міських умовах, як ми утримуємо собак, сучка має давати не більше двох-трьох поносів за все своє життя, і тоді цуценята народжуються здоровими й повноцінними. Але вся річ у тому, що є такі куркулики-любители, які із своїх сучок, як із свиноматок, витискають понос за поносом. А такого, вибачайте, любителя не вхопиш! Податком не обкладеш! Тут тобі десяток різних причин, і природних, і об'єктивних, а справа страждає. Засяде такий любитель у кварталі й наводное потім своїми недорозвиненими цуценятами московські квартири. А в клубі в нього — покровитель. А сучка — такий родовід, що големи руками не візьмеш. Бізнес, справжній бізнес! — обурено вів далі Єланський, якому, певно, вже не раз, поки він став розумітися на собаках, підсовували таких непсвноцінних цуценят. — А виводка, уся ця краса, яку ми з вами щойно бачили, служить саме, як каже Шаповаленко, цьому бізнесу. Він, звичайно, перебільшує, але він вважає, що молодь, яка приходить сюди, а її онде скільки, бачите, подивиться на весь цей зовнішній бік, заразиться, захворіє — і ось уже попливли батьківські грошики з одних гаманців в інші за цуценят, у яких і порода — тільки про око людське. Та онде він, що я вам казав, онде, подивиться, — перериваючи себе, промовив Єланський, витягнувши руку в бік пагорка, на якому, розгорнувши полотнище, стояв Шаповаленко із своїми однодумцями. — Не відступиться, ні-і, нізащо не відступиться, от чоловік!

Усе те, що говорив Єланський, було й цікаво, і водночас неприємно слухати Дементієві, і він почував себе так, наче перед ним трохи відкрили зворотний бік того, чим він щойно милувався, і він бачив, що цей зворотний бік був чимось таким, до чого не хотілося йому торкатися. Але він усе ж таки глянув у бік пагорка, на якому стояв Шаповаленко; коли ж, обернувшись, побачив, що Єланського поряд не було, зітхнув з полегкістю, що не треба було нічого відповідати цьому чоловікові. «Скільки ж витрачається сили, а навіщо?» — подумав він. Усе, що відбувалося навкруг нього, втратило вже для нього інтерес, і Лія, котра підійшла до нього, відразу ж уловила це.

— Ви стомилися, мабуть,— сказала вона. — В мене є кава, хочете? Ходімо, ходімо! — І вона, взявши під руку Дементія, повела його до машини.

Виводка закінчилася десь о п'ятій годині, і вся друга половина її проходила одноманітно й нудно.

Перед членами журі, які сиділи за столом, по черзі по колу проводили цуценят. Потім їх оглядали, виявляючи переваги й вади, і голова журі (ним, на подив Дементієві, був Єланський) зачитував, кому і яка присуджувалася медаль. І тільки тоді, коли вручали ці медалі, погляди всіх на майданчику поверталися до того, що робив Єланський. Він підходив до ньюфів і завченим спритним рухом накидав на їхні щенячі шиї медалі, а власникам, які були задоволені так, ніби самі одержували нагороди, вручав дипломи, потискував руки й говорив щось, мабуть, приємне. Що саме, Дементію не було чути, але, незважаючи на це, він весь час відчував ніяковість за тих, хто у відповідь тиснув руку Єланському й по-дурному й безглуздо усміхався йому.

Кілька разів Дементій ходив до того краю майданчика, звідки вранці дивився на підмосковні ліси й Кунцевський район столиці; але далина не приваблювала його, і він знову повертався до Григорія і Лії у тому ж похмурому настрої, який він не мав сили розвіяти в собі.

— А чи не пора додому? — нарешті запропонував він.

— Як?! Без медалі? — здивувався Дружников. — Зачекаємо, скільки тут лишилося. Та ти поглянь, як вони присікуються, ні, ти тільки поглянь, — відразу ж додав він, переводячи розмову на те, що цікавило його. Він помітив, як члени журі на чолі з Єланським утретє вже підходили до того самого цуценяти і обмацували його. — З такою їхньою прискіпливістю, я не знаю, кому вони вручатимуть свої золоті медалі?

— Комуś вручать.

— В тім-то й річ -- кому? Я за Поля побоююся. Так він на вигляд начебто нічого, ми його у ванні з бадузаном викупали. Не годиться, шкідливо, але ми викупали, а ось що з задніми лапами?.. Виходжувати треба, а хто цим займатиметься? Лія на роботі, я на роботі, а він, — він кивнув на Поля, — у батька на Арбаті. Батька й самого вже пора водити, а я коли вирвуся вдень на годину-другу, однак цього мало. Порода, звичайно, своє візьме, але ж... і докласти до неї треба! — закінчив він.

І хвилювався він марно. Члени журі, коли Поля нарешті викликали на майданчик, довго оглядали його й довго потім радилися, перш ніж прийняти рішення; і лише зваживши на те, що він був від Аскрі Скринського, присудили йому все ж таки золоту медаль.

Лія відразу ж, як тільки про це повідомили, схопила руку Дементія й почала трясти її.

— Ви чули?! Чули?! — викувала вона.

Григорій, котрий стояв разом із собакою у центрі майданчика, безглуздо усміхався, дивлячись на Єланського й не бачачи його обличчя, а бачачи тільки медаль, яку той тримав перед собою.

А Поль, ледь на нього наділи нагороду, на подив членів журі і тих, хто в цю мить дивився на майданчик, утнув штуку, про яку довго потім згадували серед московських любителів-собаківників. Удома, коли йому приносили пластмасову чи гумову іграшку (щоб він не гриз того, чого не можна було йому гризти), він хапав її зубами, і, перш ніж гратися, бігав по кімнатах, і показував її всім. Одержавши тепер медаль, він так само ухопив її за стрічку і, вирвавшись від Григорія, кинувся шукати Лію, щоб показати їй, що дали йому; він зробив це інстинктивно, але враження від його вчинку було таке, начебто він збагнув, що треба було робити після того, як він одержав медаль. Він біг красивою дрібною риссю, як і мати, по-вовчому нахиливши голову до землі й підібгавши хвіст, і тільки перед Лією, побачивши її, на мить ураз ніби зупинився, крутнув хвостом і кинувся до неї, намагаючись попасти мордою (і медаллю) їй у теплу долоню.

Навкруги закричали:

— Bravo! Bravo!

Лія, сміючись, пестила Поля, і, зовсім зачарований своїм псом, підходив до них Григорій.

— Н-ну, я тобі скажу!..— весело зустрів його Дементій.

— А ти як думав, га? Отож-бо! Отож-бо, братику ти мій,— вів далі він, нахилиючись до Поля, на якого з усіх боків із заздрістю дивилися тепер десятки очей.

І, як це часто буває, про все забарне й нудне, що тільки-но відбувалося на майданчику, і Лія, і Григорій, і навіть Дементій одразу ж ніби забули, і вони поїхали лише з тим веселим враженням, яке залишилося в них від витівки Поля. Лія вела машину і раз у раз оберталася до чоловіка (і пса), щоб сказати, який розумник її Ньюс-Аскрі-Поль; вона була така збуджена, що Григорій кілька разів перебивав її і просив стежити за дорогою. А сам він, поки їхали, разом з Дементієм розглядав медаль, на якій було зображено добру собачу морду.

— Що таке життя? — через годину говорив він Дементію, походяючи із закладеними за спину руками по своїй просторій (кооперативній) вітальні. На малиновому синтетичному килимі перед диваном, як чорна ведмежа шкура, лежав, витягнувши перед собою стомлену щенячу морду, Поль і стежив за кроками госпо-

даря.— Це запитання тисячі людей ставлять собі й одне одному, і кожен відповідає на нього по-своєму. Кожен, зваж! — Бажання пофілософствувати йшло у Дружнікова від доброго настрою, з яким він приїхав з виводки; і за правом іменинника, як він вважав себе тепер, він довірливо висловлював Дементію ті свої думки, про які іншого разу не зважився б говорити йому. Він почував себе в ролі ведучого (що рідко доводилося відчувати йому) і з насолодою, як будь-яка марнославна людина, віддавався цій ролі. Він нікого, здавалося, не наслідував, але Дементій одразу ж розгледів у ньому маленького Лусо з усією його професоровою добродушністю, манерою триматися й розмовляти і всміхався, дивлячись на Дружнікова. «Ну ж бо, ну ж бо, послухаємо, що ти нам такого скажеш про життя»,— промовляли його ледь примружені (від усмішки) очі. Як і в Дружнікова, у нього теж був той самий настрій, коли він на все дивився весело й поблажливо, і з неприхованою начебто цікавістю слухав свого давнього студентського друга.

— Так, змужнів, змужнів, раз на філософію потягло,— зауважив він.

Він сидів у кріслі, відкинувшись на спинку й поклавши руки на підлокітники, і за його трохи задертою русявою бородою було видно Дружнікову білу прогалину тіла, яка ніколи не загорала.

— Ти хочеш сказати, старію?

— Ні, Грицю, ні, змужнів. Усі ми зрештою мужніємо й філософствуємо.

— Але по-різному,— заперечив Дружніков, перечекавши, поки Лія, що заходила до кімнати накривати стіл, пішла знову на кухню.— Чого не терпить життя, так це суєти. Не можна метушитися в ньому, і не можна нічого підганяти, підштовхувати, бо для кожної події завжди настає свій час чи то в державних масштабах, чи в особистих.

— Даруй, а що ти розумієш під суєтою?

— Бажання людини взяти більше від життя, ніж воно може дати їй. Ось ти, приміром, ти коли-небудь підганяв життя?

— Підганяв.

— Не жартуй, давай серйозно.

— Підганяв і буду підганяти!

— Ні, ти не підганяв життя і тільки через своє дурне почуття сперечання, яке завжди сиділо в тобі, не хочеш визнати правди. Коли ти поїхав у Тюмень, що там було? Одна Березівська свердловина фонтанувала, а все інше — в тумані, і що ти міг мати від життя? Нічого. Але ти поїхав, і тепер — Самотлор, тепер усі ми дивимося на вас як на героїв. Головна енергетична база країни, тільки сказати! Вісь, без якої наша промисловість, по суті, ніщо,

і ти — в центрі й біля керма. Ти не думай, що я заздрю,— додав він, нахилиючись і поплескуючи цуценя по шиї,— але я знаю людей, які так жадали діяльності і влади, а дістали замість неї тільки інсульти та інфаркти.

Дементій перебив його:

— Життя і механізм руху життя — речі різні. Механізм руху життя — це тобі не вічний двигун, до якого вже не треба докладати розуму й сили.

— З біологічного погляду, по-моєму, вічний двигун існує, а з погляду прогресу — тут, очевидно, ти маєш рацію. Але я інше мав на увазі,— сказав Дружников, знову нахилиючись до цуценяти й плескаючи його.— Є люди, які домагаються чинів, а іншим ці чини самі пливуть до рук. Яка тут закономірність і в чому, ось питання. Хто, скажімо, посідає у нас міністерські пости? Москвичі? Аж ніяк. Периферійні, тільки периферійні. Москвичі метушаться, шукають шляхів, а периферійні посідають.

— Я бачу, в тебе веселий настрій, але кого ти все ж таки маєш на увазі? Себе? Шкодуєш, що тобі нічого не дістанеться, чи прокуєш мені міністерський стілець?

— Пророкувати нічого, ти його матимеш, а що стосується мене? В зами до тебе піду.— І Дружников, котрий хотів сказати зовсім інше, але сказав саме це, що найшвидше можна було сприйняти як жарт, весело засміявся.

Проте Дементій одразу ж відчув, що було щось недоговорене в цьому, і спитав:

— Ти серйозно?

— А чого ж...

— А того, що, коли хочеш, я й справді можу запропонувати живе діло,— сказав він, скидаючи всю удавану добродушність і вдвляючись у Дружникова, який уже не ходив, а стояв, повернувшись спиною до вікна й заступаючи його.— Ні, я справді можу запропонувати діло.

— Яке?

— Ну, на перший випадок начальником дільниці.

— Пропозиція, звичайно, принадна.— На обличчі в Дружникова усе ще трималася усмішка.— Але ти мене не так зрозумів. Я людина науки, і ми свою золоту медаль загалом уже одержали,— додав він, нахилиючись до Поля й ніби переводячи розмову на нього, в той час як до кімнати заходила Лія і несла перед собою блюдо із запеченою телятиною і картоплею, вигляд і запах яких мали начебто сказати чоловікам, що вся їхня розмова була ніщо у порівнянні з тим, що чекало на них.

На відміну від тих, хто жив тільки в місті або тільки в селі, Лукін, незважаючи на порівняно молодий ще вік, однаково добре знав і міське, і сільське життя, і різниця, яку проводив між ними, полягала для нього лише в тому, що в місті він не знаходив (через свою любов до землі) того діла, де він міг би розмахнутися, тоді як у селі ця можливість одразу ж відкривалася перед ним; і тому він жив там, де він відчував, що праця давала йому задоволення. Педагогічна освіта й досвід комсомольської та партійної роботи допомагали йому розуміти й спрямовувати людей, а знання землі й селянського діла на ній, результатом якого був хліб, ріднило з ними. Одначе, залишаючись за сприйняттям життя нібито закоренилим селянином, він разом з тим (і з тією самою нібито селянською ґрунтовністю) розумів, що головна зміна, яка зачепила село, торкнулася насамперед його самостійності й що того замкнутого господарства, яке воно вело раніше, уже немає й не буде; він бачив, що відбувалося те величезне в масштабах держави кооперування сільського господарства й промисловості, коли село, не відновлюючи вже свого тягла, коней і волів, дедалі більше потрапляло в залежність від промисловості; в сільській людини, по суті, відбиралася половина її звичних життєвих турбот, і всі вивільнені сили вона змушена була докладати до другої, що замінила їй усе, і це не зразу й не легко давалося їй. Лукін відчував, що хлібороб неначе почав відходити від землі, і він шукав у міру своїх можливостей, як можна було спинити цей процес.

Саме в ті роки (кінець п'ятдесятих, початок шістдесятих, коли після кількох неврожайних літ держава змушена була докупувати хліб на стороні) сільська проблема почала особливо привертати увагу громадськості. Усім було ясно, що сільське господарство відстає і що з селом треба щось робити, щоб змінити становище в ньому. Різні люди висували найрізноманітніші плани й пропозиції, і з усього того, що робилося для села й навколо нього, Лукін виділяв для себе два головних напрями. Перший був — кошти для капіталовкладень. Він бачив, що уряд уживав тих дійових заходів, які зрештою не могли не дати позитивних наслідків. Але в господарствах було так багато застарілих дірок, що цих зусиль виявлялося недостатньо, і намічені зміни в селі відбувалися повільно, не так, як цього хотілося всім. Дехто навіть схильний був вважати, що в розв'язанні сільської проблеми поки що зовсім немає ніяких зрушень, і ці люди, які раніше жили в селах і тепер

Про погляди Лукіна на розвиток села (саме з наголосом на економічній зацікавленості людей) знав багато хто в районі. Але поки він очолював партком радгоспу і в нього не було особливих можливостей запроваджувати свої погляди в життя, мало хто всерйоз приймав те, що пропонував він. Йому дорікали за те, що він не розумів, наскільки виросла свідомість у сільських людей, і дехто навіть пробував звинуватити в розкольніцьких настроях, нібито він мав намір переглянути саму суть партійної політики; та після «Районних буднів» Овечкіна і особливо після того, як було впроваджено грошову оплату праці колгоспникам, люди, які дорікали Лукіну, стали говорити про нього: «Розумний, чортяка!» — і дивилися вже з тією неприхованою цікавістю, як дивляться іноді на провидця, котрий зумів, на превеликий подив юрби, зазирнути далеко вперед і передбачити хід життя.

Що Лукіна неодмінно висунуть на якусь керівну роботу, багато хто в районі здогадувався ще задовго до пленуму райкому й зі змішаним почуттям заздощів і бажання змін зустрів потім цю подію. «Тепер повернись», — одразу заговорили про нього, пов'язуючи його майбутню діяльність насамперед з його поглядами на розвиток села. «І нехай повертає», — відповідали інші. «Тільки щоб по-хазяйському», — гнули своє голови колгоспів, котрим важливо було саме це, щоб людина, яка стоїть на чолі, по-селянському розуміла їх.

Кожен чогось чекав від нового першого секретаря (звичайно, виходячи з потреб свого господарства чи установи), і всі разом своїми розмовами створювали навколо Лукіна якраз ту доброзичливу думку, без якої нелегко було б йому братися за діло. Він ще тільки обживав, як він сам казав про себе, райкомівський кабінет і знайомився з людьми та справами, а багато хто з його близького оточення вже готові були одразу ж прихильно прийняти будь-яку його пропозицію.

— На хвилі, та що там, на гребені! — немовби підсумовуючи всю цю громадську думку, сказав йому Ілля Никанорович. — Народ тебе як прийняв, га?

— Ти хочеш сказати: апарат?

— Хіба цього мало?

— Апарат, він при будь-якому начальстві — апарат, — весело відповів Лукін. — А народ, він ще скаже своє слово, і йому, брат, діло подавай, а зовнішнього блиску він уже надивився.

— Вчить нас життя, вчить, а нічого навчити не може. Що задумав, ну, вже клади, бий старого.

— Задумка є, а ось бити поки що нічим. Нічим, Ілля Никаноровичу, дорогий. Та й чи тебе бити, й за що? Ти своє відтрубив, а мені починати тільки.

— Не забігай наперед, нарівні, нарівні,— ось тобі й уся премудрість.

— Та хто ж дозволить нарівні?! — так само весело вів далі Лукін.

Райвиконком тільки ще підбирав йому житло у Мценську, але справ у райкомі було так багато, що він лише в неділю їздив у радгосп, до сім'ї; всі інші дні безвизно жив у місті й ночував у тісній квартирі Іллі Никаноровича. Він повертався з роботи іноді об одинадцятій, іноді о дванадцятій ночі, коли в домі майже всі уже спали, проходив на кухню, де було приготовлено для нього вечерю (і де чекав його Ілля Никанорович, який виспався вдень), і, зачинивши двері й розкривши вікно, із задоволенням сідав навпроти свого хворобливого родича і їв, пив і розмовляв з тим особливим збудженим почуттям, коли і втома, і напруження, і відпочинок — усе однаково радісно сприймалося ним.

Ці розмови були необхідні йому. Хоч як він намагався здаватися зовні спокійним, але все ще не міг звикнути до свого нового становища, і йому хотілося, щоб у ці перші дні його піднесення хоча б хто-небудь із близьких людей був поряд з ним. Кожен ранок приносив йому нові враження; і з кожним новим днем він ще чіткіше розумів, як багато тепер залежало від нього в загальному житті району; і так само, як спітніла людина поспішає підставити обличчя вітрові, він мимоволі тягся до цього благодатного холодку, яким, здавалося йому, віяло від старечих застережень Іллі Никаноровича.

— А може й так бути: я — нарівні, а хтось, гляди, вже попереду,— не переставав, одначе, заперечувати Лукін.

Він вставав, підходив до вікна. Він був тепер саме в тому середньому віці, коли все у ньому ще здавалося сповненим молодості і кожен його рух так і дихав здоров'ям та силою. Сірий з прозеленню костюм, той самий, у якому він був на пленумі, був нарозхрист, галстук знятий, комірець сорочки розстебнутий; розчервонілий від чаю, від думок, які збуджували його, від усіх тих перспектив життя, які, він відчував, широко відкривалися тепер перед ним, він у ці хвилини не мав того інтелігентного вигляду, який був у нього вдень, коли він приймав людей; він здавався Іллі Никаноровичу простою щирою сільською людиною, зрозумілою в усіх своїх прагненнях, і ця простота й нелукавість якраз і насторожували колишнього редактора районної газети. «Люди тільки говорять про прямоту, але найбільше не люблять саме прямоту»,— думав він. І хоч сам він замолоду завжди був прямий

і різкий, але тепер, коли його давно вже, як і Сухогрудова, було усунуто від справ, і в нього було досить часу для спогадів і обдумування усіх своїх життєвих вражень, і коли він, головне, оглядаючись назад, бачив, що багато чого міг би уникнути в житті, якби був трохи розумнішим і гнучкішим, він особливо не хотів, щоб його доля повторилася в племінникові; і він, як міг (як дозволяв хворобливий стан), намагався передати свої побоювання йому.

— В кожную дрібницю не входи,— сказав він, позираючи з-за стола на племінника, котрий затуляв спиною відчинене вікно.— Дрібниці так затягнуть, що за деревами й лісу не побачиш. Тільки по головних, по магістральних...

— А що головне? — Лукін повертався, бо це питання особливо цікавило його, і починав пильно вдивлятися в жовте дядькове обличчя.

Він розумів, що безглуздо було питати про це в хворого родича, який давно відійшов від справ (безглуздо ще й у тому розумінні, що Ілля Никанорович завжди здавався йому людиною відсталою, далекою від сучасного сприйняття світу), але бажання почути щось таке, що утвердило б Лукіна в його головних переконаннях, було таке велике, що він мимоволі звертався саме з цим запитанням до старого.

— То що ж головне? — Він одходив од вікна й знову сідав навпроти дядька, що був по-своєму збуджений розмовою.

— План. План державних поставок і закупівель. Іншої оцінки твоєї роботи немає й не буде.

— Згоден: план. Але хто робить цей план? Вирощує зерно, оре, сіє, збирає?

— Люди.

— То що ж головне? Точніше, хто?

— Це зовсім інше питання.

— Чому ж інше? Це — головне. Люди, і тільки люди.

— Не всидиш ти, Іване.

— Ну, так уже одразу... Життя йде, в одну річку двічі ступити не можна. Всиджу, Ілля Никаноровичу. Чому б і не всидіти?

Лукін ніколи не судив про народ абстрактно і був далекий від усіх тих «філософських» суперечок, які майже в усі часи (та інколи й тепер) ні-ні та й спалахували між групами людей, що протистояли одна одній. Народові в тих суперечках звичайно відводилася лише роль білої оболонки, під яку глибоко ховалися особисті інтереси — вимога свободи, але свободи для своєї діяльності, і рівноправності, щоб виправдати своє прагнення до влади й збагачення. Інтереси ж Лукіна були настільки близькі інтересам будь-якої сільської людини, що він без усяких зусиль для

себе завжди точно знав, що потрібно було простим людям для життя.

— А втім, про що ми сперечаємося,— тим часом провадив він далі.— Усе це, зрештою, записано в рішеннях партії.

— А я — з погляду практики.

— Тим більше,— відповів Лукін, якого хвилювало своє, на що він і намагався тепер перевести розмову.— Наша біда в тому, що ми ніяк не можемо відмовитися від традиційної думки про сільську людину, тоді як ця думка хибна. Чесноти, пороки... припустімо, так, але ж і сільська людина, як і міська, живе на землі для того, щоб утвердити своє «я» на ній. А як? Яким чином? Працею? Так. Але це не все. Любов'ю, сім'єю? Ясна річ. Та й це не все. Добром до ближнього? І це лише частина цілого. Тільки одне, на мою думку, почуття може задовольнити селянина — почуття господаря. В ньому поєднано все: і праця, і любов, і всякі інші чесноти. Не власника, ні, а господаря — в тому великому, сучасному розумінні, що людина і творець, і споглядач свого життя. Коли ще казали: не той орач, хто оре, а той, хто милується своєю оранкою.

— Розумно говориш, але між потоком слів і ділом завжди є відстань, і отут якраз і підстерігає тебе той поріжок, об який боляче можеш спіткнутися.

— Скільки їх було, цих поріжків? Пройшли. Пройдемо й цей. Важливо визнати одне, що всі люди на землі народжуються з однаковим почуттям утвердити себе.

— Іване, ми напередодні п'ятдесятиріччя Радянської влади, про яке почуття господаря ти говориш? Земля наша, все наше, ми за все відповідаємо і давно пишемо й говоримо про це. Це визнано всіма, і ти просто будеш смішним.

— Саме так: говоримо й пишемо, а насправді? Як насправді? Я не беруся судити про все і про всіх, та ось тобі наочний приклад. Копшиться людина на своєму маленькому присадибному городі, і не день у день, а уривками, тільки уривками, і так обробляє свої грядки, що й у хаті всього повно, і ще й на базар тягне. Якщо порахувати її врожай на гектар, цифра така, що з великих площ ми й третини того не збираємо. А чому? Та тому: там — моє, а тут — наше. Саме так, наше, а не моє. А коли б не було цієї психологічної відмінності, психологічного бар'єра — моє, наше,— який, виявляється, на ділі куди важче переступити, ніж на словах, та в нас була б сила-силенна продуктів. До землі похазяйському, і вона у відповідь з добром. Ну, скажеш, неправду кажу? Так що писати й говорити можна, а істину змінити не можна.

— Не зрозумію, чи не назад ти тягнеш?

— Ну, так одразу вже й назад? Просто не хочу пні за собою кидати. Якщо ми, як ти кажеш, уже досягли всього, нам залишається тільки блаженствувати. Але по ходу життя, мені здається, блаженствувати нам ще, м'яко кажучи, рано. Поле розчистили, треба тепер пеньки прибирати — і далі.

— А чи не вигадуєш ти сам усі ці пні, чи не зводиш тин на шляху лавини?

— По-перше, тином лавини не перекрити,— так само з усмішкою (і з свідомістю того, що правда на його боці в цій розмові) провадив Лукін.— А по-друге, тільки коли поняття «господар», певна річ, у тому розумінні «господар», що кожна радянська людина повинна відповідати й піклуватися про все, що робиться в державі, буде сприйняте нами не розумом, а душею, серцем і увійде в життя так міцно, що стане повсякденною і природною потребою, ми матимемо право сказати, що зробили щось у житті. Я не знаю, як і чим досягти цього, але я глибоко переконаний, що корінь питання, принаймні в піднесенні сільського господарства, лежить саме тут. Люди — ось головне. В них, і тільки в них уся справа.

Він не те що сперечався з Іллєю Никаноровичем, але вся ця розмова була важлива для нього тим, що в своєму старому й хворому родичеві він раптом побачив ту силу, яка вже відходила, але з якою, він відчував, ще не раз, можливо, доведеться зіткнутися йому в роботі, і він намагався тепер уловити ті аргументи, які потім, в іншому місці, зможуть виставити проти нього. Аргументи, він бачив, не були вагомими, і тому він охоче й переконливо висловлював далі свої міркування.

— Ні, ні, незбагненно! — заперечував йому Ілля Никанорович.— Тобі дано зараз усе, і ти так просто хочеш прогавити життя? Не знаю, не знаю.— Він хитав головою і довго потім не міг заспокоїтися, думаючи про племінника.

III

Лише в середині третього тижня, закінчивши приймати справи й побувавши в обкомі, Лукін нарешті вибрав час, щоб поїхати по району. На луках достигали трави, в деяких господарствах уже почали косити, і треба було подивитися, як ішла робота.

Уранці, коли він виїздив, збиралося на дощ. Але потім, після полудня, коли він разом з курчавінським головою стояв у лузі, день так розгулявся, що і луг, і ліс, і все, що лежало за ними на взгір'ї,— все було залите яскравим червневим сонцем. І під враженням цього сонця, простору й легкості, що пощастило йому вирватися з райкомівського кабінету на волю, Лукін відчував ту

нездоланну радість, якої він раніше завжди боявся, гадаючи, що від радості людина втрачає розум, але яку тепер, хоч скільки старався, не міг погамувати в собі. Його радість ішла насамперед від свідомості того, що йому в усьому щастило і що, незважаючи ні на які заперечення (незважаючи, головне, на заперечення Іллі Никаноровича), він завжди вмів узятися за діло й завершити його. «Що ж, подивимось»,— казав собі Лукін з тим відчуттям правсти, нібито все задумане було вже здійснено ним і залишалася тільки та дещизця, за якою люди поки що не могли розгледіти того, що вже виразно бачив він; і на його обличчі, яке встигло ледь засмагнути від сонця й вітру, не те що відбивалися, а, здавалося, світилися всі його розбурхані думки.

Косити ще не починали, і трактори з підвісними косарками, і механізатори чекали край лугу. А лугом через усю його середину йшов бригадир, червоношокий, присадкуватий, у сорочці, що вибилася з-під ременя, і по тому, як він ішов, було видно, що він оглядав луг. І хоч напередодні цей луг оглянули й визнали готовим до покосу, але за давньою селянською звичкою (і за згодою голови) треба було ще раз пройти по ньому, і всі тепер чекали, коли бригадир повернеться й скаже свою думку.

— Ну що? — відразу запитав його голова, як тільки бригадир підійшов до нього.

— Можна.

— Давай тоді, з богом.

— З богом, хлопці! — голосно повторив бригадир, повернувшись до механізаторів і промовивши ці слова так, начебто щонайменше посилав роту в розвідку.

І зразу ж один за одним, стрекочучи підвісними ножами, рушили краєм лугу трактори. Загін був такий великий, що, коли трактори дійшли до протилежного кінця лугу, вони здавалися темними цятками, що копошилися над травою.

— Ну, з сіном будемо,— сказав бригадир, глянувши на голову.

— І з сіном, і з хлібом,— підтвердив курчавінський голова й сзирнувся на Лукіна, для якого саме й призначалася ця фраза; голова натякав на дощі, які пройшли на початку червня й погналі хліба в стрілку.

Та Лукін нічого не відповів і продовжував дивитися на луг, на пройдений тракторами загін і на все, що лежало далі за лугом і що можна було б умістити в одному понятті — сільський пейзаж середньої смуги Росії. Цей пейзаж не був нібито якимсь особливим — сільце, яке виднілося за лугом і лісом, але для Лукіна, як і для всякого росіянина, цей пейзаж мав ту майже незбагненну притягальну силу, яка саме й змушувала його тепер дивитися й дивитися на ліс, на луг і хати, що викликали в його душі почуття

любові й причетності до всього, що було й буде на цій землі. В ньому зараз наче зливалися в одному щасливому збудженні і свідомість свого везіння, і враження від покосу, села й лісу, і він, охоче віддаючись цьому своєму стану, разом з тим думав, що, мабуть, це негарно й не на добро, що він такий щасливий.

Він чув слова голови й розумів, чого стосувалися вони; та якщо курчавінський голова мав на увазі тільки своє господарство, яке, щоправда, було в нього величезне (з п'яти об'єднаних колгоспів), то Лукін переносив це «з сіном і з хлібом» на весь район, і йому здавалося, що і погода, і люди, і сам він із своїм везінням — усе було за нього; за нього були і цей бригадир, що стояв поруч, і механізатори, що вели трактори (вони тепер наближалися, і він начебто ясно розрізняв їхні зосереджені в роботі обличчя), і голова, на якого Лукін хоч і не озирався, але водночас виразно немовби бачив перед собою його сухувате, розумне й суворе обличчя.

— Так, будемо,— нарешті промовив Лукін, відповідаючи більше собі, ніж курчавінському голові.— Ну, а тепер пора.

І, наче боячись, що хтось підслухає його щасливі думки, швидко пішов до машини.

Уже відчинивши дверцята своєї чорної райкомівської «Волги», він на мить затримався і, повернувшись до курчавінського голови, сказав:

— Усе у вас добре, я задоволений, але ввечері все ж таки зберіть актив, я під'їду, треба поговорити з людьми.

— На дев'яту? На десяту?

— Байдуже, я буду поряд.

І Лукін кивнув у бік Поляновки.

Він пам'ятав про свою обіцянку заїхати до Сухогрудова і тепер, опинившись поблизу, вирішив виконати її. Але майбутня зустріч і розмова з колишнім тестем уже не викликали в Лукіна попереднього інтересу: за два тижні, поки він приймав справи і знайомився з людьми, його погляди на загальний стан справ у районі так утвердилися, що йому здавалося, що нічого нового й цікавого колишній тесть уже не зможе запропонувати йому. «Інший час, інше сприйняття життя, і іншими, певна річ, мають бути методи керівництва»,— думав Лукін. Він робив цей висновок головним чином із своїх суперечок з хворим Іллею Никаноровичем, який уже відійшов від справ, і ще з тієї своєї внутрішньої переконаності, мовби він уже точно знав, що і як треба було робити йому як першому секретареві райкому. «Що ж, була й у вас можливість, а зараз що ж радити?» — нібито говорив він Сухогрудову, в той час як машина везла його в Поляновку. Він усе ще був під враженням, яке лишилося в нього після лугу, і від цього враження, і від

постійного ділового настрою, який з дня обрання його секретарем ні на годину, здавалося, не відпускав його, він ще менше начебто був схильний тепер згадувати про колишні родинні зв'язки із Сухогрудовим.

Коли щось і тривожило його з того минулого, то це син, Юрій, перед яким Лукін почував себе винним; усе інше було для нього лише тією неприємною подією, яка — немов замита краплина соусу на сорочці: її начебто й не видно, і водночас вона викликала побоювання, що сліди проступлять і зіпсують усе.

Та разом з тим, чим ближче Лукін під'їздив до знайомої йому (ще з часів, коли він з Галиною бував тут) Полянки, в його душі все виразніше відбувалася та зміна настрою, коли одні думки й почуття, що були в нього на лузі, змінювалися іншими, тим самим занепокоєнням, що сліди можуть проступити й зіпсувати все. Він совався на сидінні, міняв положення рук, ніби раптом незручно стало йому в машині, та хоч як він намагався цими зовнішніми рухами спинити те, що відбувалося в душі, занепокоєння розросталося, наче він передчував, що щось недобре чекало його в сухогрудовському домі. А що було цим недобрим, він не знав і думав, що хвилювався тільки тому, що розмова могла початися про сина Юрія, з яким, він уже чув від Іллі Никаноровича, щось негарне сталося в Москві. «Та що може статися з ним?» — одразу ж говорив він собі, цією фальшивою фразою намагаючись прикрити все своє застаріле занепокоєння про сина, бо чим щасливішим почував себе Лукін у новій сім'ї (чим щасливішими, він бачив, були його діти від цього шлюбу), тим гострішою була тривога за Юрія. Він не належав до тих людей, які, мотаючись по світу й приживаючи дітей, легко потім забували про них; у селянській душі Лукіна, з дитинства звиклого сприймати життя не в тому його голому раціоналізмі, щоб лише брати й брати від нього, а в тому, щоб усе живе й неживе, але одухотворене трудом і смыслом, діставало тепло людських рук, у душі Лукіна однаково до всіх його дітей жило батьківське почуття, і Юрій, незважаючи на всі старання Галини сховати його, завжди лишався часточкою його життя.

«Та що ж могло статися з ним?» — знову подумав він, починаючи згадувати, що й коли чув про Юрія. Йому хотілося звести в одне усі свої розрізнені відомості про сина (відомості від Іллі Никаноровича, який і сам ніколи до пуття не знав нічого), але він відчував, що в цьому ланцюгу не було тієї головної ланки, за допомогою якої саме й можна було з'єднати все і прояснити справу. Цієї головної ланки завжди не вистачало Лукіну, і такою ланкою, він знав, був старий Сухогрудов. «Та тільки тому я й їду до нього», — нарешті проговорив Лукін і відразу ж почервонів від

того, що все, що раніше прикривало мету його поїздки до колишнього тестя, враз, мов одяг з плечей, спало й оголило істину; і, через те що він не тільки від дружини, а й від себе чомусь завжди приховував цю істину, він ще більш почервонів, ніби його вже звинуватили в чомусь.

Як тільки попереду виступила Поляновка, він попросив шофера зупинити машину і вийшов на узбіччя для того начебто, щоб подивитись, як ішла в ріст пшениця, але його погляд, ковзнувши по соковитій зелені озимого клину, відразу ж перекинувся на хати села, що відкривалося йому за ближнім яром.

У селі було дванадцять дворів, і він не пізнав Поляновки; він побачив лише, що це село було одним із тих сіл Росії, які відслужили своє, існування яких (у зв'язку з укрупненням господарств і насиченням їх технікою) ставало все більше непотрібним. Як секретар райкому і як людина, яка цілком усвідомлює необхідність тих змін, що тут відбуваються, Лукін мав би байдуже зустріти те, що він побачив; але ті кілька хвилин, поки він стояв край пшеничного поля, він дивився на Поляновку з тихою тугою, що стискала серце, як кожен росіянин дивиться на село, що віджило свій вік. І йому не те що шкода було його, шкода того селянського світу нестатків і турбот, який він знав з дитинства; і не те що він саме тепер глибоко й ясно розумів, що разом з тим селянським світом відходило з життя щось більше, ніж як тільки опадає з дерев листя; в пам'яті Лукіна виразно спливали літа, коли він був щасливим з Галиною тут, і він ураз відчув, як щось оголене й тривожне з того минулого владно входило і хвилювало його.

IV

У характері людей чи так, чи інакше, але завжди позначається характер того часу, в який вони живуть.

Час, коли Лукін був щасливий з Галиною, коли не вистачало всього — хліба, житла, будівельних матеріалів — і коли, особливо в селах, гімнастерки, шинелі й ватянки, що не встигли ще вивіритися від поту війни й окопного гару, не тільки не скидалися з плечей, а і влітку, і взимку залишалися головним одягом і для більшості чоловіків, і для більшості жінок та дітей, бо нічим було замінити їх. Війна з величезного простору полів, лісів, річок і переправ, з усім своїм солдатським потягом до життя була немов перенесена в заводські корпуси, на когоспні двори й польові стани, в зали найрізноманітніших проектних майстерень, і тривала вже інша, тиха начебто, без гарматних розкотів, брязкоту гусениць танків, без куль і осколків битва, в якій, одначе, були і своя передова лінія, і свій (трудовий) фронт, і свої (трудові)

перемоги. Це була також битва за життя і добробут, коли сотні міст і сіл треба було відродити з попелу; і хоча, скільки пам'ятає історія, кожного разу на незмірному народному горі як на дріжджах відразу ж піднімалися й починали метушитися, добуваючи чини, різного гатунку діячі, які не так допомагали, як своїм догідництвом заважали загальній справі,— основна маса народу, зваливши на себе весь тягар відбудови, терпляче й наполегливо, як і в усі напружені дні війни, тягла воза до мети.

Для Лукіна ті роки були лише початком його самостійного життя. Він був рядовим учасником подій тих років, і весь тягар нестатків, турбот і коротких, як сільське літо, радощів, усе, що було метою і смыслом кожної окремої сім'ї і всього суспільства, було метою і смыслом життя Лукіна. Він бачив, що, незважаючи на нестатки і на те, що в людей не було часом головного — хліба, робота не припинялася ні на полях, ні на будовах, немовби в народі раптом з'явилася друга жила. Ця жила була — загальнонаціональне піднесення духу після найтяжчої переможної війни; кожен усвідомлював, що покладено на лопатки не просто фашистську Німеччину, а всю військову могутність Європи, яка протистояла нам; і через те що Лукін жив у російському селі (майже в самому центрі Росії) і в оточенні російських людей, загальнонаціональне піднесення духу він мимоволі переносив на російський народ, який, здавалося, немовби враз прокинувшись і засукавши рукава, з подвоєною енергією і силою (і в усіх напрямках!) взявся налагоджувати своє життя. Підновлялися хати, будувалися корівники, висувалися до керівництва мислячі люди, і вся ця стихія відродження, чим жив і сам Лукін, з природністю молодого людини, яка не вміла ще в ті роки як слід по-філософському подивитися на життя, переносилася ним на всіх людей, що оточували його.

В Галині, як тільки він зустрівся з нею, він одразу ж відчув, ніби все спрямування часу зосередилося в ній. В її постійному бажанні діяльності (бажанні змін), веселому обличчі, що завжди наче світилося усмішкою, в усіх рухах її незвичайно енергійної і водночас ніжної, жіночної (з усіма вигинами й опуклостями, приховувати які ще не було тоді модно) постаті — в усьому він бачив саме цей ніби сконцентрований вияв народного життя. І хоч Галина завжди тільки галасливо починала все і нічого не доводила до кінця, і це ніяк не узгоджувалось із загальною течією життя, як тисячі молодих людей, засліплених коханням, Лукін помічав у ній тільки те, що хотів бачити, і не бачив того, як було насправді. У Мценську, коли він тільки одружився з нею, вона раптом вирішила, що їй треба вивчати мови, і вона бігала по всіх школах, домовляючись з викладачами, захоплюючись ними й відкидаючи

їх, і втягуючи в усе чоловіка, хоч, зрештою, справа закінчилася тим, що через місяць усе було забуто і словники та підручники було заховано на антресолі тліти й вкриватися пилом. У Поляновці, як тільки вони приїхали туди, щоб провести літо в сільській оселі Галининого вітчима, їй одразу ж спала на думку ідея випустити віршований номер колгоспної стіннівки, і хоч з цього теж нічого не вийшло й не могло вийти, але протягом майже трьох тижнів усі в домі, в тому числі і Лукін, і втягнута в усе Степанида, яка червоніла й ніяковіла за кожним вимовленим нею словом,— усе було підкорене добору й складанню рим. Потім вона надумала організувати бібліотеку при місцевому клубі (тоді ще в Поляновці був клуб, перевезений пізніше на центральну садибу, в Курчавіно), і, зібравши активісток, почала ходити по дворах колгоспників і вмовляти їх віднести книжки, які були в них, до майбутньої бібліотеки. Намір був добрий, але книжок і охочих віддавати їх виявилось мало, і справа знову, по суті, закінчилася нічим; та галасу й розмов навколо всього було так багато і таке, здавалось, явне було бажання Галини робити добро людям, що в кожного, хто стикався з нею цього літа, складалося враження про її постійну й невгамовну діяльність; а для Лукіна ця діяльність Галини була тим головним, що він вважав незвичайним і чудовим у ній.

Але хоч який він був захоплений нею, та лінія життя (та перспектива, що відкривалася Лукіну за виборною комсомольською посадою), де він міг піднятися й досягти становища, завжди лишалася для нього незмінною, і тому, хоч як тяжко було йому розлучатися з Галиною, він не поїхав за нею до Москви. «Може, воно й на краще,— згодом думав він, озираючись на своє минуле й починаючи розуміти, чого більше було в Галині: звичайної метушні чи ділової спрямованості.— Нащо ж за все хапатися, одне діло в руках, але щоб воно було ділом!» Йому потрібна була втіха, і він знаходив її в цих словах. Проте, незважаючи на всю відмінність у характерах його і Галининому і незважаючи на всю її метушню, яка суперечила начебто селянській урівноваженості Лукіна, він постійно потім відчував, що йому не вистачало саме її метушні, руху, поспіху; він почував себе так, ніби все ще зостався в тому світі понять сім'ї, честі та обов'язку, з яким уперше (в дитинстві) зустрівся в селі; і він начебто тримався за цей свій світ, тоді як Галина кликала до чогось нового, що йшло від епохи, від великих міст, від того гамірного столичного життя, яке ніби лежало завжди за межею для селянина, було і красивим, і незрозумілим і постійно й незбагненно вабило його. Він неначе залишався на пристані, тим часом як пароплав, наповнений людьми, квітами й музикою, відчалював від неї. Хвилину

тому він ще міг ступити на палубу і злитися з тією пишно вбраною, веселою і голосистою юрбою, і вся принадність наступної подорожі по океану, як вона мала відкритися усім, відкрилася б і йому; та він не зважився піднятися на палубу, так не хотілося йому відриватися від твердої під ногами землі, і потім переживав від того, що в душі його було непевно, і він думав, що придбав і що втратив через свою дурну селянську впертість. Під його ногами була тверда земля, але для повноти життя, він відчував, було начебто не досить цього, і він знову й знову немов бачив перед собою той пароплав, що відпливав із квітами й музикою, де все було розмальовано зовсім іншими фарбами, ніж те буденне, що оточувало його в ніби спокійному й щасливому новому сімейному житті.

V

Друге одруження Лукіна, як і більшість других шлюбів, було не з любові.

В домі старої шкільної вчительки, де він оселився, коли його обрали секретарем радгоспного парткому, збиралися вечорами гості — та невелика частина молоді села, яку звичайно називають сільською інтелігенцією, але в якій, незважаючи на все зовнішнє наслідування, завжди буває більше сільського, ніж міського. Як тільки набиралася достатня кількість гостей, самовар одразу ж відсували на край столу і господиня, повна, сива, з нерухожими добрими очима жінки, котра знала в житті тільки одну дорогу — з дому до школи й зі школи додому, діставала з комода потерті карти лото й торбинку з кубиками і тим учительським тоном, яким звичайно викликають до дошки учнів (тоном, який задавала вона усій школі), запитувала: «Ну, хто сьогодні кричить?» А кричати найчастіше пропонували їй, і вона, поклавши торбинку з кубиками на коліна й короткозоро нахилившись над столом так, що її груди, здавалося, напливали на скатерть величезними м'якими півколами, методично починала: «Барабанні палички!» Що означало: одинадцять. «Жіночі туфельки!» Що треба було розуміти: сімдесят сім. Або: «Туди-сюди, куди хочеш!» І всі повинні були закривати цифру шістдесят дев'ять. Здебільшого, коли Лукін повертався з роботи, він заставав саме цю картину в домі, його одразу ж садовили за стіл, і, хотів він цього чи не хотів, він мимоволі втягувався в загальну атмосферу вечора. Іноді лото замінювалося картами, грали в «акульку» (в кого залишиться винова дама), і тому, хто програв, незалежно від того, був це чоловік чи жінка, вуглиною на лобі малювали хрестика. Особливо весело ставало всім, коли чорна позначка раптом опинялася на лобі в Лукіна.

— Ні, ні, секретарю, не стирати! — кричали йому.

— Та це ж гра, — втішала господиня, здригаючись усім своїм обважнілим тілом від веселощів, що розпирали її.

Неодмінною учасницею усіх цих вечорів була молода вчителька Никифорова. Звали її Зінаїдою Олександрівною, іноді, в колі друзів, Зіночкою, і вона більше за інших і своєю поведінкою, і напрямом думок була схожа на господиню. Вона усміхалася тільки тоді, коли вже не можна було не усміхатися, і сиділа звичайно мовчки, раз і назавжди немовби запам'ятавши лише одне правило, що «язик мій — ворог мій» і що не для того дано голову людині, щоб тільки виробляти в ній і випліскувати всілякі дурниці, а для того, щоб слухати, спостерігати й акумулювати все найкраще довкола нас; вона, по суті, була однією з тих глибоко відданих своїй професії шкільних учительок, котрі вважають, що навряд чи є важливіша в державі справа, ніж навчання дітей, і через цю свою переконаність не тільки кожне бажання, а кожен порух своєї душі порівнюють лише з найвищими критеріями добра й моральної чистоти. Вони звичайно бувають суворіші до себе, ніж до учнів, і все, що, на їхню думку, може служити повчальним прикладом, часто так гіперболізується ними, що доводиться до безглуздості й опошлення; але разом з тим ці вчительки потрібні суспільству так само, як потрібна буває совість чи біль людині, щоб своєчасно зупинитися й подивитись, що зроблено нею в житті. Зінаїда завжди носила одну й ту саму зачіску, заплітаючи в косу й укладаючи равликом на потилиці своє густе русяве волосся, і робила це не тому, що так було модно і личило їй; їй здавалося, що все краще в жінці, що морально має підносити її, полягало саме в цій ніколи не старіючій класичній зачісці, і вона носила її так, так гордо тримала голову на високій і красивій шиї, що мимоволі викликала в усіх повагу до себе. Поступово (і не без допомоги господині) вона виробила і певний смак в одязі і носила плаття тільки такого крою, які лише одні могли відповідати, як і зачіска, її становищу вчительки. Строгість її вбрання і строгість поведінки — усе це природно поєднувалося в ній, і вона, здавалося, ніколи не прагнула бути яскравою, а домагалася тільки одного — щоб її зовнішність одразу ж могла кожному сказати, яких поглядів на життя дотримується вона. Красою в її розумінні було лише те, що уявлялося їй глибоко традиційним для російської жінки, і, може, тому вона так любила іноді святково накинути на плечі білий плетений шарф. Шарф був вовняний, був тієї рідкісної роботи, коли можна було із задоволенням розглядати кожен окремий рисунок на ньому і з тим самим приемним почуттям бачити всього його на похилих Зіниних плечах; його хвилясті краї ніжно підіймалися до самого коріння

її туго натягнутого в зачісці волосся, і кожного разу щось нібито незвичайно сонячне випромінювалося від зіткнення тонких ворсинок шарфа з м'якими й красивими мочками вух. Світілися круглі, як завитки волосся, золоті сережки, але враження складалося саме це, що від зіткнення, і тому Зініне обличчя не тільки ніколи не було сумне, а, навпаки, здавалося, наче воно підсвічене якимись радісними вогниками життя. І незважаючи на весь свій заданий аскетизм, який вона завжди намагалася підкреслити в собі, за спокійним виразом сірих відкритих очей, за кожною рисочкою її по-селянському округлого, але зовсім не по-селянському білого обличчя відчувалося, що лежало інше, буйне бажання життя. Вона приваблювала до себе саме цією внутрішньою силою, яка так чи інакше мала проявитися в ній, і замість того, щоб бути непомітною, була, по суті, на видноті; і вона розуміла це і, як кожна інша жінка на її місці, з іще більшою наполегливістю, як тільки в домі з'явився Лукін (і особливо, коли помітила, що Лукін звернув на неї увагу), робила те, що відрізняло її від інших.

Та ще раніше, ніж Зіна зрозуміла, що Лукін подобається їй (і що він може стати її чоловіком), і раніше, ніж сам Лукін почав помічати за собою, що він хвилюється, зустрічаючи в компанії гостей чи на вулиці Зіну, помітила й зрозуміла це господиня. «Що іще кращого можна побажати їй? Треба одружити їх», — сказала вона собі, переймаючись тим запалом звідництва, який часто й незрозуміло чого іноді охоплює літніх жінок. Будучи недосвідченою в такому тонкому ділі, але вгадуючи чуттям, що саме могло найбільше вплинути на Лукіна, вона при кожній нагоді, як тільки мова заходила про Зіну, неодмінно повторювала тепер, що для сімейного життя нема і неможливо знайти кращої дівчини, ніж Зіна. «Мені можете повірити, я ж бачу, інша і фартушка шкільного не встигне скинути, а в голові вже таке: все дозволено, все за іграшку! Що з такої вийде в житті? А Зіна — дівчина на рідкість, на неї й подивитись — одне задоволення, а що для сімейного життя — слів нема». І це поєднання, що і «подивитись — одне задоволення» і що «для сімейного життя — слів нема», поступово і все більше відкладалося в душі Лукіна і викликало інтерес до Зіни. Він шукав ґрунтовності, і він відчував, що ця ґрунтовність була в ній; він бачив, що вона була вродлива, була сувора і що найрізноманітніші й розв'язні люди (якими він бачив їх на полі чи на радгоспному дворі) ураз немовби змінювалися й ставали іншими, стриманими й серйозними, як тільки потрапляли в Зініне товариство. Чому так було, він не знав; але він і сам часто ловив себе на тому, що він стриманий і суворий при ній і що не може дозволити собі тієї звичайної своєї природної

простоти в спілкуванні з людьми, без чого він не міг би вважати своїм серед робочого люду селища. Він відчував, що в Зіні жила та сила, яка діяла на людей, як діє чиста паркетна підлога, на яку соромно кинути недокурок, і сила ця приваблювала його. Йому здавалося, що із Зіною у нього повинно бути зовсім інше життя, ніж було з Галиною; і чим ясніше він уявляв собі це нове життя, тим чіткіше усвідомлював, що це й було для нього саме те головне, що він шукав у житті. «З нею, тільки з нею, це доля»,— думав він. Але чим більше він думав про це, тим більше ніяковів і тим важче, він відчував, було йому освіднитися їй. Він боявся сказати їй, що був одружений (боявся обурення й відмови), і так і не сказав нічого про Галину й про сина Юрія ні перед весіллям, ні після нього, коли всі перші хвилювання подружньої близькості лишилися позаду і сімейне життя і для нього, і для Зіни увійшло в те своє звичне, як у всіх людей, русло, коли вже зовсім інші турботи, ніж до одруження, непокоїли й цікавили їх.

Він зважав до Зіни так само, як людина, що раніше завжди жила в тісноті й незручностях, звекає до світлої і просторої кімнати, в якій і затишно, і багато повітря, і можна пройти від одного кутка до іншого, не зачепивши стілець і не завадивши нікому; і це відчуття якогось ніби душевного простору, який раптом відкрився йому, про існування якого він і гадки не мав раніше, і відчуття розмірності життя, про що через свої селянські прихильності завжди тільки мріяв, не знаходячи можливості домогтися її для себе,— усе це і місяць, і рік, і два після весілля, коли вже народились і перша, і друга дочки, усе ще незвичайно дивувало й тишило його. Він наче закохувався в дружину, чим довше жив з нею і пізнавав її. Зіна ніколи не втручалася в його справи і не казала, що він те і оте зробив не так, як треба, що в такому-то і в такому випадку помилився або був несправедливий і що, перш ніж починати щось, слід обдумати і обговорити все, як це заведено робити тепер у всіх сім'ях, які дружно живуть, в яких і чоловік, і дружина однаково зайняті суспільною працею, із зацікавленістю й повагою одне до одного звичайно діляться своїми загальними спостереженнями життя; вона тільки помічала, коли він бував більш втомленим або менш втомленим, і з чуйністю, властивою розумній жінці, намагалася лише створити ту атмосферу в домі (привчаючи до цього і своїх підростаючих дочок), щоб цю втому зняти з чоловіка і щоб ніщо не могло порушити раз і назавжди начебто обраного нею ритму сімейного життя. Але Лукіну здавалося, що вона знала все, коли ладилося і коли й що не ладилося в нього на партійній роботі, і поступово відчував, ніби вона була присутня в його справах, і, сидячи в свое-

му робочому кабінеті, іноді навіть зненацька озирався, немов Зіна стояла позаду й своїм спокійним і відкритим поглядом дивилася на нього. Він не думав, що це була та сама сила, яка примушувала його (і інших разом з ним) поводитися стримано при ній; та він ясно начебто відчував, що це була саме та сила (сила чистої паркетної підлоги), яка завжди владно діє на людей, і, цінуючи цю силу і підкоряючись їй, він разом з тим, чим більше відчував її на собі, тим уважніше придивлявся до Зіни (в різні хвилини життя з нею), намагаючись зрозуміти те незрозуміле, що приваблювало і здавалося йому загадковим у ній. Іноді, раптом відклавши газету, він починав дивитися на неї, як вона сиділа за столом і перевіряла учнівські зошити. Нічого начебто особливого не було й не могло бути в тому, що вона робила (кожного вечора вона бралася за цю свою роботу); її плечі були накриті шарфом, обличчя осяяне світлом настільної лампи і між шарфом та мочками вух звично оживляючими завитками іскрилися ще в дівочі роки куплені сережки; але разом з тим в усій її поставі, як вона сиділа, царственно прямо тримаючи спину й тільки ледь нахиляючи голову, коли треба було підкреслити чи виправити щось, у зосередженості й розрахованості рухів і в чомусь іще невловному, що поєднувалося лише в загальному враженні, неначе вона й справді виконувала якусь дуже важливу справу, від якої не можна було відірвати її,— в усьому, здавалося Лукіну, було щось іще непробуджене, щось глибоко російське, він одразу ж підводився, підходив до неї і несподівано й ніби безпричинно обнімав її.

— Ти що? — здивовано дивилася вона на нього.

— Нічого, нічого, працєю, я так.— І він потім знову відходив до дивана й брався за газету.

І все ж він інколи запитував себе: «Чи щасливий я з нею?» І хоч відповідав: «Так, щасливий»,— але вже в тому, що це запитання виникало в нього, було щось таке, що змушувало сумніватися в цьому.

Люди цілковито щасливі не думають, чи щасливі вони; вони просто живуть і не помічають свого щастя.

Може, якби Лукін не знав іншого життя, ніж те, яким він жив із Зіною; якби всією своєю комсомольською, а потім партійною роботою не був включений у той загальний захоплюючий трудовий ритм, коли все в країні було приведено в рух у пошуках досконаlih форм керівництва виробництвом і кожне навіть незначне починання відразу ж підхоплювалося, заохочувалося і, не встигнувши розвинутися, заступалося новим і новим, розбухуючи й захоплюючи уми й серця людей; і якби всі ці поривання часу він не відчув з такою виразною близькістю в Галині з її невтомною

життєдіяльною метушнею і зміною справ та настрою (згодом він пам'ятав у ній тільки це, що вона постійно поривалася до чогось), він був би цілком задоволений тим, як він жив тепер із Зіною. Але він знав інше, і йому не вистачало спокою, якого не було в Зіні; і, придивляючись до неї, він поступово почав розуміти, що немає і не було в ній ніякої нерозбужженої сили, не було нічого загадкового, а було тільки пристрасне поклоніння раз обраним канонам життя; ці канони були вражаючі, в них було все те морально високе й чисте, що не могло не викликати поваги; але в них було й інше — та риса життя, яка обмежує діяльність сільської людини і за яку не можна було нібито без ризику бути осміяною, як вважала Зіна, переступати нікому. У неї ніколи не виникало бажання зробити щось більше, ніж те, що вона робила щодня, і її цілком задовольняло це замкнуте коло її інтересів. Вона намагалася тримати в цьому колі й Лукіна, і той стан роздвоєності, коли на роботі, в полі, з людьми він залишався тим самим колишнім веселим і простуватим секретарем парткому, яким усі знали його, а вдома, як тільки переступав поріг, відразу ж відчував, що неначе потрапляв у зовсім інший світ, де всьому, навіть жартівливому, надавалося значення важливості,— цей стан роздвоєності, який раніше майже не помічався ним, починав обтяжувати його. Він зіставляв, як міг би жити з Галиною і як жив тепер, і те відчуття пристані й відпливаючого пароплава, з гамірливою юрбою, квітами й музикою на палубі, відчуття втраченої можливості жити тим життям, від якого він так нерозумно й безглуздо відмовився тоді, як щось нав'язливе, як реп'яхи на одязі з зарослого бур'яном пустиря, через який, випрямляючи дорогу, траплялося не раз ходити Лукіну до старих хлібних комор,— саме це липке й нав'язливе, що треба було відривати від себе, нашаровувалось і неприємно й тривожно непокоїло його.

Особливо гостро він відчув, ніби щось неправильне вчинив у житті, коли одного разу в Мценську (це було того літа, коли Галина з Арсеном, щаслива своїм новим заміжжям, гостювала у вітчима), побачив її. Він побачив її увечері, саме того дня, коли вона з вітчимою і чоловіком повернулася із Спаського-Лутовинова (і з Бежина луга, де Арсен на очах у тестя на кінній косарці пройшов загін), і та жвавість у ній, що завжди хвилювала Лукіна, і зачіска, і одяг, який одразу виказував у ній не просто міську, а столичну жінку (що в ті роки було особливо разючим), умить було помічено ним, і почуття до неї, що вже було вляглося, знову і з боєм сколихнулося в ньому. Але він не підійшов і не заговорив з нею; він тільки здаля, з-за натовпу людей спостерігав, як вона разом з Арсеном проходила протилежним боком вулиці; але, повернувшись другого дня до себе в радгоспне се-

лище, Лукін дві доби не ночував удома. Забравшись на віддалений польовий стан, де працювала бригада косарів-механізаторів, він з ранку й до вечора лежав у затінку під вагончиком, а на ніч шов до невивершеного стогу сіна, залишаючись сам на сам із своїми похмурими думками, з нічною тишею і зоряним небом, на яке дивився, то бачачи і синяву, і зорі, то не бачачи нічого, крім того, про що думав і що хотілося бачити йому. Та хоч яким болісним був його стан і хоч скільки він думав про свою долю, він нічого не міг придумати кращого, ніж повернутися в сім'ю і жити з нею; і, втомлений і спустошений, прийшовши додому на третій день, він уперше раптом спинився біля порога і довго й уважно дивився на Зіну й на дівчаток, своїх дочок, які наче в якомусь дивному передчутті недоброго притискалися з обох боків плечиками й голівками до матері.

Ні того вечора, ні пізніше він так і не сказав дружині, що було з ним; сама Зіна не розпитувала його, і через день-два в сім'ї нібито відновилася та сама злагода, яка була раніше. Але через те, може, що Лукін усвідомлював себе винним перед нею, він відчував, що все-таки щось порушилося в його стосунках із Зіною, і, щоб загладити свою провину, він, на подив Зіні, враз нібито на краще змінився до неї. «Коли вже не можна покинути, так треба жити й підтримувати життя»,— казав він собі, намагаючись пробудити в душі те почуття, яке, здавалося йому, завжди раніше мав до Зіни, але якого, по суті, не було в ньому. Коли він тепер обнімав її, він робив це не тому, що йому хотілося зробити це, а лише розуміючи, що він мусить підтримувати в ній переконання, що любить її; коли говорив їй щось ласкаве— теж робив із свідомості, що мусить сказати їй це (що так потрібно для сімейної злагоди, без якої неможливо бути разом), і вся його увага в такі хвилини зосереджувалася лише на тому, щоб Зіна не здогадалася, які фальшиві його слова й почуття. Він уже не знаходив у ній ні ґрунтовності, ні краси, хоч у домі завжди було затишно, чисто й приготовлено все для нього; він бачив тільки якусь наче рабську її прив'язаність до себе, яка була обтяжливою для нього, і думав, що сталося б з нею, якби він раптом покинув її. Але непокоїв його не цей бік справи, на які кошти Зіна житиме без нього; він думав, якою надломленою буде її душа і що ніякими поясненнями не можна буде відновити цього надлому; і коли тепер, відклавши газету, дивився на неї, він згадував маленьку сіру собачку, що бігала тротуаром, яку господар, щоб позбутися її, викинув на вулицю. Несміливо помахуючи хвостом, пригнічена, злякана, не розуміючи, що сталося з нею і не вмючи нічого сказати про себе людям, вона лише зазірала їм в обличчя, і в її розгублених очах, в усьому виразі її кошлатої мордочки

виразно прочитувалося: «Чим я не догодила вам, люди, і за що так жорстоко ви покарали мене?!» Було це Мценську, і Лукін тоді, нахилившись, погладив собачку і нагодував її; і той жаль, який відчув тоді до маленької беззахисної істоти, дивно й незбагненно тепер поширювався в ньому на Зіну, і він знав, що ніколи не зможе повестися з нею так, як той господар із собачкою; і від цього жалю до Зіни він поступово почав проймається якимсь неначе новим почуттям прихильності й любові до неї (і до дочок) і, щоб зберегти це почуття, що полегшувало йому сімейне життя, якомога рідше в усі останні роки намагався зустрічатися з колишнім своїм тестем і уникати розмов з ним.

Непокоїла ж Лукіна, здавалося, тільки доля сина Юрія, і через те, незважаючи на весь свій внутрішній опір, він усе ж таки чекав і бажав зустрічі з колишнім тестем і хвилювався тепер, вийшовши з машини до краю пшеничного поля й бачачи перед собою поріділі хати Поляновки.

VI

Приїзд Лукіна був таким несподіваним для домашніх Сухогрудова, що, як це звичайно буває у таких випадках, усе в домі відразу ж сколихнулося, захвилювалося, зарухалося, і Степанида, що першою побачила Лукіна і впізнала його, з блідим, ніби чимось наляканим обличчям уже шепотіла на кухні Ксенії, що це з'явився той самий перший чоловік Галини, від якого в неї син Юрій, і Ксенія, а з-за її плеча й Степанида дивилися у розчинене вікно на Лукіна, який стояв у дворі, під сонцем. У свіжому, ще не пом'ятому костюмі і в сорочці з галстуком він видавався літнім жінкам струнким і гарним молодим чоловіком і справляв на них те саме враження (завдяки непомітним і ніби ненав'язливим зусиллям Зіни), яке справляв на всіх, наче й справді був не сільською людиною, а завжди жив у місті і смак до одягу та суворість до себе були природно і з дитинства прищеплені йому.

— Та невже він, ти не помилилася? — говорила Ксенія, водночас занепокоєно оглядаючи себе, в якому вона платті й чи можна в ньому вийти до гостя.

— Як же я можу помилитися? Він, він! — вигукнула Степанида, своїм нешвидким, застоїним у домашніх справах розумом намагаючись поєднати в одне ціле всі останні розмови про Лукіна, які в зв'язку з приїздом Галини майже кожного дня виникали й велися серед жіночої половини дому; вона так хвилювалася за племінницю та її сина Юрія, ніби не Галина, а сама Степанида мала пережити цю несподівану зустріч із своїм минулим.— А Галя ж бо, Галя,.. нічого не знає,— вела вона далі.

Галина, яка ще зранку пішла в Курчавіно провідати сина, котрий жив у тітки Уляни і працював на фермі, до обіду ось-ось мала повернутися; і передчуття чогось цікавого, що повинно статися, як тільки вона повернеться й побачить свого колишнього чоловіка, як і Степаниду, охоплювало й Ксенію.

А Сухогрудов, який тільки-но закінчив свою передобідню прогулянку вздовж пшеничного поля до березового переліску, теж був тепер у дворі й розмовляв з Лукіним. Він стояв від Лукіна на тій відстані, коли міг бачити всього його від чорних гостроносих тувель до весело розкошланого вітром волосся на голові і коли Лукін (чого через свою старість уже не міг урахувати Сухогрудов) так само добре бачив з ніг до голови свого колишнього тестя. Лукін був одягнений, як то кажуть, з голочки, як і треба, мабуть, було бути йому одягненим; а Сухогрудов був у всьому домашньому, в побляклих штанах, у синій, з побляклим коміром сорочки і в підстібній, незважаючи на червневу спеку, довгополій, без рукавів чумарці, і в його одязі так чітко проглядало те старече, що відразу ж вразило Лукіна. «Як проступила в ньому старість»,— подумав він, долаючи в собі ніяковість, що сам він молодий, здоровий і посідає той пост у райкомі, який колись посідав цей старий чоловік, що стояв тепер перед ним. Та Сухогрудов, упевнений, що в нього ще досить сили для діяльності (і, побачивши Лукіна, особливо відчув цю силу в собі), не тільки не помічав, як не вигідно відрізнявся від Лукіна, а, навпаки, через те, що колишній зять усе-таки приїхав за порадою, почував себе ще впевненіше перед ним, ніж на пленумі, коли вітав його з успіхом. «Виходить, потрібен ще»,— збуджено подумав він, усім своїм зморшкуватим обличчям суворо й жорстко, однак, дивлячись на Лукіна.

— Приїхав-таки, не забув? Ну що ж, радий, радий і готовий до розмови. Усі ці дні думав, навіть записав дещо. Тож прошу, чого стояти на сонці.— І, жестом запросивши Лукіна і не маючи сумніву, що Лукін одразу ж піде за ним, важкуватою старечею ходю рушив до дощаного ганку.

Піднявшись на ганок і проходячи повз кухонні двері, за якими ще шепотілися Степанида й Ксенія, і не обертаючись, і не помічаючи їх, він усе повторював подумки: «Потрібен!.. Що ж, це непогано, що потрібен»,— вбачаючи всю мету приїзду Лукіна тільки в тому, що зараз має відбутися ділова розмова з ним. Він вів колишнього зятя в ту знайому йому кімнату, яка вважалася в сухогрудовському домі одночасно і вітальнею, і кабінетом, і тому всі найзначніші думки про народ і життя вишикали і обмірковувалися старим Сухогрудовим саме в цій кімнаті, він увійшов до неї так, неначе у фортецю, в якій ніщо не могло дошкулити йому,

Від розмови з Лукіним він не чекав для себе ніяких змін; але свідомість того, що тепер у нього буде більша можливість впливати на загальний хід справ у районі (що Лукін молодий, а молодість завжди потребує поради й підтримки), викликала в ньому саме це почуття, що все ж таки щось змінювалося для нього в житті й що попереду відкривалося поле для діяльності; і, збуджено думаючи поки що лише про це, що було для нього головним, він ще не сприймав Лукіна як колишнього зятя, а бачив у ньому тільки секретаря, тобто людину, наділену тепер тією владою, якою у свій час був наділений сам Сухогрудов, і почуття ревності та суперництва, що завжди раніше він долав у собі, робило його тепер роздратованим і різким.

— Прошу,— кивнувши Лукіну на крісло, промовив він, але не як господар гостеві, а тим не забутим ще своїм сухувато-стриганим тоном, наче все відбувалося тепер у службовому кабінеті і він звертався до співробітника, якого запросив, щоб пояснити, що він хоче доручити йому.— Прошу: в те, в це,— повторив він, помітивши, що Лукін вагається, в яке краще — чи в центрі кімнати, чи біля вікна, щоб не бути на світлі,— сісти йому.

— Ти пробач, я не в тому параді,— згодом, коли Лукін уже вмостився в кріслі, мовив Сухогрудов, перехопивши його погляд на собі.— Зачекай хвилинку, перевдягнуся.

— Ну що ви...

— Ні, ні! Я зараз.— І він вийшов, залишивши Лукіна самого в кімнаті.

На противагу Сухогрудову Лукін не тільки не був настроєний на ділову розмову, а ще більше, ніж кілька хвилин тому, коли від краю пшеничного поля дивився на Полянку, всіма думками був звернений до минулого, до того літа, коли з Галиною жив тут. Будинок з того часу був оновлений і перебудований, і Лукін ще здаля, під'їжджаючи, помітив це; але тепер, сидючи в кімнаті, роздивляючись її і бачачи в ній знайомі шафи й стільці, відчував, що, незважаючи на перебудову й оновлення, в домі ще зберігалося щось від того метушливого життя, за яким усі ці роки після розлучення з Галиною він сумував, як за чимсь важливим, чого не вистачало йому. Він помітив, що спітнів (від того напруження, в якому був), і, діставши хусточку, старанно витерши нею обличчя й шию, підвівся, пройшовся по кімнаті й підійшов до вікна. Він хотів звільнитися від спогадів, які пригнічували його; але побачене за вікном тільки дужче розтривожило їх, і він одразу ж одвернувся від беріз, що росли в сусідньому (з вивезеною уже хатою) дворі. Берези були такі самі, які були тоді, того літа, і Лукін не міг дивитися на них. Відійшовши від вікна й ще раз пройшовшись по кімнаті (усе з тією ж метою — звільнитися від

спогадів), він сів у крісло й відразу ж відчув, що його обличчя й шия знову вологі від поту.

«Та що зі мною?» — подумав він з тим ясним відчуттям, що він і справді ніби не розумів, що ж так особливо хвилювало його. Що Галина з сином гостювала в ці дні у вітчима, він не знав, але всім своїм душевним станом, як це незбагненно й часто трапляється з людьми, відчував, начебто повинен був зараз зустрітися або з нею, або з Юрієм, і все напруження було саме від цього передчуття, що вони тут і що він не може не побачити їх. Коли він заходив у дім, він помітив тільки двох жінок (за дверима кухні), одну з яких не знав — це була Ксенія, другу знав — це була Степаніда, пам'ятна Лукіну тим, що з усіх тодішніх родичів по лінії Галини більше, ніж інші, жаліла й розуміла його. Він кивком привітався з нею, проходячи мимо, і так само привітався із Ксенією, помітивши лише, ніби щось насторожене було у виразі їхніх очей, як вони дивилися на нього. Та тієї хвилини він не надав цьому значення; а тепер він зрозумів, що вони знали щось, чого ще не знав він, і цим щось, здавалося йому, були Галина і Юрій. Повернувши голову до нещільно причинених дверей, він прислухався до звуків, що долинали з-за них, намагаючись уловити, що підтвердило б його передбачення; і хоч ніяких підтверджень не було, він, як і раніше, думав, що вони тут, і, незважаючи на все своє постійне бажання побачити Юрія (і побачити Галину), вперше раптом виразно відчув, що зустріч з ними була не потрібна йому, що він не зміг би нічого сказати їм і тільки червонів би й ніяковів перед ними. «Та їх і немає тут», — усе ще бажаючи звільнитися від спогадів, знову подумки вирішив він і, розстебнувши комір сорочки, трохи послабив галстук, який ніби заважав вільно дихати йому; він боявся не самої зустрічі з колишньою дружиною і сном, а того, що не втримається і зробіть для них щось таке, після чого важко буде йому дивитися у вічі Зіні й дочкам, перед якими, він розумів, було в нього більше обов'язків, ніж перед Галиною і Юрієм.

«Що я тут загубив? Чому я тут?» Але в той час як він говорив собі це, він раз у раз повертався й прислухався і до того, що робилося за дверима, і до своїх думок.

VII

— Ну от, можна й починати, — сказав Сухогрудов, заходячи до кімнати й постаючи перед Лукіним наче зовсім іншою людиною, ніж тільки-но був перед ним.

Він був тепер у темно-синьому костюмі, світлій у смужку сорочці й галстуці, в усьому тому, в чому був на пленумі райкому, коли обирали Лукіна, і в зміненому виразі його зморшкуватого обличчя вже не було помітно тієї старечої втоми, яка так вразила Лукіна в першу хвилину зустрічі. Під навислими по-старечому густими бровами видно було очі, які жваво дивилися на Лукіна, і збуджений блиск цих очей (збуджений наступною діловою розмовою, в якій Сухогрудов уже заздалегідь передбачав, що нічого буде заперечити продуманості й ґрунтовності його переконань), цей блиск, такий знайомий з попередніх зустрічей Лукіну, мов сигнал до гальмування, відразу ж неначе перепинив увесь хід думок, які щойно хвилювали його; але якийсь час він усе ще вдивлявся в колишнього тестя, шукаючи тепер у ньому підтвердження своїм здогадам про Галину та Юрія. «Тут вони? Ні? Мабуть, ні»,— квапливо пробігало в його голові, тим часом як Сухогрудов, сідаючи в крісло навпроти, важко, з-під брів, оглядав його. Старому Сухогрудову хотілося тільки збагнути: чи справді слухати, чи сперечатися з ним приїхав Лукін? І, готовий і до того, і до другого, лише примружував очі з тією простуватою мужицькою хитринкою, яка, незважаючи на його теперішній урочистий вигляд (і незважаючи на інтелігентність, що стояла за всією його колишньою райкомівською діяльністю), виказувала в ньому просту сільську людину.

— Не придавила ще... райкомівська шапка Мономаха? — почав він з важкуватого, як він любив, і не без певного змісту жарту. Він сидів так, що добре бачив усе напружено-вогке від поту молоде обличчя Лукіна; а сам був у тіні, і тільки гладенько виголена щока з двома глибокими жовтавими складками, що йшли під комір сорочки, який вільно облягав шию, була освітлена ковзким світлом з вікна.

— Треба ще поносити її,— намагаючись підтримати почату нібито з жарту розмову, відповів Лукін.

— Нічого, спочатку набакир, потім по вуха, а тоді — ще глибше, і чим глибше, тим важче. Все, все пройдеш. Усе ще в тебе попереду.— І на його тонких губах з'явився той вираз начебто усмішки і разом з тим начебто глузування, який завжди неприємно діє на людей і тепер неприємно зачепив Лукіна.

— А може, й не треба глибше, навіщо очі закривати? — заперечив він.

— Може, й не треба, але ж і не все залежить від нас,— з тією самою невиразною чи то усмішкою, чи то глузуванням дивлячись на Лукіна, погодився Сухогрудов.— На що відкриєш, а на що й закриєш. З народом працювати, не з мурахами, в яких усе розписано як на папері: цей робить це, а той — те. Народ, він тільки

в слові красиво єдиний, а насправді — один лагідний, другий брикне, а третій гне своєї, хоч ти кілка теши йому на голові, а спитають з тебе, і тільки з тебе: забезпеч план — та й годі. — Він відчував, що нітка розмови була в нього, і від іронії, з якою почав розмову, непомітно переходив до того серйозного й головного, що було сутністю усього його (на віддалі від справ) полянського життя. — План вимагали завжди і будуть вимагати.

— Та хіба план — самоціль?

— Самоціль не самоціль — не намагайся бігти попереду прогресу. Всі ми плануємо своє життя. І завжди планували. І селянин планував, прикидав принаймні, що й до чого, то чого ж ти хочеш від держави? І планувати будемо, і виконувати — життя змусить. А от чи не здається тобі, що дійшла нарешті черга й до села — підіймати його? Стривай, не квапся, — одразу ж перебив він, помітивши, що Лукін збирався щось заперечити йому. — Там! — І Сухогрудов трохи підвів вказівний палець. — Там думають так: підіймати не самодіяльно, як ми його підіймали завжди, а з державними можливостями й підходом до справи. Мабуть, настав час вкладати в село, і вкладати ґрунтовно, і, якщо одверто, то гризе мене, старого, одна думка: а чи готові ми освоїти ті капіталовкладення, які виділили й ще виділятимуть нам, селу.

— В якому розумінні?

— В прямому. Чи зуміємо ми по-хаздиському розпорядитися тим, що дадуть нам? Чи не розучилися ми господарювати і чи не почнемо затикати дірки й прогалини, тоді як час, мені здається, вимагає від нас перебудовувати все, все! Питання чи не питання?

Після недавніх розмов з Іллею Никаноровичем Лукін не чекав, що Сухогрудов зможе, крім загальновідомих старечих істин і застережень, сказати ще щось цікаве й слушне, і був здивований, почувши це несподіване признання від нього; здивований насамперед збігом думок: як думав сам Лукін і як з того ж питання думав старий Сухогрудов. Лукін одразу відчув, що за роки, поки не спілкувався із Сухогрудовим, старий не те що змінився, а що в його поглядах на стан справ у селі відбулися зміни й ці зміни були такі разючі, що мимоволі викликали тепер подив у Лукіна; він навіть трохи нахилився вперед, щоб краще чути колишнього тестя, і напруження (від чого він пітнів) відпускало його, і обличчя набирало того рівного виразу, якого за весь час зустрічі не вистачало йому. Він не помітив, як від одних думок і почуттів, які щойно пригнічували його, переходив до інших, ділових, що були важливіші й глибше сиділи в ньому, і, як часто буває при таких різких поворотах настрою, йому раптом теж захотілося і з тією ж відвертістю, яку він уловив у словах Сухогрудова, поділитися своїми поглядами на сільське питання, які він давно

виношував; він чекав тільки, коли можна буде вступити в розмову.

— Я цілком згоден з вами,— нарешті вибравши хвилину, сказав Лукін, в той час як в його очах і на просохлому від поту обличчі виразно відбилосся це нове хвилювання, яке охопило його. При всьому розумінні, що погляди його і Сухогрудова збігалися, він, одначе, усе ще бачив у ньому (на підставі попередніх своїх інстинктивних міркувань), якогось свого супротивника і був збуджений тепер від того, що хотів якомога зрозуміліше пояснити Сухогрудову, в чому, як йому здавалося, полягала головна причина відставання села.— Почуття господаря — велике почуття,— швидко говорив він далі.— Ясна річ, господаря не в тому вузькому розумінні, що тільки — своя комора, а всього, всього, що ми робимо.— Він, по суті, лише повторював те, про що не раз говорив Іллі Никаноровичу; та промовляв усе з тим відчуттям, наче говорить уперше, і тому його слова звучали напористо й красиво.— Корінь питання в цьому, і тільки в цьому, а ось підхід до нього, на жаль, різний.

— Підхід може бути тільки один — партійний.

— Так, але він різний,— наполягав на своєму Лукін, посуваючись на край крісла, немов хотів ще ближче бути до Сухогрудова й бачити його.— Звичайно, я розумію, не просто було об'єднати селянські хлібні комори в єдиний державний елеватор.

— Колективізацію маеш на увазі?

— Так. Проте якщо механічна сторона цього пройшла швидко й давно скінчилася, елеватори стоять, то сторона моральна — це не така проста й короткочасна справа.

— Навіщо ж так глибоко брати? — зауважив Сухогрудов.

— А чому б і не брати глибоко? Чому? — перепитав Лукін з тим почуттям, що готовий був одразу ж посперечатися з будь-якою думкою.— Та хлібна комора саме й породжувала в селянина відчуття господаря.

— І власника.

— Згоден, і власника, але й господаря. Господаря! Комору ми в нього забрали, а чи породжує в ньому те саме почуття станційний елеватор? Подумали ми про це?.. І в моральній оболонці селянина утворилася порожнеча. Як і чим заповнити її? Переконаннями? Навряд, щоб це одне дало позитивні наслідки, і нам треба без усяких побоювань для себе сказати, що це питання далеко ще не розв'язане так, як ми звикли вважати, що воно розв'язане.

В той час як Лукін це говорив, Сухогрудов мовчки й уважно дивився на нього; і в той час як Лукіну здавалося, що він відкриває істину, відому лише йому одному, для Сухогрудова усе

це не тільки не було відкриттям, а було тими давніми думками, які не раз приходили до нього і які він через різні життєві обставини ніколи не висловлював нікому; і саме тому, що не висловлював, а Лукін так легко й вільно дозволяв собі це, в свідомості Сухогрудова народжувалося гостре бажання заперечити йому. «Вчити?! Та ти ще й під стіл не ходив, коли я все це знав»,— було в його примруженому погляді, в усьому холодному виразі обличчя і в позі, як він сидів, по-старечому постукуючи кошавими пальцями по дерев'яному підлокітнику крісла. Він був у такому дурному становищі, в якому давно вже не відчував себе (він мусив говорити не те, що думав, а те, що завжди раніше доводилося відстоювати йому), і свідомість, що він не може тепер бути іншим, ніж був (свідомість, що не можна ж перекреслити своє колишнє життя), робила його рішучим і жорстким.

— Я не теоретик і не люблю розмірковувань,— різко перебив він Лукіна.— Якщо хочеш знати мою справжню думку, що потрібно сільській людині,— їй потрібно, щоб усе в неї було для життя. І попрацювати, і погуляти, і поспілкуватися, і щоб на столі все, тоді і в душі — ніякої порожнечі. Ось тобі й теорія, і практика.— І він, ніби бажаючи підкреслити, що розмову на цю тему вичерпано, підняв долоню й затримав її перед собою.

VIII

Запало те неприємне мовчання, коли, як це часто буває, співрозмовники, які щойно розуміли один одного і здавалися собі одностумцями, раптом бачать, що їхні погляди різні й що потік слів (і почуттів, укладених у ці слова) — все було даремно, як холостий постріл по цілі, по якій треба було стріляти повним зарядом. Лукін не те що був уражений, але він одразу зрозумів, що його немов зупинили на середині шляху і що мету, до якої посувався всім ходом своїх міркувань (усією своєю розмовою), нібито враз і недбало кинули йому під ноги, начебто йому хотіли сказати, щоб він не збивав марно взуття на кам'янистій стежці, коли поряд асфальтована дорога й майданчик, на який треба вийти, ось він, тут, і його добре й звідусіль видно всім. Він не міг заперечити Сухогрудову на його слова, тому що був згоден з ним у тому розумінні, що потрібно було сільській людині (а втім, як і всякій іншій) для повноти життя; але він разом з тим добре усвідомлював, що відрізняло його від колишнього тестя: що Сухогрудов уже стояв на майданчику, а він, Лукін, шукав тільки підступів до нього; що Сухогрудов визнавав цей майданчик, що він уже є і залишилося тільки зовсім мало, щоб освоїти його, тоді як Лукін, навпаки, гадав, що його поки що лише окреслено

в загальних контурах і що треба ще докласти зусиль, щоб прояснити й уточнити все; він відчував, що нібито знову наштовхнувся на ту стіну громадської думки, пролом у якій, здавалося йому, було вже пробито часом, і, як людина, котра цілком усвідомила, що її не можуть зрозуміти тут, одразу ж замкнув усі свої душевні клапани, які було відкрилися, і з подивом, але зовсім іншим, ніж на початку розмови, дивився на холодно-спокійне зморшкувате обличчя Сухогрудова.

«Але ж і не тобі вирішувати,— думав він,— у цьому вся справа».

«Так, вирішувати не мені, проте й ти навряд чи підеш далі, ніж дозволить тобі життя»,— мовчазно, поглядом говорив йому у відповідь Сухогрудов.

Він був задоволений, що так рішуче й однією, по суті, фразою поставив молодого секретаря райкому на своє місце; але те, як зробив це, було, він розумів, тим недозволеним і в свій час дуже поширеним демагогічним прийомом, який не раз застосовували проти самого Сухогрудова і який він застосував тепер проти Лукіна; і, добре знаючи стан безсилля, в якому опиняється в таких випадках людина, дивився на Лукіна не з торжеством, а з жалем, як на новачка тракториста, котрий хотів, але не зумів зорати поле. «Отак воно вчити, не ликом шиті і не з зав'язаними очима життя пройшли»,— говорив у Сухогрудові голос, який щоразу підіймався в ньому від свідомості своєї переваги над співрозмовником. «Та я тільки мацаю, не ламаю, чого скис, чого так скис?»— водночас говорив інший голос, який раніше, в минулі роки, Сухогрудов одразу заглушив би в собі, але чого не міг зробити тепер і через свою давню прихильність до Лукіна, як до людини міцної і цілеспрямованої, і через ту доброту, яка, мов ознака старості, усе частіше тепер проявлялася в ньому. Його обличчя поступово неначе відходило, тепліло, і в пом'якшеному виразі чітко проступала саме ця доброта, яка буває завжди така приємна в старих людях.

— Чи не перейти нам до конкретних справ, якщо, звичайно, вони вас цікавлять?— несподівано для себе і з тією інтонацією, ніби він вибачався і хотів виправитися, запропонував він, переходячи на «ви» з Лукіним.— Партійна справа— справа конкретна, та й не мені говорити вам про це. Давайте краще поглянемо сюди.— І, підвівшись і запрошуючи за собою Лукіна, він підійшов до стола, на якому лежала розгорнута карта земель району.— Що головне для хлібороба? Земля. Стан землі, її родючість,— уже стоячи перед картою, провадив він далі.— У що вкладати кошти, кому й скільки дати техніки і хто краще зможе використати її,— ось про що треба думати.— І він почав неквапливо викладати той свій план розміщення капіталовкладень, який вклю-

чав і меліоративні роботи, про що говорилося на пленумі райкому, який, коли Сухогрудов працював над ним, видавався йому цікавим і значним, але який тепер, після короткої розмови з Лукіним, яка щойно відбулася (головне, від враження, яке справила на Сухогрудова ця розмова), уже не здавався ні цікавим, ні значним.

Сухогрудов пропонував, по суті, те, що він уже робив, очолюючи райком, коли всіляко зміцнював і без того сильні господарства, створюючи так звані маяки, на які повинні були рівнятися всі інші, відстаючі колгоспи (і він щохвилини називав свій улюблений зеленолузький колгосп-мільйонер, де головою був його висуванець Парфен Калинкін). У його плані усе було б правильним і логічним, якби не та обставина, що маяки створювалися, а всім іншим, відстаючим, пропонувалося тягтися до них, виходячи лише з тих загальних можливостей, які були для всіх господарств району, і те, на що Сухогрудов раніше звичайно запліщував очі, виправдуючи все фразою: «Потрібен приклад, нехай тягнуться!» — тепер, як щось оголене, випирало з усього його плану й викликало сумнів. Він відчував, що пропонував щось застаріле, що вже не можна було прийняти (щось на зразок залаткування дірок і прогалів, проти чого сам-таки заперечував на початку розмови); але нічого іншого, крім цього, що було так ґрунтовно, як йому здавалося, продумано ним, він запропонувати не міг і тільки, раз у раз змовкаючи, озирався на Лукіна, намагаючись уловити з виразу його обличчя, про що той думав. У душі Сухогрудов розумів, що для піднесення сільського господарства потрібні були якісь кардинальні заходи (те, що пізніше назвуть індустріалізацією сільськогосподарського виробництва); та в його свідомості не могло народитися нічого, що вийшло б за рамки устояних форм роботи й життя, і він, переконуючи й далі Лукіна, розумів усю безглуздість того, що робив; але спинитися все ж таки не міг, тому, що не міг показати себе слабким перед Лукіним, якого теж вважав у душі своїм висуванцем.

А стан Лукіна в ці хвилини був ще складніший і заплутаніший. Коли він, підвівшись із крісла, підійшов до столу, він ще думав, що зможе щось цікаве дізнатися від старого Сухогрудова, який не рік і не два (і непогано, як вважалося тоді) керував районом; але як тільки зрозумів, що пропонувалося йому: пропонувалася та сама система паровозів і вагонів (тобто провідних господарств і тих, яких ведуть), яку хоч і не визнали ще застарілою, але яка вже переживала себе, — інтерес до плану Сухогрудова в Лукіна одразу ж пропав, і він лише з поваги, що непристойно було піти не дослухавши, усе ще стояв за спиною колишнього тестя й удавав, що слухає його, Ту різницю між ним і собою: що Сухогрудов

уже зійшов на майданчик і освоював його, а він, Лукін, лише шукав шляху до нього; що Сухогрудов виходив з того розумового висновку, що він визнавав завершеним те, що, по суті, не було ще завершено в моральній свідомості селянина, а Лукін сприймав усе в тому істинному, як здавалося йому, світлі, як було насправді все в житті,— цю різницю він відчував особливо гостро. «А кажуть, немає проблеми батьків і дітей. Та ось же вона, ось, я розумію його, а він не розуміє, не хоче й не може зрозуміти»,— подумки говорив він собі, тим часом як насправді все було не так, як він думав. І його, і Сухогрудова непокоїли, по суті, ті самі проблеми, та тільки старий не знав, як розв'язати їх, і пропонував лише те, що було знайоме йому і перевірене ним, а Лукін був певен, що знає все, і знову, й знову казав собі: «Тому більше, а тому менше... Та чи в цьому річ? Треба відновити почуття господаря — єдине, велике, масштабне, щоб воно було в кожного і становило суть його життя. І треба шукати, як відновити це почуття»,— і йому зараз особливо здавалося, що ця думка була не тільки новою, але й була його власною думкою, відкриттям, і що він починав щось сміливе, що повинно було, якщо запровадити його в діло, відразу ж позитивно позначитися на всьому. Та він, не помічаючи того, не тільки не був оригінальним у своїх міркуваннях про якийсь моральне відставання селянина, але тепер ще більше повторював лише ту думку, яка посилилася в середині шістдесятих років (що треба рятувати російське село!), вихідною точкою якої було певне занепокоєння за стан сільського господарства, а заключною стороною — неправильні висновки, які тільки заважали справі. Люди, часто не зв'язані із сільським життям, пропонували розглядати сільське питання насамперед як сукупність моральних проблем, і в своїх висловлюваннях і публікаціях про село з найкращих, ясна річ, намірів так опoетизовували різні сторони колишнього селянського життя (що пов'язано з національною історією будь-якого народу), так вибілювали те, що століттями було поєднано з тяжкою, виснажливою працею на землі, що в багатьох і по-різному настроєних людей мимоволі почало виникати те саме почуття, начебто й насправді щось величезне й важливе втрачено тепер у моральному житті народу; вони пропонували шукати в минулому те, що потрібне було для розв'язання сьгоднішніх проблем, і хоч як здавалося Лукіну, що в своїх міркуваннях про почуття господаря він ішов від життя, а не від надуманих настроїв, пошуки його однаково лежали не в тому головному напрямку, на якому можна було досягти мети. Він помилявся, як помилялися сотні інших, що приєднувалися до цієї громадської думки, і так само, як вони, не тільки не бачив, що помиляється, а й не визнавав навіть самої

можливості помилки, тоді як у ці самі роки і незважаючи на цю громадську думку і в самому народі, і в глибинах партійного та державного апарату почали з'являтися люди, які думали вже інакше і, не турбуючись про те, проти чи не проти якої думки вони виступають, бралися за розробку дійових заходів по піднесенню села.

Відкинувши ту гордість, яка не дозволяє визнавати, що є хтось розумніший за тебе, ці люди придивлялися і вивчали досвід ведення сільського господарства в інших країнах і порівнювали з тим, що було в себе, і, вловивши головну в цьому питанні тенденцію віку — тенденцію на індустріалізацію, — висували програму ще більшого укрупнення й більшої спеціалізації господарств і будівництва, здавалося, немислимих за масштабами тваринницьких комплексів, агрохіміцентрів і комбінатів по виробництву кормів. Але треба було ще повірити в цю програму; і потрібні були десятиліття, щоб освоїти її і щоб змінилася сама суть селянської праці; і тоді так само, як у свідомості мокшинського механізатора Павла Лук'янова, у свідомості кожної сільської людини природно й без будь-яких зовнішніх поштовхів та зусиль мало з'явитися те задоволення працею і життям, яке раніше завжди було поєднане в ній в одному почутті господаря. Треба було знести ще сотні сіл і переселити людей в упорядковані селища, і обсяг цих робіт був настільки великий, що важко було навіть повірити, що все це можна здійснити в житті. І цей шлях нікому не уявлявся легким. Попереду були і помилки, і невдачі, які ще треба було подолати людям і треба було подолати Лукіну, що так гаряче взявся тепер за справу, яку він тільки думав, що добре знає, але яку, по суті, ще слід було вивчати й освоювати йому. Але оскільки він був тільки на початку шляху, він був самовпевнений і, не вмючи приховати на обличчі свого іронічного ставлення до того, що слухав, більше дивився не на карту, яка лежала перед ним на столі, а на потилицю і зморшкувату (з червонуватою, як у старих людей, шкірою) шию Сухогрудова, котрий схилявся над картою і столом.

ІХ

Прийшовши вранці в Курчавіно до Уляни й не заставши в неї сина, Галина попрямувала потім разом з тіткою (трохи хворою того дня, як вона сказала) на ферму, де мав працювати Юрій.

Раніше Галина знала майже всіх, хто жив у Курчавіні; а тепер їй здавалося, що, крім тітки Уляни, вона нікого не знала і що все так напрочуд змінилося тут, але змінилося лише те, що зvezли сюди хати з сусідніх сіл, побудували в центрі села універмаг, мов

акваріум, що просвічувався крізь скло до самісіньких прилавоків, і побудували клуб та правління колгоспу, вікна якого широко, незвично й весело дивилися на сільську вулицю,— їй здавалося, що все так змінилося, що вона не впізнала того, що раніше було добре знайоме їй. Після московського багатолюддя, хоч вона вже другий тиждень гостювала у вітчима, вона ніяк не могла звикнути до тиші сільського життя, і їй здавалося, що тут, де раніше (за її пам'яті) усе було гамірне, пожвавлене й веселе, відбувалося запустіння, яке вона виразно начебто бачила й розуміла, але якого не помічали й не відчували всі інші навколо неї. Запустінням віяло і від перебудованого й оновленого будинку вітчима, і від розмов та одних і тих самих щоденних господарських справ, якими займалися Степанида та Ксенія, і від тітки Уляни, спідниці й кофти якої були всі якогось одного, як у старих жінок, непоказного кольору й одного (незрозуміло якого) покрою, і від її чоловіка, колгоспного столяра, якого, скільки Галина приходила до них, бачила в тій самій злинялій косоворотці, що вогко прилипала до чоловічих плечей, які почали вже сутулитися; їй не подобалося (після Москви) все в цьому начебто одноманітному й нудному сільському житті, з якого вона колись вийшла сама, але якого тепер не уявляла для себе. На душі в неї було так пусто, що й навколо себе вона бачила ту саму порожнечу й боялася за Юрія, що й він повинен був мучитися через усю цю незвичну для нього зміну життя.

Коли Галина виїздила з Москви, вона не думала, що вітчим особливо зрадіє її приїздові, та все ж сподівалася (через колишню любов, яку, вона знала, завжди відчував до неї вітчим), що не тільки її приймуть, але й зрозуміють, і простять їй. Тепер же, чим довше жила в нього, тим ясніше ставало їй, що вона, мов кинута на порозі поліно, через яке не можна пройти не спіткнувшись, тільки заважає вітчиму й дратує його. Її вразило, як він змінився за той час, поки вона не була в нього; і вона бачила в ньому ті дивацтва, яких не помічала раніше: що він, запитуючи, не чекав і не слухав відповіді, що всяка розмова про щось життєве, що особливо важливо було для Галини, відразу ж викликала на його обличчі неприємний вираз, ніби він торкався чогось липкого, що треба буде потім одмивати од рук; вона з подивом відзначала в думці, що тим часом як він мав би начебто жити вільним, як у пенсіонера, життям, він постійно був зайнятий так, ніби вирішував щось важливе для людства. Вона бачила в ньому те, чого не бачили ні Ксенія, ні Степанида; але при першій же спробі поговорити з ними про вітчима зрозуміла, що його поведінка була для них тією необхідною нормою життя, без чого вітчим не був би для них тим, кого вони повинні були цінувати

і обожнювати. «Невже й тоді все було так? — думала вона, жахаючись від того, що відкривалося їй у сім'ї вітчима. — Він же хворий, він заговорюється, його треба лікувати! І Дементій нічого не знає...» Але, незважаючи на те, що вона думала так, вона не тільки не робила чогось, щоб виправити становище, але продовжувала глибоко і затаєно ображатися на вітчима, що він лишився байдужим до неї і до її горя — сина Юрія.

— У колгосп його, в колгосп, до Уляни! — сухим, старечим голосом майже прокричав він, як тільки (було це першого ж дня, коли вона приїхала) завели розмову, куди влаштувати Юрія.

— Можливо...

— Нічого не «можливо»! Працею вчити! Працею! Працею! Працею! Працею! — І він обвів Юрія поглядом з-під брів, неначе дивився на щось зайве, чого не повинно було бути в кімнаті.

Потім, коли Юрія одвели до Уляни, старий Сухогрудов за цілий тиждень жодного разу не згадав про нього, і Галина тяжко переживала це. Її гнітила вітчимова байдужість, і від того вона ще більше, ніж у Москві, жила напруженим, стиснутим у собі життям. Вона намагалася не зустрічатися з вітчимом і бачилася з ним тільки за сніданком, обідом і вечерею (і то лише тому, що він вимагав, щоб збиралися всі, коли подавали на стіл), і в домі всі ці дні стояла та атмосфера натягнутої струни, коли ось-ось мало щось лопнути, і це неприємно відчували і Ксенія, і Степанида, які ставали в цьому невидимому нібито протиборстві між Галиною і вітчимом на бік вітчима. І Ксенія, і особливо Степанида знали, що вітчим любив Галину, і їм здавалося, що він тільки витримував тепер гордість щодо неї, на що мав і право, і підставу, але що Галина чинила недобре, змагаючись з вітчимом у гордості. Вони все витлумачували по-своєму, виходячи із своїх життєвих уявлень, як вони прожили життя; але Галина, яка відчувала це їхнє ставлення до себе й не розуміла, від чого воно йде, була незадоволена ними. «Одна батрачить, друга верховодить, і обидві раді-радісінькі», — думала вона про них, помічаючи ту різницю (ту перевагу Ксенії в сім'ї), яка була між ними. Та коли до Степаниди Галина ще могла ставитися як до родички поблажливо й прощати їй, то до Ксенії в неї було цілком певне почуття як до людини чужої, кого не знала й не хотіла знати. «Навіщо він узав її? — дорікала вона вітчимові. — Невже не видно, що вона вирішила влаштуватися в житті й ні мені, ні Дементієві тепер нічого тут робити?..» Вона переносила тягар образи з вітчима на Ксенію, і те, чому радів вітчим — як Ксенія, яка все ще дихала здоров'ям, була округла, задоволена життям і ніжилася в своїх завеликих на неї байкових халатах, виходила до столу, — було не те що неприємне Галині, але вона бачила в цьому щось таке, що

ображало її, ображало вітчима, Степаниду й усе, що до появи Ксенії в сім'ї було тут шанованим і святим. Галина не могла б пояснити до пуття, що саме було шанованим й святим, але вона відчувала, що перекреслено було тепер те, що в її свідомості пов'язувалося з пам'яттю про матір, і цього вона не могла простити Ксенії.

Вона шкодувала, що послухала брата й приїхала сюди; та кожного разу, тільки починала думати, що краще повернутися додому, ніж так жити, як вона жила тут, вона одразу згадувала, що було з Юрієм (і з нею!) в Москві, і ясно бачила, що повернулася б тільки до того, від чого поїхала; і від цієї думки, що її Юрій знову потрапить у компанію, з якої вона буде безсила вирвати його, що все може повторитися з ним — і арешт, і засудження — і що цієї нової ганьби вона вже не зможе пережити, все холонуло в ній, і вона не тільки не робила нічого, щоб поїхати з дому вітчима, а навпаки, шукала приводу й виправдання для себе, щоб іще залишитися й пожити тут. Але їй не хотілося повертатися до Москви ще й тому, що неприємно було зустрічатися з молодого Арсеновою дружиною. Хоч як вважала Галина, що все у неї з Арсеном покінчено, і хоч як намагалася переконати себе, що він вінний і може робити все, що захоче, але усвідомлювати, що він був щасливий з молодого дружиною, тим часом як вона не те що була нещасна, а була в горі й не знала, що робити з сином, — усвідомлювати це було тяжко; і особливо тяжко було з цим своїм горем постійно перебувати на очах у колишнього свого чоловіка і його молоді дружини. «Всі проти мене, — думала Галина, — всі, всі, хоча що й кому я зробила поганого?» Їй здавалося, що вона була така чиста в усьому і такі благородні були завжди її помисли, сповнені добра до людей, що всі свої знегоди й прикросці вона ніяк не могла поєднати в одне з цим своїм ясним почуттям — як хотіла б вона жити сама і жили б усі інші довкола неї.

Вона не готувала обідів, не мила підлог, не прибирала в кімнатах і не полола на городі, і Степаниді, і Ксенії її життя видавалося пустим (чому вони загалом раділи, говорячи між собою, що нехай відпочине тут, а намотатися ще в себе встигне); та для самої Галини не тільки нічого дозвільного не було в цьому її сільському житті, але вона втомлювалася за день, здавалося, ще дужче, ніж на роботі; і було це тому, що там, у Москві, в службових клопотах вона забувала про себе, а тут з ранку й до вечора лишалася наодинці із своїми думками, і оскільки найбільше думала про сина, то ходила в Курчавіно, щоб побачитися з ним.

Коли цього дня разом з Уляною Галина підходила до ферми, вона вже знала про сина все, що тільки можна було дізнатися про нього від тітки, яка любила (на відміну від брата Якіма) поміркувати про все. На думку тітки, яка не мала своїх дітей, на Юрія було більше наговорено, ніж було насправді, і головним аргументом у цій її оцінці було те, що скотар Кузьмович, до якого саме й призначили у помічники Юрія, казав про нього тільки: «А чого ж, хлопець як хлопець, у міністри — не знаю, а пасти телят — розуму стане». Уляна, ясна річ, по-своєму переказувала ці слова, і, як на неї, то виходило, що хоч Кузьмович і не хвалив Юрія, але й не скаржився на нього, і тому не було про що хвилюватися Галині.

— Воно й Москва, мабуть, не кожному на користь,— говорила Уляна, в той час як вони підходили до жердяної огорожі, за якою було видно телят, що вибрикували на траві.

— Та тут уже й не знаєш, кого звинувачувати: чи Москву, чи себе.

— І то правда. А буває ж і так: не стільки діла, скільки сорому,— вела далі Уляна.— Одна тут у нас замкнула свого в насінневій коморі й кричить: «Ага, застала, ослаблю, осоромлю на весь білий світ!» А зійшлися люди, відчинили, а там тільки і є, що її благовірний. «Дурна ти, дурна»,— каже він їй... Та онде й Кузьмович, зараз дізнаємося про все,— звично перескочивши з одного на інше, далі промовила вона й кивнула на скотаря, який виходив з воріт.

Уляна була в такому доброму настрої, в якому вона була майже завжди, і вся її сьогоднішня хвороба полягала лише в тому, що вона, знаючи, що колгоспного діла ніколи не переробиш, але що й своє запускати не можна, вирішила цього дня залишитися вдома, щоб просапати та обгорнути картоплю, яка заростала на городі; і хоч з приходом Галини її задум був порушений, вона не тільки не була незадоволена цим, а, навпаки, була рада племінниці, охоче йшла з нею на ферму й розмовляла з нею. Вона була молодша за Якіма й молодша за Степаниду; була в тому віці, коли вже нічого більше не чекала від життя, але й не хотіла ще втрачати нічого з того, що це саме життя дало їй, і однаково весело дивилася й на телят у загороді, що гапали по траві й скубли її, і на луг та поле, що лежали перед ними на взгір'ї, і на ліс, і на сонце, що піднімалося над ним до зеніту, і на Галину, яка весь час намагалася косинкою прикрити обличчя від цього сонця, і на скотарню та Кузьмовича, який, зрозумівши, мабуть, що жінки прямували до нього, зупинився й чекав, поки вони піді-

Йдуть ближче. Пахощі з полів і дух скотарні, вигляд зелені, неба і втопаного копитами півкола землі біля воріт — усе це було природне для Уляни, було єдине з її загальним настроєм, так що вона не те щоб раділа цьому нежаркому сонячному дню, які бувають тільки після дощів і лише на початку літа як провісники врожайного року, а, здавалося, була невіддільна від цього дня, зелені й сонця. Пальці її рук були припухлі, як у всіх колишніх доярок, але Уляна не ховала їх, і вони разом з однотонною широкою спідницею, що була на ній, сірою однотонною кофтою і всім засмаглим зморшкуватим обличчям становили мовби саму сутність всього цього сільського життя (тієї тяжкої селянської праці, яка ще й досі поетизується), про що думали і старий Сухогрудов, і молодий Лукін, і вся та величезна кількість людей, які, схилившись поки що над столами й планами, уже в інших барвах бачили майбутнє російського села; але для Уляни не могло не бути добрим те, що було в ній і довкола неї і становило сутність її буття, і по доброті своїй вона хотіла, щоб так само добре було все і в Галини, яка відірвалася від села й намучилася в Москві.

— Половину кишок під цим, під рейхстагом, залишив, а все скрипить, все скрипить, — говорила вона про Кузьмовича, вже зовсім підходячи до нього.

Та Галина майже не слухала її, і настрої був у неї зовсім інший, ніж у тітки. Вона бачила все, що бачила Уляна, і відчувала, що день був по-літньому гарний, світлий і ясний і що все так лізло з землі, наливаючись життям (усе — було для Галини трава, що густо поросла обабіч стежини, якою вона йшла); але разом з тим це все, що починалося біля ніг і було попереду й довкола (і тітка з нескінченними своїми розміркуваннями), — усе було немовби віддалене від Галини й жило само собою, поза зв'язком з тим внутрішнім світом, який вона несла в собі, і їй, по суті, було байдуже, що оточувало її, як буває байдуже людині, яка йде коридором установи, зелений чи червоний килим у неї під ногами, коли всі думки спрямовані на те, як буде вирішено її справу; думки Галини, коли вона тепер підходила до ферми, були про сина, і вона відчувала майже те саме, що відчувала в Москві, коли ходила провідати Юрія, котрий відбував покарання. Нетерпляче швидким поглядом обводила вона скотарню й намагалася зазирнути в розчинені ворота корівника, щоб побачити Юрія; проте сина ніде не було видно, і погляд її падав на Кузьмовича, який усім своїм виглядом — побриженими в колінах штанами і курткою із застарілими плямами просохлого поту — не те що викликав почуття неохайності, але насторожував Галину (якраз нією своєю неохайністю), що такий стояв над її сином. «Трудом учити, трудом!» — згадувалися їй слова вітчима. «Яким? Оцим?» —

запитувала вона себе, не зводячи очей з Кузьмовича, до якого слідом за тіткою підходила.

— Ти чого телят у загоні тримаєш? — почала Уляна зовсім не з того, з чого, як чекала Галина, треба було починати розмову із скотарем.

— А ти що, вказувати прийшла? Що, в зоотехніки перевели?

— Не патякай, сам не бачиш, чи що?

— А я сваволити не звик. За свавільність в армії знаєш що буває?

— Та ти в армії чи в колгоспі?

— А що в колгоспі? Що, уже й начальства немає?

— Та годі тобі, не мороч голови, ми по ділу,— перебила його Уляна.

Вона бачила, що він не випустив телят на луг не тому, що не дістав розпорядження, а через лінощі, як би не переробити зайвого; і оскільки вона знала (як і всі в Курчавіні), що переговорити Кузьмовича не можна, що на все у нього одразу знайдеться відповідь, звеліла покликати Юрія.

— Покликати можна, чого ж не покликати,— згодився Кузьмович, нічого, однак, не роблячи, щоб кликати Юрія. І він потім повернувся до Галини з тим виглядом, нібито ще й від неї хотів почути підтвердження того, про що просили його.

Він знав Галину й те погане, що говорили тепер про неї і про її сина в Курчавіні. Але він удавав, що нічого не знає («Корчив дурня»,— як потім сказала про нього Уляна, додавши, що він зроду такий і що горбатого тільки могила виправить), і поглядав на Галину, то відводячи, то знову зводячи на неї примружені начебто від сонця очі. «Ну, вклоняйся, вклоняйся, чого ж? — водночас усім своїм мовчазно-очікувальним виглядом говорив він.— Хоч би як добре було у вас там у столицях, а за правдою сюди, до нас, у село!» І він неквапливо, як солдат у поході, розминаючи в пальцях сигарету й прикурюючи, так само уважно й очікувально все позирав на Галину.

— Покликати можна, тільки навіщо ж кликати? — ніби й справді не розумів нічого, запитав він.

— Та мати ж прийшла, осліп ти, чи що? — обурилась Уляна.

— Овв-а... мати?! Ну то навіщо кликати, он він і сам їде,— сказав він, рухом руки запропонувавши жінкам озирнутися й подивитись, що було позаду них.

Позаду них в'їздив на скотарню на возі Юрій. Він віз жердини для ремонту загороди, по які ще зранку послав його Кузьмович, і незграбно сіпав віжками, й покрикував на сірого, з відлежаним жовтим боком коня, який тяг воза. Побачивши матір, якусь мить Юрій вражено дивився на неї; потім, зіскочивши на землю

й передавши віжки Кузьмовичу, ступив був до неї і зупинився, бачачи, що вона кинулася до нього.

— Юро, Юрочко, ну як ти тут, як ти? — квапливо, наче могли спинити її, заговорила Галина, беручись руками за худі синові плечі, вдивляючись йому в обличчя, притягаючи й цілюючи його. — Як ти тут? Я вже так напереживалася за тебе, — то відводячи від себе синову голову, щоб зазирнути у вічі, то знову притягаючи, притискаючи і глядячи його, вела вона далі. Йй ще більше, ніж у Москві, коли вона ходила в міліцію провідати його, хотілося вловити з виразу його очей, що він радий їй і приймає її ласку й турботу про нього; їй хотілося відчутти той душевний зв'язок між собою і сином, якого, по суті, давно вже не було між ними, але який у свідомості Галини ще жив, і хвилював, і давав їй надію. Йй здавалося, що Юрій усе ще був хлопчиком і що саме ласкою вона могла пробудити в ньому почуття до себе; та Юрій, котрий вважав себе дорослим, чим більше ніжності виказувала тепер Галина до нього, тим рішучіше віддалявся від неї, почувавши себе ніяково, особливо при Кузьмовичі, що так по-дитячому поведилися з ним.

— Та все гаразд, — відповідав він. — Ну, бачиш, усе гаразд.

— І з конем... Як же ти з конем?

— А що... з конем? — наслідуючи Кузьмовича, так само просто, ніби нічого звичнішого не було для нього, ніж працювати з конем, промовив він.

Кузьмович просто посеред двору заходився розвантажувати жердини. Уляна, залишивши Галину і Юрія самих, щоб не заважати їм, підійшла до скотаря.

— Ну ехида, ну ехида! — з докором накинулася вона на нього, на що той навіть не обернувся, немовби зовсім і не торкалося його те, що Уляна говорила про нього.

Тим часом Галина та Юрій відійшли в затінок, під стіну корівника, і після першого захопленого почуття, що вона побачила сина, Галина вже наче спокійніше вдивлялася в його обличчя, дивилася на його руки й на всю худу синову постать, намагаючись зрозуміти, добре чи погано було йому тут, серед усього цього непривабливого й ніби застиглого, як їй здавалося, в своєму розвитковій сільського життя. Те почуття запустіння, яке переслідувало її в Полянці й було посилене тут і виглядом безлюдної (в цей час) курчавинської вулиці, виглядом скотарні й скотаря в побрижених (на колінах) штанях, виглядом воза, сірого коня і сірих перехняблених стін та воріт корівника (тобто всього того, що було найбільш занедбаною ділянкою в господарстві і не могло й не відбивало головного, що становило життя села), вона переносила на Юрія, і їй здавалося, що треба рятувати його, що треба

робити щось, щоб забрати звідси, повезти і влаштувати десь в іншому місці, яке було б не принизливим, а гідним його. В її свідомості, як це часто бувало з Галиною, щось мовби освітлювалося й підштовхувало до діяльності; але, через те що вона зовсім не уявляла, що могла зробити тепер, уся ця її енергія виливалася лише в ласку, з якою вона знову й знову підступала до сина. Її обличчя, що встигло засмагнути, здавалося молодим, так виразно проглядала на ньому вся напружена робота її душі, і вона знову метушилася, не розуміючи, що це було неприродно, удавано й не потрібно в зустрічі з сином.

Та, незважаючи на всю цю свою душевну суєту і скованість, вона все ж таки не могла не помітити зміни, яка відбулася з Юрієм. Хоч він був такий самий худий, як у Москві, але не тільки не здавався хворобливим, а, навпаки, здоровим і життєрадісним, і в його очах не було того колишнього похмурого відчуження, яке так лякало Галину в синові. Вона бачила, що перебування тут було на користь йому, і в ній (усупереч побоюванням) поряд з тривожним почуттям поступово народжувалося інше, яке заспокоювало її. Вона не думала, що було на користь йому: чи робота на свіжому повітрі, чи спілкування з Кузьмовичем, який уже не здавався їй недобрим, як нещодавно (як не здавалося непривабливим і сірим усе те, що було довкола на скотарні),— і не знала головного, що її Юрій більше спав по закутках на сіні, ніж працював, і все здоров'я його було від цього сну й ще від теплого молока та вершків, чим напувала його тітка Уляна; та коли Галина прощалася з сином, всі її побоювання за Юрія, що йому погано тут і що треба його негайно забирати звідси, не тільки були забуті нею, але начебто не піднімалися й не хвилювали її. Вона бачила, що він посвіжів, що в нього був здоровий колір обличчя, і це було головне, що заступало всі інші подробиці перед нею.

Вона пробула з сином близько години; але так само, як і в Москві під час побачення з ним, такого пам'ятного Галині, вона ні про що серйозне не встигла поговорити з ним і, прощаючись із сином, неприємно відчувала це; і відчувала це особливо потім, коли їй хотілося поновити в пам'яті, як її син жив і працював у Курчавіні.

— Як ти посвіжів, Юро, ти дуже посвіжів,— говорила вона синові, тим часом як Уляна вже квапила її.— Тобі подобається тут? Ні, ти скажи, тобі подобається тут? — наполягала вона.

— Та чому ж не подобатися, та все гаразд,— відповідав Юрій, знову (й непомітно для себе) наслідуючи Кузьмовича.

— Ну, будь розумним, я така рада за тебе!

— Та постараюсь, та що я, я все роблю.— І він озирнувся на Кузьмовича, боячись, коли б той не виказав його.

Але Кузьмович, що сидів на вивантажених жердинах, курячи і облікаючи сигаретою губи, лише дивився на цю свою сигарету й ніби не прислухався ні до чого, однак на його примруженому обличчі було: «Бреше ж, бреше, от брехуняка (що стосувалося Юрія); роззява, ну роззява, а ще із столиці (що стосувалося Галини); дарма, візьмуся ще за тебе, зі мною, брат, не те що з твоєю матусею (що знову вже стосувалося Юрія)». Прим'явши потім каблучком недокурок, він підвівся й почав мовчки розпрягати коня.

XI

— Ось уже й розмовляти, як Кузьмович, став, ти помітила? Як вони швидко переймають усе,— сказала Уляна, коли ферма була вже далеко позаду в них.

— Справді. А посвіжив як! Як він посвіжив! — Це важливо було для Галини й тішило її.

Вона ще затрималася в тітки, пила з нею чай, а коли вийшла від неї, була така задоволена й така спокійна, особливо за сина, з яким, здавалося їй, усе тепер має владнатися й піти, як у людей, що краса літнього сільського дня, якої не помічала раніше (краса пшеничного поля, через яке вона йшла тепер стежкою, щороку протоптуваною всупереч забороні курчавінського голови поляновськими колгоспниками), мовби вливалася в неї, радувала й становила одне ціле з її настроєм і думками. «Ні, не все ще так погано на землі, є ще щось, що вище за нас, є справедливість, і треба тільки не упиратися, а йти і йти назустріч цій справедливості»,— щось подібне до цього, що було невизначеним, але було важливим зараз для Галини, спадало їй на думку. Скинувши косинку, вона весело помахувала нею, і її світле волосся, що півколом облягало шию і плечі, то враз немовби сколихувалося, підхоплене вітерцем з поля, то знову лише гладенько закривало мички її вух з маленькими й блискучими срібними сердечками. Вона здавалася молодою, вродливою і гостріше, ніж будь-коли, відчувала це; вона відчувала свою красу, так само як сильна людина відчуває силу, і в її обличчі, що виразно відбивало весь душевний настрій, в руках рук, в усій постаті, яка ще тільки починала повніти, було й справді щось особливо привабливе, щось від матері, у що колись закохався (й що потім продовжував любити уже в Галині) вітчим.

«Гарно тут»,— думала вона, як думає кожна людина, що знічев'я милується природою, коли на душі в неї ясно й щасливо; і вона не тільки не помічала цієї своєї зміни в настрої, але вона

здивувалася б, якби раптом їй сказали, що вранці вона була іншою і що все тут здавалося їй поганим, нудним і занедбаним. У її душі замість колишньої порожнечі підіймалась якась нова мета життя; що це була за мета, вона не знала, але вона напевне знала, що вона щось повинна була зробити і що в тому, що вона робитиме, таїлося щось важливе й благородне; і від цього передчуття діла саме й було в неї ясно й щасливо на душі. Все московське минуле немовби віддалилося від неї; так само як вона, відходячи від Курчавіна й наближаючись до Поляновки, була десь посередині між цими селами, вона почувала себе посередині між минулим і тим, що тільки ще чекало її в житті, і віддалялася від одного й наближалася до іншого.

Але вся чарівність цього цілісного настрою, який часто начебто з нічого виникав у ній, відразу ж, тільки-но з'явилися попереду хати Поляновки, порушилася в ній, і музика, яка щойно так плавно звучала в її душі, враз, як на старій платівці, почала перериватися й прокручуватися на одній неприємно повторюваній ноті: вітчим, Степанида, Ксенія, вітчим, Степанида, Ксенія! Усі її стосунки з вітчимом, неприязнь до Степаниди й особливо до Ксенії — усе виразно постало перед нею; вона зупинилася край яру і якусь мить, перш ніж спуститися стежиною і пройти через нього, вдивлялася в будинок вітчима, який весело вирізнявся серед інших хат цього вмираючого села. Вона помітила біля воріт будинку чорну «Волгу» й подумала, що хтось, мабуть, приїхав до вітчима; та потім, коли побачила, що Степанида, яка давно й нетерпляче ждала повернення племінниці й не раз уже вибігала на город, щоб подивитися, чи не йде вона, — що Степанида з городу махає рукою і кличе її, Галина відчула, що, може, сталося щось серйозніше, ніж тільки приїзд гостя. «Та він же старий, він хворий!» — одразу ж майнуло в її голові, і вона, забувши про свої хвилювання і думаючи тепер тільки про те, що могло статися з вітчимом, майже бігом спустилася в яр і піднялася до Степаниди.

— Ти чого так довго? А ми тебе ждемо, ми ждемо, — квапливо почала Степанида, хвилюючись і пильно дивлячись на племінницю.

— А що сталося?

— Іван приїхав.

— Який Іван? — Що говорила Степанида, не збігалося з тим, про що думала Галина й що налякало її, і тому вона не одразу зрозуміла, хто був Іван і що було в тому, що він приїхав. — Який Іван? — перепитала вона.

— Ну, твій, ну... Юрин батько.

— О господи! — І Галина опустила трохи підняті від хвилювання плечі, — Налякала як! А я вже вирішила, — Але вона не

сказала, що налякало її; їй важливо було, що з вітчимом нічого не скоїлося, і її зблідле обличчя (не стільки, можливо, від хвилювання, скільки від того, що вона швидко піднялася крутим схилом яру) знову почало наливатися спокоем і життям.— Чого він приїхав? Хто його кликав сюди? — потім спитала вона, вже ніби заспокоєна, тим часом як з відбитого блиску її очей, з цікавістю звернених до Степаниди, було видно, що в її душі відбувся рух, протилежний тій байдужості, з якою запитувала вона.

— Тут усе ясніше від ясного: на тебе подивитися та на сина,— заперечила Степанида, для якої (як і для Ксенії) приїзд Лукіна міг мати тільки одне значення, те, на яке вона натякала.

— А як він дізнався, що я тут?

— Хто захоче, той про все дізнається. Дізнався ось і причав.

— І даремно. Сина я йому однаково не покажу, та й мені... що він мені? — Але вже в той час як вона говорила це, в тоні її голосу виразно вчувалося те інше, що піднімалося в ній від свідомості, що в ін пам'ятав про неї і приїхав до неї.— Про що я говоритиму з ним?

— Про те й поговориш: батько він Юрію чи не батько? Ну, ходімо, ходімо. Обід холоне, та й заждалися вже,— поквапила Степанида.

Але на ганку будинку, перш ніж увійти, жінки зупинилися.

— Який хоч він? Постарів? — спитала Галина, червоніючи від того, що питала це.

— Ні, ну, такий став, такий став! — не вмючи сказати більше і вкладаючи все своє враження від Лукіна в ці слова, відповіла Степанида.— Та вони в кабінеті зараз,— потім додала вона, зрозумівши (з того, як Галина оглянула себе), що племінниці не хотілося в такому вигляді з'являтися перед своїм колишнім чоловіком.— Двері зачинили, про щось розмовляють, розмовляють. Ходімо, встигнеш усе.

XII

Ксенія була така сама збуджена, як і Степанида, і, зустрівши Галину в коридорі, одразу ж кинулася до неї й заговорила:

— Нарешті, боже мій, нарешті! — Начебто не тільки ніколи не було між ними ніяких натягнутих стосунків, а завжди були мир і злагода, які лише можуть бути між матер'ю та дочкою, коли мати ще досить молода, а дочка на виданні і коли вони з однаковою ясністю і хвилюванням (і ніби наперекір усій чоловічій половині дому) розуміють усю делікатність майбутнього сватання (і майбутнього доччиного щастя).— Він давно тут, він чекає, боже

мій, як добре, що нарешті вже... Тобі треба переодягтися, та йди вже, йди,— говорила вона Галині, що розгублено стояла перед нею.

— Іди, йди, Галю, встигнеш,— тут-таки метушилася Степанида.

Жінки поводилися так, наче в домі був не гість, а наречений і наче від того, який вигляд матиме Галина (як зуміє вдягтися), залежатиме все. Вони не казали їй цього, але з їхніх облич, слів і жестів вона одразу зрозуміла, про що вони думали й чого чекали від її побачення з колишнім чоловіком, Юрієвим батьком. «Вони збожеволіли,— було першим, що вирішила Галина.— Тепер?! Після стількох років?! Вони збожеволіли!» Але в той час як вона сказала собі це, вона раптом ясно зрозуміла, що це не тільки було можливим, але було саме тим, чого вона вже давно й болісно чекала від життя. Вона вмить відчула, що настала для неї хвилина, коли все втрачене може повернутися до неї, і що з усіх варіантів заміжжя (після розлучення з Арсеном), які виникали й згасали, для неї цей, як повернення після поневірянь до батьківської домівки, був найбільш бажаним і надійним; і хоч вона усе ще подумки говорила Степаніді та Ксенії, що «вони збожеволіли!»,— не тільки відчувала всю створену ними атмосферу сватання, а жила нею і була так само, як вони, переконана, що Лукін приїхав у Поляновку лише заради неї і що як вона раніше не подумала, що все це неодмінно повинно було статися тут. Їй здавалося, що перед нею наче враз відчинилися двері до щастя і вона ось-ось повинна ввійти в них. Вона не думала, що вона скаже колишньому чоловікові й що він скаже їй; їй ясно було тільки одне — що він тут і що важливо не те, що він скаже, а те, що вирішила вона, їй хотілося лише швидше почати справу. «Просто й само собою розв'язалося все з Юрієм! Просто й само собою вирішиться все тут»,— думала вона, і її враження від зустрічі з сином і розмови з Уляною, і те радісне передчуття діла, яке з'явилося в неї, коли вона йшла через пшеничне поле,— все здавалося їй лише початком того, що повинно було статися з нею тепер.

— Господи, та я зараз,— проказала вона, одночасно відповідаючи і Степаніді, і Ксенії.— Ну, а ви? Ви ж як? — додала вона, швидко окинувши поглядом, як були одягнені Степанида та Ксенія.

На думку Галини, вони не були ще готові до зустрічі з Лукіним. Але на думку самих Степаниди та Ксенії, вони давно вже були одягнені в усе найкраще, що було в них, і, залишившись тепер самі, одразу ж перезирнулися тим розуміючим одна одну поглядом, коли їм не те що зрозуміле було Галинине занепокоєння, а що вони раді були цьому занепокоєнню. Степанида була

в темно-коричневій шерстяній спідниці і такій самій коричневій у білий горошок кофті, і все, що раніше колись було по ній, тепер, як і те, що повсякденно носила вона, незграбно висіло на її пласкій, без грудей і стегон, худорлявій фігурі. Як щось зайве вона тримала перед собою великі засмаглі руки з по-селянському широкими долонями; її волосся, рідке й сиве, було старанно зачесане й зібране в маленький, як дитячий кулачок, вузол на потилиці, і від цієї пригладженості волосся усе її ніби укладене складками старече обличчя начебто видавалося вперед і з усіх боків було відкрите сторонньому оку; воно було велике, з великими й білими, незасмаглими під косинкою вухами і здавалося некрасивим і грубим; але в усьому виразі цього обличчя ніби світилося щось таке, що було запалене від одного вогню і світилося в очах і на обличчі Галини, яка щойно пішла до себе, і на обличчі та в очах Ксенії, що стояла тут. «Хоч би все було добре, я така рада за неї, така рада!» — говорив вираз Степаниди. «Я знаю, все буде добре, і я теж рада, я дуже рада», — немов у відповідь Степаниді було на круглому обличчі Ксенії. У тому, що відбувалося тепер у домі (але відбувалося поки що лише між жінками і більше в їхній уяві), Ксенія бачила для себе можливість налагодити стосунки з Галиною й показати своє добре ставлення до неї; і, радіючи покладеному вже початку, готова була ще і ще виявити до неї те материнське почуття, про яке вона знала, що воно існує, але якого не тільки в неї не було до Галини, а ніколи не було й до своїх дочок. «Вони прилаштовані, — думала вона про своїх дочок, — а Галя, Галя... я повинна подбати про неї!» І їй здавалося, що вона саме й виявляла зараз ту турботу про Галину, про яку думала, що треба було виявити до неї. В її вбранні було не менше недоладностей, ніж у вбранні Степаниди; але трималася Ксенія впевненіше, ніж Степанида, з тією звичною для себе перевагою, яку всі домашні завжди відчували в ній. Вона перебрала весь свій гардероб (що вона робила щоразу, перш ніж з'явитися на людях, коли була ще молодшою, була одружена з директором радгоспу і вважала себе першою серед радгоспної інтелігенції жінкою в селищі), перш ніж вдягти це плаття густого бурякового кольору, яке було тепер на ній. Це плаття шилося давно й було, як і все на Степаниді, мішкувате на Ксенії; але веселий крій цього плаття з гофрованою оздобою на грудях і внизу, з широким відкладним коміром, широким поясом і такими самими широкими хлястиками на рукавах — усе це в поєднанні з кольором, що рум'яно лягав на її й так рум'яне, повне й округле обличчя, було, як здавалося Ксенії, саме тим, що молодило її і робило інтелігентною. Люблячи халати і звикнувши до них, вона почувала себе незручно в платті; але вона

удавала, що їй було приємно й добре в ньому, і всім повним усміхненим обличчям виражала це.

І Степанида, і Ксенія були ще у фартухах, бо, крім тієї турботи, що їм треба було показати себе перед колишнім Галининим чоловіком і справити враження на нього, треба було ще приготувати обід і накрити стіл; і в цьому другому ділі вони були більш природні, більш дотепні й самі собою, і все їхнє старання й сільська гостинність були потім гідно оцінені не тільки Лукіним, а й звичайно мовчазним і байдужим до всього старим Сухогрудим.

Вони могли приготувати обід тільки з того, що було в них під рукою. Але під рукою в них було — два зарізаних молоденьких півники, сметана, вершки, квашена капуста з яблуками в льоху, торішня ще морква в піску, свіжа цибуля і ще деяка рання зелень для приправи, якої відразу ж Степанида, збігавши на город, нарвала й принесла на кухню; і були ще — перетерта з цукром смородина, яку подавали звичайно тільки старому Сухогрудову й тільки вранці як ліки, було загусле в скляних банках яблучне домашнє варення і черствий, ще позавчора принесений Степанидою з курчавінського сільмагу хліб, печений по-міському, в жерстяних формах. Усього цього, як сказала Ксенія, було не досить, щоб прийняти гостя; та оскільки нічого іншого придумати не можна було, порадившись коротко між собою, жінки взялися до діла. Розпатрані і облиті сметаною півники разом з круглою, щойно почищеною, але не нарізаною картоплею були поставлені в духовку газової плити, яка горіла од привізного балонного газу, і Ксенія, що вважала себе майстринею цієї страви, сама стежила, як смажилися й підрум'янювалися півники та картопля, і раз у раз поливала їх, щоб були соковитішими, наотпеленим від них жиром. І картопля, і півники вкривалися коричневою хрусткою кірочкою (особливо кінчики крилець), і Ксенія, відчуваючи, що все виходило в неї, була в доброму настрої, усміхалась і встигала керувати Степанидою, яка накривала стіл.

— Ти на два блюда, на два, — говорила вона, заходячи до їдальні, в той час як Степанида розставляла приготовлений нею морквяний салат. Морква була дрібно натерта, підбілена сметаною й посипана зверху моченим ізюмом і мала бути тим делікатесом, яким жінки хотіли здивувати Лукіна. — Чи не забагато сметани ти поклала? — Цей салат був давнім і улюбленим винаходом самої Ксенії, і вона не могла стриматися, щоб не спитати, що непокоїло її.

Квашена капуста була полита соняшниковою олією і поставлена в центрі столу, а праворуч і ліворуч від неї — укладені на тарілках квашені яблука; на картатій скатертині перед кожним стіль-

цем було покладено серветку, поставлено прибори: тарілки, келихи, чарки; у кришталевій салатниці було принесено і перетерту з цукром смородину, щоб коли хто захоче солодкого до м'яса, як сказала Ксенія, то — будь ласка, що ще може бути краще й смачніше, ніж ця домашнього приготування смородина. Тут-таки лежала й ріпчаста цибуля і стояла тарілка з хлібом; а коли вирішувалося, що гість питиме, Ксенія сказала:

— Тільки не коньяк, ні, я знаю, тепер у них у всіх все більше горілка у моді.— Вона була впевнена (з висловлювань свого першого чоловіка, що коли вже пити щось, так найкраще горілку), що найприємнішою для всіх чоловіків була горілка, і вона одразу ж поставила пляшку «Столичної», що зберігалася в неї, на стіл.

Усе це до приходу Галини було вже готове, і по всьому дому — кухні, коридору, їдальні — апетитно линув запах смажених курей, картоплі, запах солінь, свіжої цибулі й зелені, принесених з городу.

Ксенія, тільки-но Галина пішла переодягатися, зняла фартух і ще раз прискіпливо перед дзеркалом оглянула себе; Степанида, яка знала, що під час обіду доведеться прислужувати їй, зосталась у фартуху, і обидві жінки, задоволені, що все так добре виходило в них, пройшли з коридора до їдальні, де все уже було готове до торжества, і лишалося тільки покликати чоловіків, які все ще про щось розмовляли в кабінеті.

В їдальні було світло, стулки віконних рам були розчинені, і літне повітря з надвору ворушило тюлеві занавіски, що звисали до підлоги. Сонце, яке хилилося до вечора, було тепер навпроти вікон, і жовте світло від нього, що цідилося крізь тюль і розпливалося плямою по стіні й підлозі, саме й сповнювало кімнату. І в цьому світлі тарілки, келихи, чарки — все, що було на столі, все бачилося якимось по-особливому, вираючи іскрами в кристалі й відбиваючись на мельхіорових ножах, виделках і ложках. Ці ножі, виделки й ложки привезла в дім Сухогрудова Ксенія, вони були її гордістю, і вона тепер, із стурбованим нібито виглядом обходячи стіл, мимоволі дивилася на це своє багатство й перекладала по-своєму там, де, здавалося їй, Степанида поклала їх не так, як годилося за добрим тоном; і поки вона це робила, зайшла Галина й зупинилася біля дверей.

На обличчях Степаниди та Ксенії, тільки-но вони побачили Галину, відразу ж відбився подив, викликаний її виглядом. Те, що було модне в Москві, не було ще модне тут, у селі; тут ще вважали, що непристойно з'явитися жінці в спідниці вище колін, але Галина була саме в такій, вище колін, спідниці (за московським взірцем вважали б непристойним, якби вона була одягнена не

так). У неї були красиві ноги, і вона знала це; і ці ноги, обтягнені тепер, незважаючи на спеку, тонким капроном (що мало надати більшої досконалості їм), були всі на видноті і викликали у Степаниди та Ксенії те заперечення, що краще було б, якби ця краса лише відчувалася, а не була так одверто виставлена. «Що він може подумати, Галю!» — однаково було на їхніх здивованих обличчях. Та, незважаючи на це, вони все ж таки не могли не визнати, що Галина мала принадний вигляд і що оголеність її ніг ще не означала, що вона була оголена вся; вона лише хотіла підкреслити, що було ще молодим і привабливим у ній, і Ксенія одразу зрозуміла це; і одразу, немов од захвату закліпавши очима, кинулася до Галини й квалливо почала говорити їй:

— Чудово, Галю, чудово! Та як ти можеш не сподобатися йому?! Як він взагалі насмілився піти від тебе?!

По собі знаючи, що привабливість жінки часто залежить не так від одягу, як від настрою та впевненості, що все красиве й гарне на ній, Ксенія намагалася тепер підтримати Галину; і в той час як хвалила її, поступово сама впевнювалася, що й справді усе на Галині було чудове: і синя спідниця, і кофта голубуватого відтінку, крізь яку видно було мереживо нижньої сорочки, і розсіпане круг шиї світле волосся, і навіть ті самі срібні сердечка, які Ксенія бачила на Галині завжди, але які тепер, здавалося їй, були особливо до речі й прикрашали її.

Степаниді теж хотілося що-небудь сказати племінниці. Але те, що вона могла сказати їй, було недовладне, а те, що було доладне (що говорила Галині Ксенія), не вкладалося в простуватому розумі Степаниди в слова та фрази. Вона не вміла говорити не те, що думала, і тому тепер лише мовчки всміхалася, дивлячись усім своїм зморшкуватим, добрим і відкритим обличчям на Галину.

Кінець кінцем настрої Ксенії передався і їй, і всі троє, що становили жіночу половину дому Сухогрудова, ще і ще раз оглянувши себе та стіл і погодившись, що все було готове до торжества, вирішили, що пора кликати чоловіків; і Ксенія як господиня, зразу настроюючись на запобігливо-шанобливий тон, яким вона збиралася розмовляти з Лукіним, щоб не зіпсувати справи, пішла запросити гостя й чоловіка до столу.

ХІІІ

Вона зайшла в ту мить, коли між Лукіним і старим Сухогрудовим було вже майже все переговорено, і вони сиділи в кріслах один перед одним — обличчя Сухогрудова в тіні, обличчя Лукіна

на світлі — і перемовлялися тими ніби звичайними фразами, які, їм здавалося, щось іще містили в собі, але були, по суті, нецікаві їм, бо не зачіпали тих головних питань, які хвилювали їх. Вони думали про одне й те саме — що потрібно для покращання життя на селі,— проте підхід до справи був настільки різний, що для них обох було очевидно, що вони не розуміли один одного; але з ввічливості ні Лукін, ні Сухогрудов не хотіли вголос визнати цього і, мов пасажери, що опинилися в одному купе, чекали лише зупинки, коли можна буде спокійно розійтися їм.

— Так, з ким на «ти», з ким на «ви», кожного треба знати,— говорив Сухогрудов, маючи на увазі теперішню, для знайомства, поїздки Лукіна по району.— І що не людина, то тобі й... держава!

— Так воно й має бути.

— А керувати? Як?! Адже все це тримати треба.— Він простягнув перед собою суху старечу долоню й стиснув її.— Тримати! А то скоро все поповзе, хто куди хоче.— І він нервово й запитливо зупинив погляд на Ксенії, котра увійшла в кабінет і перебила йому.

Він не вникав у господарські інтереси жінок. Те, що вони робили в господі, йому здавалося, повинно було робитися ними само по собі. Але при всій цій своїй нібито неувазі до дружини й сестри він помітив тепер, що дружина була не в халаті, а в тому своєму улюбленому буряковому платті, яке він уже не пам'ятав, коли вона вдягала останнього разу. «Чого це вона? Та чи вартий гість того?» — швидко перекинувши погляд із Ксенії на Лукіна і з Лукіна знов на Ксенію, подумав він. Але хоч який далекий він був від домашніх справ (і хоч як здавалося його домашнім, що він старий і не спритний розумом), з виразу обличчя дружини він одразу зрозумів, для чого вона так вирядилася і що взагалі затівалося всіма там, за дверима, звідки, він давно вже чув, долинали звуки й запахи застілля, яке ними готувалося. «Знайшли сокиру під лавкою, схаменулися»,— подумав він з тією похмурою холодністю, як він ставився до всякої справи, що починалася без його згоди. Він завжди бував невдовслений у таких випадках і тепер був невдоволений подвійно: і тим, що розмова з Лукіним не задовольнила його, і він не хотів виявляти колишньому зятеві особливої гостинності, і ще тим, що звідництво, яке затівалося жінками, було, він бачив, по-перше, безглуздом і, по-друге, глибоко огидним йому; він відчував увесь негарний бік цієї справи, і готове уже вирватися його роздратування, яке чим старшим він ставав, тим важче було стримувати в собі, мимоволі мало обернутися проти Ксенії. Обличчя Сухогрудова зблідло, і на тонких старечих губах з'явилася та усмішка, що він усвідомлює себе вищим за те, що відбувається довкола нього, яка потім не

тільки під час обіду, але й після від'їзду Лукіна довго ще була немовби прикріплена до його обличчя.

Він підвівся й, звертаючись до Лукіна тим тоном, з якого не можна було визначити, як він ставився до дружини, промовив:

— Прошу: моя дружина Ксенія Олександрівна.

Лукін теж підвівся й, назвавши себе, потиснув руку Ксенії.

— Так, так, той самий,— дивлячись на дружину, додав Сухогрудов, не пояснюючи, що означало «той самий», але бачачи по її очах, що їй більш ніж зрозуміле значення того, що він говорить їй.— До столу? Все готове?

— Так, ласкаво просимо,— уся світлячись, підтвердила Ксенія, не одводячи погляду від Лукіна.

Вона помітила, що чоловік незадоволений, але це не засмутило її. Вона знала, що всяке його незадоволення закінчувалося лише тим, що він замовкав і йшов до себе і що це нікому й ніяк не заважало; і була переконана, що не повинно було завадити й тепер. Вона звикла вважати (як і Сухогрудов у своїй сфері діяльності), що все в домі обертається навколо неї, особливо тепер почувала себе в центрі наступної події, завершення якої, вона розуміла, могло залежати тільки від того, як вона поведе все; і вона бачила з виразу обличчя Лукіна, що початок їй уже вдався.

— Чим багаті, все на столі. Усе жде,— повторила вона.

— Ну, якщо на столі, то на столі. Як дивишся? — обернувся він до Лукіна.

— Не проти.

— І чудово. Та тільки... Я шкодую, що одразу не сказав тобі про це,— мовив він, жестом зупинивши Лукіна, який уже рушив до дверей слідом за Ксенією.— Галя тут. Із сином. Ти пробач,— додав він, ще гостріше, ніж хвилину тому, відчувши всю ніяковість того становища, в якому був тепер сам і в якому особливо опинився Лукін, котрий ще й досі нібито усміхався, але весь уже змінився на обличчі.— Я не хотів, це випадковість. Ти пробач.

XIV

Усю фальшивість становища Лукіна, фальшивість становища Галини, її вітчима, Ксенії і Степаниди, як після стягнутого покривала, коли всі раптом побачили те голе й непристойне, що крилося під ним, відчули всі відразу ж, як тільки, зійшовшись в їдальні, почали сідати навколо накритого до обіду столу, підкоряючись голосу Ксенії, який звучав дзвінко й без угаву. Вона бачила, що всім було незручно й ніяково; і сама відчувала це; але за тим принципом, що мости до відступу спалено, що вино відкорковано й треба пити, всіма силами намагалася з'єднати те,

що не можна було, і всі відчували це, з'єднати; вона старалася догодити кожному (особливо Лукіну, який своїм молодим і вишуканим виглядом викликав у неї захоплення), але вона переграла в цій своїй ласкавості господині столу і дому, і всі тільки гостріше відчували від її начебто привітної метушні, яке фальшиве, непристойне й непотрібне було те, заради чого вони зібралися тут.

В темно-синьому костюмі, світлій у смужку сорочці і галстуку, переодягнувшись тільки для зустрічі й розмови з Лукіним, перед яким не хотілося старому Сухогрудову мати по-домашньому простий вигляд, він бачив тепер, що він був начебто прилучений до всього затіяного жінками сватання, і це не подобалося йому. В той час як Ксенія садовила Галину поруч з Лукіним, він дивився на них з тією неприхованою на обличчі огидою, наче він уже бачив не те, що відбувалося перед ним, а наслідок цього, ту порочну близькість, яку, він знав, як буде сприйнято й засуджено всіма в районі. Живучи постійно у сфері тих піднесених думок, які, мов ланки в ланцюгу, вироблялися в ньому, й підносили, і сковували його, він особливо бачив, яке було дрібне, нікчемне й банальне це, до чого він був причетний тепер. Він був проти цього, і його густі старечі брови були наспулені; але саме тому, що він був роздратований, був понурий, він думав про все зосереджено і ясно. «Ліктя хочеш укусити? Ні, любя моя, ні, пізно»,— думав він про Галину. Він не міг простити їй, що вона довго не приїздила до нього, що майже нічого не писала про свої справи й розлучилася з Арсеном і що ще раніше, давно (але що, одначе, жило в старечій пам'яті Сухогрудова), розлучилася з Лукіним; не міг простити їй відчуженості, з якою, він відчував, усі ці дні вона ставилася до нього, і мимоволі шукав у ній те, що підтвердило б, що вона погана жінка й не варта того, щоб думати про неї. Та разом з тим, як він бачив, що вона була в короткій спідниці, й засуджував її, і бачив, що вона не тільки не соромилася, що її садовили поруч з колись покинутим нею чоловіком, а, навпаки, здавалося, була щаслива, що така нагода випала їй, разом з тим як йому болісно було усвідомлювати, що за цілий тиждень перебування в батьківському домі Галина ще ані разу не була такою весело збудженою, як тепер,— він відчував, що це погане, яке він намагався підкреслити в ній, наштовхувалося в його душі на щось інше, що не дозволяло так недобре думати про дочку. Він не міг позбутися думки, що колись любив її; і він знав, що коли вона попросить, він одразу зробить усе, щоб налагодити їй життя (адже є у нього ще зв'язки у Мценську!); та він з болем бачив, що вона не тільки не потребувала цього, а навіть не помічала, що він тут, не дивилася на нього, а вся була в полоні своєї мети,

яка старому Сухогрудову здавалася безглуздою, недосяжною і обурювала та ображала його. «І це в моєму домі?! Хто дозволив? За чією згодою?» — було в його похмурих очах. Він ладен був сказати це, але він не говорив цього, розуміючи, що коли скаже, то перерубає те останнє, що зв'язувало ще його з дочкою.

Похмуро дивився він і на Лукіна. «Який ти секретар! Хлопчисько, ще ази вчити, а туди ж, брат королеві й кум богові!» — так само злісно, як про Галину, думав Сухогрудов про Лукіна. І так само, як у Галині, намагався знайти в ньому те погане, що дозволило б неприязно думати про нього. Та, крім того, що Лукін ніяковів і поважився стримано й сором'язливо, нічого іншого Сухогрудов не міг помітити в ньому й подумки повертався до подробиць розмови з ним, з якої він ясно бачив, за що можна було осудити Лукіна. «Елеватори... почуття господаря... з жінкою справитися не міг!» Він знав, що не Лукін покинув Галину, а вона його, поїхавши до Москви й залишившись там; але зараз йому хотілося думати інакше, і він розумів, що все можна повернути та к і звинуватити колишнього зятя. Він відчував, що не тільки це, а й усе інше, що раніше здавалося гідним похвали в Лукіні й за що він поважав і цінував (і просував!) його, можна було так само повернути проти нього, побачивши в усьому фальш і вміння зробити кар'єру, і ця думка, раптом виникнувши, так заволоділа старим Сухогрудовим, що хоч би як він намагався потім спростувати її, не міг зробити ні цього дня, ні пізніше, коли звертався в роздумах до цього дня. Він завжди цінував Лукіна за те, що той умів слухати і сприймати, що казали йому; та цього разу він побачив Лукіна іншим, таким, що заперечував і не слухав, і шукав, чим можна було пояснити це. «Тоді — просувався по службі, тепер — досяг становища, так ось ти який!» — вирішив нарешті Сухогрудов. Те, що план, який він пропонував, застарів і був неприйнятний (і що, головне, сам Сухогрудов розумів це), на це він тепер не зважав; про це він забув; але не забув про байдужість, з якою поставився до плану Лукін, і причина цієї байдужості була тепер цілком зрозуміла Сухогрудову, і він не усвідомлював тільки одного — що якби не це погане, що він думав про колишнього зятя, знайшов би щось інше, бо йому необхідно було так погано думати про нього зараз. І за тією простою логікою, що коли можливе одне, то можливе й друге, він вирішив, що й приїзд Лукіна в Поляновку мав своє друге значення. Сухогрудов виводив це з того, як був одягнений Лукін; і це дало старому привід гадати, що торжество в домі (звідництво, як перекладав для себе він) готувалося заздалегідь, всіма і за його спиною; і він похмуро дивився вже на Ксенію і Степаниду, що метушилися біля столу й не знали, як краще догодити гостеві.

«Спритності, спритності скільки!» — роздратовано думав він про них. Йому хотілося встати й розігнати всіх, але він не робив цього, а тільки стискав міцніше свої тонкі зблідлі губи й підшукував, що колоче сказати чи Лукіну, чи Галині, чи Степаниді, чи Ксенії.

«А чи знає вона, що ти одружений? Так, так, чи знає, що в тебе сім'я, діти?» Він вичікував лише час, щоб з тією глузливою інтонацією, як він умів робити це, висловити все колишньому зятеві й дочці.

Але в той час, як Сухогрудов правильно розгадав задум жінок, він був зовсім далекий від того, що відчував і про що думав Лукін. У ту саму хвилину, як тільки Лукін почув, що Галина з сином тут, у домі, надія, що він побачить їх, і думки, пов'язані з цим (і спогади, які охопили його ще на узбіччі пшеничного поля, звідки дивився на Поляновку), все одразу ж постало в голові Лукіна, і він не те що вже не розумів, що потім говорили йому Сухогрудов і Ксенія, а чув їх, бачив перед собою, але думав про інше — як побачить Галину і Юрія і що скаже їм; він нібито раптом втратив орієнтацію і не знаходив (серед трьох сосен!), в якій стороні був вихід; і в той час як йому хотілося бути зосередженим, відчував, що думки розпливалися і що з усього теперішнього й минулого, яке хвилювало його, ясним було у свідомості лише те, що колись зв'язувало його з Галиною. «Авжеж, я знав, що вона тут,— разом з тим просто і ясно сказав він собі, ніби нічого несподіваного не було в тому, що мало статися зараз.— Побачу її, побачу нарешті сина й поговорю з ними!» Йому хотілося, щоб усе було просто і щоб він не відчував потім провини перед дочками і дружиною; але він хвилювався, заходячи до їдальні, і хвилювання було таке сильне, що він, здавалося йому, по-справжньому побачив Галину тільки після того, як вона, простягнувши руку, щоб привітатися, підійшла так близько, що її сповнене незрозумілого щастя обличчя опинилося поряд, перед очима. Він побачив, що вона була молода і була така ж красива, як раніше, і всупереч побоюванням Степаниди, Ксенії і Сухогрудова не тільки не знайшов у її загальному вигляді нічого непристойного, а, навпаки, відразу ж уловив те, чого, як і передчувала Галина, не міг не помітити.

Він ту ж мить відзначив подумки, що вона була одягнена з тим смаком, яким завжди відрізняються жінки одного кола від іншого (жінки міські від сільських); відзначив ту простоту в її одязі й зачісці, що здалася йому вишуканою і що в його розумінні, як у розумінні кожної провінційної людини — і це було ще характерним тоді! — не могло не поєднатися одразу ж із словами «Москва» і «столиця» і поняттям усього того життя, яке стояло

за цими словами. Те, що він завжди вважав утраченим, було перед ним; перед ним була та сама палуба пароплава з квітами, гамором і музикою, на якій кожного разу, в спогадах, відпливала від нього Галина, і він відчував, що не тільки міг зараз ступити на цю палубу, а що однією ногою вже стояв на ній, і хвилювання моря (хвилювання того життя, від якого добровільно й так покvapливо відмовився колись) виразно передавалося йому через цю палубу. І хоч Галина була стримана, не метушилася і, здавалося, не квапила подій, вся жвавiсть її душі, безкрайність її енергії, діяльності, усе було немов на видноті в Лукіна, і він відчував це в Галині так само добре, як він завжди раніше відчував це в ній. Коли він переводив погляд на її волосся, він бачив, що воно було таке ж красиве, яким він пам'ятав його; так само красиво поблискували в її вухах сережки, і красивими були обличчя, шия, плечі, груди, руки, все, все, що колись було близьким і доступним йому й могло стати близьким і доступним тепер; і від свідомості, що минуло могло повернутися, він ще більше не міг зосередитися і лише ніяково й безглуздо усміхався й червонів від цієї своєї усмішки і від того, що і старий Сухогрудов, і Ксенія, і Степанида — всі в домі здавалися йому добрими й начебто розуміли його.

Він не відчував тієї фальшивості свого становища, як бачили й розуміли це Сухогрудов, Степанида, Ксенія й почасти Галина; фальшивим йому здавалося не те, що він був тут і що так приймали його, а інше, що чекало його потім, коли все закінчиться і він поїде звідси. Він знав, що, незважаючи на все своє теперішнє бажання ступити на палубу (бажання бути з Галиною), він знову не зможе відірвати від землі ту ногу, якою ще міцно стояв на ній; і саме в цьому він бачив і свою провину перед Галиною, і фальшивість свого становища перед усім сімейством Сухогрудових, що зібралося за столом.

XV

— Іжте, іжте,— дзвінко і з тією неприродністю, яку не тільки всі інші, а й сама Ксенія повинна була відчувати в собі, запрошувала вона, трохи підвівшись над столом, нахилиючись і подаючи Лукіну морквяний салат у білій, із золотим обідком фарфоровій салатниці, яким їй особливо хотілося погодувати гостя. Щойно випили по чарці, і всі ще морщилися, шукаючи очима, чим би швидше заїсти те, що, всі удавали, було приемне їм, але що насправді було неприемне, гірке і викликало відчуття опіку.— Ну, Якимові нехай уже, йому не можна, а ви, Іване Панасовичу, ви чого ж так? — говорила вона, бачачи, що відпив Лукін лише

кілька ковтків і що чарку з горілкою він уже поставив на стіл.— У нас заведено до дна, до дна!

Вона знала (з досвіду всіх своїх колишніх застіль, які доводилося влаштовувати їй, особливо коли живий був ще перший чоловік), що будь-яка напружена ситуація між гостями буває напруженою тільки до перших двох-трьох чарок і що після того, як гості вип'ють, стає гамірно, весело і торжество йде само по собі, немов пущені з гори сани, коли і вітер, і сніг в обличчя і не треба ні дивитися, ні керувати нічим; та спочатку ці сани треба підштовхнути, треба докласти зусилля, щоб усе рушило й закрутилося само собою, і вона, як уміла (як підказувало їй становище господині), запрошувала гостя і випити разом з усіма, і закусити, і почувати себе як удома.

— Ведмідь ти, ведмідь, і чого я тільки за тебе пішла,— разом з тим говорила вона чоловікові веселим, ласкавим тоном, на який, вона знала, ніяк не можна було образитися йому.

Але він не відповідав, а лише мовчки й похмуро дивився й далі на те, що робилося за столом. Тільки коли Степанида пішла на кухню, щоб подати засмажених півників з картоплею, і Ксенія вийшла за нею простежити, як усе буде покладено на блюдо, Сухогрудов ураз начебто пожвавішав і, ворухнувши густими старечими бровами, спитав у Лукіна:

— Вже перебрався у Мценськ чи ні?

— Ні.

— Квартиру не можуть підібрати?

— Чому? Але її підновити треба. А поки що ночую в Іллі Никаноровича.

— Навіщо ж старого турбувати?

— А що робити?

— Як він хоч поживає там, як його здоров'я? — Сухогрудову хотілося сказати інше, те колюче, що було приготовлене ним не так для Лукіна, як для Галини; але хоч би як він був настроений скептично, хоч би який був невдоволений і роздратований, замість колючості (чи знає вона, що в Лукіна дружина й діти!) говорив те, що не могло образити її.

— Нічого, тьху-тьху, як то кажуть.

— Радий за нього, який був редактор! І людей, і землю — все знав у районі. Районник. Районник! — повторив Сухогрудов так, наче й справді щось дуже важливе було в цьому слові.

— Я не люблю цього слова,— одразу заперечив йому Лукін.

— Чому?

— Та хіба ви не відчуваєте, скільки в ньому зневаги до сільської справи, скільки принизливого чогось? Ні, я не хотів би, щоб мене в старості називали так.

— Називають не за вибором, як ми хочемо, а за життям, хто що зробив.

— Тоді що ж, виходить, землю орати принизливо? Районник? Знайшли ж отаке слівце, приліпили ярлик. І кому? Тим, хто подає їм на стіл. Я взагалі заборонив би пропускати це слово в друк: рай-он-ник! — У кабінеті Сухогрудова Лукін не дозволяв собі так різко розмовляти із старим; але тепер, при Галині, щось начебто підштовхувало його до цієї категоричності й твердості. Він не обертався до Галини, але він знав, що вона дивиться на нього, і в нього неначе додавалося від цього сили й сміливості для розмови.— Ми терплячі й прощаємо всім і все. Звикли терпіти й прощати, і в цьому наша біда.

«Так, так, тільки ти один і знаєш це. Хлопчисько! Ти поживи ще та попрацюй!» — було в напружено-холодному погляді Сухогрудова, в той час як він слухав колишнього свого улюбленця й зятя.

Степанида, котра йшла попереду Ксенії, несла в руках перед собою блюдо із смаженими півниками та картоплею. Ксенія, вивернувши її, почала звільняти середину стола, щоб поставити блюдо, і все навкруги одразу ж знову сповнилося її метушливими рухами й голосом. Грудинку, де було біле м'ясо, і крильця з коричневими хрусткими краєчками вона поклала на тарілку Лукіну; таку ж грудинку й крильця від другого півника подала чоловікові й, пропонуючи потім кому картоплю, що мала такий самий апетитний вигляд, як і півники, кому перетерту в цукрі смородину («На смак, на смак»,— примовляючи при цьому), дзвінко і з тією ж фальшивою інтонацією, якої, однак, вже не помічала ні вона, ні всі інші, що сиділи за столом, просила налити чарки. Їй здавалося, що торжество було розпочате і тепер лишалося тільки підтримувати розмову; і вона бездумно, не знаючи, про що розмовляли чоловіки, і не зважаючи на те, що мало б цікавити Галину, а відчуваючи лише бажання швидше включитися в загальну течію торжества, перебиваючи й заглушуючи всіх, почала говорити з Галиною про Москву.

— От уже де не була, то не була,— нарешті закінчила вона, маючи на увазі Великий театр, начебто в усіх інших московських театрах бувала не раз і добре знала їх.— Завіса, ліплення, балкони, золото, крісла в малиновому оксамиті — та тут коли й не захочеш, а графінею відчуєш себе.— Ця розмова про театр була розпочата нею випадково, як і все інше, про що говорила під час застілля Ксенія; але їй здавалося, що вона підносила цим Галину і давала зрозуміти її колишньому чоловікові, що її дочка (вона подумки вже називала Галину дочкою) — москвичка, що веде відповідний спосіб життя, якому можна тільки позаздрити, так

багато чудового зібрано в ньому.— Ти розкажи, Галю, це ж цікаво,— просила вона.

«Театр, графиня... Про що меле?» — невдоволено, що перебили його, подумав про дружину Сухогрудов.

— Театр як театр,— відповіла Галина, котрій було не до театру; тепер, коли вона бачила зняковіле обличчя Лукіна, вона ще більше розуміла, що її мета була досяжна й можлива.

— Ти ж ходила, Галю,— наполягала Ксенія.

— Ходила, але в житті стільки всього, що я вже й забула. Та й даремно так думати, що в москвичів тільки й діла, що бігати по театрах.

— Ну як же, Галю, як же?! Ви закусуйте! Яблучка квашені, цибулька,— говорила далі Ксенія, поєднуючи в одне і те піднесені, що бачилося їй за словом «театр», і те життєве, що містилося в словах «квашені яблука» і «цибулька» і було природніше, ближче й зрозуміліше їй.

Вона говорила ще й ще — про те несуттєве, що було не цікаве й нікому не потрібне; але всі слухали, сміялися й відповідали їй, щоб не псувати веселого настрою господині. Тільки Сухогрудов сидів мовчки й непорушно і терпляче, здавалося, чекав, коли можна буде почати розмову йому.

— А ти ж у сорочці народився,— як тільки затихла Ксенія, сказав він, звівши погляд на Лукіна. Він знову говорив не те, що хотілося, і від його слів, хоч і не було нічого начебто осудливого в них, віяло холодністю.— І дати є в тебе що (Сухогрудов мав на увазі ті кошти, які тепер виділялися державою на розвиток сільського господарства), і що взяти, теж буде (натякав на дощі, які рясно випали на початку травня). І в обкомі в тебе авторитет, і перед народом. Ну, за твої успіхи,— додав він потім, щоб згладити враження, яке повинні були справити його слова на Лукіна.

Лукін відчув, що було щось недобре в тому, що сказав Сухогрудов, але чарки вже піднялися над столом, і він не зміг заперечити старому.

— Так, я думаю, врожай буде. І непоганий,— погодився він, аби тільки сказати щось.— Луки — дивитися приємно, а хліба?!

— Але ж рік на рік не припадає.

— Ясна річ,— знову підтвердив Лукін.

— Та коли ми були без хліба, боже мій, про що ви, люди давно вже забули про це,— рішуче втрутилася Ксенія. Вона щоразу входила в розмову, наче брала віжки в кучера; і щоразу сіпала не тією віжкою, куди треба було повернути воза.— Буде чи не буде врожаю — хліб буде. Та й чи в хлібі справа! — І вона знову

почала про Москву, намагаючись втягти в розмову Галину, але, по суті, не даючи нічого промовити їй; і навіть коли виходила на кухню, звідти ще говорила Лукіну (про Москву й Галину), що, здавалося їй, важливо було почути йому.

XVI

Після обіду подали чай, а після чаю всі встали з-за столу, і Лукін, пітний і червоний, підійшов до розчиненого вікна, щоб охолонути й подихати повітрям. Його мучило питання: піти йому зараз, попрощавшись з усіма і не поговоривши з Галиною про те, про що, він відчував, треба було поговорити з нею (і не побачившись із сином, появи якого з хвилюванням чекав увесь час, коли обідали), чи залишитись, що було, він розумів, не зовсім зручно йому; і поки вирішував, як зробити, Сухогрудов, улаштувавшись у кріслі в глибині кімнати, через кілька хвилин уже по-старечому дрімав, схиливши голову й відключившись від усього, що цікавило його, а Степанида та Ксенія, перезирнувшись, пішли на кухню, щоб лишити наодинці Галину й Лукіна.

— Ну? Бачиш? Він тільки для того й приїхав,— одразу ж радісним шепотом мовила Ксенія, схопивши Степанидину руку; вона не могла не сказати цього, бо не могла повірити, що її зусилля були марні.

— Ой Ксеню, Ксеню.— Степанида із сумнівом похитала головою.

— Я ж бачу, ти що, тільки для того й приїхав!

«То піти мені чи залишитися?» — знову спитав себе Лукін, стоячи біля вікна й відчуваючи з тієї свіжості, яка вливалася до кімнати, що надходив вечір і що від полів, луку, від усієї землі, яка ще не встигла підсохнути після дощів, підіймалася вогкість. І трава, і земля — все остигало, бралось потом, і Лукін не те що думав, що було добре, що випадала тепер роса й що це на врожай, а всією своєю селянською натурою відчував цю рясноту вологи й життя. Він не обертався й не бачив, що старий Сухогрудов задрімав у кріслі. Стан молодості і стан старості такі різні, що йому й не спадало на думку, що його колишній тесть, такий енергійний завжди, дозволив би собі задрімати. Не чув Лукін і того, як пішли на кухню Степанида та Ксенія, і помітив тільки, що раптом стало тихо в кімнаті, і обернувся, стривожений цією тишею. І як тільки обернувся, відразу зрозумів, що його залишили сам на сам з Галиною і що ця хвилинка, якої чекав весь час, поки обідали, настала й треба говорити щось. Але те, що він хотів спитати у своєї колишньої дружини й що ясно уявлялося йому, раптом ніби відступило, зникло, і він лише дивився на Галину,

як він часто подумки дивився на пароплав з гамором, людьми й музикою, на якому відпливала вона, і нічого не говорив їй.

— Чого ж ти мовчиш? — Галина підійшла до нього. — Поставила й не подобаюся тобі? — Вона не думала хвилину тому, що так розмовлятиме з ним; але за своєю звичкою усе складне перетворювати на просте і за тим несвідомим, як це буває в жінок, почуттям, що так треба, так буде краще, вона почала розмову саме в цьому наступальному тоні, ніби не тільки ніколи не вважала себе винною перед ним, а наче в неї завжди було за що докорити йому. — Ти одружений? У тебе діти?

— Так.

— І ти щасливий з ними?

— Навіщо ти питаєш про це? — відповів він, червоніючи від того, що він, по суті, говорив їй, як він живе з сім'єю.

— Я думала, ти приїхав до мене й хочеш сказати щось, — мовила вона. — Говори, чого ж ти? Говори. Мені ні перед ким червоніти, я одна. З твоїм сином. З Юрієм, — додала вона.

— Як одна? — перепитав Лукін.

— Так. Одна. З Арсеном розлучилася. — Вона ближче підійшла до Лукіна, вдвляючись у нього. — А Юра весь у тебе, весь до рисочки, — сказала вона.

Так само, як гравець, що тримає в руках козирний туз, у потрібний момент кидає його на стіл і виграє партію, Галина раптом зрозуміла, що козирним тузом у неї в її теперішній складній справі був її син, Юрій. Вона одразу ж відчула, що з усіх колишніх ниток, які зв'язували Лукіна з нею, найміцнішою була саме ця — син. Вона тільки-но цього дня бачила сина, і враження, що залишилося від зустрічі з ним, давало їй підставу з гордістю тепер думати про нього: «Так, я пам'ятаю, ти хотів допомогти виховати його, але я не прийняла твоєї допомоги й виховала сама, і, як побачиш, непогано» — було в її очах, в той час як вона дивилася на Лукіна. Вона не хотіла знати, що те, що вона робила — розбивала чужу сім'ю, — мало певну назву й засуджувалося людьми; їй важливо було, що вона мала право на Лукіна, і цього було досить для неї, щоб триматися впевнено й відстоювати своє право. Все, що лежало між тим днем, коли вона, не попрощавшись, поїхала від Лукіна до Москви, і цим, коли стояла тепер перед ним, — все здавалося їй таким незначним, що вона здивувалася б, якби раптом сказали, що треба в чомусь простити їй; вона тільки прагнула до кращого, і якщо він не зрозумів цього тоді, то хоча б повинен зрозуміти її тепер; і вона дивилася на Лукіна з тією променистою ясністю, ніби хотіла тільки злегка докорити, що як це він не може побачити того, що зрозуміле й просте для неї і для всіх інших.

— Було важко, ти, мабуть, чув, було не так усе просто.— Вона розповідала далі нібито про сина, але говорила вже й про себе, даючи зрозуміти Лукіну, що все, що пов'язане з сином (із складнощами його виховання), пов'язане з нею і невіддільне від неї.— Хлопці завжди важко ростуть, особливо якщо вони вдачею в батька.

— Ти гадаєш?..

— Так, так, не легкий,— одразу ж перебила вона, говорячи з ним і далі наступально, але вже відчуючи, що наступальність була на грані, що треба змінити тон, сказати щось таке, що трохи відкрило б перед Лукіним той край завіси, за яким він побачив би, що вона докоряє тільки тому, що кохає його, і що якби все скла-лося інакше, не було б тепер між ними цієї прямої й одвертої розмови.— Не легкий,— повторила вона,— але я не сказала: по-ганий! Я цього не сказала. Боже мій, про що ми з тобою гово-римо, боже, про що говоримо?! — І, перехопивши погляд Лукіна, усім своїм душевним занепокоєнням ураз зрозуміла, що вона близька до мети.

Її мета була — повернути до себе Лукіна й розв'язати таким чином ті свої проблеми, від яких, здавалося їй, вона вже втоми-лася в житті. Її мета була — влаштувати своє благополуччя. Але разом з усім цим простим, ясним і очевидним, чого хотіла домог-тися вона (і що йшло від розуму, а не захоплення, як це бувало замолоду), вона відчувала, що Лукін був тією єдиною людиною, з ким можливе було її щастя. Усі її колишні уявлення про доско-налість чоловіка, коли вона то шукала глибини духовного світу в майбутньому своєму обранцеві, то, навпаки, вважала, що і вмін-ня подати себе є теж прояв культури,— всі її уявлення про доско-налість були тепер поєднані в Лукіні, і вона із завмиранням думала, як вона раніше не розгледіла в ньому цього і відштовх-нула від себе. «Дурепою була, якою була дурепою!» — повторила вона слова вітчима, сказані їй тоді в роздратуванні. Вона начебто дивилася зараз тільки у вічі Лукіну; але вона бачила все його молоде, з сільською засмагою обличчя, що говорило їй про здо-ров'я і силу, бачила розстебнутий комір сорочки, розслаблений галстук і бачила руки, які він тримав складеними так, ніби ра-дісно дивувався з чогось, і, не маючи змоги сказати про свій порив, жестом виказував його. І цей жест так багато говорив Га-лині, що їй здавалося, ніби вона знову була молода, красива і що, головне, не тільки вона, але що це бачить і визнає в ній Лукін. «Боже мій, я все зроблю, все, все, на все готова, аби тільки бути з ним і бачити його», — квапливо думала вона, виказуючи обличчям цю пробуджену в ній силу до життя.

— Я хочу сказати тобі, щоб ти знав: я дуже жалкую про минуле,— сказала вона.

— Я знав це.

— Ти знав?!

— Так.

— Але ж ти, ти?..

— Я теж дуже жалкував. Жалкував,— повторив Лукін, намагаючись підкреслити, що все було в минулому, в той час як очі його, що дивилися на Галину, промовляли інше, що він жалкує за всім ще й тепер і тільки через певні обставини (які мають бути зрозумілими Галині) не може сказати їй цього.

«Та кажи ж, кажи»,— поглядом просила Галина.

Вона квапила події і ладна була шепнути йому, що він повинен сказати їй; але за її спиною важко заворушився в кріслі вітчм, і вона, і Лукін одразу ж разом озирнулися на нього. Для Галини цей сонний порух вітчима був рівнозначний тому, що перед її очима було зруйновано дім, так красиво й добротнo збудований нею, і на її обличчі не те що відбилос'я невдоволення, а спалахнуло щось зле, що стосувалося старого: що вона не забуде й не простить йому цього. А для Лукіна сонний порух старого мав зовсім інше значення і справив ту протверзну дію, ніби на нього вилили відро холодної води. Він ураз побачив, що він був не один з Галиною і що все сказане ним і нею (і ще більше — не сказане, але що, здавалося йому, було сказане) почув колишній тесть і певним чином сприйняв. Лукін раптом ніби збоку побачив усю подвійність свого становища й жахнувся того, що він робив. Він згадав про Зіну, про дочок, як вони виряджали його в цю поїздку по району і як Зіна, поправляючи на його грудях галстук, говорила: «Слідкуй за собою, знаєш, які люди зараз уважні, все помічають»,— і її буденний голос, буденний вираз обличчя (як дивляться звичайно заміжні жінки, певні у відданості свого чоловіка) — все, все це, що так виразно згадалося йому, неприємно, важко, тягарем лягло на душу. «Що я роблю? Я хочу звільнитися від неї? Піти, покинути, як той господар свою собачку...» — подумав він про Зіну. Він знав, що, коли піде від неї, вона не зрозуміє, чому він зробив це; він уявив собі стан Зіни і болісно зрозумів, що не може завдати їй цього болю. «В чому вона винна? Чому я повинен так повестися з нею?» Він ще нібито дивився на старого Сухогрудова, котрий ворухився в кріслі, але бачив перед собою спокійне, буденне Зініне обличчя, в якому, він розумів тепер, було щось таке для нього, чого не хотілося йому втрачати. «Ні, ні, це негарно, що я роблю. Я не повинен робити цього»,— знову подумав він, уже одвернувшись від Сухогрудова і дивлячись у вікно. Галина стояла поруч, і він чув, як вона дихає;

але колишнього бажання обернутися до неї й подивитися на неї в Лукіна не було; не було ні палуби, ні музики, ні всього того уявного життя, до якого ще хвилину тому так хотілося доторкнутися йому; все було розбите, розвалене, приглушене, і він тільки болісно намагався згадати, що іще слід було йому спитати в Галини. Він, по суті, не поговорив з нею про сина й не побачив його; але він не міг згадати цього і, усвідомлюючи лише, що не можна було більше лишатися тут, що треба йти, думав, як було зручніше зробити це.

— Та мені пора,— сказав він, якимсь раптово, відразу глянувши на годинник і повернувшись до Галини.— Так, так, пора,— підтвердив він, бачачи, як вона дивно подивилася на нього.

— Так швидко? Ми ще ні про що не встигли поговорити з тобою.

— Про що говорити, Галю, коли все в минулому.

— В минулому?!

— Так.

— Ти вважаєш, усе в минулому? — перепитала вона. Їй треба було сказати щось інше, але вона забула, що в неї є козирний туз — син! — і що саме тепер слід пустити його в діло, і тільки дивилася на Лукіна своїми ще ясними, ще сповненими надій очима і благала його залишитись.

— Ні, ні, не можу,— відповідаючи не на те запитання, яке вона поставила, а на те, яке він читав у її погляді, квапливо промовив Лукін.— Я справді не можу, Галю, ти пробач,— далі сказав він, аби заспокоїти її. Він узяв її руку, щоб попрощатися, й затримав її.— Ти пробач, так буде краще.— І те, чого він не міг сказати словами, він намагався потиском руки передати їй.

— Але ми ще повинні зустрітися з тобою і поговорити. Ти не заперечуватимеш? — Галині важливо було дізнатися про це.

— Звичайно, Галю. Але мені пора, пора.

Він обернувся, маючи намір попрощатись із старим Сухогрудим, але вона затримала його.

— Не треба,— сказала вона.— Він спить. Він завжди тепер після обіду спить у цьому кріслі.

— А де ж Степанида, де Ксенія Олександрівна?

— Вони на кухні.

— Треба зайти до них.

Та перш ніж вийти з кімнати, він кивком попрощався із Сухогрудим і потім мовчки пройшов на кухню.

— Усе було так чудово, так щедро й смачно, що я хочу подякувати вам,— весело почав він, побачивши Степаниду і Ксенію й інстинктивно відчувши, що не можна йому не бути веселим перед цими добрими й гостинними жінками, які не чули його

розмови з Галиною і не могли нічого знати про неї.— Та я мушу вибачитися, мені пора їхати.

— Ну що ж ви так, ви нас ображаєте, Іване Панасовичу,— відразу ж заперечила Ксенія, вмить зрозумівши, що, мабуть, щось не вийшло в Галини з ним і що треба допомогти їй.— Уже вечір, ще чаю нап'ємося, та й на ніч можна, будинок великий, усім місця вистачить. Чи, може, щось не так?..

— Що ви, все було чудово.

— От і залишайтеся, ми будемо раді. Галю, Галю, чого ж ти так відпускаєш гостя! — Голос Ксенії звучав так само фальшиво, як він звучав під час усього обіду; та тільки тепер уся фальшивість була така оголена й така очевидна, що всім ніяково було слухати її.— Галю, що ж ти?!

— Ні, ні, не можу, спасибі, але не можу.— Лукін уже не усміхався, і, щоб не продовжувати розмови, так само, як він щойно кивнув старому Сухогрудову, прощально кивнув тепер жінкам, і рушив до виходу.

Жінки — всі троє — вийшли за ним провести його. Ксенія і Степанида зупинилися на ганку й перезирнулися. «Чого ж він так?» — було в очах Ксенії. «А як судити його, як?» — було в очах Степаниди.

Але Галина, незважаючи на покvapний від'їзд Лукіна, не думала, що нічого не вийшло в неї. В той час як вона дивилася (від середини двору, де вона зупинилася), як Лукін, вийшовши за жердяні ворота, сідав у машину, вона дужче, ніж в усі минулі хвилини зустрічі, відчувала, яка вона була близька до мети. Вона не думала, чому була в неї ця впевненість; але те, що, прощаючись з нею у дворі, Лукін знову затримав її руку, так багато сказало їй, що вона не могла думати інакше, ніж вона думала тепер про себе й про нього.

XVII

Розпорядок життя в домі Сухогрудова був такий стійкий, що приїзд Лукіна й хвилювання, пов'язані з приїздом, не могли змінити цього розпорядку. Особливо це стосувалося старого Сухогрудова.

Прокинувшись від післяобіднього сну й побачивши, що Лукіна немає, він сказав тільки: «Ну й скатертю дорога, і добре, і нехай їде», — і пішов до кабінету, щоб з'явитися потім лише біля вечірнього самовара. А коли побачив увечері, що всі за столом були в зборі, що з Галиною нічого не сталося й що звідництва не відбулося (та й не могло відбутися, коли він удома, як думав він),

він почав думати про Лукіна й свою розмову з ним. «Почуття господаря, елеватори, так, так, що він там ще плив?»— насмішкувато питав він себе, тим часом як добре пам'ятав усі подробиці цієї розмови. В його старечій свідомості знову почалася та звична для нього робота, ніби він мав підготуватися до нової й гострої зустрічі з Лукіним. Для нього знову потяглися ті звичайні дні, коли він, чергуючи сніданки та обіди з прогулянками й післяобіднім сном, займався тією своєю, по суті, непотрібною діяльністю, від якої чекав, що вона ще щось принесе йому. Не славу, ні; він не думав про славу; він, здавалося, дбав тільки про те, як досвід своєї колишньої роботи повернути на користь людям, і ця мета — бути корисним — спонукала його до діяльності. Він був певен, що його покличуть, що не можуть не покликати, й готувався до цього. «Навіщо ж усім їм вдруге проходити те, що пройшов я? — думав він, маючи на увазі насамперед молодого Лукіна.— Я пройшов, і я можу вести всіх далі!» І він знову, як раніше, годинами просиджував за столом, вдивляючись у розгорнуту перед собою карту району, і хоч зовнішній розпорядок його життя начебто не був порушений, думки, які приходили тепер, після розмови з Лукіним, були іншими, ніби він раптом, глянувши якось на поле, знайоме йому з дитинства, побачив, що воно було зовсім не таким, яким він завжди раніше бачив його.

Це поле було — народне життя, яке він добре знав, в якому виріс і від якого ніколи не відокремлював себе; і він розглядав тепер це народне життя не в тій наближеності, як раніше, коли був безпосереднім учасником справ, і коли від його рішень залежали долі людей, і треба було бути обачним йому, а бачив усе в тому часовому просторі, коли в потоці людських і державних стремлень легко можна було розрізнити ті окремі й важливі напрямки, які через різні обставини ніби вибивалися із загального русла й вели вбік. Усі міркування Лукіна про почуття господаря були незрозумілі й неприйнятні для Сухогрудова тому, що своїм затворництвом він наче відокремив себе від усіх тих численних і різноманітних джерел громадської думки, які впливали тепер на Лукіна; але питання про почуття господаря — це питання завжди цікавило Сухогрудова й було для нього тим каменем спотикання, який він звичайно обминав і не наважувався зачіпати. Але в той час як він не наважувався зачіпати цей камінь, молоді, які прийшли після нього, він бачив, без будь-яких застережень і побоювань підірватися бралися за нього й пробували зрушити його. Особливо старий Сухогрудов відчув це в розмові з Лукіним; і ця розмова не давала тепер йому спокою. «Але ж я і бачив більше, і знаю більше, то навіщо ж їм підирватися й мучити себе, коли я можу допомогти їм»,— вирішив він. І, дозволивши таким чином

переступити собі через ту душевну скованість, яка завжди заважала йому, він раптом ясно для себе побачив, в чому тут річ. «Ми картаємо власництво, але так розігналися в цій важливій для нас справі, що переступили межу, за якою кінчається власництво й починає жити звичайне життєве почуття господаря!» Він побачив ту небезпеку нахлібництва, яка вже почала проявлятися в селі, коли люди відмовлялися від усякого домашнього господарства (й від присадибного городу), бо це здавалося їм власництвом, і, замість того щоб щось іще подавати на суспільний стіл, сідали за нього й, по суті, цілком переходили на забезпечення держави. Він наче в перспективі побачив те, що ледь-ледь ще викидало паростки над землею, але могло, якщо не вжити заходів, перетворитися на таке становище, коли не в місто, а з міста селянин возитиме молоко, яйця, м'ясо до себе, в село; він бачив у цьому державну проблему й думав, що відбити в людини охоту займатися домашнім господарством (що завжди було й буде підмогою для сім'ї) не так уже й важко, але що потрібні будуть роки, щоб прищепити йому знову це бажання. «То що ж це, коли не нахлібництво?»— думав він. Він відчував, що треба було, якщо виступати тепер, то виступати з цього докорінного питання, і весь був поглинутий розробкою його.

Він намагався записати те, про що він думав; та кожного разу, як тільки починав робити це, одразу ж помічав, що те, що було логічне й доладне в голові, було нелогічне й недоладне на папері й що зникало щось таке, що він ясно розумів і відчував, але що, бачив він, неможливо було передати словами, що так само ясно відчували й розуміли інші. На папері (замість життя) виходив сухий документ, який не тільки не здавався незаперечним, а був, на думку Сухогрудова, і невчасний, і недосконалий, і неточний. Дозволивши собі думати по-новому, він ще не міг дозволити собі так само вільно викладати на папері ці свої нові думки й, не цілком усвідомлюючи, що заважало йому, болісно намагався подолати бар'єр, який стояв перед ним, був зосереджений і, як завжди, не помічав, що відбувалося довкола нього в домі й що робили Степанида та Ксенія.

Вони не думали про життя в тому плані, як думав про це старий Сухогрудов; для них важливі були не загальні положення — куди що рухається й чому? — а те конкретне, з чим вони стикалися щодня і що становило коло їхніх щоденних домашніх турбот. І в цьому колі були свої проблеми, які вимагали розв'язання. З трьох корів, що залишалися ще в Поляновці, двох цієї весни відвели в Курчавіно й продали, і перед Степанидою та Ксенією постало питання, де вони купуватимуть молоко й вершки, якщо останню корову, держати яку було клопітно й не вигідно, як за-

певняла хазяйка, теж відведуть і продадуть. Час був вихолошувати кабанчика, якого годувала Степанида, але той чоловік, Матвій Захарович, якого завжди запрошували на це діло (і про якого всі в селі говорили, що в нього легка рука), жив, як і більшість колишніх поляновських колгоспників, на центральній садибі, і скільки не ходила до нього Степанида, не могла домовитися з ним і привести його. Розвалювався хлів, і треба було лагодити його; треба було замінити прогнилі поперечки в погребі і вкопати нові стояки воріт; треба було виносити й провітрювати килими, які поз'їдала міль, і ще, і ще — багато справ, що потребували дужих чоловічих рук, яких не було в домі; але ніхто не хотів найматися, і Степанида та Ксенія (за своїм жіпочим розумінням) робили висновок, що жити ставало все важче й важче, що люди розледачили, понаїдалися і що не тільки за карбованець, як бувало раніше, а й за три не докличешся нікого, навіть на найдрібнішу роботу. «Де це видано, щоб людина заробити не хотіла?!» — було головним, що вражало їх. На гроші, які вони мали, — і від Дементія, що допомагав їм, і від Ксениної дочки, що жила з чоловіком на Півночі й надсилала матері перекази, — вони не могли зробити того, що потрібно було в господарстві, й засмучувалися, й говорили про це. Та цей смуток був більше на словах і не порушував спокійної течії їхнього життя. Але після приїзду Галини й особливо після її зустрічі з Лукіним цей спокій був не те що порушений, а якась неначе нова смуга турбот охопила Степаниду й Ксенію.

Разом з Галиною в їхню домівку раптом ніби увійшла частка зовсім іншого, не знайомого їм життя й заступила перед ними всі їхні домашні справи. Вони побачили, що вони були краще влаштовані в житті, ніж вона, і відчули, що повинні допомогти їй; і були особливо засмучені, зрозумівши після покvapливого від'їзду Лукіна, що справа в Галини з ним не владналась, як вони того хотіли. Весь наступний день Ксенія лежала з примочкою на голові, і Степанида сама мовчки й пригнічено поралася по господарству, і цей душевний стан жінок ускладнювався ще тим, що Галина не тільки, здавалося, не помічала, як переживали вони, а трималася ще більш відчужено з ними, ніби й справді в чомусь звинувачувала їх. А насправді вона ні в чому не звинувачувала їх; вона думала про себе, про те, як жила всі ці роки, кидаючись то до одного, то до другого, шукаючи щастя й не знаходячи його, тим часом її щастя було тут, у її колишньому чоловікові і в усьому тому житті, від якого так нерозважливо вона поїхала колись. Вона відчувала, що могла повернути все, і її тривожило тільки, як зробити це. Просидівши майже безвихідно три дні в своїй кімнаті, вона потім сходила в Курчавіно до сина, а повернувшись

від нього, заявила, що повинна поїхати у Мценськ і пожити там.

— Якщо хочеш, то їдь,— одразу ж погодився вітчим, не бачачи в цьому бажанні нічого поганого.

Трохи згодом він уже забув про цю розмову і вранці був здивований, коли Галина зайшла попрощатися з ним.

— Як? Чому ти їдеш? — спитав він.— Надовго? — Наче це було важливо для нього.

— Днів на три, на тиждень.

— Ну їдь, їдь!

Він ще якусь мить дивився на неї тим застиглим поглядом, наче хотів щось згадати й спитати в неї; але він ні про що не спитав і сів за стіл, щоб знову почати записувати те, що він обмірковував у ці дні. І як тільки він підсунув до себе стосик білого паперу, все його старече тіло заспокоїлося, завмерло і на довгастому сухорлявому обличчі з'явився той вираз зосередженості, який саме й здавався Галині дивним і лякав її. Але тепер вона не помітила цього виразу. Так само, як вітчимові було не до неї, їй було не до вітчима, і, виходячи від нього, вона думала, що треба ще попрощатися із Степанидою та Ксенією, з якими неприємно було прощатися їй. Вона бачила, що вони знали, чого вона зібралася у Мценськ, були ображені на неї і не цілком схвалювали це її рішення. Особливо Ксенія, котра вже не метушилася так, як того дня, коли приїхав Лукін, і розмовляла з Галиною стримано й тільки про те, що вважала за потрібне сказати їй.

— Холодильник там вимкнтий, то ти увімкни його,— повчала всна, передаючи Галині ключі від своєї мценської квартири.— Коли що прибрати, Шурі подзвони, допоможе. Вона все зробить, ти тільки подзвони, та й познайомишся з нею.

XVIII

Галина їхала у Мценськ влаштувати своє благополуччя. Як завжди, коли вона затівала щось нове, щоб налагодити своє сімейне життя, вона була переконана, що тільки це нове й може дати їй заспокоєння й щастя, і все в ній починало підкорятися не розуму, а почуттю, яке підказувало їй, як треба поводитися; з нею й тепер начебто відбувалося тільки те, що не раз уже бувало з нею; та разом з тим вона чітко усвідомлювала, що цього разу все було для неї інакше, було тим головним, до чого вона прагнула все життя й що не можна було зараз випустити їй. Лукін залишив у неї враження красивого й розумного чоловіка, яким вона не сподівалася побачити його; і вона була здивована цим і знову закохана в нього. В її уяві повторювалися подробиці її зустрічі й роз-

мови з ним — ті подробиці (як він, прощаючись, затримав її руку), з яких вона могла робити лише той висновок, що мала ще владу над ним і що треба скористатися їй з цієї влади. Вона думала тільки повернути собі свого чоловіка, і можливість цього щастя, яке здавалося їй близьким, заступала в ній усі інші думки про можливе нещастя другої сім'ї; в ній незалежно від неї прокидалося й брало гору те егоїстичне начало, коли, як це буває в таких випадках у більшості людей, здається, що те, що добре для мене, неодмінно повинно бути добре й для інших, і Галина, підкоряючись лише цьому природному в ній тепер почуттю (почуттю збереження життя), щиро гадала, що те, що вона робила, було не тільки справедливе й потрібне їй, а справедливе й потрібне для загального життя навколо неї. «Я пішла не тією дорогою, але я повернулася й хочу йти тією, якою належало мені йти, то що ж осудливого може бути тут?» — немовби говорила вона собі, тим часом як ця думка була теперішнім станом її душі. Вона раділа тому, що відбувалося з нею, але водночас була така серйозна, якою не бувала ніколи раніше. Її обличчя ніби програвало від цієї серйозності, але разом з тим у цей новий вираз її обличчя вліталися ті рисочки, які одразу ж говорили про цілісність і ґрунтовність її намірів; і вся її краса була вже не в тому, як вона одягнена і яке в неї світле волосся, що модним півколом спало на плечі, а в глибині її чистоті того почуття, яке вона так дбайливо несла тепер Лукіну.

Вона приїхала в Мценськ надвечір і через годину вже сиділа в приймальні Лукіна, очікуючи, поки він залишиться сам і можна буде ввійти до нього.

Вона не знала, що скаже йому, й не думала, що як тільки він побачить її, усе враз вирішиться поміж ними; їй тільки хотілося, щоб усе одразу ж вирішилося, і вона була така впевнена, що неможливо відкинути те, що вона відчувала до нього, що вона чула, як билося її серце, ніби те, що не раз бувало з нею замолоду, з якоюсь оновленою силою повторювалося в ній тепер і хвилювало її. «Та чому ж усе так тягнеться? — дивувалася вона. — Хіба він не знає, що я тут? Він знає, він же знає, як він може?!» І вона невдоволено оглядала тих, хто заходив до Лукіна й виходив од нього. Вона ненавиділа усіх цих людей, які, здавалося їй, відбирали в неї щастя й заважали їй з'єднатися з Лукіним; та коли секретар нарешті сказав їй, що вона може зайти, вона раптом відчула, що їй важко зробити це, що між нею і Лукіним є інша перешкода (є її московське життя!), яке не так уже й просто було забути й відкинути їй. «Як я могла уявити собі?! Як він може прости мені?!» Але секретар, що стояв біля прочинених дверей, чекав, щоб вона ввійшла, і вона, мимоволі вже скоряючись цьому його

мовчазному запрошенню, підвелася й пішла, нечутно для себе ступаючи онімільними ногами по твердій паркетній підлозі приімальні й кабінету.

Її увага була така напружена, що хоч скільки вона потім намагалася згадати, що було з нею в ці перші хвилини, коли вона зайшла до Лукіна, вона здивовано відзначала, що в її пам'яті був провал і замість подробиць — що сказала вона, що відповів він і як потім посадовив у крісло й сам сів навпроти неї, — замість цих подробиць виникало тільки відчуття, ніби вона пережила тоді найтяжчі й найкращі хвилини свого життя. В той час як вона відчувала, що не могла жити без Лукіна, й розуміла, що була винна перед ним; в той час як вона бачила всю неможливість того, що так хотілося, щоб було можливим, і вона усвідомлювала, що не можна було їй приїздити сюди; в той час як у її душі йшла ця робота думки й серця, що сповнювала її силою, яку заведено називати коханням, але яка сприймалася нею тільки як страх перед тим, що те, що вона несла, могли не прийняти й розбити, — уся ця боротьба бажань і страху, яка сковувала її в словах і рухах, так щедро випромінювалася з її очей і від усього збудженого обличчя, що не можна було не помітити цього її хвилювання, яке повинно було багатомовно сказати Лукіну. Він одразу ж відчув у ній те, що завжди раніше любив у ній, — ту її вибухову енергію, в якій не було кінця, а був лише постійно поновлювальний початок; було те, що в народі називають пустим дзвоном, але що для Лукіна, котрий пам'ятав тільки, як галасливо Галина починала все, і не пам'ятав, що з усіх її починань нічого не було доведено нею до кінця, — для Лукіна було сповнене значенням краси й одухотвореності життя. Він слухав Галину й дивився на неї, не одводячи очей, немов боявся, що більше не побачить її; і в той час як вона говорила йому про сина (ту правду, яку й сама не знала, як наважилася розповісти йому), зміст її слів майже не доходив до нього; з ним відбувалося те саме, що і в Полянці, коли він раптом дізнався, що побачить її, і він так само не міг зосередитися зараз ні на чому, крім того, що він розумів тільки, що вона тут. Він знову відчував у ній часточку того діяльного столичного життя, якого завжди не вистачало йому; і хоч у розповіді Галини те життя не мало начебто нічого діяльного й, тим більше, піднесеного, що неодмінно нібито мало бути в ньому за уявленнями кожної людини, яка живе віддалено від Москви (була тільки неприємна історія з Юрієм), Лукіну здавалося, що між тим, що Галина розповідала, й тим, що він завжди думав про її столичне життя, не було й не могло бути зв'язку. Те, що вона говорила, було неприємне й сумне; те, що він уявно бачив у ній, було світле, ясне й приваблювало його. Перед ним неначе відкривалася

якась нова перспектива життя, яку він мимоволі зв'язував з можливістю виявити себе на роботі; але почуття, якого він зазнавав при цьому, було почуття стрибуну, що затупцював перед планкою, яку підняли так високо, що він знав, що не подолає її, але від якої вже не міг відійти, не зробивши спроби, тому що всі (всі — була для нього Галина) дивляться й чекають, щоб він розігнався й стрибнув.

«Так, так, я завжди відчував, що було щось недобре з сином», — думав він, в той час як Галина розповідала йому.

Вона не думала, чому заговорила з ним про сина, й не думала, що треба було їй саме тепер кинути на стіл свій головний козир, щоб виграти партію; але вона зробила саме це, чого не наважилася зробити в Поляновці, і чим довше й правдивіше тепер розповідала про сина, тим вільніше почувала себе перед Лукіним. Вона говорила про те, що хвилювало її, не дбаючи начебто, яке враження справить це на Лукіна; але в той час як вона розповідала про витівки Юрія, вона говорила й про себе, скільки довелося витерпіти їй, і роль страдниці, в яку мимоволі входила, була для неї, і вона бачила це, виграшною, бо виправдувала її. Вона помітила в очах Лукіна співчуття й сприймала це його співчуття як місток, по якому пролягала її дорога до нього, і всіма силами намагалася зміцнити цей місток і говорила, говорила, боячись, що, як тільки зупиниться, все одразу загине і в неї вже не залишиться більше надій на нього.

— Ти не можеш уявити собі, як я намучилася з ним, — раз у раз повторювала вона так природно, ніби й справді розмова йшла не про Юрія, а про неї. — А що було цієї весни? Ти думаєш, чому я тут? Чому я приїхала сюди? — І після цих запитань, які, здавалося їй, уже самі по собі означали багато що, вона переказала Лукіну ту історію з холодильником, арештом і засудженням Юрія (і з погрозою висилки його з Москви за неробство), весь жах якої, як можна було зрозуміти з її слів, полягав не стільки в тому, що недобре щось сталося з Юрієм і що треба щось термінове вжити, щоб допомогти хлопцеві виправитися, скільки в тому, як нестерпно болісно було пережити їй це. І якби Лукін не був збуджений і слухав Галину, з її розповіді він зробив би тільки той висновок, що вона не знає нічого про свого сина.

— Коли ж усе це почалося з ним? — спитав він, гадаючи, що він пропустив те важливе, що треба було зрозуміти йому.

— Не знаю, Ваню, не знаю, — одразу ж одверто відповіла вона. — Я все робила, щоб він учився, ріс, а вийшло... я не знаю, в мене немає слів. Ні сил, ні слів, нічого.

— Так, я розумію, — сказав Лукін. — Але чому ти не написала мені про це раніше?

— Як же я могла тобі написати?! — здивовано запитала Галина.

Вона мимоволі поставила те головне запитання, яке для Лукіна означало, що в нього сім'я й що якби не було в нього сім'ї і він був би таким самим вільним, як вона, то вона неодмінно написала б йому й поклікала його. Він зрозумів це з виразу її очей, з тону голосу, з усього її напруженого вигляду, як вона подивилася на нього, і почервонів, ніби й справді був у чомусь винен перед нею. «Так, але я пояснив би все Зіні, вона зрозуміла б усе»,— відразу ж подумки вирішив він. Але він тільки дужче почервонів, знаючи, що не зміг би нічого пояснити дружині. Не знаходячи, що відповісти Галині, він підвівся й стурбовано пройшовся кабінетом. Те, що протягом багатьох років здавалося йому цілком сумісним — можливість бути однаковим до дочок і до сина, — він побачив тепер, що було не тільки несумісним, а були дві зовсім різні сім'ї, які вимагали кожна, щоб він або належав увесь, або забирався геть і не доторкався ні до чого. Він раптом ясно зрозумів, що він повинен зробити вибір між теперішньою своєю дружиною і Галиною, і відчував, що це було недобре й не під силу йому і що так само, як шкода йому Галини й сина, шкода Зінаїди й дочок, яких, він не міг подумати, як би він покинув тепер. Почуттям, яке піднімалося в ньому, він тягся до Галини; але розумом (по тих наслідках, які могли бути, якщо він покине сім'ю), розумом він не міг дозволити собі того, що хотілося йому. Він вважав, що треба перервати тепер розмову з Галиною; але, зупинившись перед нею, сказав не те, що могло перервати цю розмову, а інше, що могло тільки продовжити її.

— То він у Курчавіні зараз? — спитав він.

— Авжеж,— відповіла Галина, якій передавалися хвилювання й нерішучість Лукіна.

— Це, звичайно, не вихід.

— Але хоч би щось.

— Ні, це не вихід,— повторив він.— Треба подумати, як допомогти йому.— Та він не знав, чим він міг допомогти Юрію, і знову почав ходити кабінетом, примушуючи себе думати про сина, проте думаючи про своє, що має зробити вибір, але що це недобре й що було б краще, якби ніякого вибору не стояло перед ним.

— Я бачу, ти хвилюєшся,— сказала Галина, перериваючи цей болісний його стан.— Ти пробач, що я прийшла до тебе із своїми болячками. Мені здавалось... ох, та що там?! Юра при ділі, все владається.

— Ні, ні, я повинен допомогти йому.

— Як хочеш, Ваню,— відповіла Галина.

Вона стояла перед Лукіним, і відчувалося, що збирається йти.

— Ти йдеш? — спитав він.

— Так.

— Я проведу тебе.— Але в той час як він говорив це, він ясно розумів, що цього не можна було йому робити.

XIX

Половину дороги вони йшли мовчки. Та вони не помічали, що йдуть мовчки, так бентежило їх те, про що вони думали.

«Що ж тут поганого, якщо я вирішив провести її? Я тільки проведу, і все, і зразу ж піду, і нічого поганого й непорядного тут немає»,— казав собі Лукін, виправдуючись і переконуючи себе, що ні перед ким і ні в чому не треба виправдуватися йому. Але, оскільки він був абсолютно далекий від тієї простоти звичаїв, яку знову багато хто проповідує тепер, коли здається, що переспати з чужою дружиною чи з чужим чоловіком — однаково що випити склянку води, то відчував, що вже в тому, що він ішов з Галиною, було щось таке, що не можна, недобре й непорядно було робити йому. Та, відчуваючи, що він робив щось непорядне, Лукін усе ж таки йшов далі, кажучи собі, що було б ще більш недобре й непорядно, якби він лишився й не пішов з нею. Він думав ніби про дрібну справу, яка, по суті, не заслуговувала того, щоб так багато думати про неї; але те, що стояло за цією дрібницею і що мало для Лукіна інше значення, ніж тільки те, що він проводить чи не проводить її, заглушало в ньому всі тверезі думки й змушувало його хвилюватися. В його душі йшла та боротьба, коли він мав вирішити для себе, переступити чи не переступити йому через ту межу, через яку не можна безкарно, без певного громадського осуду, переступити нікому, і він почував себе так, наче однією рукою намагався ще утримати те, що було ненадійне й могло зникнути (що було теперішнім його сімейним життям, в якому він був нібито сам по собі, Зінаїда з дочками — сама по собі), а другою старався дістати те, що було близько, було привабливим і манливим для нього, але об що, він розумів, можна було не тільки обпекти руку, а обпектися всьому і втратити й роботу, й становище, досягнуте ним.

Він думав, що те, як він жив, не було щастям, а було тільки загальноприйнятим порядком життя. Але цей порядок, якого він дотримувався, дозволяв йому відкрито дивитися на світ і проявляти себе в ньому. Він розумів, що, зійшовшись з Галиною, змушений буде відступити від цього порядку і позбутися багато чого, що було дороге йому, і він вагався, що вважати щастям: те, що він мав, чи те, що тільки гадав, що матиме, але що було ще немовби туманом сховане від нього? Його, по суті, цікавило те жит-

тєвє питання, яке в різні часи й не одне покоління людей марно намагалось розв'язати для себе; але Лукіну здавалося, що досвід минулого не стосувався його, а все, що він переживав, усе було вперше й тому було важким і нерозв'язним для нього.

Кілька разів, раптом похопившись, що він мовчить, він питав у Галини про Юрія (що було ніби продовженням тієї розмови, яку він вів з нею в кабінеті), але те, що відповідала Галина, він майже не сприймав, і не дивився на неї, і не бачив, в якому стані була вона. Він тільки відчував, що з нею начебто відбувалося щось таке саме, як і з ним, і що повинно було вирішити і її, і його долю, і не наважувався звести на неї очі, боячись, що те, що побачить на її обличчі, одразу ж вирішить усе. «Що ж я роблю? Навіщо я йду? — разом з тим думав він.— Якщо хочу допомогти синові, то я можу зробити це й інакше, не обов'язково йти до неї!» Та коли він зупинився біля під'їзду будинку, де жила Галина, на її запитання, чи не зайде він, щоб ще поговорити про сина, він, не задумуючись, відповів:

— Зайду, чому ж?

— За старою пам'яттю чаєм напою.

— Не відмовлюсь, а чому?..

Він тільки не запитав, чи тут вітчим, чи в Поляновці; але Галина, немов почувши це його запитання (вона підіймалася східцями попереду нього), обернулася й сказала:

— Я одна, усі в Поляновці.

Вона сказала це так просто й природно (чому пізніше сама завжди дивувалася), наче все те, що вона робила — закликала колишнього чоловіка до себе,— не тільки не мало ніякої з її боку заданої мети, а було тим, що буває між друзями, яким приємно годину-другу побути разом. Вона відчинила двері й, переступивши поріг, з тією самою природністю і простотою промовила:

— Ти тільки пробач, тут запилено й неприбрано. Тут ніхто не жив, усе було на замку.— І, залишивши біля дверей туфлі, пішла, м'яко ступаючи босими (в панчохах) ногами, через коридор у кімнату, до вікна, щоб відчинити його.

Як завжди, в Галини не було нічого продуманого й приготовленого, чим би вона могла пригостити тепер Лукіна. Але вона зрозуміла це, тільки коли зайшла на кухню й побачила, що холодильник вимкнутий і його дверцята відчинені й що на полиці в шафі, де звичайно рядком стояли пакети з цукерками, печивом і цукром (як було ще при матері), було все порожньо й застелено вирізаною зубчиками по краю барвистою клейонкою. Вона раптом зрозуміла всю безглуздість свого становища і здивувалася, як вона могла допустити це; але це, що повинно було збентежити її, вона вмить зміркувала, можна повернути на свою ко-

ристь; начебто вона нікого не чекала сьогодні; і вона, повернувшись у кімнату до Лукіна, весело сказала:

— Ну от, нахвалялась, а пригощати нічим. Навіть, по-моєму, й цукру в них тут немає.

— Давай сходимо кудись повечеряти?

— Ти так хочеш?

— Як ти скажеш.

— Потім, трохи посидимо, потім,— запропонувала вона, сідаючи навпроти Лукіна у крісло.

Вона підбгала під себе ноги, не думаючи, для чого це зробила, лише відчуваючи, що треба створити якусь атмосферу затишку й тепла. Було вже близько десятої вечора, в кімнатах горіло світло. Свої красиві ноги Галина прикрила спідницею, і можна було тепер угадувати їхні обриси. Голову вона тримала трохи нахиленою і так пустотливо, весело й лукаво дивилася на збентежено принишклого Лукіна, неначе їй щойно виповнилося двадцять і все, що було прожите нею, ще тільки мала вона, і в кращому варіанті, прожити. Вона знову відчувала, що близька до мети, і весь збуджений стан її душі знову відбився і на обличчі, і в очах, і в усій по-домашньому затишній позі, як вона сиділа перед своїм колишнім чоловіком, якого хотіла повернути собі. Вона знову бачила, що він був красивий; але разом з тим як вона бачила це, що він був красивий, був молодий, вона ясно усвідомлювала, що він був для неї ще й тим чоловіком, за яким вона могла спокійно й щасливо прожити життя. Тепер, коли вона знала (із свого самотнього з сином життя в Москві), як важливо було бути забезпеченою, вона не думала, щоб щось погане крилося в цьому її бажанні; навпаки, вона була переконана, що сенс заміжжя для будь-якої жінки тільки в тому й повинен полягати, щоб бути забезпеченою, і готова була тепер на все, навіть залишити Москву, щоб мати те, що так хотілося їй мати. Але що вона могла дати натомість? Тепло, любов, ласку? І їй здавалося, що цього було так багато в ній для Лукіна, що він не може не бути щасливим з нею.

Те, що в кімнаті було запилено й що більшість предметів було накрито старими занавісками, газетами й целофановою плівкою (що Сухогрудови робили кожного разу, щоб зберегти меблі й речі, коли виїздили на літо в Поляновку), не турбувало Галину й не бентежило її так само, як і те, що нічим було їй пригощати Лукіна; вона відчувала, що головним для нього було не це, а була вона, і їй радісно було усвідомлювати й відчувати це. Її щоки палали, і щось, здавалося, золотисте (від люстри, засвіченої під стелею) було вплетене в її світле волосся; вона рукою забрала

його від шоки, трохи відкривши вухо й маленьке срібне сердечко в ньому, на яке уважно подивився Лукін.

— Ти, мабуть, задоволений своєю роботою,— тим часом почала Галина, не помітивши начебто цього його погляду. Вона інстинктивно відчула, що треба було тепер говорити не про сина, не про себе, а треба було говорити про нього самого, про його роботу, про що він сам завжди раніше любив говорити з нею.— Ти молодець, домігся свого, у тебе такий кабінет...

— Ні, Галю, я кабінету не домагався.

— Так, так, звичайно, ти пробач, я не так сказала,— відразу ж виправилася вона.— Але ти тепер можеш здійснити всі свої плани й задуми, я ж пам'ятаю, скільки їх було в тебе,— сказала вона, пам'ятаючи, по суті, тільки те, що плани й задуми в Лукіна були і що він не раз висловлював їх їй, але не пам'ятаючи, в чому була суть цих планів і задумів і чому не можна було здійснити їх. «Якась перебудова, щось стосовно землі, людей, села»,— виникало в свідомості Галини, тим часом як вона намагалася продовжити цю почату нею розмову, яка була не те що цікавою Лукіну, а була для нього тепер тим рятівним кругом, за який не можна було не вхопитися йому; він зрозумів це і, відповідаючи спочатку мляво, неохоче, далі все більше почав утягуватися, як він висловився, в т е м у, і питання, яке його турбувало, для чого він тут і чи добре, чи недобре, що він тут, непомітно мовби відступило від нього й заслонилося цією розмовою.

Він відчув у Галині те, чого йому завжди не вистачало в Зінаїді, з якою він уже не пам'ятав, коли говорив про свої справи; відчув той інтерес і увагу до себе, якою, здавалося йому, ніхто вдома не оточував його, і, підігрітий цим інтересом і увагою, почав переказувати ті свої погляди на стан справ у районі й на розвиток сільського господарства взагалі, про що говорив тільки з Іллею Никаноровичем і Сухогрудовим. Але тепер усе в Лукіна виходило зібраним, ясним, чіткішим, він відчував це, радів цьому й не помічав, що, по суті, подавав себе Галині. Він робив це несвідомо, розуміючи тільки, що так треба, і говорив, говорив, як було б чудово, якби в сільській людині зміцніло масштабне почуття господаря, яке переступило б за власний тин і роздільну колгоспну межу. Те, що Галина слухала його, він бачив; але те, що вона нічого не розуміла з його слів, не помічав; лише в якусь мить враз ніби щось підштовхнуло його, він спинився, відчувши, що те, що він говорив, не було потрібне ні їй, ні йому і що зовсім не для цього вони зійшлися сьогодні в цій кімнаті. Він раптом зрозумів це так ясно, і так виразно всі попередні тривожні думки— чи добре, чи недобре було, що він тут?— повернулися до нього, що він одразу ж, як було вже не раз цього вечора

з ним, почервонів од свідомості фальшивості свого становища перед Галлююю.

— Я втомив тебе, Галю, ти пробач, та я живу цим. Це моє життя,— сказав він, виправдуючись і бажаючи виправити становище.

— Ну що ти! Ти так красиво говорив, я нічого не зрозуміла, але ти так красиво говорив,— квапливо перебила його Галіна.

Вона встала, вирішивши для чогось підійти до нього, і Лукін теж підвівся назустріч їй. Вони стояли тепер одне проти одного, і Лукін бачив по очах Галіни (так само й Галіна бачила по очах колишнього свого чоловіка), що все, що було між ними до цієї хвилини, було тільки вступом до того, що мало статися тепер. Але те, що мало статися, було таким жаданим і таким принизливим для Лукіна (принизливе наслідком, якого, він знав, не можна буде уникнути йому), що він не наважувався зробити перший той рух, який одразу ж підказав би Галіні, що він відчував до неї. Та він не робив і іншого, щоб сказати, що не може допустити близькості з нею, що є обставини, які вищі за нього й не дозволяють йому допустити цього; він лише напружено дивився на Галіну якимсь ураз ніби застиглим обличчям, наче йому пропонували вчинити злочин, на який він колись дав згоду, але який тепер, коли треба було робити, був такий явно негарний і так осуджувався всіма, що він не міг вчинити його. «Усе це фальшиве, що я думав про сина. Я обдурював себе й думав про неї, тільки про неї, і тільки її завжди не вистачало мені,— думав він, все ще дивлячись на Галіну й не зважаючи нічого сказати їй.— Але що ж я роблю? А Зіна? А дівчатка мої?» — думав він, в той час як розумів, що означало для Галіни те, що він мовчав перед нею.

— Ти щось хочеш сказати мені,— мовила Галіна, кладучи йому на плечі свої м'які руки, які ніколи не знали важкої роботи.— Кажі, ну, кажі! — І вона зробила той рух руками, ніби хотіла розбудити його.— Кажі,— повторила вона.

Вона раптом рішуче обняла його й губами припала до його губ. Потім квапливо почала цілувати в щоки, очі, губи, притягаючи його голову й напівпошепки повторюючи: «Дорогий, любий, дорогий». Потім, знову обнявши, уже всіма грудьми притислася до нього, із завмиранням чекаючи, коли руки Лукіна, що звисали як неживі, підведуться і обіймуть її. І коли вона відчула, як його долоні торкнулися її спини, щось тепле й приємне стало ніби сповнювати її груди, серце й розливатися по тілу, розслаблюючи в ній усе після пережитих напружених хвилин і днів. Не було ні Арсена, ні сина, ні вітчима, ні Степаниди та Ксенії; не було нічого, що було з Галіною, а була тільки ця хвилинка, від якої, вона відчувала, піде новий для неї відлік життя.

Після цієї проведеної в Галини ночі Лукін вже не міг не бувати в неї. Іллі Никаноровичу, який стурбовано прийшов до нього, сказав, що не хоче більше заважати йому й що буде поки що їздити додому, в радгосп, хоч далеко й незручно це. А перед дружиною (що не приїздив до неї) виправдувався тим, що справ у райкомі сила-силенна, що йде сінокіс і треба бувати йому в колгоспах та радгоспах, щоб стежити за всім і знати все. Він раптом відкрив для себе, що цілком можна жити цим роздвоєним життям: на роботі, при людях триматися так само впевнено, як він тримався завжди раніше, і розмовляти з дружиною тим самим спокійним тоном, як він звичайно говорив з нею, і водночас почувати себе щасливим з Галиною, немов і справді не існувало ніяких перешкод для щастя з нею. Він, як і раніше, говорив з нею про Юрія й пропонував поїхати до нього в Курчавіно й побачити його; але цей добрий намір лишався тільки наміром, і ні він сам, ні Галина не вживали нічого, щоб щось зробити для сина. Обое вони розуміли (хоч і не висловлювали одне одному цього), що Юрій тепер тільки заважав би їм; вони так втішались своєю близькістю, ніби поспішали надолужити те, що, їм здавалося, було упущено ними, і все їхнє теперішнє спільне життя було для них як один радісний звук, за яким вони не могли чути нічого іншого.

Іноді, як і раніше, Лукін цікавився, як ремонтувалася виділена йому міськвиконкомом квартира, їздив дивитися її й висловлював побажання, що слід би ще доробити в ній, але не квапив будівельників. Відчувши під час чергової розмови з дружиною занепокоєння в її голосі, він у першу ж після цієї розмови суботу поїхав до неї і всю неділю провів з сім'єю, підкреслено уважно ставлячись до дочок і Зіни, як це звичайно буває з людьми, які винні й бажають загладити провину, і на Зінінне запитання, що з ним, не задумуючись відповів, що веселий тому, що давно не бачив їх, радий їм і любить їх. І це так правдиво вийшло в нього, що якби він і справді любив їх, не міг би видаватися більш щирим, ніж це було тепер. Він повернувся у Мценськ з тим настроєм, що все нібито владнано в нього і не було причин для хвилювань. Він бачив, що і в райкомі теж начебто все йшло добре: скликалися бюро, заслухувалися питання, приймалися рішення, і він був активний, сміливий, вимогливий, і люди тяглися до нього й слухали його. Але за тією істиною — за тією простою і поширеною серед народу приказкою, що шила в мішку не сховаєш, його зв'язок з Галиною, тобто те, що хотілося Лукіну, щоб воно було приховане від людей, — цей зв'язок не міг залишатися таєм-

нищо. Через тиждень уже весь під'їзд у будинку говорив про неї, і через Шуру все було передано Ксенії і Степаниді в Поляновку та Іллі Никаноровичу, який того ж дня, вирішивши як родич поговорити з Лукіним, так розхвилювався, що його одвезли в лікарню й поклали в ній. Чутка про цей зв'язок Лукіна неодмінно мала дійти й до Зіни, а в райкомі члени бюро вже почали поговорювати між собою, що слід би зупинити першого, і їхній змовницький настрій мимоволі передавався Лукіну. Але він зрозумів, від чого йшов цей їхній змовницький настрій, тільки після того, як помітив, що Борисенков начебто стежив за ним, з'являючись біля під'їзду саме в той ранковий час, коли Лукін виходив від Галини. «Чого він тут? Що йому треба?»— роздратовано думав Лукін. Але розгадати, що було потрібно Борисенкову, було так неважко, що весь робочий день у Лукіна бував після такої зустрічі зіпсований, і ввечері з Галиною він уже тільки прикидався, що був щасливий з нею, тоді як думка, що він муситиме розплачуватися за це своє щастя, ця думка ні на хвилину не залишала його. Він відчував, що він так ускладнив собі життя, що, як про щось недосяжно світле, думав тепер про ті дні, коли ще не зустрічався з Галиною і було в нього легко, правдиво й чесно на душі.

Найболіснішим було для нього усвідомлювати, що він змушений буде з ганьбою піти з райкому; що ті самі люди, які так аплодували йому, коли обирали його, яких він щодня приймав тепер у кабінеті і які, він відчував, готові були вмить виконати будь-яку його вказівку,— ці люди слухатимуть його справу, і треба буде дивитися їм у вічі й відповідати їм; він так виразно уявив усю цю принизливу для себе процедуру, що мимоволі щось ніби важке, зле назбирувалося в ньому й піднімалося проти Галини. Він виходив од неї рано, коли вона ще була в ліжку. Подівочому боязко підтягши до підборіддя ковдру, але так, що її округлі жіночі плечі з бретельками від сорочки були всі на видноті, вона звично стежила, як він зав'язував галстук, одягав піджак, і потім підставляла щоку, коли він, ідучи, цілував її. Та він уже не ніс із собою (як це бувало в перші тижні) ні пахощів її волосся, ні білизні її тіла, ні тепла її ліжка, що так радісно збуджували в ньому почуття близькості з нею; він тепер немов прокидався від сну, в який добровільно занурився, щоб відчуте прекрасне, що хотілося відчуті йому; але, побачивши, що прекрасним було все лише здаля, а що зблизька все це були тільки обов'язки, які сковували його, він шукав тепер, як йому вийти з цього становища. «Те, що я міг зробити для села, що знав, що було продумане мною, не буде тепер виконане»,— думав він. Він ладен був відмовитися від Зіни, від дочок, від Галини і Юрія,

від усього, що було тепер зайвим і непотрібним йому; але позбутися роботи, на якій так хотілося йому показати себе, було для нього все одно, що позбутися життя, і він болісно переживав це.

Удень, коли він не бачив Галиму, йому здавалося, що він легко може порвати з нею, і він раз у раз, як магнітофонну касету, подумки прокручував наступну розмову з нею про це; але ввечері, коли приходив до неї, вся рішучість одразу зникала, він відчував, що не може вчинити з нею так, як слід було б, вважав він, вчинити, і тільки все більше ставив себе на місце людини, якій після кожного зробленого кроку додавали на плечі новий тягар. Лукін згинався під цим тягарем, та, замість того, щоб зупинитися й скинути його, ішов далі й робив те, що було безглуздом, згубним, але від чого не можна було відмовитися, бо зупинка тільки наблизилася б розв'язку, а не полегшила б її.

А про сина вони забули, ніби його й зовсім не було в них.

XXI

Але життя цієї істоти, як про нього говорив старий Сухогрудов, життя Юрія йшло своїм звичаєм, як воно могло тільки йти в покинутого й забутого батьками підлітка.

Він потребував догляду, ока, як усі діти в його перехідному віці; але ні в Москві, ні тут, в Курчавіні, не було за ним цього ока, і тітка Уляна, котра ніколи не мала своїх дітей і не знала тому, як поводитися з ними, робила для Юрія тільки те, що, їй здавалося, було потрібне,— догоджала йому. Але вона любила поговорити про виховання й міркувала про цю важливу державну справу так само, як і Галина, і ті, хто все погане, що проявлялося в підлітках, поспішав відразу ж приписати впливові часу, суспільства, вулиці і ще всьому тому, до чого самі начебто не мали ніякого відношення й не могли нічого змінити т а м, і Галині здавалося, що її Юрій важко піддавався вихованню тому, що був заражений ідеєю сильної особистості. Що хибне було закладене в цій ідеї, вона добре не знала; але вона часто чула (з розмов певного кола людей, яким завжди треба щось заперечувати і ляяти в суспільстві), що ця ідея засуджувалася, що було щось у ній, що негативно впливало на життя суспільства, особливо на дітей, від яких, як стверджували ті ж люди, не можна ніколи приховувати правду (хоча що розумілося під цим словом, завжди було загадкою; було тим, що кожному мало здаватися — не можна вимовляти вголос!), і Галина, яка нічого не розуміла в усіх цих розмовах, але бачила, що вчинки сина можна віднести на рахунок цього засуджуваного суспільного явища, Галина з тим почуттям правоти, як це робили всі інші батьки, схожі на неї,

легко знімала з себе провину й перекладала її на школу та вулицю. «Самі тільки хулігани,— говорила вона,— то де ж тут виступи порядній людині? Куди дивляться школа, держава? Адже повинен бути якийсь порядок?!» Вона робила те, що в народі має певну назву,— перекладала з хворої голови на здорову, тоді як усі її труднощі крилися в ній самій і в тому способі життя, який вона вела. Не було нічого заплутаного, складного, пов'язаного з соціальною перебудовою суспільства, а була тільки та батьківська безтурботність, яка в усі часи давала лише ці плоди душевної потворності, розбещеності й грубої, жорстокої всездозволеності.

Але що було для Юрія — сильна особистість і що означало для нього — вулиця?

Поки в Галини з Арсеном була злагода й поки Арсен, який охоче всиновив її сина, займався ним і стежив за ним, усе в хлопця і в школі, і вдома було добре. Але як тільки цієї злагоди не стало в сім'ї, як тільки Юрій відчув, що мати цікавилася тільки собою, батько — теж собою і він, тринадцятирічний школяр, міг теж безконтрольно й безкарно робити те, що було простіше, доступніше й більше хотілося робити йому (табунитися з хлопцями в дворі, ніж учити уроки), він мимоволі втягувався в це сповнене нібито привабливої свободи, а, по суті, розв'язності й розбещеності дворове, вуличне життя. Поганий вплив не приходив звідкись збоку й за злим заміром; він народжувався в цих самих підлітків, змушених, як і Юрій, через батьківську байдужість цілими днями тинятися на вулиці. Ці підлітки збиралися разом, і їм треба було проявити себе; треба було на щось витратити час і силу, і вони витрачали її на пустощі, які сходили їм з рук, потім на те, що було вже значно серйознішим, було зухвалим і непристойним, але саме через це привабливішим для них. І з природністю, як це роблять звичайно дорослі (й що називають філософією, наукою, підшуковуючи під будь-яке своє діло певне теоретичне обґрунтування), з тією самою природністю, але тільки не так свідомо, як дорослі, підлітки шукали, чим можна було б виправдати своє бешкетництво; і через те що поняття про історію і літературу, яке дала їм школа, все-таки було в них, і через те що найбільш прийнятним для їхніх витівок було — сильна особистість (що до того ж, вони чули, засуджувалося нібито дорослими), було відразу ж підхоплено всією цією юрбою підлітків-гультаїв і проголошено своїм законом і прапором. Прикриваючись поняттям сильної особистості, можна було завжди побити, що завгодно вкрасти, поламати, вирвати телефонну трубку в автомата; можна було робити все, щоб узяти гору, і авторитет кожного з такої юрби був тим вищий, чим більше й визначніше проявлялася

«сильна особистість» у ньому. І хоч Юрій не був одним з тих, хто мав цей авторитет, він тільки тягся, щоб заслужити його, але поступово в його дитячій душі все озлоблювалося, загострювалося, і навколишнє життя (як і життя батька та матері, що розлучилися) він уже сприймав тільки як майданчик, з якого можна лише брати все і не треба нічого класти намістом; треба тільки стати сильною особистістю, до чого начебто й прагнув день у день Юрій.

Він покинув школу й по тому ланцюжку, по якому всі зіпсовані люди завжди знаходять одне одного і бувають потім зв'язані між собою, пристав до більш дорослих, котрі, як і він, звикли проводити час так само по-утриманськи бездомно, на вулиці, до тієї компанії людей (що було ще не найгіршим варіантом), які, іменуючи себе вантажниками, не те що працювали, а постійно вешталися біля меблевих магазинів, де можна, зробивши послугу на п'ятак, одержати троячку або червінець і відразу ж весело й безтурботно пропити все. Юрій раптом ніби відкрив для себе цю можливість у багатолюдній, багатомільйонній Москві, як обітований острів посеред океану, де для життя було все, що треба було йому; а треба було йому зовсім небагато, щоб тільки було на що погуляти з друзями, і він весь був націлений на це життя, де він по-своєму мав і «авторитет», і «вагу», і «ім'я». І хоч як намагалася Галина відірвати його від цього життя (від цієї його компанії), всі її зусилля до поїздки сюди, до вітчима в Поляновку, не тільки виявилися марними, а ще й ускладнювали справу, а не виправляли її.

Поступово, як у більшості таких людей, які обирали для себе цей, по суті, протиприродний для людської гідності спосіб життя, у Юрія вироблявся той свій погляд на майбутнє, значення якого полягало в тому, що це майбутнє ніяк не сприймалося ним; він не думав, що з ним буде завтра, післязавтра, через рік і два, коли він увійде в ту пору зрілості, коли треба буде заводити сім'ю і жити, як живуть усі люди; вранці, коли він з'являвся біля меблевого магазину, всі його думки були тільки про те, щоб вибити троячку чи п'ятірку, а вибивши, відразу ж його увага зосереджувалася на тому, щоб купити «Столичної» й примоститися десь за купою тари і ящиків і на вечір хоч якось дістатися додому; вся його філософія (незважаючи на міркування про сильну особистість) починалася й закінчувалася лише потребою даної хвилини, і тому, коли його відривали від цієї його націленості, він починав ненавидіти все, що було навколо нього, і пускав у хід свої кістляві ще хлоп'ячі пальці, намагаючись якомога болочіше вщипнути того, хто був поряд. Своє душевне роздратування він перетворював на фізичний біль для інших і відчував при цьому задоволен-

ня, хоч у чому воно полягало, пояснити не міг би, зате добре відчував і розумів, що воно було. Він не боявся ні матері, ні Арсена, якого вважав батьком і з якого — він тільки не знав як — можна було витягати гроші; але що витягати їх треба було, ця думка, схвалена друзками, давно вже й нав'язливо не давала спокою Юрієві.

Він вважав нормою жити за рахунок інших, і не вмів, і не хотів працювати; і скотар Кузьмович, коли Юрій потрапив до нього, охрестивши свого підручного «воша дармоїдська», своїм бувалим солдатським розумом одразу ж розгадав, у чому було зло.

XXII

Виправити це зло, за сільськими поняттями Кузьмовича, можна було тільки силою, яку він і збирався застосувати до Юрія.

Але в перші дні, поки ще Галина приходила до сина, Кузьмович давав можливість відіспатися й зміцніти йому. «Нехай, що там, нехай поки що», — поблажливо казав він. Та при першій же спробі примусити Юрія робити те серйозне, що мусив він робити, наштотхнувся на таке мовчазне й затяте небажання, що Кузьмович, котрий вважав, що побачив світ (що зламав, як він казав, таку війну!), раптом відчув себе безпорадним перед цим щуплявим, в чому тільки душа, білявим і чужим йому своїми несільськими звичками підлітком. «Відшмагати б, та й усе, — думав він, — так і не відшмагаєш, не той час. Тут, брат, така мадама прибіжить!» Він уявляв, який галас зчинила б Галина, коли б хоч пальцем він зачепив її сина, і замість сили, яку хотів застосувати до нього (і що було єдиним, що зцілило б Юрія), лише годинами висловлював ті свої повчання, які тільки ще більше викликали в Юрія відразу до сільської роботи й життя.

— Хто ти є, ось ти мені що скажи, хто ти є на землі? — говорив Кузьмович, сидячи в затінку, покурюючи сигарету, здаєску поглядаючи на телят, яких він, оскільки не було вказівки випускати їх на луг, тримав у загорожі, і час від часу підводячи очі на Юрія. — Ти є воша дармоїдська, ось хто ти є. Ти є ота воша, яку треба р-раз — і під ніготь, а ти ще хліб жуєш і землю топчеш, яку й топтати не дозволено тобі, — говорив він. — Раніше змалечку шмагали. Може, змалечку й не треба, але в свій час — будь ласкавий, підставляй зад, якщо хочеш людиною стати. Чого дивишся? Чого отак дивишся? Та я ж наскрізь тебе бачу, та ще й на три аршини під землею. Що в тебе є, я вже пройшов, знаю, а що в мені, прийдеш і ти до цього, та лікоть, осьдечки він, а спробуй укуси. Слухав би ти, що старші кажуть, — скінчив він, обпікаючи пальці сигаретою, спльовуючи й каблуком притискаючи

недокурок.— Ну, бери вила, ходімо. Бери, бери, ходімо, чого очі вирячив!

Для Кузьмовича Юрій був не просто ледарем, а був представником тих людей, які ніколи не займалися сільською роботою, про яких (за поганою традицією, що все ще важко відживала) була в нього своя певна думка. Йому здавалося, що хоч ці люди й були забезпеченіші од нього, але не мали того умудреного тисячолітньою селянською працею поняття про життя, яке мав він, і він дивився на них так, як дивляться звичайно на погорільців, у яких з усього, що горбом і потом було зібрано ними за життя, тільки й лишилося, що сорочка на тілі. «Голяк голяком душею, ні собі радості, ні людям користі»,— думав він, тільки більше утверджуючись у цій своїй думці, що все, що відривається від землі, неодмінно повинно переродитися й засохнути і що річ не в тім, хто як одягнений (при цих словах він одразу згадував Юрієву матір, Галину), а в тім, хто що робить і що потім люди скажуть про нього. Сам він здавався собі бездоганним, хоч і дорікали йому в колгоспі, і було за що; але за тим принципом, що в чужому оці порошок бачить, а в своєму й пенька не помічає, Кузьмович був настільки переконаний у правоті того, що думав про Юрія і взагалі про призначення людини на землі, що всі вченості, гадав він, були ніщо в порівнянні з тим, що знав і розумів він. І ця перевага, тому що Юрій не міг нічого відповісти йому, подобалася Кузьмовичу; йому так подобалося повчати, що, коли Юрія через нестачу робочих рук вирішили відкликати з ферми й перевести на іншу роботу (на транспорт, як зазначалося в записці голови), Кузьмович хотів був піти в правління й заперечити, щоб не чіпали хлопця, але потім тільки махнув рукою, що означало, що йому зрештою однаково, що робиться на світі, бо ж розуму, як він думав, людям не додаси.

У ці дні з мценської товарної станції почали возити в Курчавіно будівельні матеріали та обладнання для міжколгоспного комбікормового заводу, і Юрія послали супровідником до машини, виділеної для цих перевезень. Він не те що мав допомагати шоферові, чого, звичайно, вимагати від нього не можна було; його обов'язком було тільки сидіти на причепі й стежити, щоб нічого не загубилося по дорозі, і ця робота, коли ніхто й нічому не по-вчав його, була більше до душі Юрієві. Більшу частину часу, поки машина була в дорозі (та й під час навантаження й розвантаження), він міг розпоряджатися сам собою; і він з болісною тугою думав про ті свої московські можливості життя, від яких, як бля від материнної груді, відлучили його.

Тут, у Курчавіні, не було для Юрія того обітованого острівця життя, який був для цього в Москві; тут було тільки те, що, за

Його поняттями, було нудьгою; було тим, що він глибоко зневажав,— роботою, роботою, з ранку й до вечора роботою. Село вдень настільки порожніло, що людей, які тинялися б без діла, майже не можна було зустріти в ньому. Та невелика ватага хлопчаків, яка на лузі, за школою, ганяла футбольний м'яч, ні з якого боку не приваблювала Юрія; кіно й танці в клубі, куди сходилися вечорами і молодь, і дорослі, були такі чужі й незвичні Юрієві, що він лише спідлоба дивився на весь цей натовп сільських людей, який тут веселився, не розуміючи ні смислу, ні значення їхніх веселощів, і, цураючись їх, не знаходив, про що з ними можна було йому поговорити. Він не визнавав цього життя, в якому, власне, як і в міському, не все було однаково благородним і правильним (і де були й свої обітовані острівці, й свої шукачі та жителі подібних острівців), він визнавав тільки те, що було звичним йому в Москві, де залишилися в нього друзі, спілники й наставники, і на все сільське дивився крізь призму цього свого сприйняття світу. Але, незатишно почувавши себе в цьому чужому йому середовищі, він побоювався пускати в хід пальці, й не щипав нікого, й не висловлював нікому своїх затаєних думок. Тітка Уляна, як тільки увечері зустрічала його, відразу ж починала клопотатися біля нього, охкаючи й повторюючи раз у раз, як він стомився за день, і Юрій під тим приводом, що він стомився, найшись усього, що приготувала тітка, намагався залишитись на самоті, щоб не слухати ніяких повчальних розмов. Ще менше дбав про Юрія Улянин чоловік. Приходячи із столярні з руками, що аж гули від роботи, він тільки запитував (у проміжку між тим, як Уляна забирала від нього тарілку з-під з'їденого борщу й подавала кашу, залиту маслом): «А племінник як там?»— і, відчуваючи з відповіді дружини, що з племінником все нібито гаразд, і знаючи з досвіду свого селянського життя, що ніщо так не зціляє людину, як свідомість необхідності праці на землі (не попрацюєш на ній — і не візьмеш з неї, як вчили його з дитинства), він, потягуючись і позіхаючи, йшов із спокійною душею і сумлінням спати, щоб уранці із свіжими силами вийти для продовження свого кола життя.

— Звикне, куди подінеться,— казав він про племінника.— Усе, що є доброго в людині, земля пробудить, тільки ти доторкнися до неї.

Те, що він говорив, було правильно; але він тільки не знав одного — що Юрій не доторкався до землі, а ковзав по ній, відбуваючи лише той свій строк у селі, який, він розумів, мати призначила йому для виправлення. Ні синява світанкового неба, ні ранкові пахощі трав, ні білясто-зелений овес на узгір'ях, на які дивився він, проїжджаючи повз них, ні вигляд річок, сіл, покосів

і лісу — ніщо не зворушувало Юрія і не викликало в ньому того почуття, що це було красиве, було російською землею з її тисячолітньою і важкою історією; він не розумів і не сприймав цієї краси життя, і йому здавалося, що не було на землі нічого більш достойного й сповненого смислу, ніж ті смердоці, заплывані й загіджені закутки за купою тари та ящиків, де із звичним бульканням наливали в склянки горілку (усім порівну, по мірці: чи на око, чи під ніготь, дивлячись, хто брався верховодити) і де все для Юрія було близьким, зрозумілим, було тим, що здавалося йому світом свободи й діла. І цей свій заящиківий світ, який він ставив над усе, він не міг і не хотів міняти ні на що інше. «Колись же треба їй виходити на роботу,— думав він про матір.— Поїде вона, і я поїду з нею».

Але мати не квапилася повертатися до Москви; вона жила у Мценську і вже не провідувала Юрія. Що затримувало її там, він не знав; але його так гнітило сільське життя, що йому все частіше й частіше спадало на думку: а чи не поїхати самому, без матері? Особливо ця думка посилювалася в ньому, коли він дивився (поки навантажувалася машина) на пасажирські поїзди, що пролітали повз товарні тупики. Він зустрічав і проводив ці поїзди таким поглядом, наче в них було його життя, і в його юнацькій свідомості поступово почав вироблятися план втечі. Ніби бажаючи провідати діда, тітку й бабусю, Юрій заїхав у Поляновку й, покопавшись у матиному чемодані, знайшов ключ від московської квартири й узяв його. Потім попросив у тітки Уляни позичити грошей, пояснивши їй, що хотів би дещо купити собі у Мценську, і коли все це було готове, почав очікувати нагоди, коли найзручніше буде поїхати йому. Він знав, що ні тітки й дід у Поляновці, ні мати у Мценську не подумають про нього й не кинуться шукати його; треба тільки відпроситися в бригадира і обдурити Уляну, сказавши їй, що їде до матері, і тоді ніхто ні в чому не запідозрить його. Та що він робитиме в Москві, Юрій не думав: його вабив тільки той заящиківий світ з друзками й горілкою, де, йому здавалося, було справжнє життя, і, крім нього, крім цієї плями перед собою, він не бачив і не хотів нічого бачити.

Він поспішав, але здійснити свій задум зміг, тільки коли почалися жнива. Він сідав у поїзд рано-вранці в неділю, безсонно провівши на вокзалі ніч, і в той час як на душі не повинно було наче бути занепокоєння і він говорив собі: «Та що ж, на хліб не зароблю, чи що? Та вже як-небудь»,— іноді раптом щось ніби починало душити його, і він злодійкувато озирався на пасажирів, які спали навколо. Він так і не зміг до самої Москви зімкнути очей, і вперше якась невиразна тривога пригнічувала його.

Крім приватних справ, які завжди відбувалися й відбуватимуться в окремих сім'ях (чи в Галини з Лукіним, у Наташі та Арсена, у Дементія, Віталіни, Дорогомиліна, старого Сухогрудова чи професора Лусо й тих, хто так чи інакше пов'язаний з їхніми домівками та діяльністю), є загальнонародне, державне життя, де все приватне розчинене й підкорене одній загальній меті. Ця мета — загальний добробут, і рух до неї лежить через ланцюг подій, до яких привертається увага всіх людей. Для москвичів навесні цього року такою подією було прибуття з офіційним візитом до Радянського Союзу президента Французької Республіки генерала Шарля де Голля.

Мало хто думав у ті дні, особливо з людей простих, необізнаних, що цим запрошенням французького президента й переговорами з ним на вищому, як писали газети, рівні закладалася Радянським урядом та, по суті, нова й довгочасна політика дружніх контактів і зв'язків між державами, яка вже через десять років приведе світ до того, що в Хельсінкі високими представниками європейських держав, Сполучених Штатів Америки й Канади буде підписано документ надзвичайної важливості для долі європейських народів — Заключний Акт по безпеці й співробітництву в Європі; і буде нарешті остаточно закріплено підсумки другої світової війни й визнано справедливими й непорушними встановлені між державами кордони. Страждання сотень тисяч людей, які ще в окопах, у холоді й голоді мріяли про цей день, коли народи й країни зрозуміють, що можна жити в згоді й дружбі, і наближали цей день, — ці страждання й надії мовби зіллються усі в одному кришталевому сяючому залі хельсінкського палацу, прикрашеного прапорами, де в променях освітлювальних ламп і під прицілами теле- і кінокамер прем'єри й президенти, люди, наділені довірою та владою, поважні й урочисті, оточені кожен притихлою юрбою своїх довірених осіб, членів урядів і дипломатів, схилитимуться один за одним над Актом і підписуватимуть його; і в гromі аплодисментів, що пролунає після закінчення церемонії, в тому гromі ясно будуть чутні всім і гарматні розкоти війни, що відійшла уже в минуле, і щорічно повторювані залпи переможних салютів. І народам, і державам залишиться тільки прислухатися до цього Акту й виконати його; залишиться тільки прийнятися здоровим глуздом і жити в мирі та дружбі; але... і ближня, і дальня історія свідчить, що в світі чимало підписувалося гарних документів і виголошувалося промов, але з'являлися потім на світ чингісхани й наполеони, народжувалися загарбницькі ідеї, і величезні маси озброєних людей, руйнуючи все, то прямували зі сходу на захід,

то із заходу на схід. Як буде тепер? Чи дістануть держави й народи урок? Але... була ще тільки весна 1966 року, і ідея хельсінкського Заключного Акту лише визрівала в кабінетах Кремля, і зустріччю з французьким президентом робився перший крок до мети. Ті, хто мав вести переговори, уявляли всю складність їх; настрої ж простих людей, які не уявляли цієї складності, був такий, що всі чекали позитивних результатів і думали, що Франція завжди була традиційно близька до Росії й що це добре, що у французів знову проявився здоровий глузд у розумінні розстановки сил і взаємовідносин у Європі.

Майже в переддень прибуття французького президента, 12 червня 1966 року, в країні відбувалися вибори до Верховної Ради СРСР. 9-го, 10-го і 11-го були заслухані передвиборні промови партійних та державних керівників, виголошені ними у Великому театрі і в Кремлівському Палаці з'їздів перед виборцями, і Москва, яка ще не встигла охолонуту від цих подій і буденно змінилася, уже 20-го знову мала врочистий і святковий вигляд. До Ленінського проспекту, по якому мав проїхати урядовий кортеж із генералом Шарлем де Голлем, уже зранку почали стікатися москвичі, які хотіли привітати високого гостя, і особливо багато людей зібралося біля Кам'яного мосту, де кортеж повертав до Кремля. Тут було тісно, гамірно, і серед цієї тісняви, затиснутий з різних боків теплими й пітними тілами, стояв професор Лусо, котрий своїм радісним обличчям ніби говорив усім, що незвичайно важливо побачити йому французького президента. «Не Наполеон, звичайно, але все ж таки, все ж таки»,— думав він про знаменитого французького генерала. Лусо був більш ніж будь-коли жвавий, був як захоплений дурник, і його колеги по інституту, що стояли у нього за спиною, серед яких був і Арсен з дружиною, тільки весело всміхалися, стежачи більше не за тим, що відбувалося довкола, а за своїм деканом, і жартували, і підсміювалися з нього.

Арсена й Наташу так відтиснули, що вони нічого не могли бачити, що відбувалося на дорозі; вони тільки відчували з того хвилювання, яке прокочувалося по юрбі й передавалося їм, що все ось-ось почнеється і що ескорт мотоциклістів і перші машини уже виїдять з вулиці Димитрова на перехрестя й міст. Та кожного разу це хвилювання виявлялося марним, і знову тяглися довгі хвилини чекання. Ніхто не знав до пуття, коли приїде де Голль, і всі тільки метушилися й розмовляли про це.

— Господи, чоґо ми прийшли сюди? — сказала Наташа, якій не те що не хотілося подивитися на генерала де Голля й урядовий кортеж, який проїжджатиме мостом; все це, вона погоджувалася, має бути цікавим; але, бачачи в усьому цьому лише

театральний бік і не розуміючи головного, чому був присвячений візит і що стояло за всією цією необхідною державною формою торжества, вона ладна була піти, щоб не знемагати в духоті, на сонці, серед гамірливого стовпища людей. Вона не почувала себе тут першою (що вона нещодавно відчула на вечорі в Лусо й що все ще приємно хвилювало її) і була тепер невдоволена і обурена.— Чого ми стоїмо? Навіщо? Ну, побачимо, не побачимо — що від цього зміниться? — запитала вона.

— Та тепер уже ось-ось, почекаємо,— заперечив їй Арсен.

Він прийшов сюди тому, що не міг не піти, коли йшли всі; і взяв із собою Наташу тому, що не хотів залишати саму вдома. Однак знати це було неприємно Арсенові, і він намагався переконати себе, що, як і всім, йому теж для чогось важливо побачити де Голля. Але що було важливим, що він міг побачити тут, було так неясно Арсенові, що він навіть не пробував розібратися в цьому; він тільки відчував, що тут була якась суперечність, яка не збігалася з його загальним поглядом на життя та історію. Він ще із шкільних років твердо засвоїв (і зараз сам учив цього студентів), що історія робиться не окремими особами, а народом; і йому дивно було бачити тепер, як той самий народ нетерпляче, як на щось незвичайне, жадає поглянути на де Голля. Вільно чи невільно, але людьми, він відчував, ніби визнавалося те — роль особи,— що, по суті, відкидалося історичною наукою; і він відчував ніяковість від того, що він розумів це. Йому так само, як і Наташі, нецікаво було стояти тут і хотілося піти; але він раз у раз упирався поглядом у спину й солоний капелюх Лусо і думав, що буде, мабуть, непристойно, якщо, не дочекавшись закінчення всього, піде звідси.

Але до закінчення було ще далеко; все ще тільки починалося, і у Внуковському аеропорту президент Франції генерал Шарль де Голль ще тільки обходив стрій почесного караулу, вишикуваний на майданчику на його честь. Поруч із де Голлем ішов Олексій Миколайович Косигін, а позаду них, на відстані кроку, рухалися військові від французької та радянської сторін, що супроводили їх. Далі, за спинами цих військових, було видно весь дипломатичний корпус, членів уряду, різних політичних і громадських діячів, журналістів і радіо- та фотокореспондентів, які метушливо переміщувалися по майданчику і без яких неможливо тепер уявити ніякого торжества. На флагштоках велично перекочувалися великими хвилями державні прапори двох держав, СРСР та Франції, і зменшені копії цих прапорів — полотняні й паперові прапорці — були немов розсипані всюди у юрбі людей, що прийшли зустріти високого гостя. Об'єктиви

теле- та кінокамер і погляди всіх — все було звернено до цих двох державних діячів, які представляли кожен свої народи і які все ще просувалися вдовж строю почесного караулу, і було помітно, що де Голль не квапився закінчити церемонію. Завжди думаючи тільки про велич Франції, як він сам писав про себе, і роблячи нібито все, як йому здавалося, щоб відновити цю колишню велич, генерал з явним задоволенням неначе вбивав у себе всі ці почесті, що призначалися народові його країни. Високий, худорлявий і досить ще стрункий літній чоловік у характерному своєму генеральському картузі, що робив його ще вищим, ніж він був насправді, з обличчям, старанно й витончено підгримованим, щоб не так виразно видно було його старість, де Голль кілька разів зупинявся і вдивлявся в молодечі обличчя солдатів, які стояли перед ним. Для чого він робив це, що хотів прочитати в очах цих сільських і міських російських хлопців, які одягли (у свій строк) військові мундири, було неясно; та що генерала явно цікавило щось, помітили всі. «Як же приглядається, як приглядається»,— лунало довкола. «Таємницю російського характеру всі намагаються розгадати, та ніяк не можуть»,— іронічно відповів хтось. Але де Голль не чув цих слів. Як і багатьох інших визначних державних діячів Європи, що пережили війну, і брали участь у ній, і, безперечно, добре знали, як важко було протистояти фашистській Німеччині в той час, його все ще цікавило питання: як змогли росіяни витримати таку війну й перемогти в ній? Він відчував (незважаючи на свідомість своєї величі й величі Франції), що не він, не Франція, не Черчілль і Англія та інші країни, а тільки цей народ (ці солдати, в обличчя яких він вдивлявся і які були для нього народом), цей народ спрямовував і робив історію двадцятого століття. Усвідомлювати це було неприємно де Голлю, і він ніколи пізніше не висловлював цих своїх думок; але що ці думки були в нього, було так явно тепер виражено на його сухорлявому, зморшкуватому й, незважаючи на грим, старому обличчі.

В його пам'яті, як, зрештою, і більшості тих, хто зустрічав тепер генерала і мав вести переговори з ним, було ще свіже враження, коли він уперше приїздив до Радянського Союзу. Було це в дні війни. Намагаючись утвердити себе і Францію як рівну серед країн коаліції, які боролися з фашизмом, і не знаходячи потрібного розуміння й підтримки в найближчих своїх партнерах — Англії та Сполучених Штатів,— де Голль змушений був звернутися до Москви за підтримкою і допомогою. Йому, що намагався тоді очолити Опір, але, по суті, не визнавав того головного, що робилося тоді французькими комуністами, йому болісно було прийняти це рішення. Та він не думав тепер про ті по-

дубиці, які примусили його тоді приїхати в Москву, до Сталіна; і як щось важке, сіре, що давило каменем, у чому він теж не хотів розбиратися тепер, зберігалася в його душі згадка про залиту дощами холодною осінню Москву тієї воєнної пори. Він, по суті, й не бачив її; він дивився на неї лише крізь запітніле від дощу вікно відведеного йому кабінету, і вид, який одкривався йому,— дахи будівель незнайомого, чужого міста, що скупчилися в сутінках,— цей вид не сприяв легким думкам. Похмурий, із згорнутими на грудях руками (у тій позі, як, за описами, дивився Наполеон з Кремля на спалену шим Москву), де Голль попросив, щоб ніхто в ці хвилини не заходив до нього. Його цікавило питання: як він, звиклий холонокровністю й логікою брати будь-які політичні бар'єри, не міг повною мірою домогтися того (вигід для Франції), чого, він гадав, можна було домогтися йому тут, у Москві? Він бачив, що в розмовах із Сталіним він зіткнувся з такою холонокровністю й такою логікою, начебто зіткнувся з усім величезним простором Росії і народами, що її населяють; і він багато років по тому намагався зрозуміти й пояснити собі це. І хоч тепер Сталіна вже не було в живих і документи, які після теперішніх переговорів мав підписати де Голль, були майже всі попередньо погоджені в різних дипломатичних інстанціях, свідомість того, що протистояти йому на цих переговорах буде ще більш могутня, зміцніла Росія, хвилювала французького генерала. Він намагався приховати хвилювання; але він не міг зробити цього ні в хвилини, коли виконувалися гімни Франції та СРСР, ні коли приймав рапорт начальника почесного караулу, ні пізніше, коли, прочитавши перед мікрофонами й телекамерами вітальну промову, сідав у машину, щоб проїхати по Москві, яка весело вийшла зустріти його.

За кільцевою дорогою, як тільки кортеж перстнув її і вїхав у Москву, по обидва боки шосе, чим ближче до центру посувалася колона, тим більше було видно людей і прапорів. Ця врочистість розчулювала де Голля, і він (він їхав разом з Олексієм Миколайовичем Косигіним у відкритій машині) раз у раз повертав то праворуч, то ліворуч свою по-старечому красиву, горду голову і, з усмішкою нахилиючи її, вітав москвичів. І в юрбі відразу ж виникав у відповідь рух, що супроводжувався різними вітальними вигуками й побажаннями.

— І-їдуть! І-їдуть! — котилося попереду ескорту й колони.

Коли ж ці крики сколихнули також людей, що стояли навколо Лусо, коли те, що так хотілося побачити професорові,— машина з Шарлем де Голлем уже вїїздила на міст і треба було бути в першому ряду зустрічаючих,— Лусо раптом помітив, що він був (як і Наташа з Арсеном) відтиснутий і затертий у

загальній масі людей, які звідусіль напірали й стискали його. Вмить зрозумівши, що так можна прогавити все, він енергійно взявся розштовхувати ліктями, забувши про вік і становище, і коли нарешті пітний, скуйовджений, з червоним обличчям і розвернутим на голові капелюхом вирвався в передню шеренгу, машина з де Голлем була прямо навпроти нього.

— Viva! Viva! — одразу закричав Лусо, намагаючись навіть показати те французьке, що, здавалося йому, завжди жило в ньому; і він так дивився при цьому на де Голля, немов бачив перед собою Наполеона.— Viva! Viva! — ще голосніше закричав він, зовсім висовуючись з-за плеча дружинника, щоб звернути на себе увагу де Голля.

Але в той час як за гамором юрби де Голль не чув нічого, ці дивно патріотичні викрики здивували й розсмішили тих, хто був поряд з Лусо. Він відчув це і, обернувшись, зрозумів, чого усміхалися люди.

— Viva, чорт побери,— ту ж мить промовив він, уже мимоволі висловлюючи тепер те російське, що сиділо в ньому й було в ділах і вчинках.— Чортів стариган! — Він іще невдоволено скосив очі на машину з де Голлем, відчуваючи вже настрій юрби.— Навіть голови не повернув.— І, перевівши все на жарт, Лусо почав поправляти на собі галстук і капелюх.

Хвіст дипломатичних машин іще перекочувався по мосту, коли всі почали розходитися у своїх справах.

XXIV

Уранці 21-го в Кремлі почалися переговори з французьким президентом. У другій половині дня де Голль знайомився з Москвою, а ввечері був з дружиною у Великому театрі на балеті Прокоф'єва «Ромео і Джульєтта».

Та ще за тиждень до цієї події в деканаті історичного факультету хтось запропонував (у порядку культурного заходу) колективно сходити у Великий театр. Оскільки потрапити в будь-який московський театр для москвича проблема, пропозицію було прийнято; був одразу ж підключений до діла — на добування квитків! — місцевком, і 21-го, саме того дня, коли на спектаклі мали бути де Голль з дружиною, за збігом, який, однак, нікому не здавався дивним, майже всі викладачі історичного факультету разом з Ігорем Костянтиновичем Лусо були в театрі.

Тут опинилися всі ті (крім Дружникових і Тимоніна, який поїхав у колгосп висвітлювати сінокіс), хто був на вечорі в Ігоря Костянтиновича, і Наташа, як тільки разом з Арсеном увійшла

в фойє, одразу ж відчула (по тих привітних усмішках, якими зустріли її ці вже знайомі їй люди), що весь цей вечір у Лусо, який сподобався їй, був тепер ніби перенесений сюди й продовжувався тут.

— Як це чудово, що ви прийшли, як мило, Арсене, з вашого боку, що ви привели її,— підійшовши до Наташі та Арсена, проговорила Марія Павлівна у тій своїй наслідувальній манері, як повинні були, на її думку, говорити між собою люди, які становили в усі часи цвіт суспільства.— Ні, ні, я не можу байдуже дивитися на ваше плаття, воно незвичайне, воно прекрасне! — Помітно набрякле, старе обличчя Марії Павлівни приємно всміхалося, і вона не стільки дивилася, скільки намагалася показати, що дивиться на Наташине плаття й милується ним. Як і на вечорі в Лусо, Марії Павлівні треба було тепер чимось зайняти себе, і найкращим, здавалося їй, було для неї опікуватися молододружиною Арсена і керувати нею.

Наташа, яка не чекала, що так багато знайомих зустріне тут, була в тому самому вбранні (і з тією самою зачіскою, що відкривала її маленькі красиві вуха), як вона була в Лусо, і в перші хвилини відчувала ніяковість від того, що всі могли подумати, що, крім цього плаття, яке на ній, у неї не було більше нічого іншого, в чому б іще вона могла з'явитися тут. Але це занепокоєння, як тільки Марія Павлівна заговорила з нею, одразу ж уляглося в Наташі. Вона швидко помітила, що знову на всіх справляла враження, і перед її очима, як перед очима кожної людини, яка почуває себе щасливою, поступово почав підійматися той серпанок рожевого туману, крізь який неможливо було побачити нічого поганого (побачити все таким, яким воно є насправді), і світ, і життя, і нові Наташині знайомі — все здавалося їй чудовим, сповненим гідності, розуму й блиску. Та вона й справді була чарівна в своєму бездоганно пошитому (густого вишневого тону) платті, яке було елегантним і строгим на ній і похвалявалося лише дорогоцінними доповненнями — сережками з червоними рубінами і перснем на руці з таким же каменем, що начебто сипав іскорками при світлі високих кришталевих люстр. Але, крім того, довкола Наташі було тепер більше простору, вона була більш на видноті й тому мала кращий вигляд, ніж у кімнатах на вечорі в Лусо.

— Ви так вважаєте? — спитала вона у Марії Павлівни, відповідаючи на її захват.

— Ну що ви, повірте мені,— підтвердила Марія Павлівна, беручи Наташу під руку.— Вашому чоловікові можна тільки позаздрити.— І вона повела Наташу по колу, продовжуючи, але вже нечутно для Арсена, розмовляти з нею.

Те, що Наташа була гарна в цьому своєму вбранні; те, що вона справляла на всіх враження і до неї підходили й усміхалися їй; те, що самому Арсенові завжди подобалося в ній — її вміння триматися й говорити,— складалося тепер у ньому в одне щасливе поняття, що він дав їй можливість бути такою. І він був радий, що він міг для неї зробити це. Її природна краса і краса, що коштувала йому грошей, які він не вагаючись витрачав на неї,— усе це, складене разом, саме й становило для нього ту безцінну цінність, якою він володів. І ця цінність була така дорога йому, що коли тепер Наташа разом з Марією Павлівною відходили від нього, він дивився на дружину з тим занепокоєнням, немов її хотіли відняти в нього. «Може, я ревную її? — подумав він.— Але до кого? Та й нерозумно, і недобре це». Та разом з тим, як тільки Марія Павлівна й Наташа злилися із загальною юрбою людей, що ходили навколо центра, своїми маленькими, круглими й безбарвними, якими вони здавалися за товстими скельцями окулярів, очима Арсен квапливо почав шукати серед цієї юрби того молодого чоловіка з густими й модно підбритими скронями — племінника професора Лусо, який там, на вечорі, раз у раз дивно опинявся біля Наташі. Арсен шукав очима Тимоніна, про якого мав ту свою певну думку, що вважав його людиною поганою і небезпечною: і тим неприємніше було тепер думати, що цей професорів племінник (цей молодик з поганими намірами) міг зараз знову стояти поряд з його дружиною. «Ні, ні, навіщо ж я відпустив її? Їй теж повинно бути неприємним це, треба піти до неї й допомогти їй»,— думав він далі, відшукуючи вже очима Марію Павлівну й Наташу. Він відчував, що в його нове життя (в його життя з Наташею) неначе вклинювалося щось, що сприймалося ним як фатальна сила, яка примусила колись його батька залізти під полицю-нари; і так само, як він боявся все життя цієї сили й не знав, як протистояти їй, він ще більше боявся її тепер; він не уявляв, як і звідки виникала ця сила і з якого боку могла придавити його; але він ясно поки що бачив, що ця сила була в Тимоніні, і мимоволі знову починав шукати його очима, морщився від свідомості, що зараз побачить його. Він не знав, що Тимоніна не було в театрі, що він був далеко від Москви, на заправних луках Мокші; але вечір для Арсена був уже зіпсований цим — що він побоювався кожную хвилину побачити його.

У міру того як підходили співробітники й друзі професора Лусо у фойє театру, з його лівого боку складався з цих людей немовби свій острівець життя. Цей острівець, у свою чергу, був розбитий на дві половини, в одній з яких були жінки, що добре знали одна одну й любили поговорити між собою, а в другій —

чоловіки, яким звичайно не докоряють за те, що вони люблять поговорити, але які (в цьому розумінні) відрізнялися тепер від своїх дам тільки тим, що торкалися високих матерій. В жінок у центрі гуртка була дружина доцента Мещерякова Надія Аркадіївна — жінка ще досить молода, забезпечена й заздрісна, вона ясно давала зрозуміти всім, що кидає виклик Наташі й готова суперничати з нею. Манерою одягатися, смаком до життя, тим, що чоловік її вважався в інституті західником, тобто людиною передових у її розумінні поглядів, чим вона пишалася й чого додержувалася сама, добуваючи для сім'ї й для себе тільки все закордонне, і ще тим, як уміла подати себе, вона мимоволі визнавалася першою серед усього цього знайомого товариства жінок. Та на вечорі в Лусо вона раптом побачила, що в неї з'явилася суперниця — Наташа. Що було привабливого в цієї «вискочки», як Надія Аркадіївна одразу ж подумки охрестила її, й чому до неї потяглися люди, вона не знала; але тут, у театрі, немовби передчуваючи, що знову побачить Наташу, Надія Аркадіївна підготувалася до того, щоб цього разу не залишитися в тіні. Те плаття, яке було на ній, було яскравіше й дорожче, ніж те, яке було на Наташі, і всі повинні були бачити це; воно було модного сірого з густим фіолетовим відтінком кольору; було з блискітками й вирізом, який майже до плечей оголював її повну шию, було вечірнім і коштувало грошей; проте, незважаючи на всю цю свою вартість, скільки було витрачено на нього, воно було таке помітне, що його не можна було вдягти двічі. Але в цьому якраз і полягала вся суть для Надії Аркадіївни, що вона могла дозволити собі це. На груди й плаття спускалася подовжена ниточка перлів, що теж свідчило про достаток; її пальці були в персях, і маленька театральна сумочка теж відбивала весь той блиск, яким усе було неначе заповнене в ній і навколо неї. В неї було це багатство, і їй здавалося, що вона затьмарювала Наташу. Та в Наташі було своє багатство — молодість, яку не можна було затьмарити перлами; і тому вона не тільки не помічала, що хтось змагається з нею, а була така щаслива й така далека від цього, що все навколо уявлялося їй добрим, милим і прихильним до неї.

— Я така рада бачити вас, — сказала Наташа Мещеряковій, коли Марія Павлівна підвела її до неї. — Так, так, тільки це можна сказати про ваше плаття, — потім підтвердила вона, коли Марія Павлівна, яка щойно хвалила плаття Наташі, почала захоплюватися вбранням Мещерякової. — І вам воно дуже личить з вашим темним волоссям, — вела далі Наташа просто й природно, мов з подругою на роботі, обеззброюючи, по суті, Мещерякову і ніби віддаючи їй ту першість, якої та домагалася, але ще більше

виграючи її саме цією своєю простотою й природністю, від чого тут давно вже відвикли всі, але вміли ще цінувати в інших.

«Як тонко грає»,— думала Мещерякова, дивлячись на Наташу, вимушено посміхаючись і приховуючи за цією посмішкою усе те негарне, що піднімалося в ній. В ній піднімалося те жорстоке почуття, коли їй образливо було не тільки те, що Наташа посміла з'явитися в цьому товаристві й суперничати з нею, а що Наташа взагалі існувала в житті. «Треба поставити її на місце, так, так, я зумію зробити це»,— говорила вона собі, усе ще посміхаючись і гостро, несумісно з цією посмішкою дивлячись на Наташу.

Але Наташа, яка здобувала собі ворога в Мещеряковій, не тільки не думала (через наївність і доброту, з якою сама сприймала всіх цих людей, які оточували її), що хтось міг затаїти проти неї щось негарне, і не тільки не вдавалася ні до чого, щоб захистити себе від цього зла, а з щасливим виразом ще більше посилювала це зло. Рожевий туман, що стояв перед її очима від щасливого збудження, не давав їй бачити те, що вона повинна була бачити; і до кінця вечора вона так і залишалася в щасливому невіданні того, що замислювалося проти неї і рано чи пізно, а повинно було боляче вколоти її.

У центрі гурту чоловіків, як і мало бути, стояв доцент Карнаухов, котрий вирізнявся серед усіх своїм витончено-інтелігентним виглядом. На відміну від того, який він був на вечорі в Лусо, він був тільки в іншому галстуку, більш темному й більш підходящому до тонких і чорних ліній його бакенбардів. Він тримав вечірній випуск «Известий» і обурено говорив щось. Його постійний супротивник, доцент Мещеряков, стояв тут-таки, але не вступав у розмову. Те, що він завжди рішуче відстоював в інституті (чи серед знайомих) й що було для Мещерякова принципово важливим, таким, що мало наукову, як йому здавалось, основу, він не дозволяв собі відкрито відстоювати на людях, де, він відчував, його не могли зрозуміти й підтримати; та він усе подавав так, наче не хотів потрапити в становище людини, яка виносить сміття з хати (те сміття, по якому одразу ж можна визначити, що відбувається в хаті), і висував це як правило гри, якому мимоволі підкорявся й Карнаухов. Вони були тепер нібито зовсім іншими людьми у ставленні один до одного, ніж були на вечорі в Лусо; але на гладенькому-й повному обличчі Мещерякова ні-ні та й виникала усмішка, якою він усе ж таки не міг не коментувати те, що говорив Карнаухов.

Коли Арсен підійшов до них, розмова була в розпалі. Карнаухов тільки-но прочитав опублікований у газеті звіт про перебування де Голля в Москві та переговори з ним і був обурений

промовою французького президента, виголошеною ним на зустрічі з Промисловим після знайомства з Москвою.

— Адже йому, по суті, показали краще, що в нас є,— обурено говорив Карнаухов, висловлюючи те, що він справді думав і що в промові де Голля було неприйнятне для нього; однак своїм витонченим виглядом він знову справляв те враження, ніби підроблявся під простонародну думку (що засуджувалось, але що було модно серед певного кола людей), і тому всі з недовірою слухали його.— Я можу визнати, що він розумний, та я й визнаю це,— говорив Карнаухов.— Але, даруй, хоч ти й генерал, і француз, але й нас не вважай за дурнів. Ідуть же вони всі начебто з усмішкою, а без того, щоб не вколоти, ні, без цього не можуть. Арсене, Арсене, ну ж бо, ти людина нейтральна,— сказав Карнаухов, ледь озирнувшись на Мещерякова, немов порушував правило гри.— Ти людина справедлива,— виправився він,— так-от, послухай і скажи свою думку. Ось, слухай.— І, розгорнувши газету, Карнаухов уже вдруге почав читати:— «Я дійшов висновку, що Париж і Москва стоять перед однією і тією самою проблемою — поліпшення добробуту людини, як Франція і Росія стоять перед однією і тією самою проблемою — проблемою миру». Ну, як? — спитав він, закінчивши читати й відсуваючи від себе газету.— Як тобі цей де Голль? Адже йому показали краще, що є в Москві!

Арсен знизав плечима, бо йому важко було перейти від своїх особистих думок, які володіли ним, до цих загальних, які цікавили Карнаухова.

— Я так не можу, треба прочитати все,— нарешті промовив він.

— А всього можна не читати. Головне тут, у цій фразі: «Я дійшов висновку...» Він дійшов висновку, побувши на Ленінських горах, у МДУ, на Ломоносовському, Комсомольському, Кутузовському проспектах, на Красній площі!

— Але в цілому його думка правильна,— зауважив хтось, що стояв за спиною Карнаухова.— Добробут треба поліпшувати, що ж тут поганого, і за мир треба боротися. Все, що він пропонує, все правильно.

— Правильно! Нам підклали міну, нас, як то кажуть, мордою, мордою... а нам усе правильно! Одного я ніяк не можу зрозуміти,— звертаючись уже тільки до Арсена, заговорив Карнаухов,— як це ми, російські люди, глухі до слова? Поверхово прочитаєти — все ніби правильно і навіть пафосно, як тут не плеснути в долоні. А він же, по суті, прямо говорить нам, що нам нічим пишатися. Він перекреслив наші досягнення, наше життя і зробив це, бачте, з такою французькою витонченістю, що ми

повинні не інакше як аплодувати. Та що стосується мене, ні, я аплодувати цьому не збираюся. Нехай розбереться у себе, в Парижі, а нас нічого повчати, ми тут у себе як-небудь самі зрозуміємо, що й до чого.

— Я гадаю, ти перебільшуєш,— сказав Арсен, промовляючи цю фразу тому, що він завжди промовляв її Карнаухову.

— Ні, даруй! «Я дійшов висновку...» Як це розуміти? Бачте, він «дійшов висновку...», але якого?

— Ти перебільшуєш.

— Ну, звичайно, я перебільшую, звичайно, нам неодмінно треба, щоб нас хтось повчав, принижував і щоб неодмінно заморський, закордонний, і ми з захватом ладні дивитися йому в рот.

— Ходімо, всі уже заходять,— сказав Арсен, перебиваючи його.

— Що? Третій дзвінок? — Карнаухов сполохано озирнувся на вже спустіле фойє.— Так, так, ходімо, а то дами наші... Але я цього зрозуміти не зможу, ти уявляєш...— І він знову, поки заходили в партер, утретє повторив Арсеніві те, що не влаштувало його в промові де Голля.

XXV

Ще не пригасало світло люстр і на балконах та в партері було чути шурхіт платтів і костюмів людей, що займали місця, коли враз немов щось прокотилося по залу, і всі, напівобернувшись, стали дивитися в протилежний від сцени бік. Обернувся й Арсен, щільніше присунувши до очей свої важкі (з товстими скельцями) рогові окуляри, щоб краще бачити, і в цей час у центральній ложі, прикрашеній державними прапорами СРСР і Франції, з'явилися де Голль і Косигін, пропускаючи поперед себе дружин.

Де Голль, у якого був особливо моложавий і свіжий вигляд, легким рухом руки й усмішкою привітав зал. Він був задоволений тим, як почалися переговори, був задоволений оглядом Москви й промовою, виголошеною у виконкомі Мосради, яка складалася в Парижі і справила тут, у Москві, те потрібне, як йому здавалося, враження, якого він чекав і добивався від неї; він був задоволений усім, як складалася його поїздка, і коли зал, підвівшись, зааплодував йому та Косигіну, з тією свідомістю величі, неначе аплодували тільки йому, де Голль уклонився на три сторони й потім, ніби скоряючись волі людей, стоячи дивився в зал перед собою. Він був не в Парижі, і тим пріємнішою була йому ця людська вдячність, якою московська публіка обдарову-

вала його. Життя його було на схилі, але він відчував, що він був на вершині своєї трудної слави, і він звідти, з висоти, спокійно нібито й велично дивився, як життя, так само, як воно хлюпотіло перед ним замолоду, весело, манливо й гамірно хлюпотіло тепер навколо нього. Чи міг він віддати свою славу, щоб юнаком знову ввійти в це життя? Ні, він не ставив перед собою так питання; його слава була надто дорога йому, але ті, хто спостерігав за ним крізь скельця біноклів, бачили, що його очі були сповнені тривоги, тієї, старечої, за якою відразу ж прочитується, що кожному страшно покидати цей світ надій і хвилювань.

Зал ще аплодував, коли в центральній ложі слідом за Косигінім і де Голлем з'явилися міністри закордонних справ СРСР і Франції, інші члени урядів, послы, дипломати, серед яких був і Кудасов.

— А онде й Кудасов наш,— сказав Лусо якомога спокійніше, пам'ятаючи ще те своє «viva», як він кричав з юрби де Голлю, і не бажаючи більше ставити себе в це смішне й фальшиве становище.— Онде він, наш Кудасов, онде, бачите? — повторив він, мимоволі передаючи праворуч і ліворуч по ряду, де сиділи його співробітники й друзі, своє радісне збудження.

— Ясна річ, він! Він, звичайно ж! — хтось одразу ж підтримав професора.

— Цей чоловік урятував Ельзу Тріоле.

— Що Ельза, коли він... поряд з де Голлем!

— Працює. Ми дивимось, а він — працює...

Арсен чув, як ці фрази, наче звуки від ударів по клавішах, виникали навколо нього. Але мелодії, яку вони повинні були скласти, тобто тієї загальної думки, якій були б підкорені ці фрази, вловити не міг і тому бачив усе іншими, ніж Лусо та їхні знайомі, очима. Арсен був заглиблений у свої проблеми, розв'язання яких аж ніяк не залежало від того, побачить він чи не побачить зараз де Голля, і він розумів це. Він розумів, що він був у театрі, що театр — не життя, а лише умовний показ його і що тому все, що відбувається тут, все умовне і має тільки ту мету, щоб усією цією сяючою позолотою, кришталем і оксамитом затулити від людей їхнє справжнє життя. «Ну що, що Кудасов там? — було в Арсеновій свідомості.— Хіба він може щось змінити в тій справі (видачі ордерів за квартири), яка важлива для мене? Хіба він може взяти за руку Тимоніна й зупинити його в поганих намірах? Ні, у цього свої турботи, і те, що він вирішує там, не змінить нічого для мене тут. То чим же я повинен захоплюватися? Чим?» І він неспокійно пробігав поглядом по рядах, шукаючи Тимоніна. «Ні, ні, я повинен бачити

його», — говорив він собі, відчуваючи, що його ніби хочуть втягти в це умовне життя (в той стан, коли він змушений буде забути про свої проблеми й жити тільки цією хвилиною торжества, блиску й радості), і опираючись цьому; і те, що всім іншим уявлялося тепер ціленим, що було з'єднане для всіх в одному ясному виразі — атмосфера театру! — для Арсена було поділене на частини і тому здавалося безглузним; він бачив не споруду, а цеглини, зняті з її стін, і тільки знижував плечима, не знаходячи нічого прекрасного й піднесеного в них.

Відтоді як він прийняв до себе Наташу, він не тільки не став спокійнішим, не тільки не зменшилося, як чекав, турбот у нього, а, навпаки, їх було тепер стільки, що він ніяк не міг зібрати їх до купи, щоб осмислити своє нове становище. Та чистота життя, якої він жадав, пов'язуючи її зі своїм одруженням з Наташею, — та вимріяна ним чистота, він бачив, була так само віддалена від нього тепер, як була віддалена раніше; і те, в чому він щодня переконував себе (що життя його змінилося й що він уже живе новим життям), було лише як старий костюм, принесений із чистки. Та Арсен не дозволяв собі визнати це; він лише думав, що могло бути так, і тільки ледь торкався краю занавіски, за якою крилося все, але одразу ж відсмикував руку; і, відчуваючи потім себе винним, що хотів підглянути, був ще м'якший, ніжніший і довірливіший до Наташі. Він оберігав її від своїх сумнівів, і, незважаючи на все теперішнє своє занепокоєння, був такий же підкреслено ніжний з нею і готовий був виконати будь-яке її бажання.

— Ти бачиш Кудасова? Онде, праворуч від де Голля, в глибині, — розуміючи, що треба щось сказати Наташі, захоплено дивлячись туди, куди дивилися всі (на де Голля і його дружину), сказав він. — Онде, о-онде в глибині.

— Кудасов? — перепитала Наташа.

— Так.

— Хто він?

— Ну, пам'ятаєш на вечорі в Лусо...

— Там де Голль! Де Голль! — квапливо перебила його Наташа, зачарована тим, чим були зачаровані всі.

Майже одразу ж після аплодисментів було виконано державні гімни, і потім, коли публіка знову сіла на свої місця, почалася вистава. Диригував у спектаклі Роджественський, в головних ролях були Стручкова і Лієпа. Але ці прізвища нічого не говорили Арсенові. Як москвич і людина інтелігентна, він начебто мав би бути й театралом; проте він не любив театру й не міг терпіти в ньому насамперед цієї умовності життя, яку загострено відчував тепер. Ті очищені пристрасті, які подавали йому зі

сцени (наче цибулину перед тим, як ужити її), він бачив, ніяким чином не могли бути життям; перебільшені або применшені, вони здавалися Арсенові потворністю, якої він прийняти не міг, і через це своє ставлення до театру не запам'ятовував ні артистів, ні диригентів, які були для нього всі на одне обличчя. «Так, так, лише блякле відображення»,— думав він тепер, тим часом як важка оксамитова завіса, що поволі розсувалася під звуки музики, відкривала перед ним ту нереальну, казкову красу неба, землі й усєї плазменно насиченої полісками атмосфери сцени, де мали розгорітися такі ж нереальні пристрасті, які виражалися вигинами напівоголених тіл, стрибками, переміщеннями, змахами рук, ніг, голови, то покірною схиленою на груди, то в жаху відкинутою на спину. Все це були ієрогліфи, з яких публіці пропонувалося зрозуміти, що і в яку хвилину переживала та чи інша дійова особа, їй пропонувалося увійти в цей світ розігрованих пристрастей, щоб, переймаючись ними, очищатися, і з напружених облич чоловіків та жінок (як усі дивилися на сцену), з тієї неначе застиглої тиші в рядах (як усі слухали музику) можна було, якби Арсен збоку подивився на все, зробити лише той висновок, що між публікою, артистами й музикою було те просте й піднесене, що в цю мить об'єднувало їх. Але для Арсена цієї єдності не було; те почуття любові, яке він мав до Наташі, здавалося йому, було зовсім іншим, ніж те, якого зазнавали на сцені Ромео і Джульєтта; Арсенові здавалося, що його почуття до Наташі одразу втратилося б і зникло, якби він почав висловлювати його стрибками, як це робив Ромео, і так само зникло б і Наташине почуття до нього, якби вона замість звичайного, нормального життя з ним раптом почала кружляти перед ним на одній нозі й заламувати руки. «Ні, все в житті не так, усе простіше, правдивіше й глибше»,— думав він, з важкою байдужістю дивлячись на сцену. Він знову бачив не будівлю, а лише цеглини з її стін, і вони не справляли на нього враження. Зал, музика, плазменне світіння сцени і балерина, що пурхала в цьому світліні,— все було роз'єднане для Арсена й жило окремим життям, і, замість того, щоб об'єднати все, він тільки ще більше ділив усе на частини, на окремі положення людських тіл, з яких, як йому здавалося, саме й складалося все мистецтво балету. «Так, так, тридцять дві літери—і величезна різноманітність слів,— думав він.— Сорок, п'ятдесят певних положень тіл (певних фігур)—і нескінченна стрічка балету. Новизни немає, є тільки зміна послідовності! Так, так, усе в цьому—тільки зміна послідовності!» І ця думка, що в балеті немає новизни, хвилювала Арсена тим, що, хоч і віддалено, а нагадувала йому, що

так само і в житті,— ніякої новизни не було для нього в тому, що він одружився з Наташею.

«Та сама потреба — якомога багатше одягтися; та сама за-будькуватість (до чоловіка!), що я сотні разів спостерігав у Галіні; усе, усе те саме, що було, і мое життя, її, другого, третього — все це тільки варіант певних людських стосунків. Недіалектично, знаю, але так»,— думав він, в той час як на сцені він помічав тільки, як щохвилини то зменшувалася, то збільшувалася кількість стрибаючих балерин. І немов у такт цим кількісним змінам Наташа, яка тримала свою руку в його, враз починала потискувати його пальці (від хвилювання, що виникало в ній по ходу спектаклю), і Арсен змушений був відповідати їй такими ж потисками, неначе розумів її, був згоден з нею і підтримував її.

Під час перерви його знову підхопив і повів із собою Карнаухов, і додивлявся Арсен спектакль з тим болісним почуттям, що не міг дочекатися, коли ж нарешті театральна завіса, зімкнувшись, перерве не стільки те, що плазменно світилося, що відбувалося на сцені, скільки ці його важкі думки, від яких хотілося звільнитися йому.

— Мені здалося, ти був похмурий учора,— вранці наступного дня сказала йому Наташа.— Все було так чудово, а ти був похмурий,— повторила потім, наголошуючи на цьому слові «похмурий».— Я не можу так, у нас повинен бути однаковий настрій, ти зрозумій, я теж починаю переживати,— сказала вона ту неправду, яка тепер здавалася їй правдою.— Можє, тобі погано зі мною?

Та початкова мета, для чого Наташа виходила заміж — оточити увагою і турботою Арсена,— була не те що забута нею, але вона тепер розуміла її так, що турбота й увага мали бути не навколо нього, а навколо неї. І це, здавалося їй, було тим природним, тим само собою зрозумілим, що вона щиро здивувалася б, якби їй раптом сказали, що зовсім ще недавно вона думала інакше; і вона інстинктивно квапилася відновити зараз це своє право жінки в домі, без визнання якого неможливим буває будь-яке сімейне щастя.

— Так, я був трохи похмурий, але не в тобі справа, ні, ти нічого не думай,— відповів їй Арсен, дивлячись крізь товсті скельця окулярів на неї своїми круглими, маленькими, безбарвними очима.

— А в чому?

— Все в нас невлаштоване, і я нічого не можу зробити.

— Але ж нас ніхто не турбує зараз, ми самі.

— Зараз — так, а завтра, післязавтра?

— Завтра й післязавтра — дадуть ордер. Дадуть же його на-решті! Ні, я так не можу, коли в нас різний настрій.— І вона знову повернула його до теми, яка цікавила її.

XXVI

Чим більше Наташа освоювалася із своїм новим життям (із своїм заміжжям), тим краще розуміла, що вибір, зроблений нею, був правильний і що щастя, про яке так часто сперечаються, в чому воно полягає, полягало для неї тепер саме в цій новизні її життя. Вона відчувала, що вона нібито з однієї верстви суспільства була перенесена в іншу, вищу (в коло Арсенових знайомих), і ця верства таке справила на неї враження, що все її минуле життя (як жили її мати, батько і як вона сама жила разом з ними), те її життя видавалося їй настільки дрібним і простонародним, що їй страшно іноді ставало від того, що вона могла б отак і залишитися на тому рівні батьківських інтересів, головним у яких було не те, що рухало життя тепер, а те, що було в минулому — війна, яку ще болісно пам'ятали в народі. Всі батькові знайомі — його колишні однополчани — були людьми добрими, і вона нічого осудливого не могла сказати про них; та люди, з якими Наташа зустрілася на вечорі в Лусо і разом з якими потім була у Великому театрі,— ці люди були іншими, були чарівними, і вона не могла без захвату думати й говорити про них. «Я така щаслива, така щаслива»,— писала вона матері після зустрічі й знайомства з ними; і так само, як вона не могла сказати, з чого складалося це її щастя, вона не могла написати нічого конкретного, крім цих загальних фраз, які виражали її настрій.

Щоб якось розвіяти Арсена, вона діставала квитки й водила його в театр, зовсім не уявляючи собі, що це не тільки не давало чоловікові радості чи задоволення, а, навпаки, лише ускладнювало йому життя. Йому треба було готуватися до лекцій і продивлятися курсові та дипломні роботи студентів; треба було працювати над своєю докторською дисертацією, розділи з якої прийняли до публікації в історичному журналі; треба було ще і ще робити різні справи в інституті, які потребували часу; та цього часу в нього не було тепер, і він, не бажаючи хоча б чимось засмутити молоду дружину, не говорив їй про свої турботи й тільки думав, як йому вийти з цього становища. «Та вже б одержати квартиру, чи що»,— подумки повторював він, пов'язуючи з цим свої надії на майбутнє.

В перші дні після від'їзду Галлині із сином він ще був насто-рожений і побоювався, що вони ось-ось повернуться і станеться

щось; але минув місяць (і йшов уже другий), а їх усе не було, і Арсен раптом зрозумів, що вони у вітчима в Поляновці й що цілком можуть до осені пробути там, і заспокоївся, подумавши про Галину, що хоч у цьому знайшлося ще благородство в ній. «Зрештою я міг би запропонувати їй розмін, та я цілком залишаю їй свою квартиру»,— рішуче сказав він собі.

Але, крім цих турбот в інституті й побоювань, що з поверненням Галини та Юрія все-таки може щось статися, що отруїть йому і Наташі життя, і крім того приступу ревнощів, що виник на вечорі в Лусо й болісно повторився потім у Великому театрі, була ще одна обставина, яка непокоїла Арсена. Він не міг забути, як Наташин батько, відставний полковник Сергій Іванович, не поговоривши з ним, не вислухавши його, вигнав з дому, і хоч кінець кінцем головним для Арсена було те, що Наташа була з ним і що вже нікому несила було змінити це, та все ж таки усвідомлювати, що її батько й мати (батько, головне, батько!) не прийняли його, було неприємно Арсенові. Він розумів, що щастя Наташі, хоч би як доводила вона, що батько неправий і що поки він не визнає цього й не вибачиться, вона не підійде до нього,— її щастя не може бути повним; що після всіх цих перших вражень її заміжнього життя настане день, коли вона раптом зупиниться, подивиться навкруги себе й згадає про батька; і тоді все здасться їй іншим, і розрив з батьком тяжким докором ляже їй на душу. «Як же я можу допустити це? Її душа повинна бути чистою!» — думав він, виразно пригадуючи, як вона плакала, прийшовши з похорону бабусі, де вона бачила батька, але не підійшла до нього й не заговорила з ним, і пригадуючи, як переживала, коли не пішла (хоч він пропонував їй зробити це) на вокзал провести батька з матір'ю, які їхали в Мокшу. Він бачив і розумів це, і розумів, як важливо йому помиритися з її батьками. Але як було зробити це, придумати не міг і лише з тією самою тривогою, з якою він чекав повернення Галини та Юрія, чекав приїзду до Москви й Наташиних батьків — Юлії та Сергія Івановича.

Що Наташа листувалася з матір'ю, він знав. Але він не говорив з нею про це. Він тільки відчував, що, як грозові хмари, стягувалися над ним у вузол життєві проблеми й пригнічували його.

XXVII

Хоч заведено вважати, що Москву та москвичів важко чимось здивувати, та разом з тим у кожній окремій групі людей, об'єднаних службовими чи особистими інтересами (особливо в се-

редовищі літературному, артистичному чи науковому), час від часу раптом сенсаційно оголошується про відкриття якогось нового генія. І хоч геній потім виявляється людиною цілком пересічною, а то й зовсім нуль без палички, як потім з розчаруванням говорять про нього, проте обман звичайно швидко забувається, і на кожне нове відкриття, як на наживку, знову всі поспішають із своїми похвалами та обіймами. Для людей, близьких поглядами до Карнаухова, таким відкриттям стало ім'я аспіранта Нікітіна, котрий у перших числах серпня приїхав до Москви, щоб потягтися, як сам він визначив мету свого візиту, по редакціях і поспілкуватися в певних колах з потрібними людьми. Рукопис — плід свого багаторічного сидіння за столом, — який він привіз із собою і подавав як наукове відкриття, у редакціях відхилили саме через те, що не був науковою цінністю; в ньому тільки невправно переказувалися широко відомі положення про російську іконописну школу; але той факт, що його не публікували, Нікітін скрізь, де тільки можна було, намагався подати так, наче в журналах боялися правдивості й гостроти, з якою він начебто написав про цю саму російську іконописну школу; і він створював таким чином навколо рукопису й навколо свого імені ту вигідну для себе громадську думку (знов-таки — серед певного кола людей), з якої можна було зробити тільки той висновок, що він постраждав за свою сміливість, гостроту й правду. Про те, яким насправді був рукопис, швидко всі забули; але що його не надрукували — все ще говорили, і з тим багатозначним умовчанням, що лише посилювало інтерес до нього; та зрештою й про це забули, й залишилося для всіх тільки, що молодий вчений страждав за свою геніальність. Нікітін ходив в ореолі невизнаного генія, і цей ореол відкрив йому двері багатьох московських домів. «Ну що Москва, що Москва, — одразу ж заговорили в тих самих колах, близьких поглядами до Карнаухова (що було не істиною, а лише модою висловлювати вголос). — Якщо і є ще генії серед російських людей, то їх треба шукати тільки в провінції. Нікітін — ось вам, будь ласка, що ж іще?..» І Нікітіна, цю провінціальну знаменитість, яка раптом об'явилася в столиці, почали нарозхвот запрошувати в різного роду гуртки охочої до сенсацій навколоторчої московської публіки. На одній з таких зустрічей Нікітіна представили Карнаухову, і розмова між цими двома людьми, які одразу зрозуміли один одного, закінчилася тим, що Карнаухов вирішив влаштувати в себе на підмосковній дачі прийом на честь молодого провінціального генія.

Прийом призначили на педілю, і запрошено було тільки невелике товариство обраних людей, яких Карнаухов вважав за

своїх однодумців. Не було Лусо, не було Мещерякових. А Дружникових, оскільки ні Григорій, ні Лія ніколи не заперечували думок Карнаухова (хоч, одначе, особливо й не підтримували його) і були до того ж людьми веселими, вміли поладнати з усіма в компанії,— Дружникових запросили одними з перших; і запросили також (на правах близьких друзів) Арсена з Наташею і Геннадія Тимоніна як письменника, що набивав собі руку на сільській тематиці. На той час він уже відписався, як він сказав, по сінокісних справах у своїй газеті й готувався до нового кидка, але вже на косовицю хлібів, що почалися в центральних областях Росії. Може, якби Тимонін заздалегідь знав, що на прийомі в Карнаухова він побачить Наташу, яка так сподобалася йому на вечорі в дядька-професора, він прийшов би один і відповідно підготувався б до цього; але він не знав цього і прийшов з Ольгою Дорогомиліною, яка приволоклася за ним до Москви ніби тільки для того, щоб улаштувати для себе у видавництві новий переклад з англійської, а насправді з потаємною надією залишитися тут і з'єднатися з ним.

— Вона що, перекладачка? З англійської перекладає? — здивовано спитав Карнаухов, коли Тимонін по телефону відповів йому на запитання, що прийде не сам.— Ти кого хочеш підсунути мені?

— Та вона наша людина, повір мені, наша.

— З англійської?!

— Я тобі кажу — наша!

— Ну веди, чорт з тобою,— погодився Карнаухов.

День був не жаркий, був один з тих чудових літніх днів у Підмосков'ї, коли високо по небу тяглися хмари, які то відкривали, то закривали сонце, і по траві й лісу від цієї зміни тепла й прохолоди прокочувався вітерець, що освіжав тіла та обличчя людей. Від галявин, які ще пістрявіли білими й жовтими квітами, пахло стиглими суницями; а від лісу, особливо від тих затінених куточків, де все ще трималася весняна волога, віяло чимось прілим, що заведено називати грибним духом, і над полудень, на той час, коли мали сходитися гості, ці пахощі були такі густі й такою незвичайною була після Москви вся краса підмосковного літа, яка розкрилася перед усіма, що мимоволі підіймалося в душі те звичне для міських жителів почуття (яке просте і ясне селянське життя!), коли всім здавалося, що вони ладні одразу змінити свої московські квартири на сільські хати. І всі говорили про це, поки віддалялися від платформи, де вони вийшли з електрички, і заглиблювалися по стежці в ліс, до селища, де Карнаухов з дружиною і тещею, яка вже накривала стіл до обіду, чекали їх на дачі.

Гості були одягнені по-різному, не так вишукано, як вони з'являлися в клубах і на званих вечорах, але й не так просто, щоб щось заміське, буденне можна було помітити на них. Свій модний піджак з розрізами по боках Нікітін ніс, перекинувши через руку, і його сліпучо-біла сорочка з розстебнутим коміром і розслабленим галстуком (у тому становищі, як він почував себе, йому здавалося, що не тільки дозволялася йому ця вільність, але що ця вільність мала говорити всім, що він неухважний до себе тому, що глибокий розумом),— ця сліпучо-біла закордонна нейлонова сорочка одразу ж примушувала всіх звернути увагу на нього, і він ішов так, ніби й насправді був тим невизнаним генієм, за кого вважали його. В його поведінці за час московського життя з'явилася якась неслвно нова риса (на відміну від того, яким його завжди бачили в дорогомилінській вітальні), і він говорив і тримався тепер так, наче був більше москвичем і столичною людиною, ніж ті, хто приймав його.

— Чи туди ми йдемо? — час від часу, зупиняючись, запитував він.

— Туди, туди, прямо стежкою,— одразу ж весело кричала йому Лія, яка встигала, як завжди, і докинути потрібне слово в розмову чоловіків, і відхилитися в бік від стежки, щоб зірвати квітку, яка привернула її увагу, і, схопивши за руку Наташу, враз прошепотіти їй щось, з чого обидві потім сміялися, примушуючи всіх озиратися на них.

У всіх, здавалося, був той святковий настрій, який тільки може бути в людей, що раптом вибралися з квартир на лоно природи і знали, що пробудуть цілий день серед цих галявин, ліщин, сосен, ялин і білих острівців беріз, які так ситцево оживляли все довкола і за якими вже виднілися (і багатші й бідніші, і одноповерхові й двоповерхові) дачні будівлі.

Дача Карнаухова, яка дісталася йому разом з дружиною і тещею, була двоповерховим дерев'яним будинком, збудованим фіннами за російським взірцем. Він був поставлений ще батьком Надії Миколаївни, який потім загинув під час війни, і головною перевагою цієї дачі було те, що була точно відома відстань від неї до Боровницьких воріт Кремля. Надійн батько працював у Кремлі і їздив на «емці» (що було для того часу великою рідкістю); і Карнаухов, який не мав відношення до її батька й тієї справи, яку той виконував у Кремлі, любив, однак, не без гордості нагадати іноді гостям, що від його дачі до Кремля тридцять три кілометри. «Так, так, за спідометром, я перепроверяв»,— звичайно підтверджував він. І він з усмішкою думав тепер про це, очікуючи гостей. З відчинених вікон кухні просочувалися в сад

апетитні пахощі смаженої цибулі, картоплі й ще чогось здобного; але в самому саду й на тій ділянці лісу, де походжав Карнаухов, поблискуючи своїми начищеними модними гостроносими туфлями,— в саду і в лісі стояв густий запах скошеної напередодні трави, що тепер підсихала. Косили до приходу гостей, і цей запах за задумом Карнаухова мав нагадати їм про їхнє селянське дитинство. «Хоч би що казали, а є все ж таки щось одвічне в цьому ароматі підсихаючих трав»,— думав він, поглядаючи праворуч і ліворуч від себе (від асфальтованої доріжки, по якій крокував) на валки ще неторкнутого граблями після коси сіна.

Він був одягнений, як завжди, з тією вишуканістю, коли не можна було виділити на ньому щось окремо — сорочку, піджак чи галстук; усе було в тон, лежало на ньому чудово й ніби поєднувалося в одне ціле з тонкими лініями його худорлявого обличчя й лініями вузьких чорних бакенбардів, що тяглися неначе під самий комір кремової сорочки. Те суперечливе й фальшиве — як він бував одягнений і що та як говорив,— що завжди відзначалося всіма, було тепер на фоні лісу, саду, скошеної трави й дерев'яного будинку ще помітнішим у ньому. Але сам він намагався переконати себе, що він тут господар і що все це, що мало нагадати гостям про простоту сільського життя,— все настільки близьке йому, що він і дня не міг прожити без цього відчуття краси природи й свого злиття з нею. Та враження, яке так хотілося йому справити на гостей і яке він справляв насправді (якби вони тепер раптом збоку подивилися на нього), це враження було протилежним його бажанню; він не тільки не здавався господарем, а, навпаки, мав вигляд людини явно тимчасової тут, зайвої, штучно перенесеної від холодного блиску кришталевих люстр і лакованих паркетних підлог у цей світ зелені й життя, світ лісу, сонця й вітру, що враз налітав поривами на його біле міське обличчя та білі руки і прохолодою освіжав їх. «Так, саме щось одвічне, і чи не перебратися й справді сюди на літо?» — думав він, в той час як за парканом уже чути було гомін людей, що підходили до воріт.

— О-о, ласкаво прошу! Прошу, прошу, прошу,— одразу ж весело заговорив Карнаухов, привітавшись за руку з Нікітіним і вітаючись потім з Лією, Наташею, Григорієм та Арсеном і пропускаючи їх.— Мати! Мати! — далі голосно закричав він, наслідуючи той звичай (звичай удаваної народності), як у деяких сім'ях чоловіки називають своїх дружин.— Ану, мати, приймай гостей!

Невдовзі підійшли ще двоє весело настроєних молодих чоловіків (з дружинами), один з яких, Самородов, назвався видавцем (хоч де, в якому видавництві й ким працював, було так незрозуміло, що, хоч би як перепитували його, ніхто до пуття не міг нічого дізнатися), а другий, Михайло Черепанов, був представлений усім як знавець російських танків і збирач частівок (хоч так само не зрозуміло було, яким чином він, тільки на день-два виїжджаючи з Москви, у величезній кількості потім поставляв свою народну продукцію в заводські клуби для художньої самодіяльності); далі підійшли ще художник і літературознавець, і вони створили той гурток, центром якого неодмінно мав стати Никітін.

Відповідно поданий гостям, Никітін розумів, що чим менше він говоритиме тепер слів (і, головне, чим глибокодумнішими будуть його фрази!), тим більше він справить на всіх враження, якого чекають від нього; і він збирав усі свої сили, щоб говорити тільки те, що, він бачив, усі хотіли, щоб він говорив.

— Чи є щось красивіше й благодатніше, ніж російська земля,— сказав він, поволі оглядаючи звернені до нього обличчя людей. Він відчував, що був у ролі старого Казанцева в дорогомиліській вітальні, і ця роль подобалася йому й викликала в ньому збуджений неспокій, начебто він і справді був значне й потрібне в суспільстві явище.— А як ми поведимося з цією нашою землею? Ми губимо її. Нещадно й безжалісно губимо з нашим російським марнотратством, з нашою національною щедрістю.— І він зробив наголос на словах «російським» і «національною».— Краса така, що на неї тільки б дивитися, дихати б тільки нею,— вів він далі з тим глибокодумним виразом, наче висловлював щось особливе, що було заборонено чи принаймні не заведено говорити вголос про російську землю. В своєму ж уявленні, щоб правдивіше звучали його слова, він силкувався відновити ту картину (той п'ятачок російської землі, що відкрився йому), яку, коли їхав сюди, в Москву, побачив уранці, прокинувшись, з вікна вагона. По облямованій березняком низині йшла жінка у ватянці, з граблями й косою на плечі та вузликом з їжею в руках. Її ноги, як у молодці, були в білому ранковому тумані, а ватянка й хустка — вогкими від цієї ранкової сирості. Вона йшла на цілий день і на ту чоловічу роботу, якої, видно, нікому було впорати за неї; але те діло, яке треба було їй робити — косити й згрібати (і про яке Никітін не знав, що воно важке, бо ніколи не тримав у руках ні коси, ні граблів), це діло, задулене для аспіранта березняком і низиною, заповнене туманом,

який де-не-де уже рідів, відкриваючи соковиту зелень трави, і затулене тим загальним передчуттям появи сонця, чого не дано було (через зовсім інші душевні нахили) зрозуміти Нікітіну, але що він усе-таки, незважаючи ні на що, нібито ясно розумів, — діло цієї жінки, як і вся селянська праця, було затулене для нього саме красою беріз, туману, лугу й неба; він відчував лише цю красу, переносючи її на життя взагалі, начебто життя тільки й могло складатися з цієї споглядальності. Але, по суті, Нікітін лише красиво вигукував, і в нього не було слів, щоб виразити всю справжню красу того, що він бачив. — А ми риемо й перериваємо цю красу. Це жахливо, що тут у вас, під Коломенським, робиться! Поле, на якому зупинилися війська Юрія Долгорукого, це історичне поле по-варварському перерите! Метро... Ну гаразд, метро проводити треба, але не на шкоду ж нашій вітчизняній історії. Не на шкоду ж! — І він знову поволі обвів поглядом обличчя тих, хто слухав його. Поле під Коломенським (і церква Вознесіння, і все, що навколо цієї церкви, давно перетворене на музей і охороняється законом) — це поле ніколи раніше не цікавило Нікітіна; будучи в Пензі, він не згадував про нього; але тут, у Москві, він швидко вловив, що дехто (хто жив у центрі й не мав потреби у відкритті нової лінії метрополітену) був незадоволений, що переривали це поле, і Нікітін поспішав тепер приєднатися до тих «цінників російської старовини», які стали проти течії. — Повинні ж ми зрозуміти, що ми робимо, що губимо! Нам не простять цього. Це історія. Історія! — кілька разів повторив він.

Те, що він говорив, здавалося йому значним, і це одразу ж зрозуміли б і прийняли всі у дорогомилінській вітальні; але з тих, хто був тепер у Карнаухова й для кого всі ці сентенції були перейденим етапом, а хотілося почути щось більш нове й серйозне, що радісно похвилювало б їхні гуманітарно-патріотичні прагнення, — для всіх цих людей слова Нікітіна означали поки що тільки те, що він ще не говорив головного, а тільки підходив до теми.

— Ти кого нам підніс? — трохи одвівши вбік Карнаухова, спитав його Дружников. — Він справляє досить дивне враження.

— Та він просто нас усіх вважає за дурнів, — приєднався до нього Арсен, який теж спочатку слухав Нікітіна, а потім розчаровано відійшов од нього.

— Не поспішайте з висновками, — заперечив Карнаухов. — Цей чоловік ще покаже себе.

— Ти заслплений своїм ідеалом, і тільки, — в свою чергу заперечив Арсен.

— Не поспішай, про одне лише прошу. У нього відхилили книжку.

— Яку? Де?

— Цього я не можу сказати, я не читав, але кажуть, дуже гостра.

— На тему?..

— Н-ну, ви хочете, щоб я розжував та й у рот вам поклав. Самі, самі, друзі мої! — І Карнаухов знову приєднався до Нікітіна, щоб слухати його.

Та хоч як чекали, що він іще щось скаже, нічого значного не сказав (та й не міг сказати!) їм Нікітін. Він тільки в різних варіантах повторив ту свою усім набридлу в дорогомилінській вітальні (яка, однак, уперше прозвучала тут) думку про згубність наукових відкриттів і науки взагалі, що веде начебто людство до загибелі, але й ця його думка викликала лише подив і незрозуміння в тих, хто слухав його. Від нього поступово почали відходити й забувати про нього; і все ж таки до появи Тимоніна та Ольги Дорогомиліної (які могли одразу ж розкрити весь секрет, ким він був у Пензі) він ще тримався впевнено й намагався не помічати того, що відбувалося навколо нього; але з їхньою появою умиті знітився, наче до непристойності роздягли його, і почав, усамітнюючись, похмуро шукати виходу з цього свого становища, в якому образливо було йому бути.

XXIX

— О-о! Нікітін! І ти тут?! А ти ж як тут? — зайшовши на простору зашклену веранду, де всі уже чекали, коли їх запросять до столу, вигукнув Тимонін, побачивши знайомого аспіранта.— Та як ти сюди потрапив? Ну чорт, ну чорт! — І він весело й рішуче плеснув Нікітіна по плечу.— Чи не тобою часом Карнаухов погрожував нас почастувати сьогодні, га? — Тимонін був веселий тому, що був з Ольгою Дорогомиліною (і тому, що в ці перші метушливі хвилини ще не бачив Наташі, яка стояла з Лією і, розмовляючи з нею, враз почервоніла, почувши його голос і глянувши в його бік); і через те що Тимоніну завжди було байдуже, що в ту чи іншу хвилину відчували інші, як байдуже було тепер, що відчував пензенський аспірант, слухаючи його, Тимонін нав'язував цю свою веселість усьому товариству.— Запеклий противник науки, похмурий провісник катастроф, п-ну, а наука ж бо рухається собі й рухається вперед, і не видно, щоб щось серйозне загрожувало людству, принаймні в ці найближчі години, поки ми тут, га, Нікітін? — жартівливо вів він далі.

Він не був схожий зараз на того Тимоніна, яким знали його в дорогомилінській вітальні. Там, у провінції, щоб бути прийнятим і приголубленим усіма, треба було підлашуватися під те товариство людей і підтримувати їхні висловлювання незалежно від того, подобалися чи не подобалися ці висловлювання йому; а тут треба було підлашуватися під це коло людей, з якими Тимонін зустрічався постійно й від прихильності яких до нього залежало багато чого в його житті, і тому треба було висміювати те провінційне, що не приймалося й не могло бути прийняте тут; і Тимонін робив це з тією легкістю й так майстерно, що в Пензі він здавався всім природним, таким, яким виступав перед ними, а тут, у московських домах, природним у тому, що і як говорив і як тримався тепер. Його руки постійно рухалися, і величезні, з каменями срібні запонки, вже до смішного знайомі всім (Тимонін міняв сорочки, але не міняв запонки й навіть жартував з цього приводу, що не може без них, як не може без годинника чи гребінця, щоб тримати в порядку своє довге, як було модно, волосся), ці запонки наче іскорками при світлі сонця бризкали від його рук.

— То ви знайомі? — спитав Карнаухов у Тимоніна, здивовано й недовірливо позираючи на нього й позираючи на зніяковілого Никітіна.

— Звичайно, хто ж не знає його? Його знає вся Пенза (що рівнозначно було для Тимоніна — вся дорогомилінська вітальня)! Та я радий тебе бачити тут, Никітін, — сказав він далі. — І ще більше радий, друзі, відрекомендувати усім вам мою добру знайому, між іншим, охоронницю й покровительку всіх пензенських муз, як бачите, теж із Пензи, — навіщось додав він, — Ольгу Дорогомиліну. — І він, повернувшись, пропустив поперед себе невисоку й худеньку молоду жінку в короткій шкіряній спідниці й кофті жовтого кольору, без рукавів; її шию закривало чорне волосся, яке прямо й рідко спадало і з-під якого, здавалося, виглядало її маленьке загострене личко.

Вона всміхнулася, але зовсім не так, як у себе, у вітальні, де всі прислухалися до неї і схвалювали будь-яку її думку; вона одразу зрозуміла різницю, що вона була не вдома й що всі ці люди, з ким знайомив її тепер Тимонін, були однодумцями у мистецтві, яких Ольга не те щоб категорично засуджувала, але просто за загальним складом своїх думок і душевних нахилів не могла зрозуміти й прийняти їх. Проте як людина більш обізнана, ніж Никітін, у тому, що вважалося модним і що немодним серед московської літературної (а точніше було б — навкололітературної) публіки і що мало вплив, і що не мало на просування й оцінку рукописів і книжок, Ольга розуміла, що їй треба

сподобатися тут, і тому, хоч як неприємно було їй, подаючи руку й називаючи себе, усміхатися всім, вона робила це, так старанно намагаючись приховати свої почуття, що тільки Нікітін, котрий намагуро і з кутка спостерігав за нею, бачив, яке фальшиве, штучне було все в Ользі. Звично холодний вираз її обличчя, який так вразив ще недавно Сергія Івановича і який цілком поєднувався з провінційно розкішною (під панську старовину) обстановкою її пензенської квартири з бронзовими бра й крижаними кришталіками люстр, з оксамитно-вишневими шпалерами й позолоченим відбитком трипалих свічників і свічок на них, з павлівським кріслом, китайським килимом, колонами й гарднерівськими статуетками на них,— той холодний вираз був немов розчинений тепер на її обличчі яскравістю сонячного світла, усмішок, святковістю убрань і виглядом білих міських облич, чим наповнена була вся ця простора, з розчиненими вікнами, засклена веранда карнауховської дачі.

Та хоч як старалась Ольга сподобатися цьому колу людей, вона бачила, що її стримано приймали тут. Чи тому, що Нікітін був уже скомпрометований і ставлення до нього, оскільки Ольга теж була з Пензи, переносилося на неї, чи тому, що вони певною мірою звикли помічати тільки себе й говорити тільки про себе, але Ольга почувала себе незатишно й майже все застїля просидїла мовчки біля Тимонїна. «Та, мабуть, так і має бути,— тим часом, щоб утїшити себе, думала вона.— Вони всі свої». І їй здавалося, що начебто їй не було за що ображатися на цих людей, що, коли б хтось із них опинився в її вітальні, вона так само, напевне, не помічала б цієї людини, й що тій людині було б, мабуть, так само незатишно, як незатишно було їй тепер. Вона прислухалася до загальної розмови й зауважувала подумки, що те, про що говорили усі ці люди, які зїбралися в Карнаухова (і що цілком можна було б об'єднати в понятті: споглядальне ставлення до життя), не було для неї ні новим, ні цікавим; як усім їм висловлювання Нікітіна здалися перейденим етапом, Ользі здавалося, що те, що так збуджено захоплювало всіх (і що по суті своїй відрізнялося від тверджень Нікітіна лише витонченістю формулювань), було давним-давно переговорене, пережите й забуте нею; вона бачила, що все тут було таке ж дрібне, було грою, як і в її пензенській вітальні, і вона робила для себе висновок, що треба тільки уважніше придивитися їй, треба тільки точніше вловити ту головну ноту, на якій грають тут, як вона одразу зможе зайняти те становище, яке так хотїлося, щоб уже тепер було в неї. «Вони розумні всі не більше, ніж розумний наш Нікітін»,— думала вона, час од часу докірливо поглядаючи на аспіранта, немов кажучи йому:

«Чого-чого, а цього я вже ніколи не забуду вам!» І вона виразно уявляла, як вона піднесе цю сьогоднішню історію (певна річ, з Нікітіним, але не з нею) Казанцеву, Рукавишникову і всім іншим у своїй вітальні. Та ці ділові роздуми, хоч як вони захоплювали Ольгу, раз у раз переривалися зовсім іншою обставиною, яка була важливішою для неї й стосувалася її взаємин із Тимоніним.

Вона, що завжди так тепло приймала його в своїй вітальні (і приймала у себе в ліжку, й тому мала, як вважала, права на нього), тепер раптом після всіх його (нічних!) запевнень у коханні до неї побачила, що вона, по суті, була непотрібна йому; вона побачила, що він дивився на Наташу і весь час звертався до неї; і, головне, побачила, що Наташа була молодша, вродливіша, була москвичка й тому була під рукою, і ця обставина одразу ж підказала Ользі, що вона не могла суперничати з Наташею. «Так ось у чому річ?! Там, у Пензі,— до мене, а тут, у Москві,— інша?! — мертотно бліднучи своїм загостреним личком, подумала вона, згадавши, як він нерішуче запрошував її до Москви.— Негідник! Негідник!» — злісно і ображено потім кілька разів повторила вона. Тепер, коли вона покинула чоловіка (через Тимоніна, як вона думала зараз), приїхала до Москви й найняла кімнату, він завдавав їй цього удару, який мав роздати її; і перед нею так перебільшено ясно постало все це її образливе становище, що вона вже не могла бачити нічого, що відбувалося навкруги. З блідим і злісним обличчям, виразу якого вона не могла змінити (уже після того, як усі вийшли з-за столу і парами та трійками розбрелися по саду й лісу, не помічаючи покосу, не захоплюючись пахощами трав, тобто всім тим, що Карнаухову хотілося, щоб усі захоплено помітили на його дачі), Ольга кілька разів підходила до Тимоніна, щоб нагадати про себе й одвести його від Наташі та Лії; але кожного разу він, тільки відповівши незначною і м'якою реплікою їй, брав потім під руку Наташу та Лію (чи тільки Наташу) і продовжував прогулюватися по доріжці саду з тим веселим і захопленим виглядом, наче був один з дамою і ніхто не міг бачити його.

Ольга образилася і все, що лишалося їй на втіху,— погляди, які вона кидала на Наташу. «Нічого, і тебе чекає те саме,— говорили ці її глузуліві, зневажливі погляди, які не помічала збуджена Наташа.— Але що, власне, сталося? — разом з тим намагалася переконати себе Ольга.— Сталося тільки те, що я знала, що станеться. Хіба я вірила йому? Я ніколи не вірила йому». І вона з тією удаваною легкістю, яка нібито враз відкрилася в ній, говорила собі, що іще на самому початку її стосунків з Тимоніним було ясно, чого він хотів од неї. «Я знала,

я сама хотіла»,— говорила вона, намагаючись затулитися цим визнанням, з якого виходило, що все, що було між нею і ним, було тільки тому, що вона цього бажала, і що коли б вона хоч на мить могла тоді уявити, що побачить сьогодні, ніколи не допустила б його до себе. Та саме тому, що допустила й що те, що мав оцінити він, не визнавалося й затоптувалося тепер, було нестерпно Ользі. Вона не могла бачити, що він був з іншою, і, щоб не мучитися, мовчки й тихо вийшла за ворота з однією тільки думкою, що не простить йому цього.

XXX

А для Тимоніна те, що Ольга збиралася «не простити» йому, не тільки не мало того похмурого змісту, який вклала в усе Дорогомиліна (яка покинула, як вона казала, чоловіка через нього), а видавалося лише тією приємною дрібничкою, які існують у житті для того, щоб весело, нічим себе не обтяжуючи і ні до чого не зобов'язуючи, проводити час. Він бачив у Наташі те саме — молоду заміжню жінку,— що він бачив в Ользі, коли вперше зустрівся з нею; і за тими своїми поняттями, що із заміжніми жінками завжди простіше й безпечніше мати справу і завжди «вірняк», як полюбляв говорити, повторюючи це розхоже серед його друзів слівце,— за цими своїми поняттями він гадав, що так само, як Ольга (як усі інші, з ким він бував близьким), мала бути доступною йому і Наташа, досить тільки відповідно поведстися з нею. Питання, яке він повинен був би поставити собі: чи погано, чи добре те, що він робив? — цього питання він не ставив собі; він бачив, що більшість тих самих (навколотворчих!) молодих людей, з якими він спілкувався, робили те саме, що й він, і він не чув, щоб хтось голосно й привселюдно засудив їх; він бачив, що все це було звичайною річчю, а головне, давало йому задоволення і вже через одне це не могло бути поганим і засуджуватися. Чоловіки? Але чоловіки тільки для того й існують, щиро гадав він, щоб утримувати тих самих дружин, з якими він хотів мати справу.

Трохи засмутившись, як тільки побачив Наташу, і пошкодувавши, що прийшов з Ольгою, яку запростака міг залишити в Москві, він потім не тільки забув про Ольгу, а здавалося, забув про всіх, хто був на дачі в Карнаухова, і, користуючись тим, що Арсена постійно втягували в яку-небудь чоловічу компанію, пі на крок не відходив від Наташі, подаючи їй себе в тому найкращому світлі — модною зачіскою, пизько підбритими скронями й розумним виразом обличчя, який одразу ж мав сказати всім, що він письменник,— в якому він був здатний подати себе.

— Ви знаєте, я дуже сумував за вами,— нарешті сказав він Наташі, коли відійшла Лія і він залишився наодинці з нею.— Той вечір у мого дядька, пам'ятаєте? Так і стоїть усе перед очима...— І в той час як він говорив це, він так дивився на Наташу, наче в цьому світлому літньому, теж укороченому платті, що вільно облягало її і високо від колін відкривало її ще по-дівочому красиві ноги, вона була ще привабливіша, ніж у тому вбранні, в якому він зустрів її на вечорі в Лусо. Він бачив, що вона була гарна вся: і своїми формами, і молодістю, і обличчям, шиєю, очима, в яких кожної миті було те хвилювання, яке переживала вона; він бачив у ній те, що не тільки приваблювало його, а чим хотілося володіти йому зараз же, не відкладаючи ні на день, цього ж вечора, і він відчував (з великого досвіду своїх попередніх зв'язків), що це було можливо й що треба тільки допомогти їй подолати той моральний бар'єр вірності чоловікові, який завжди так важко буває вперше подолати жінці.

Він, який щойно говорив (поки поряд стояла Лія) про різні пусті й забавні випадки, що нібито відбувалися з ним під час цієї його пензенської поїздки в сінокісних справах; тільки-но начебто жартівливо висміював свій журналістський професіоналізм, в якому головним було, що він майже завжди писав протилежне до того, що насправді бачив у житті, і з чого виходило, що фантазія (його письменницька фантазія) завжди якравіша й багатша за будь-яку життєву правду,— він раптом, наче тільки й чекав цієї миті, одразу ж від жартів перейшов на той серйозний тон, який, він пам'ятав ще з першої зустрічі з Наташею, був більше їй до душі. Він поставив їй запитання, як вона жила весь цей час, поки він не бачив її, яке, коли поглянути просто, було ніби звичайним, як запитують, зустрівшись, одне одного знайомі люди; але Тимонін вимовив його так, що Наташа не могла не відчувати, що в цьому запитанні було щось більше, ніж тільки звичайна цікавість.

— Ну, то скажіть же, як протікало ваше молоде заміжнє життя? — повторив він, рішуче беручи Наташу за оголену вище ліктя руку й спрямовуючи її тим задалегідь обраним ним маршрутом по саду й лісу, де він, здавалося йому, менше був би на очах у всіх з нею.

«Як я жила? — подумала Наташа, червоніючи від цього доктору його руки й не відхиляючись.— Що я скажу, як я жила?» І, незважаючи на бажання сказати щось, відчувала, що не може нічого відповісти йому. Те, що становило суть її щасливого заміжжя (з чого, власне, складалося це її щастя), було таким рожево-невизначним для неї, і так не хотілося їй розкладати це рожево-невизначне на складові частини, які одразу зруйнували б

усе (зруйнували б цей світ свободи заміжжя, коли після батьківської опіки і обмеженості в грошах вона враз відчула себе господинею і їй було доступне й дозволене все),— ні, вона не могла отак одразу висловити Тимоніну що своєю збудженістю життям, як не могла зробити цього в усіх численних листах до матері. Тим більше вона не могла зробити цього тепер, коли була в гостях у Карнаухова, де, їй здавалося, зібралось те саме блискуче товариство людей, яке було і в Лусо, і у Великому театрі, і вона бачила, що її не тільки не обминали увагою, а що Тимонія був ще більше, ніж при першій зустрічі, запобігливий і ввічливий з нею. «Та що ж відповісти йому, як я жила?» — тим часом квапливо запитувала себе Наташа, відчуваючи, що треба вже говорити щось. Та невлаштованість життя, коли ще Галина і Юрій були в Москві, і всі ті переживання, пов'язані із сваркою з батьком, з хворобою матері, похороном бабусі і від'їздом батьків у Мокшу,— все здавалося Наташі зараз таким далеким і незначним, що вона не тільки не хотіла говорити про це Тимоніну, а їй самій не хотілося згадувати й думати про те. «Те життя і це — такі далекі одне від одного,— думала вона.— Що було там? Що в тому минулому може цікавити його, коли тут усе таке миле, таке піднесене й стільки гідності, краси і правди!» Але в той час як до неї приходила ця проста думка, яка так радувала її, вона відчувала, що і її не можна було чомусь висловити Тимоніну. Їй здавалося (порівняно з тим, про що всі говорили тут), що події власного життя такі дрібні, такі дрібні, що вони не можуть нікого цікавити. Ну й що з того, що на пропозицію Арсена вона пішла з бібліотеки й тепер ніде не працювала? І що з того, що не зустрічалася тепер (маючи ці нові знайомства) з колишніми своїми подругами? Що з того, що ходила тепер по магазинах, стараючись улаштувати своє з Арсеном життя так само затишно, під старовину, як жили Лусо або Дружникови? Все це було зовсім не те, про що треба було сказати Тимоніну.

— Ви щасливі, і ви не хочете сказати мені цього,— почкавши скільки зручно було чекати йому, сказав він, щоб допомогти Наташі подолати ту ніяковість, яку, він бачив, викликало в неї його запитання.— Чи ви нещасні? І цього теж не хочете сказати мені? — додав він, ледь зупиняючись і зазираючи їй в обличчя.— Ні, якби ви навіть сказали мені це, я не повірив би. Мені здається,— ще більше вдивляючись у неї й говорючи цим поглядом, що вона красива, що він захоплений нею і що таку чарівну істоту, як вона, не може ніхто (хоча б і чоловік!) у чомусь утискувати,— мені здається, ви не можете вирішити про себе, щасливі ви чи ні. Так буває, ми часто не знаємо, коли ми щасливі, коли ні.

— Як же можна не знати, щасливий ти чи ні? — здивовано спитала Наташа, одразу ж підхопивши цю розмову, в якій не було для неї того скрутного становища, тієї безвиході, з якої щойно так важко було вибратися їй.

— Можна. І це цілком природно й зрозуміло.

— І ви можете пояснити?

— В усякому разі, спробую, — сказав Тимонін.

Він бачив, що вони підійшли до самого краю саду й що треба було повертати і йти назад, до людей; але, щоб не йти назад, до людей, він став перед Наташею так, щоб шлях цей заступити самому собі, і в цьому нібито природному для себе становищі він почав те своє плутане пояснення, що слід вважати щастям і що не слід ним вважати, з якого ясно було тільки одне — що люди, подібні до Арсена, тобто до Наташиного чоловіка, щасливі тим, що вони нещасні, що, віддаючись роботі, не беруть нічого від життя, але що є люди зовсім інші, подібні до нього, Тимоніна (чи Наташі, як він зауважив одразу ж), для яких щастя тільки в тому, що вони щасливі, тобто не тільки віддаються роботі, а й користуються всіма тими радощами життя, які є в ньому й створені зрештою для чогось; він говорив те, що в тій чи іншій формі повинен був сказати їй, аби переконати, що двері, в які він запрошував увійти її, були тільки на вигляд важкі й масивні, але що відчинити їх було просто, якщо без страху та упередження доторкнутися до них.

— Я можу поважати, це інша річ, але я ніколи не зможу зрозуміти тих, хто живцем замикає себе в науці чи літературі. Я не розумію їх так само, як ченців, хоч їх, щоправда, зараз немає, принаймні так гадаю, що їх у нас немає, — виправився він. — Але ж були. Були! Як ці ченці або черниці в самому розквіті життєвих сил раптом ув'язнюють себе в якихось похмурих келіях?! І якби я не писав про село, про нашого селянина, якого я люблю і розумію, і якби це був той час, я неодмінно обрав би для себе предметом дослідження цю тему. Отак воно, а ви кажете, розуміємо ми чи не розуміємо, що таке щастя, — аж ніяк ще не збираючись закінчувати розмову, сказав він.

— Але ж і черниці можуть бути щасливі, — заперечила Наташа.

— Так. Але тим, що вони нещасні. І це, коли хочете, втіха, не більше, — додав він, бачачи по схвильованому виразу обличчя Наташі, що вона начебто не зовсім розуміла його. — Може, я не так переконливо пояснив усе, — далі сказав він, одразу ж подумавши, що можна повторити все й що, повторюючи, відвертіше висловити те, в чому так хотілося йому переконати її.

Та хвилювання Наташі було зовсім не від того, що вона не

розуміла Тимоніна; вона розуміла його, але так, ніби розмова була про когось, була розмовою в з а г а л і й не стосувалася її, їй просто цікаво було дозволити собі так витончено поговорити з чужим чоловіком про це, а занепокоєння походило від іншого — вона відчувала, що було ніяково, що вона стояла з ним у кінці саду, відокремившись від усіх. Вона бачила, що це було негарно, що можна було хибно витлумачити це, і, червоніючи, підшувала слова, як сказати Тимоніну, котрий захопився розмовою, що треба йти звідси. Їй здавалося, що він не відчував ніяковості і що своїми словами вона могла натякнути йому на щось погане; і тому їй важко було вимовити їх.

— Ми так відокремилися від усіх,—усе ж таки нарешті сказала вона, живучи вже тільки цим своїм занепокоєнням і не сприймаючи того, що він говорив їй.

— Ну й що? Дрібниці,—перебив він Наташу й, перехопивши її спрямований (за його спину) погляд, озирнувся й побачив Арсена, який ішов через сад по доріжці до них.— Та справжнісінькі дрібниці все це,—за інерцією ще вимовив Тимонін те, чим він щойно хотів заспокоїти її, і коли ще раз оглянувся на Арсена, побачив, що того знову хтось перехопив і завів з ним розмову.— Та я не заперечую, будь ласка.— І він відступив перед Наташею на крок убік, відкриваючи їй дорогу і знову беручи її під руку.

XXXI

Арсена перехопив Карнаухов, давно вже стурбований його похмурим виглядом.

— Послухай, та ти чимось незадоволений? — запитав він, подружньому повернувши Арсена за плече до себе.— Цей Нікітін!.. Я розкусив його. Чим ти незадоволений? Ти мені не подобаєшся сьогодні.

— Я всім задоволений, звідки ти взяв? — знімаючи руку з плеча, заперечив Арсен.

— Ні, ти незадоволений. Я бачу. І я хочу знати на правах друга, що тобі не сподобалося тут, у мене?

— Все.

— Як «усе»?

— Все. Все,—рішуче підтвердив Арсен, хоч цим «усе» було тільки те, що кожного разу, коли він відшукував очима Наташу, він бачив поруч з нею Тимоніна, який був (ще з того часу, коли упадав за Галиною) неспремий йому, і, бачачи його тенер (бачачи, як він липнув до Наташі), вперше підіймалося в душі Арсена те важке почуття, яке підштовхувало його до дії і змушувало бліднути від того, що він збирався зробити.

Він уже не мав сумніву щодо намірів Тимоніна, як було в Лу-со; але від того, що не мав сумніву, що не треба було шукати підтверджень того, що так болісно непокоїло його, було ще бо-лісніше переживати Арсенові. Він говорив собі, що треба зараз же захистити Наташу; але в його свідомості це оберталось тим, що треба захистити себе, і тому так рішуче виникала в нього думка, що він повинен зробити щось. Проте він тільки бліднув і, за не усвідомлюваною ним звичкою завжди все зле тамувати в собі, лише гостріше прислухався до того, про що говорили нав-круги. Говорили, що російський народ талановитий, але що він любить пити; та, незважаючи на те, що любить пити, він усе-таки великий народ. Для Черепанова, знавця російських танків і збирача частівок, ця велич полягала саме в танках і частівках, завдяки яким він мав щоденний хліб, одержуючи відповідні го-норари за збирання частівок, і зникнення їх, тобто цих, по суті, недоречних при нинішній технічній насиченості розчулено-пат-ріархальних танків, які колись прикрашали кріпацьке селянське життя, здавалося йому не тільки рівнозначним зникненню само-бутньої російської культури, а й стиранню всяких національних меж. Літературознавець, об'єднавшись з видавцем і художником, чії так звані російські пейзажі з березами, виписаними у вигля-ді геометричних фігур, ніколи й ніде не виставлялися,— літе-ратурознавець спільно з ними весь час намагався звести розмову до Антона-сіромахи й перекидав досить дивні містки то від того часу до себе, то від себе до того часу, ніби й справді міг існувати якийсь зв'язок між ним і тим часом. «Яка велич, які танки, яке зникнення?!» — запитував себе Арсен з тим подивом, ніби й справді все це вперше говорилося при ньому. Та раніше він про-сто не прислухався так загострено до цих розмов; а нині, роз-дратований, сприйняв усе перебільшено і, кажучи Карнаухову «все», мав на увазі тепер саме це, що так неприємно й дивно було тут чути йому.

— Я давно помічав, що ти йдеш якоюсь не тією дорогою, але я ніколи не думав, що ти так глибоко загруз у всьому цьому,— сказав Арсен Карнаухову, в той час як Наташа з Тимоніним проходили недалеко від нього і він, не озираючись, відчував це; і тим важливіше було йому сказати щось різке Карнаухову, щоб не думати про них.

— У чому ж це я загруз, як ти висловився? — спитав Карна-ухов.

— Навіщо пояснювати, що ти сам добре знаєш. Можу словами Достоевського?

— Зроби ласку.

— Хоч і з голови, але точно, можеш перевірити: «...усі ці вєселов'янства й національності — все це надто старе, щоб бути новим. Національність, якщо хочете, ніколи й не з'являлася в нас інакше, як у вигляді клубної панської витівки, і на додачу ще московської». Національність у тому розумінні, як усі ви трактуєте її тут,— уточнив Арсен.— Та чи можна серйозно говорити про якусь національність чи національну культуру, не визнаючи при цьому загального й постійного поступу народів до прогресу? І яку послугу ви робите цьому своєму народові, якпий ви так ревно взялися опікати тут?

— Ну-ну,— мовби підохочуючи, щоб Арсен сказав іще щось, після чого можна накинутися на нього, промовив Карнаухов.

— Ви хочете повернути російських людей назад, до курної хати, а вони, бачте, опираються, не йдуть, шукають і роблять для себе інше, нове життя, і вам це не подобається, ви обурені й ладні кричати де тільки можна, що пересихає саме джерело національної культури! Ви хочете користуватися електрикою, але вас судомить від ліній електропередачі — як же, порушено красу полів, незайманість! Ви хочете їздити на електричках і в метро, але вас до глибини душі обурює — навіщо перекривати Єнісей, Ангару, Волгу?! То запропонуйте краще. Запропонуйте!

— Я у себе вдома й тому не хочу сперечатися з тобою, хоч міг би не менш переконливо відповісти тобі,— сказав Карнаухов з тією багатозначністю в голосі, немов і справді міг легко заперечити Арсенові.— Завжди раніше ми розуміли один одного, і мені шкода, що ти сказав це.

— Я сказав лише те, що готовий повторити кожної хвилини.

— Тим паче шкода. Але я відношу це на рахунок твого поганого сьгоднішнього настрою.

— І даремно.

— Ні. Коли ти прийшов, ти вже був не в пастрої, я бачив це,— заперечив Карнаухов.— Якщо ти від Мещерякова до мене, то цього не слід було робити. А якщо сталося щось, то скажи,— наполегливо закінчив він.

— Ні, це не так. Я прийшов не від Мещерякова і в доброму настрої.

— Тоді, виходить, я помиляюся, пробач. Але я не хочу, щоб ми посварилися в моєму домі. Пробач.

— Я не беру слів назад.

— Все одно пробач. Я повинен розважати гостей.— І Карнаухов з холодним, блідим і напруженим обличчям (з чого можна було зрозуміти, що він був дуже незадоволений Арсеном) відійшов від нього.

«Так, розважай, розважай»,— подумки і злісно повторив Арсен і, незважаючи на те, що добре знав, що Тимонін з Наташею пройшли за його спиною до дачі, обернувся й почав шукати їх очима в тому кутку саду, де щойно перед розмовою з Карнауховим бачив їх.

Усе, що тепер робив Арсен, було часткою того, чим він хотів захистити себе; і за тією логікою, яка буває звичайно у роздратованих людей — поєднувати те, чого не можна поєднати,— поєднував в одно ті події, які, по суті, не мали ніякого відношення одна до одної і які для нього всі стояли в одному ряду й призначались, як йому здавалося, тільки для того, щоб потьмарювати йому життя. Він не хотів признатися Карнаухову, що був не в настрої, коли прийшов до нього; а насправді таки був не в настрої, і причиною занепокоєння була несподівана поява Юрія, якого він раптом учора, повернувшись за чимось з інституту (коли Наташі не було вдома), застав у квартирі біля дверей своєї кімнати. Юрій невеликим, загнутим, розплющеним і роздвоєним з одного кінця ломиком, яким звичайно витягують цвяхи й розпаковують ящики, намагався відчинити двері.

— Ти що робиш? — спитав Арсен, не відразу зрозумівши, що хотів зробити його колишній, усиновлений ним син.— Що тобі треба в мене?

— Нічого.

— Навіщо ж двері ламати?

— Так,— відповів Юрій, тримаючи перед собою знаряддя своєї праці і вдивляючись в Арсенове обличчя з тією зухвалою посмішкою, за якою одразу ж було видно, що він задумав щось погане, чого навіть не хотів тепер приховувати від батька.

— Що? Украв у матері холодильник, тепер до мене? Але в мене, крім книжок, нічого!.. Дай-но сюди цю штуку.— І Арсен майже вирвав важкий і холодний ломик з Юрієвих рук.— Не смій, чуєш, не смій! — далі сказав він, гадаючи, що цього буде досить, щоб напоумити сина.

Він поклав потім ломик на край столу, коли зайшов до кімнати, і тепер, у зв'язку з розмовою з Карнауховим, згадав про ломик і про те, що нічого не сказав про нього Наташі. «Та де ж вони? — тим часом думав він, шукаючи очима дружину, але вживаючи це множинне «вони», бо не уявляв уже, що міг побачити її без Тимоніна.— Треба підійти до них і сказати щось йому, щоб... щоб...» — та він не закінчив фрази й зупинився, вражений тією думкою — як захистити себе! — яка виникла в нього. Він згадав усю неприємно-холодну вагу ломика й те своє відчуття, з яким тримав цей предмет насильства; проте він бачив тепер, що цей предмет насильства цілком можна викори-

стати як предмет захисту, піднявши й опустивши його на голову кривдника. «Жахливо, але це єдине»,— подумав він. І він уже не міг відійти від цієї страшної думки, яка схвилювала його. Арсенове обличчя так мертвотно зблідло, яким ніколи ніхто не бачив його; і в усіх рисах цього зблідлого інтелігентного обличчя раптом виразно проступила та страшна рішучість, тобто те, що в народі називають безумством, коли Арсен, якби був у нього в руках ломик, рушив би на Тимоніна з однією тільки цією метою — опустити металеву вагу ломика на нього, щоб захистити себе й Наташу. Він навіть трохи підняв руку й глянув на неї. Але ломика в руці не було. «Ні, цього не можна, це жахливо, жахливо»,— ту ж мить сказав він собі і, замість того, щоб шукати Наташу, попрямував до лавки, яка стояла в саду, і сів на неї.

Але коли всіх покликали до чаю, він уже був нібито спокійний і навіть кілька разів усміхнувся, відповідаючи Дружникову на його жарти; та після чаю удав із себе хворого, холодно попрощався з Карнауховим і, покликавши Наташу, пішов з нею задовго до того, як закінчився цей урочистий дачний прийом.

XXXII

Того, що відбувалося в душі Арсена, Наташа не знала; і хоч би як намагалася, коли б захотіла цього, все одно не змогла б зрозуміти його, так щасливо було в неї самої на душі й такі чисті, принаймні щодо чоловіка, здавалося їй, були її думки. Та Арсен, котрий з досвіду життя міг би цілком зрозуміти Наташу, не розумів її тому, що захоплений був своїми ревнивими почуттями, і те страшне діло, як він міг захистити себе,— те страшне діло продовжувало ще уявленими подробицями хвилювати його. Він вийшов з воріт дачі Карнаухова з тим відчуттям, неспаче з темного й похмурого ялинового лісу, де велика кількість стовбурів і гілок гнітила його, ступив на просторе поле, яке враз відкрилося перед ним, і полегшено зітхнув, озирнувшись на те, що лишав за спиною; і та ніби хвороблива блідість, яка була в нього, коли він прощався з Карнауховим, поступово сходила з його обличчя, воно змінювалося й набувало спокійного й доброго виразу.

«Треба рішуче відмовитися від цих зустрічей»,— думав Арсен, тим часом як Наташа весело говорила йому про свої враження. Їй усе сподобалося в Карнаухових, бо вона знову, як їй здавалося, була прийнята всіма, і те невдоволення цією, майже неприязнь до неї, яку іноді відчував Арсен, бачачи в її поведінці те, що він завжди засуджував у Галині,— це невдоволення тепер, коли Наташа була поруч і він бачив, що вона була щасливо

збуджена успіхом (тим своїм успіхом, який, думала вона, повинен був радувати чоловіка, що вона подобалася всім), це невдоволення поступово приглушувалося в ньому, і часом починало здаватися йому, що він не мав рації, думаючи погано про неї. Та хіба могло бути щось недобре в цій не заплямованій ще пороками, від яких він оберігав її, просвітлено-чистій її душі? «Я буду щасливий з нею, як міг у мене з'явитися сумнів, коли стільки безпосередності й краси життя в цій маленькій істоті»,— думав він.

Та разом з тим, як він уявляв собі це своє майбутнє життя з нею (як він взагалі любив уявляти свій ідеал подружжя, про який і сам як слід не знав, з чого має він складатися), разом з тим, як він (що теж було вже звичним йому) все більше переймався настроєм, який ішов від Наташі й заражав його, він і далі думав про Тимоніна й глибоко зневажав цього чоловіка уже не за те, що бачив його біля Наташі, а за щось інше й більше, як він гадав тепер, ніж тільки за це погане, що було таким явним у ньому. І він хотів сказати про це Наташі. Але він бачив, що його слова вона могла сприйняти інакше, саме в тому значенні, якого він не хотів надавати їм тепер, і це зупиняло його. «І все-таки треба, треба сказати їй»,— думав він, знову й знову спонукуваний (при всьому цьому своєму оновленому погляді на Тимоніна) тією первісною метою, тим почуттям ревності, яке й досі болісно непокоїло його. Йому важко було визнати те, за що він збирався докорити Наташі, і тому замість докору лише запитливо дивився на неї, на що вона, дивуючись, відповідала:

— Я чимось провинилася?

Вона була винна перед ним; але їй так не хотілося, щоб він знав, що вона була винна, що вона мимоволі робила це здивоване обличчя, аби заспокоїти його. «Та що ж поганого, якщо він поговорив зі мною?»— разом з тим запитувала вона себе, намагаючись цією простою і ясною ніби фразою виправдати себе. Та вона бачила, що фраза тільки звучала як виправдання, але виправдатися нею не можна було, бо її розмова з Тимоніном, і вона більш ніж усвідомлювала це, була не з тих звичайних, які зав'язуються, щоб провести час. Ще в Лусо вона помітила, що Тимонін неспроста підійшов до неї і що, головне, їй приємно було це, що він підійшов до неї; але тоді вона тільки ледь похвилювалася й забула про нього, а тепер відчувала, що не зможе забути, і саме це, що знала, що не зможе забути, щасливо збуджувало її. Але ж це й хотілося приховати їй від чоловіка. «Хіба я щонебудь вчинила?— думала Наташа.— Я нічого не вчинила. Я кохаю його (Арсена), а не його»,— говорила вона, щоб заспо-

коїти себе, а насправді тільки більше збуджуючись і видаючи цю свою збудженість за загальний добрий настрій.

Поки вони йшли до електрички, чекали її і їхали потім до Москви, встигло стемніти, і вони вже вечірніми вулицями добралися додому.

— Як я стомилася,— одразу ж промовила Наташа, як тільки опинилася в кімнаті, кажучи ті самі слова й так само, як казала їх її мати, коли пізно звідкись поверталася з батьком.— Допоможи, будь ласка, зняти туфлі.— І вона потім почала читати лист од матері, вийнятий Арсеном із поштової скриньки разом з газетами, поки вона викликала ліфт.

— Ну, що вона пише? — спитав Арсен.

— Та все добре,— не вдаючись у подробиці, яких у своєму щасливому стані вона сама не могла сприйняти, сказала вона.— Все добре,— повторила вона.— В селі, ти знаєш, я сама люблю жити в селі,— вже не під впливом материного листа, а від вражень дня, проведеного на дачі в Карнаухових, промовила вона, хоч завжди раніше, як тільки її батько разом з нею та матір'ю після відставки оселився в Москві, казала, що ніколи й ні на що не поміняє столицю.

— Коли додому збираються, не пише? — пропустивши її слова про село, знову спитав Арсен.

— Ні. Та куди їм поспішати?

— Ну все ж таки.

— Якщо ти хвилюєшся через те, — сказала Наташа, для якої сварка з батьком і вся та історія, як вона пішла з дому (від цього щасливого сприйняття життя, як вона почувала себе в заміжжі), давно вже не мали того драматичного змісту, через що треба було переживати їй,— то даремно. Все владнається. Мати все давно вже владнала,— додала вона, зрозумівши ще з перших листів матері, що вона найкращим чином усе владнає.— Але ж день який був сьогодні, день! — сказала Наташа, вже пересодягнувшись і в сорочці залазючи в постіль і вмощуючись у ній.— Правда, добре було? — спитала вона, на що, по суті, їй не треба було відповіді.— Я хотіла б, щоб у нас було все так. Я дуже хотіла б... господи, як хороше! — згортаючись у той дитячий клубок, як вона любила спати, сказала вона з тим задоволенням життям, яке особливо, коли Арсен чув це, радувало його.

Він усміхнувся, скося глянувши на її розсипане по подушні волосся й на все молоде й, здавалося йому, красиве обличчя, але того звичного бажання одразу ж лягти до неї не відчув у собі. Незважаючи на те, що йому теж треба було лягати й треба було гасити світло, він ще чогось потупцяв по кімнаті й потім, немов згадавши щось, підійшов до столу й подивився на ломик, який він

відібрав у Юрія і який з учорашнього дня лежав тут. Він узяв цей ломик, неприємно відчувши холодну вагу його, і озирнувся на Наташу, яка, одвернувшись до стіни, вже засинала своїм молодим, міцним сном щасливої людини, і, зрозумівши, що вона не бачить, що він робить, знову весь повернувся до ломика. Але він уже не думав тепер, був це предмет насильства чи захисту; та металева вага, яку він так виразно відчував у руці, підказувала йому тільки, як він сам міг використати цей предмет; і те страшне діло, в якому головним противником Арсена був Тимоїнін,— те страшне діло всіма уявлюваними подробицями знову постало перед ним. «Так, мабуть, і вчиняють люди злочини»,— подумав він, кладучи ломик на те саме місце, але й далі дивлячись на нього так, ніби, незважаючи на те, що розумів, що страшне діло всього лише думка, хвороблива уява і що насправді нічого цього немає й не може бути з ним у житті, незважаючи на це розуміння, все дивився на ломик так, немов передчував, що ніби все ж таки зв'язувало його щось тепер з цим предметом.

XXXIII

Серед ночі, після того як Арсен, безсонно прокрутившись понад дві години, знайшов нарешті положення, в якому міг заснути, його раптом розбудила якась тінь, погрозово нібито нависнувши над ним. У першу мить він подумав, що це тільки здалося йому; але уважно вдивившись своїми короткозорими, як тільки він міг бачити без окулярів, очима, він виразно побачив чиесь обличчя, що дивилося на нього, і руку, і якийсь, схожий на знайомий уже йому ломик, предмет, занесений над ним. «Що це?» — не стільки подумав, скільки одразу ж відчув усім своїм похололим тілом Арсен. Не зовсім тямлячи, що й для чого треба робити йому, але ясно пам'ятаючи (з усіх своїх учорашніх вражень) про ломик, який лежав перед ним на столі, як можна застосувати його, із спритністю, на яку він ніколи, здавалося, не був здатний, він простягнув руку, взяв цей важкий предмет і, кинувшись на тінь, що відсахнулася від нього, звалив весь тягар руки й ломика на неї. «Ну от,— одразу ж сказав він собі, поки щось падало перед ним і ще ворушилося на підлозі,— ї ї більше немає, я знищив ї ї!» Він сказав це раніше, ніж сталося все подальше, що примусило жажнутися його, і в цих промовлених у першу мить словах було те головне, що тільки одне могло виправдати його: що він нібито виступив проти сили (що колись примусила його батька залізти під полицю-нари), якої боявся все життя, але з якою тепер одним цим ударом рішуче покінчив він. «Усе, ї ї більше немає, я вільний, ї ї більше немає»,— зопалу ще повторив він.

Те, що не давало Арсенові жити, як він хотів і як вважав, що повинні жити всі люди, і що суперечило всім його життєвим переконанням, він завжди пов'язував з цією невідворотною, некерованою злою силою. Вона попеременно виступала для нього то в образі Галининого вітчима, особливо коли той був при владі й усе в районі підкорялося йому, то брата своєї колишньої дружини, Дементія, котрий щоразу вже самою своєю появою пригнічував Арсена, то самої Галини, як він останнім часом сприймав її, і в образі всиновленого ним Юрія; то тих інстанцій, які все ще одні не здавали, інші не могли прийняти готовий кооперативний будинок, і видача ордерів на квартири, тобто та справа, яка такою життєво важливою була для Арсена, відкладалася й відкладалася з дня на день; то тепер в образі Тимоніна, який став тією останньою ланкою в загальному ланцюгу подій, коли Арсен уже не міг більше терпіти над собою цю страшну й сліпу силу, яка протистояла йому, і готовий був виступити проти неї; і він тепер, весь іще збуджений тим, що вчинив, з якимось злим і радісним почуттям усе ще тримав піднятий перед собою ломик.

— Ти що там робиш? Хто там? — почув він голос Наташі, яка, прокинувшись, тяглася до настільної лампи, щоб увімкнути її.— Хто це? Що?! — після того як було запалено світло, спитала вона, побачивши спросоння тільки те, що Арсен стояв посеред кімнати з чимсь важким у руці й що біля його ніг, скорчившись, лежала людина, обличчя якої не можна було роздивитися.

Від голови й плеча цієї людини розповзалася по підлозі чорна пляма крові.

— Ти що зробив? Хто це? — жажнувшись, перепитала Наташа, застигнувши в тому положенні (з іще простягнутою до настільної лампи рукою), як вона побачила все.

— Я вбив його.

— Кого? За що? Ти що кажеш?!

— Не знаю, але я вбив його,— зневу й рішуче повторив Арсен і, переступивши через людину, що лежала на підлозі, попрямував до столу взяти окуляри, без яких він почував себе безпорадним.

— Та ось вони, ось,— підсовуючи до його тремтячої руки окуляри, сказала Наташа.

Надівши окуляри, але все ще не випускаючи ломика, Арсен нахилився над людиною, яка скорчено здригалася на підлозі, повернув її голову до себе й по обличчю одразу ж упізнав Юрія. Очі в Юрія були розплющені й були начебто мертві; але в цій своїй мертвій застиглості вони так дивилися на Арсена, що він, жажнувшись, відсахнувся від цього погляду і, щоб не втратити рівноваги, сперся був рукою на підлогу, але потрапив долонею саме в ту теплу й липку пляму крові, яка розпливалася з-під

Юрія. Жах осклянілих хлоп'ячих очей, і блідо загострене обличчя, і відчуття липкої крові, від якої Арсен одразу ж відсмикнув руку, і, головне, свідомість, що це був його син, так подіяли на Арсена, що він згодом пам'ятав лише, що відчув нудоту й що падає саме в що теплу й в'язку пляму крові. Він упав, обмазавшись цією кров'ю, знепритомнівши й не встигнувши навіть подумати, як сталося, що він убив сина. Але сталося ж тільки те, що неодмінно мало статися з Юрієм, який утік з Курчавіна й приїхав до Москви. Йому потрібні були гроші, і добути їх найпростіше було в батька. Спочатку Юрій вирішив зробити це вдень — забратися в кімнату й понишпорити по шухлядах стола й кишенях батькових піджаків; та коли не вийшло вдень, вирішив повторити вночі й, добувши ще один такий самий ломик (що було просто зробити йому), який забрав у нього Арсен, десь під четверту годину ранку відчинив ним двері й проник у кімнату. Однак, перш ніж почати своє діло, вирішив подивитися, чи міцно спить батько, і Арсен саме побачив його в цьому нахиленому положенні і з ломиком у руці.

Як тільки Арсен упав, Наташа скочила з ліжка й, підбігши й побачивши його та Юрія закривавленими, жахнувшись, схопилася руками за груди, потім, інстинктивно відчуваючи, що треба щось робити, з криком: «Допоможіть!» — вискочила на сходи, щоб покликати людей.

У нічній сорочці, вкрай знезямлена, вона почала стукати в перші-ліпші двері, відчайдушно волаючи:

— Допоможіть! Допоможіть!

Через два дні, коли стало відомо, що Юрій помер у лікарні й що з Арсеном, ув'язненим у підслідну тюрму, побачення їй не дозволили, Наташа (вона жила тепер у подруги Люби), яка отямилася нарешті після пережитого потрясіння, надіслала матері в Мокшу ту саму телеграму, за якою її батько, Сергій Іванович, що поховав Юлію (і в ще гіршому стані, ніж він виїздив з Москви), виїхав до Москви.

Що чекало його в Москві, він не знав; але всю ніч у поїзді він не те що не міг заснути, а просто не заходив до купе й не лягав, стояв у коридорі біля вікна і з тяжким, гнітючим передчуттям (що було, він гадав, від похорону Юлії) дивився, як над підмосковними полями, селами й лісом займався літній сірий ранок.

XXXIV

Справу, яку доручили очолити Дорогомиліну, — будівництво піщаногірського птахокомбінату, — так занедбали, що її треба було витягати, як сказали йому, характеризуючи стан справ

цим словом, що затишно прижилося тепер у нас у різних сферах діяльності, і Дорогомилін, який тривалий час працював в апараті обкому, не тільки був добре знайомий з цим словом, а й з тим, що означало воно для того, кого послали витягати щось,— Дорогомилін, прийнявши будову, змушений був докладати тих зусиль, які тільки й могли виправити все. Він добре знав увесь той ступінчатий механізм — з якої сходинки починати й що вимагати,— за допомогою якого можна було налагодити безперебійне постачання будови цеглою, бетоном та іншими будівельними матеріалами, і цей механізм, хоч як важко було привести його в дію (хоч як важко було примусити тих, хто складав цей механізм, звернути увагу на потреби сільської будови), цей механізм від натиску на відомі Дорогомиліну пружини був усе-таки приведений ним у рух, і стіни майбутніх виробничих корпусів, що заморожено стояли цілими тижнями, почали помітно тягтись вгору, під крокви, як говорили навкруги. Щоб ще більше підняти настроїв людей (але, по суті, лише по-господарському ставлячись до справи), Дорогомилін вирішив одночасно з будівництвом основних об'єктів почати закладку житлового селища, і це вимагало від нього нових зусиль. Він був тепер постійно зайнятий — не телефонними розмовами й читанням паперів, як це було в обкомі, не підготовкою текстів постанов, а виконанням тих самих формулювань, які ще недавно складав сам і в яких такими очевидними були для нього тепер неточності й прорахунки. І Піщаногір'я уже не здавалося сірим, сухим і похмурим полем, неприємно застеленим з ранку й до ночі червонястим будівельним пилом, а сам цей пил, що здіймався над будовою, викликав у ньому радісне почуття вдовolenня, що, незважаючи ні на що, він усе-таки витягав те, що доручили витягти йому.

Проте найголовнішим, що спонукало Дорогомиліна до цієї енергійної діяльності, було не тільки те, що він, як начальник будівництва, повинен був усе виконати добротю і в строк; він почував себе учасником тієї великої справи в перебудові сільськогосподарського виробництва, яка всупереч думці, що раптом чомусь відродилася, нібито російського селянина не треба тільки чіпати й тоді він завалить усіх хлібом та м'ясом,— усупереч цій думці, що раптом чомусь відродилася, почала здійснюватися в країні. Вона була продиктована життям, тобто тими зростаючими потребами міст та промислових центрів і в продуктах харчування, задовольнити які вже не можна було тільки за рахунок «півників» та «курочок», що вирощувалися на примітивних колгоспних фермах чи в приватних дворах; треба було налагодити виробництво (саме виробництво, як говорили тепер сільські спеціалісти, вживаючи це нове поняття замість застарілого — виро-

щ у в а н н я) цих «півників» та «курочок» таким чином, щоб так само за заданим планом, як випускають готову продукцію заводи й фабрики, щоденно і в потрібній кількості постачалася у продаж продукція оновленого, індустріалізованого села. І хоч Дорогомилін, можливо, не уявляв собі в усьому обсязі цієї проблеми, як вона вже поставала перед країною, але і в тій мірі, як розумів її, було досить, щоб усвідомлювати себе в центрі цієї великої державної справи.

Але в той час як на роботі все йшло в нього добре, в обкомі були задоволені ним («виправдав довіру, нічого не скажеш, виправдав»,— казали про нього), сімейні обставини були такі погані, що становили найболючішу сторону життя Дорогомиліна. Йому не вистачало не тільки Ольги, не тільки Віри Миколаївни, цієї здебільшого мовчазної з ним, старої, звиклої до певного стилю життя жінки, його тещі, з якою він так і не зумів, як йому здавалося, налагодити стосунки, і не тільки Євдокії, яка будила його щоранку й подавала сніданок, а не вистачало того світу вітальні, тих людей, що збиралися в його домі, яких він хоч і зневажав, але які, як він думав тепер, були все ж таки людьми мистецтва, були тим товариством, без якого неможливий був би, як переконувала його Ольга, творчий зв'язок поколінь; і він, що завжди в душі сміявся з цієї її фрази, тепер, на відстані від Піщаногіря, вдивляючись у те минуле й бачачи його вже не таким, яким усе було насправді, відчував, наче його не те що обманули, а що здуру й через незнання він обманув себе сам, тривалий час називаючи оригінал копією й не визнаючи його. Він думав про все це болісно, не знаходячи можливості поєднати те, що було для нього світом дружини і світом інтересів та справ, які цікавили його; і він так ясно відчував цей простір між двома світами, в якому він був тепер, що йому здавалося, ніби довкола здійсмалися тільки голі стіни цього простору, який розсувався й куди він, що так завжди цінував сім'ю, провалиювався все глибше й глибше, не бачачи, за що можна було б ухопитися йому.

І все-таки, хоч би яка явна була ця безнадійність, він не припускав думки, що все було покінчено між ним та Ольгою. Незважаючи на її небажання розмовляти з ним, незважаючи на записку, в якій вона сповістила, що не може бути дружиною «птахокомбінатника», як вона назвала його, і що для неї смішно й принизливо це; і незважаючи на ще й ще багато інших вчинків, які нібито ясно говорили, що вона не хоче жити з ним, він бачив, що вона не робила головного — не подавала на розлучення,— і гадав, що все може змінитися і що потрібен тільки час, щоб усе ввійшло в свої береги. Коли він, буваючи в Пензі чи за викликом обкому, чи в інших якихось своїх справах, заходив додому, він звертав

увагу на те, що в домі починалося запустіння, що у вітальні вже не збиралося стільки народу вечорами, як бувало раніше, і що ті, хто все ж таки приходив, були небалакучі, були начебто в тому поганому, млявому, безживному настрої, мов бджоли у вулику, позбавленому матки; і, не знаючи справжньої причини, чому відбувалося все, тобто тих задумів Ольги (поїхати до Москви і з'єднатися з Тимоніним), про які вона не казала навіть матері, гадав, що все було через нього, і повертався в Піщаногір'я кожного разу з надією, що Ольга помітить це й покличе його.

Та час минав, а становище Дорогомиліна, як і раніше, лишалося непевним, і він тільки не хотів визнати це і всіляко намагався підтримати й серед колишніх своїх обкомівських співробітників, і в колі нових знайомих, з ким працював тепер у Піщаногір'ї, ту звичну думку про себе, що й в особистому житті в нього все так само благополучно, як і в суспільному. Для чого це потрібно було йому, він не знав, але він відчував, що це було потрібно, що в цьому було щось престижне, з чого люди роблять висновок, наскільки порядна й поважна та чи інша людина.

XXXV

На початку серпня Дорогомилін мав у складі делегації радянських спеціалістів виїхати до Угорщини, щоб ознайомитися там з роботою птахокомплексів Агард і Баболна, і ця поїздка, чим ближче надходив час від'їзду, тим дужче займала його, але не стільки своєю діловою стороною, що він міг побачити в Угорщині (що одна тільки Баболна давала сто п'ятдесят мільйонів готової птиці на рік!), скільки тим, що в Москві, поки оформлятимуться виїзні документи, він зможе уладнати свої сімейні та інші справи. Він знав, що Ольга вже понад місяць була в Москві (у видавничих, як вона сказала вдома, справах), і він сподівався знайти її і поговорити з нею.

Але, потрапивши до Москви, він не те що не зміг вибрати часу, щоб зустрітися з Ольгою, а вся та ділова сторона столичного життя, як тільки Дорогомилін зіткнувся з нею, справила на нього таке сильне враження, що його сімейна незгода здалася справою настільки дрібною, нікчемною у порівнянні з усім тим, що вразило його, і як тільки він починав тепер думати про цю свою сімейну справу, в нього виникало почуття, подібне до того, як коли б через неухважність (або через старість, як це іноді трапляється з людьми) вийшов до столу з незастебнутою ширинькою. Тільки й того — провести рукою і застебнути гудзика, та робити це на людях було незручно, треба було шукати вихід, щоб мати такий самий пристойний вигляд,

як в усіх, і Дорогомилін саме шукав цей вихід, щоб нікому не було помітне те болісне, що непокоїло його. Виконавши всі потрібні формальності й одержавши паспорт з візою, квиток і два вільні дні — суботу й неділю, — які саме й можна було витратити на пошуки Ольги, він, замість того, щоб шукати її, сів в електричку й поїхав в Одинцово, невелике підмосковне містечко, де жив його двоюрідний брат, відомий у московських колах юрист Микола Миколайович Кошелєв із своїм рідкісним на теперішні часи численним і дружним сімейством.

Його сімейство складалося з дев'яти душ: він з дружиною, теща, теща, п'ятеро дітей, найстарший з яких, Матвій Миколайович, як тепер жартома усі в домі називали його, вступав цього року до інституту, а четверо інших — дві дівчинки й двоє хлопчиків — були ще школярами, були тими веселими й гамірливими дітьми, які росли ніби безтурботно і завдавали, як це буває звичайно, поки що більше клопоту, ніж радості; але ні сам Микола Миколайович, ні його дружина Лора, ні старі батьки, в яких була своя кімната в домі, хоч як важко доводилося інколи їм, не тільки не скаржилися на ці пов'язані з дітьми труднощі, а не могли б увянути собі іншого життя, ніж це, яким жили тепер. Працював Микола Миколайович у Москві, і хоч не раз була в нього можливість переїхати туди, він не наважився зробити цього спочатку тому, що пропонувані квартири, він бачив, були тісні для його сімейства, яке все розросталося (та й старих батьків не можна було залишити, бо не змогла б Лариса сама впоратися з дітьми), але потім, в міру того як збільшувалося в місті машин, як сповнювалися гаром і гамором вулиці, не переїздив уже тому, що чисте одинцовське повітря й тиша того провулка на околиці, де стояв придбаний ним уже після війни величезний кам'яний будинок з ділянкою лісу й саду, здавалися йому тим єдиним острівцем живого (за його ж виразом) життя, який нібито зберігся серед асфальту, скла й бетону, де можна було ще дихати, ходити по траві, бачити росу, слухати спів птахів і знати, що є день і є ніч, а не тільки одноманітне, холодне світло ліхтарів, яке з вечора й до ранку заливало проспекти й площі столиці. Він любив цей свій будинок; любив так само, як любив життя з його нескінченними складностями, пошуком істин і досконалості, без чого неможливий, як він казав, ніякий поступ; як любив, пішовши в літній сад і погойдуючись у плетену кріслі, погортати недільні випуски газет, зупинивши погляд на тих сторінках, де друкувалися пригоди, фейлетони і всяка інша начебто розважальна інформація, з якої він, як юрист, з допомогою різних своїх висновків визначав для себе сучасний моральний стан суспільства;

як він любив сирники вранці, які готувала й подавала теща, і любив відчуття дороги, коли поспідавши, мчав по Мінському шосе в своєму бежевому «Москвичі» на роботу; як він любив ходити лісовими галявинами в шортах, які відкривали його синювато-білі навесні ноги в стоптаних сандалях, що стільки разів намокали й висихали, що їм, здавалося, вже не загрожувало бути більше зношеними, і в такому ж старезному солом'яному брилі, під яким усе менше й менше лишалося на голові волосся; він любив будинок так само, як і все, що оточувало його і було звичним, і, може, саме тому, хоч яка складна була його адвокатська діяльність, що вимагала певного напруження сил, у свої п'ятдесят два роки він залишався таким сьмим спокійним, урівноваженим і веселим чоловіком, яким був у двадцять, тридцять і сорок років.

А свою відомість у юридичних колах він здобув після одного з великих і гучних (на початку п'ятдесятих років) судових процесів, на якому виступив у ролі захисника. Невдовзі після процесу він був обраний членом Президії колегії адвокатів, його становище в суспільстві зміцніло, а оскільки він, як і більшість юристів, мав схильність до журналістської діяльності, він поступово почав виступати в періодичній пресі із статтями на моральні та морально-етичні теми. Ці статті приносили йому і додаткову популярність, і гроші, які були потрібні, щоб утримувати в достатку численне сімейство, і хоч свою журналістську діяльність він жартома називав «мое хобі», насправді моральні питання глибоко цікавили його. І чим більше він входив у них (чим більше публікував статей, які повторювали поки що тільки відомі положення), тим очевиднішим ставало йому, що щось головне, про яке треба було сказати людям, вислизало від нього. Прислухаючись до тих голосів, які лунали (в ті роки) з різних шарів суспільства, що від людей не можна приховувати всієї правди, що замовчування правди є злочином, який неодмінно (і недобре!) позначиться на майбутніх поколіннях, але не з'ясувавши, що саме слід вкладати в це поняття правди, він раптом рішуче виступив в одній із своїх брошур на захист цієї тези, яка, по суті, ніколи й ніким не спростовувалася, і перед ним відразу ж у пресі поставили запитання: про яку правду він веде мову? Про правду, яка розмиває історію, чи правду, яка стверджує її? Правду, наприклад, Бородіна чи правду палацових інтриг і планів різних рфулів і бенігсенів, чи поставили свого часу російське військо в найневигідніше становище перед арміями Наполеона? Образившись, що його не схотіли зрозуміти, але потім поміркувавши, Кошелєв прийшов до висновку, що це запитання було цілком справедливо поставлене йому і що

на нього треба відповідати; та він відчував, що однозначно відповісти на нього не можна, і саме в ці дні, коли болісно обдумував, як усе ж таки він повинен відповісти своїм публічним опонентам, раптом, вийшовши серпневим ранком на ганок, побачив перед собою незграбну й довготелесу постать Семена Дорогомиліна.

— Кого бачу, оце так номер, кого бачу! — одразу ж вигукнув він, згори, з ганку, дивлячись на засмагле (на будівництві) й похмуре (від сімейної незлагоди) братове обличчя. — Сам? Надовго? Ну радий, радий, хоч... міг би й подзвонити, — не даючи відповіді Дорогомиліну й спускаючись до нього, щоб обійняти його, сказав Кошелєв.

Він був у тих самих шортах, сандалях і брилі, як він любив ходити на прогулянку, і був веселий після міцного сну й сніданку. Він мав намір, пройшовшись по галявинах, сісти за письмовий стіл і почати нарешті цю свою брошуру-відповідь, що ніяк не давалася йому, але тепер, побачивши брата, не те щоб одразу забув про свою справу, а за відомою приказкою, що на ловця і звір біжить, ураз побачив у цій несподіваній появі Дорогомиліна ту для себе можливість уточнити свої думки (тобто утвердитися в тому, в чому він ще вагався і чого не вистачало йому, щоб почати брошуру), що можна було зробити тільки в розмові з братом, з яким можна бути одвертим, як з родичем, і від якого в той же час можна почути цілком певну думку як від досвідченого обкомівського працівника. «Як ти вчасно, який я радий», — продовжував ще вигукувати Кошелєв, не вимовляючи вголос цих слів, але виразом очей намагаючись передати їх братові.

— Тож-бо Лора вчора каже: «Забув щось нас Семен», а ти, ну, про вовка помовка, а вовк у хату, — ще тримаючи руку на братовому плечі, сказав він. — З Пензи? Сам? Надовго? — І він знову спитав те, про що хвилину тому вже питав Дорогомиліна й на що не дав можливості відповісти йому: — На нараду? На семінар?

— Ні. Іду до Угорщини.

— Як «до Угорщини»? — здивувався Кошелєв, який добре знав, що за тією посадою, яку Дорогомилін займав в обкомі, його не повинні були начебто послати за кордон. — От і добре, от і чудово, і їдь собі, — разом з тим промовив він. — Та чого ж ми стоїмо тут, біля порога? Ходімо в хату, ти не уявляєш, який я радий бачити тебе, і в мене є про що поговорити й порадитися з тобою, — сказав він, тим часом як уже помітив, що брат був нібито засмучений чимось. — Снідав? Ні? — ще спитав він, пропускаючи брата вперед.

Опинившись у тій великій кімнаті, де Кошелеви звичайно приймали гостей, поздоровавшись з Лорою та дітьми, яким він дав по плитці шоколаду, купленого ним в останню хвилину на Білоруському вокзалі, й сівши потім у запропоноване йому крісло (навпроти брата й Лори, які встигли уже влаштуватися на стільцях перед ним), Дорогомилін одразу ж відчув ту домашню атмосферу життя, яка нібито невловно з чого і як складається, якої завжди не вистачало йому в себе вдома і якій він заздрив, буваючи тут, у брата. Йому здавалося, що брат зумів поставити себе в сім'ї, а що він, Семен, не зумів зробити цього; і в тому стані сварки з Ольгою, в якому він був усі ці останні місяці, особливо гостро відчував тепер цю різницю між собою і братом Миколаєм. «Ось так, мабуть, і треба жити: простіше, простіше»,— мимоволі подумки вимовив він те, що кожного разу говорив собі, буваючи в брата й бачачи тільки цей зовнішній бік його життя, тобто те привабливе, що було лише наслідком зусиль, з чого складається благополуччя й щастя, а не самі ті зусилля, від яких залежить усе. Він захоплювався сімейним життям Кошелевих так само, як перехожі часом захоплюються гарно вдягнутою, доглянутою дитиною, яку мати веде за ручку садом, забуваючи, що й за цією дитиною (як і за будь-якою іншою) чимало було випрано пелюшок, чимало було проведено біля її ліжечка безсонних ночей, було різних тривог, прикросів, радощів та багато іншого, що залишається невидимим за цією хвилиною торжества матері, коли вона ніби виставляє (вільно чи невільно) плоди своєї праці на огляд людям. Кошелеви наче не виставляли цих плодів своєї праці, але дівчатка, які горнулися до матері і якими милувався тепер Дорогомилін, переймаючись їхнім веселим настроєм і всміхаючись їм, здавалися такими доглянутими, такими щасливими (тим своїм щастям, що їх люблять усі), що на них не можна було дивитися інакше, ніж так, як він дивився на них.

Таке саме враження справляли й хлопчики, які тільки-но, до приходу Дорогомиліна, робили щось біля вікна й тепер дивилися на свого дядька з Пензи, який чомусь, чого вони не розуміли, рідко бував у них, але про якого (з розмов батьків) вони знали, що він там, у себе вдома, велика людина! Обидва хлопчики — Володимир і Олександр — були, як і батько, в шортах і світлих, різного відтінку сорочках, пошитих Лорою, як і платтячка, що були на дівчатках, і ще багато з того, що вона носила сама й носив чоловік; вона не була кравчиною і ні в кого не навчалася цього ремесла, але була з тих любительок цього діла, в

яких завдяки їхнім старанням звичайно виходить не гірше, а іноді й краще, ніж у майстринь; і хоч Лора добре знала це про себе, та все ж тепер, перехопивши погляд Дорогомиліна й по-своєму зрозумівши його (зрозумівши, що цікавило його в її дітях), швидко глянула на Володимира, Олександра й дівчаток, чи так усе було на них і чи не проступала в їхньому одязі її домашня самодіяльність. Їй хотілося стороннім поглядом подивитися на них, але хоч як вона намагалася побачити те, що насторожило б її, вона побачила тільки те, що бачила завжди і що здавалося їй пристойним і гарно сиділо на них. Вона знов обернулася на Дорогомиліна й, уловивши у виразі його очей, що він милується її дітьми (і що ними справді не можна було не милуватися!), раптом, начебто засоромившись чогось доброго, що вона хотіла зробити непомітно, але що відкрилося й тепер бачили всі, червоніючи, притягла до себе дівчаток і, однаково виявляючи любов до них, по черзі поцілувала їх у темні причесані голівки.

— Ідть гуляйте, ідть,— сказала вона, і її обличчя ще дужче залилося тим світлим рум'янцем, який спалахнув не стільки від ніяковості, що вона була тепер у центрі уваги, скільки від радості, що піднімалася в ній від свідомості того, що, незважаючи на всю несподіваність появи Дорогомиліна, її не тільки не застали зненацька (як це буває у лінєвих і неохайних господинь), але що все в неї (все — було для неї її діти) анітрохи не гірше, ніж якби вона знала про приїзд дівера й готувалася до зустрічі з ним.

«Ось справжнє призначення жінки,— подумав Дорогомилін, в той час як він дивився вже не на дівчаток, а на те, як мати ласкаво цілувала їх.— Які вони, мабуть, щасливі всі!» І він одразу ж уявив Ольгу і своє життя з нею. «Так, так, ось справжнє призначення»,— повторив він, відчуваючи, що, незважаючи на всю свою любов до Ольги й те розуміння, з яким тепер, не бачачи її, ставився до неї, був увесь на боці Лори і, так само, як і Лора, але тільки від цієї своєї думки, що він начебто зраджував дружину, весь від лоба, від коріння волосся до шиї залився тим самим світлим рум'янцем збентеження. Він знав, що краса Ольги давалася їй тим, що вона постійно стежила за собою; вона не дозволяла собі їсти те, від чого могла поправитися, щоранку зважувалася на вагах, які вона тримала в спальні, і користувалася всілякими кремами для зміцнення волосся (від чого, мабуть, воно якраз і випадало) і для того, щоб була біла, залежно від моди, чи смаглява шкіра; він знав це за Ольгою і відчував усю штучність її краси. Але те, що з такими зусиллями давалося Ользі, він бачив, було нібито без усяких зусиль у Лори, було мовби природним станом її життя,

і тому в її красі відчувалося більше жіночності, ніж у красі Ольги. Лора не те щоб була худа, а просто не була така повна, щоб не можна було розрізнити усіх вигинів її стрункого й молодого ще тіла, її обличчя було завжди смагляве, а волосся таке густе, що здавалося, його важко було зібрати в жмут і заколоти на потилиці; і все-таки воно завжди було акуратно підібране й заколите і надавало її голові особливої, класичної форми, коли все в жінці здається гарно пропорційним: і плечі, і шия, і груди, і руки, які Лора тепер, відпустивши дівчаток, тримала перед собою на колінах. «Так, призначення саме в цьому»,— ще раз повторив він, відводячи погляд від Лори й ще помітніше червоніючи, але вже не від того, що близьке й зрозуміле було йому її материнство, а від іншого, що він завжди відчував, коли дивився на неї: що й він, як і двоюрідний брат Микола, міг би бути цілком щасливий з нею.

XXXVII

Після коротких взаємних запитань, як здоров'я, як життя, як справи і т. д., Дорогомиліна, незважаючи на його заперечення, що вже снідав у готелі, запросили до столу, і пиріг з м'ясом, чай з вершками й варення, подані йому, весела збудженість Миколи Миколайовича, який ще був під тим своїм враженням, що «на ловця і звір біжить» (що саме цієї зустрічі з братом і не вистачало, щоб засісти за брошуру!), сором'язлива метушливість Лори, яка на відміну від чоловіка і помітила, і здогадалася, чому так дівер дивився на неї, і вся ще мовби світилася тим рум'янцем збентеження, який тільки більше молодив її гладеньке й красиве обличчя, і поважність, і серйозність старих (тестя й тещі Миколи Миколайовича), що вийшли подивитися на гостя й перемовитися словом з ним, лише посилили в ньому те почуття тепла, затишку й приязні, яке він із задоволенням тепер вбирав у братовій сім'ї. Він знову подумав, що тут не було тих фальшивих стосунків вітальні, які створювала в його домі Ольга, а було, здавалося, тільки те просте, природне, що нагадувало Дорогомиліну батьківську домівку; і нагадувало те селянське, від чого він, незважаючи начебто на всю свою наближеність (по роботі) до сільського життя, був, по суті, більш віддалений, ніж його брат Микола. І справа була не в ситцевих завісках і тих вишкрябаних ножами дубових столах, нефарбованих лавах і табуретках, що вже саме (за якоюсь давньою і дивною традицією) може нібито характеризувати селянський побут і чого, звичайно, не було в домі Кошелевих, і не в килимах та картинах (мовби на протизагу селянському побуту),

яких у Кошелевих було не менше, ніж у Дорогомиліна, і не в фарфорі, кришталі та вбранні, що випирає іноді в забезпечених сім'ях: усе полягало в іншому — в тій співмірності всього, що можна було бачити й відчувати і не можна було пояснити й розкласти на складові частини. Микола Миколайович ніколи не думав про себе, що він зразковий сім'янин (як не думали про це Лора й усі інші члени сім'ї), і не поділяв свого життя на те, яке було б для себе, і те, яке було б для людей, тобто з якого могла б скластися про нього громадська думка; він не робив, як це заведено говорити тепер, життя, а жив ним, дивлячись на все навколо себе тим простим поглядом, що все розумне, справедливе треба підтримувати, а нерозумне, зле викорінювати, суть якого він ніколи не намагався пофілософському сформулювати для себе (тим паче сформулювати це в своїх брошурах), але саме ця неписана філософія життя якраз і робила його м'яким, відкритим і доброзичливим до людей. Те, що Дорогомиліну здавалося чимось особливим, що мало начебто бути в братові, який умів так поставити сім'ю, було насправді таким простим, таким простим, що не можливо було повірити, щоб усе полягало саме в цьому; і Дорогомилін, як і брат, що добре знав цю філософію життя, не вірив усе ж таки, щоб уся мудрість полягала тільки в цьому і щоб не було чогось складнішого, чим би керувався брат у справах і вчинках.

— Не можу зрозуміти: стільки дітей і так у тебе все до ладу, — якось, не витримавши, сказав Дорогомилін братові.

— Дітей народити — невелика хитрість.

— Ні, Миколо, я дивуюся тобі, — підтвердив Дорогомилін.

— А ти чого ж відстаєш? Ольга не хоче?

— Та вона ж літератор, — одразу заперечив він.

Микола Миколайович тільки знизав плечима, нічого не відповів, і Дорогомилін зрозумів, що його аргумент не був прийнятний; і він уперше після цієї розмови відчув сумнів, чи мала рацію Ольга. «А чи не обкрадаємо ми себе?» — подумав він, і той сумнів тепер, коли він так відчував братову сімейну атмосферу, знову несподівано ворухнувся в ньому. В той час як Лора вставала, щоб подати щось на стіл чи забрати з нього, він дивився на неї, але не на обличчя, плечі й волосся, а на те, що було на рівні його очей (було нижче її грудей), і відразу збентежено червонів від тієї думки, яка виникала в нього, що вона п'ятьох дітей народила Миколі. І він ту ж мить згадував Ольгу з її трох худими стегнами (і всією тією завбачливістю, щоб не зачати, як говорила вона, ніби чимсь крижаним обливаючи його кожного разу перед подружньою близькістю), і незважаючи на те, що Дорогомилін розумів, що недобре було

думати так, як він думав тепер про свою дружину й дружину брата, він ніяк не міг уникнути думки, як би він жив не з Ольгою, а з Лорою і як би все розкуто й природно було в нього з нею в цьому житті. Він чув, що говорили йому Микола Миколайович, Лора, старі батьки, та пізніше, коли намагався пригадати, про що йшла мова, не міг нічого відтворити в пам'яті; лише коли Лора, а потім і батьки вийшли з кухні й Дорогомилін лишився з братом сам на сам, до нього нарешті повернувся той спокій, коли він, похмурнівши й прохоловши обличчям, почав розважливо відповідати братові.

— Ну що Ольга?! Що Ольга?! — лише на це запитання про дружину запально промовив Дорогомилін, і Микола Миколайович, який здогадувався про братову сімейну незлагоду, більше не запитував його про дружину. — Живе, пише, друкує. Ти ось про мене спитай. — І з тією насмішкою, з якою ще хвилину тому Дорогомилін не думав говорити про себе, він розповів, як з апарату обкому був кинутий на будівництво птахокомбінату, щоб витягати його.

— Це що, підвищення чи пониження? — поцікавився Микола Миколайович.

— А я, знаєш, якось не думав про це, — відразу ж відповів Дорогомилін, для якого це запитання й справді існувало тільки в тому зв'язку, що раніше за брата задала його Ольга. — Принаймні в мене тепер конкретне діло, — замість того щоб сказати, як він сказав Ользі, що так неправомірно й не можна ставити питання, ухильно відповів він.

— Важливо, ясна річ, що пост. Це важливо, — згодився Микола Миколайович. — Але ж ви там, у себе, на конкретних справах, ви хоч стежите за нашою моральною перепалкою? — далі запитав він, підкреслюючи це «моральною», щоб почати ту розмову з братом, яку вже давно хотілося завести йому. — Читав, як привселюдно відшмагали мене?

— Ні. За що ж?

— За правду, — просто й спокійно сказав Микола Миколайович.

— За яку правду?

— От-от, бачиш, і ти кажеш: за яку? А хіба є правда, яку можна назвати неправдою? Або неправда, яку можна назвати правдою? Правда одна, тільки те, що є правда, і тут неможливий ніякий поділ. Правда, висловлена наполовину, це брехня, — сказав Кошелєв, зосереджено зводячи брови, як робив це, коли йому треба було на кілька ходів наперед продумати те, що він хотів сказати. Він сидів перед Дорогомилінім в усьому тому одязі — сандалях, шортах і з брилем, який тримав на голих колінах, в якому збирався піти на прогулянку; та при всьому цьому зов-

нішньому враженні, що він ніби й тепер поспішав кудись, з виразу його обличчя було видно, що він мав намір серйозно поговорити з братом.— Як ти дивишся на цю проблему? — спитав він.

— Тобто в якому розумінні?

— В прямому, ясна річ.

— Ну, насамперед ти неправильно зрозумів моє запитання,— відповів Дорогомилін, охоче вступаючи в розмову, яка, по-перше, відволікала його від неприємних думок, і, по-друге, треба ж було якось провести час у брата, і ця загальна розмова, яка ні до чого не зобов'язувала, цілком задовольняла Дорогомиліна.— Я мав на увазі: значна чи незначна правда, варто чи не варто через неї списи ламати?

— Ні, справа в принципі,— заперечив Микола Миколайович.— Я, наприклад, переконаний, що людям завжди треба говорити правду, всю, як вона є: і в плані сьогоденного дня, і, звичайно, в історичному плані.

— А хто в нас забороняє це?

— Але переді мною публічно ставлять запитання, яку правду я маю на увазі,— вів далі Микола Миколайович.— І тепер я вже сам себе запитую: що ж виходить, що всякі історичні події поділяються на ту правду, про яку слід говорити, і ту, про яку не слід, на ту, яка потрібна народові, і ту, яка не потрібна? А хто це повинен визначати? Народ? Як, дозволь дізнатися? Яким чином? Ось ти більше від мене спілкуєшся з народом, можна сказати, там, біля самого коріння, от і скажи, як народ дивиться на цю справу? Як дивляться на все це прості люди?

— Народ? — з усмішкою перепитав Дорогомилін.— Народ працює, і, коли хочеш, ніякого діла йому немає до ваших схоластичних суперечок. Та йому й нецікаво це. Для народу правда тільки одна — життя! Чи воно гарне, чи воно погане, чи є в людини достаток, чи його немає, і тоді народ старається, щоб цей достаток був. І якщо він задоволений життям, він готовий зробити все, щоб захистити його.

— Але життя треба спрямовувати, від чогось відштовхуватися, щось приймати, щось заперечувати, а отже, знати й враховувати все. Все! — повторив Кошелєв, в той час як на кухню знову ввійшла Лора, вся правда якої тепер, здається, полягала тільки в тому, щоб якомога краще приготувати обід для сім'ї та гостей.

XXXVIII

Микола Миколайович з братом перейшли до великої кімнати, щоб продовжити розмову. Але їхня розмова, по суті, була вже порушена тією відчутною в домі метушнею, як це буває звичайно

у великих сім'ях, коли з'являється гість; і ця метушня йшла від збудженого стану і дітей, і дорослих, які хотіли догодити гостеві й побути з ним. У кімнаті раз у раз опинялися то дівчатка, то хлопчики, які заходили начебто за чимось своїм, але з явним наміром побути з дядьком і щось смішне чи добре почути від нього. А Лора весь час радилася з матір'ю, вибираючи, що приготувати й подати на стіл, щоб дівер лишився задоволеним, і кілька разів на цю свою раду викликала Миколу Миколайовича, який, однак, говорив їм тільки, що все, що вони задумали, було добре й треба робити (добре в тому розумінні, що самого його не примушували брати в цьому участь); зрештою, щоб не заважати жінкам і не зв'язувати себе їхньою господарською метушнею, він вирішив, що найкраще було запросити брата на прогулянку.

— Ну, то як? Не пошкодуєш,— сказав він братові.

І через чверть години Дорогомилін слідом за Миколю Миколайовичем, який розмашисто крокував попереду, вже підходив до тих самих галявин — улюбленого місця братових прогулянок, — які й справді мали вигляд такий мальовничий з усіма своїми недавно складеними стіжками сіна, що не тільки не нагадували про близькість Москви або взагалі якогось великого чи малого міста, а, навпаки, створювали враження, неначе весь той сучасний метушливий світ з його технікою, всілякими уніфікаціями й швидкостями був лише нереальним сном, який дивно наснився, але що те селянське життя, як воно тисячоліттями пропливало на цій землі, пропливало й тепер, не змінюючись і не втрачаючи своєї притягальної сили. І ця сила відразу ж примусила і Кошелева, і Дорогомиліна зупинитися й подивитися на стіжки.

— Н-ну? — сказав Кошелев, задоволений тим, що привів сюди брата. — Як воно? — додав він далі, немов показуючи результат своєї праці.

— Ти чим хочеш здивувати мене? — спитав Дорогомилін.

— Але... все ж таки?

— Якби ми на такому рівні — граблями та вилами — вели наше сільське господарство, ми давно б уже пішли з торбами, — сказав Дорогомилін, усміхаючись і відчуваючи, що відповідає не на те, про що запитують його. — Нас тепер радує інше.

— Я розумію, — погодився Микола Миколайович. — Та зверни увагу: що там? — І він показав у бік Москви, яка лежала десь за лісом. — І що тут? І я не можу відмовитись ні від того, що там, — він знову показав у бік Москви, — ні від цього, що тут.

— Ну й що?

— Там — я працюю, тут — відпочиваю душею.

— Для тебе так, а для іншого навпаки — тут робота, а там відпочинок. Природно, ясно й просто, коли хочеш.

— Просто, та й не просто, — сказав Микола Миколайович, немов залишаючи ще за собою право повернутися до цієї розмови.

Вони рушили далі, вже відкритим простором, і праворуч, і ліворуч від них, то розступаючись перед ними, то ніби знову сходяться, стояв у полудневому безвітрі ліс з ліщиною і підліском. Усе навкруги було залите теплим серпневим сонцем. Микола Миколайович скинув сорочку, щоб трохи засмагнути, як пояснив він, і Дорогомилін, оскільки брат, як і раніше, йшов попереду, бачив тепер його голу спину, суціль усипану великим старечим ластовинням. «Беруть літа», — подумав Дорогомилін, у той час як брат Микола, трохи зупинившись і обернувшись, ураз і рішуче знову заговорив про ту свою справу, яка, очевидно, всю дорогу мовчки непокоїла його.

— То ти все-таки скажи мені, — промовив він, — чи правомірно так ставити питання — про яку правду йдеться? — чи неправомірно?

— Якби ти попросив мене розрахувати котлован під фундамент, — відповів Дорогомилін з тією ухильністю, ніби розмовляв не з близькою собі людиною, а з кимось стороннім, що прийшов до нього в службових справах, — я не задумуючись зробив би це. Але ти просиш таке, в чому я не компетентний допомогти тобі.

— А хто ж тоді компетентний? — заперечив Микола Миколайович. — Давай поміркуємо. — Він звернув із стежинки й, пройшовши кроків з двадцять по лісу, сів у затінку на зрубане сухе дерево й одягнув сорочку. — Сідай, — запропонував він Дорогомиліну. — Тож давай поміркуємо. Мені важливо, як ти дивишся на цю справу, — сказав він, натискаючи на слові «ти» й немов підкреслюючи цим, що, по-перше, розмовляє все-таки з братом і, по-друге, з людиною, яка так чи інакше близько стоїть до партійного керівництва.

— Як я дивлюся... та як я можу дивитися? — в свою чергу заперечив Дорогомилін. — Я знаю, що партія завжди вчила і вчить говорити людям правду, і я бачу, так воно й є. А твої міркування — це сьома вода на киселі. Адже нічого конкретного в тебе немає, тільки поняття й фрази.

— Ну ні, пробач, будь ласка, — одразу ж квапливо заговорив Микола Миколайович і почав наводити той самий приклад, який наводився в статті, що критикувала його. — В чому, скажімо, правда вісімсот дванадцятого року? В Бородинській битві? Чи в тому, чому ми змушені були тікати до Бородіна, щоб нарешті там дати битву? Тільки в кінцевому результаті чи також і в причинах? —

І в той час як Дорогомилін зібрався вже щось відповісти, Микола Миколайович знову запально перебив його: — Чи в цьому нашому російському патріотизмі, що ми спалили Москву, як нас запевняють тепер (хоч я не дуже вірю, щоб ми, саме ми зробили це!), чи, нарешті, в тому, чому все-таки сталося так, що Наполеона допустили до Москви й дозволили йому спалити її? Я знаю, що ти відповіси,— одразу ж сказав Микола Миколайович.— Що є одна правда — правда Бородіна. Та чи так, подумай, чи так тільки? — І, кажучи це, він так напружено дивився на брата, начебто готовий був ось-ось схопитися й бігти кудись.

— А чого тебе так хвилює дванадцятий рік? — спитав Дорогомилін.

— Та ти ж хотів конкретне.

— Не хитруй, Миколо. Зі мною хоч не хитруй,— сказав Дорогомилін з тією усмішкою, що він нарешті зрозумів, чого хотів від нього брат.— Тобі потрібен не дванадцятий, а сорок перший і сорок п'ятий, от і починав би з цього й не морочив мені голову. А то: правда, правда... Відчуваю, що тут щось зашито, а що?.. То ось що я тобі скажу на всі твої зигзаги: правда одна, і не в тому, що фашисти тупцями біля стін Москви, а в тому, що ми взяли рейхстаг і Гітлер був змушений спалити себе й пустити попіл за вітром. Ні, не перебивай,— попереджувально підвівши руку, попросив Дорогомилін.— Я слухав тебе, тепер слухай ти. Ти хотів знати мою думку? — з тим відчуттям, що він говорить не тільки від себе, а висловлює загальнонародний, загальнопартійний погляд на всю справу, вів він далі.— Будь ласка. Я не схвалюю вашої суперечки. Як фронтовику і як російській людині взагалі мені незрозуміло, для чого й навіщо виникла ця суперечка. Для чого вам зображувати війну так, нібито ми тільки й робили, що підсиджували один одного (чи у великому, чи в малому — однаково!), а не воювали з німцями? Та й чи так було все? Ні. Ти ж знаєш, і ворог був, що називається, і ми, незважаючи ні на що, дійшли до Берліна. А всі нашарування, які нині так лоскочуть громадську думку,— всі ці нашарування відійдуть, і в пам'яті народній, як і в історії, залишиться тільки одне — перемога.

— А чи правильно й добре це?

— Чи правильно, чи добре, від нас просто не залежить. Який же народ дозволить, щоб його зусилля були зведені нанівець? Ти поглянь, що робиться на Заході? Там так пишуть про війну, що не тільки свої куці й сумнівні перемоги, а навіть і поразки намагаються показати в найвигіднішому для них світлі. А ми що ж, перемоги наші повинні обертати на поразки? Не розумію й ніколи не зрозумію цього. І народ не зрозуміє. Так що кінцева й головна правда — правда Бородіна, правда народних зусиль,

а не двірських інтриг і бездарних розпоряджень. Схоластична ваша суперечка, Миколо, і вона відпаде, як сухий листок, і згниє в землі.

— Що стосується Заходу, так, але в них там свої цілі,— сказав Микола Миколайович, який не міг так одразу погодитися з братом, хоч і відчував у душі, що брат має рацію й що не можна не погодитися з ним.

XXXIX

Пора було йти додому, і Микола Миколайович сказав про це.

Але й сам він, і Дорогомилін сиділи ще якийсь час, мовчки поглядаючи на галявину, ліс і небо, що відкривалися їм. На галявині то з'являлися люди—одні йшли від міста до ставків, інші вже від ставків до міста,— то галявина знову пустіла, й тільки виднілися на ній ті самі стіжки сіна, які стільки почуттів, як знову зауважив Микола Миколайович, збуджували в ньому й на які зовсім спокійно дивився Дорогомилін.

— Ні, хоч би що там казали, а природа — велике діло,— нарешті розчулено проказав Кошелєв.— І оком, і серцем — усім відпочиваєш.

— Велике діло і хліб вирощувати, і супутник запустити. Та й що тепер не велике? Ти процеси ще ведеш? — спитав Дорогомилін.

— Аякже, хліб мій.

— І багато? Справ отих?

— Ні, я б не сказав. Ні, не дуже.

До питання про правду вже не поверталися. Микола Миколайович — тому, що не бачив можливості сперечатися з братом і відчував, що треба було ще обміркувати все (він тільки відзначив подумки, що між статтею, яка критикувала його, і братовими словами було щось спільне, до чого не можна було не прислухатися); а Дорогомилін — тому, що це питання (питання про правду) ні тепер, ні раніше (бо все було для нього ясне в ньому) не цікавило його; його цікавило своє — Ольга, про яку він ні на хвилину ще, здавалося, не забував за весь цей ранок, поки був з братом.

Йому знову спадало на думку, що, може, все ж таки треба було знайти Ольгу й поговорити з нею, і він перебирав у пам'яті тих спільних знайомих, у кого вона могла зупинитися в Москві. Попереду була ще неділя, і можна було встигнути зробити це. Та на це треба було зважитися, треба було подолати ту перешкоду, якої він не бачив, але яка щоразу, як тільки він ладен був

сказати собі: «Так, треба поїхати»,— одразу ж поставала перед ним і зупиняла. Цією перешкодою була звичайна людська гордість, яка не дозволяла принизитися йому (тобто зробити силоміць те, що мало, як він гадав, бути само собою); і тим нездоланнішою здавалася йому ця перешкода тепер, коли він усе ще ніби бачив перед собою просвітлене Лорине обличчя й відчував усю братову сімейну атмосферу. «Чи йому пощастило, чи він усе-таки якось зумів організувати в домі»,— знову мимоволі подумав Дорогомилін про брата. Йому захотілося спитати брата про це, але та сама перешкода не давала зробити й цього, і він тільки продовжував (у згоді лише із своєю логікою) поєднувати й порівнювати те, чого, по суті, не можна було порівнювати, поєднувати, бо воно мало зовсім інші начала й корені.

Але, як це часто буває, в той час як Дорогомилін ніби цілком поринув у свої думки і з байдужістю дивився на стіжки, ліс, галявину й людей, які проходили по ній, він одразу ж і ще здаля помітив, як тільки молодий чоловік з мольбертом (і дівчиною поруч) ступив на галявину, що було щось знайоме в ньому. «Хто?»— подумав Дорогомилін, вдивляючись і відчуваючи (чим ближче підходив молодий чоловік), що помилки не було й що, незважаючи на всю неймовірність, він усе-таки бачив тепер добре знайому собі людину.

— Та це ж Митя! Гаврилов!— не зовсім ще виразно бачачи обличчя Миті, але вже певен, що це він, вигукнув Дорогомилін і встав, щоб піти назустріч йому.— Митю! Митю! Дмитре!— змахуючи рукою, кричучи й залишаючи позаду себе брата, який здивовано й спантеличено дивився на все, кинувся Дорогомилін назустріч Миті.— Митю! Дмитре!— І поки Митя, зупинившись і повернувши своє широке, з білястими бровами обличчя, дивився на Дорогомиліна, той швидко наближався до нього.— Ти як тут? Звідки? Яким чином?— одразу закидав він Митю запитаннями з тією своєю батьківською інтонацією, як він звичайно розмовляв з ним (і з тим удаваним тепер почуттям стурбованості, що був винен перед ним за те, що за метушнею справ і сімейною незлагодою забув про нього).— І Анна? І ви?— додав Дорогомилін, пізнавши Лукашову, яку теж добре пам'ятав по Ольжиній вітальні.

Яксь мить усі мовчки розглядали одне одного, і Дорогомилін, на свій подив, помітив, що Митя був начебто не такий, який був у Пензі, і що зовсім іншою, ніж він пам'ятав її, була Лукашова. Митя, здавалося, подорослішав; а Лукашова, навпаки, помолодшала; і з виразу їхніх очей, як вони поглянули одне на одного, Дорогомилін умить здогадався, що між ними має бути щось порочне, що так зблизило їх тепер. Він зрозумів це з того, що зразу ж

відчув, що тієї колишньої влади над Митею, яку завжди (по батьківській турботі) мав над ним,— влади цієї в нього тепер не було, але що вона була, він помітив, у Лукашової. «Коли, як я прогледів це?» — болісно подумав Дорогомилін, уявивши увесь порочний бік справи (з тих уривчастих відомостей, що він знав про пригоди Лукашової), і почервонів (і за Митю, і за Лукашову), начебто й справді застав їх за тим заняттям, за яким соромно було йому застати їх.

— Як ти тут, Митю? Що ви тут робите? — знову й квапливо спитав він, намагаючись вийти з цього свого ніякового становища, в яке поставив себе. Відійти від них було вже не можна йому, а мовчання лише посилювало це загальне почуття ніяковості.— Де зупинилися? Надовго? — Він дивився вже тільки на Митю, чекаючи відповіді від нього.

— Ні,— сказав Митя, усе збентеження якого полягало не в тому, що Дорогомилін застав його з Анною. Його збентеження йшло від того, що він, приймаючи від Дорогомиліна опікування й турботи, ніколи не вважав його (через різні переконання) співучасником свого головного діла — картини, над якою він тепер, натхнений Лукашовою, працював ще з більшим запалом, ніж раніше; і в той час як він відчував себе зобов'язаним Дорогомиліну й не хотів засмучувати його, ще дужче (і саме через присутність Анни, яка уважно й підбадьорливо дивилася на нього) відчував бажання проявити самостійність, тобто дати зрозуміти Дорогомиліну, що він, Митя Гаврилов, уже не хлопчик і що не буде звітувати ні перед ким.— Ні,— повторив він.— Я тут деякі ескізи хочу зробити для своєї картини.— І він скося глянув на мольберт, який важко звисав з його плеча.

— З цих левітанівських стіжків? — здивувався Дорогомилін.

— Ні. Тут, за лісом, стара церква...

— Знову мерці, хрести, могили, цвинтар?!

— Я роблю те, що мені потрібно для картини,— стримано, але з тією прихованою переконливістю, що він не дозволить втручатися в свої справи, підтвердив Митя.

— Ти взяв відпустку?

— Так.

— В кого зупинився?

— Ми влаштувалися в Одинцові, в моєї знайомої,— сказала Лукашова, висуваючись і бажаючи загулити Митю; і з тієї сміливості, з якою зробила це, з виразу обличчя й тону голосу, як вимовила «ми», Дорогомилін ще ясніше відчув, що його припущення про її порочний зв'язок з Митею було не те що правильним, а було таким явним, що він скривився від того, що ніяких сумнівів з приводу цього вже не залишалось в нього. Та Лукашова

без будь-якої тіні збентеження, тільки ще більше вражаючи цим Дорогомиліна, вела далі: — Ми привезли Митині малюнки, і на тому тижні їх дивитиметься художник Сергієвський.

— Хто такий Сергієвський?

— Ви не знаєте? Дуже відомий художник.

— Митю,— сказав Дорогомилін, не маючи сили подолати в собі того неприємного почуття, що він не схвалює його зв'язку з Лукашовою.— Я ж обіцяв тобі влаштувати все, як же ти не почекав? — І він був такий переконаний у щирості своїх слів (хоч хвилину тому не пам'ятав і не думав про Митю), що йому здавалося, що він мав право тепер докорити Миті.— Як же ти не почекав? — повторив він, показуючи цим своє ставлення до Лукашової.

— Семене Гнатовичу,— заперечила Анна без тієї боязкості (і тієї запобігливої зацікавленості), як вона звичайно поводитись у вітальні, а з тією новою для неї наступальною інтонацією, яка тільки ще дужче утверджувала Дорогомиліна в його припущенні.— Він би ще рік чекав, потім ще, ще, але ж він талановитий! Йому потрібен вихід, він не може чекати.

— І ви спроможні дати йому цей вихід?

— Так.

— Яким чином, дозвольте дізнатися? — спитав він, уже не приховуючи свого недобррозичливого ставлення до Лукашової і неприємно бачачи в ній у ці секунди якість віддалене й гірше повторення Ольги.

— Це не ваш клопіт.

— Аню! — Митя рвучко повернувся до неї, поглядом доказуючи те, про що просив її.

— Чому?! — одразу ж заперечила вона. — Нехай Семен Гнатович знає. Це вже наш із Митею клопіт,— підтвердила вона, з новою і незвичною для себе гордістю дивлячись на Дорогомиліна.

— Ви що ж, одружилися? — спитав він.

— Так.

— Митю, це правда?

Митя відповів не зразу; опустивши очі, він дивився собі під ноги. Тільки коли Дорогомилін запитав удруге, він підтвердив.

— Так. Ну, ми пішли, Семене Гнатовичу,— швидко сказав він.— Пробачте нам, ми пішли. Ходімо, Аню.— І, сутулячись, наче хлопчик, який відчуває свою провину, пішов стежкою, попереду Лукашової, не обертаючись на Дорогомиліна.

— Митю, Дмитре, та ти почекай,— зупинив його Дорогомилін.— Дай-но твою адресу. Я днів через десять повернуся, і, якщо ти ще будеш у Москві, я знайду тебе. Дай, дай адресу,— повто-

рив він, згадавши про Коростельова (хоч це й не було приємно йому) і про те, що той і обіцяв, і міг допомогти Миті.— Ну, говори,— сказав він Миті, розгортаючи блокнот і готуючи ручку.

XL

— Хто це був? — спитав Микола Миколайович, що підійшов до Дорогомиліна, коли той, уже записавши адресу й відпустивши Митю та Лукашову, стояв і дивився, як віддалялися вони.— У тебе тут знайомі?

— Ні. Наші, пензенські.

— Художник? — тому, що він помітив мольберт на плечі молодика, спитав Микола Миколайович.— Сюди й московські наїздять,— сказав він, усе ще перебуваючи в тому розчуленому стані від стіжків сина, на які він знову показав рукою.— Де в місті знайдеш таке?

— Якби це! — сказав Дорогомилін, озираячись на стіжки, на які показував брат.— Він шукає хрести, могили, мерців для натури.

— Чи не той це сирота-художник, якого ти так розписав мені?

— Не розписав, а писав,— поправив Дорогомилін.— І я не думаю, щоб можна було усміхатися з цього приводу.

— Та я й не усміхаюся, звідки ти взяв? — заперечив Микола Миколайович.— Я просто подумав, що от знов у нас привід повернутися до розмови про війну, і розмова, мені здається, піде не на твою користь,— сказав він, задоволено усміхаючись.— Ти твердиш, що головним є тільки загальні зусилля народу, а я бачу, що, крім цих загальних зусиль, є ще в кожного з нас своє, особисте життя.— І він потім усю дорогу назад, поки йшли додому, викладав Дорогомиліну свою улюблену теорію про дві лінії життя, суть якої полягала в тому, що громадська й особиста лінії (за всією логікою речей, як він казав) повинні б змикатися або принаймні рухатися паралельно, але що, незважаючи на очевидність такої логіки, ці лінії здебільшого не тільки не змикаються в повсякденному житті, а йдуть урозріз одна з одною, і як приклад, що мав підтвердити його думку, він наводив тепер Митину долю. І в ході цих міркувань він ураз відчув, що те питання, яке мучило його,— що написати у брошурі-відповіді? — це питання, по суті, було просто й складалося не з крайнощів, які пропонувалося прийняти чи відкинути йому; суть була в збалансованості всього, в серединності позиції, коли враховувалося одне й не заперечувалося інше; і він, який ще до приходу брата схилився до цієї серединної позиції, все більше визнавав її тепер не просто прийнятною, а єдино правильною, коли, по суті, не треба було ні з ким

сперечатися й усе наче було ясне, а насправді було безтілесне, нежиттєве, безплідне. Але Микола Миколайович, наче знахідці, радів цій позиції і був задоволений і веселий; і, коли підходив додому, вже говорив про гриби й грибний соус, який, він знав, мають приготувати й подати на обід.— Може, ти й маєш рацію,— нарешті сказав він братові, примружено й весело дивлячись на нього. — Є щось схоластичне в наших суперечках. Але ж і без цих суперечок не можна. Життя не може не втілюватися в певні моральні й філософські поняття. Повинен же в якихось формах нагромаджуватися духовний досвід народу, га? Та ти поглянь, нас чекають! О, і Матвія бачу на ганку, склав, напевне. Ну, та зараз дізнаємося.— І він прискорив ходу, усім своїм настроєм уже втягаючись у звичну йому сімейну атмосферу дому.

За чверть години всі уже сиділи за столом і обідали, і з розмови, що відбувалася між дорослими й дітьми, Дорогомилін відчував, що жодне з тих загальних питань, які брат з'ясовував з ним під час прогулянки, не можна було ні з якого боку прикласти до сімейства Кошелєвих; і що їх не можна було прикласти й до себе; і він, що завжди раніше не погоджувався з братом щодо двох ліній життя, він тепер інакше думав про це. Та він тільки посьому визначав ці дві лінії, бачачи в одній з них ту схоластичну суперечку з приводу всіляких понять, яка завжди (і фальшиво!) сприймається як суспільний пульс життя (або як інтелектуальна його висота!), і в другій — те, що саме й становить суть життя, або, кажучи інакше, становить повсякденні турботи людей і дає їм радість чи смуток. «Він доводитиме в своїй новій брошурі, що треба вважати правдою,— думав Дорогомилін, дивлячись на брата,— тоді як уся правда для нього в тому, що його син Матвій вступає до Інституту міжнародних відносин. Він живе цією правдою і щасливий нею, але чомусь гадає, що для всіх інших повинна бути якась інша правда». І він дивився на брата тим незвичним для себе поглядом, наче знову відкривав його для себе.

— Отже, скрутненько, кажеш, доводиться вам, москвичам? — тим часом весело (і начебто на підтвердження усіх теперішніх міркувань Дорогомиліна) запитав Микола Миколайович у сина.

— Він його по-англійськи — будь ласка! Він його по-французьки — будь ласка! Та як, тату, як! Без запинки,— захоплено відповідав Матвій, утретє вже переказуючи те, що вразило його, коли він сьогодні складав вступний екзамен з іноземної мови. Він розповідав про Бориса Лук'янова, про якого знав тільки, що той із села; і саме це, що з села й що так добре був підготовлений в іноземних мов (і, головне, завдяки цьому мав більше шансів

пройти в інститут, ніж Матвій),— саме це й здавалося разючим, і викликало тепер загальний інтерес.

— Ось вам і рівень викладання: що в Москві, що в селі. А раніше ж було, якщо ти закінчив московську школу...— почав був Микола Миколайович.

Та Лора перебила його:

— Ти не правий, Колю, всі вчать за однією програмою.

— Вчать за однією, але навчають — різні.

— Ні, ти не правий, ні, ні, Колю.

— Ну, може, якоюсь мірою й так. Скрізь можна бути дурнем і можна стати розумним, дивлячись, як сам візьмешся за діло,— погодився Микола Миколайович (за тією самою серединною позицією, яку він обрав для написання брошури і яка такою зручною і доречною виявилася тепер).— То що ж тебе жде, Матвію, дипломатична кар'єра чи міжнародна журналістська діяльність? — Запитав він те, що, по суті, запитувати було ще рано, але що цікавило вже тепер усе сімейство Кошелевих, бо їм здавалося, що їхній син так чи інакше, а висувався в державну сферу діяльності; і до кінця обіду всі вже тільки й говорили про ці можливості, які відкривалися перед Матвієм.

Про Дорогомиліна начебто забули. Та він не відчував себе ніяково. До нього знову повернулося те почуття заздрощів до братового сімейного життя, яке ще вранці примушувало його червоніти й бентежитися, і він намагався не дивитися на Лору; але він шохвилини відчував, що вона була за столом, і та думка, як би він (замість брата) жив з нею,— ця думка поступово витісняла в ньому все інше, що могло його цікавити; і хоч він, як і вранці, цілком розумів, що недобре було думати так, як він думав (тобто бажати того, чого він бажав), він не мав сили зупинити в собі це. Він бачив життя, якого не було в нього, і він почував себе скривдженим долею без цього життя.

З М І С Т

Олександр Михайлов

Роки і версти

5

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

Роман

К н и г а п е р ш а

Частина перша

18

Частина друга

82

К н и г а д р у г а

Частина перша

274

Частина друга

427

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Серия «Единение»

АНАНЬЕВ
АНАТОЛИЙ АНДРЕЕВИЧ

ГОДЫ
БЕЗ
ВОЙНЫ

Роман
в четырех книгах
Книги первая, вторая
Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1987.
(На украинском языке)

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Серія «Єднання»

АНАНЬЄВ
АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

Роман у чотирьох книгах
Книги перша, друга

Переклала з російської В. С. Білова

Редактор *З. Г. Коваль*
Художник *В. Є. Савадов*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічні редактори *Т. А. Табаченко, І. М. Драгончук*
Коректор *Т. В. Грузинська*

Інформ. бланк № 3166

Здано до складання 27.03.87. Підписано до друку 06.03.87. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 30,66. Умовн. фарбовідб. 30,87. Обл.-вид. арк. 38,046. Тираж 100 000 пр. Зам. 7-151.
Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

- Ананьев А. А.**
А64 Роки без війни: Роман у 4 кн.— К. : Дніпро, 1987.—
(Єднання).
Кн. 1, 2 (Пер. з рос. В. Білова.— 578 с.: іл.—
(В опр.): 2 крб. 70 к. 100 000 пр.

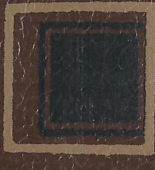
Твір відомого російського радянського письменника, Героя Соціалістичної Праці — епічне багатопланове полотно народного життя. У центрі уваги автора — важливі соціальні, філософські, моральні питання, тісно пов'язані з життям нашого суспільства.

Автор змальовує цілу галерею образів наших сучасників, їхній складний внутрішній світ, роздуми про смисл життя, про майбутнє країни. Головні герої перших двох книжок роману — полковник у відставці Коростельов, ветеран партії Сухогрудов та його син Дементій, який приїхав до Сибіру прокладати нафтопровід.

Роман приваблює драматизмом подій, напруженістю оповіді.

AHHAATOOLIN

AHHAHIBEB

2 apr. 1911